МИКОЛА ЗЕРОВ

ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ
1

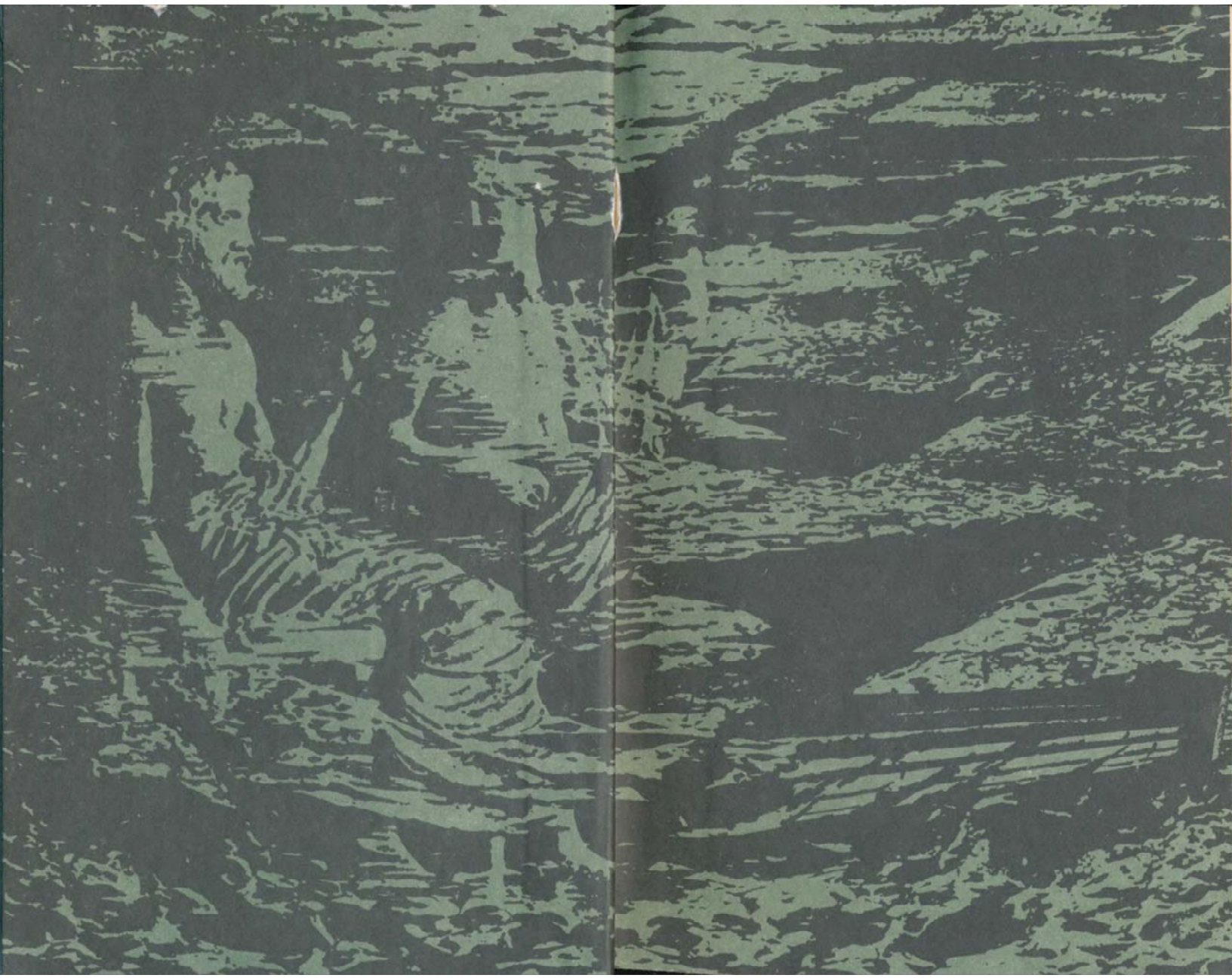

МИКОЛА

ЗЕРОВ

Київ
Видавництво
художньої
літератури
„Дніпро“
1990

МИКОЛА ЗЕРОВ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ 1

ПОЕЗІЇ
ПЕРЕКЛАДИ

ББК 84Ук 7
З58

До першого тому
творів видатного поета і вченого
увійшли його поезії,
а також переклади поетичних,
драматичних та прозових творів,
що належать до найвищих здобутків
українського художнього слова.

В первый том
произведений выдающегося поэта и ученого
вошли его стихотворения,
а также переводы поэтических,
драматических
и прозаических произведений,
принадлежащих к высочайшим достижениям
украинского художественного слова.

Упорядники
Г. П. КОЧУР, Д. В. ПАВЛИЧКО

Художнє оформлення
Є. І. МУШТЕНКА

В оформленні використані малюнки
Г. І. ГАВРИЛЕНКА

Редактор м Н. МОСКАЛЕНКО

З $\frac{4702640202 - 109}{М\ 205\ (04) - 90}$ 109.90

ISBN 5-308-00639-3 (т. 1)
5-308-00641-5

© Упорядкування. Г. П. Кочур,
Д. В. Павличко, 1990.
© Передмова. Д. В. Павличко, 1990.
© Примітки. М. Н. Москаленко, 1990
© Художнє оформлення
Є. І Муштенко, 1990

МИКОЛА ЗЕРОВ — ПОЕТ І ПЕРЕКЛАДАЧ

І

Це було десь у кінці чудової київської весни. Я зустрівся з Миколою Костянтиновичем, чи, як ми звичайно називали його, Миколою Костевичем Зеровим, біля університету. Він, здається, саме кінчив там свої чергові лекції з історії української літератури і вертався додому. Він запропонував мені посидіти трохи в Шевченківському парку, і я залюбки погодився. Важко було собі уявити цікавішого співрозмовника, ніж Микола Костевич. Бесіда наша точилася найчастіше коло літератури, але Зеров, хоч і людина філологічної, «класичної» освіти, знався багато на чому. Він, наприклад, одного разу розповідав мені, чому ото всихають верхів'я знаменитих, оспіваних іще Пушкіним, прославлених Шевченком, а проте не з «діда-прадіда» українських, а завезених колись, либонь, із Італії пірамідальних тополь. Розповідь та навіяла мені сонет «Тополя», вміщений у моїй збірці 1929 року «Де сходяться дороги» і присвячений Зерову. А то якось Микола Костевич глянув на мого мисливського пса, сетера-гордона, і почав цілу розправу про звиродніння у нас цього виду сетерів. Виходить, він був, син завзятого мисливця і теж педагога з професії, якоюсь мірою обізнаний і в такій несподіваній галузі, як собаківництво...

Цікаво було поговорити з Костевичем про образотворче мистецтво, архітектуру, театр. Скрізь мав він неабиякі знання і вироблений, тонкий, строгий смак.

Але того дня у нас ішлося таки про літературу. Виникло ім'я Фета, і Зеров почав читати улюблені ним Фетові вірші один по одному — напам'ять, звичайно... Пам'ять мав він феноменальну, «франківську». Це добре знають слухачі його університетських лекцій. Іноді читав він їх увечері, при електричному світлі. Коли електрика псувалась чомусь і аудиторія залишалась у цілковитій темряві, Зеров ні на хвилину не припиняв лекції, цитуючи з пам'яті цілі сторінки літературних документів.

Я назвав Фета, і у читача зараз же може виникнути враження, що «неокласик» Зеров полюбляв тільки таких, як Фет, «жерців чистої краси», прихильників «мистецтва для мистецтва». На цьому треба зупинитися.

Сучасні читачі мають, розуміється, лише туманне уявлення про так звану «групу неокласиків», з якою пов'язують і моє ім'я, і якщо про Зерова щось і чули, то тільки як про завзятого теоретика й практика неокласицизму. Несправедливо, злочинно

репресований у часи культу особи Сталіна, блискучий літературознавець, критик, поет і перекладач, Зеров на багато років викреслений був із української літератури, ніхто з молодих його не читав і не міг читати, так він і зостався для тих, що чули його ім'я, з осудливим ярликом «неокласика», та й годі.

Треба прямо сказати, що досить невиразний термін «неокласики» прикладено було в и п а д к о в о і д у ж е у м о в н о до невеличкої групи поетів та літературознавців, які гуртувалися спершу навколо журналу «Книгар» (1918—1920), а пізніше — навколо видавництва «Слово». Хоч і пишеться в наших довідкових виданнях, ніби українські неокласики проголосили культ «чистого мистецтва», заявляю з повною відповідальністю, що ніхто з учасників групи ніде й ніколи такого гасла не підносив, — ні Зеров, ні Филипович, ні Драй-Хмара, ні тодішній Рильський... У теоретичних твердженнях «неокласиків» було справді багато спірного, а то й невірного,— та про це можна було б говорити лише тоді, коли б читачам була відома спадщина тієї групи. Але апологетами «чистої краси», «мистецтва для мистецтва» і тому подібних нісенітниць неокласики себе ніяк не вважали і не проголошували. Естетичною платформою, яка їх об'єднувала, була любов до слова, до строгої форми, до великої спадщини світової літератури. Український неокласицизм був у значній мірі виявом боротьби проти панфутуристів, деструкторів та інших представників того мистецтва, яке так безпідставно декларувало себе як «ліве»... То ж були часи, коли один «лівий» ентузіаст запевняв, ніби створена Семенком система філософії мистецтва «дорівнює за своїм значенням»... системі Маркса в галузі соціології. То були часи, коли Гео Шкурупій оспівував «чудову блідість тифозної воші» чи щось подібне, коли Семенко «палив «Кобзар» і по-блюзнірському називав «Кобзарем» власні віршові вироби, коли Валеріан Поліщук писав (і друкував!) поему «Онан». То були часи, коли наші панфутуристи охоче могли підхопити слова російського егофутуриста, який написав «першу егофутурню пісню на українській мові», заявляючи в ній: «Усім набридли Тарас Шевченко та гопашник Кропивницький». То були часи, коли Володимир Коряк, вважаючи себе правовірним марксистом, називав Коцюбинського «естетом» і представником «мистецтва для мистецтва» (проти чого, власне, й виступав Зеров, діставши за те «нищівну відсіч» від вульгаризаторів).

Аж ніяк не беручи під захист усе, що говорили й писали українські «неокласики», серед них і Зеров, мушу, проте, твердо заявити, що в їх боротьбі проти футуризму та інших формалістичних течій, у їх заклику шанувати літературну традицію, у їх любові до грецьких та римських класиків, до Ередіа і Леконта де Ліля, до Пушкіна, Міцкевича, Шевченка, Франка було, безперечно, здорове зерно.

А втім, розмова буде у нас не про Зерова-літературознавця, а про Зерова-поета. Але перед тим як розглядати творчий його — поетичний і перекладацький — доробок, трагічно короткий шлях його в літературі, скажу, проте, кілька слів про його літера-

гурні смаки, бо з них же випливала і власна його творча практика.

Фет — представник «чистого мистецтва», нехай і так. Проте Фета не викреслити із історії літератури, проте Фета любили і будуть любити минулі й прийдешні покоління читачів. І Зеров любив його. Але ж іще глибше любив він і прекрасно знав Івана Франка і Лесю Українку, Валерія Брюсова і Олександра Блока, любив він та цінував високо і поета аж ніяк не схожого ні на Фета, ні на Брюсова, ні на Франка та Лесю Українку — Володимира Маяковського —

Дней бык пег,
Медленна лет арба.
Наш бог бег,
Сердце наше барабан
(«Наш марш»)

Він дуже тішився, що знайшовся один віршник, якому пощастило віддати ці, за висловом Зерова, «знамениті молоси» (у цьому визначенні енергійних рядків великого поета позначилась «класична» освіта Зерова).

Словом, смак у Зерова був набагато ширший, ніж це декому здавалося, і він з великою пильністю вивчав минуле літератури і стежив за розвитком літератури сучасної (згадаймо, що Зеров, як це відзначав недавно Гр. Кочур, першим познайомив радянського читача з творчістю Марка Черемшини, що йому належать вдумливі розвідки про Чехова і Коцюбинського, про Свидницького і Щоголіва, що він тонко аналізував твори молодого Тичини і Василя Блакитного, виявляв глибокий інтерес до драматургії Миколи Куліша).

Пушкін, Шевченко, Міцкевич належали до першого ряду поетів, яких безмірно поважав, чудесно знав і глибоко любив Микола Зеров. Він був ентузіастом і діяльним учасником перших радянських видань Пушкіна українською мовою, всякчасними порадами допомагав мені в роботі над перекладом «Пана Тадеуша»...

Під час літературних суперечок того часу Зеров заявив якось.

Класична пластика і контур строгий
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога

Леконт де Ліль, Жозе Ередіа,
Парнаських зір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжні верхогір'я.

Але в цій «орієнтації» сучасної поезії на французьких «парнасців», чиї імена годиться нині оцінювати зі спокійних історичних позицій, був не так заклик до наслідування, як протест проти «старосвітчини» і «сентиментальної кваші» старших епігонських поколінь з одного боку, а з другого —реакція на всілякі «ліві» «ізми», яких так багато розплодилось було у нас у двадцяті роки

Сам Зеров визнавав, сміючись, що цей заклик звернутися до Леконта де Ліля та Ередіа був спричинений передовсім полемічним запалом

II

Невелика обсягом оригінальна поетична спадщина Зерова складається із сонетів, дванадцятирядкових елегій (термін умовний), писаних олександрійським віршем, і так званих елегійних дистихів. Про винятковий нахил поета до цих форм та підстави цього нахилу мова буде далі. А тим часом пригляньмося до одної з елегій, яка здається мені дуже характерною за своїм змістом.

Тягар робочих літ наліг мені на плечі,
Стих безтурботний сміх і споважніли речі,
І голос чую я настирливо-шорсткий:
«Лукавий наймите, а де ж доробок твій?
Де плід твоїх трудів і творчості твоєї,
Чи ж добре ти робив над чорною ріллею,
Чи встигнеш, поки день, скінчить свої жнива?»
Як гірко слухати оті терпкі слова
І як не заздрить вам і молодості вашій,
Цій сповненій вина і ненадпитій чаші,
Цій гострій свіжості передсвітних годин,
Цій смужечці зорі над тихим сном долин!

Елегія ця має заголовок «До альбома», чим і пояснюється звернення — «і як не заздрить вам...», але по суті це роздуми автора про перейдений ним життєвий шлях, і суворий, «настирливо-шорсткий» голос, мабуть, надто жорстокого судді — це, звичайно, голос поета, адресований самому собі: «А де ж доробок твій?»

Життя своє Микола Костянтинович Зеров по праву міг назвати «робочими літами». Народився він року 1890-го в м. Зінькові на Полтавщині, в сім'ї вчителя, пізніше інспектора народних шкіл, людини, як доводилось мені чути, талановитої і своєрідної. Розповідали, що Зеров-батько, їздячи від школи до школи на велосипеді (не забувши прихопити й вудки чи рушницю), одвідував лекції молодих учителів і часом сам давав зразкові «уроки». Ці одвідини завжди сприймалися як свято. Можливо, що саме від батька успадкував Микола неабиякий педагогічний хист. Учився він в одній із київських гімназій (де мав, між іншим, того самого вчителя латинської мови, що й я,— С. В. Трабшу), потім — у Київському університеті на класичному відділі історико-філологічного факультету, де вивчав грецьку та латинську мови й літературу. По закінченні університету (1912) викладав у середній школі, а пізніше, в пожовтневі часи,— в Київському ж таки університеті, згодом ІНО (Інститут Народної Освіти) та на робітфаку. Його лекції з історії української літератури, а також прилюдні виступи завжди збирали величезну аудиторію. Лектор і промовець був з нього блискучий. Опублікував Зеров чимало літературознавчих праць, а на поетичному полі визначився передовсім як перекладач римських пое-

тів — Вергілія, Горація, Тібулла, Овідія, Марціала,— а також поетів російських, білоруських, польських, французьких, італійських... Щоб не вертатися вдруге до цієї справи, зазначу коротко, що навіть люди, які досить зимно ставилися до оригінальної поезії Зерова, перекладачем уважали його бездоганним. Його переклади з римських поетів надовго ще не втратять своєї великої пізнавальної та естетичної ваги. По-різному можна ставитись до поетів французької «Плеяди» — Ронсара, Дю Белле, до улюбленців Зерова — французьких «парнасців» Ередіа та Леконта де Ліля, але те, що він уперше познайомив з ними українського радянського читача, і то познайомив у чудесних перекладах, не можна не визнати серйозною заслугою Миколи Костянтиновича. Перекладацька спадщина Зерова, яку читач знайде в цій книзі, становить поважне явище в нашій культурі, значення якого навряд чи хто став би заперечувати. Отже, коли взяти в сумі педагогічну й літературознавчу працю Зерова (не приховуючи, звісно, її недоліків), його перекладацьку діяльність і його оригінальну поезію (до розгляду якої я зараз і перейду), то можна сміливо сказати, що на питання: «А де ж доробок твій?» — міг Зеров одповідати без жодного остраху та збентеження. Доробок був неабиякий, а виріс би до незрівнянно більших розмірів, коли б трагічні обставини не вирвали його з наших лав у самому зеніті творчого розвитку.

У кінці процитованого вище вірша автор говорить про свою «заздрість» до молодого адресата, але ж хіба не ясно, що це благородна заздрість, продиктована любов'ю. Всі учні Зерова — слухачі його лекцій в університеті та на робітфаку, його доповідей та виступів на різних диспутах та дискусіях — пам'ятають, з якою доброзичливістю ставився він до молоді, до паростків нового в нашому громадському житті, в нашій культурі.

Згадуючи Болдину гору чи Болдині гори в Чернігові, де похований Коцюбинський, поет писав:

Де Болдині дрімали тихі гори,
Де плавав сіверський рибалка Круть,
Б'ють молоти, нові часи кують*
І будять лугу займище просторе.

Ще яскравіше висловлена ця сама думка, відбитий цей самий настрій у сонеті «Будівникові»:

Сади нагоряні, луги відлеглі
В бетоні, склі і спондилóвій цеглі
Простелять творчості нової тло;

Огнями вулиць процвітуть перлисто
І скажуть: ми — не прадідне село,
Ми днів майбутніх величаве місто.

---

* Тут і далі підкреслення автора статті.— *Ред.*

Здається, цих двох цитат досить, щоб відкинути досить поширене свого часу уявлення про Зерова як про завзятого любителя старовини, консерватора в естетичних поглядах, «архаїста»...

А щодо поглядів громадського характеру, то нагадаю, з якою глибокою повагою писав цей нібито вузький «естет» про Чернишевського:

Полярна ніч і волохатий сполох
Над безвістю засніжених долин.
Як терпне серце! Скільки літ один
Німує він у нетрях захололих.

Він згадує: між друзів ясночолих
Кипить розмова; від привітних стін
Спливає світло; і, немовби дзвін,
Він кличе все живе, він б'є на сполох.

Суд і заслання... Мука самоти...
О, як у сяйві небо розкололось!
А тиша мертва, і нема мети.

Враз бубонці: далеко рипнув полоз,
І крізь сніжок, здається, чути голос:
«Ще не покаявся? не виправився ти?»

Закоханий у багатобарвне і багатоголосе земне життя, Зеров з особливою любов'ю оспівував ту пору року, коли природа відроджується, розцвітає, буяє під гарячим животворним сонцем,— весну:

Крізь цеглу й брук пульсує кров зелена
Земних ростин, і листя чорноклена
Кривавиться у світлі ліхтарів.

І між камінних мурів за штахетом
Округлих яблунь темний кущ процвів
Таким живим розпадистим букетом.

Це, між іншим, якось перегукується із знаменитим початком «Воскресения» Толстого («Как ни старались люди...»), яким Микола Костевич особливо захоплювався, вважаючи його одним із найвищих зразків російської і світової прози...

Зеров пристрасно любив природу, він знав, як мало хто, пейзажі української землі,— а проте одна із його елегій закінчується такими багатозначними словами:

Із вирію летять, курличучи, ключі,
А з моря вітер дме, гарячий, нетерпливий.
Але пощо мені ці вітрові пориви,
І жайворонків спів, і проростання трав?

З якою б радістю я все те проміняв
На гомін пристані, лиманів сині плеса,
На брук і вулиці старого Херсонеса!

Коли Миколу Костевича питали, чи цей його «старий Херсонес» — часом не Київ,— то він весело відповідав: «А звичайно, так!»

III

Якось Зеров дав собі й тим, кого вважав подібними до себе, таку характеристику, назвавши її «самоозначенням»:

Я знаю: ми тугі бібліофаги
І мудрість наша — шафа книжкова.
Ми надто різьбимо скупі слова,
Прихильники мистецтва рівноваги.

Ніхто не скаже нам: «Жерці і маги!
Ви творите поезії дива...»
Чутливість наша вбога і черства
І не вгамує молодої спраги.

Що слово точене? Чарує звук
Акторських реплік та уданих мук,
Розливних сліз, плиткої гістерії.

І промовляє критик: «Скинь кашкет!
Он світич наш, він гріє і зоріє,
Люби і поклоняйся: то — поет!»

У цьому сонеті не можна не вбачати суперечливості думки. Передовсім ота самокритика — «ми тугі бібліофаги», «мудрість наша — шафа книжкова» — проголошується не без іронії, не без потаємної гордості, що й виказує себе в рядку: «Прихильники мистецтва рівноваги». Тут уже нема нічого ні самокритичного, ні іронічного, поет просто декларує свій смак, свої стилістичні уподобання, свій художній напрямок.

Але ж чому «мистецтву рівноваги», «скупим різьбленим словам» і «вбогій та черствій чутливості» треба протиставляти «акторські репліки», «удані муки», «плитку гістерію» (істерію)? Чому саме перед ними рекомендує «зняти кашкет» той уявний критик, з яким автор цього сонета видимо полемізує? Чому не можна було б протиставити «книжковій шафі» і «мистецтву рівноваги» справжні, а не «удані муки», справжню пристрасть, а не «плитку гістерію»? Чому, коли на одному боці врівноважена, холодна, різьблена краса Ронсара, Дю Белле, Ередіа, Леконта де Ліля, Брюсова та й самого Зерова, то на другому боці доконче плаксиві істерики, а не Байрон, не Гюго, не Леопарді, не Лермонтов, не Петефі, не Шевченко, не молоді Тичина і Сосюра?

Може, я висловлююсь не зовсім ясно, але мені здається, що в цьому вірші Зеров якось не до кінця довів свою думку, і вірш вийшов по суті однобічним, отже, несправедливим. Правда, може, мав поет на оці якісь конкретні висловлювання конкретного якогось критика, що полюбляв-таки «плитку гістерію», «удані муки»

та інші подібні фальшивки і підробки під гаряче почуття — і саме в них бачив справжню поезію. Проте, коли річ дається в таких узагальнених рисах, то ми маємо підставу висловити жаль, що тут бракує цілковитої чіткості та об'єктивності.

Але Зеров був у цьому «самоозначенні» несправедливий і до самого себе. Чому широко освічена і залюблена у той чарівний світ книг, у який залюблений був, скажімо, і Горький (аж ніяк не «неокласик» і не «парнасець»!),— чому ця людина мала бути доконче «тугим бібліофагом»? Чому майстер, який любить «різьбити слова» і прагне «мистецтва рівноваги»,— неодмінно заслуговує на негативну, хоч би й підкрашену іронією характеристику? Чому — коли в'язатися до заголовка вірша — сам Зеров ніби не вважав себе не те, що «жерцем і магом», але все-таки справжнім поетом? А він таки не раз, як свідчать сучасники, висловлював невисоку думку про власні свої твори, називав свої сонети «сухарями» і т. ін.

І тут я заходжу в суперечку з автором «самоозначення». Я сперечаюсь із Зеровим — за Зерова.

Він був поет.

Він любив, як уже сказано, строгі форми. Але чи справді це становить непрощенний гріх? Взяти хоч би той самий сонет. Скільки людей висловлювалось проти цієї форми, як нібито штучної, холодної, застарілої і т. ін. Але скільки ж поетів висловлювалось і на її користь! Згадаймо хоч би загальновідоме пушкінське: «Суровый Дант не презирал сонета». Згадаймо і Франків сонет про сонет — «Голубчики, українські поети». За наших часів німецький поет-революціонер Йоганнес Бехер не тільки писав сонети, але й теоретично обстоював цю форму, лаконізм і суворі закони якої не дають місця порожній балаканині, дисциплінують думку поета і владно велять йому зосередитись на головному образі.

Коли Зеров прославляв «ясну, дзвінку закінченість сонета», то він рішуче і впевнено протиставляв її розхристаності тогочасних верлібрів і провінціальному примітивізмові та вбогості поетів, які не жартуючи вважали себе «послідовниками Шевченка», навіть у думці не покладаючи, що Шевченко був незрівнянним майстром тієї форми, закони якої він для себе встановив.

З прибічниками сонета, та й інших канонічних форм, до яких (прибічників) і я грішним ділом належу, можна, звісно, сперечатись, але цікаво, що серед нашого молодшого покоління прокинувся, мабуть, закономірно, потяг саме до сонета. Від цього факту відмахнутись не можна. Хочеться відзначити ще й таке: коли Франко, Леся Українка, Самійленко звертались до сонетів, терцин, секстин, октав і т. ін., то це було не ознакою консерватизму, а навпаки — проявом руху вперед, бажанням вигострити, витончити, збагатити українське поетичне слово.

Олександрійські вірші (шестистопові ямби) та елегійні дистихи (гекзаметр і пентаметр), до яких теж охоче вдавався Зеров, так само служили меті поетичної дисципліни, строгості і ясності думки.

Канонічні форми Зерова, поєднані з ненастанною увагою до багатства, чистоти і милозвучності мови, я рішуче вважаю прогресивним явищем в українській радянській поезії.

А що Микола Костянтинович чуйно прислухався і пильно придивлявся до здорових молодих паростків у нашій літературі, що пошана до традиції жила в ньому у співдружбі з любов'ю до нового і з відразою до модних, галасливих, скороминущих формалістичних викрутасів,— свідчать такі рядки із сонета «Київ. Традиція», в якому автор звертається до Києва:

І в наші дні зберіг ти чар-отруту:
В тобі розбили табор аспанфути —
К у ю т ь, і м е л ю т ь, і дивують світ.

Тут і Т и ч и н а, голосний і юний,
Животворив душею давній міт
І «П л у г а» в і в у с о н я ч н і к о м у н и.

Іронії першого з наведених терцетів протиставлене в другому зеровське захоплення творчістю Павла Тичини, тут виразно лунає: «Ave, vita nova!» («Привіт, нове життя!»)

Пластичність і мальовничість високою мірою властиві сонетам Зерова та й іншим його віршам. Кілька лише прикладів:

З білявих хмар, із шовкових запон
Дивився місяць на стерню і поле;
Низами м л а с т е л и л а д о в г і п о л и,
І сяяв ц е р к в и в и р і з н и й к а р т о н.

Про гостроту поетового ока особливо виразно свідчить останній рядок.

Або:

Дванадцять днів, д в а н а д ц я т ь с и н і х ч а ш
Над с і р и м и і р ж а в и м и я р а м и.

(Сонет «У Донбасі»)

А ось уривок із вірша «Овідій»:

Убогий, дикий край! Весною бруд і холод,
Улітку чорний степ: ні затишних гаїв,
Ні виноградників, ні золочених нив.
А там морози знов і небо в сивій ризі,
І от риплять вози, копита б'ють по кризі,
Врівається сармат, і все плюндрує вкрай,
І бранців лавами вигонить за Дунай.

Навіть людина, яка не знає біографії Овідія і ніколи не заглядала в «Скорботні вірші» («Tristia») та «Чорноморські послання» цього давнього римського поета-вигнанця, не може не визнати, що в наведених рядках Зерова розгортається дуже колоритна і жива картина.

IV

Зерова називали «книжним поетом», сам він приклеїв до себе титул «бібліофага». Поет, кажуть, повинен черпати свої теми із життя. Ну, а хіба література — не один із проявів життя, і то життя згущеного, сконденсованого, загостреного до краю? Хіба не з книжних джерел зачерпнуті «Анджело», «Бенкет у чуму», «Моцарт і Сальєрі», «Камінний гість» Пушкіна? Хіба не на підставі старовинних хронік побудував більшість своїх геніальних трагедій Шекспір? Хіба не літературні підоснови мають драматичні поеми Лесі Українки, хіба не в боротьбу з віковою книжною традицією вступила вона, пишучи «Камінного господаря»? А Франкове перегукування із століттями, його побудований на біблійній легенді «Мойсей»?

Таких прикладів можна назбирати дуже багато. Годиться тільки додати, що кожний справжній поет, шукаючи натхнення на пожовклих старовинних сторінках, скроплює їх живою водою свого творчого «я» — і трепетної сучасності.

Микола Зеров почував себе як удома в далеких епохах, і, протиставляючи в одному із сонетів образ християнських перекази — Саломею — Гомеровій Навсікаї, він мав на оці, власне, два людські т и п и,— давав велике узагальнення.

У сонеті «Вергілій» читаємо:

Та він живе, і дзвін гучних його поем
Донині сниться нам риданнями Дідони,
Бряжчанням панцирів і сплесками трирем...

Я не думаю, що тут треба стати на позицію читача, який зневажливо махне рукою: «Біс його знає, що воно там за Дідона і які ото трироми!» Краще можна згадати оці рядки російського поета К. Случевського:

Смерть, песне, смерть! Пускай не существует!
Вздор рифмы, вздор стихи! Нелепости оне!
А Ярославна все-таки тоскует
В урочный час на городской стене.

Ярославна — образ із давньої літературної пам'ятки, із «Слова про Ігорів похід». Але ж до цього образу знову і знову звертають свої очі і російські, і українські, і білоруські поети. З особливою силою прозвучав голос княгині «на городской стене» в дні Великої Вітчизняної війни.

Великі світові образи — це великі узагальнення, вони живуть і житимуть, запліднюючи творчу людську думку.

Саме оцією довговічністю (боюся сказати — вічністю) образів світової літератури і пояснюється повсякчасне звертання до них поетів, і «тінь Данта з профілем орлиним» кинула свій відсвіт на великого поета нових часів — Олександра Блока.

Зеров частіше, ніж інші сучасники, звертався до «тіней забу-

тих предків». І то не тільки до сторінок «Одіссеї», особливо ним улюбленої, а й до «Слова о полку Ігоревім», і до постаті «мандрованого дяка» Турчиновського, і до творців особливо йому симпатичних, об'єднаних в його мислях ідеєю людяності — Діккенса, Жюля Верна, Марка Твена, Свіфта... І скрізь він брав с в о є.

У сонеті «Сон Святослава», де так несподівано звучить рядок «Антена гнеться, як гнучке стебло», висловив поет, безперечно, свої глибокі особисті переживання. А ось напоєні зеровським життєлюбством, зеровською закоханістю в світ рядки із сонета «Князь Ігор»:

В стременах став, зорить. А кінь гребе
І ловить ніздрями далеку вогкість Дону.

Ну, хто наважиться сказати, що це тільки переспів стародавнього мотиву?

Зеров добре знався на астрономії, і запозичені з грецької та римської міфології назви зірок і сузір'їв щоразу викликали у нього нові, свіжі асоціації. Ось, приміром, рядки із сонета «Діва»:

І пролилася кров. Дзвенить сурма;
Ступає віл під тягарем ярма,
І землю грішну кидає Астрея.

Лиш повесні в далеких небесах
Сріблиться зорями її кирея
І згоди Колос світиться в руках.

Автор дав таку примітку до цього вірша: «А с т р е я—Діва—Правда, що з кінцем золотого віку залишила землю і відтоді сяє на небі сузір'ям Діви. К о л о с — головна зоря в сузір'ї Діви».

Але, відклавши набік цей астрономічно-філологічний коментар, ми повинні просто визнати, що перед нами — чудесний клаптик зоряного неба і що постать Астреї в наших очах перетворюється на символ сучасної вселюдської боротьби за мир, а «згоди Колос» світиться для нас як одна з найвищих мрій людства...

Максим РИЛЬСЬКИЙ

1963

БЕЗСМЕРТНИЙ МАЙСТЕР

Доля Миколи Зерова трагічна. Один з найяскравіших талантів українського пореволюційного письменства, людина франківського взірця, всеосяжний гуманітарій, поет, критик, перекладач, історик і теоретик літератури, педагог, лідер «неокласиків», натхненник багатьох унікальних видань — на сорок п'ятому році життя, у квітні 1935 року, був заарештований і звинувачений (яка жахлива нісенітниця!) в керівництві терористичною підпільною організацією. Далі — Соловки. Судячи з довідок, що видані (одна — його батькам, друга — його дружині), існувало дві дати смерті Зерова — 1937-й і 1941-й рік. Сьогодні на підставі останніх документів можна точно твердити, що Зеров був розстріляний у Соловецькій тюрмі 3 листопада 1937 року. Другу дату «неясного» загину придумали ті, хто намагався і намагається ще й нині замести сліди страхітливих злочинів сталінського режиму...

Обтяте енкаведистською кулею високе й шляхетне життя почалось у містечку Зінькові на Полтавщині, де в сім'ї вчителя 26 квітня 1890 року народився хлопчик Микола, найстарший, але, до речі, не єдиний інтелектуал у численній — шестеро дітей — родині Зерових. Його брат Дмитро став знаменитим ботаніком, академіком АН УРСР, а брат Михайло — відомим поетом і редактором, що по війні жив на еміграції й підписував свої твори псевдонімом Орест. Власне, Михайло Орест зробив чи не найбільше для збереження й увічнення творчості брата, видаючи за кордоном (коштами Товариства приятелів творчості М. Зерова в Австралії) його заборонені в Україні книжки, збираючи та публікуючи спогади про нього та про П. Филиповича і М. Драй-Хмару, тобто про репресованих, фізично знищених українських «неокласиків».

Дехто вважає Зерова з походження росіянином, на що нібито вказує його прізвище, але це не так. Діди поета по батьківській лінії — чернігівці, з ніжинської округи, а мати — родовита полтавка. Початкову освіту Зеров здобуває в Зіньківській школі та в Охтирській гімназії. З 1903 року вчиться в Київській першій гімназії, яку закінчує 1908 року. Тут, а пізніше на історико-філологічному факультеті Київського університету, майбутній письменник одержує фундаментальні знання античних та європейських мов і літератур, що заважило на формуванні його поетичного дару, а також на виробленні його особливого методу при аналізі й вивченні української художньої писемності.

Після закінчення університету (1912 рік) Зеров працює вчителем Золотопільської гімназії, але революційні події 1917 року застають

його вже в столиці України, де він продовжує педагогічну діяльність і водночас включається в бурхливий процес відродження української культури.

Перші публікації статей Зерова з'являються 1912 року в педагогічному журналі «Світло», але активна його творчість починається пізніше, коли він очолював бібліографічний журнал «Книгар» (1919—1920 рр.) і коли, вигнаний голодом з Києва, працював деякий час учителем історії в Баришівській школі. 1920 року вийшла перша книжка Зерова «Антологія римської поезії», де вміщені були переклади творів Катулла, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія й Марціала. Перша книжка його оригінальної поезії «Камена» (1924) мала так само перекладний розділ, який показував, що автор послідовно веде роботу над засвоєнням класичної латинської поезії, скромно виправдовуючи це «перед лицем сучасності» необхідністю розробляти мову і стиль, удосконалювати техніку й синтаксичну гнучкість української поезії. Вражають довершеністю і перші поезії та переклади Зерова, і його перші статті й рецензії, в яких дивовижна точність спостережень і суджень поєднуються з глибиною аналізу естетичних прикмет і жанрових якостей твору. З 1923-го до червня 1934 року Микола Костьович (так називали Зерова його учні й приятелі) працює викладачем української літератури в Київському університеті, на ті часи перейменованому в Інститут Народної Освіти.

Під тиском адміністрації, ціле десятиліття цькований і безпідставно звинувачуваний у націоналізмі Зеров написав заяву, в якій просив звільнити його з роботи в університеті. Десь на початку 1935 року, переживши ще одну трагедію — смерть десятилітнього сина — він переїжджає до Москви, намагається знайти посаду за фахом, тобто місце в якомусь інституті, але тут його настигає арешт, який він уже давно передчував. Передчував, та все ж, мабуть, не вірив у власні пророкування, бо напередодні арешту писав:

Смутна, о земле, ти! Скупа, обітованна!
А може, це не ти, а сам я туманію...
Чи скоро ж у мені, о Теплий Олексію,
Минуться туга, біль, розтане темний лід?
Чи скоро пролісок прокинеться для мене
І, рястом криючи утрати глибший слід,
Заграє, зацвіте надії тло зелене?

Безперечно, Зеров належить до найсяйливіших імен української культури, що піднялися на хвилі революційних зрушень, повні надії на справжнє оновлення національного життя, на свободу й рівноправність, на підвищення добробуту працюючої людини. Тичина, Курбас, Підмогильний, Нарбут, Яновський, Довженко, Бойчук, Рильський, Микола Куліш, а передовсім Хвильовий — ось, напевно, не всі, але принаймні найголовніші дійові особи великого ренесансу української культури, яка відразу, при своєму станов-

ленні, набувала не тільки національного, але й загальносоюзного й загальноєвропейського значення. Серед цих постатей бачимо й Зерова, не просто голову групи чи радше товариського гуртка «неокласиків», а багатогранного творця — мислителя, що своєю могутньою особистістю впливає на всі ділянки національного буття.

Феномен Зерова-поета, незважаючи на його класицизм, «книжність», культурологічну основу, на ілюзорну відірваність від пекучих проблем дійсності 20-х і 30-х років, треба шукати якраз у його зовсім не класицистичнім, щемливо-інтимнім сприйнятті світу та в нещадно правдивій характеристиці, яку він дав сталінській добі. Як справжній ясновидець і пророк, він відчув її наближення і вже 1922 року писав:

Там диким цвітом процвіла любов,
І все в крові — шоломи і тіари.
А з водозбору віщуванням кари
Гримлять громи нестриманих промов..
Йоканаан!.. Не ясний шум дібров —
В його словах пустиня і пожари.
І Саломея!.. Ще дитя (дитя!),
А п'є страшне, отруєне пиття
І тільки меч та помсту накликає.
Душе моя! Тікай на корабель,
Пливи туди, де серед білих скель
Струнка, мов промінь, чиста Навсікая.

«Саломея»

Залиті кров'ю «шоломи і тіари», дитя, що жадає відомсти,— хіба це не образ тієї атмосфери, що вже завтра народить Павлика Морозова, хіба не «диким цвітом» роз'ятрилася та велика любов, яка вела народи в революцію? Даремно звертався поет до своєї душі із закликом утікати «на білі скелі» до чистоти й краси, до людяності й щастя. Від своєї епохи не втечеш. Зрештою, Зеров і не намагався втікати. Він жив у своєму часі інтенсивніше, ніж будь-хто інший, бо зіставляв його жорстокість і безглуздя з багатьма минулими жорстокими і в своїй лютості божевільними епізодами загальнолюдської історії.

Коли на початку 20-х років крізь «чорний сум, безмовний жаль» Зеров ще бачив «сонячні комуни», куди «голосний і юний» Тичина вів «Плуга», ще вірив у животворну силу, яку таїть у собі Київ, що виступає в нього символом України («Оця гора, зелена і дрімлива, Ця золотом цвяхована блакить»), то на початку 30-х років ледве зрима, як далека зоря, його надія на щасливу будущину вітчизни гасне. Якщо в сонеті «Князь Ігор» (1921 рік) чуємо радісний поклик невмирущості, героїзму й відваги («А кінь гребе і ловить ніздрями далеку вогкість Дону»), то в спорідненому тематично творі «Сон Святослава» (1931 рік) нема вже й сліду колишньої бравурності:

Я зір будив обводив кругогляд
І відчував крізь димку нерухому,
Як обсипався дах княжóго дому,
Як крякав крук і як клубочився гад.
О, що за туга розум мій опала!
Яка крізь серце потекла Каяла,
Що за чуття на серце налягло!

Певна річ, «антена» в цьому вірші служить не для прикраси («гнеться, як струнке стебло»), а для осучаснення страшної картини, для того, щоб читач шукав Каяли не в дванадцятому столітті, а в своєму ж таки двадцятому, і не десь там за туманними обріями, а тут-таки в Києві, де вже почали під руїнницькими руками обсипатися княжі святині й храми наших предків.

Мотиви приреченості, безвиході, скорботи, гіркотного передчуття загибелі, сибірського заслання звучать у багатьох віршах Зерова, які сприймаються мов заглушений мурами крик несправедливо засудженого на смерть в'язня. «Навколо нас кати і кустодії, синедріон, і кесар, і претор» — пише він у сонеті «Чистий Четвер», ще прикриваючи біблійними атрибутами сталінську реальність. Але ось виривається його почування із шат езопівської мови:

Він народився давно, і то не маячня!
Живе в усіх часах, в усіх суспільних шáрах,
Та нині розплодився у безліч екземплярах,
Мов літорость повзка від в'язового пня.
Ще вчора він слова точив мені медові,
І стільки приязні було в облесній мові!
Та утиральничок скрашав поважну стать
Він бачить наперед годину злої страти,
А руки прийдеться від крові обмивать,
Тож ліпше рушника напохваті держати

«Incognito», 1934 рік

Перед нами портрет лицеміра-донощика, вчора приязного підхвалювача, а завтра фальшивого свідка на суді, де відбувається не пошук істини, а безмірне й надумане звинувачення невинного, де видно заздалегідь приготований вирок смерті, і страту, і кров.. Отже, Incognito (в даному випадку — це колишній студент, а тепер «ідейний» ворог Зерова) ходить з рушничком, щоб утерти руки після челядницької служби на пласі.

Поезія Зерова — це насамперед образ його страшної сучасності, образ місткий і узагальнений, і, як сьогодні нам видно із історичної перспективи, правдивіший за те, що претендувало бути канонічним дзеркалом доби. Автора «Камени» можна ототожнити з мудрим Арістархом, «філологом і естетом», який «на глум зухвалій моді Заглиблювався в текст гомерових рапсодій», але при цьому добре бачив, як навколо «роїлися поети і піїтки», що «сплітали для владик вінки нікчемних од». Та його слід бачити і в образі новітньо-

го Чернишевського, якого вбиває полярна ніч і «мертва тиша» у «нетрях захололих», але який не покаявся, не зламався, не впав ниць перед тираном і його посіпаками. Отже, поезія Зерова — це також образ великого і незламного духу, вирізьблена з надлюдською силою в найтвердішому матеріалі постать борця, який воює за правду не закликами, а спокійним і печальним поглядом, скерованим у глибини власного єства.

Перекладна спадщина Зерова, ядром якої є римська поезія, крім чисто філологічної ролі, яку їй визначив майстер, виконувала й ще довго виконуватиме завдання своєрідної академії для українського перекладацького мистецтва. Максим Рильський, Борис Тен, Микола Лукаш, Микола Бажан, Василь Мисик, Леонід Первомайський, Григорій Кочур, Дмитро Паламарчук і ще немало інших старших і молодших перекладачів училися в нього. Якщо Зеров-поет насправді не міг створити своєї поетичної школи («неокласики» не були його учнями, а лише однодумцями), а міг мати й мав лише, як і належить великому поетові, своїх епігонів, то Зеров-перекладач є родоначальником нової традиції перекладу в нашій літературі, і йому слід завдячувати наші епохальні успіхи на цьому полі. Тут ми всі — його послідовники й учні: і ті, хто працював поруч із ним, і ті, кому дано відчути його присутність, наприклад, у титанічній перекладацькій роботі Андрія Содомори, який дав українській культурі повну збірку творів Горація, «Метаморфози» Овідія, «Про природу речей» Лукреція та розмаїтий вибір із римської лірики.

І в поезії, і в критичних працях Зеров тримався думки, що українська література своїми вершинними осягненнями належить до світової писемності, що вона може розвиватися тільки за умови активного спілкування з традиціями європейських літературних шкіл і стилів. Звідси походить його ненастанна й тверда вимога до письменників — оволодівати світовими, передовсім європейськими, культурними багатствами й надбаннями, привносити в нову українську літературу не тільки тематичну, але й стильову, художню, глибинно-філософську новизну, писати не на хуторянсько-парубочому, а на франківському рівні книжки, що могли б забезпечити нашому слову міжнародний авторитет

Справедлива й мудра концепція розвою нашої літератури викликала опір, спекулятивні звинувачення вульгарних соціологів та ображених літераторів, які прагнули дискутувати з професором не заради істини, а задля того, щоб продемонструвати ультралояльність до «владик», закоханих у літературу життєрадісних та угодницьких лозунгів. «Дискусія» із Зеровим почала набувати загрозливих відтінків, коли деякі з його опонентів стали вбачати в ньому натхненника пристрасних закликів Хвильового орієнтуватися на Європу. Видатний «неокласик», одначе, розумів, що видатний «неоромантик» соціалістичної культури Хвильовий, хоч і дуже болісно, але самостійно прийшов до необхідності вибору: «європеїзм» або «шароварно-гопачкова», хутірна, національно безперспективна література. Він кинувся боронити свого спільника

й однодумця. Він пише свою блискучу статтю «Ad fontes», в якій не лише роз'яснює, але й поглиблює, ставить на реальний грунт ексцентричні думки Хвильового. «Камо грядеши?» — питає Хвильовий. «До джерел» — відповідає Зеров.

«Хочемо ми чи не хочемо,— пише він,— а з часів Куліша і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської — щоб не згадувати імен другорядних,— європейські теми і форми приходять у нашу літературу, розташовуються в ній. І вся справа в тім, як ми цей процес об'європеювання, опанування культури проходитимем: як учні, як несвідомі провінціали, що помічають і копіюють зовнішнє,— чи як люди дозрілі і тямущі, що знають природу, дух і наслідки засвоюваних явищ і беруть їх з середини, в їх культурному єстві. Очевидно, наш інтерес полягає в тім, щоб іти в чолі, а не в «хвості», припадати до джерел («...juvat integros accedere fontes»), а не брати від передавачів, розглядатися в нотах, а не переймати, як малі діти. з голосу».

Між Зеровим і Хвильовим, звісна річ, є різниця, бо, якщо автор «Камо грядеши» боровся насамперед проти комплексу рабської психіки «малороса», то він (Зеров) ставив уже завдання перед вільною людиною, свідомим українцем, завдання вищого порядку — бути творцем з душею розкованою, світоохопною, витонченою знанням не лише рідної, але й чужої мови.

В галузі критики та історії української літератури за якістю зробленого Зеров повноправно займає місце поруч із Франком, на дослідження якого він часто посилається, щоправда, не завжди погоджуючись із ним. По-новому Зеров підійшов до багатьох принципово важливих періодів нашого письменства і його висновки залишаються основоположними щодо таких явищ як «котляревщина» та епігони Шевченка, від яких він справедливо відмежував Руданського, Конисього, Куліша і Щоголіва.

Загалом кажучи, картина української літератури, намальована Зеровим у книжках «Нове українське письменство» (1924), «До джерел» (1926) та «Від Куліша до Винниченка» (1929) не збігається з тими уявленнями, що були донедавна поширені нашими шкільними й вузівськими хрестоматіями. Певна річ, не абсолютно кожне твердження Зерова — історика літератури має сьогодні сприйматися як істина в найвищій інстанції, але нема найменшого сумніву в тому, що без його корективів нове розуміння історії нашого письменства немислиме.

«В критикові — зазначав Зеров,— чи не так само, як і в перекладачеві, цінні своєрідність та глибина сприймання, вразливість, смак, спеціальна обдарованість. Бо як би не говорили ми про наукові методи в критиці, а критика завжди матиме щось спільне з мистецтвом». Всі вище перераховані прикмети були притаманні Зерову-аналітикові, а тому його статті, будучи науковими, приваблюють як художні творіння. Написані з надзвичайною точністю щодо фактажу, вони являють прозору течію урівноваженого мислення, де нема ні водопадів гучного красномовства,

ні застійних трафаретних, підгнилих плес. Та ж таки стилістична витриманість і вишуканість, що характеризують його найдосконаліший в українській поезії сонет, властива кожній його праці, кожній статті й навіть замітці. Зеров непомітно переконує, освітлює правду правдою, ніде й ніколи не намагається надточувати істину своїми тимчасовими бажаннями чи пристрастями.

Для того, щоб із зеровською об'єктивністю та врівноваженістю оцінити Зерова, нам потрібні ще знання, які відкриються лише тоді, коли вивчена буде у всіх взаємозв'язках сьогодні затемнена ще історія української культури на тлі розвалу царської імперії 1917 року, історія творчої інтелігенції, із середовища якої міг вийти й вийшов універсальний, але розтоптаний, а тому явлений лише на міру таланту геній Миколи Зерова. Та одне можна сказати вже нині: він був незалежний, він прагнув служити ідеалові гармонії в суспільстві, він володів пам'яттю тисячоліть і мусив трагічно зійти зі сцени, бо час, відпущений йому на життя, вшановував підлабузництво, встановлював ідеал раба та безпам'ятного манкурта. Але настала інша пора. І сам вихід у світ творінь Зерова є знаком перемоги світла над темрявою, радісним і велемовним фактом незнищенності доброти, мудрості, правди.

Дмитро ПАВЛИЧКО

1989

ПОЕЗІЇ

СОНЕТИ

К р и м

ЧАТИР-ДАГ

I

Біжить шосе. Прозорим фіолетом
Закам'янілі хвилі дальніх гір
Укрили паділ, де шумить Салгір
І спить село з похилим мінаретом.

Черешні над камінним парапетом,
У білій куряві заїжджий двір,
А в небі, переймаючи простір,
Піднісся Чатир Даг двійним наметом

Безсилі перед ним падуть горби
На ржаві буки, на густі граби
Наліг він полониною німою;

І тільки вітер та ставний вівчар
Обходять там побожною ходою
Богам висот поставлений вівтар.

5.09 1926

II

Богам висот — пере́летам-громам,
Землі родючої живущим сокам,
Безмовним хмарам, гомінким потокам
І легкокрилим в небі шулякам —

Ти, Еклезі́, наш найсвятіший храм!
Під сонцем Криму, під сліпучим оком
П'янке вино біжить жертовним током
І від багать синіє фіміам.

Тут на тобі степів холодний подих,
Побившися, лягає в синіх водах,
Щоб голий камінь заплідднитись міг.

І перекатів велетенські брами
Здіймаються, немов щедроти ріг,
І в діл рясними сиплються дарами.

5—6.09. 1926

ПАРТЕНІТ

М. О. Драй-Хмарі

Трубадури, як Максим Рильський...

На скелі, де ламають діорит,
За темною грядою Аю-Дага
Розташувала давня грецька сага
Храм Артеміди, перший партеніт.

Літá минають, не минає міт!
Вони живі, дива Архіпелага —
Орестів жах, Піладова звитяга
І смертний Іфігенії привіт.

І довго ще, купаючись у морі,
Поети увижатимуть в просторі
Ахейські весла та низькі човни,

А парубки, каміння й дачні мури
Відповідатимуть на їх співучі сни
Крізь зуби витисненим: «Трубадури!..»

22.12. 1927

НА ВЕРХІВ'ЯХ КАЧІ

Л. А. Куриловій

Бриніть і лийтеся, джерела ніжні Качі,
Дзвеніть каскадами співучого сріблá
З-під скелі сірої, що мохом поросла,—
На села, у сади, між вапняки гарячі.

Минули Бабуган і з ним круги вірлячі,
За нами вже різка і росяна яйла —
І враз нова краса з'явилась, процвіла:
Ліс причарований, як озеро стояче.

Поважно гомонить зелена бучинá,
Сміються струмені і будиться луна,
А битий шлях заліг, мов велетенський полоз,

І в щедрій поводі кольóрів, фарб, речей
Горує над усім високотонний голос
Та ясна прямота допитливих очей.

1927

Мотиви «Одіссеї»

ЛОТОФАГИ

Одіссея, IX, 82—104

З-під Трої і кривавого туману,
Від чорних днів ненатлої війни
Цар Одіссей пригнав свої човни
На сонні плеса тихого лиману.

І там громадку нашу, горем гнану,
Зустріли лотофаги; з глибини
Землі своєї принесли вони
Поживу нам солодку і незнану.

І їли ми, і забували дім,
Сім'ю й родовище, в краю чужім
Ладні довіку жить на готовизні.

Та мудрий цар не дав лишитись нам
І силоміць нас повернув отчизні —
В науку іншим людям і вікам.

2.05. 1926

ЛЕСТРИГОНИ

Одіссея, X, 80—134

«Тут, царю, дикий край неситих лестригонів
Та струджених рабів, що вівці стережуть.
Як привела тебе твоя заклята путь
В ці селища смутні недолі та прокльонів?

Ти кажеш: «Поліфем!..» Нащадок Посейдонів,
Він знав вогонь, а ці — сире і свіже рвуть;
Не має впину їх непогамовна лють,
Не відають святих гостинності законів.

Не йди, зостанься тут. Є схови серед скель.
Вночі я справлю твій стовеслий корабель
У тиху сторону народів хлібоїдних.

А сам лишуся тут у горі та біді,
Я тільки думкою до скель полину рідних,
Я тільки чайкою... з тобою... по воді!»

1926

KAPNOS TES PATRIDOS

О. Бургардтові
Одіссея, I, 44—61

Щасливо, корабелю темнобокий!
Безпечно плинь під теплий небосхил —
До Швабських гір, до голубих Антіл,
В Кабул чи в землі запашної мокки.

Хай не в'ялять тебе марудні доки,
І хай романтика твоїх вітрил

Набуде швидкості казкових брил,
Що ними велет кидавсь одноокий.

Та чи згадаєш ти в чужих краях
Поржа́вілий і старосвітський дах,
Де огнище твоє колись палало?

І чи промовиш з почуттям легким:
Там цілиною йдуть леміш і рало,
Там зноситься Ітаки синій дим?

22.10. 1931

ТЕЛЕМАХ У СПАРТІ

Одіссея, IV, 1—304

I

На землю впала ніч, потéмніли дороги.
У цоканні підков мчить Одіссеїв син.
Півсвіту вже за ним... Сіріє мла долин,
Мигтять огні — і сплять Тайгетові відноги.

Палати... Сонце там чи місяць білорогий?
Блищать слонівка, мідь, і золото, й бурштин.
Білявий Менелай, щасливий сім'янин,
Провадить юнаків на ковані пороги.

Цариця жде гостей, і відблиски зі стель
Виборну золотять в руках її кудель;
Повага їй в очах... Вітай, благословенна!

Дивує Телемах: «Злочинниця грізна́,
Що з нею в світ прийшли облуда і війна,—
Ти мудра, ти ясна і лагідна, Гелено?»

28.05. 1934

II

Цариця подив той угадує з очей,
З безсмертних уст її снується епопея
Про шлюб зневажений, про мудрість Одіссея,
Про дужий Іліон і смерть його дітей.

Мов смерч, краса її промчала між людей,
Жага і пристрасті владали в світі нею —
Хто згодяний не зна, що́ важить Діонея,
Хто віджене її від кри́цевих грудей?

А там світають дні прозріння і науки...
По скарб єгипетський сягнули ніжні руки
І забуття бальзам долито до вина.

О, що буйніша кров і молоді нестями,—
Тим більша лагідність, ясніша глибина,
Тим скорше, мудросте, приходиш ти з літами.

31.05. 1934

К и ї в

КИЇВ З ЛІВОГО БЕРЕГА

Вітай, замріяний, золотоглавий
На синіх горах... Загадався, спить,
І не тобі, молодшому, горить
Червлених наших днів ясна загра́ва.

Давно в минулім дні твоєї слави,
І плаче дзвонів стоголоса мідь,
Що вже не вернеться щаслива мить
Твого буяння, цвіту і держави.

Але, мандрівче, тут на пісках стань,
Глянь на химери бароккових бань,
На Шеделя білоколонне диво:

Живе життя, і силу ще таїть
Оця гора зелена́ і дрімлива,
Ця золотом цвяхована блакить.

1923

КИЇВ — ТРАДИЦІЯ

Ніхто твоїх не заперечить прав.
Так, перший світ осяв твої висоти;
До тебе тислись войовничі готи,
І Данпарштадт із пущі виглядав.

Тут бився норманн, і лядський Болеслав
Щербив меча об Золоті ворота;
Про тебе теревені плів Ляссота
І Левассер Боплан байки складав.

І в наші дні зберіг ти чар-отруту:
В тобі розбили табір аспанфути —
Кують, і мелють, і дивують світ.

Тут і Тичина, голосний і юний,
Животворив душею давній міт
І «Плуга» вів у сонячні комуни

1923

КИЇВ НАВЕСНІ ВВЕЧЕРІ

Хоч як звели тебе гермокопіди
І несмак архітекторів-нездар,
І всюди прóслід залишив пожар,—
Ти все стоїш, веселий, ясновидий

І недаремно вихваляють гіди
Красу твою, твій найдорожчий дар
Синіють води, зеленіє яр,
І стелються сліпучі краєвиди.

А вулиці твої виводять зір
В повітря чисте, в запашний простір,
Де ходить вітер горовий і п'яний;

І в тихий час, як западає ніч,
Поважно гомонять старі каштани
І в небо зносять міріади свіч.

9.06. 1928

У ТРАВНІ

Емаль Дніпра, сліпучо-синій сплав,
Газон алей і голе жовтоглиння,
І в поводі прозорого проміння
Зелені луки — як розлогий став.

Ніколи так жадібно не вбирав
Я красоти весняного одіння,
Пісок обмілин, жовтобоке ріння,
Брунатні лози і смарагди трав.

Крізь цеглу й брук пульсує кров зелена
Земних ростин, і листя чорноклена
Кривавиться у світлі ліхтарів.

І між камінних мурів за штахетом
Округлих яблунь темний кущ процвів
Таким живим розпадистим букетом.

12.03. 1933

Будівництво

ЧЕРНІГІВ

Могутніх ферм мереживо прозоре,
Залізний ляск і двоколійна путь
В широкий світ непереможно звуть,
Де йде життя і довгу ниву оре.

Де Болдині дрімали тихі гори,
Де плавав сіверський рибалка Круть,
Б'ють молоти, нові часи кують
І будять лугу займище просторе.

А там, позаду, на валу міськім
Біліють вежі, золотом густим
Горять хрести — і тиша залягає.

Плекаючи, що́ в давнині жило,
Останні дні дрімотно досинає
Олегів мужніх прастаре кубло.

11.05. 1930

БРАМА ЗАБОРОВСЬКОГО

I

Ні, не бундючний, ситий гетьманат,
Не багатир — полковник череватий,—
Її поставив очі чарувати
Смиренний рясофорний меценат.

Намігся він, замість жебрацьких лат,
Убрати гору в золото й шарлати,
І крутодахі виросли палати
Серед поліських гонтом битих хат.

Наук любив він сяйво щирозлоте
І школам оддавав свої турботи,
І був світильник, щедрий і благий.

В дні займанщин, хижацькі і брутальні,
Святительську пишноту панагій
Він забував для книг і готовальні.

1930

II

(Коректив)

Ваш милий образ — трафарет і хрія:
Був характерніший цей меценат —
Князь церкви, синодальний дипломат,
Досвідчений і промітний вітія.

Він знав, як оздобляє панагія,
І люстро мав на споді (біля врат
Оглянути пишноту власних шат),
Дбав, щоб була ефектна літургія.

А гроші, жертвувані школярам,
Рипіди й маски тріумфальних брам —
То є медаль, що має на звороті

Хижацтво й хамство «від усіх джерел»:
Гладких ченців, що догоджають плоті,
І чорні стріхи монастирських сел.

12.12. 1930

БУДІВНИКОВІ

Ще прийде він, не архітект — поет,
Старих будівників твердий нащадок,
У білий мармур сходів і площадок
Оздобить кожний прúяр і бескет,

Зламає будівельний трафарет,
Безстильних років соромітний спадок,
Злетить над городом на крилах гадок
І вроду-бранку визволить з тенет.

Сади нагоряні, луги відлеглі
В бетоні, склі і спондилóвій цеглі
Простелять творчості нової тло;

Огнями вулиць процвітуть перлисто
І скажуть: ми — не прадідне село,
Ми — днів майбутніх величаве місто.

29.04. 1930

К у л ь т у р т р е г е р и

ТУРЧИНОВСЬКИЙ

Меткий, прудкий і на пригоди ласий,
Ще юнаком він кинув батьків двір
І в світ поплив, у неоглядний вир,
Забувши бурсу і марудні класи.

Блукав, співав на розмаїті гласи,
Втішав дяків і католицький клір,
А раз, подібний до летючих зір,
З церковних хор помчав через баляси.

То от по ро́ках проби і блукань
Прибився знов у рідну Березань,
Щоб тут знайти солодощі спокою,

Епічний пивоpіз, герой-вагант,
Він всюди сіяв щедрою рукою
Колядку, діалог і студний кант.

22.01. 1922

КУЛІШ

Давно в труні Тарас і Костомара,
Грабовський чемний, лагідний Плетньов...
Сивіє розум і холоне кров;
Літа минулі — мов бліда примара.

Та він працює. Феніксом з пожару
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов,
І в о́чах — відблиск молодого жару.

Він боре тупість і муругу лінь,
В Європі хоче «ставляти курінь»,
Над творами культурників п'яніє;

І днів старечих тягота легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

11.05 1926

ІВАНІВ ГАЙ У ПОЛТАВІ

Чи ж так синів цей степовий простір,
Коли тут край вікна, в дідівській хаті
Сидів старий у шовковім халаті
І в далину глядів з округлих гір?

Багато відмінилося з тих пір,
Як відгули слова його крилаті:

Мчать паротяги, і гудки горлаті
Бентежать нині Ворскло й монастир.

А город скніє в сні, турботі, сварах
І скрізь по «пішоходах», по бульварах
Викохує цупкий, глухий бур'ян;

Ліниво славу давню зневажає
І пам'ять кращого із громадян
Шанує смітником Іванового гаю.

26.05. 1927

ГОРЛЕНКО

Носити в серці Ермітаж і Тена
І звістувати світло хуторам;
Знаходити дива мистецтва там,
Де походила вже рука невчена;

І в час, як валка земляків численна
Знай сунулась назустріч ордонам,—
Вивчати край і залишити нам
Книжки, як дзвін сонетного катрена.

Рельєф культурний рідної землі
Спізнати, вірить, що на цій ріллі
Ще проростуть науки винні грона,

Щоб потім, затримáвши хибний лет,
Ротата кракнула тобі ворона:
«Ні, він не наш, бо... дідич і естет!»

10.04. 1931

ТОЙ САМИЙ

Жив чоловік на цих зелених горах,
На звозах кращого із давніх міст,
Писав і мислив, мав химерний хист
Його столітній оживляти порох.

Чому ж у масових письменських хорах
Затерся він, природжений соліст,
Як розійшовся той яскравий хвіст,
Що світиться по бистрих метеорах?

В природі стільки знаків і заміт:
Держи́ть рисунок листу антрацит
І біла крейда мушлі відпечаток.

Чи ж людська споминка така слаба?
Чи то його, минулих днів остаток,
Пожерти мусила нова доба?

17.07. 1931

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

Пантелеев. «Из восп. прошл.», II, 165

Полярна ніч і волохатий сполох
Над безвістю засніжених долин.
Як терпне серце! Скільки літ один
Німує він у нетрях захололих!

Він згадує: між друзів ясночолих
Кипить розмова; від привітних стін
Спливає світло; і немовби дзвін,
Він кличе все живе, він б'є на сполох.

Суд і заслання... Мука самоти...
О, як у сяйві небо розкололось!
А тиша мертва і нема мети.

Враз бубонці: далеко рипнув полоз,
І крізь сніжок, здається, чути голос:
«Ще не покаявся? Не виправився ти?»

23.12. 1933

СВЯТОСЛАВ НА ПОРОГАХ

Варуфорос? Геландрі? Змеженілий,
Липневі води котить Вулніпраг.
А князь стоїть, невитертий варяг —
Веде свої на північ моноксили.

Та сам полинув би що тільки сили
Під Доростолом свій поставить стяг:
Він народився для бою і звитяг...
Що Київ? Мати? Досвід посивілий?

І хоче вже вертати байдаки;
Та раптом крик, по скелях хижаки;
Бряжчать мечі і знемагає слава.

Хто в далеч рвався, головою ліг,
І з черепа п'яного Святослава
П'є вже вино тверезий печеніг.

7.06. 1930

РОЗМОВА НА ПАРОПЛАВІ

Дніпро заскливсь. По горах тепла тінь;
Ритмічно допотопні б'ють колеса.
«Звернись лицем до низового плеса
І хоч в думках зазивний поклик кинь.

Хай припливуть, за куренем курінь,
Чайки, чуби, що розігнав Нечеса,
І хай Сіркова стать довготелеса
Списом розкреслить надбережну рінь».

«Ні, вже не припливуть. Нову будову
Поклали ми на темну гладь Дніпрову,
В музей замкнули ми старовину.

А може й те, що весь той вік несвітський
Є тільки виплід молодого сну,
Що й досі снить романтик Яворницький»

26.01. 1931

ПОТЬОМКІНСЬКІ СЕЛИЩА

(Anno D. 1787)

«Сонця виходять із своїх орбіт,
Щоб нас огріти у благій гостині!» —
Так промовляли Другій Катерині
Облесні проповідник та піїт.

Та посміхався царський фаворит,
Галеру ведучи по хвилі синій,
Де на підвалини новій твердині
Мав степовий прослатися граніт.

І як пливли, то скрізь на виноколі
Зринали хутори, церкви, тополі
В місцях, буцім залюднених тепер.

А ніч ішла на працю, крик і галас,
Щоб завтра сонцем названа — з галер
На степові експромти милувалась.

28.04. 1931

ГОЛОС

Ти надто любиш спів дзвінкоголосий
Минулих днів і показних епох,
Слід половецький, що давно заглох,
Книжок старинних перетлілі стоси.

Невже тобі байдужі наші троси
І наших ворогів переполох?
Невже не бачиш, як Великий Льох
Нам оддає свої скарби-приноси?

Як одступає старожитна цвіль,
І як у розмаху плідних зусиль
Угору зносяться струнке каркаси?

І як під марші часу крицеві
Вже заступив бетон старі покраси,
А вицвіт праці — квіти степові?

1.12. 1931

В ГОСТЯХ У ПОЕТА

Я слухаю: «Єдиний він, баштан —
Ще зброя нам на голод і на злидні.
День ясний там і вечори погідні,
Та вранці роси, холод і туман».

Я думаю: крізь степовий бур'ян,
Крізь прикрості іти не день, не три дні
І в резиньяції такій лагідній
Не знати ржі, не відчувати ран.

І серед стін зароблені хати
Обаполи прожитих літ єднати,
Старе й нове збирати в свій альбом —

То значить мати серце, зір і вухо...
Хто сміє не віддать свого «чолом»
Цій неуйнятності людського духу?

2.10. 1934

ДВЕРІ У СТІНІ

Цей сон на яві ніби бачив я:
Нараз потухли шуми пароплавні,
Лиш очерет, та ясновербі плавні,
Та многовода дужа течія.

Країно див загублена моя,
Я знав тебе у дні щасливі, давні,—

Та напосіли злидні непоправні,
І я забув святе твоє ім'я.

І ось тепер вечірньої години
Не стало їх, тривог і мотанини,
Відкрились знову «двері у стіні»:

Стих очерет, замшілі сплять колеса,
І чаплі, знявшися на мілині,
Перелітають золотисті плеса.

3.10. 1934

ХЕРСОН

I

Ріка в зелених плавнях, жвавий порт,
Герби і судна всіх держав і націй;
Ведуть угору нас ряди акацій,
Нудний, звичайний степовий ескорт.

Ось біле місто нас взяло на борт
І присипляє на мертвотнім плаці;
Ще літо, на базарі рух і праця,
Але повільні тут і торг, і спорт.

Ще далі... тиша славного кварталу,
Де в куряві розкопаного валу
Храм-мавзолей покоїть свій фронтон.

Шатро небес, і гострий дух полину,
І гордий напис над рядком колон:
«Спасителеві світу — Катерина».

3.10. 1934

II

І от крізь порох і блаватну синь,
Що гладить води і купає судна,
Вмить воскресає все, що непробудно
Проспало низку літ і поколінь.

Сатрап і мрійник, легендарна лінь;
Держави грецької примара злудна;
Класичні оди, свята, смерть безлюдна
І воєн трудних безпощадна тінь.

Цей вал, надгробки (їх зосталось трохи!) —
Застиглий шум пістрявої епохи,
Що тут метала бистрий «фараон»,

Епохи тьми, неволі і азарта,
І грецька назва з притиском: Херсон —
З тії ж колоди висмикнута карта.

5.10. 1934

ВІДПОВІДЬ

— Дарма твій гнів, дарма твої докори,
Пуста твоя убога pruderie,
Бо бачу світло тої я зорі,
Що кажеш ти, о мудрий гострозоре!

Як ти, люблю я фільтри і затвори,
Ці шнуром витягнуті димарі,
Цей жовтий дим (од нафти!) угорі,
Ці щогли, що мережають простори.

Іван зламав свій заповідний круг,
Глуху обмеженість, батьківський плуг
Іван спалив у цій печі могутній.

А ти мені верзеш безсило... ти! —
Що ці співучі і тугі дроти
«Загадувати кажуть про майбутнє».

22.03. 1935

Poor Yorick! У ласкавий листопад
В широкім шумнім вітровім пориві
Побачить очі тоскні та гнівливі,
Немовби вістря невідбійних шпад.

І слів марудних, і нудних тирад
В собі відчути пута утяжливі,
Знать, що чуття не здіймуться в припливі,
І буде все, що скажеш ти, невлад.

Poor Yorick! Як тобі відмолодитись?
Чи винен ти, що ти уже не витязь,
Що твій пригодницький минувся вік;

Що в захваті таїться стільки суму,
А ввечері ти поринати звик
У хатню тишу і самотню думу.

10.07. 1930

* *
*

Все те — тріумф усталеного ладу:
Всякдень стрівати на річнім кругу
Безвладну руку, зачіску тугу
І господиню втомлену, нераду.

Так невідхильно повів листопаду
До нас приходить, і в свою чергу
Земля холоне у пухкім снігу
І висне наморозь на вітах саду.

О перша сивино осінніх днів!
Як тужить той, кому твій час наспів,
Мов біла провість життєвого спаду.

Звикай тепера на гіркій межі
Вбирати зблідлих обріїв принаду
І тішитись на радощі чужі.

25.12. 1931

KOSMOS

Зринає він, дзвінкий і розмаїтий,
На шістдесят земних коротких літ
З грузького дна — латаття ніжний цвіт,
Щоб нам жагу безмежну напоїти...

Як тішать нас озера, гори, квіти,
Роса, і теплий грім, і шепіт віт —
І людська творчість підіймає міт
У саме небо, зорями розшите.

Та скоро попіл сутінних обслон
Спадає; глушить веселковий тон
Думок, жадань та щирого завзяття.

А дні летять, як вітер; рвуть стерно
І топлять нас. І білий цвіт латаття
Вертають на мулке і чорне дно.

22.04. 1931

Cor anxium

СОН СВЯТОСЛАВА

Я бачив сон. Важенних перел град
На груди сипали мені, старому,
Вдягали в довгу чорну паполому,
Давали пити не вино, а чад.

Я зір будив — обводив кругогляд
І відчував крізь димку нерухому,

Як обсипався дах княжóго дому,
Як крякав крук і як клубочився гад.

О, що за туга розум мій опала!
Яка крізь серце потекла Каяла,
Що за чуття на серце налягло!

Ніч місячна кругом, така студена,
Антена гнеться, як струнке стебло,
І чорний день десь дзвонить у стремена.

23.04. 1931

SUPERSTITIO

Весною віє запашна кімната,
Дзвенить розмова і парує чай.
Віддайся їм і в серце не пускай
Щемливих забобонів Полікрата.

Коли душа спокоєм перейнята,
Не згадуй: усьому настане край!
Що кращий день нам упаде на пай,
То тяжча ніч і зліша нам розплата.

Втішаю серце... Але прикрих дум
Не сходить попіл — як прогнати тлум
Передчувань і всі страхи безсонні?..

Таж навіть сад за вікнами темнить
Тремтячі вогники на оболоні
І затіняє кожну ясну мить.

19.06. 1931

ПІД НОВИЙ РІК

Ішов додому, цукор ніс пайковий
І думав про гіркий щоденний труд...
Разком огнів світився Голлівуд
У чарах новорічної обнови.

Скрізь шаруділо: радий і святковий,
Настріть незнаному збирався люд;
Мороз прибрав весь учорашній бруд,
Що серце тис і накладав окови.

Минала заздрість, гамувався шал.
Що ж! Хай вершиться бідний ритуал
Стрівання рядового пілігрима,

Хай рання юнь, надіями рясна,
Схиляється бездумними очима
Над склянкою рожевого вина.

1.01. 1932

ВОРОЖІННЯ

Різдвяна тиша повагом зійшла
На місто пообіднє присмеркове.
На білий іній, на вбрання святкове
Заноситься рідка холодна мла.

Мов більма з помережаного скла,
Вітрини дивляться в лице зимове,
І з гомоном розтріпаної мови
Чужа веселість мимо нас пройшла.

Та багатьом уже немає свята.
Колись весела і червона дата
Як чорна цифір нині промайне —

І лиш нудьгу всередині сколише,
І скаже місяцеві стріть мене
Примарою холодного безгрішшя.

29.01. 1932

INCOGNITO

Його стріваю я — і мало не щодня! —
В студентській постаті на темних коритарах
В повазі лекторській і в круглих окулярах,
Де тиша темних книг, де збори й метушня.

Він народився давно, і то не маячня!
Живе в усіх часах, в усіх суспільних шарах,
Та нині розплодився у безліч екземплярах,
Мов літорость повзка від в'язового пня.

Ще вчора він слова точив мені медові,
І стільки приязні було в облесній мові!
Та утиральничок скрашав поважну стать.

Він бачить наперед годину злої страти,
А руки прийдеться від крові обмивать,
Тож ліпше рушника напохваті держати.

1934

Tarde venientia

ТІТАНІЇ

Щасливий, хто не знає пізніх літ,
Хто тішиться прозовими рядками,
Де «Книга Рут», і «Пісня над піснями»,
І дотепу гризький, колючий дріт.

Біда, хто тратить сон і апетит,
Кому життя — немов бурлацькі лями,
На кого скрізь чигають вовчі ями
І жалить сумніву дрібний москіт.

Та рання юнь сміється,— не холоне...
Що ж обіцяєш їй ти, сива скроне?
Фальшиву мудрість? Безперечний нуд?

Чи ті обіцянки такі урочі,—
І вік не вийти з чарів і облуд
Тітаніям «Іванової ночі»?

12.04. 1932

ПРИСВЯТА

Я туго ріс. Тож не дивуйте їм,
Тим недосвідченим, невправним звукам,—
Таким беззахисним, таким безруким
Я був тоді на торзі життьовім!

«Горби шалфейні» в килимі ряснім
Мене своїм не спокушали туком:
Дитячим радощам, наївним мукам
Складав я в'язки виснажених рим.

А потім надійшло гурманство слова:
Добірних звуків шата пурпурова
Оповила мій символічний «блат»;

Та почуття усохли соковиті:
Так просихає торфу чорний плат
По многосоннім і пекучім літі.

30.12. 1933

ВИЗВОЛЕННЯ

Зачотів, лекцій, дум і хвилювань
Позаду залишились довгі смуги,
Коли їм тьмою крились виднокруги
І товариство їх топило в твань.

Щасливий час! Десь на вітрилах знань
Помчать тепера стовесельні струги:
Ніхто їм не розкаже скніти вдруге
У темну ніч і у безсонну рань.

Хто говорив про гострий біль прощання?
О як, часино виходу остання,
Чарує дорога твоя яса!

Де в'язні ті, що вирватись не раді?
І хто засвідчить, ніби є краса
У цій важкій острожній колонаді?

5.01. 1934

ЕЛЕГІЯ

Чорніє лід біля трамвайних колій,
Синіє в темних вулицях весна;
Мого юнацтва радість осяйна
Встає назустріч нинішній недолі.

«Це справді ти? В якій суворій школі
Так без жалю розвіялась вона,
Твоя веселість буйно-голосна?
Які смутять тебе нудьга і болі?

А згадуєш, яке тоді було
Повітря? Небо? Гусяче крило,
Здається, з нього пил і бруд змітало.

Як лід дзвенів, як споро танув сніг,
І як того, що звалося «замало»,
Тепер би й сам ти витримать не зміг!»

26.02. 1934

СУНИЦІ

Верхами сосон шум іде розлогий
І хмарою пухнатою темнить
Високий день і осяйну блакить;
У буйних травах плутаються ноги.

Отак би тут упасти край дороги,
Примкнувши вії, і хоча б на мить
Од псів гавкучих солодко спочить,
Од ницих душ, підступства і тривоги.

А там, по хвилі набіжно́го сну,
Натрапить знов на риму голосну,
На ритми, десь у серці позосталі;

І, соків земляних відчувши міць,
Розплющить очі і зустріть коралі
Таких весе́лих запашних суниць.

9.07. 1934

Зодіак

ДІВА

В погожі ночі, в запахущім травні,
Як цвіт буяє і ростуть жита,
Вона стоїть, пречиста і свята,
Як в оні дні Сатурнові днедавні.

І бачиться: гаї і тихі плавні
Спогадують ті золоті літа,
Як люд не знав ні спису, ні щита,
І війни спали, дикі та безславні.

І пролилася кров. Дзвенить сурма;
Ступає віл під тягарем ярма,
І землю грішну кидає Астрея.

Лиш повесні, в далеких небесах
Сріблиться зорями її кирея
І згоди Колос світиться в руках.

18.09. 1922

СКОРПІОН

Блаженні дні і ночі на селі,
Землі Волинської родючі лона,
І дух полів, і гомін од балкона,
І крекіт жаб на вітровім крилі.

А в плесі тихім, мов на синім склі,
Вже позначились клешні Скорпіона,
І Антарес, як іскорка червона,
Уже світив в надобрієвій млі.

Я від'їздив, і оком астролога
Допитувався в зір — яка дорога
Мене провадить у майбутні дні...

І Скорпій гас в красі своїй недобрій,
А друг Стрілець виносив понад обрій
Свій срібний лук і приязні огні.

7.06. 1922

БЛИЗНЯТА

(Квітень)

Люблю я й досі присмерки прозорі
Квітневих вечорів, і чорну сіть
Вишневих, яблуневих верховіть,
І по калюжах ніжнотонні зорі.

Як повійнуло свіжістю надворі!..
Десь ключ птахів небачених летить,
А сутінь гусне, і дзвінка блакить
Вже мерехтить у іскрявім уборі.

Молочний пас обняв небесну шир,
І Чаші видко золотий пунктир,
І в світлі заходу стоять Близнята.

В повітрі вогкість, холодок і млость,
І бачить неба темноока шата,
Як сходить ряст і набрякає брость.

12.11. 1930

ВОДНИК

(Спогад)

Був серпень, ніч; розбитий Фаетон
Жалібно поринав у вогкість яру;
Цвіли над обрієм огні Стожару,
І лівим боком сходив Оріон.

Ось журавля скрипучий довгий тон,
І жолоб напува поштову пару;
Устав туман і виповнив мочару,
І холодком прогнав мій перший сон.

І я, малий, з-під будки оглядаю
Небесну мапу, зоряну, безкраю,
І в золотих розсипинах тону́.

І знов дрімота у пухнатих лапах
Колише діл, і сиву глибину,
І поля росяний холодний запах.

30.08. 1931

Книжки і автори

SEMPER LEGENDA

Книжок дитячих неубутні чари,
Безсмертних вигадок легкі дива,
Яка це знову смуга життьова
Виносить ваші голосні фанфари?

Та де вони, ті темні дортуари,
Алея, сад і лава садова,
Де вперше зароїлись, як мушва,
Ви, горді одинці і чемні пари?

Були, нема — і слід по вас пропав.
А все ж од ваших дорогих поява
Ще й досі мають колоски та ості.

І в хмурий день, як вітер і сльота,
Ви несподівані, ви любі гості,
Гра порошин і сонця золота.

1930

ТАЄМНИЧИЙ ОСТРІВ

Такі доречні, добрі таємниці!
Огонь плавцям, недужому — хінін,
Піратам — вибух справедливих мін
І куля пневматичної рушниці.

Під дахом гранітóвої світлиці
П'ять колоністів мучаться — хто ж він,

Що доглядає їх серед нуртин?
Існує він чи, може, тільки сниться?

Гуркоче грім, і в гроті серед скель
На чорних водах диво-корабель
Лежить, митцем розв'язана проблема.

Так от до кого озивався Топ!..
І мириться з людьми безсмертний Немо,
Індійський принц, ласкавий мізантроп.

6.06. 1930

ІСТОРІЯ ГЕНРІ ЕСМОНДА

Теккерей

Ріс як нешлюбний син. Веселий єзуїт
Защеплював йому старопрестольну віру —
То молитовник клав у руки, то рапіру,
Щоб з нього був папіст і добрий яковіт.

Недбалий претендент стоптав той гордий цвіт,
У полум'ї спалив його горливість щиру,
А титул знайдений оддав він на офіру
Тій, що любив її з дитячих ніжних літ.

Що жалкувать за тим? На світі є романи...
Жіноча врода там і в сорок літ не в'яне,
Там сходить на серця розбиті благодать.

А десь в Америці є затишок для праці,
Де можна думати і Бога споглядать
Серед розлогих нив і цукрових плантацій.

10.04. 1931

ЛЕГЕНДА ОДНІЄЇ САДИБИ

С. Лагерлеф

I

Скрипаль і крамар із метких селян
Купив маєток, озеро та рудні,
І білий дім в околиці безлюдній
На острові зарослім — Мункгюттан.

Минули роки. Предківський талан
Украй розвіяли суворі будні,
І фру Турботи подихи облудні
Діткнулись саду і густих альтан.

Тоді, щоб одвернуть руїну й поруб,
Нащадок взявся за крамарський короб,
Пішов, як дід, по селах і лісах.

Та як погамувати фру Турботу?
Хто божевільним вздрів родинний дах,
Чи є тому надія повороту?

10.02. 1932

II

Так! Бо не вік на водах темний лід,
А в домі кажани єдині гості:
Встає з могили в загадковій млості
Зоряноока молода Інгрід.

Подяка в серці залишає слід,
Мов полозки на крижанім помості...
О ви, чуття самовідда́ні й прості,
Як красите ви бідний людський рід!

Ви безум розірвали на лахміття.
Ліс перед вами схилить верховіття
І себелюбство згине, як туман.

Що горе? Втіхи тимчасова маска!
І процвіте спустілий Мункгюттан,
Мов ця далекарлійська тепла казка

11.02. 1932

ЖИТТЯ НА МІССІСІПІ

Марк Твен

Безвусі бороди, штани картаті,
Глибока, бистра і мутна ріка
І лоцманів фантазія легка
Про чудеса на кожнім «перекаті».

А ба́йки, ба́йки! Як у нашім штаті
Вела війну плантаторська рука,
Як позбулася міста чернь міська,
Як злочин в злій подвоївся розплаті.

Ласкавий гумор жанрових картин,
Цитат, пейзажів і лукавих мін —
Ліричний жаль над неминучим тлінням;

І свіжий дух весняної луки,
Що зноситься під зоряним склепінням
Над плесами і плюскотом ріки.

28.02. 1932

ДОМБІ І СИН

Капітан Катль говорить:

То має бути вікопомна ера:
Твій Вальтер ущасливить нас обох —
Нехай тоді, покинувши свій льох,
На світ виходить ця стара мадера.

О дядю Соль! То все була химера;
Навік вино укриє темний мох:

Загинув Вальтер, я давно усох,
І де ти сам, мій добрий прожектере?

Що? Хлопчик з чорних виплутався згуб?
Красуня з ним бере щасливий шлюб?
І є душа в черствого мільйонера?

Вино на палубу, серця в галоп!..
— Ви твердите, що це стара мадера,
О дядю Соль,— кондитерський сироп.

29.02. 1932

Парадý

I

По чорних днях, прожитих у чаду
І сповнених труда і неспокóю,
Враз яблуком запахне над горою
І усміхнеться власне Парадý.

Прославмо ж вечора легку ходу
Над метушнею денною легкою,
Зорю, розлиту повінню німою,
Сухий ковил і вроду молоду.

Тому, хто сам як вечір сутеніє,
Хто нидіє в камінній летаргії,
Твій подув, Параду, благословен;

Він гладить оксамитною рукою
Обличчя нам, він виправляє крен,
Він кличе жить хвилиною легкою.

29.08. 1931

II

Та як нам жить хвилиною легкою,
Коли такий на пам'яті тягар
Речей, обставин, люду і примар
Ліг і лежить нестерпною вагою?

І як нам крен направити з тобою,
Коли щодня погроза і удар,
І пилу впав на душу сірий шар,
І все значи́ться смутком і нудьгою?

І як чуттям пустити буйну рощ,
Коли їм кригою грозиться дощ —
Вони слабі, без хати, без покрова;

Коли спадає мла, немов хижак,
А ця на бруку знайдена підкова —
Єдиний добрий на майбутнє знак.

11.12. 1931

III

Ще вчора думка мовила тверeза:
Горнись і щулься — он зима іде;
Все, що було недавно молоде,
Вже обтинають невблаганні леза.

А нині — як сонетна антитеза —
Тепло і радість день новий веде,
І проти сонця золото руде
На спаді віт розвішала береза.

Прозорий жовтень радісно вступив
Між стовбурів, оградок і хрестів,
Розкиданих на жовтому узбоччі,—

І, мов весною, по ливних дощах
Стоїть у росах, відновитись хоче
Брунатний лист на паркових кущах.

24.10.1931

IV

Цегляний цоколь, і залізні грати,
І напівтемний монотонний трам
Товаришать солодким нашим снам
Про супокій самітної кімнати.

І що сумніш на холоді блукати,
То все принадніший стає Сезам,
Де сута радість усміхнеться нам
Без перебоїв, ганджу і утрати.

А вітер злий у відповідь на те
По мерзлій груді порохом мете
На привиди намріяного раю.

І думка в чорний потрапляє слід:
Так мандрівник, що в тундрі замерзає,
Усе тропічний бачить краєвид.

12.12. 1931

Пейзажі

В ДОНБАСІ

Дванадцять днів, дванадцять синіх чаш
Над сірими і ржавими ярами —
Ми їх пили маленькими ковтками,
Бо знали ми: півмісяць буде наш.

З далеких гін, де море і Сиваш,
Вітри міцними набігали снами,
Схилявся день до західної брами
І вабив степ із саду і піддаш.

І вгору брались ми крізь глід і терен,
Не зводячи очей з огнистих зерен,
Просипаних на кристалічну синь.

В крайнебі гасли просмуги янтарні,
А проти нас крізь млу і далечінь
Займалось дві зорі на солеварні.

4.05. 1933

28 СЕРПНЯ 1914

З білявих хмар, із шовкових запон
Дивився місяць на стерню і поле;
Низами мла стелила довгі поли
І сяяв церкви вирізний картон.

Степ розповзався без міри й перепон,
Над ним склеплялось небо білочоле,
Мотались дзвоники, і Гуляйполе
У діл спускалось, оповите в сон.

Я думав: «Степе! За твоїм порогом
Що на добридень 'ддасть моїм тривогам?
Понура пустка? Темнота гірка?

Чи буде день, і світла бистрі скалки
Заграють синім усміхом ставка
На жовтім дні западистої балки?»

1.03. 1933

СТЕПОВІ ДОРОГИ

Видно шляхи полтавськії
І славну Полтаву...

Я бачу їх. Заломами поволі
Вони сповзаються, за шляхом шлях,
В розлогих і закурених полях
Там, де стрункі шикуються тополі.

Крізь жовтий пил, що осідає долі,
В яру з'явився черепичний дах,
І димарями по сухих горбах
Полтава їжиться на виноколі.

Я знаю їх — мов спомин ранніх літ,
Мов Гоголя невитравлений слід,
Мов співи давнини повноголосі.

У балки пливучи з розмитих круч,
В моїх ушах відрипуються й досі
Тягучі ритми опішнянських «куч».

1.03. 1934

Образи і віки

ГІЛЬГАМЕШ

Ут-Напіштіме, давній предку мій,
Загублений в далекім океані,
Я — Гільгамеш, прославлений на брані,
Я — цар Урука, кат і лиходій.

Я друга мав. На щастя й супокій
Він обернув мої пориви п'яні,
І от умер мій добрий Еабані,
І клятих дум мене бентежить рій.

Порадь мене, мій предку староденний,
Як людський рід продовжити нужденний,
Як доступитись загадок буття?

А ветхий дід, мов особливу ласку,
Рипить йому, провадить давню казку:
Рай, та потоп, та дерево життя...

7.05. 1922

ХІРОН

Високо гребінь свій підносить Ета
Понад зелені килими долин;
Кентавр творить — і сім очеретин,
І то́нкий звук виказують поета.

І спів його — як тиховода Лета...
Його побожно п'ють Орфей і Лін,
І горя людського гіркий полин
Вмить перетворений на мед Гімета.

Давно забувши рідний свій табун,
Він звик до лікарства і лірних струн,
До людських слів і Фебового лавра.

Настроєний на мусікійський тон,
Він переміг звірячу хіть кентавра,
Друг смертних і богів, кентавр Хірон.

25.02. 1922

ТЕСЕЙ

...perjure et perfide Theseu!

Перед велінням бога безпорадний,
Закоханий у панцир свій і спис,
Егеїв син у жертву їм приніс
Свою любов і серце Аріадни.

Його повів геройства клич принадний,
Берло, і меч, і біг прудкий коліс,
І під вітрилом чорним він повіз
Всю душу і всю кров на подвиг ратний.

Та до кінця повитих горем днів
Не міг забути він прозорих снів
Егейських вод і золотої Кріти.

І перед смертю, мов німий докір,
Все увижав седмицю білих зір —
Золототканий пояс Афродіти.

2.11. 1921

САЛОМЕЯ

П. Филиповичу

Там левантійський місяць діє чари
І колихає в серці теплу кров,
Там диким цвітом процвіла любов,
І все в крові — шоломи і тіари.

А з водозбору віщуванням кари
Гримлять громи нестриманих промов...
Йоканаан!.. Не ясний шум дібров,—
В його словах пустиня і пожари.

І Саломея!.. Ще дитя (дитя!),
А п'є страшне, отруєне пиття
І тільки меч і помсту накликає.

Душе моя! Тікай на корабель,
Пливи туди, де серед білих скель
Струнка, мов промінь, чиста Навсікая.

18.06. 1922

НАВСІКАЯ

...ніжна Навсікая,
Струнка дочка феацького царя.

М. Рильський

Феацький квіте, серце Навсікає,
Як промінь сонця на піску морському!
Перед тобою вбогий пілігрим
І море пурпурове і безкрає.

Твій царський жест скликає бистру зграю
Служниць, пойнятих острахом німим,
І вроди й гідності струмистий німб
Над чóлом ніжним і дитячим сяє.

А Одіссей стоїть і, сам не свій,
Під чарами стрілчастих брів і вій
Ладен забути безмір мук і горя:

Ясна, зцілюща, мов жива роса,
Рожевим сплеском Еллінського моря
Йому сміється радісна Краса.

15.09. 1922

ОЛЕКСАНДРІЯ

Когда мне говорят: Александрия...
М. Кузмин

Згасає день, і море вечоріє,
Пасатний вітер нам вітрило рве,
І чорний корабель спішить-пливе
До портових огнів Олександрії.

Он в сутіні велике місто мріє,
Двигтить і дихає, немов живе;
О серце світу, муз житло нове,
Наш Геліконе, наша Пієріє!

Ми скрізь були; нас вабив спів сирен,
Сарматський степ, і мармури Атен,
І Сапфо чорна скеля на Левкаді;

Але ніщо не хвилювало так,
Як Фарос твій, твій білий Гептастадій
І тінню чорною піднесений маяк.

12.03. 1922

ВЕРГІЛІЙ

Мужик із Мантуї, повільний і смаглявий,
З дитинства ніжного колисаний селом,
Звеличив кий, і плуг, і мідяний шолом,
І знявся до вершин нечуваної слави,

Бо крізь огонь і дим усобиці іржавий
Побачив кращий вік і проспівав псалом,

Як спочиває світ під цезарським орлом
У лагіднім ярмі безсмертної держави.

Той час минув — і Рим, і цезарів діла
Рука історії до трун поволокла,
Де сплять усіх часів ілюзії й корони.

Та він живе, і дзвін гучних його поем
Донині сниться нам риданнями Дідони,
Бряжчанням панцирів і сплесками трирем.

12.03. 1933

КНЯЗЬ ІГОР

Князь Ігор очі до зеніту звів
І бачить: сонце під покровом тьмяним.
Далека Русь за обрієм багряним,
І горе чорний накликає Див.

Та не вважає князь на віщий спів:
«Нум, русичі, славетні дні спом'янем,
Покажем шлях кощеям препоганим
До Лукомор'я голих берегів!»

А любо Дону шоломом зачерпти!..
Одважний князю, ти не знаєш смерти,
Круг тебе гуслі задзвенять, тебе

Від забуття врятують і полону.
В стремéнах став, зорить. А кінь гребе
І ловить ніздрями далеку вогкість Дону.

12.09. 1921

ГУЛЛІВЕР

Гулліве́р фантазує: «Ви? Збагнути?
Чи можете у тямку взяти ви,
Що горя мав я вище голови
Не в Бробдінгнегу, не в садах Лапути,—

В південних карлів, долею забутий,
Шептав я найпалкіші молитви:
Не так-бо люті тигри і леви,
Як дріб'язкові, мстиві ліліпути.

Щоб кожен волос брати як струну,
В'язать до паколів, плести страшну
Інтригу... Лагідно і так зухвало!

І як невдячність виявить таку?..
Давно б для мене світло дня не сяло,
Коли б не дружня щирість Блефуску́».

28.07. 1934

Lucrosa

OI TRIAKONTA

О. Ф. Бургардтові

А кругом пустка, як гудина, як гич...

Ви пам'ятаєте: в дні тридцяти тиранів
Була та сама навісна пора:
Безмовний Пнікс, безлюдна Агора́
І безголосся суду і пританів.

І тільки часом, мов якась мара,
Ще озивався сміх Арістофанів,
Сократ, як перше, виявляв профанів,
І весело роїлась дітвора.

Так само і тепер. Усе заснуло,
Все прилягло в чеканні Трасібула.
А ми? Де ж заступ нам на нашу гич,

І сапка на бур'ян, і лік на рани?
Дитяча сліпота? Сократів бич?
Чи невтишимий сміх Арістофана?

30.03. 1921

NATURE-MORTE

Kennst du das Land..?

Я знаю край: скоропостижні арки
І над дорогою старий жидівський дім.
Поріддя Ноєве, там Хам і Сим
Знов поєднались без розмов і сварки.

Там грабівник і безсоромний мім
Беруть на жеребок шапки й чумарки.
На килимах затоптані цигарки
І понад кріслами смердючий дим...

А над вертепищем Маркс і Лассаль...
В очах у Маркса залягла печаль,
Шляхетне серце тягота притисла:

— Лассалю! Та невже в одвіті ми
За ці брудні й понівечені крісла,
За ці лихі й подерті килими!

18.04. 1921

ОБРИ

Секвестратор їде в село
за податками...

Весна цвіте в усій красі своїй,
Вже одгриміли Зевсові перуни,
Дощу буйно́го простяглися струни,
Зазеленів сподіваний рижій.

На полі котяться зелені вруна,
В кущах лящить-співає соловій,
А на шляху, немов казковий змій,
На зсипище сільське ватага суне.

І в селах плач. Герої саг і рун,
Воскресли знов аварин, гот і гун,
Орава посіпацька, гадь хоробра...

Сільської ситості останній трен,—
Усюди лемент — крик дулібських жен
Під батогом зневажливого обра.

25.05. 1921

ЧИСТИЙ ЧЕТВЕР

І абіє пітел возгласи...

Свічки і теплий чад. З високих хор
Лунає спів туги і безнадії;
Навколо нас — кати і кустодії,
Синедріон, і кесар, і претор.

Це долі нашої смутний узор,
Це нам пересторогу півень піє,
Для нас на дворищі багаття тліє
І слуг гуде архієрейський хор.

І темний ряд євангельських історій
Звучить як низка то́нких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на цвинтарі, в притворі
Весна і дзвін, дитячі голоси
І в вогкому повітрі вогкі зорі.

29.06. 1921

СТРАСНА П'ЯТНИЦЯ

Благообразний Іосиф...

Благообразний муж з Арімафеї,
Поважний радник, учень потайний,
Господню плоть повив у пелени
І до гробниці положив своєї.

І от під чорне сонце Іудеї
Мене провадять невловимі сни,

Хвилює образів наплив рясний —
Смутний ексод святої епопеї.

Спустилась ніч на Гефсіманський сад,
Горби, і діл, і військовий наряд —
Все спить, все снить під синьою імлою,

І в синій темряві, мов ряд примар,
Несуть жінки свій вікопомний дар:
Ливан і нард, і мірру, і алое.

1921

Ars poetica

КЛАСИКИ

Ви вже давно ступили за поріг
Життя земного, лірники-півбоги,
І голос ваш — рапсодії й еклоги —
Дзвенять у тьмі Аїдових доріг.

І чорний сум, безмовний жаль наліг
На берег наш, на скитські перелоги —
Невже повік не знайдете спромоги
Навідатись на наш північний сніг?

І ваше слово, смак, калагатія
Для нас лиш по́рив, недосяжна мрія
Та гострої розпуки гострий біль.

І лиш одна ще тішить дух поета,
Одна відроджує ваш строгий стиль —
Ясна, двінка закінченість сонета.

15. 12. 1921

ДАНТЕ

Сагою дивною, без демена й весла,
Ми пропливали вдвох,— я й чарівник Вергілій.
Як бронза він різьбився — і до далеких лілій
Ріка незнана нас, гойдаючи, несла.

Латаття там плелось без ліку і числа,
На світ займалося в пустелі злотохвилій;
Я поглядом тонув у тій наплаві білій,
А слухом — у речах небесного посла.

Я чув: «Ці лілії, що упоюють чаром,
Далеко від землі, від valle lacrimarum
Зросли тут засівом потужної руки;

Далекі від тривог і від земної сварки,
Колишуться і снять, одвічні двійники
Сонетів і канцон майбутнього Петрарки».

23.04. 1921

PRO DOMO

Яка ж гірка, о Господи, ця чаша,
Ця старосвітчина, цей дикий смак,
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія прославилася наша!

Що не митець, то флегма і сіряк,
Що не поет — сентиментальна кваша...
О ні! Пегасові потрібна паша,
Щоб не загруз у твані неборак.

Класична пластика, і контур строгий,
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога.

Леконт де Ліль, Жозе Ередія,
Парнаських зір незахідне́ сузір'я
Зведуть тебе на справжні верхогір'я.

23.04. 1921

ЧУПРИНЧИН САД В ОГЛАВІ

Тим часом маємо Лису гору
замість Парнасу

Столітні верби над низьким парканом,
У сливняку солом'яний курінь;
Сто кроків вглиб і сто у широчінь —
Красоти, знані всім передміщанам.

Так от де зріс бурхливим ураганом
Кумир хатянських буйних поколінь!
Ще й досі тут витає славна тінь,
Прославлена сопілкою й тимпаном.

Селянська музо! Теплий твій привіт
Тут розкидав «Сон-трави» й «Огнецвіт» —
Простацьких душ запізнену покрасу.

Тепера інший час. Виходь з нори,
Шукай стежок — од Лисої гори
На верховини і шпилі Парнасу.

14.12. 1921

САМООЗНАЧЕННЯ

Я знаю: ми — тугі бібліофаги,
І мудрість наша — шафа книжкова.
Ми надто різьбимо скупі слова,
Прихильники мистецтва рівноваги.

Ніхто не скаже нам: «Жерці і маги!
Ви творите поезії дива...»
Чутливість наша вбога і черства
І не вгамує молодої спраги.

Що слово точене? Чарує звук
Акторських реплік та уданих мук,
Розливних сліз, плиткої гістерії.

І промовляє критик: «Скинь кашкет!
Он світич наш, він гріє і зоріє,
Люби і поклоняйся: то — поет!»

29.12. 1929

ЧИТАЮЧИ ПОЕТА

«Є світлі розуми, є душі осяйні,
Мов ранок молодий, мов заграва багряна.
Луна їх голосів — проречиста осанна
Серед буденних справ і злої метушні.

Що згуби-вічності отво́ри крижані?
Обранцям не страшна ненатлість їх захланна:
Їх винесе бурун Запомин-океана
На береги життя, мов перли світляні».

Стара романтико!.. Жива ти ще в поетах!
Щоб так накульгувать у стансах і сонетах —
І свято вірити в безсмертну міць свою!

І справді — що́ таким знавецтва суд убогий?
Чи проти забуття не встоять у бою
Романси натрутні і томи антологій?

27.02. 1932

ТВОРЧА ТИША

О! Нас давно не видко на кону.
Закохані у тишину робітні,
Ми стали скромні, стали непомітні,
Скупі на жест і мову запальну.

Але не кидаймо свого «клену!»
Тим давнім дням борні і кроволитні:
Болото в березні, гроза у квітні —
Все має час і пору уставну́.

А по весні приходить гоже літо,
Як хилиться і наливає жито,
І спокій сходить з темно-синіх бань.

Тоді працюй без крику і зупинок,
Хай осторонь од бур і хвилювань
Скиртами твій підноситься ужинок.

12.04. 1932

Finale

* *
*

То був щасливий десятьлітній сон!
Так повно кров у серці пульсувала,
І екстатичних сонць легкі кружала
Злітали в неба голубий плафон.

І кожен рік звучав на інший тон,
На кожнім дні своя печать лежала,
І доля, бачилось, така тривала,
Не знатиме кінця і перепон.

Та розійшлося чарування щасне:
Осінній день, тепло і сонце ясне
Побачили мене сухим стеблом.

Стою німий і жити вже безсилий:
Вся думка — з білим і смутним горбом
Немилосердно ранньої могили.

20.11. 1934

* *
*

А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?

Тут теплий Олексій іще іскриться зрана,
Скрізь під ялинами хрумтить тонкий льодок,
І струмні талих вод до торф'яних річок
Іще не гомонять... І сіра далеч тьмяна...

О ні! В пустелі цій не випадає манна,
Сидить лише гризот неублаганний смок
І душить тугою мій виснажений крок.
Смутна, о земле, ти! Скупа, обітованна!

А може, це не ти, а сам я туманію...
Чи скоро ж у мені, о теплий Олексію,
Минуться туга, біль, розтане темний лід?

Чи скоро пролісок прокинеться для мене
І, рястом криючи утрати глибший слід,
Заграє, зацвіте надії тло зелене?

30—31.03. 1935

СОНЕТОЇДИ

І. П. Г. Тичина

Поет Тичина на одному
ювілейному бенкеті зайняв
місце серед кооператорів

Король невінчаний, і маг, і maitre,
В новім pince-nez і яснім ореолі,
Тобі кориться непокірний метр —
Спондеї, дактилі, хореї і тріолі.
Колись Орфеїв переливний спів
Міг зачаровувать каміння і звірів,
Ти ж до краси знайшов таємні дверці
В «Дніпросоюзнім» і «Центральнім» серці.

І ми, старі в мистецтві голоси,
Співаємо псалом твоїм «Калинам»;
Але скажи по правді, роз'ясни нам,
Яким ти чином возсіяв єси
Між крамарів на чесному бенкеті —
Новий Орфею, славний во кларнеті?!

19.03. 1920

II

Блажен, кто посетил сей мир
В его минуты роковые.

Ф. Тютчев

Як хочу я щасливих днів
Філістерства і супокою:
Квіток, і страви, і огнів,
Й візитного нового строю.
Оскома в мене (je m'en fiche)
Од многомовних цих афіш,
Червоних зорь і жовтих крагів,
Од реформаторів і магів.

Блажен, хто «рокові» часи
Не почував на власній шкурі
І бачив явища понурі
В аспекті втіхи і краси,—
Знав революцію з фасаду,
Не відав труса ані гладу.

22.07. 1920

III

П[авлу] Є[рофійовичу]
Г[орянському]

Минають дні, і роки, і події;
Росте, і множиться, і мре зело.
Що сіялось, те нині зеленіє,
А що цвіло, те нині одцвіло.
Отак і наше товариське коло
Переказилося, і прохололо,
І, сидячи на теплому гнізді,
На підлітки дивує молоді.

І тільки ви, ясні і «лучезарні»,
Ще зберегли секрет минулих днів.
Який ясний і безтурботний спів
Ще нам пригадує ті дні безхмарні,
Коли терпіли ми від муз і ран
І чай пили, чай фірми «Караван»?

29.07. 1920

IV. Д. Д. ДУДАР

На божественній стражі...

Отак на чатах стоїте
Коло скарбів живого слова.
Там слово віще, не пусте,—
Не злоба дня, та й не полова.
Поети в шафах — з медом мак,

На палітурках чорний рак
І ніби напис над дверима:
«Профане, геть! Тут править рима».

І йдуть туди: новий поет,
І вчені любомудрі жени,
І перекладчик навіжений,
І перетончений естет.
Чарує всіх, манить здалека
Та поетична ваша Мекка.

31.08. 1920

V. П. П. ФИЛИПОВИЧУ

Я заздрю вам. Десятками поезій
Рахуєте ви лірику свою,—
Йдете доріжкою Максима й Лесі
І стежите парнаську течію.
Йдете собі «кастальскими брегами»,
Тонкі серпанки топчете ногами,
А музи вас чекають на шпилях,
І збірник ваш росте, як на дріжджах.

А я — засушений, воронуватий —
Плету собі — кастальський пілігрим —
Банальне плетиво банальних рим
Та сонетоїда мотузні грати.
Мої поезії — тьми тем і просто тьма,
А збірника й не ждіть, бо «лірики» нема.

8.10. 1920

VI. ŚWIĘTOKRADSTWO

Ерот, Псіхе і королевич Рама —
Заповідний поезії домен...
Чия ж рука, чия сліпа нетяма
Вхопила вас і зга́ньбила Камен?
Як ловко вам в широких тонях шльоки,

Як мчали вас гекзаметра потоки,
Як пестив, Апулею, то́нкий спів
Твоєї прози точених рядків!

А нині дано вам візок нужденний
Трьохтемпної пропасниці. А нині вам —
Князям, царям, героям і богам —
В уста язик покладено буденний
І вбрано вас во вретище лихе:
— Всесильний Рамо! Чарівна Псіхе!

8.10. 1920

VII. ВОРОНИЙ

Руді штанці, зневажливе пенсне
І хриплий голос — все дари Моргани...
Чи стане він, чи гляне, чи моргне —
Він лавреат, він лицар без догани.
І що йому критичний наш терор?
Таж він гудець, він сьогочасний Ор,
Великий у своїй співецькій долі —
Цар і в поезії, і в алкоголі.

Петлюра славив лірний його дар
І Ковалевський укладав хвалітни,
Для нього Муза співами вагітна,
Для нього тоне сміливий Ікар...
Та по́що ж він спирається на Стаха,
Пощо́ гудцеві переїжджа сваха?

23.10. 1920

VIII. К ТИФУ МОЄМУ

Тифе мій! Ти непристойний гість.
Вже й «прощай» сказав (слова спасенні),
Потім став — господарям на злість —
І на ганку править теревені.
Натякаєш, але все дарма:

Краю довгій бесіді нема,
Як осіннім туманам та зливам —
Це в хворобі зветься рецидивом.

Тифе мій! На мене ти наліг,
І чотири я пролежав тижні:
Знав гарячки бистрі перебіжні,
Власних ніг порахувать не міг
І молився в розпачі густому:
«Милий гостю! Чи не час додому?»

28.10. 1920

IX. ЛИСТ

Дев'ятий день, як у печері
На вигнанню сиджу своїм,
І п'ятистравні їм вечері,
І спать лягаю рівно в сім.
Але роблю, про що і мріяв,
Працюю і пишу на Київ —
Ліплю переклади й статті
В гармидері і тісноті.

А строгих образів звисока
Злітає стовпище рясне:
І ви, і Маркове пенсне,
І Соглядатайчине око,
І Субдиректор Метеор,
І сам вельможний Монсиньйор.

30.10. 1920

X. ОЛЕСЬ

Ведмежа спина і ведмежий торс,
Важка хода і зігнута постава...
Як вицвів він, наш світосяйний Хорс,
Окраса наша, гордощі і слава!
Його впевняли «двадесять языкъ»,

Що жанр його — poèmes patriotiques —
І він міняв пісень ліричних чари
На гук патріотичної фанфари.

Коли ж минав патріотичний «бред» —
В смутному Києві, веселім Відні —
Він однаходив звуки відповідні
І запашний точив із себе мед,—
Бо ж він стільник, а не пуста вощинка,
Бо ж він Олесь, а не Грицько Чупринка.

2.11. 1920

XI. БАРИШІВКА

З двох сторін — канавами! — дві річки:
З третьої — переліски й лани;
Посередині — базар, крамнички
І нежданий гість з старовини —
Благовіщення струнке барокко;
А навколо, де не візьме око,
Купи давніх і тісних домків
І невидимо солом'яних дахів...

Там живуть буржуї нареченні —
Хазяї поважні і круті,
Гамани набиті та товсті:
В тих хатинах пироги й печені,
А в неділю — морем! — самогон...
Героїчний розмір і епічний тон!

10.11. 1920

XII. САМІЙЛЕНКО

При хисті дорогім і гуморі коштовнім
Він цілий вік пролежав на печі,
Перебував в мовчанні красномовнім,
А славу з рук хапали партачі.
Його породжено для книги й рампи —

Писав він фарси і з'їдливі ямби,
Але своїх утворів і забав
Ніколи він докупи не збирав.

І «Дон-Кіхот» його попалений Чекою,
Його Мольєра криють порохи́,—
А він лежить: без во́лі і снаги —
Не ворухне ледачою рукою:
«Дивуйтеся, вкраїнські читачі,
Я весь мій вік пролежав на печі».

1.01. 1921

XIII. ФІЛЯНСЬКИЙ

Скажіть мені, хто він: поет? анальфабет?..
Поети... критики — усі різноголосять...
Один вигукує: «Гімнограф і естет!»
А другий голос на́проти підносить:
«Коли на Страшний Суд постане всяка Плоть,
Хай віршиків йому не згадує Господь,
Щоб не погнав його з свого патріархату
На муку мучну, на довічну страту!»

І от читаю я прославлені пісні,
Високу «Лірику» і строгий «Календарій»,
Там справжня красота, а тут же, з нею в парі,—
Лиха граматика і молитви пісні...
І як вражає все подвоєним букетом,
Як тут сплелись поет з анальфабетом!

30.01. 1921

XIV. СОНЕТОЇД

Суровый Дант не презирал сонета...

Як ніжно розцвітав ти в саді-винограді,
У холодку онєгінських алей;
Відтак в тамбовському міському палісаді

Тебе плекав рогатий казначей;
Відтак з Мінаєвим, як пілігрим і зайда,
Ти став на корабель до Байронового Чайлда,
А наостанку зсох, зів'яв, зачах
В максимільян-волошинських листах.

І нині на краю сумної одіссеї
Потрапив до моїх неситих рук;
І втратив ти ліро-епічний звук,
Скотившись з верховин шляхетних епопеї
В безодні мадригалу й епіграм
На жертву гнівно-говірким струмкам.

1.02.1921

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКІ ВІРШІ

LUCROSA

О. Бургардтові

Під кровом сільських муз, в болотяній Лукрозі,
Де розум і чуття — все спить в анабіозі,
Живем ми, кинувши не Київ — Баальбек,
Оподаль від розмов, людей, бібліотек
Ми сіємо пашню на неродюче лоно,
Часами служимо владиці Аполлону,
І тліє ладан наш на вбогім олтарі.
Так в давній Ольвії захожі різьбярі
Серед буденних справ і шкурної громади
В душі плекали сон далекої Еллади
І для окружних орд, для скитів-дикунів
Різьбили з мармуру невиданих богів.

1921

В СТЕПУ

Високий, рівний степ. Зелений ряд могил
І мрійна далечінь, що млою синіх крил
Чарує і зове до еллінських колоній.
Ген-ген на обрії силъвети диких коней,
Намети, і вози, і скити-орачі.
Із вирію летять, курличучи, ключі,
А з моря вітер дме, гарячий, нетерпливий
Але пощо мені ці вітрові пориви,
І жайворонків спів, і проростання трав?
З якою б радістю я все те проміняв
На гомін пристані, лиманів сині плеса,
На брук і вулиці старого Херсонеса!

ДО АЛЬБОМА

Тягар робочих літ наліг мені на плечі,
Стих безтурботний сміх і споважніли речі,
І голос чую я настирливо-шорсткий:
«Лукавий наймите, а де ж доробок твій?
Де плід твоїх трудів і творчості твоєї?
Чи ж добре ти робив над чорною ріллею,
Чи встигнеш, поки день, скінчить свої жнива?»
Як гірко слухати оті терпкі слова
І як не заздрить вам і молодості вашій,
Цій сповненій вина і ненадпитій чаші,
Цій гострій свіжості пере́дсвітних годин,
Цій смужечці зорі над тихим сном долин!

1.03. 1922

ПОМИНКИ

В п'яти немудрих дів євангельської притчі
Взяла ти посох свій і свій мандрівний світоч.
Весела і стрункa, в вінку живих надій,
Ступила ти на шлях на зловорожий свій
І ждала дивних див, героїв сутозлотих...
А дні текли смутні у ненастанних сльотах,
Без ранків сонячних, без героїчних дій,
І згасли ранні сни, і догорів олій;
По краплі розійшлось чуття твоє багате,
На гордий дух лягли мандрівництво і втрати,
І от настав твій час, і в той святочний час
Твій посох поламавсь і світоч твій погас.

ПРАОСІНЬ

Як ніжна праосінь, ти йдеш моїми снами,
Мов китиці калин, рожéвієш устами,
Очима темними, мов вереснева ніч,
Округлістю тьмяни́х алебастро́вих пліч
Ти невідступно скрізь з моїми почуттями.
Проміння слів твоїх стоцвітними огнями,
Стожарами мені горить удалині...

Ти давню праосінь нагадуєш мені,
Широколанний степ, бліді свічада ставу,
Берегових грабів грезет і златоглави,
Повітря з синього і золотого скла
І благодатний дар останнього тепла.

ЕЛІЙ ЛАМІЯ

Aeli vetusto nobilis ab Lamo...
Hor., Carm. III, 17

Ще за дитинних літ бував я у Мессали,—
Улюбленці камен там зорями сіяли;
Там вабили серця, там чарували нас
Вергілій і Тібулл, жалібний Вальгій, Басс
І Галла смутна тінь. Але в моєму серці
Зостались навік нестриманий Проперцій,
Овідій сміливий та многодумний Флакк.
Приязні їхньої невимушений знак
Ціню я над усі тріумфи й консулати...
Ти хочеш бачити їх руку, їх присвяти?
Там, між пожовклих книг, найкращий мій клейнод,
Лежить автограф двох Горацієвих од.

5.02. 1922

ОВІДІЙ

Suppositum stellis nunquam tangentibus aequor...
Ovid., Trist., III, 10,4

Братерство давніх днів, розкішне любе гроно!
Озвися ти хоч раз до вигнанця Назона,
Старого, кволого, забутого всіма
В краю, де цілий рік негода, та зима,
Та моря тужний рев, та варвари довкола...
Убогий, дикий край! Весною бруд і холод,
Улітку чорний степ: ні затишних гаїв,
Ні виноградників, ні золочених нив.

А там морози знов і небо в сивій ризі.
І от риплять вози, копита б'ють по кризі,
Вривається сармат, і все плюндрує вкрай,
І бранців лавами вигонить за Дунай.

3.08. 1922

АРІСТАРХ

Б. Якубському

В столиці світовій, на торжищі ідей,
В музеях, портиках і в затінку алей
Олександрійських муз нащадки і послідки,
Вони роїлися, поети і піітки,
Ловили темний крок літературних мод,
Сплітали для владик вінки нікчемних од
І сперечалися — мирились і змагались.
І був один куток, де їх невтомний галас
Безсило замовкав: самотній кабінет,
Де мудрий Арістарх, філолог і естет,
Для но́вих поколінь, на глум зухвалій моді,
Заглиблювався в текст Гомерових рапсодій.

3.04. 1923

БЕЗСМЕРТЯ

Утешься: не увял Овидиев венец.
А. П у ш к и н

Вінець Овідія довіку не зів'яне.
Безсмертний «Плач» його, гіркий і незрівнянний,
Елегії душні, як цвіт весняних лоз,
І чари сонячні його «Метаморфоз»,
І мудрі тонкощі ученого кохання...
Хай Цезар злоститься, і хай літа вигнання
Зігнуть високий стан і сивину вплетуть,
І хай гуде сармат і гети смерть несуть,

А гнівний Понт реве, і гори набігають,—
Народи і віки не раз іще згадають
Дзвінких його пісень легкий свавольний лад
Стогнанням ніжних альб і дзвоном серенад.

5.04. 1923

АРГОНАВТИ

М. Рильському

Так, друже дорогий, ми любимо одно:
Старої творчості додержане вино,
І мед аттіцьких бджіл, і гру дзвінких касталій.
Хай кволі старчуки розводять мляві жа́лі,
Хай про сучасність нам наспівує схоласт,
Хай культів і фактур неважений баласт
У човен свій бере футуристичний тривій,—
Ми самотою йдем по хвилі білогривій
На мудрім кораблі, стовесельнім Арго,
А ти як Тіфій нам, і від стерна свого
Вже бачиш світлу ціль борні і трудних плавань:
Дуб з золотим руном і колхідійську гавань.

30.04. 1924

* *
*

...Вновь я посетил
Тот уголок земли...
А. Пушкин

Мої серпневі дні і безголосі ночі!
Самотні спомини на сірому узбоччі
Широко скруглених і вицвілих горбів,
Край придорожніх верб і мудрих вітряків —
Які далекі ви, далекі і несхожі
На ті прогулянки, веселі та погожі,
Коли, не знаючи ні прикрих дум, ні втрат,

Ми сповивали ніч у серпантин цитат,
Признань захованих і явних декламацій.
Хто знав, що й дотепер, до років горя й праці
Ті легковажні дні, уламки буйних літ,
Простягнуть золотий, метеоричний слід?

1925

ВОЗОВИЦЯ

Спочинку кращого немає та й не треба!
Високий літній день підвівся в ясне небо
І вовну білих хмар тримає при землі.
Папір пожолобивсь на довгому столі,
На сонці жовтому, і сам поволі жовкне,
І літнє шемрання спливає неумовкне
З високих верховин зелених груш і лип.
І враз вривається ритмічний рівний скрип,
Немов розгойданий волячими рогами,
Іде загатами, левадами, садами
І золотим дощем прим'ятого стебла
Б'є по сухих тинах півсонного села.

НА ВІДДАЛЕННІ

Над синьоводою гірською Тебердою,
В тісних ущелинах, оселях супокою,
Минає час легкий, як дальній обрис гір.
В оксáміті небес потоки сяйних зір
Нас заколисують і тиснуть на повіки.
Повітря ллється тут незаймане і дике
І поїть, і п'янить, і веселить мене.
Тут огнище живе, пахуче, смоляне,
Неолітичних чар і міфотвору повне.
А сни біля вогню, у волохатій вовні
Туземних бурок!.. Хто б віддати їх схотів
За вигоди міських, таких нервових снів!

1928

* *
*

Я не складав тобі ні гімнів, ні поем.
Добірного вина замість ліричних тем
Шукав я за твоїм оспіваним камінням.
В сухих поточинах, над темнобоким рінням,
Угору ідучи до синіх верховин,
Кляв мулкість камінців і дерезу ожин.
На горах, поблизу зеленокорих буків
За вітром степовим, за перебором звуків
Не бачив ні Алми, ні хвалених криниць,
Щоб нині, осторонь морських твоїх теплиць,
З завзяттям славити у віршах «занепадних»
Жорству стежок твоїх і спадів виноградних.

ВЕЧІР

У синій синяві рогаликом округлим
Став жовтий молодик, і ніч обводить углем
Понад дорогою самотній кипарис.
Авунди вогкий яр ожиною заріс,
І зносить над струмком тополь верхи стрімчасті.
Ходімо, де яйли обочини скелясті
І темний оксамит Гурзуфського сідла
Злила в єдине тло напівпрозора мла,—
Щоб круговид морський пустельний, синій, голий
Заклинився в огні і гомін суходолу,
Як сум за тьмяністю розлогих рік і нив,—
У безтурботний лад відпочиванських днів.

8.06. 1934

ЕЛЕГІЙНІ ДИСТИХИ

* *
*

Трудно і вбого живеш ти, дитино людей земнородних,
Сон оминає тебе, думка марудна тяжить.

Бачиться: кров твоя навіть, скупа і солона, поволі
В жилах негнучих пливе,— не зашумує, руда.

Єсть на цім світі обранці — щасливі, ясні, безтурботні,
Легко, вином золотим піниться їхнє життя.

Скажеш: боги олімпійські зійшли поміж люд смутноокий —
Скорбним поріддям земним приклад високий явить.

26.09. 1925

* *
*

Прудко на безвість ідуть наші дні і короткі години,
Зрана до ночі гуде колесо темних турбот.

Не помічаємо — як надворі весна розцвітає,
Не помічаємо — як з дерева сиплеться лист.

Тільки і вимовиш «осінь!» — коли, ідучи тротуаром,
Втомлені очі зведеш на облетілий каштан.

Так у півсні пролетять наші дні і літа повносилі,
І зачорніє в душі старості голе гілля.

26.10. 1927

* *
*

Мимо бескетів червоних злетів наш авто в полонину,
Вже попід нами зубці морем обвітрених скель.

Камінь показує нам, що путь опадає в долину...
Як же він хутко настав, горяний той перевал!

Вже не побачимо моря, ні голих над ним спочиванців,
Ні в вапняковім пилу чорних сухих веретен.

Нині вітай, полиновий, над хвилями зе́мними, вітре,—
І трав'яниста яйло, родичко наших степів!

7.03. 1928

* *
*

Чей ти не знаєш, що́ в Орковій тьмі ітакійцеві мовив
Мудрий набутим знанням цар прудконогий Ахілл?

«Не розважай! Не розважиш у смерті мене, Одіссею:
Краще б я там, на горі, ратая бідним рабом

Землю робив попід сонцем пекучим, останній із смертних,
Як у підземнім краю берло владичне тримав».

Ти ж... уповаєш зухвало на успіх свого научання,
Всім пропонуючи нам чорну біду небуття.

23.04. 1934

БУЮРНУС

В біленій ва́пном хатині, заскочений світлом рум'яним,
Я прокидаюся враз, смаглий увесь і легкий.

Сонце червоним снопом стоїть біля ніг Аю-Дагу;
Цяткою сів у кутку темний від крові москіт.

Кедрів вершини стрімкі витягують лапи мохнаті —
І на морську голубінь гойдалку з віт заплели.

Море півдиском на ній, круглиною обернене долі,
І золотиста луска грає на синьому тлі.

7.06. 1934

СОН

В сірій імлі попідземній, понад потоком Летейським,
В травах без запаху стрів я молодий асфодел.

«Бідна рослино! Чому з усіх, непривітаних сонцем,
Ти найдорожча мені? Що́ ти і як проросла?»

— «Я? Я — у пам'яті бідній твоїй, я зросла у хвилину,
Як обірвалось життя, що веселило тебе,

Юної повне снаги, та не суджене зав'язок дати...
Тільки й лишило саму тугу мою по собі...»

26.11. 1934

PERI TU THUKIDIDU

Повість о Горі-злосчастії

Аз есмь имя горестное,
аз есмь плач, аз есмь пагуба
всех человеков

I

Друже-професоре, з Civitas Regi'ї
Шлю вам елегії,
Вірші, нудьгою та сумом охоплені,
Слізьми окроплені.
Друже мій вчений! Я — втомлений, зморений,
Греками зборений,
Мором забитий, заморений злодієм,
Пекла «отродієм»,
Вейсманом тим, на Подолі купованим,
Мною шанованим,
А Фукідідом найтяжче засмучений,
Насмерть замучений,
Друже мій, шлю я вам з Civitas Regi'ї
Скорбні елегії.

2

Коли брехливий Геродот
Читав свій витвір геніальний,
І славний еллінський народ
Вітав його за труд похвальний,

І всяк до нього слав привіт,
І всяк про нього лиш балакав,
То, кажуть, хлопчик Фукідід,
Заслухавшись його, заплакав...

А час ішов, і щез в віках,
І Фукідід той виріс згодом,
І сам списав в восьми книжках,
Як ворог бився з його народом.

І невеликі ці книжки,
Та складом писані собачим,
І ми, нещасні юнаки,
Над ними гірко-гірко плачем.

3

Темна вода во облацех

Забитий на смерть важкими книжками,
Над Фукідідом я голову зводжу:
Переклад маю, словник під руками,
А я нічого збагнуть не можу,

І грецький текст (мій ворог заклятий)
Лежить, як сфінкс, як загадка таємна,
Темніє в о́чах, немовби з хати
Я в морок вийшов кромішно-темний.

О, будь ти проклят, лихий Фукідіде,
Тебе читати катмає мочі.
Сховавсь від тебе б,— сховатися ніде...
А Клінгер сниться і сниться щоночі...

4

Фукідід не еллін — варвар,
Не історик, а собака,
І пекельну муку терпим,
Студіюючи його.

Що не крок, то вовча яма,
Що не ступиш, то й промова,
Безліч сілець, сила пасток,
Фраз закручених — всього!

Скоро в мене сил не стане
Розбирать сю чортовину...
Так би й кинувсь на осику
І повісився б на ній...

Клінгер сниться став щоночі,
Сон спокійний мій тривожить,
Погляд в нього як у вовка,
Ненаїдний і страшний.

5

Co to będzie, co to będzie?

Що ми будемо робити
В день останній, день печалі,
Коли Клінгер прийде в славі
І засяде на престолі?

Що ми будемо казати
В день останнього одвіту,
Коли Клінгер прийде в славі
І спитає Фукідіда?

Що ми скажем, з чим ми станем
Перед ясними очима,
Як на нас, мовчущих, Клінгер,
Розлютований, нагрима?

Чую я вже смерті подих
І непевність тисне груди:
Пан? Пропав? Умерти? Жити?
Що то буде? Що то буде?

6

Гляжу на будущность с боязнью...

«Музо! Рятуй: пропадаю...»—
Так Надсон колись-то писав.
Чи ж думав-то він, чи гадав,
Що я сі слова пригадаю?

Чи ждав він, що згодом студент
Згадає те слово шалене,

Що вирвалось в нього, в Семена,
В один розпачли́вий момент?

Є горя багато на світі
І жартів недолі лихих...
Та, може, найгірший між них —
Читати й вивчать Фукідіда.

Я гину, вмираю, пропав...
Я бачу: лежить перед мене,
Як пугало чорне, мерзенне —
Аж двадцять нечитаних глав.

7

Висота, висота піднебесна!
Глибина, глибина в океані!
І широкі Дніпрові простори,
І його чорториї незнані.

А мене Фукідід допікає...
Я над греками тяжко журюся,
І не знаю, не знаю, як завтра
Я, нещасний, на іспит явлюся...

Може, краще вже жернов осельний
Прив'язати мені коло шиї
І в Дніпра поспитати поради,
І втопитись в його чорториї.

8

Заутра казнь...

Ітак, назавтра страта... Рано-вранці,
На суд з'явившися страшний,
Заплачем ми, як запорозькі бранці
В Туреччині, на каторзі тяжкій.

Наш ясний розум замкнуто в в'язницю,
Думки прикуто до стіни,

І завтрашній провал всю ніч нам сниться
І Athinaios отруїв нам сни.

Той Athinaios — горесне наймення,
В його рядках — гіркі плачі,
В його руках — погибель без спасення,
Немов од рук харцизника вночі.

1912

* *
*

М. Гольденвейзерові

Все відняли у нас заліки й іспити —
Місячні ночі і сонячні дні.
Ніколи нам тепер навіть у ліс піти
І поклонитись весні.

Жаб'ячі співи стоять над калюжами,
Скрізь все цвіте і співа.
Ми ж тепер учимо, учимо, друже мій,
Формули, схеми і мудрі слова.

Гей, гриземо в alma mater і дома ми
Корінь науки міцний.
Знання ковтаємо цілими то́мами —
Служим науці одній.

Кличе весна незліченними чарами,
Манить нас знову і знов,
Вабить очима блакитними й карими,
Сонцем і шумом дібров.

1912

ТРЬОМ МАНДРІВНИКАМ

Ода

...Се влъсви отъ въстокъ...
Матф., II, 1

По долах Київщини рівних,
По горах, балках, хуторах
Йде гурт філософів мандрівних
У механічних постолах.

Сакви з харчами за плечима,
За спинами — кобеняки,
Глядять веселими очима
На неоміряні шляхи.

Ідуть. Спекота невдоланна,
Танцює марево в полях,
Десь часом церковка прогляне
І заховається в житах.

Десь з рипом віз важкий проїде,
А на полудрабках — козак...
Устане, гляне й знову їде —
І знову тихо, тихо так...

Лиш вітер жито прихиляє
На наддорожні бур'яни,
Та жайворонок розсипає
Дзвінкую пісню на лани...

Вони ж, пилюкою укриті
І розперезані, ідуть,
Стає все важче їм робити
Мандрівних путь, спасенну путь.

Ідуть по суші й через води,
Як во дні они три волхви!
Яку ж звізду, о скороходи,
Побачили на Сході ви?

Чи ж побували в Чигирині,
Кирилівці, Лебедині?

Куди прямуєте ви нині?
В якій ви зараз стороні?

І що, скажіте, ви робили
В Мотронинському лісі тім,
Де гострії ножі святили
На ляха Гонта і Максим?

Ідіть же й далі! Перед вами
Хай процвіта квітками луг,
І ліс віта — шумить гілками —
Ви йдіть на Вінницю, на Буг!

По парі посохів дорожніх
Держіте в сміливих руках,
І на лякливих подорожніх
Ганебний наганяйте страх.

Щоб бачив старець і дитина,
І подорожній ввесь народ,
Що то іде — іде Вкраїна
(Я не кажу вже: «Русь идётъ»).

І хай вам буде все до речі,
Нехай вас сонце не пече,
І дощ буйненький ваші плечі
Не полива і не січе.

Хай Гірсове благословення
Додасть вам зваги й сил нових,
Щоб вам зазнать благоволення
Урядників і станових...

Ідіть, гуляйте на здоров'я,
Ходіть по горах і степах,
І хай загине малокров'я
Брехливим лікарям на страх.

1912

AMOR RENOVATIS

1

Тобі, мій янголе наземний,
Я серцем щирим оддавав
Сонет обточений і чемний
І чистий звук моїх октав.

І духом, сповненим святині,
Я відчував себе жерцем
І зносив дим кадила синій
Перед святим твоїм лицем.

Та час настав, і в час тривоги
Огонь в божниці догорів,
На інші рушив я дороги
Шукати інших олтарів.

І все кохання попереднє
Покинув я на глум і сміх,
І «ель» забув твоє «середнє»,
І чисте скло очиць твоїх.

І от, стомившись в дисонансах,
Гармонії шукаю знов,
І знов до тебе ллється в стансах
І воскреса моя любов.

1913

2

В вечір ясний та погожий
Ніжний жовтий молодик
Нагадав мені про тебе
І обвіяв серце сумом.

Ген зорі широкий пояс
Як розкидався розкішно!
Окривавив чорні рами,
Ліг імлою на фасадах.

І останній кволий відблиск
Кинув він в твою кімнату,
І тонку дівочу постать
Оповив у темний пурпур.

Входить ніч і вводить в хату
Вогкий морок з синіх вулиць
І на пурпур, що згасає,
Накида керею мли.

Я стою. Зоря погасла.
Гасне небо. Гаснуть вікна.
І, як ніжний жовтий місяць,
Образ твій в моїй уяві.

1913

3

Егда-же в Глухові заиграно в дзвони...
Літопис Величка, II, 83

Вгорі, над банями собора,
Стоїть в повітрі вогкім дзвін,
І ніч весни глядить, прозора,
На штукатурку білих стін.

А там, де світиться ограда,
Там, в жовтім сяєві свічок,
Ждуть великоднього обряда
Ряди розставлених пасок.

І ти, кохана Ліселіє,
Облита світлом ліхтарка,
Од світлої Анастасії
Ідеш, прозора і легка.

Ще ніч, і обрій не біліє,
Ти йдеш, як ранішня зоря.
І вітер стих, війнуть не сміє
На жовтий огник ліхтаря.

Ти йдеш, і в о́чах — дивування,
Побожний і німий порив:
Ти вся — одно передчування
Весняних і щасливих днів.

1914

РІГ ВЕРНИГОРИ

П. Я. Стебницькому

Quasi una fantasia

Добра хочю братьи в Руській земли.
Есть древу надежда...

Влад. Мономах и др.

1

Гей, Вернигоро-співаче,
Де твій кінь? Куди забіг?
Як би то тепер, козаче,
Знадобився нам твій ріг!
Адже голос твого рогу
Гонить розпач і тривогу,
І міцніє людський дух,
І зростають людські сили,
А з забутої могили
Вирина життя і рух.

2

Тож з'явись перед воротьми,
Зупини мерщій коня,
І виводь, виводь нас з пітьми
На спасенне сяйво дня.
Час давно тобі трубити,
Час давно вже веселити
Пана смутного того,
Що для тебе, чудодія,
Не жалів та й не жаліє
Слова влучного свого.

3

Скорбимо ми тут смертельно,
Тож труби, труби у ріг,
Хай не плачем, що ретельно
Нас у драний пхають міх,
І хоча поналітали
З Дону чорні генерали,

Б'ють, прокляті, в тарабан,—
Дай надію нам, скажи ти,
Що ми можем не тужити
Під п'ятою агарян.

4

Правда, мерзлі наші хати
І термометр на п'ятй
Можуть всякого дойняти,
До живого допекти;
Правда, темно-сірі хмари,
Що простують, мов отари,
По безмежному степу,
Душать нас тяженним віком
І на горе черевикам
Дощ нам сіють і крупу.

5

Правда, Русь трикольорова
Знов обличчя підійма,
І встає, встає з Ростова
Всеросійськая тюрма,
А хазяїн будучи́ни
Натомився, і, злочинний,
Як ведмідь в барлозі, спить,
А небесна сіра стеля,
Мов жовнірська та шинеля,
Душу й тіло кам'янить,—

6

Але ж досвід нам щоденно:
— Стерпим,— каже,— цю біду.
Древо он і посіченно
Парость гонить молоду,
Кажуть люди і події,
Що украї́нська стихія —
Найміцніша з трьох стихій,
І на долю (в ясних шатах!)
Біля неї став на чатах
Сам Вернигора Мусій.

7

І на стражі божествéнній
Мазюкевич стоячи,
Чув «на зорях» брязк страшенний,
Зрів шоломи і мечі.
То не спільники-румуни,
Що взялися знов за струни,—
То бряжчать по всій путі
Od Kijowa do Krakowa
Вернигорині підкови
І стремена золоті.

8

То рушéння посполите
Десь уже розпочалось,
Під шоломами повите
Серце полум'ям взялось,
Пóйнялося, і хоч нині
Сидимо «на пожарині»,
Та надія шепче нам,
Що минеться зла руїна,
Що воскресне Україна
На погибель ворогам,

9

І що птах двоглавий вчує,
Що узувся він не в ті,
І що кігті йому всує
І Єгорій на щиті.
Зникнуть злії агаряне,
Вся потуга їх розтане,
Як весною тане сніг,
І над нашим краєм рідним
Задзвенить кличем побідним
Вернигорин дивний ріг.

1919

ПРИСВЯТА МИХ. ІВ. РУДНИЦЬКОМУ

Око за око і зуб за зуб

Ні, друже, не маю я вдачі педанта...
Я все проковтнув би, як мій крокодиль,—
Нового Верлена і давнього Данта,
І оцет сатири, і цукор ідиль.
Ви знаєте: наша троїста Антанта
Приймає усякий закінчений стиль.

А Ваша поезія — птах Лоенгріна,
Украї́нське сало й японський комфорт,
І метрика Ваша — страшна мішанина,—
Спливають в один гармонійний акорд,
Чарує енергія Ваша невпинна
І навіть силябіки лютий імпо́рт.

То й як мені в руки узяти указку,—
Чи то ж він для мене, цей менторський дрюк?
Як учень, я римів нанизую в'язку,
Як учень, роблю, не складаючи рук,
Як учень, о Вашу стараюся ласку
І все непокірний обточую звук.

10.01. 1919

ЗАСІДАННЯ В РЕДАКЦІЇ ЛНВ

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв —
Росіє, Росіє, Росіє моя!
П. Тичина

Михайло, Наталя і пара Олесів:
«Віснику», «Віснику», «Віснику» мій!
А в «Віснику» тому досвід Самбросів,
А вірші... А вірші — Боже ти мій!
І лають, і лають на тисячу тонів;
Ой похорон, похорон, похорон це!
І в чорному строї Меженко-Іванів,
Немов той жалібник, жалобу несе.

1919

SAPPHICUS MINOR

Натомився Вакх, Романовський дрихне,
Шляхолóги сплять, і розмова сонна...
Тільки образ твій у красі нетлінній,—
Радуй ся, Лупа!

Бо живе стихія, й як млин фамильний,
Перемеле все, що здається лихом...
І з твого зерна проросте Тютюнник!..
Радуй ся, Лупа!

І ти перший тут, патріарх-шляхолог.
Твій натхненний перст указує путь нам:
«Будьмо горді!» — твій це ніковить голос,
Радуй ся, Лупа!

На бенкетуванні всенощнім
товариськім
27—28.03. 1920

ЕЛЕГІЯ ГРАБУЗДОВСЬКА — НА УМОЛЧАНІЄ МЕЛНИЦІ ФАМИЛНОЇ

На річці Чумгачку, без служби дворянин,
Бездійствуя, стоїш, отечественний млин,
На славнім місці сем през продків заложонний
І слави нашої свидітель незелжонний!..
Умалилась вода... Не грають лотоки,
І — насажденіє дідівської руки —
Тополі і дуби схиляють токмо чола
На праздніі твої немелющия кола.

Колись, во времена тяжких і горких бід,
Од глада рятував ти Грабуздовський рід,
В широкі лантухи точа одмінні брашна,
Тимчасом як крупа гречана, пшінна й яшна
В приправах розних наш приоздобляла стіл,
А Грабуздовський кінь і Грабуздовський віл,
В самім Пирятині нотовані хвалою,
Во гладкості своїй сіяли красотою.

Достатку і багатств пройшли злоті літа.
Млин став... Не йде вода. Все в світі суєта,
І владарка світів, недоля необорна,
Наш знакомитий рід взяла на люті жорна.
Забвенний пам'ятник прешедших поколінь,—
Мій млине, я, як ти: єсьмо обидва тлінь,
І навіть по весні, з прибулими водами
Не бачить нам підвод, вантажених мішками

1.04. 1920

* *
*

Цей год хіба дев'ята зима лежатиме...
З розмови

О, як мене втомили рядки готичних літер,
Як хочеться дихнути свобідними грудьми!
Вгорі погідне сонце, десь за горами вітер,
Скрізь нерозтанний килим дев'ятої зими.

А ввечері — я знаю — знов буде ясне небо,
Зелено-жовтий захід і місяць-біліріг.
Твоя сріблиста шата, гіперборейська Гебо,
Блисне на перехресті заметених доріг.

1921

КОЛУН

Скажи мне, ветка Палестины...

Вітай, колуне з колунів,
Щиро омитий нашим потом,—
Скажи, за що тебе factotum
Геть на сокиру перевів?

Ти всіх високим станом вабив —
Не то джигіт, не то козак,
А наймит взяв кривий держак
І держаком тебе обабив.

І будиш ти веселий гнів
Двозначним виглядом нескритим:
Красуєшся гермафродитом
В родині мужніх колунів.

1921

КРИМСЬКА ЕЛЕГІЯ

Наслідування П. Филиповича

Похмура тінь лягла від Карасану
на Партеніт...
Книжки (пляшки) встають і надять із туману
немов магніт.
Для інших — йод в морськім солонім плині
і подих смол,—
Уже не тішать ні намети піній,
ні волейбол.
І ви прощайте, Сари і Тамари,—
щаслива путь!
Мене міські пригорнуть тротуари
і дні — ковтнуть.
Прославить інших Зіту і Розіту
новий пеан!..
Похмура тінь лягла від Партеніту
на Карасан.

15.09. 1926

ВЕРСАЛІСТА ПОЕЗІЯ ЧЕРВОНОГО ПОЕТА ДРАЙ-ХМАРИ

Україна — нова Еллада...
М. Д.-Х.

Ні, не Еллада ти! Сучасності над нами
Червоний прапор... чорні димарі...
Донбас прийдешньому відчинить брами,
І Савченко блискучими рядками

На по́душку оберне угорі
Сліпуче сонце...
Мексіко майбутня,
Неокласичних виженеш жерців
І, мов Загулова побідна лютня,
Ти задзвениш, велика і могутня,
Під проводом Поліщуків.

16.09. 1926

НАПИС ДО ОСТАННЬОЇ ЗАГУЛОВОЇ КНИЖКИ

Я раб і наймит? Як же так?
Зо мною ручкається сам Щупак!
Моє йдеологічне пійло —
Для всіх правдивих громадян:
Його змолитвував Самійло,
А спаламарив Хуторян.

17.09. 1926

НЕОКЛАСИЧНИЙ МАРШ

Х о р

Ми — неокласики, потужна
Революційна течія:
Йдемо напружено і дружно...
Леконт де Ліль, Ередія!

Ми виникаємо стихійно,
Щороку сходячись на чай.
Страшися, «Плуже» безнадійний
І статут свій переробляй!

Ф и л и п о в и ч (solo)

Я славив землю, славив вітер
І врешті вийшов на прості́р,
Щоб лити з ясномудрих відер
Мусику звечорілих зір.

Мене позбавлено емоцій
І збезсучаснено давно,
Але на тридцять п'ятім році
Почав я славити кіно.

Хор

Ми — неокласики, єдиний
Ще не зіпсутий молодняк;
Покинь свої, Сашуня, кпини,
Бо славить нас уже Десняк.

Рильський (solo)

Я з білих островів з'явився,
Поплив у синю далечінь,
В рахунку весен помилився,
Крізь бурю й сніг іду, як тінь.

Учіться, молоді поети,
Блюдіть анапест і устав.
Вінок сонетів, тріолети
Я, не писавши, написав.

Хор

Ми не поети, а піїти —
Коли не з нами, обминай.
Верлібри пишем знаменито:
Едшмід, Верхарн, Шпільгаген, Гайм.

Бургардт (solo)

Загул пошив мене в поети,
Втопив у липовім меду...
З заліза я роблю сонети:
Що хочеш, те й перекладу!

Хор

Ми Лебедю рідня і щуці,
А рак червоний — нам дарма.
Хоч ми й не робим революцій,
Але й життя від нас нема.

Драй-Хмара (solo)

А я ковчег покинув Ноїв,
Прибившись на «Червоний Шлях»,
І муку слова заспокоїв
В Шехерезадиних садах.

Наосліп, охляп і юрбою
За словом слово тне і мкне,
І Арарат за магалою
Лякає товтрами мене.

Хор

Ми — неокласики. Завзято
Милуємось на древній світ
І все не хочемо вмирати:
Гомер, Горацій, Геракліт.

Зеров (solo)

Палю я ладан Аполлону,
Покладений у саркофаг,
З академічного амвону
Чревовіщаю, яко маг.

Мій дар: костриця Буревію,
А Хвильовому — мадригал,
Загулові — калагатія,
А Савченкові — капітал.

Хор

Ми — неокласики, потужна
Літературна течія;
Ступаєм пружно, харалужно:
Леконт де Ліль, Ередія!

Могилянський (solo)

І я, боєць за вищий рівень,
Неокласичний славлю хист,
Та проспіває тричі півень —
І в «Правді» — отреченний лист.

Масонський вигляд, жест лицарський
І під пахвою пук цитат,—
Мій Санчо Панса — Луначарський,
А Маркс — мій приятель і брат.

Хор

Поникни, гордий Пилипенку!
Багато є у нас імен:
В нас Голоскевич, Титаренко,
Сковорода і де Бальмен.

Над українськими ланами
Дух неокласики буя,
І раз у раз чаюють з нами
Леконт де Ліль, Ередія!

Сучасність
(простягаючи руки і переходячи з рим на асонанси):

О плем'я горде, неслухняне!
Не одвертайся, не тікай —
Приіди в лоно Авраамле
До Соломона Щупака.

Апофеоз

1926

* *
*

I

Коли була війна в Америці,
Південці були в страшній істериці,
З усієї зібравшись землі,
Під командою генерала Лі
Замкнулись у Річмондській фортеці
І кипіли завзяттям, як чайник на греці.
Щоб покликати допомогу і не впасти в полон,

Вони держали на площі балон.
Тільки вийшло не так, як вони хотіли —
Інші люди на нім полетіли.
То був Гедеон Спілет, газетяр,
На всякі штуки добрий штукар;
Другий звався Сайрезом Смітом
І був інженером знаменитим;
Третій був моряк;
Четвертий — просто юнак,
Що ще не закінчив шкільної науки;
А п'ятий, останній, мав добрі руки,
Щоб зварити і зжарити всяку дичину —
Так, що ну!
Він був негр, одпущений на волю раб,
І звали його Наб.
Забравшись уночі до гондоли,
Вони обрубали кодоли.
Аеростат одразу злетів до хмар,
Попрямував до північницького війська.
Та коли був од нього вже близько,
Їх страпив страшний удар.
Що саме сталося з ними у тій лихій годині,
Побачимо у другій частині.

II

Полилася вода в щілину,
І загинула гора Франкліна;
Весь острів Лінкольна в повітря злетів,
Не стало лісів, не стало звірів —
Зосталися самі колоністи,
Та в них не було чого їсти.
Не виходячи з голоду і горя,
Сиділи вони на скелі серед моря
І всі, як один,
Дивилися на мереживо пін —
Чи не видко де з туману
Диму од корабля «Дункана»?
І зробився у них од голоду коліт,
Занедужав Сайрез-Сміт,
Повалила хвороба Пенкрофа і Наба,
І Гарберт знесилів, як баба;

Занедужав сам лікар Спілет Гедеон,
Залишився при силі один Айртон;
І от, як минався день десятий,
Побачив він дим кошлатий:
То був корабель, на кораблі — капітан.
Він крикнув: «Дункан»!
І впав непритомний...

1933

ПОЕЗІЇ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Воспоминания и размышления

1

Передзакатное селенье
и вечер дымно-голубой.

А. Блок

Не любишь ты припоминаний,
Но ты хранишь — я знаю — след
Моих стихов, моих признаний,
Своих триумфов и побед.

А я все тот же — злой, юдольный,
Неисправимый фантазер.
Я путник долов подневольный,
Не позабывший светлых гор.

И часто вижу я вершины
Моих татариновских дней —
Забытый сад и георгины,
И пруд в оправе камышей.

И афродитское проклятье
Со мною вновь: я вновь влюблен
И вижу узкий вырез платья
И твой сиреневый кулон.

Но как теперь невозвратимы
Вершины тех далеких гор!
Какой тоской неистребимой
Объят юдольный фантазер!

1919

2

«Моя душа скорбит смертельно»,
Но я молчу. Молчу, любя.
Я не скажу, что безраздельно,—
Но подлинно люблю тебя.

И, замерзая беспощадно
В моем нетопленном углу,
Так часто, трепетно и жадно
Тянусь я к твоему теплу.

Давно познал я цену путам
«Безумства, лени и страстей»,
Я полонен твоим уютом
И домовитостью твоей.

Но ты не жди (мой стиль невзрачен)
Ни поз, ни расцвеченных фраз:
Давно растерян, весь растрачен
Мой риторический запас.

1919

3

Днесь спасенья моего главизна:
Миновало время мук и драм,
Кончен путь, змеившийся капризно
По унылым горным крутизнам.

Позади остались: вершины,
Пропасти и чертовы мосты,—
В Елисейские схожу долины,
Где пестреют милые цветы...

И, должно быть, становлюся старе,
Что хочу в долине отдохнуть,
Что в любви хмельной и сладкой чаре
Горькую угадываю муть.

Сладкого возжаждал я покоя,
Я взалкал семейственных картин...
Ибсен врёт: не верю уж давно я,
Что силен «оставшийся один».

1919

4

У старой мельницы. Чуть плещущие шлюзы
И хоры звезд степных, огромных, как кулак.
Отбрызгал легкий дождь. И просыпались музы,
И мнился лай собак.

Земли распаханной короткий сон весенний,
Перила над струей седеющей воды,
И над прудом, как ряд идущих привидений,
Вишневые сады.

Живая тяжесть рук, сложенных мне на плечи,
И наше милое смешное vis-à-vis.
Кругом спокойствие. И никаких злоречий,
И никакой любви.

На старой мельнице как скоро все смололось,
Как изломалось все и оскудело вдруг!
И только изредка мне снится чей-то голос
И тяжесть нежных рук.

1921

5

...Среди минутных роз
неувядаемая роза.

А. Пушкин

В венке, венке неярком моих афродиталий
Одним-одна осталась невянущая роза:
Наш одинокий вечер на красном одеяле
И твоя турецкая поза.

А по утрам кладбище, игрушечная церковь
И в поле за канавой разбросанные туки,
И вишня, где под звуки соловьих фейерверков
Я лежал, раскинув руки.

Мои воспоминанья! Живая ваша ветошь
В стихах моих восходит, как благостное семя.
Поехал бы к вам на дом, да только не доедешь
В беспоездное наше время.

1921

В степи

1

В стороне от широких дорог,
В черноземных и черных степях,
Говорим мы, что жребий наш строг,
И тоскуем о прожитых днях.

Мы вздыхаем о прошлом с тоской,—
Но увы! С ним разорвана связь:
От культурного мира стеной
Отделила нас топкая грязь.

Где-то мир так приветлив и гож,
Где-то жизнь хороша и легка,
А у нас от тяжелых калош
Налегает на сердце тоска.

И, взращенный на здешних хлебах,
Пессимизм в нашу душу залег —
В стороне от широких дорог,
В черноземных и черных степях.

1915

2

Гонимы вешними лучами...

Кругом зажоры и «гонимы»
С коричневатою водой,
И счастие растет незримо
С растущей видимо весной.

И мельницы пустой и старой
Дождем обрызганный фасад,
И ропот пенной Ниагары,
И крик столпившихся ребят,

И неба, неба золотого
Такие чистые тона —

Все говорит: поверь нам снова!
Отдайся нам: ведь мы весна.

И ты не вечно будешь эхом
Пустынной скорби мировой:
Весь озарен весенним смехом,
Твой день еще перед тобой.

1917

3

Футуристическое

Совиные очи на старом фасаде,
О вы, чарованья кирпичной стены!
К вам веерит сердце и радость во взгляде,
По кочкам сереющим синимся мы.

Как резко вдали силуэтится лошадь,
А впредь изумрудится скифов курган,
И город пейзажит, и грязно калоша
Глядит в эти дали и этот туман.

Но вот мы на тряский вступили фарватер,
И мысли о дальнем привеял фасад,
И к жидкости темной, фиксируя скатерть,
Ты клонишься с болью, мечтательный взгляд!

Но все же приветьтесь. И в трепетном взгляде
Родное прочтите склонение к вам.
О очи совиные в сером фасаде!
О линии черни по желтым каймам!

1915

4

Проходя со стоном всякие мытарства,
Крепко истомленный паром и водой,
Я, как третий Ричард, отдал бы полцарства
За святой покой.

Здесь, как в душных стенах мертвого острога
От булыжных улиц, тротуарных плит
Вновь ко мне приходит старая тревога,
Тянет и щемит.

А в дали далекой, дороги и милы,
Видятся мне глыбы вспаханных полей,
Там, в степи зеленой, старые могилы,
Синева теней.

Там, в дали далекой, милы и желанны,
Видятся мне домик, елки и сирень.
И на желтой грядке раннего тюльпана
Дорогая тень.

1917

Крокодилы

1

Не верь, не верь поэту, дева

Не верь, о дева, Крокодилу
И не сходи во тьме ночной
К сугубо-медленному Нилу
Непроторенною стезей.

Не внемли дальним сладкогласьям,
К моленьям слуха не склоняй
И необдуманным согласьем
На зов его не отвечай.

Зане лукавый сладкопевец,
Покорен и затейно-мил,
На погубленье красных девиц
Жестокий создан Крокодил.

Его стенание обманно,
Во взоре скрытая гроза,
И в щелях глаз блестит так странно
Его притворная слеза.

Беги же, дева, грозной встречи
И горней будь верна стезе:
Не верь ни льстиво-складной речи
Ни хитро вызванной слезе.

1915

2

Наше сердце кладезь мрачный;
Тих, спокоен сверху вид,
Но спустись ко дну — ужасно:
Крокодил на нем лежит!

Б а т ю ш к о в, 1817

Не смейся над фразой глупóй и жеманной:
Пусть фраза манерна, но смысл ее мил.
В ней истина скрыта под формою странной,
Так: в сердце у каждого свой Крокодил.

Мы пишем умней. Но у нас в ассонансах,
Газелях и стансах все холод и прах,
А сердце осталось в старинных романсах,
Столетних альбомах, медвежьих углах.

Любовно и низко над прошлым склоняясь,
Прими и условность его красоты,
И в сердце вглядись: мое сердце есть кладезь,
И в кладезе том крокодильствуешь ты.

1916

Тексты и настроения

1

«Изведи из темницы душу мою»

Душа моя под сводами темницы,
И душный мрак на страже вкруг нея:
Ни песен птиц, ни отсвета денницы,
Ни проблеска иного бытия!

Я истомлен, измаян крестной мукой
Моей любви, ревнивой и глухой.
И лишь с одной надеждой близоруко
Гляжу вперед, на скорбный путь земной.

С одной надеждою, быть может, тщетной
Я жду тебя, зову тебя: «Приди!»
Отверзи дверь темницы безответной
И на свободу дух мой изведи!»

1916

2

...нежностью лелеемое имя...

Вновь ты, упавшая, в душе моей восстала,
Давно забытая, припомнилась ты вновь,
И, угасавшая, вдруг вспыхнула так ало
Моя неверная, но крепкая любовь.

И имя нежное, которое жестоко
Влачил я по моим безжалостным стихам,
Горит в душе моей, как зорь закатных око —
Звезда вечерняя — желтеющим полям.

Отныне полное святынею нетленной,
В мой недостойный стих не падает оно
И будет чтимо мной — без слов — неизреченно —
Неназываемо — но свято и полно.

1914

3

Melancholia

На мокрый сад, усыпанный росою,
Глядит из тучи жуткая луна.
Моя душа уязвлена тоскою
И злым предчувствием угнетена.

Ее луна проникла этой жутью,
Тоску седая свеяла роса,
И, где-то с дна вставая темной мутью,
Звучат во мне глухие голоса.

Моя душа уязвлена печалью,
Немой тоской ужалена она.
И настоящее глубокой ранит сталью,
И даль грядущего безвестна и страшна.

1916

4

В поисках новых цветов,
Сладкой надеждой лелеем,
Вдаль ухожу я к аллеям
Желтых сосновых стволов.

Верю: в лесу за холмами
Вновь обрету я тебя;
Верю: грустя и любя,
Вновь припаду я губами —

К стеблям твоих скабиоз,
К синим, как высь, колокольцам,
К темным разбившимся кольцам
Жестко подвитых волос.

1916

A m o r, A m o r i s, A m o r i...

1

От любви, от крепкого ли чаю
Я заснуть сегодня не могу:
О тебе, желанная, мечтаю,
В глубине твой образ берегу.

Вспоминаю я твое дыханье —
Чистую и тонкую струю,
И мое нелепое признанье,
И улыбку горькую твою.

И откуда у тебя, откуда
Эта горечь, скорбь и глубина?
Доброты, долготерпенья чудо,
Мудрой жизнью ты умудрена.

Ты глядишь так скорбно и устало,
Так умно и просто говоришь,
И из скорби исчезает жало,
И на сердце ниспадает тишь.

1916

2

Иду тропинками крутыми
По яркой зелени полей,—
И милое твержу я имя,
И снова думаю о ней.

О ней, чье слово так лениво,
А очи странны и круглы —
Там затаен огонь порыва
Под равнодушием золы —

Она не ведает, как свято,
Благоговейно в ней я чту
Мое богатство и утрату —
Мою любовную мечту.

С какой глубокою тоскою
Я жду, да снидет к ней покой.
И будет вновь она такою —
Как прежде — доброй и прямой...

1918

Барышевка

1

О. Ф. Бургардту

В пустынном и глухом изгнании
Мы дни свои изводим здесь,
Распространяя отблеск знания
На кожемяческую весь.

Плач, воздыханья и дезидия
На нашем жизненном кругу...
Не дан ли нам удел Овидия
На савроматском берегу?

Не те же ль здесь налеты гетские,
Не тот же ли звериный зык,
Невежество, сужденья детские
И скудный — варварский — язык?

И мы... не так же ль для оружия
От мирных отвыкаем струн;
В руке неверной — харалужие —
Святолаврентьевский колун.

А опыт наш во стихотвории,
В блистаньи рифменных затей —
Не те же ль «Письма с Черномория»,
Не пятикнижие ль «Скорбей»?

Словами, тонко перевитыми,
Победу духа мы вестим
И перед новыми томитами
Тимпаним внутренний наш Рим.

1920

2

Б. Якубскому

Живем мы жизнью многотрудною
И к небесам подъемлем стон:
Земля дарит нас пищей скудною,
И скудной рифмой — Аполлон.

И на стезях, нам уготованных,
Мы видим только, верь — не верь,
Разбойничков, увы! — раскованных
И распоясанную зверь.

Но нас не тронет злая лапища,
Мы очертим волшебный круг,
А в круге — муз святые капища
И цицероновский досуг.

1920

3

Б. Якубскому

Какая радость, Вы поймете —
Нежданно светлый дар принять:
В чудесном твердом переплете
Благоуханную тетрадь.

Нет места злому равнодушью,
Когда, в услуге щедр и бегл,
Всю ночь ножом и черной тушью
Над ней работал белый негр.

Мой долг, и в этом нет сомненья,
Камен ленивых истомя,
На два богатых приношенья
Ответить скудными тремя.

Так вот, примите книгу эту,
Мой пиерийский главковерх:
Ее дарит поэт поэту
И Гутенбергу Гутенберг.

1920

Полупейзажи

1

Наклоняясь над рекою, шелестит камыш протяжно,
В небе сером и осеннем раскричалось воронье,
И в душе моей склоненной так торжественно и важно,
Так печально прозвучало имя милое твое.

Где ж теперь звенит твой голос,
где твой смех хрустально-тонкий,
Где, в какой забытой дали без возврата скрылась ты?
Пожелтела грустно осень, и камыш редеет звонкий,
И кружит в порыве ветер побуревшие листы.

1914

2

Прозрачно-хрупкий лед. Подмерзшая дорога.
И полузимний день, у самого порога
Замедливший свой шаг и из-под сонных век
Чуть-чуть окрасивший голубоватый снег;

И свежесть воздуха, как первое предвестье
Февральских холодков и медленной весны;
Медлительное равновесье
Порывных дум и тишины.

1920

В СТЕПИ

6 сентября 1916

Я долго шел межой. В немом великолепьи
Обугливался шар над запыленной степью;
Оконным золотом поблескивал вокзал,
И поезд медленно и трудно уползал
По синей крутизне над запыленной Высью.

Я думал о тебе. И неизбывной мыслью
Упорно вызывал твой голос и твой лик.
Тебя сегодня нет. Но завтра в этот миг,
Когда светило дня свой алый луч хоронит,
Узнаю я опять на стоптанном перроне
Твой черный котелок, зеленую фелонь,
Неторопливый взгляд и нежную ладонь.

29.10. 1921

НА МОТИВ РАБИНДРАНАТА ТАГОРА

От ранних дней моих, отмеченных печалью,
Доныне вижу я за шестилетней далью
Младенческие сны моих страдальных лет.
Рассеян прежний круг, развеян первый след,
Но чувством горестным я и поныне помню
Наш дряхлый фаэтон, порог, каменоломню,
И «гибельный мосток», и грабовые пни.
И странно: наша жизнь — и вечера, и дни —
Казалось, шли тогда пустынны, злы и голы —
Откуда ж ныне звон, венцы и ореолы?
Иль беглым счастием, мелькнувшим, будто сон,
Индийский пояс мой уже раззолочен?

15.11. 1921

ОВИДИЙ

Утешься: не увял Овидиев венец

Венец Овидия вовек неувядаем.
Бессмертен «Плач» его и пени над Дунаем,
Элегии «Любвей» — гирлянды нежных роз,
И басни легкие его «Метаморфоз»,
И несравненных «Фаст» изящные преданья.
Пусть Цезарь злобствует, и пусть года изгнанья
Изгорбят стройный стан и мысль отяготят,
И пусть мятется гет и буйствует сармат,

И гневный Понт ревет, и оглашает Томы,—
Народы, и века, и дамские альбомы
Распев его стихов и метров сохранят
В шептаньи нежных альб и томных серенад.

5.01. 1922

ЭПИЛОГ

О да! Мне памятны раздумья злых ночей,
И вихри творчества, и таинства страстей,
И жен туманный взор, исполненный любовью
Но, видно, с юности скудеющею кровью,
Как в летний жар и зной спасительная тень,
Возращены во мне спокойствие и лень,
Мечтательная грусть, медлительные ритмы,
И научился я борения и битвы
Разымчивым строкам писаний поверять,
И вижу я теперь сквозь тишину и гладь
Те дни печальные томления и неги
В румяном золоте и пурпуре элегий.

28.10. 1921

ПОЕТИЧНІ ПЕРЕКЛАДИ

З РИМСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Тіт Лукрецій Кар

(I ст. до н. е.)

ПРО ПРИРОДУ РЕЧЕЙ

КНИГА ПЕРША

I. Вступ

Римського роду прамати, утіхо людей і безсмертних,
Ти, благодатна Венеро! Під зоряним небом текучим
Ти виповняєш собою моря, кораблями укриті,
І хлібородную землю. Все суще в світах сотворіння
Тільки тобою живе і сонячне світло вбирає.
Перед тобою, богине, вітри утікають, і хмари
Перед приходом твоїм розступаються; перед тобою
Цвіт розмаїтий земля простилає, всміхається море
І заспокоєне небо горить-променіє сіянням.
А як весна молода лице своє вихилить красне
І легкокрилий зефір життєдатним повіє диха́нням,
Зразу ж небесні птахи твоє прибуття розголосять
І затріпочуть серця, охоплені міццю твоєю.
Дикі звірі́ подадуться на пастовні, луки веселі,
Через бурхливі річки попливуть. Заворожене дивним
Чаром, богине, твоїм, потягнеться все за тобою.
Скрізь-бо — в морях і по горах, по ріках рвачких
і шумливих,
По густолистих домівках пташиних і нивах зелених —
Всім ти створінням земним серця виповняєш коханням,
Щоб у жадобі безсмертній нові покоління зачати.
Тож, як природою ти усією сама заправляєш,
І як без тебе ніщо світа-сонця ніде не побачить,
Нам же без тебе ніщо не смакує і втіхи не будить,—
То я й благаю твоєї в писанні моїм допомоги.
Будь моїм спільником вірним у творі, де я про природу
Меммія синові хочу усе розповісти достоту —
Ти ж йому бути у всьому зразком повеліла, богине.
Вічної вроди надай моїй недосвідченій мові
І заподій, щоб година спокою до нас завітала,
Щоб на землі і морях втихомирились війни криваві,
Ти-бо єдина, що можеш у цьому зарадити смертним.
Сам зброєвладця Маворт, що в справах війни невблаганних

Скрізь на землі урядує,— на лоно твоє припадає,
Носячи в серці одвічно роз'ятрену рану кохання,
І, нахилившись до тебе могутньою шиєю, часто
Очі неситі свої на тобі випасає, богине,
І запахуще впиває із уст твоїх ніжних диха́ння.
Тож огорни його тілом своїм благодатним, священним,
Солодкомовні зверни до владики суворого речі
І, препрославлена, миру благай і спокою для римлян.
Бо ж у годину жорстоку війни я не зможу спокійно
Праці віддатись своїй, та й Меммія парость славутня,
Певне, свого обов'я́зку в громадській біді не зречеться.

II. Зміст книги

Ухо тепер прихили і, сприйня́ття своє загостривши,
Кинь усі зайві турботи, правдивого слухай навчання.
Дару мого, що з такою любов'ю тобі пропоную,
Не залишай у зневазі, до краю його не збагнувши.
Спершу тобі розповім про всевишніх богів, і про небо,
Та про основу речей, про первістки ті, що створили
Всесвіт увесь незміренний, що ними росте, і живи́ться,
І, розпадаючись, знову у них обернутися має.
Первістки ті іменуєм: *матерія,* або інакше
Тільця речей родовиті. Або, уживаючи назви
Найзвичайнішої, кажем: *насіння речей і предметів,*—
Бо таки й справді усякове з них проросло сотворіння.

III. Тенденція і труднощі твору

В роки, як людське життя по землі плазувало ганебно
Під тягарем навісним релігійної злої науки,
Що, від небесних висот підіймаючи голову, грізно
Погляд свій кидала жа́хний на смертні поріддя звисо́ка,
Він щонайперший наважився очі до неба підняти,
Сміливий еллін, він перший наважись повстати на нього.
Ні блискавками, ні громом, ні божеським гнівним обличчям
Небо його не злякало, а тільки ще лучче, ще краще
Думку його насталило, накинувши намір одважний
Вічні зламати замки на зачинених брамах природи.
Розуму міццю живою він все переміг, і далеко
Гострою думкою вийшов за всесвіту грані огне́нні,
І всю незмірність світів переміряв допитливим духом.

Як переможець приніс він знаття нам про те, що можливе,
Що неможливе в природі, про розуму межі останні
Та про найдальшу мету, до якої ми прагнути можем,—
Так що релігії всі опинилися в нас під ногами,
Ми ж перемогою тою піднесені вгору до неба.

Але побоююсь я, щоб тобі не здалося як-небудь,
Ніби безбожні основи навчання мого небезпечну
Стежку злочинства тобі прокидають. Релігія, друже,
Без порівняння частіше на путь беззаконну справляє.
Так, у Авліді, згадай, на жертву пречистій Діані
Іфіанассину кров пролили щонайбільші герої,
Війська ахейського славні вожді. Там жертва нещасна,
Скоро відчула священну на скронях холодних пов'язку,
Що упадала на щоки, однаково справа і зліва,
Скоро завважила батька, що край вівтаря похилився
В тузі незмірній, і слуг, що в одежі мечі укривали,
Скоро побачила горе вояцтва, що сльози ронило,—
Вся затремтіла від жаху і впала на землю, безвладна.
Не врятувало її, що владику злочинного вперше
Батька ласкавим іменням назвала вона, бідолашна.
Жахом пойняту, німу, її понесли до жертовні,—
І не для того, щоб, предківський звичай відбувши святочно,
Світлому богу вона Гіменею в опіку далася,
Ні! Щоб мерзотно й жорстоко у шлюбній порі нерозквітлій,
Жертвою впавши сумною від батьківських рук невблаганних,
Вдатний щасливий похід кораблям здобути ахейським.
От на злочинства які наштовхнути релігія може!

Може, ти будеш мене і навчання мого уникати,
Різним страхіттям повіривши, вигадкам наших поетів.
Справді, вони без кінця тобі можуть на очі наслати
Видив і темних примар, що жахом своїм нездоланним
Лад життьовий перевернуть і щастя твоє скаламутять!
Знай: коли б люди своїм мордуванням і мукам всякчасним
Бачили певний кінець, то якóсь би вони спромоглися
Стати на опір погрозам жерців та страханням поетів.
Нині ж до того не мають вони ні підстав розумових,
Ні витривалості, смертного скону жахаючись тяжко.
Суть і природа душі невідомі для них, і не знають,
Чи постає вона з тілом, чи вже по народженні тіла
Входить у нас — і що діється з нею по смерті тілесній:
Гине вона, чи в пустелях, у темряві Орка блукає,
Чи на веління всевишнє до інших тварин переходить,

Як переказує Енній-співець, що перший дістав нам
Вічнозелений вінок на солодких шпилях Гелікону,
Скрізь пошанований гучно серед італійського люду.
Енній розказує нам у віршах своїх невмирущих,
Ніби якась в Ахерузії є таємнича місцевість,
Де пробувають не душі, проте й не тіла наші людські,
А надзвичайні якісь, позбавлені крові, подоби.
Згадує він, ніби, вирнувши звідти поблідлою тінню,
Вічно прославлений образ Гомера, солоними слізьми
Весь обливаючись, став научати його про природу.
Отже, тим більше належить досліджувать з'явища різні,
Що в небесах одбуваються,— сонця і місяця рухи,
Студіювати ті сили, що правлять земними речами,
І приглядатися пильно, допитливим оком, що саме
Суттю своєю являють наш дух і душа. І нарешті,
Що то за речі, що, інколи станувши нам перед очі,
Нас у недузі лякають і сон налітний непокоять,
І видається тоді, ніби бачимо й чуєм наяву
Тих, що в довічному сні спочивають давно під землею.

Не заперечую: тяжко учення Еллади найтонші
В вірші покласти латинські і все розповісти достоту.
Силу зворотів нових, силу слів мені треба створити,
Бо ж і предмети незнані, і вислови наші убогі.
Але чеснота твоя і сподівана дружба солодка
Надять мене і примушують працю нову розпочати
І перезорювать ночі, шукаючи слів відповідних
Та відповідного складу, щоб віршем моїм про природу
Міг я на душу твою проміння науки пролляти,
Глибоко сховані речі на очі твої появивши.
Нині не стрілами дня, не сонячним світлом яскравим
Маєм розвіювать жах і людського духу темноту,
Але пізнанням природи, її непохитних законів.

IV. Перше твердження: з нічого ніщо не родиться

Правило перше в природі, вважаю, таке: із нічого,
Навіть по божеській волі, ніщо народитись не може.
Жах марновірний, одначе, тяжить над поріддям смертельним,
І, неспроможне причини і ладу твердого доглянуть
В тім, що вершиться у нас на землі і в висотах небесних,—

Темне гадає людство, що діє то божеська воля.
Тож як упевнились ми, що з нічого ніщо не постане,
Тим надійні́ше, вірніше спроможемось ми зрозуміти,
Звідки і з чого формуються речі, і як воно саме
Все виникає, росте без волі богів несмертельних.
Тож, якби щось із нічого росло-виникало, то, певне,
Кожна стихія могла породити, що їй до вподоби:
Люди б виходили з лона морського, а птаство і риби
Десь у землі виростали. У тверді високого неба
Всяка худоба водитись могла б, а звір найдикіший
Разом би міг заселяти поля і незаймані пущі.
І не однаковий овоч родив би тоді на деревах,
Але всі овочі всуміш на гілці тій самій зростали.
Отже, не будь для окремих речей і начатків осібних,
Як би ти міг з'ясувати незмінну народження сталість?
Нині ти знаєш, що кожна істота свій первісток має
І народитися може, на сонячне сяйво з'явившись,
Де відповідна матерія, зародки певні існують,
І через те неможливо, щоб все виникало з усього,
Кожна-бо річ відокремлену має властивість і вдачу.
Отже, чому процвітає троянда весною й пшениця
Стигне у літню спекоту, а осінь краси́ть виногрона?
Чей же тому, що усякі начатки снаги набувають
Певного часу і певного ж часу спроможні відкритись,
Як відповідна погода стоїть і земля життєдайна
Може безпечно на по́верхню вивести памолодь ніжну.
І навпаки: коли б речі могли виникати з нічого,
Разом би все проявлялось, своєї пори не діждавшись.
Бо ж усі речі тоді не складались би з первісних тілець,
Що несприятливий час міг би розвиток їм затрима́ти.
Далі, коли б усі речі з нічого могли поставати,
Жодного часу не треба було б їм тоді для зростання.
Знай, що малі б немовлята робилися враз юнаками,
Знай, не зростали б угору, а просто стрибали дерева.
Але тим часом ніде ми подібних не бачимо з'явищ.
Все, що не візьмем, зростає поволі і з власних начатків
І, виростаючи, власний гатунок і рід зберігає;
Має початок з матерії власної кожне створіння.
Правда, належить сказати, що в різних предметах ми бачим
Первістки спільні, мов літери спільні в словах розмаїтих,—
Але, щоб річ існувала, основа своя їй потрібна.
Далі вважай: без дощів, що певного часу спадають,
Жодні грунти не могли б утворити відрадного плоду;
І без поживи були б неспроможні породи живущі

Ні покоління нового, ні власне життя забезпечить.
Ще ж і над цим поміркуймо: чому не створила людину
Велетнем мати природа, щоб море могла перебро́дить
І розкидати руками могутніми гори кремінні,
А довгоденним життям у численних століттях тривати?
Чи не тому, що властивість речей, безперечно, залежить
Від особливостей первісних тілець, з яких народились?

І наостанку. Хіба ми не бачим, де зорані ниви,
Де цілина степова? Таж робота дає себе знати.
Звідси ти можеш побачить, що первні матерії всюди
Перебувають у грунті, і ми бороною та плугом
Їх заохочуєм виріст і плід потужніший давати.
Так, бо без первісних тілець природа могла б самовільно,
Не потребуючи праці, усе відміняти на краще.
Так і впевняємось ми, що з нічого ніщо не постане,
І що потрібне насіння, щоб річ народилася кожна,
І, народившись, побачила день і повітря прозоре.

V. В природі ніщо не гине до краю. Вічність матерії

Треба до цього додати: природа розв'язує речі
На складові елементи, але не до краю їх нищить.
Тож якби гинули ті складові елементи до краю,
Речі щезали б одразу, на о́чах у нас пропадали;
Жодної сили не треба було б доложити, щоб зв'я́зки
Між складниками порвати і вузлики всі розітнути.
Нині ти знаєш, що складено все із начатків безсмертних,
І через те розумієш, що, поки не з'явиться сила,
Здібна розбити або ж ізсередини річ розложити,
Доти природа противиться з'явищам скону та смерті.
Далі, коли б усе те, що старість підточує, малить,
Нищив би час до останку, матерію зводив дощенту,—
Звідки б Венера її почерпала, нове покоління
Маючи в світ породити, і звідки б земля живодайна
Для порождіння нового поживи корма достачала?
Чим виповнялося б море, річки, джерела́ самородні?
Звідки етер підживляв би отари блискучих сузір'їв?
Будь існування природи на смертних начатках оперте,
Вічність давно б поглинула усе світове будування.
Отже, як з давніх-давен існувало воно, і донині
Міцно триває, новими речами сповняючи втрати,—

Певне, природа уся з несмертельних начатків зложилась,
А через те і в ніщо обернутись ніколи не зможе.
Далі додаймо: та сама причина і сила та сама
Речі могла б руйнувати, коли б не матерія вічна,
Що неоднаково міцно збиває свої елементи,—
Дотику досить було б, щоб усе зруйнувати на світі:
Тож як немає в речах безсмертно тривалого тіла,
Досить найменшої сили, щоб кожну сполуку розбити.
Нині ти знаєш, що злука частин у речах розмаїта,
Тільки самі вони, первісні тільця, довіку незмінні.
Тим-то і речі не знають ушкодження, доки належна,
Здатна розбити сполучення часток не знайдеться сила.
Не пропадає ніщо без останку: всі речі, розпавшись,
Тільки вертаються знов до запасів матерії вічних.
Так от щезають дощі, що батько Етер з високостів
В материне лоно землі проливає. Зате ж і красує
Буйна пашня́ по родючих ланах, дерева зеленіють;
Гнуться під овочем стиглим розкішно обтяжені віти;
Люди і звір той дарунок природний беруть на поживу;
І процвітають міста молодим поколінням; і птаство
По кучерявих лісах озивається радісним співом.
Сита худоба лежить безтурботно по випасах щедрих,
І переповнене вим'я, важке від молочного соку,
Видоєм тішить солодким. Нове породження тим часом,
Соком молочним годоване і невгомонно грайливе,
Скаче по луках зелених невправними ніжками. Отже,
Маєш ти виснувать думку: нічого з того, що ми бачим,
Не пропадає: одне з одного́ поновляє природа,
І не народиться річ, поки інша не вмре, не загине.

Я вже сказав: із нічого з'являтися речі не можуть,
Як і не можуть, скажімо, у повне ніщо обертатись.
Щоб не здалося тобі научання моє неймовірним
(Бо ж неспромога ті перші начатки завважити оком),
Слухай і впевнишся сам, що існують вони, безперечно,
Хоч і не можна очима доглянути їх існування.
Вітру розбурхана сила простори морські підіймає,
Судна великі руйнує і хмари важенні розгонить.
Вихром нестриманим кружить вона по широких долинах,
Валить дерева найвищі, і в горах шпилі кучеряві
Подувом лютим пустошить — і з довгим пронизливим ревом
Хвиля розгойдана диким пере́котом ходить у морі.
Отже, існують і в вітрі якісь непомітні начатки,
Що суходоли, і море, і хмари метуть піднебесні,

І поривають усе за собою нестриманим вихром.
І не по інших законах той вихор летить і руйнує,
Як і спокійний струмок, що, набравшись води дощової,
Буйно з узбочин гірських течією могутньою рине
І у долинах реве бистриною, по спадинах скаче,
Хмиз та гілля несучи, а часом то й цілі дерева.
Часом мости наймічніші не можуть опертися силі
Збурених хвиль, коли річка страшна, від дощів каламутна,
В люті грізній накидається раптом на палі та гатки;
З ревом летить течія і котить каміння коритом,
Валить і нищить усе, що їй заступає дорогу.
Так ото й вітер повинен у подуві сильному мчати
І, як потужна ріка, пориває він геть за собою
Різні предмети, і мече їх люто, і скрізь розкидає,
Вихром невдержним летить і, що тільки не стріне в дорозі,
Все намагається він закрутити у вир безбережний.
Висновок звідси готовий, що вітер складається з первнів,
Тільки не сприйманих оком,— оскільки-бо в діянні схожий
З повінню він водяною, вода ж є матерія певна.

Далі, так само ми пахощі різних речей відчуваєм,
Не помічаючи, щоб підступало до ніздрів що-небудь;
Так і гарячої спеки і холоду ми не побачим,
Звуків так само не можемо ми ухопити очима.
Втім, усі названі явища мають природу тілесну,
Бо дотикають усі безперечними нас почуттями,—
А дотикати і бути діткнутим є тіла властивість.
Далі, одежа край хвилі морської, що б'ється у берег,
Вогкості враз набирає і губить ту вогкість на сонці,
Як же волога забралась туди і пропала потому,
Вийшовши парою звідти, побачити те неспромога.
Тут-бо волога розбризкана вся на такі крапелинки
Дрібно-малі, що ніяк їх не можна на зір ухопити.
Теж і каблучка, що носиш на пальці ти протягом років,
Дещо (не знати — коли) на своїй товщині утрачає.
Крапель падіння продовбує камінь, і гостре залізо
На лемешах притупляється в грунті також непомітно.
Бачимо ми, як стирається брук від ходіння людського,
Як, біля брам стоячи, із бронзи твердої боввани
Од прикладання прохожих, що шану дають їм побожну,
Мають правицю дедалі, то більше зціловану, тоншу.
Бачимо ми, як усе те зменшилося, стершися з часом,
Але які уступилися частки і як уступились,
Заздра природа укрила від нашого людського зору

Так і все те, що природа щодня до речей докидає,
Надаючи їм дедалі, то більшого зросту та міри,
Навіть при гострому зорові нам не побачить ніколи,
І як старіються речі від виснаги й років великих,
Гублячи частку по частці (немовби ті скелі гранітні,
Що роз'їдає їх море солоне), ми теж не побачим.
Так і орудує тими крупинками мати природа.

VI. Друге основне твердження: у всесвіті є порожнява

Але не всюди матерія рівно виповнює всесвіт:
Єсть і порожняви певні дільниці в світах неосяжних.
І, безперечно, з усякого погляду буде корисно
Все те пізнати докладно, щоб далі тобі не вагатись
І викладання мого під сумніви прикрі не брати.

Я повторяю: порожнява справді існує на світі.
Якби її не було, не могли б тоді речі ніякі
Руху вчинити,— бо ж тілу усякому є притаманно
Інші тіла утісняти, противлячись їм повсякчасно,—
І неможливо було б речам наперед просуватись,
Бо ж просуванню такому всі інші перечили б речі.
Але тим часом і в небі, і скрізь на землі, і на морі
Бачимо ми у наявності найрозмаїтіші рухи.
Тож без порожняви зовсім інакше було б у природі,
Речі не тільки б були позбавлені всякого руху,
Але і в світ народитися жодної змоги не мали,
Отже, матерія всюди в спокої нерушнім лежала б.

Окрім того, усі речі, що їх за дебелі вважаєм,
Мають, як сам пересвідчишся легко, будову дірчасту.
Так пробивається часом вода крізь склепіння печерне
І крізь каміння тверде краплинами точиться рясно.
Так і пожива розходиться в тілі живої істоти;
Так і дерева в гаях виростають, і хліб колосистий,
Бо ж у свій час від коріння у віти і листя зелене
Соки живущі, піднявшися щедро, все тіло сповняють;
Звуки проходять крізь стіни, і засуви хатні не можуть
Їх зупинити, і холод різкий до кісток розбирає.
Не припустивши порожняви, ти не з'ясуєш ніколи,
Як крізь густе середовище може все те переходить.

Далі розваж, через що неоднакові речі вагою,
Хоч і не мають найменших різниць у об'ємі свойому?
Таж, якби шерсті клубок мав би стільки в собі речовини,
Як і олив'яний злиток, вагою були б вони рівні.
Тільки ж: як кожному тілу властиво тяжіти додолу,
І як з природи своєї порожнява — не ваговита,
То, розуміється, все, що легке, дозволяє нам думать,
Що воно має всередині силу порожнього місця,
І навпаки: що важке, те незмінно говорить про себе,
Що усередині зовсім порожнього місця не має.
Тим і з'ясовуєм ми, що всі речі вагою різняться:
Різна порожняви домішка різну вагу спричиняє.
Щоб од правдивої думки ти тут не відбився як-небудь,
Деяким вигадкам я примушений тут запобігти.
Кажуть, наприклад, що море гладким поступається рибам,
І, як вони пропливають, те місце ізнов виповняє:
Так відступає і знову назуспід вертається хвиля.
Так і всі інші предмети у русі могли б пробувати,
Переміняючи місце в заповненім щільно просторі.
Бачиться, втім, що ця думка не має достатнього грунту
Як і куди просуватись могли б лусконосні творіння,
Якби вода не давала їм місця? Куди б відступити
Хвилі могли, якби рибам несила було просуватись?
Тож вибираймо одно: або речі не відають руху,
Або до первісних часток порожняву додано всюди,
І від тієї порожняви — всякого руху початок.

Далі: коли двоє тіл плескуватих, на хвильку зійшовшись,
Зразу ж розійдуться, треба гадать, що повітря негайно
Сповнити мусить порожняву, що залягла поміж ними.
Хай і прискореним рухом воно потече звідусюди,
Але не зразу спроможеться просторінь всю заповни́ти;
Займе частину спочатку, а потім уже послідовно
І весь проміжок між згаданих тіл опанує собою.
Марно гадав би хто-небудь: «Це з'явище має причину
В тім, що взаємне відходження тіл згустило повітря».

Ні, тут з'явилась порожнява, де не було її перше,
І наповнятися стала розсунутим зразу повітрям.
Далі: я мислю, що так не могло б повітря згуститись;
А як могло б, то, не маючи в тілі своєму порожні,
Так ущільнитися дуже спроможності, певно, не мало б.
З тих міркувань, дарма що не все угрунтовано в мене,
Мусиш признати наявність порожняви скрізь у природі.

Міг би я ще аргументів тобі доложити багато
І до свого научання довір'я в тобі підкріпити,—
Але і цих невеликих слідів для чутливої думки
Буде доволі, щоб слова мого ти признав правдомовність.

Мовби собаки мисливські, що нюхом вистежують звіра,
Що залягає у пущах під листвяно-темним покровом,
Скоро на певні сліди хижака нападуть лісового,
Так от і ти, ступінь по ступневі збагнеш таємниці
І в найукритіші схованки пройдеш — і суть світотвору
Всю розпізнаєш, і правду життя зрозумієш найглибшу;
А як і досі ще, Меммію, ти зволікаєшся стати
На головніших засадах моїх, я тобі обіцяю
Солодкомовною річчю од щирого серця пролитись,
Мовби ріка, що з глибоких джерел розливається плесом.
І як боюсь я, то тільки, щоб старість не влізла змією
В тіло ослабле моє і зв'язків життьових не порвала
Перше, як зможу я віршем увазі твоїй доручити
Всю розмаїтість своїх міркувань та доказів певних.

VII. Висновки. Все, що існує, є тіло або порожнява. Третього між ними нема нічого

Нумо ж ізнов закладати підвалини дальшої думки.
Отже, природа стоїть на двох безперечних основах —
Матеріальних начатках і тій неосяжній порожні,
Де ті начатки містяться і рухи свої відбувають.
Безпосереднім чуттям упевняємось ми в існуванні
Часток матерії; віри свідоцтвам чуття не пойнявши,
Ми неспроможні були б самим-но напруженням думки
Щось безсумнівне відкрити у тих найскладніших питаннях.
Що ж до просторів і місць, що порожнею ми називаєм,
То в існуванні таких ми впевняємось мисленням нашим:
Таж без порожняви ніде було б і міститись начаткам,
Місця б не мали вони, де б і рухи свої відбувати.

Далі дізнайся: немає нічого, що можна б назвати
Чимсь од порожні відмінним і разом на тіло не схожим;
Отже, немає підстави щось третє в світах признавати.
Все, що існує у світі, повинно (допоки існує)
Бути велике на розмір або незначуще собою;
І як при розмірах різних воно пізнається на дотик,
Має належать до тіл і законами їх керуватись.
Як же діткнутись його неможливо (воно-бо не може

Рухи тілесних речей зупиняти і ставити опір),
Значить, воно є порожня, чи то цілковита пустизна.

Далі. У світі стріваємо ми або те, що *впливає*
І, в свою чергу, сторонньому впливу даватися може,
Або вже те, що з'являється *місцем* для діяння й руху.
Діяти і піддаватися дії є тіла властивість;
Місце для дії давати — ту службу порожнява служить.
Отже, крім тіла й порожняви, в світі немає нічого,
Що уважати годилося б третім природи устоєм.
Наші чуття неспроможні наявність його зауважить,
І міркуванню несила довести його доконечність.
Все, що існує і має наймення, є завжди і всюди
Або *властивість,* або якийсь *прояв* тих ділянок світу.
Слово «властивість» ми маєм для того, що можна відняти
Від чого-небудь лише при умові його зруйнування.
Так от камінню *властивий* тягар, пекучість — огневі,
Плинність — воді, дотикальність — тілам,
недіткненність — порожні.
Зовсім що інше становлять собою свобода, багатство,
Рабство і бідність, боріння і злагода. Все те нітрохи
(Чи воно є, чи нема) природи речей не міняє,
Проявом звикли поправно ми з'явища ті називати.
Час не існує так само, як щось відокремлене. Завжди
Ми відчуваєм його невід'ємність від того, що сталось,
Що відбувається нині чи має в прийдешності бути.
І ще ніхто не дивився на час, як на щось самостійне
І незалежне від руху предметів чи їх супокою.
Тож, як розказують, що Тіндаріду насильством узято
І на відплату за те повойовано царство Троянське,—
Знай, що не можна повірити в те, як ми віримо в дійсність,
Бо ж покоління, що діяли в тих славнозвісних пригодах,
Безповоротно минула доба захопила з собою.
Отже, що сталося в певному часі, те мислиться завжди
В зв'язку з якимись людьми і якимось означеним місцем.
Отже, коли б не було те в матерії явлено певній
Або не мало умовою певного місця в просторі,—
То і краса Тіндаріди кохання вогонь розпалити
Не розпалила б у серці живім Олександра Фрігійця,
І не схопилася б буря кривавої звади народів,
І, у пологах нічних озброєних греків привівши,
Кінь дерев'яний не зміг би на попіл Пергам обернути.
Звідси ти можеш побачить, що вся та бувальщина давня
Вже не існує насущним буттям, як існують предмети,

І до порожні цілком неможливо її прирівняти.
Чи не вірніше сказати, що то було з'явище певне
Тіл і порожні, що в ній пробувають і творяться речі.

VIII. Тіла прості і складні. Властивості простих (первісних) тіл: дебелість, вічність, неподільність, твердість і тривалість. Величина первісних тілець

Далі, в матерії ми розрізняємо первісні тільця
І складові, із тих первісних тілець сформовані речі.
Первісних тілець подужати сила не може ніяка:
Все переможуть вони невідпорною міццю своєю.

Бачиться, тяжко погодитись на існування начатків,
Що цілковита дебелість на пай їм одвіку дісталась...
Таж блискавичний огонь крізь муровані стіни проходить,
Голос крізь мур досягає; залізо у полум'ї дикім
Топиться, і розсідаються скелі від лютого жару.
Золото твердість свою утрачає, стає рідиною,
Мідь переможена тане, немов яка крига весною,
Срібло тверде переймає мороз і тепло благодатне,
І, як обряд довершаючи, чашу тримаєм руками,
То відчуваєм вагу до неї налитого трунку...

Як же повірити маєм у твердість речей нездоланну?
Втім, міркування правдиве і правила вічні природи
Кажуть — і я коротенько тобі розгорну мою думку,—
Що у природі існує матерія вічно тривала.
Це, як розказано вище, є первісні тільця, зачатки,
Що утворили із себе всю чисто світів безконечність.

Передовсім, ці частини обидві — тіла́ і порожня —
Мають одмінну і навіть цілком протилежну природу,
Отже, тіла і простір, що в ньому усе пробуває,
Спершу повинні б були існувати немішано, чисто.
Що є простори пустельні — *порожня,* як ми називаєм,—
В тому немає матерії; що ж є матерія, в тому
Марно шукати порожняви. Отже, і первісні тільця
Мають лишатись тверді і порожні в собі не містити.
Окрім того, як порожнява є у речах нарожденних,
То вона мусить оточення мати із тілець дебелих,
Та й нерозумно було б припустити, що річ якась може
Десь у собі укривати порожняви частку і разом

Не оточати тієї порожняви тілом дебелим.
Отже, все те, що порожняву може в собі замикати,
Єсть не що інше, як тільки матерії злучення щільне.
З первісних тілець складаючись, гине вона як сполука,
Але самі складники залишаються, не пропадають.

Далі. Коли б не було просторів у світі порожніх,
Все одноцільне було б і дебеле. А без існування
Первісних тілець, що густо і щільно заповнюють місце,
Був би увесь світотвір лиш порожня сама велетенська.
Втім, у наявних речах ми не бачим порожняви й тіла
В їх суперечності повній. Вони перемішані завжди
І не стріваються в чистому вигляді. Первоначатки
Тільки і можуть підкреслить основ світових протилежність

Первісних тілець ні зовні розбити ніщо не спроможне,
Ні ізсередини їх роз'єднати несила. Не можна
Жодною силою зменшити їх неподатність уперту.
Таж без порожняви, бачиться, тіло не може зазнати
Внутрішніх вад, і надвоє навіть йому не розпастись.
Не подолають його ні вогонь, ні волога, ні холод —
Ці найдіяльніші чинники та носії руйнування.
І як тіла, що найбільше порожні в собі обіймають
(Все це докладно тобі з'ясував я уже передніше),
Мусять скоріше піддатись занепаду та руйнуванню,—
То навпаки: зародкові початки, тверді та суцільні,
Мають, як я вже сказав, несмертельним життям животіти

Так!.. Коли б вічність тим першим тілам не була притаманна
Всесвіт не раз би тоді у ніщо обертатися мусив
І відновлятися потім так само би мусив з нічого,—
А із нічого, ми знаєм, ніщо виникати не може;
Що ж народилось, не може так само в ніщо обернутись,
Отже, ті первісні тільця безсмертними бути повинні.
Тільки тоді, в остаточну годину розпавшись на первні,
Зможе матерія в інших речах до життя відродитись...
Знаймо ж: начатки речей суть тіла найпростіші, суцільні,
І лиш тому неушкоджені можуть віки існувати,
Від предковічних часів поновляючи світу будову.

Далі. Коли б не поклала природа ніяких обмежень
Для розпадання матерії, знай, що первісні частки
Вже у минулих віках докришились були б до такого,
Що вже ніщо, народившися з них, підупалих та кволих,
Стиглого віку і сил повноти не змогло б осягнути...

Правда, ми бачим, що речі розпастися можуть скоріше,
Як народитися знову. І часто все те, що в колишні,
Давноминулі часи зруйнувалося, звалищем стало,
Потім на протязі років наступних і цілих століть
Вже відновитись не в силі. Одначе і те зауважмо,
Що виникають предмети нано́во (не тільки-но гинуть)
І у призначений термін доходять свого квітування,—
Отже, і висновок звідси єдиний тобі набігає:
Що розпадання речей поставлене в певні границі.

Треба додати, проте, що при всій густоті і твердоті
Первісних тілець — оскільки в наявних речах вони завжди
Змішані вкупі з порожнею — може матерія легко
Твердість і вдачу свою відміняти, ставати водою,
Жаром, землею, повітрям, залежно від внутрішніх рухів.
І навпаки. Якби тільця були від природи м'якими,
Ми б не могли з'ясувати, як саме із них сформувались
Кремінь твердий і залізо, і жодних підстав та законів
Не спромоглися б знайти у великій споруді всесвітній.
Отже, начатки своєю суцільністю саме і важать,
І що густіше вони сполучаються в даному тілі,
Тим життєздатніше, тим витриваліше тіло буває.
(Навіть припустим, що й справді ніяких немає обмежень
Для розпадання речей... І проте як багато предметів,
Що опираються й досі сторіччям і всім лихоліттям
І від прадавніх-давен стоять без помітної шкоди.
Отже, коли б зародкові тіла та були нетривалі,
Ми б не збагнули ніколи, чому ті предмети існують
Стільки вже часу і зносять удари віків мимобіжних).

Врешті природа кладе — від породи й гатунку залежно —
Певну межу для життя і зростання живих сотворінь
І визначає, що є неможливе для них, що можливе,
Що повсякчас непорушним повинно для нас залишатись.
Та не міняються зовсім прикмети, що рід визначають,
В інших породах пташиних, то навіть забарвлення пір'я
Без найменших одмін од батьків до дітей переходить.
Треба гадати, що кожна порода не знає одміни,
Бо із незмінних формується тілець. Коли ж припустити,
Що якась зовнішня сила дає ті хара́ктерні риси,—
Це означає: до краю утратить живе розуміння,
Що́ і як саме створіння окремі у світ породжають,
Чим обмежено їхню природу і розвиток їхній;
Та й не могли б тоді покоління нові повторяти
Вдачу батьків, їхній спосіб життя, і звича́ї, і рухи.

Далі, у кожнім предметі припустимо ми щонайменшу
Частку, крихітку таку, що чуттями її не спіймати
І що несила її на дрібніші розбить порошини.
Цей найдрібніший пилок, відокремлено взятий од інших,
Зовсім нічого не важить, бо часткою інших предметів
Завжди буває — і сам по собі існувать неспроможний,
Прагне до інших таких порошинок пристати і разом
Впорядкуватися мудро, заповнити всесвіт речами.
Зародки ті поодинці безсилі, єднаються тісно,
Так що й сполучення їхнє тяжке до зірвання буває.
Ті найдрібніші начатки, дебелі, суцільні і прості,
Міцно єднаються всі і сплітаються поміж собою
Не через те, що до різної статі вони приналежні,
Але такі вже властивості їм притаманні одвіку.
Не допускає природа також, щоб вони убували,
Хоче, щоб, вік неутратні, основою світу служили.
Далі. Коли б не було їх, начатків таких щонайменших,
Мусили б речі найменші складатися з часток дрібніших
(Кожна б тоді половина сама пополам розпадалась
І безконечно б те ділення й розпад наступний тривали).
Чим би тоді відрізнялася цілість од часток складових?
Думаю я, що нічим. Як у цілості світу ми бачим
Силу силенну речей, отак би і частки найменші
Мали так само складатись з дрібніших частин безконечних.
Але ж і розум все те відкидає, і тяжко пристати
Безпосереднім на те почуттям — і признатись належить,
Що таки в світі існують тіла, неподільні на частки
І якнайменші на розмір. І далі, цю думку прийнявши,
Треба додати, що вічні вони, і тверді, і суцільні.

І наостанку. Коли б, розкладаючи речі, природа
Не залишала цих тіл неподільних, то вже більш нічого
З решток загиблих речей не могла би вона утворити,—
Бо ж при відсутності зародків речі, надрібно розпавшись,
В решітках своїх не лишили б того, що потрібно для творчих
Діянь матерії: здібності різних товчків та сполучень,
Ані ваги, ні тих рухів, що все через них виникає.

IX. Спростування різних філософічних доктрин про основи світотвору.
Основа матерії не є вогонь (заперечення Геракліту)

Ставши на цьому, скажу я: всі ті, що вогонь уважали
За світородну матерію, землю ж і світ за відмінні
Форми огню,— від правдивої думки відбились далеко;

І серед них на чолі Геракліт, знакомитий в Елладі
Незрозумілістю віщої мови, щоправда, скоріше
Серед людей нетямущих, як поміж дослідників пильних:
Дурість-бо людська найбільше дивується і поважає
Те, що ховається в марних словах, загадкових і темних,
Правдою ті уважаючи речі, що звуком приємним
Слух дотикають і думку приглушують дзвоном добірним.

Я запитаю, чому ж тоді так відрізняються речі,
Раз вони всі із того́ ж осяйного вогню утворились?
Ми ж не здобудем нічого, згустивши те полум'я чисте,
Як не здобудем, його розрідивши,— і матимуть частки
Завжди ту саму природу, що має і цілість огненна.
Збивши частини докупи, ми полум'я матимем більше,
А порізнивши, розкидавши,— матимем слабше, кволіше,
Але нічого відмінного спроби не виявлять наші,—
Тільки вогонь,— а такого речей розмаїття, як маєм,
Він би явити не зміг, ні рідкий, ні ущільнений навіть.

Ще зауважмо. Порожню в тілах припустивши, ми можем
І про ущільнення, і про розріднення їх говорити.
Але ж філософи тії свої міркування наводять
І заперечують зовсім наявність порожняви в світі,
І, обминаючи труднощі, блудять собі манівцями:
Не розуміють вони, що, коли заперечить порожню,
Треба признати, що всесвіт би мав обернутися в тіло
Збите, суцільне, з якого ніщо не могло б виділятись
Так, як, наприклад, з огню виділяються жар і проміння —
Певна ознака, що полум'я масу розріджену має.
Втім, припускають вони, що згуститися полум'я може,
Згаснути навіть і масу свою відмінити грунтовно.
Але ж коли б було *так,* як вони викладають уперто,
Мусив огонь би тоді в цілковите ніщо обернутись
І світотвір із нічого примушений був поставати.
Бо ж коли річ, відміняючись, з власних границь виступає,
Це означає загибель того, що було передніше.
Отже, повинно зостатися щось од огню непорушне:
В іншому разі матерія спершу в ніщо б оберталась
І вже *з нічого* речей розмаїтість у нас поставала.

Звідси висновуєм: в світі існують тіла, безперечно,
Що зберігають незмінними вдачу свою і природу,
Що приєднанням, одходом, а також своїм розпологом
Змінюють речі, і навіть істотно,— але вогняними

Ці складники річетворні, звичайно, ніхто не назвав би.
Тож, коли б цілість всесвітня з вогняних складалася тілець,
То чи вони прибували б чисельно, чи то убували,
Чи відміняли свій лад і стосунки, чи то зберігали,—
Все надаремне: вогонь би незмінно вогнем залишався.

Не помилившися, можна сказати: є первісні тільця,
Що їх порядок, стосунки, єднання, фігури і рухи
Можуть огонь породити. Та свій розполіг відмінивши,
Власну природу міняють вони, і не більше подоби
Мають вони до вогню, як до інших предметів, що можуть
Слати до нас свої частки і наші чуття дотикати.
Отже, сказати, що все є вогонь і, крім нього, немає
В цілій природі уже ні єдиної справжньої речі,—
Є, на мій погляд, лише маячня і безумство найбільше.
Той, хто говорить таке, на чуття наступає війною,
Валить усе, що підставу дає йому вірити й знати
І про вогонь попереднє поняття йому спричинило.
Він уважає, що власне чуттями вогонь пізнається
І відкидає все інше, по суті таке ж пізнавальне.
Все це здається мені безперечним і диким безглуздям.
Що нам основу дає для пізнання? І що надійніше,
Як почуття, помагає нам правду і лжу розрізняти?
І наостанку — які в нас підстави усе відкидати,
Тільки вогонь залишаючи, як безперечну реальність?
Чом не відкинуть огонь, а все інше за дійсність признати?
Бачиться ж, міра безглуздя в обох міркуваннях та сама?!
Отже, усі, хто єдиної в світі основи шукає,
Чи з запального вогню світову розмаїтість виводить,
Чи то з повітря, гадає, все суще в світах народилось,
Чи то з води, з глибоченних нуртів, чи то, наостанку,
З грунту, з землі, що, мовляв, усе чисто сама породила,
В іншу природу, в одмінні тіла обертаючись часом,
Всі вони блудять собі манівцями, не знаючи правди.
З ними блукають і ті, що, подвійну основу признавши,
Землю з водою, наприклад, повітря з вогнем сполучають;
Блудять і ті, що чотири основи в світах віднаходять,
Гобто вологу і землю, вогонь і повітряний подув.

X. Спростування теорії Емпедокла про чотири основні стихії світотвору

Серед останніх стоїть на чолі Емпедокл Акрагантський.
Острів трирогий на світ породив його на узбережжях,
Де Іонійського моря заглиблені луками хвилі
Сіро-блакитні ропою своєю оббризкують камінь,
Де у протоці тісній прориває́ться море шалене
І відділя острівне приконеччя і край Італійський;
Де розляглася Харібда, де Етни погрозливий гуркіт
Гнів обіцяє невтишений свій у вогнях розбуялих
Викинуть з надрів крізь пащу страшну, повертаючи небу
Жах безнастанних громів і разючі вогні блискавичні.
Гідна країна, здавен ушанована захватом щирим,
Варта уваги мандрівників, подиву та милування,
Щедра на добра усякі і людською зброєю славна!
Але нічого немає у ній, що було б показніше,
Краще, дорожче, святіше, як цей чоловік знакомитий.
Так! Бо, народжена в серці його боговитім та мудрім,
Пісня дзвенить і донині таким відкриттям надзвичайним,
Що видається: не з людського сімені він народився.

Він, як і інших філософів лава — од нього дрібніших,
З кожного погляду менших (про них говорилось раніше),
Хоч і доходили часто божественним здогадом правди
І з потаємної серця святині давали оракул,
Без порівняння святіший і глибший, як той загадковий,
Що пророкала з триніжка під Фебовим лавром жрекиня,—
Але в пізнанні основ світотвору поразки зазнавши,
Тяжко й велично упали додолу з вершин мудрування
Передовсім через те, що, відкинувши в світі порожню,
Визнали рух і розріджену м'якість речей припустили —
Вітру, роси, і землі, і вогню, і земних породжінь —
Навіть найменшої пайки порожняви в них не признавши.
Друга їх помилка в тім, що границі вони не поклали
Для розпадання матерії; не визнають вони також
І неподільних частин, на які розділяються речі
(Ми ж добачаєм у кожнім предметі якусь остаточну
Дрібку, частину, що нам увижається тілом найменшим);
Все ж бо із того, що оком її не ухопиш ніколи,
Можеш ти виснувать думку, що тіло те справді найменше.
Далі додаймо: вони помилково основи всесвітні
Всі уважають м'якими (а нам ті основи здаються
Смертним, пізніше утвореним тілом) — отож, на їх думку,

Мала б всесвітня матерія спершу в ніщо обернутись
І вже з нічого розбіжність численних речей породити.
Перше припущення й друге — обидва далекі од правди.
Тільця такі у незлагоді поміж собою бувають,
І як отрута вони одно одному: збившися в купу,
Або загинули б зразу вони, або різно розбіглись,
Як у негоду вітри, блискавиці та дощ крапелястий.

Далі: якщо світотвір з чотирьох постає елементів,
І як потому до них усе чисто вертається знову,
Де ж тоді рація їх уважати за перші начатки,
Чом не сказати, що світ сам породжує ті елементи?
Чом би то їм не з'являтись по черзі одно із одного?
Може, гадаєш, що тіло землі і вогонь поєднались
Із крапелястими росами та легковійним повітрям,
Не відміняючи зовсім ні в чому природи своєї?
Але з такого сполучення що утворитися може?
Ні живоріддя, ні речі бездушні — рослини, наприклад!
Тож у такім різностайнім сполученні кожна стихія
Вдачу свою виявлятиме. Подув повітря з землею
Споритись будуть, і полум'я жар у воді залишиться.
Всім же начаткам, всім первісним тільцям в речах сотворе́нних
Тільки затаєним впливом належить себе виявляти,
Щоб не було перешкоди окремим творінням постати.
Як своєрідним — при вдачі і силі *своїй* — одиницям.

Творчого ж чину ті люди шукають у вогнищах неба,
Кажуть, немовби вогонь обернувся найперше в повітря,
Потім з повітря постали дощі, а дощі обернулись
В землю, щоб потім пішло те порядком зворотним.
Тобто земля виділяє вологу, а далі повітря, а далі —
Полум'я чисте. І зміна така ненастанно вершиться
То від етеру на землю, то знов від землі до етеру.
Тільки ж... матерія справжня *таких* перетворень не знає.
Дещо повинно незмінним вовік у світах залишатись,
Щоб не могло будування всесвітнє в ніщо обернутись.
(Бо ж коли речі якісь поза межі свої виступають,
Це визначає загибель того, що було передніше).
А через те ці *стихії,* що змін зазнають ненастанних,
Мусять, як я говорив уже, з інших начатків складатись,
Що відмінятись істотно ні в яких умовах не можуть,
Бо ж у інакшому разі в основах твій світ захитався б.
Краще признайся, що в світі існують деякі тільця
Саме такої природи, що можуть, огонь утворивши,

Дещо зробити, а дещо утратити, перемішатись
(Внутрішні рухи змінивши) і стати повітрям текучим;
Так і вершаться усі речові перетворення в світі.

Ти заперечиш: «Але ж очевидно, що все це береться
З грунту, з землі, а росте у повітрі і з нього живи́ться.
Таж як година в належний час не сприяє дощами
І від гучних неповздержливих злив не колишуться віти;
Таж коли сонце не гріє, свого відмовляючи жару,—
То ні дерева, ні хліб, ні тварини тоді не зростають».
Справді, коли б то пожива тверда і рідинне питво нас
Не підкріпляли, то тіло снаги позбулося б і скоро
Сила живуща покинула кості і всі наші жили.
Та підкріпляємось ми, безперечно, одними речами;
Інші ж істоти знаходять собі і поживу інакшу.
Все це доводить, що в тих от поживних речах є багато
Первісних тілець, з живими створіннями спільних; а значить,
Кожна істота повинна й підсилку свою вимагати.
Має вагу величезну і те, що́ за первісні тільця
В'яжуться в масу, і зв'я́зки які поміж ними заходять,
Що́ за удари вони завдають і яким піддаються.
Бо ж небеса, суходоли, потоки, моря і сузір'я
З тих же начатків, що й дерево, звір і хліба утворились —
Тільки в сполученні іншім, при внутрішніх рухах одмінних.
Так от і в віршах моїх ти всюди побачити можеш
Спільних багато значків і висловів навіть тотожних...
Але ти мусиш признати, що вірші мої, безперечно,
Кожен зосібна, відмінні і звуком, і внутрішнім сенсом.
Так от міняється значення літер від їх розпологу.
Первісні ж тільця заходять у більше число поєдна́ннів,
Отже, і більше утворюють тіл та речей розмаїтих.

XI. Спростування доктрини Анаксагора. (Речі не є сполучення подібних до цілості часток)

Анаксагорову *гомойомерію* нині розгля́нем.
Греки дали їй цю назву; у нашій же мові убогій
Ще для того научання належного титла немає,
Хоч міркування самі досить легко вкладаються в слово.
Гомойомерії суть полягає у твердженні — ніби
Кістка, наприклад, зложилася із кісточок найдрібніших,
Так само нутрощі наші з подібних же часточок склались,

Тільки дрібних, щонайменших, і кров, що у жилах пульсує,
Є не що інше, як сума малих найдрібніших кровинок.
Легіт з'явитися може, як нас научає філософ,
Із елементів повітря, земля — з земляних елементів,
Полум'я — із вогняних, а волога — з воложаних. Так от,
Думає він, і все інше формується в нашому світі.
Не визнає він, крім того, порожняви в світоспоруді
І в розкладанні матерії краю й межі не знаходить;
Отже, є певна підстава гадати, що він заблукався,
Як і всі ті мудреці, про яких була мова раніше.

Далі додаймо, що надто вже кволими він уявляє
Перші початки, коли проголошує їхню подібність
До сотворіння,— і гинуть вони, і страждають так само.
Отже, ніщо існування тривалого їм не звістує.
І уяви, що натиснуло щось на цей світ ненадійний,—
Що ж би уникнуло смерті, що в пащах її зациліло б?
Я уважаю: ніщо. Бо ці речі так само смертельні,
Як і все те, що у нас на очах повсякчасно, щоденно,
Діянням сил неприязних нараз переборене, гине.
Та неможливо, одначе, щоб речі в ніщо обернулись,
Як і постали з нічого,— про те говорилося вище.

Далі: пожива ростить наше тіло і міць укріпляє,
Отже, виходить, що жили, і кров, і кістки, всі тканини
Нашого тіла вбирають багато часток чужородних.
А як признаєм, що наша пожива є мішане тіло,
Містячи в складі своєму в применшенім вигляді жили,
Кості і навіть дрібні елементи зашерхлої крові,—
То, очевидячки, кожне питво, як і кожен наїдок,
Із чужородних складається часток — отже, доволі
Мають і крові в собі, і мазки́ у кісток найдрібніших.
Далі. Багато є тіл, що наявно з землі виростають.
Отже, коли вона містить все те, що її породження,
Мусить так само й вона з чужородних складатися тілець
(Бо ж не лише їх породжує, але й живи́ть, і зміцняє).
Це ж міркування і в іншому разі ти можеш прикласти.
Якщо вогонь разом з димом та попелом потай містяться
В дереві, значить, містяться вони і в малих деревинках,
Що укладаються разом в одну деревину велику.

Тут залишається ще один захисток досить укритий,
Анаксагорові знаний. Він каже, що в кожному тілі
Часток намішано різних; та їх непомітно, бо завжди

Із мішанини одно виступає вперед, чого більше
Міститься в тілі і що на видно́ті в речах пробуває.
Втім, і ця думка убік од правдивої стежки відходить.
Отже, тоді випливало б, що, мелючи зерно, могли ми
Часто завважить на жорнах малі, щонайменші краплини
Крові, що нею од збіжжя таки підживляється тіло.
Мусив би камінь важкий у млинах від мазки́ червоніти,
Мали б і трави тоді, і ло́зи сочитися ніжні
Білим, солодким на смак молоком, подібним до того,
Що виповняє вівці тонкорунній обтяжене вим'я.
Мала б земля у відваленій і заскородженій скибі
Стебла трави, і пашню розмаїту, і листя зелене
У найдрібніших частинах, у цяточках нам показати.
Мали б і дрова тоді, побиті в тріски щонайменші,
Виявить полум'я, попіл та дим, що від зору таїлись.
Але ж у дійсності нам не доводиться бачить *такої*
Мішанки різних речей. І ніколи її не буває.
Справді-бо, з різних начатків ті речі постали; і спільні
Деякі з первістків тих, але завжди у різних сполуках.

«Але ж почасту,— мені ти відкажеш,— трапляється в горах,
Що від тертя обопільного двох верховіттів зелених,
Як нагинає їх вітер південний одне до одного,
Полум'я зірветься раптом і віття і стовбур поймає».
Так! Не перечу. А втім, це ж не значить, що полум'я справді
Міститься в дереві. Ні! Лиш *начатки вогню* родовиті
В ньому таяться, і тільки тертя їх пожежею робить,
Тож коли б завжди ліси укривали готові пожари,
Знай, що утримувать їх повсякчасно вони б не здолали:
Десь би вогонь прохопивсь і спалив чагарі та діброви.
Як ти й досі не певен, що́ має вагу величенну,—
(Вже говорив я) які і з якими єднаються тільця,
Що за стосунки взаємні між ними тоді виникають,
Що за удари вони завдають і самі піддаються,
Як відміняється лад і сполука начатків, і може
Дерево стати вогнем? Чи не те і в словах помічаєм?
Трохи по-іншому звуки розклавши, а дещо додавши,
Маєм ми ignis і ligna — два досить одлеглі поняття.

І наостанку. Коли ти вважаєш, що речі види́мі
Тільки й могли народитися кожна з осібних начатків,
З тілець, своєю природою їм відповідних, тотожних,—
Ти утрачаєш правдиве про первісні тільця поняття.
Тільцям твоїм не дивниця було б і стрясатися сміхом,
І захлинатись плачем, проливаючи сльози солоні.

XII. Незліченна кількість первісних тілець і вічність їх руху. Неосяжність всесвіту

Нині — вперед! Я не все ще сказав... Наслухай уважніше!..
Я не даюсь на облуду. Багато ще темного бачу.
Але надія добутися слави виповнює душу
І надихає любов'ю до муз моє радісне серце.
З їх допомогою думку і хист у собі розбудивши,
По бездорожжях землі пієрід я проходжу, в містинах,
Ще не одвіданих. Любо мені до джерел припадати,
Ще не замулених. Любо із свіжих квіток виплітати
Для гордовитої скроні вінок, що одвіку і досі
Музи в країні моїй нікого ще ним не звінчали.
Так! Бо про речі поважні у книзі своїй я навчаю
І намагаюся душі від пут марновірства звільнити;
Так! Бо предмети ті темні, неясні — у вірші моєму
Ясні стають і прозорі, обвіяні чаром мусійським,
Та й не без певних підстав я до часу того удаюся.
Я, мов досвідчений лікар, що, в кубку підносячи дітям
Прикрий напій полиновий, на біль та недугу цілющий,
Спершу обмазує вінця густим нерозсиченим медом,
І молода нерозважність дитячого віку відразу
Йде на ту хитру принаду і, меду діткнувшись устами,
Далі гіркий випиває полин непомітно, а потім,
Ліками зміцнена тими, одужує й сил набирає,—
Так от і я не чужий того заходу. Я розумію,
Що міркування моє може здатись важким і немилим,
Може мого читача знеохотить. Тому я й волію
Висновки думки моєї у вірші зложить пієрійські,
Медом, мовляв, поетичним гірку всолодити науку,
Щоб затримáти в той спосіб на ній твою пильну увагу,
Поки не зможеш ти все зрозуміти, до краю збагнувши
Лад світовий в його глибшій основі і зовнішніх формах.

Я вже доводив тобі, що матерії тільця дебелі,
Непереможні вовік, пробувають у русі всякчаснім.
Нині ж погляньмо, яка їх чисельність: чи справді безмежна,
Чи то обмежена чимсь? І чи справді існує порожня,
Тобто простори пустельні, де речі усі утворились?
Звідаймо також, чи є у тієї порожні границі,
Чи неоглядно без меж і кінців вона стелеться в безмір?

Справді, ні в якому напрямі всесвіт границі не має.
Таж у противному разі він мусив би десь завершитись;

А для такого завершення треба, щоб далі потойбіч
Щось простелялось за ним і межі йому визначало,
Далі яких не сягали б ні наше сприйняття, ні думка.
Але ж за всесвітом нашим нічого вказать ми не можем
Отже, й границь він не має, не має обчислення й міри.
І анітрохи не важить, звідкіль ти його оглядаєш,—
Всюди те саме віддалення маєш побачити, всюди
Перед тобою простір, простелений кругом безмежним.
Окрім того, і природа пильнує, щоб світ безконечний
Грані собі положити не міг. Так порожнява в ньому
Речі обмежує, речі ж підкреслюють грань для порожні
І в обопільному чині нескінченість світу доводять.
Кожне-бо з них, коли б інше не клалось йому пограниччям,
Певно, з природи своєї змагалось би теж до безмежжя.
І наостанку. Хоч кожна з речей обмежує іншу
(Гори межу покладають повітрю, повітря ж — узгір'ям,
Смуги землі обтинають моря, а вода — суходоли),—
Але ж нічого нема, що могло би обмежити всесвіт.
Даймо, наприклад, собі, що всесвіт кінчиться де-небудь,
І уявімо, що хтось, краєсвіття того досягнувши,
Взяв і пустив іще далі знаряддя якесь виметальне.
Буде тоді щось одно: або далі знаряддя полине
В напрямі, що проказало йому повносилля стрільцеве,
Або застрягне в якійсь перешкоді і далі не піде,—
Мусиш один із тих висновків ти доконечно прийняти.
Але обидва вони накидають тобі обов'язок
Здатись на думку, що всесвіт не має межі і границі.
Чи перешкодить що-небудь стрілі до мети досягнути,
Чи без завади вона полетить поза межі всесвітні,
Ясно, що пущено нашу стрілу не з кінця світотвору.
Так от міркуючи, буду іти я, де край світотвору
Ти б не поклав,— і питання про постріл триватиме далі.
Так і побачиш, що годі край світу тобі осягнути,
І від стріли щораз далі тікатиме ціль остаточна.

Ще міркування. Коли б увесь світ цілковито, до краю
Замкнений був відусюди, і мав береги безперечні,
І завершався де-небудь,— то вся б матерія в ньому
Під тягарем своїм власним все нижче у діл осідала,
Доки б ні одної речі під дахом небес не лишилось,
Доки б і неба не стало, і сонце само не померкло...
Так би матерія вся і лежала з часів передвічних,
Збита в один величезний клубок, нерухома, безвладна.
Але ти знаєш уже, що матерії перші начатки

Завжди рухливі, і в світі немає ніякого споду,
Де б ті начатки могли осідать у безвладність довічну.
Ні, в безнастанному русі з'являються речі невпинно
Скрізь у просторі всесвітнім, і скрізь, до осідків найнижчих,
Бистрі матерії тільця одвіку вони почерпають...
От тобі справжня властивість безмежних розлеглостів світу:
Навіть могутня ріка, у невпинному гоні своєму
Води прудкі несучи з найдавніших часів предковічних,
Так би від устя далека була, як колись напочатку...
Безліч речей розмістилося скрізь у просторищах світу,
Краю ж йому не знайти, хоч куди б ти думками полинув.

Що ж, якби маси такі розбивались і геть відбивались
Від осереддя і скрізь у порожняві первісні тільця
Врозтіч блукали,— то, певно, ніщо б і на світ не з'являлось;
І не могло б у безладді такім несвітеннім постати
Навіть на час найкоротший, на хвилю якусь невелику —
Ні суходолів, ні моря, ні горяних плес піднебесних,
Ні несмертельних богів, ні минущого людського роду.

Справді: начатки речей розміщались і світ споруджали,
Жодного намислу, волі, свідомого руху не мавши,
І не змовлялись завчасно, якого їм напрямку взяти.
Ні, споконвіку вони, затягнені в рух безнастанний
Власним своїм тягарем, одне одним підбивані й гнані,
В спілки заходили різні і рухів усякових брались,
Поки, нарешті, такого собі розпологу набігли,
Що і тепера у ньому сукупність речей пробуває,
І як такі, *найдоцільніші* рухи між них пов'язались,—
То й залишаються довші часи у повторенні вічнім.
Так от і сталось, що ріки несуть свої води широкі
В море несите, і землі розлогі під сонячним жаром
Овочі родять нові, і наплодом квітнуть тваринним,
І променисті вогні обертаються в сфері етерній.
Жодним би чином цього не зложилось, коли б споконвіку
Маса матерії не поновлялась, і в щедрому лоні
Те, що загинуло раз, не могло б відродитись нано́во.
І як позбувшися тіла, що гине собі без поживи,
Кожна істота жива умирає,— і всесвіт великий
Має загинуть так само, як маси матерії змінять
Власні закони і далі не будуть його підживляти.

Зовнішня ж сила товчків розмаїтих сама неспроможна
Сумі речей забезпечить життя без занепаду й шкоди.

Можуть стрясати вони і від розпаду світ боронити,
Доки новий не прибуде запас, виповняючи трати.
Та як по кожному з них і віддача буває, а завжди
Після такої віддачі і первісних тілець багато
Змогу собі дістають від цілості геть одриватись,—
То і всій цілості треба запаси свої поновляти.
Отже, і даваних зовні товчків припускаючи чинність,
Маємо визнать, одначе, матерії міць невичерпну.

Треба ще, Меммію, думку відкинуть тобі помилкову,
Ніби всі речі тяжать до середини світоспоруди,
Отже, і всесвіт великий живе без найменшої дії
Зовнішніх сил; і ніщо не змагається в нім одірватись
Ні угорі, ні внизу, бо ж усе досередини тягне.
Ти не гадай, ніби може що-небудь само утримáтись;
Ніби камíння, що десь під землею, повинно тяжíти
Вгору, а те, що на пóверхні, мусить у діл ваготíти,
Взявши за приклад подвійність предмета, відбитого в водах.

Кажуть ще, ніби живуть — ногами до ніг — попід нами
Інші створіння живі, але в долішні неба дільниці
Впасти не можуть, подібно як ми неспроможні полинуть
З власної волі угору до зоряних неба просторів.
Сонце їм світить в той час, коли зорі миготять понад нами,
Літо гостює у них, коли нас долягають морози,
І як ми маємо день, у темнóті вони пробувають.

Погляди ці помилкові, однак защепилися людям,
Бо з неправдивих основ виходять вони в міркуваннях.
Таж як простори кругом без початку й кінця розляглися,
Жодного там осереддя нема. А коли б і було щось,
То у тому осередді ніщо б не змогло осідати,
Як і по інших віддалених, скрайніх містинах простору.
Ті-бо незміряні тоні, що їх називаєм *порожня*,
Чи в осередді, чи інде, однаково мають податись
Перед речами важкими і рухові місце відкрити.
Місця ж такого, де речі могли би вагу загубити
І затримáтись назавжди, немає ніде у просторах,—
Бо ж, як відомо, порожня нічому опертись не може,
І навіть більше: властивість її — усьомý поступатись.
Отже, як речі в просторах додержують певного ладу,
То не тому, що їх в'яже до центру славетне тяжіння.

Інколи твердять, немовби не кожному тілу властиво
До осереддя тяжіти, а тільки землі, та волозі,
Та усьому́, що, як злива, додолу з небес опадає
Або в стосунку стоїть найтіснішім до тіла земного —
Хвилям, наприклад, морським та шумливим гірським водоспадам
І навпаки — як повірить філософам — легіт прозорий,
Як і палючий вогонь, на обочини світу прямують.
Надто ж усяке тепло від середини тягне на о́бід.
Тим-то круг світищ усюди хвилює етер розігрітий,
Тим-то і сонце в висотах багаття своє підживляє.
З другого боку: верхів'я дерев не могли б зеленіти,
Якби земля не давала їм також своєї поживи...
Отже, подібні крилатим огням, розлетілися б раптом
Світу великого грані, розвіявшись скрізь у просторах,
Все, що існує, за ними б услід подалося. Не стало б
Синіх склепінь громоносного неба. Земля б розступилась
В мить найкоротшу у нас під ногами. І світ величавий,
Перемішавши руїни землі і високого неба,
Весь би, на частки дрібні розпорошений, зник у безоднях.
Так от хвилина одна — і нічого б уже не зосталось,
Окрім порожні та первісних, оком не бачених, тілець.
Знай же: як стане де в світі матерія слабнути, зразу ж
Там, у тій смузі, роззявиться брама загину та смерті,
І світотвір без остачі у отворах тих западеться.

Так без великих зусиль зрозумієш мою ти науку;
Буде одне ясуватися другим, і ніч непроглядна
Шляху твого не заступить. Основи творіння збагнувши,
Будеш немов смолоскипом нові осявати царйни.

КНИГА ДРУГА

Вступ.
І. Мудрість і життьові тривоги

Любо, як моря поверхня запіниться, бурями збита,
Із суходолу дивитись, як інший на хвилі бідує,—
І не тому, щоб утіха була у чужому конанні,
Але приємно себе поза тими нещастями бачить.
Любо дивитись на чвари війни, на криваве змагання,
Що у долині кипить, коли сам непричетний до бою.
Та найлюбіше у світі — сидіти собі безтурботно

У непохитних будовах, що вивела мудрість премудрих,
І поглядати у діл, як розсипались череди людські,
Як вони стежки собі життьової наосліп шукають,
Як сперечаються хистом і родом своїм знаменитим,
Ночі і радісні дні в ненастанній висиджують праці,
Щоб досягнути достатків і влади, вершин панування.
О нерозсудливі людські серця! О засліплені очі!
Серед яких небезпек і в темнóті якій непроглядній
Ваше минає коротке життя, і невже вам не видко,
Як небагато на втіху собі потребує природа:
Тільки б хвороба не мучила тіла і туга минала
Душу, позбавлену прикрих турбот та нестерпного жаху?
Чей же ти бачив, як мало для нашого тіла потрібно,
Щоб утишити жадобу і прагнення всі заспокоїть;
Як без великих розкóшів утіхи воно заживає,
Задовольняючись тим, що дає йому мати-природа.
Таж як не маєш у домі багатому статуй різьблéних,
Що у правиці світильники ясно-блискучі тримають,
Хай твій бенкет уночі осявають нелічені зорі.
Таж як немає в палаці твоїм сріблянoї оздоби
І золочене склепіння не будиться голосом лірним,
Втіхи дізнаєшся ти, в запашних простелившися травах
Край течії журкотливої, у холодку садовому,
І без великої трати, без клопоту будеш щасливий,—
Надто як тепла погода тобі усміхнеться і щедро
Бризнуть по луках зелених гарячою барвою квіти.
Зважай і на те, що пропасниця б'є тебе з тим же завзяттям,
Чи спочиваєш на красних, узорами тканих покровах,
Чи на звичайнім лихім укривалі маєш лежати.
А як ніякої нам не буває корúсті в достатках,
Ні в родовитім походженні, ні у поширеній славі,—
То для душі чи не зайві вони іще більше, ще дужче?..
Чи ти гадаєш, якщо легіони тобі підлягають
І на веління твоє стають до кривавого бою,
Або шикуються в лаву кінноти озброєні сотні,
Захватом тим же пойняті, або як, покірна наказу,
Флота по хвилі твоя вирушає, вітрила напнувши,—
То свобіднішим себе ти відчуєш від пут забобону?
Легше покине тебе безжалісне смерті привиддя
І розмаїті турботи твого не гнітитимуть серця?
Що то за думка пуста! І яке то дурне міркування!
Ніби тривога твоя і турботи гризькі, невідступні
Мають злякатись брязкучої зброї та стріл прудколетних?
Ні, поміж сильних царів, між людей велеможних, владущих

Сміливо ходять вони — ні корон золотих не шанують,
Ні переливного відблиску шат дорогих, пурпурових.
Як, ти ще віри не ймеш, що лиш мудрість зарадити може
Нам, бідолахам, що в темряві чорній такій животієм?
Мовби дітво́ра мала, що боїться, як поночі стане,
Кожної речі, отак от і ми боїмося при світлі,—
Хоч покажи ти мені, де той жах невідпорний, страшніший
Від порождіннів нічних у рухливій уяві дитячій?
Нині не стрілами дня, не сонячним гострим промінням
Маєм розвіювать острах і людської мислі темно́ту,
Але пізнанням природи, її непорушних законів.

II. Рух атомів і творення речей. Незалежність творчого процесу в природі від волі богів

Що ж то за рух, у якому матерії первісні тільця
Речі породжують різні і, вже породивши, руйнують?
Що то за сила скеровує їх і якої потуги
Надано їм, що вони у просторах безкраїх мандрують?
Все я тобі розповім. Уважай на моє викладання.
Отже, не завжди матерію збито однаково щільно.
Бачимо ми, як у масі своїй ізменшаються речі,
Мовив би, гинуть поволі на протязі довшого часу
І, перестáрівши зовсім, із наших очей пропадають.
В цілому ж маса матерії жодних убутків не знає;
Бо ж як утратить одна якась річ на кількості часток,
Інша на стільки ж прибуде, узявши собі ті утрати.
Отже, одно підбивається, занепадає на силах;
Інше в той час підроста. Обновляється світ повсякчасно.
І почережно на світі смертельне людство́ проживає;
Никнуть одні покоління, а другі натомість приходять.
Так і звірячі породи усі поновляються хутко,
Мов на бігу віддають одні одним життя смолоскипи.

Як же гадаєш, що первісні тільця спроможні спинитись
І, зупинившись, потому весь рух світовий відмінити,—
Ти далеченько стаєш од правдивої, вірної думки.
Всі вони, первні матерії, носячись скрізь у просторах,
Рухатись мусять — чи то від ваги, що властива їм звіку,
Чи від спіткання із другими; так вони хутко простують,
І як одно на одно набіжать, то мусять потому
Різко розскочитись. Дива нема тут, бо первістки мають

Власну дебелість, вагу і ніщо їм назад подаватись
Не заважає. Щоб краще матерії рух усесвітній
Ти зрозумів і спізнав, пригадай, що в просторах немає
Жодного споду, де первні речей могли б затриматись.
Ті-бо простори всесвітні кінця і початку не мають
І у керунках розбіжних одкриті без краю, як різні
Нас мудреці научають, наводячи докази певні.

А як признаємо це, не здивуймо, що первопочатки
Не віднаходять спокою ніде у просторищах світу,
Але всякчас пробувають у рухах невпинних та дужих.
Ті від спіткання удару розходяться далі і далі,
Інші ж, удару зазнавши, тісніше збиваються в купу.
Ті із початків, що щільно в сполуку одну поєднались
(Бо недалеко розскочились, в сутичці першій побившись),—
Ті, переплівшися цупко, у формах своїх неоднакі,
Скелі становлять, заліза тверду покладають основу
І невеличку громаду подібних предметів формують.
Ті ж елементи, що широко скрізь розливаються в світі
І на велику відстáню одне від одного відходять,
Бувши легкими, текучими,— ті елементи складають
Жизне повітря та сонця пекучого щедре проміння.

Сила й такого іще в неосяжних блукає просторах,
Що не ввійшло ані в яку сполуку і разом не мало
Змоги найменшої рухи свої погодúти взаємно.
Взором і прикладом з'явищ таких нам придатися може
Те, що на очі всякчас навертається нам і впадає.
Певне, ти бачив не раз, як у темряві наших покоїв
Сонця яскравого промінь знадвору нараз промикнеться,—
Безліч тоді порошинок дрібних, найдрібніших ти бачив,
Як вони в паруску сонця танцюють і всі метушаться
У безупинній борні, у зваді й лихій колотнечі,
Як вони тиснуться тлумом, хвилини спокою не знають,
То до єднання змагаючись, то розлучаючись знову.
Звідси ти можеш собі уявити, як первісні тільця
Серед безкраїх просторів, у світі широкім блукають.
Справді-бо: речі малі є часто модель для великих,
Шлях до пізнання, вказівка до повного їх зрозуміння.
От чому мають вони на увагу твою заслужити,
Ті порошинки дрібні, що у сонячнім світлі танцюють.
Їх метушня, їхні купи — то певна подоба, то образ
Нам неприступного руху матерії. З прикладу того
Ти зауважити можеш, як тільця, зазнавши удару,

Ледве помітного окові, напрямок руху змінюють,
Кидатись вліво і вправо, вперед і назад починають.
Отже, й такого блукання ми можем початки вказати.
Спершу до руху заходять матерії первісні тільця —
З власної сили. Потому їх рух затягає предмети,
Що із найменшої кількості часток зложились,— і більше
Силі рухливій, що первістки мчить, улягають. Нарешті
Рух невгамовний і більші тіла починає поймати.
Так від начатків найменших здіймається він до предметів,
Нашому оку приступних, до тих порошинок, що бачим
В промені сонця. І бистре метання їх можем збагнути,
Хоч щонайперших будителів руху вхопить неспроможні.

Нині в коротких словах ти довідатись, Меммію, маєш,
Руху якого матерії первісним надано тільцям.
Скоро Аврора на землю проллє новороджене світло
І розмаїті пташки по дібровах прокинуться темних,
Ніжно-прозоре повітря сповняючи співом солодким,—
Бачим наочно тоді ми, і кожному те очевидно,
Як підіймається сонце раптово і як воно хутко
Світ обіймає увесь живодайним, гарячим промінням.
Але ж тепло, що нам сонце дає, і те світло сліпуче
Не крізь порожняву йдуть, вони йдуть крізь повітря, немовби
Хвилі які розтинають, отож у дорозі й баряться.
Не поодинці вони-бо — ті частки тепла — пробігають,
Але тримаючись гурту, немовби клубочками збившись,
А через те і занадто тіснять одне одного; й зовні
Їм перешкоди стоять, заважаючи рухатись швидше.
Первісні ж тільця, оскільки вони неподільні і прості,
Ще й у порожняві йдуть, і ніяка їх зовнішня сила
Не обаряє в дорозі, то бувши міцні, одноцільні,
Тільки-но зірвуться з місця, одразу ж і мчать у просторах,
То й зрозуміло, що швидкістю руху свого світового
Мають вони переважити промінь і встигнути можуть
Кілька разів перебігти ту віддаль, що сонячний парус
Встигне лиш раз перебігти за час той короткий. До того ж
Первісним тільцям немає потреби досліджувать спершу
Рухів зумовленість власних і всі світотвору закони.
Тут заперечення нам від людей нетямущих готове,
Ніби природа сама, без волі богів, неспроможна
Так застосовувать все до потреби та намірів людських:
Зміни річні впоряджати, усяковий овоч родити
Та й усе інше чинити, до чого смертельному роду
Пристрасть показує путь, ця найбільша життя провідниця,

Щоб у Венериних пестощах рід умножався тваринний
І щоб людство́ не згасало. Усі, хто вигадує й вірить,
Мовби боги задля людського племені світ утворили,
Надто у мислях своїх правдиві стежки обминають,
Навіть не знаючи, що́ во́но є, оті первісні тільця,
Я би наважився твердить, за го́рішнім стежачи небом,
Спостерігаючи інші дільниці, що світу будова
В жадному разі не є і не може вважатися твором
Божеських рук, бо в споруді отій недоладностей повно.
Згодом, мій друже, почуєш од мене про те докладні́ше,
Нині ж тобі докажу я про рухи тих первісних тілець.

III. Рух атомів, його напрямок; відхилення від простопадної лінії. Первопричини свобідної волі в живих істотах. Незмінність атомного складу та атомного руху матерії

Я уважав би доречним упевнить тебе на цім місці,
Що ані одна з речей не спроможеться з власної волі
Ні піднестися угору, ні там, угорі, перебути.
Приклад огню не повинен до блуду тебе запровадить.
Правда, що полум'я, враз народившися, вгору зростає
(Вгору так само женуть і пашня, і розлогі дерева),—
Та від ваги прирожденної все те у діл опадає.
Отже, як полум'я часом доскочить ген-ген, до покрівлі
І язиками почне перелизувать крокви та лати,
Думаю я, що то зовнішня сила йому потурає,
І від сторонньої сили так само із жил перетятих
Бризкає кров і високим струмком червоніє угору.
Чей же ти бачив, либонь, як глибока вода випирає
Всякові палі та дошки? Що глибше їх тиснем у воду,
Дужче і тяжче згори намагаючись їх придушити,—
Тим переможніше їх глибоченні нурти викидають,
І аж підскакують вгору вони, виринаючи часом.
Втім, не вагаймось і трохи, що справді всі речі природні
У світовому просторі додолу тяжать прямовисно.
Так і вогонь. Хоч і здатен у повівах дужих повітря
Вгору здійматись, одначе вага, що йому притаманна,
Змушує рано чи пізно додолу його нахилятись.
Чи ти не бачив нічних смолоскипів у синяві неба,
Як вони прослі́ди довгі вогню по собі залишають,
Линучи там і туди, де природа дає їм дорогу?
Чи ти не бачив, як світочі ті упадають на землю?

Навіть і сонце, з небесних шпилів обливаючи світлом
Твориво скрізь світове і ріллю огріваючи жаром,—
Вниз нахиляє і сонце пожежу свою променисту.
І споглядаючи в бурю, як небо огні роздирають
І громовиці то тут вибухають, то інде,— завваж-но,
Як вона часто, та іскра грізна́, потрапляє на землю.

Далі б хотілось, щоб ти усвідомив собі якнайкраще,
Що, несучися в безоднях і вниз опадаючи, тільця
Десь у незнаному місці і в час невідомий (так само)
Від простопадної лінії осторонь трохи відходять,
Так непомітно, що ледве те можна й відхиленням звати.
Таж якби первісні тільця спадали були прямовисно
(Так, як часами спадають дощі), то вони б у просторах
Не зустрічались ніколи і не завдавали б ударів,—
І утворити тоді не могла би нічого природа.

Може, подумав би хто, що первістки більші вагою,
Линучи швидше в просторищах світу, як є, простопадно,
Важко спадають на менші згори і такого удару
Їм завдають, що до творчого руху стають вони здібні.
Той, хто помислив таке, був би з правдою геть розминувся.
Кожне-бо тільце, що лине додолу крізь воду, а надто
Крізь найрідкіше повітря, прискорює рух свій у світі
Власним своїм тягарем. Бо ж природа води нетривала,
Як і повітря легке, неспроможні падіння задержать,
Скорше самі вони тяжчим речам поступаються місцем.
Але порожнява, знай, анічому ніколи не може
Стати насупроти, опір якийсь учинити, бо, власне,
Має з природи своєї покірно всьому улягати.
От через те і всі речі в порожняві світу повинні б
Падати рівно, дарма що вагу неоднакову мають,
Тим-бо і тіло важке налетіти в просторах не зможе
На легкоплинне й мале, і нездатне удару завдати,
Що відмінив би той рух, у якому формується всесвіт.

Треба сказати, що первісні тільця у рухові мусять
Від прямовисного спаду убік відхилятись,— одначе
Так непомітно, що скісним назвати той рух не годиться.
Бачимо ми раз у раз, як, додолу спадаючи, речі,
Маючи власну вагу, можуть рухатись тільки-но просто,
Не забираючи вбік. Так упевнює досвід щоденний.
Але хто зважиться твердить, що в русі своїм простопаднім
Не одхиляються вбік вони трохи, на віддаль найменшу?

Далі. Як рухи усі в ланцюг нерозірваний скуто,
Як невідхильно вони одні з одних були б виникали,
І, ухиляючись вбік, начатки речей не творили б
Інших начал та сполучень, що приписи долі ламають,—
Ту послідовність залізну рушійних причин та їх діянь,—
Де б тоді бралось в істоти живої свобідне воління?
Звідки б тоді, повторяю, з'являлася міць непоборна
Не улягати судьбі, по своїй уподобі чинити
І простувать не туди, де обставини місця і часу
Кажуть ходити, а там, де велять уподобання й розум?
Тож безперечно, що кожному тут своя воля диктує
Напрямок руху — і потім на тіло той рух переходить.
Чи ти не бачив, як коні дрижать з нетерпіння палкого
(Поки для них одмикаються стайні), що змоги немає
Кинутись рвійно вперед, як бажання проказує буйне,
Сила матерії вся, що є тільки в тілі, повинна
Вельми збудитися, мають всі первісні тільця з'єднатись,
Щоб спромоглася істота таким перенятись бажанням.
Отже, як бачимо, руху почин полягає у серці.
Він випливає із нашої волі, із нашого руху
І відтіля по всьому́ незабаром розходиться тілу.

Зовсім інакше, як ми підпадаємо впливам стороннім,
Силі чужій улягаєм, наказам чужим коримóся.
Ясно тоді, що вся наша істота простує і робить
Силоміць, власної волі не маючи, чинить безвладно,
Поки діяльне *своє* не прокинеться в неї воління.
Чи ти не виснуєш звідси, що, навіть скоряючись силі
(Як розуміння чуже нас неволить і каже робити
Проти охоти і власних вигóд), у нашому серці
Щось зостається, що може сторонній противитись моці,
Що заправляє всіма забаганками нашого тіла
(Навіть коли пробуває під тиском) і має спроможність
Сили тілесні украй загнуздать і назад осадити.

От через те ми й повинні признати, що в атомнім русі,
Окрім ваги та ударів зокола, є й третя причина,
Що в нас породжує вибір свобідний, незв'язану волю
(Знаємо ж ми, що з нічого ніщо народитись не може).
Первнів питима вага заважає нам думать, що всесвіт
Тільки приложенням зовнішніх сил утворився; так само,
Щоб не томилося наше воління під внутрішнім тиском,
Не відчувало себе подола́нним, стражденним, безвладним,
Треба, щоб десь (в неозначенім місці і в час невідомий)
Первісні тільця хоч трохи від шляху свого відхилялись.

Маса матерії завжди була однаково щільно
Стиснена, і на однаковій відстані поміж собою
Первні трималися в ній, і кількість її не змінялась,
І через те усі рухи, що первістки в них пробувають,
Завжди лишались ті самі, що з правіку світ утворили
І що потому в наступних, грядущих віках залиша́ться.
Те, що творили раніше, те будуть і далі творити,
Тим же законам покірні, і буде усе процвітати,
Скільки істоті окремій на пай призначи́ла природа.
Жодної сили немає, щоб лад світовий одмінила,
Бо ж ані оден гатунок матерії геть одділитись
Від світотвору не може, так само і сили незнані
В нього уже не увірвуться, щоб поламати закони
Космосу нашого вкрай і рухи усі відмінити.

Хай не вражає тебе і та дивина очевидна,
Що, не зважаючи зовсім на первістків рух ненастанний,
Всесвіт, однак, нерухомим здається, якщо не числи́ти
Різних істот, що наділені здатністю власного руху.
Справді ж начатки матерії не піддаються сприйняттю
Органів наших, а втім (хоч єство їх для нас неприступне),
Чи не повинен їх рух відкриватись для нашої думки?
Знай, що віддалення часто спроможне від нас затаїти
Пересування куди показніших і більших предметів.

Часто, як вівці бредуть білорунні по згір'ях зелених,
Де їх принаджують трави, росою зеленою вкриті,
Йдуть і корма соковиті поскубують; ситі ягнята
Граються і жартома молоденькими б'ються лобами,—
Здалеку все те зливається вкупі і бачиться, ніби
Пляма якась білувата на похилі гір простяглася.

Або коли легіони ідуть, виповняють долину,
І бойові прапори колихаються; зброя блискуча
Сяє промінням під небо високе; розлога долина
Вся червоніє од міді, від тупу численного люду
Тяжко дуднить, і відбитий од гір гомінкою луною
Гук бойовий до високих сузір підіймається в небо;
Вколо ж кіннота літає по полю і биєтрі загони
Перетинають усе бойовище від краю до краю,—
З гір височенних тим часом здається все те нерухомим:
Сяйво немовби блискуче лежить у долині широкій.

IV. Різні форми первісних тілець та різні їх властивості

Нині довідатись маєш про інші властивості тілець,
Про розмаїтість їх зовнішніх форм, і потім — про кількість
Різноманітних сполучень, у котрих ми їх зустрічаєм.
Я б не сказав, що тих форм розмаїтих є надто багато,
Але в численні вони і відмінні складаються речі.
Ти не здивуєш, згадавши, що кількості первісних тілець
Не облічити (про те говорив я тобі передніше).
Та і не диво, що мають і вигляд вони нетотожний,
І не спадаються зовнішні контури їх цілковито.
Глянь на людей, глянь на риби, на плем'я німе та плавуче,
На плазунів, глянь на свійських тварин і на дикого звіра,
Глянь на співучих птахів, що на березі рік та потоків
Селяться скрізь над водою, і тих, що сповняють діброви
Щебетом любим, веселим літанням,— і всіх поодинці
Перебери, рід за родом оглянь,— і відразу побачиш,
Що відрізняється кожне єство своїм виглядом власним.
В іншому разі — скажи, як би діти пізнали, де матір,
Як би і мати пізнала дітей? А втім, усі тварі
Вміють незгірш од людей пізнавати себе поодинці.

Так, коли ніжне теля перед храмом богів упадає,
На вівтарі запашному, безсмертним у жертву забите,
І обіллється, нещасне, гарячою кров'ю із серця,—
Мати, дитини позбувшись, нудьгує, блукає по луках
І копитами подвійними всюди сліди залишає,
Скрізь накидаючи оком, чи де на пастовнях немає
Плоду її дорогого, і скаргою ліс непокоїть;
І до обори у марнім шуканні не раз навертає,
Вся перейнята болючим бажанням знайти малолітка.
Ні співучасливі верби, ні росяних трав соковитість,
Ні прохолода річок, що в крутих берегах пропливають,
Сили не мають нестерпне боління її вгамувати.
Інші телята від іншої матки на вільній поляні
Серце її заспокоїть, звільнить од турботи не можуть.
Так! Бо шукає вона тільки певне, своє породження.
Так і малі козенята, уривчастий голос почувши,
Маток рогатих своїх пізнають, і брикливі ягнята
Меканням рідне вирізнюють. Так на веління природи
Кожне єство непомильно відгадує материнє вим'я.

Ту ж особисту відмінність доглянути можем у збіжжя;
Двійка однакових зерен у колосі ми не зустрінем.
Завжди відміни якісь одрізнятимуть їх незначущі.
Не без відмін особових і мушля дрібна, що незрідка
Лоно землі оздобляє, де моря голублива хвиля
На узбережжях заломистих піски сухі напуває.
Так доконечно і те нам, подумавши, слід припустити,
Що й елементи речей всі повинні на вигляд різнитись,
Бо ж не руками смертельних на спільний зразок вироблялись,
Але у творенні вічнім природи життя здобували.

Знаючи це, нам не тяжко напруженням думки пізнати,
Чом блискавичний огонь у пойманні речей потужні́ший,
Аніж звичайний земний, що у світочах наших палає.
Маємо ми зрозуміти, що блискавки іскра небесна
З тонших і значно дрібніших складається первісних тілець
І через те у такі непомітні проходить отво́ри,
Де ні світильничний, ні з деревини вогонь не проходить.
Далі: чому крізь тонку роговину просвічує промінь,
А рідина не проходить? Тому що складовники світла
Без порівняння дрібніші, як первісні тільця вологи.
Так помічаємо ми, що вино витікає з баклажки
Весело, жваво, і точиться звільна важенна олія.
Все це тому, що остання з буйніших складається часток,
Або густіше пов'язаних, злитих далеко щільніше.
Наслідком цих особливостей тільця її неспроможні
Відособлятись одне від одного в короткому часі,
Щоб поквапненько моторною цівкою з горла политись.
Треба додати, одначе, що мед і всі соки молочні
Завжди приємним язик і гортань відчуттям дотикають.
І навпаки: одворотний полин та кентавриця дика
В'яжуть язик і примушують нас од відрази кривитись.
Легко тобі припустити, що речі, на смак бездоганні,
Зложені з первісних тілець гладенько обточених, круглих,
І навпаки: речовини, що надто гіркими здаються,
Мають у складі своєму ба́гато дебелих і міцно
Зв'язаних тілець,—тому і повинні вони розтинати
Нашого тіла єство, щоб осідків чуття доступитись.
Словом, усе, що приємно чи прикро на нас упливає,
Із неподібних на вигляд складається тілець; наприклад,
Пилки залізної гострі, пронизливі звуки — із інших,
Тяжчих, гостріших, формуються тілець, як лагідна пісня,
Що на покірливих струнах досвідчені пальці музи́ки
Будять її і розносять кругом, потішаючи душу.

І неоднакові в ніздрі заходять до нас елементи,
Як перепалюєм трупи на попіл, чи то у театрі
Куримо ми кілікійський шафран, чи у храмах всевишнім
Сиплемо смоли панхейські на щедрі жертовники наші.
І не з однакових тілець, дізнайся, складаються фарби
Ті, що приємний дають колорит і погляди ніжать,
І нестерпуче яскраві, що сльози в очах викликають,
Або здаються ганебними, надто і надто гидкими.
Що́ до вподоби чуттям, те утворене з первісних часток,
Завжди позначених круглістю, завжди гладеньких та рівних,
І навпаки: що́ здається шорстким, неприймовним та грубим,
Має в собі якусь міру дебелих, зачепистих тілець.

Тільця, крім того, бувають, що й рівними їх не назвати,
І одночасно було б помилково признати кривими.
Їжаться злегка вони гострокутим своїм поконеччям,
Так, що злегенька дратують чуття, а не ранять направду:
Смак виноградного соку і вижимки винні, наприклад.
Далі: текучий огонь і наморозь біла, холодна
Зовсім по-різному наше тілесне чуття переймають;
Дотиком ми пізнаєм неоднакове діяння їхнє.
Дотик єдиний — о божеська сила незміряна! Дотик
В нашому тілі чуття прокидає: чи зовнішня сила
Діє на нас, чи внутрішні будяться в нас відчування;
Силою дотику творча Венерина міць вибухає;
Дотик, нарешті, спричинює біль і чуття каламутить,
Скоро насильство порушує в тілі часток рівновагу.
Можеш у тім пересвідчитись легко, завдавши удару
Сам по якійся частині свого ж таки власного тіла.
Звідси готовий і висновок: мають різнитися сильно
Первісні тільця, як можуть одмінні чуття викликати.
Далі. Коли речовини твердими, густими здаються,
Мусять вони складниками своїми триматись міцніше
І, мовби віття розлогих дерев, заплітатися цупко.
Серед речей найтвердіших на першому місці, звичайно,
Камінь стоїть, діамант, що розбити нічому не дасться.
Другу чергу посідає граніт, а третю залізо,
І найостаннішу мідь, що в завісах дверей промовляє.

Ті речовини, що плином спливають, течуть рідиною,
З атомів, думаю, мусять складатись з гладких та округлих;
Нібито зернятка маку, вони розсипаються легко
І по нахиленій площі котитися хутко уміють,
Так що і вдержати їх неспромога, коли розбіжаться.

Єсть іще плини осібні, гіркі нестерпучо, солоні.
Води, наприклад, морські... Не дивуйся, почувши від мене,
Що, із округлих складаючись тілець, вони одночасно
Містять багато шорсткого і можуть нам біль заподіять.
Втім, це не значить іще, що вони крюкуваті, шпичасті.
Їм одночасно властиві і шорсткість тверда, і округлість;
Можуть котитись вони і ранити нашу чутливість;
Щоб пересвідчився ти, як помішано різні начатки,
Ті, що гладенькі, і ті, що шорсткі, у Нептунових водах,
Маємо спосіб надійний одні відлучати від других.
Води морські пріснявіють, у лоно землі просмоктавшись;
Десь у грунтах залишають вони гіркоту та отруту,
Бо, що шорстке, те скоріш зав'язає у го́рішнім шарі.

Також і те, що на о́чах у нас за хвилину щезає —
Хмари, дими та вогонь,— усе те складається з тілець
Не цілковито округлих, зусюди обточених, рівних
Та одночасно не зовсім цупких та покривлених разом.
Наше чуття вони прикро разять і крізь камінь проходять.
Не застрягають вони, як те можемо часто побачить...
Легко з усього того надається до висновку думка,
Що не з зачепистих тілець, а з гострих вони утворились.

V. Обмежена кількість атомних форм при необмеженому числі самих атомів. Рівновага творчих і руйнних рухів у природі

Все розповідане вище доповнити нині гадаю
Тим, що є доказ найкращий мого научання. А саме:
Певним числом варіацій обмежено форми начатків,
Бо ж у противному разі якісь елементи могли би,
Впину не знаючи, вирости в розмір без краю великий.
Справді, при малості тілець, при розмірі їх найдрібнішім
Речі ніколи не можуть у формах численних з'явитись.
От уявімо собі, що кожне із первісних тілець
Має на три або там на кілька частин розділятись.
Спробуй тепер переставити їх усіма способа́ми,
Горішні вниз умістивши, а ліві праворуч подавши.
Скоро сполуки усі перепробуєш ти і побачиш,
Що за фігури у тебе складуться із тих елементів.
Впевнишся ти, що, шукаючи дальших фігур, ти повинен
Взяти також і нові елементи. А звідси наука:
Будуть все інші та й інші складові частки прилучатись,

В міру того, як зростатиме кількість фігур-комбінацій
Так, що нова комбінація — то виростає і розмір
Кожного даного тіла. Тому помилково гадати,
Ніби у первісних тільцях заложена форм безконечність.
Ставши на цьому, ти мусив би й розміри тіл припустити
Збільшені до безкінця, а це неможливо в природі...

Так би і варварські шати, і ткані тонкі мелібейські,
Двічі фарбовані в пурпур густий Тесалійської скойки,
І кольорові хвости павичів переливчато-пишні
Тратили б ціну, поволі новій поступаючись вроді.
Пахощі мірри, солодкі б меди попадали в зневагу.
Спів лебединий і Фебова пісня, довірена ніжним
Струнам кітари, такої ж ганьби невідхильно дізнали,
Скоро б нові, показовіші речі на світ появились.

В тій же самій послідовності, як говорилось про ліпше,
Так і на гірше природа могла б відмінятись без краю,
І появились би речі дедалі, то все противніші
Нашому зорові й слуху, гидкіші на смак і на запах.
Але ж нічого такого нема. І тримаються речі
Певних своїх берегів, а тому ми повинні признатись,
Що у матерії маєм обмежену кількість гатунків.

Гляньмо й на те: між снігами зими та огнем пролягає
Певна границя, і певне віддалення їх розлучає.
Крига зимова і жар протилежні кінці посідають,
Різноступінне ж тепло заповняє собою відста́ні,—
Так, що й тепла всі предмети одмірену мають даницю;
Межі її визначаються звідси огнем нестерпучим,
Звідти таким же напасником всього живого — морозом.

Все, що розказано вище, гадав би доповнити нині
Тим, що є доказ найкращий мого научання. А саме:
Первопочатки, однакові формою, жадних обмежень
В *кількості* власній не знають. При бідності певній на види
Мусять вони існувати в числі безконечнім,— інакше
Станути треба на тім, що матерія світу — конечна,
І проповідувать те, що відкинули ми передніше.

Підемо далі тепера. У віршах тобі доведу я,
Що лиш числом безконечним підтримують первопочатки
Всесвіту цілість і можуть невпинність товчків забезпечить;
Тож як побачиш ти часом породи звірів незвичайних,

Видасться, може, тобі, що природа на них неродюча;
Маєш згадати тоді, що десь у країнах далеких
Водиться їх подостатком і кількість вирівнює їхню;
З четвероногих, наприклад, на першому місці згадаймо
Хоботуватих слонів, що й у нас де-не-де зустрічаєм.
В Індії ж дальній тим часом така їх невидана сила
Водиться скрізь, що з їх білих кісток палісади збивають,
Щоб укріпити міста і від ворога їх захистити.
Втім, я піду іще далі. Нехай би з'явилась де-небудь
Дивна істота якась, одинока у цілому роді,
Що на всім світі такої ніколи й ніде не побачиш,—
Знай: якби первісних часток її не було до безліку,
Жадним би способом дане єство не могло народитись,
Ні, народившися, в світі прожить, і зрости, й розвиватись.
От уявімо, що частки начальні тієї істоти
В кількості якось обмеженій бродять по всесвіту всюди.
Де б, яким робом і чином зустрілись вони і з'єднались
В морі матерії, в дикому вирі істот чужородних?
Думаю я, що вони б не з'єднались ні в якому разі.
Ніби велике, запінене море, судно розламавши,
Носить усюди розметані щогли, носи та кормила,
Снасть і окремих плавців, прибиваючи те бурунами
До узбережжя країн велелюдних, щоб тямили смертні
І почерпали з того собі певну, нехибну науку,
Як небезпечно звірятися силі облудного моря,
Як уникати належить підступства його і не вірить
Тихій годині, коли усміхаються плеса лукаві,—
Так би і первістки речі тієї (коли припустити,
Що у числі їх обмежено) мусили б вічно метатись
По велетенських нуртах і хвилях матерії врозтіч,
І не зазнали б товчків, і сполуки б вони не набігли,
І не змогли утримáтися в ній і зрости, як належить.
Досвід щоденний навчає тим часом, що завжди незмінно
Речі приходять на світ і потому зростають поволі.
Тож очевидно, що кількість начатків у кожному роді
Жадних обмежень не знає, сповняючи просторінь світу.
Згубні руїнницькі рухи не можуть в світах переважить,
Щоб поховати навік усі втіхи життя найсолодші;
Та одночасно і всі життєтворчі, сприятливі рухи
Не забезпечать, щоб кожне єство животіло без краю.
Так, у всякчаснім та рівнім змаганні двох сил супротивних
Точиться в світі війна спервовіку глуха, ненастанна.
То життєтворчі у ній світові переважать потуги,
То переважать потуги руїнні. І плач похоронний

З криком дитини, що в світ народилась, мішається завжди.
Ночі такої немає, ні дня, ні зорі світової,
Щоб не почула дитячого крику, а з ним одночасно
І супровідників смерті — плачу й молитов похоронних.

VI. Атомна різноскладовість кожної речі. Творча сила землі як результат різноманітності атомного її складу. Обожнення землі. Інші приклади різнородності тілець у речах

Треба і те ще належно відзначити в нашій науці
Ще й уважати завсігди, тримаючи в пам'яті міцно,
Що між речами всіма, що їх суть і природа відомі,
Жодної ти б не знайшов, що зложилася з первісних часток
Тільки *одного* гатунку, і домішок жодних не мала б.
Що розмаїтіші сили й властивості мають предмети,
Тим розмаїтіші первісні тільця, що їх сформували,
І щодо зовнішніх форм і до внутрішніх якостів їхніх.
Так от, наприклад, земля має первісних тілець багато.
Деякі з них прохолодою рік та потоків невпинних
Море велике підживлюють, інші вогонь порождають
(Знаєм, як часто грунта́ опаляють вогні попідземні,
Як вибухає, наприклад, огнями бурхливими Етна).
Треті пашню золоту і веселі гайки та діброви
На благодатний спожиток вирощують людям; ще інші
Зілля усяке сочисте та свіжі струмки-водопої
Дикому звіру, що в горах живе, подають на потребу.
От за таке надзвичайне багатство і названо землю —
Мати богів, мати дикого звіра, родільниця люду.

Давні й учені поети Еллади її оспівали,
Як вона мчить небесами; і леви в її колісниці.
Мусить — навчали вони — у повітрі богиня триматись,
Бо ж не годиться землі на іншу спиратися землю.
Дикі звірі́ у запряжці — на думку митців — то ознака,
Що навіть люте нащаддя скоряється материній владі.
Голову їй оздобляє корона із замкових мурів,—
Знак, що в містинах найліпших красує вона городами.
В тім символічнім уборі великої матері образ
Возять по різних містах і людності серце жахають.
Різні племена, звичаєм старинним, її узивають
Також Ідейською матір'ю і оточають великим

Почтом фрігійським, тому що, як вірить переказам людським,
Вперше у Фрігії хліб колосистий земля породила.
Галли-жерці, до богині приставлені, люд научають,
Що, коли хто зневажає богиню, батьків не шанує,
Той, на їх думку, не гідний (і сам того, видно, не хоче),
Щоб покоління живе від нього на світ народилось.
Б'ють у тимпани щосили вони, у цимбали порожні,
Голосом дужим, хрипливим численні ріжки виповняють,
Співом фрігійським на флейті до дна розворушують душу.
Перед бовваном різьбле́ним, на знак невблаганного гніву,
Зброю несуть, щоб серця здебелілі і розум невдячний
Жахом пройнять перед святістю й міццю грізної богині.
Тож як провозять її по великих містах в колісниці
І уділяє богиня свого благодатного дару
Смертному людові,— міддю і сріблом їй шлях устеляють,
Щедрим приносом збагачують, ніжним трояндовим цвітом,
Мовбито снігом, на постать її і супутників сиплють.
Жрецький озброєний відділ, що греки його іменують
Братством *куретів фрігійських,* оружну забаву справляє:
Кров'ю пролитою п'яні, танцюють вони, і до танцю
Струшують всі головами, убраними в пір'я жахливе,
І удають тих *куретів диктейських,* що, кажуть, на Кріті
Вереск дитячий самого Юпітера так заглушали,
Разом з тамтешніми дітьми, що бога кругом обступили
І супроводили танець ударами зброї о зброю,
Щоб не настигнув Сатурн і не з'їв би своє породіння,
Матері ніжному серцю довічної рани завдавши.
Отже, богині озброєний шик знаменує собою
Крітську легенду; а може, на здогад дає, що богиня
Людям наказує мужністю землю свою обставати
І для батьків своїх захистом бути і втіхою разом.

Правда, красиві на вигляд усі ці казки та обряди,
Але правдивої в них надаремно шукатимеш думки:
Щодо богів, то з природи своєї вони, несмертельні,
Вічним споко́єм і внутрішнім миром повинні втішатись,
Осторонь наших учинків, далеко від прикростей наших,
Їхня природа не відає лих, небезпеки не знає;
Не потребуючи нас, вдовольняючись власною міццю,
Знай, до чесноти байдужа вона і на гнів неподатна.
Так от як море Нептуном ми інколи всі узиваєм
Або пашню іменуєм Церерою; Вакха найменням
Справжнє найменння *вино* раз у раз заступати волієм,—
Так лише можем землі надавати ми титло старинне

Матері всіх несмертельних *богів,* хоч у дійсності всі ми
Дуже далекі від тих забобонів та вірувань марних.
Справді ж, чуття та свідомість землі не властиві одвіку,
А як багато речей розмаїтих вона породила,
То лиш тому, що багата була на тілесні начатки.

Часто на лузі одному, у травах зелених пасуться
Коні, до бою придатні, і рунні отари овечі;
Тут і рогата худоба під тим же покровом небесним
З того ж таки джерела погамовує спрагу пекучу,—
Але на вигляд усі вони різні: доховують вдачу
Власного роду, додержують звичок, батькам притаманних.
Скільки ж начатків одмінних і в випасі міститься кожнім!
В кожному струмені стільки ж гатунків матерії різних!..
Далі у кожній тварині вся цілість формується з суми
Різних начатків; тут зародки плоті, тепла і вологи,
Жил і кісток, і формують усі вони органи різні,
Що неоднакову службу у цілому тілі справляють.

Далі, все те, що горить, охоплене полум'ям ясним,
Має в собі подостатку складовників різного роду,
Що вибухають огнем, що світло підтримують жаром,
Що миготять іскорками і попелом сивим лягають.
Способом тим і всі інші численні оглянувши речі,
Висновку дійдеш, що в кожній із них затаїлося безліч
Первісних тілець одмінної форми, властивостей різних.

Знайдеш, нарешті, й таке, де зливаються смак і кольóри
З запахом; і серед нього на першому місці — офіри...
Мусять вони з розмаїтих також елементів складатись:
Сморід по-іншому нас дотикає, як колір кривавий,
Смак доступається органів наших, як запах та колір,—
Отже, від тілець одмінних одмінні сприйняття залежать.
Так неподібні взаємно на зовнішній вигляд начатки
Разом єднаються, мішанка їхня породжує речі.
Можеш цей висновок навіть на віршах моїх перевірить.
Тут по окремих словах є спільних значків забагато,
Але ти мусиш признати, що все-таки вірші у мене —
Кожен зосібна — формуються з різних частинок складових.
Правда, ти часто зустрінеш те саме сполучення звуків,
Часто надибаєш схожу пов'язаних слів послідовність,
Але у цілості кожен рядок має значення власне.
Так от і в кожнім предметі є зародків спільних багато
Часток, що входять до різних речей,— одначе предмети

В сумі частин складових одмінні одне від одного;
Отже, не помилка буде сказати, що з тілець одмінних
Люд сформувався, і хліб на полях, і веселі діброви.

Втім, не гадай, ніби первісні тільця *усякої форми*
Можуть єднатись; інакше б потвори жили повсеземно,
І півлюдина-півзвір зустрівався б усюди, і віття
З тіла тварини живої здіймалося високо вгору,
Тіло тварин водяних мішалося б з тілом наземних,
І на землі всеродющій природа була б появила
Плем'я химер одворотних, що з пащі вогонь видихають,
Але ж нічого такого не робиться. Бачимо всі ми,
Що лиш у певній утробі і з зародків певних приходить
Кожна істота на світ і породу свою зберігає;
Отже, усе відбувається тільки на певних підставах.
Тільки споріднені частки з поживи щоденної входять
В органи внутрішні наші, щоб діяння там породити,
Строго зумовлені завжди; а все негодяще невдовзі
Наше єство викидає із себе. Так само від струсу
Сила частинок од тіла одходить: це ті елементи,
Що неспроможні ні з чим поєднатись, ні викликать в тілі
Творчого руху, ні просто піти на кори́сть організму.
І не вважай, що цим правилам тільки тварини коря́ться:
Ні, це закон світовий і створіння усе обіймає...
Кожне створіння природи одмінне буває на вигляд,
Тож неминуче, гадаю, належиться нам припустити,
Що випливає все те із добору начатків одмінних.
Раз неоднакові первні, різнитися мають так само
Їхні путі, інтервали, сполучення, внутрішні рухи,
Словом, усе, що різнить не лише організми тваринні,
А й суходіл од безодні морської і синяву неба
Понад земними просторами вгору ген-ген підіймає.

VII. Невластивість атомам характерних якостей утворених ними речей. Первісні тільця матерії не мають кольору, запаху, тепла, холоду та іншого, що відзначає речі

Нині дізнайся, що далі у праці своїй віднайшов я,
І помилково не думай, що з білих начатків зложилось
Те, що на око твоє видається фарбованим біло,
Або що чорні предмети від первістків чорних походять.

І не гадай, що кольóри, якими оздоблено речі,
Певнóю мірою відповідають забарвленню власних
Первопочатків, з яких утворилась матерія їхня.
Знай, що ніякого кольору первісні тільця не мають —
Ні ідентичного з кольором речі, ні схожого навіть.
Як же подумаєш ти, що таких незабарвлених тілець
Нам і пізнати не можна, то знай, що то помилка певна.
Сліпорожденних згадай, що ніколи не бачили світла,
Дотиком можуть, одначе, вони розпізнати належно
Речі, одвіку для них позбавлені всяких кольóрів.
Треба гадати, що й нам не так тяжко поняття зложити
Про незабарвлені речі, що жадної фарби не мають,
Зрештою, ми ж і самі, дотикаючись поночі різних
Хатніх предметів, ніякого кольору теж не сприймаєм.
Нині, на досвід опершись, до викладок я обернуся...
Колір, ми знаємо, кожний до всякових змін надається...
Та не повинна ця змінність властивістю зародків бути.
Щось незахитаним має і завжди незмінним лишатись,
Щоб у основі своїй не схитнулася всесвіту цілість.
Тож коли речі виходять за межі своєї природи,
Все це сполучене з смертю того, що було передніше.
Отже, не думай, що колір — то первісних часток властивість,
Бо, припускаючи це, ти захитуєш всесвіту цілість.

Знай, що хоч первісним тільцям кольóрів не дано ніяких,
Та розмаїтими формами їх наділила природа.
З того всього і з'являються фарби та колір одмінний.
Має, крім того, вагу, *які* прилучаються тільця
І до *яких,* і що за стосунки між ними заходять,
Рухи які спричиняють вони і яким піддаються.
Знаючи це, без великої муки здаси собі справу,
Чом усе те, що недавно на колір було найчорніше,
Може світлішати раптом і навіть як мармур робитись.
Море, наприклад, як поверхню темну схвильовано вітром,
Сивою піною враз понімається, біле як мармур.
Можна все те пояснити. Що досі здавалося чорним,
Перемішало матерію власну, змінило порядок
Первісних тілець, відкинуло дещо і дещо придбало,
І через те перед нами блискучим та білим з'явилось.
От коли б море складалося з тілець, на колір блакитних,
То вже ніколи воно б неспроможне було побіліти.
Хоч би якими мішав епособáми ти тільця блакитні,—
Не змандрували б ніколи у колір вони мармуровий!
Також як первісні тільця були б розмаїті на колір

І тільки разом усі у блакитному тоні єднались,—
От як єднаються різні фігурки і контури різні
Разом у форму якусь квадратову, і в тому квадраті
Все-таки ми розрізняєм складові частки неоднакі,
Контурів різних,— отак відзначали тоді б ми у морі
Чи то у другій якійсь рідині однотонної барви
Різноманітні і поміж собою несхожі кольóри.
Тільки ж одмінність фігур не може тому перешкодить,
Щоб уложились вони у форму одну квадратову;
А розмаїті кольóри матерії первісних тілець
Не дозволяють, щоб цілість до краю була однотонна.
Так і розпалось припущення наше, що нас намовляє
Первісним тільцям приписувать інколи певну окраску,—
Скоро завважили ми, що білі предмети не з білих,
Чорні не з чорних, але з розмаїтих начатків з'явились.
Але ще легше ту думку прийняти, що білі предмети
З безкольорових начатків повинні скоріш виникати,
Як, припустімо, із чорних чи інших, відмінної барви.
Колір є наслідок певної первісних тілець сполуки,
Тож якби колір речей мав основу у кольорі тілець,
То розмаїтістю барв і речі були б визначались.
Але ж чому, сформувавшися з атомів, речі ніколи
Нас не вражають раптовою зміною сталих кольóрів?
Ворон чому, пролітаючи десь угорі понад нами,
Сніжною білістю крил ніколи очей не здивує?
Чом же із чорних начатків не з'являться лебеді чорні,
А з розмаїтих чому ми ніколи не бачим перістих?
Далі, зміркуймо, що колір без світла ніде не існує,
Тілець же первісних навіть і в світлі ніяк не побачиш,—
Чи ж не виходить із цього, що атоми — безкольорові?
В темряві чорній чи може якийсь проявитися колір,
Колір, що міниться часто і завжди від світла залежить,
Просто чи скісно його відбивають од себе предмети?
Пір'я, наприклад, що бачим на шийці його голубиній
Ззаду і спереду,— як воно міниться, грає на сонці!
Звідси немов дорогим червоніє, гарячим піропом,
Звідти інакше на наших чуттях відбивається: мовби
Серед коралів нараз ізмарагди зелені пробились.
Так і хвости в павичів, у яскравому парусі сонця,
Від повороту свого і кольóри виразно міняють.
Таж коли колір з'являється тут від ударів проміння,
Треба гадати: без того з'явитись йому неможливо.
Також і те зауважмо: по-різному колір сприймають
Наші зіниці — чи білий предмет упадає на очі,

Чи навертається чорний, чи інший який набігає.
І вже нітрохи нам колір ніякий не важить, коли ми
Дотиком річ пізнаєм і форми її відчуваєм.
Виснуймо звідси, що первісткам колір не є притаманний;
Дотиком сприймані, форми різницю між них покладають.

Ще ж розміркуймо: коли розбиватимем річ на частини,
То, що дробитимем дужче, то більше сповзатиме колір,
Поки, дедалі бліднючи, аж до остатку не зійде.
Спостерігається це, коли золото щире дробити
Або тканину багряну коли розпускати по нитці
(Фарба густа фінікійська яскравість тоді утрачає).
Звідси нам висновок певний дається, що речі свій колір
Тратять раніше, аніж розпадуться на первісні тільця.

І наостанку. Ти ж, певно, призна́єш, що тіло не кожне
Має свій голос і пахощі власні, і я сподіваюсь,
Ні аромату, ні звуку *всім чисто* речам не припишеш.
Так от і зором не всюди кольо́ри ми виявить можем.
Отже, висновуймо, єсть і не торкані барвою речі,
Як і позбавлені звуку, позбавлені пахощів власних.
Але допитлива думка спроможеться їх розпізнати,
Як і багато чого пізна́є, що не зразу дається.

Та не роби з того висновку, ніби матерії тільця
Кольору тільки позбавлені. Ні! Не властиві так само
Їм і розпечений жар, і холод різкий льодовитий,
Звуки не здібні вони видавать і соків не мають,
Не притаманні їх суті природній і пахощі власні.
Якщо ти хочеш зробити якусь рідину духовиту
Чи з майорану, чи з мірра, чи нардовий цвіт найсолодший,
Що, мовби нектар, у ніздрі вступає, настояти схочеш,—
То щонайперше візьми не пахущої зовсім олії,
Що не приносить ніяких до ніздрів твоїх ароматів,
Щоб якнайменше вона (до за́правок тих домішавшись)
Власною міццю могла пе́ребити оті аромати.
Так і начатки речей неспроможні своїм формуванням,
Що виникають із них, накидати свій запах нечутний
Або свій голос (бо й звуку ніякого видать не можуть).
З тої причини не можуть вони і речам надавати
Ані смаку, ні пекучого жару... Ні холоду навіть.
Інші властивості, спільні усім сотворінням смертельним,—
М'якість гнучка, порожнеча (всередині), розклад нарешті,—
Все це чуже і стороннє матерії первісним тільцям.

Маєш усе це признати, як хочеш на сталій основі
Світ утвердити і вічну тривалість йому забезпечить,
Щоб не схитнулася цілість речей у підвалинах власних.

VIII. Зародки живих істот позбавлені почуття (теза й докази)

Переконатися нині ти маєш, що кожна істота
Із почуттями живими формується з тілець, що зовсім
Не відчувають нічого. Наявність тому не перечить;
Враження наші щоденні на прикладі нас упевняють
І накеровують думку на висновок певний, правдивий,
Що сотворіння живі з нечуттєвих походять начатків.
Чей же ти бачив не раз, як живі появляються черви
У калюжках та гною, коли жирні грунти починають
Від безнастанних дощів на грузьке розмокати болото.
Бачим, крім того, всякдень і взаємне речей обертання.
Так обертаються ріки, ліси і пасовища гойні
В ситу худобу, і так обертається сита худоба
В нашу поживу і кров. І так ми самі підживляєм
Силу і кров хижаків пазуристих і навіть крилатих.
Всяку поживу природа у тіло живе обертає
І розвиває із неї тваринячі всі відчування,
Певне, велінням того ж світового закону, що й дрова
Полум'ям ясним поймає і робить огонь з деревини.
Бачиш тепер, яке значення має, як важить багато
Спосіб і лад, що у ньому начатки речей розмістились;
Те, які рухи вони віддають і яким піддаються.
Підемо далі. Та що ж то таке, що стрясає нам душу?
Що нас схвильовує так і чуття викликає розбіжні,
Якщо не згодишся ти, що з нечулого чуле зростає?
Правда, як камінь і дерево ми намішаєм з землею,
То відчування живого вони ще не можуть явити.
От що б тобі придалося в умовах таких пригадати:
Таж не з усіх і не зразу, сказав би я, первісних тілець
Може живе і чуттям обдароване тіло постати.
Треба прийнять до уваги, малі чи великі ті тільця,
Що прокидають чутливість, якої їм надано форми
І, наостанку, який у них лад, і стосунок, і рухи.
І як нічого живого в землі чи у дровах не знайдем,—
Відаймо: скоро вони загнивати почнуть од вологи,
Черви народяться в них, бо ж матерії перші початки
Так тоді свій розполіг у новітніх обставинах змінять,
Що і в створіння живі поєднатися зможуть нарешті.

Далі, хто думає, ніби чуттям обдаровані тварі
Можуть із чулих лише народитися тілець, той мусить
М'якість добачити в атомах: чулість пов'язана завжди
З кров'ю, з утробою,— ті ж наші органи (хто не признає?)
З плоті м'якої, з матерії смертної зложені завжди.
Та коли б навіть начатки були і м'які, і безсмертні,
То чи *часткова* була б їм усім притаманна чутливість,
А чи *загальна,* всьому сотворінню живому властива?
Перше припущення маєм відкинуть. Окремі частини,
Як відособити їх, не причетні чуттям організму.
Так і рука, та і кожна кінцевина нашого тіла,
Бувши од тіла віддалена, тратить свою почутливість.
Друге лишається нам: припустити, що чулість начатків —
Чулість цілого єства. Коли ж так, то повинно признати,
Що відчування їх те, як і в нас, і життя їх свідоме.
Але чи можна тоді їм засвоїти назву *начатків?*
А чи спроможні вони ухилитись від смертної стежки,
Якщо подібні у всьому вони до смертельної тварі?
Далі. Коли це припустим, то визнаєм: їхня сполука
Тільки й могла породити незлічене плем'я тваринне:
Так-бо і люди, і звір лісовий, і покірна худоба
Можуть, з'єднавшися, в світ привести лиш подібних до себе.
Можна ще думать, що первні втрачають чутливість часткову,
Щоб на загальну її відмінить. Але ж як недоцільно
Дати властивості певні і зразу ж назад завернути!..
Так!.. А тим часом з яєць нерухомих живі пташенята
В світ появляються, і по дощах ненастанних у грунті
Сила черви виникає... Отож і вагатись не треба,
Що з нечутливих начатків чутливість з'явитися може.

Хай мені скаже хто-небудь, що з зародків невідчутли́вих
Може істота чутлива постати, як наслідок зміни
Чи то пологів якихось, що плід появляють новітній,
Я відповім коротенько. Скажу: не буває пологів,
Якщо раніш не було спарування, тілесної злуки;
Зміни не буде, якщо не було поєднання начатків.
Так і в сполуці тілесній живих почуваннів не буде,
Поки цілком не народиться в ній природа тваринна.
Дива нема тут, бо зародки довго тримаються врозсип
В водах текучих, в землі і по інших дільницях всесвітніх,
І як сполучаться, то не відразу зав'язують рухи,
Що обдаровують їх почуттям всепроймаючим, гострим,
І до створіння, що тими чуттями живе, прилучають.
Далі. Удар на творіння живе упадає часами

Дужче, як може воно перетерпіть, і валить раптово,
Зразу вражаючи всі відчуття — і духовні, й тілесні.
Далі що діється з тілом? Порушено атомів зв'язі,
Внутрішні рухи помішано, зменшено їх життєздатність.
Все це триває, допоки матерія, струшена в грунті,
Вузлики всі життьові не розірве у тілі, і, душу
Вкрай розметавши, у проники тіла не вижене зовсім.
Що ж би інакшого міг той жахливий удар спричинити,
Як не зірвати і вкрай потлумити усю життєздатність?
Може і слабший удар на істоту живу обвалитись;
Руху остатки тоді життьового поновлюють силу
І, поновивши, чутливість помішану знов проясняють,
Кожне чуття навертають на шлях і показують межі.
Рухи руїнні, що от уже весь організм обіймали,
Десь розтеклися, і знов променіє свідомість пригасла.
Що ж за причина, що можуть істоти від смертних порогів
Знову, душевну напруживши міць, до життя повертатись
І уникати загину, що бачився вже неминучим?
Далі. Ми всі відчуваємо біль, коли первісні частки
Глибоко міццю чужою у всім потривожені тілі
Аж до найглибших основ та осідків своїх метушаться;
І відчуваємо радість, коли вони стануть на місце.
Частки ж самі, як уже говорилось, не відають болю,
Як і ніяких утіх не спроможні відчути ніколи.
Так, бо вони одноцільні, не зложені з часток дрібніших,
Отже, не можуть страждати від змін у розміщенні їхнім,
Як і утіхи не знають від їх повороту на місце.
Тим-то й повинно одвіку нечулими їх признавати.
Та припустімо, що кожна істота тому почуває,
Що її первісні частки наділено всі почуттями,—
Як би тоді уявилися нам наші людські начатки?
Мали б вони самостійно стрясатися сміхом невпинним,
Плакать могли б, і струмити сльози, й зітхати скорботно,
Тямили б дещо про себе і власні пригоди сказати
І міркували б про певні відзнаки своєї природи?
Словом, подібні були б до *всіх чисто* живих сотворіннів,
Отже, могли б, як і ті, в свою чергу, складатися з тілець,
Ті ж розпадатись так само на частки, і так безконечно.
Кожна істота, наділена думкою, мовою, сміхом,
Мала б з частин формуватись, озброєних тим же умінням.
Але ж, таке припустивши, ти б став на порозі безумства.
Тож як можливо сміятись, не бувши з часток сміхотливих;
Мислити можна і розуму міць у слова покладати,
І не поставши з начатків замислених чи красномовних,—

То, очевидно, і все, що наділено тими ж чуттями,
Може постати із тілець, позбавлених всіх відчуваннів.

Зрештою, всі ми з начатків небесних у світ народились.
Небо нам батько усім. Напоєна з неба дощами,
Мати-земля життєдайна ростить на просторі родючім
Хліб на полях золотий і дозвілля зеленого гаю;
Людському роду і дикому звіру дає існування,
Пашу тварині усій постачає, щоб сита і буйна
В світі дозвільно жила і нащаддя своє умножала.
А через те по заслузі дається їй матері титло.
Знов повертається в землю, що́ спершу у ній пробувало;
Те ж, що прийшло від просторів етерних, підноситься вгору
І віднаходить собі пристановище в висях небесних.
Смерть не руйнує речей до останку, і перші начатки
Не пропадають — вона тільки зв'язки між них розриває.
Вийшовши з цих поєднаннів, начатки до інших вступають,
Так настає перетворення, міняться форми і колір,
І виникає свідомість, щоб потім загинути знову.
Звідси ти бачиш, як важить багато, що то за начатки
Поміж собою стріваються, що за стосунки між ними,
Що за удари вони завдають і самі піддаються.
Та й не подумай, що вічність начаткам речей не властива
Тільки тому, що на о́чах у нас коливаються речі,
То виникають із первістків, то розпадаються знову.

Так от і в віршах моїх та обставина важить чимало,
Що́ сполучилось, і з чим, і в якім розпорядку знайшлося.
З тих же значків укладаються назви дерев, суходолу,
Моря, тварин, і пашниці, і сонця. Не всі ті значечки
Спільні окремим словам, але спільних між ними багато;
Значення ж різне словам надається розміщенням знаків.
Так і в речах вся відмінність залежить од злучення тілець,
Їх розпологу, фігури і внутрішніх рухів. І зміна
Всіх цих умов доконечно і речі самі відміняє.

IX. Незчисленність світів. Їх рокованість на пригасання й смерть. Старість землі, вичерпання її життєвої енергії

Нині до мислі правдивої серцем уважним схилися:
Зна́ння нове намагається слуху твого доступитись
І по-новому тобі світотвору єство показати.
Та не буває і простої речі, яка б напочатку
Мудрою, до зрозуміння важкою тобі не здалася,

Як не буває і дива такого, що з упливом часу
Не перестало б наше сприйняття людське дивувати.
Небо, наприклад, і колір його незрівнянний, пречистий,
Зорі мандрівні, що розсипом срібним його осявають,
Місяць і сонячне сяйво, незмірне у силі сліпучій,—
Все це коли б перед людським сприйняттям розкрилося вперше,
Вразивши очі смертельні своїм несподіваним дивом,—
Чи показала б людина щось краще від тих дивоглядів,
Що, не побачивши, тяжко й повірить у їх існування?
Ні! Я гадаю, ніхто не вказав би дивнішої вроди...
Нині ж усяк до тієї краси призвичаєний змалку,
Навіть очей не підводить у ті осяйні верховини.
Отже, і ти перестань уникати мого научання,
Що відстрашити тебе новиною пізнання могло би,
Зваж його в думці своїй і руку мені простягни ти;
А не погодишся з ним, виступай проти мене оружно.

Я вже казав: незміренні простори лежать поза гранню
Нашого світу, і дух наш допитливий прагне незмінно,
Що́ там, у далях всесвітніх, дізнатися, лине в простори
І на свобідних уявлення крилах шугає повсюди,
Передовсім у ніякому напрямі: ні попід нами,
Ні понад нами, вгорі, ні з того, ні з іншого боку
Всесвіт не має кінця (і я те довів, і не тяжко
З безпосередніх природи вказівок упевнитись в тому).
А через те неймовірно, що в безмірах тих неосяжних,
Де, як належить гадати, порожнява морем простерлась,
Де у числі незліченнім блукають начатки і, гнані
Вічними рухами, у розмаїті сполучення входять,
Де утворилася наша земля і покрови небесні,—
Інших світів не постало б з запасів матерії вічних.
Надто ж коли пригадати, що світ — то є утвір природи,
І розмаїто, без жодного намислу первісні тільця
В ньому стрівалися і випадково лучилися в масу,
Поки, нарешті, не збіглися в те поєднання, що стало
Первоосновою різних великих дільниць світотвору:
Моря, небес, і землі, і живого тваринного царства.
Тож неминуче, мені б видавалося, слід припустити,
Що у просторах безмежних, в широкім етерянім лоні
Є ще багато згромаджень матерії, схожих на наше.

Далі над тим поміркуймо, як стільки матерії в світі,
Стільки простору і стільки причин у наявності всяких,
То безперестану мають істоти нові виникати,

І, як начатків загальне число є таке незміренне,
Що довжелезного віку всього животвору не стало б
Їх полічити; і сили природні ті самі, що й тута,
Тими ж таки способа́ми і в інших містинах простору
Зародки тії громадити можуть,— то маєш признати,
Що у великому світі є інші незвідані землі,
Інше людство́, і звіриного царства інакші породи.
Ще міркування. У цілому світі немає предметів,
Що одиноко з'являлися б і одиноко зростали.
Що б ти не взяв у природі, те завжди частиною буде
Цілого роду якогось. Найперше поглянь на тварини.
Знайдеш одразу ти рід хижаків лісових та нагірних,
Потім завважиш людське породіння, німуюче плем'я
Риб лускоиосних і птаства усякого рід легкокрилий.
Так і вся інша природа закону тому ж улягає.
Сонце, земля, і місяць, і море, і другі сполуки —
Не одинокі: у всесвіті їх необмежена кількість.
Кожному з них установлено термін життя і зростання,
І утворились вони із тих самих начатків, що й інші,
Різні породою, ліком незлічені тварі наземні.
Раз ти засвоїв все те, то природа повинна з'явитись
Перед тобою свобідна, від гордих владик незалежна,
Власним велінням, не божим наказом керована в діях.
Ви, божества, ви, серця безтурботні в спокої святому!
Якщо провадите ви у блаженстві життя бездіяльне,
Хто управляє тоді світотвором? Хто в світу безоднях
Віжки тримає в руках і керує розважно і твердо?
Хто небеса обертає так рівно, і землю родючу
Хто огріває повсюди довічними з неба вогнями?
Хто одночасно спроможен по різних місцях пробувати,
Тучею тінь наганяючи і неохмарене небо
Дужим стрясаючи громом? Хто блискавку може послати,
Що, розкидаючи божеський дім, у просторах лютує,
Падає, мовби стріла, і, минаючи часто негідних,
Б'є незаслужено мудрих, правдивих і повних чесноти?

Справді, потому, як світ народився, як моря й суходоли
Перший побачили день і сонце з'явилося вперше,—
Сила начатків зокола прийшла, і багато пристало
Первістків тих, що край нашого світу трималися обіч.
З того запасу земля підростала і повнилось море;
Звідти і небо будову свою підживляло, і бані
Зносило вгору, і вгору ж примусило знятись повітря.
Сила товчків відусюди-бо первні тілесні приносить,

Розподіляючи їх по споріднених масах; наприклад,
Тільця вологи — воді, а землі — земляні приділяє,
Полум'я чистим огнем підживляє, а небо — етером,—
Поки, усе завершаючи, мати-природа родюча
Не приведе усі речі до повної стиглості,— тобто
До рівноваги того, що сприймають вони на поживу
Та боротьбу, і того, що втрачають із власних запасів.
Всім сотворінням у світі приходить призначений термін,
І зупиняє природа зростання снаги життьової.
Бачимо ми, як створіння ростуть у прибутку веселім,
Як із ступня на ступінь підіймаються в стиглому віці,
Більше собі здобуваючи, як виділяють із себе;
Як тоді легко пожива вбирається кров'ю, і жили
Ще не поширені так, щоб підживлення тратилось марно,
І не доводиться тілу губити замість набувати.
Завжди чимало від тіла начатків живущих одходить,
Але ще більш прибуває, і так воно діється доти,
Доки істота жива не досягне вершини зростання.
Потім набута снага починає помалу спадати
І наближається кожне єство до найгіршого віку.
І що повніша істота, то більше прирощення тратить,
І що у розмірах ширша, то первісних тілець рясніше
З різних сторін одкладає від себе і губить потому.
Тут і пожива нелегко уже обертається в жилах,
Та й не доволі її, щоб припливом відплив надолужить,
І допомогу подати, і в тілі завзяття піддержать.
Тим-то на старості завсіди не вистачає поживи;
Тим-то і тільцям стороннім безсила тоді опиратись
Наша істота і гине не раз під їх тиском ворожим.
Так і знесилена втратами цілість загинуть повинна,
Квола зсередини, перед ударом зовні беззахисна.

Так ото згодом і стіни великої світобудови
Геть розпадуться і порохом звіються скрізь у просторах,
І, хоч усе відновляє і все покріпляє пожива
(Може і трати поповнити, і врятувать од загину),—
Тут усе піде намарно: не вдержать-бо зношені жили
Свіжої крові та соків. Немає снаги у природи.
Так, її міць надломилась; земля, натомившись до краю,
Тільки дрібноту приводить на світ, земля, що раніше
Творам своїм надавати могла велетенського зросту.
Бо ж не спустились, гадаю, з висот щонайвищого неба
На мотузку золотому усі ті породи звірячі,
І не створило їх море, що б'ється у скелі стрімчасті.

Ні! Їх створила земля, що й тепера дає їм поживу,
Що породила своєю охотою, з власної волі
І золотисту пшеницю, і лози рясні виноградні,
Овочі ніжно-солодкі і трави гірські соковиті.
Нині все те потребує тривалих і певних зусиллів.
Марне воли надриваєм і ратаїв з сили виводим:
Рала не досить самого, щоб поле до жнив заохотить.
Зводиться зерно нінащо, зростають труди та турботи.
Щораз частіше зітхає плугатар старий сумовито
І головою хитає, що марно пішла його праця.
І, порівнявши новітні часи до минулого часу,
Хвалить достатки батьків і править своє безнастанно,
Що старосвітським поріддям, побожності давньої повним,
Легше велося, як нам, хоч і поля було небагато
(Менше, як нині у нас), і знаряддя було не найкраще.
І все частіше сумний виноградар жаліється гірко
На перестарілі лози і скаргою небо турбує;
Не розуміє старий, що все на цім світі марніє,
Занепадає на силах і звільна простує до гробу.

З КНИГИ ЧЕТВЕРТОЇ

Вступ

По бездоріжжях землі пієрід я іду, по країнах,
Ще не одвіданих. Любо мені до джерел припадати,
Ще не замулених. Любо із свіжих квіток виплітати
Для гордовитого чóла вінок, що відвіку і досі
Музи в країні моїй нікого ще ним не квітчали.
Так!.. Бо про речі поважні у книзі своїй я навчаю
І намагаюся душі від пут марновірства звільнити.
Так!.. Бо предмети ті темні, неясні — у вірші моєму
Ясні й прозорі стають, мусійським овіяні чаром.
Та й не без певних підстав я до чару того обертаюсь,
Я, мов досвідчений лікар, що, в кубку підносячи дітям
Прикрий напій полиновий, на біль та недугу цілющий,
Спершу обмазує вінця густим, нерозсиченим медом,
І молода нерозважність дитячого віку одразу
Йде на ту хитру принаду і, меду діткнувшись устами,
Далі гіркий випиває полин непомітно, а потім,
Ліком підтримана тим, одужує й сил набирає,—
Так от і я — не чужий того заходу. Я розумію,

Що міркування моє може здатись важким і немилим,
Може мого читача знеохотить. Тому я й волію
Висновки думки моєї у вірші зложить пієрійські,
Медом, мовляв, поетичним гірку всолодити науку,
Щоб затрима́ти при ній увагу твою неослабно,
Поки закони всі світостворіння збагнеш ти і зможеш,
Все зрозумівши, відчути всю користь від досліду й зна́ння.

З КНИГИ П'ЯТОЇ

І. Похвала Епікурові

Хто б іспромігся у серці потужнім знайти величання,
Гідне його надзвичайних відкрить та славетних учинків?
Хто, незрівнянний у слові, зумів би у пісні похвальній
Дивним заслугам його дорівнятись, що розумом бистрим
Мислі такі віднайшов і стільки скарбів позоставив?
Ні, не спроможен ніхто, коли смертним у світ народився!
Таж як розважимо добре величність його научання,
Богом його назвемо, так, прославлений Меммію, богом!
Він нам найперше вказав оте життьове прямування,
Що називаємо мудрістю нині, і він же, управний,
Вивів життя наше з хвиль розбуялих, із темряви ночі
На супокійні простори, на денне, на сонячне сяйво.
Ти пригадай і розваж всі відкриття богів стародавніх.
Кажуть, наприклад, Церера нам хліб постачає, а Лібер
Серед смертельного роду винарство колись запровадив.
Тільки без хліба й вина, я гадаю, ще можна прожити
(Таж і тепера без них обходяться інші народи),
Але без чистого серця ніхто не дізнається щастя.
От і скажу я: тим більше повинен здаватися богом
Той, що від нього і досі, серед найсильніших народів,
Шириться втіха солодка і серце м'якшить благородне.

Навіть як схочеш ділами його прирівнять до Геракла,
Навіть тоді, як належить, заслуги його не оціниш!..
Чим нам тепера зашкодити може роззявлена паща
Лева немейського? Що заподіє кабан ерімантський?
Що нам потроєні груди й потроєна міць Геріона?
Що нам подіють боліт стімфалійських страшні пожилиці
Та Діомедові коні, що з ніздрів огонь видихають
На Бістонійську країну, на Тракію та на Ісмару?

Що нам дракон велетенський, що поглядом хижим пильнує
У гесперидських садах золочені яблука, ціле
Дерево тілом своїм обвинувши? Які небезпеки
Нас виглядають в Атлантовім краї, в суворому морі,
Де приставати не сміє ні варвар, ні наш корабельник?
Що, наостанку, нам крітський бичок і страшило Лернейське —
Гідра, що вколо її обвинулися змії отрутні?..
Що, коли б ці і подібні потвори лишалися й нині
Ще не повбивані,— чим небезпечні були б вони людям?
Я вважаю — нічим. Таж і нині земля наша має
Силу звірів найдикіших і жахом тремтить несвітенним
По верховинах гірських, по дрімучих лісах та пустелях;
Але здебільшого в нашій то волі — минать небезпеки.
Зовсім інакше, як серце у нас непросвічене й темне!..
Скільки тоді боротьби й небезпек закрадається в душу,
Скільки турбот роздирає людину, що пристрастям лютим
Вся віддалася? І скільки від того жалів та нещастя!
Чи говорити про гордість, зухвалу, брудне марнотратство?
(Скільки-то горя від них!) А дозвілля? А навички згубні?..
Той, хто спромігся все те подолати і вигнати з серця,
Та не знаряддям оружним, а словом — невже він не вартий,
Щоб шануванням його до безсмертних богів дорівняти?
Надто коли пригадати, що й сам він натхненно і влучно
Нас научав про природу і міць тих істот несмертельних
І таємниці всесвітні глибоким з'ясовував словом.

II. Зміст книги

Я, його слідом пішовши, тут викладу всі міркування
І доведу я, що кожне створіння в світах животіє,
Лиш покоряючись вічним законам, в яких народилось,—
І не спроможне ніщо тих умовин конечних зламати.
Так, уже бачили ми на прикладі людського духу,
Як появляється він у народженім тілі і смертнім,
І неубутним, невтратним повік зоставатись не може;
Отже, як часом з'являється нам, що уже не існує,—
То лише мислі потьмарення, образів сонних омана.
Тут послідовність мого научання велить розказати,
Як з нетривалих, минущих начатків складається всесвіт.
Отже, як виникнув він з небуття і почав існувати;
Як із великих згромаджень матерії згодом постали
Небо, земля, і простори морів, і світила небесні —
Сонце та місяць; які сотворіння з'являлися часом

На життєдайній землі і яких не бувало ніколи.
Далі, як саме, зміняючи звуки, людство́ научилось
Послугуватися ними і речі усі називати;
Як у смертельні серця закрався той страх невитравний
Перед богами, що й нині на крузі земному пильнує
Святості храмів, озер і гаїв, вівтарів та кумирів.
Потім з'ясую я сонця перебіг і місяця фази
І покажу, що за сила природна той рух направляє,
Щоб не помислив хто-небудь, немов між землею і небом
З власної волі вони свою путь ненастанну верстають,
Допомагаючи нивам зростати і звіру плодитись,
Чи то по волі богів відбувають своє обертання.
Навіть і добре засвоївши думку, що вишні богове
Жадних не знають турбот,— питають-дивуються люди,
Як же воно відбувається все і безладдя не знає
(Надто як очі угору зведуть, до сузір'їв небесних),
І до колишніх готові нараз забобонів вернутись,
І припустити суворих владик існування. Нещасні
Вірять у їх всемогутність. Не знають вони, що можливе,
Що неможливе в природі, де саме покладено межі
Кожній істоті, і в чому найвища мета світотвору.

III. Кінцевість світу. Його матеріальність

Втім,— щоб тобі не баритися вже на самих обіцянках,—
Гляньмо, по-перше, на небо, і землю, і просторінь моря.
Всі оті три розмаїті істотно, різні стихії,
Три неоднакі на вигляд, одмінні основою, друже,
Мають загинути враз,— і всесвіт величний, що стільки
Літ і віків протривав, на порох колись розпадеться.
Не сумніваюся я, що ця думка про смерть неминучу
Неба і світу всього новою та дивною здасться,
Що розумінню людському нелегко пристати на неї.
Так воно завжди буває, як речі нечувані кажеш,
Що неспромога в наявності їх пересвідчитись оком,
І неспромога рукою діткнутись і, віру пойнявши
Способом тим безперечним, до них призвичаїти розум.
Все-таки висловлюсь я. Може, дійсність сама допоможе
Доказам кволим моїм. Чи ти бачив: під час землетрусу
Як за коротку хвилину руйнується все до останку.
Хай те нещастя одверне провідниця доля, хай ліпше
Нас переконує розум, аніж катастрофа, що має
Так от — у громі й огні — руїна всесвітня настати.

Перше, ніж я оповім віщування оті безперечні,
Що переважать своєю надійністю темні пророцтва
Піфії (що провіщає з триніжка під Фебовим лавром),—
Хочу тобі я подати знаття величаву розраду.
Знай: марновірство навчає — та слухать його не спішися,
Ніби земля, простір моря, і небо, й світила небесні,
Маючи суть і природу божественну, житимуть вічно;
Та й не гадай, ніби має за прикладом давніх гігантів
Кару за злочин несвітський узяти той смертний зухвалець,
Що намагається дослідом смілим світи захитати,
І, називаючи речі божественні словом блюзнірським,
В небі збирається сонце промінне навік погасити...
Так, бо ж усе те природні, далекі від святості речі,
І безпідставно було б їх до кола богів зачисляти.
Скорше дають вони доказ неҳибний і свідчення певне,
Що не властиві їм рухи свобідні, чуття та свідомість.
Та неможливо і те припустити, щоб створення кожне
Мало природу духовну і власну свою постанову.
Дерево в небі не виросте, хмара на дні океану
Не заклубочиться, риба ні о́дна не житиме в полі;
Марно шукатимеш крові в рослині, а в камені — соку.
Все розподілено, все — я́к має і де пробува́ти.
Тож і духовна природа без тіла ніде не постане
І пробувати не зможе оподаль від жил та від крові.
Що, якби все те було по-інакшому? Сили духовні
Десь у руках, голові чи у п'ятах могли б осідати
І розвивалися всюди, де їм припаде до вподоби,
Але вони пробувають тим часом все в тому ж осідку.
Тож як у нашому тілі є певне, призначене місце,
Де відокремлену мають домівку, ростуть, багатіють
Дух і душа, тим більше належить відкинути думку,
Ніби вони поза тілом без форми тваринної можуть
Десь існувати,— скажімо, у грунті земнім, перегної,
В променях сонця, в огні чи нагірних країнах етеру.
Отже, чи маємо ми говорити про їх боговитість,
Як не наділено їх, ті речі природні, душею?

IV. Незалежність світу від богів. Походження релігії

Та не годиться ще вірить і в те, ніби божеські житла
Розташувались в якійся місцевості нашого світу.
Надто тонка-бо природа богів і аж надто далека

Од відчування людського, і думці лише піддається...
Бачили люди і те, що своєю чергою у небі
Все обертається, зміни річні постають невідхильно,
Та неспроможні були пояснити ті явища дивні.
Вихід один уявлявся: усе те богам приділити,
Їхньою волею весь незахитаний лад з'ясувавши.
Житла богів тих безсмертних вони умістили на небі:
Там-бо видимою ходять дорогою сонце і місяць,
День живодайний з'являється, ніч і сузір'я блискучі,
І смолоскипи комет, і летючі вогні метеорів,
Хмари, роса, снігові́ї і град, блискавиці і бурі,
Гуркіт раптовий і довгі перекоти, повні погрози.
О нещасливе людство́, що явища ці приписало
Волі безсмертних, ще й гніву ознаки побачило певні!
Скільки зітхань цим собі завдало ти, і скільки страждань тих
Нам спричинило, і скільки іще заподієш нащадкам!
То не побожність, що, голову вкривши собі покривалом,
Звідує всі вівтарі або крутиться коло каміння;
То не побожність, що, долі простершися, руки здіймає
Перед святинею, зрошує щедро жертовники в храмах
Кров'ю четвероногих, проказує з жахом моління,—
От де вона — в рівноважній мислі, що світ обіймає.
Часто, як ми оглядаєм високого неба простори,
І над вогнів мерехтінням усталену сферу етерну,
І кругове обертання світил нам спадає на думку,—
Темна тривога, звичайно приглушена ділом щоденним,
Будиться, приспана в серці, і голову вгору підносить:
Може, то справді, мовляв, могутність богів невмирущих
Зорі блискучі по різних орбітах круг нас обертає?
Вбожество нашого зна́ння нам сумнівом серце турбує:
Як учинилося те, що споруда всесвітня постала,
Як і коли їй настане кінець — і чи довго ще можуть
Стіни всесвітні витримувать буйних стихій колотнечу?
Чи то з божественних рук віковічної моці набравшись,
Гідні стояти вони у спливанні віків тих майбутніх
І зневажати незмірену міць безконечного часу?

Далі. Чи є хто такий, щоб у нього не стислося серце
З остраху перед богами, і весь він не взявся тремтінням,
Як пересохла улітку земля задвигтить від упалих
Стріл блискавиці і небом покотять громи за громами?
Чи не тремтять тоді цілі народи? Чи жах не поймає
Навіть могутніх царів, і німіють їм руки та ноги,—

Чи не настала пора відповісти за вчинки мерзотні
І відпокутувать карою давню зневажливу мову?
А як нуртами морськими розходиться буря і мече
По бурунах неоглядних вождя й кораблі вже безсилі
Із усіма бойовими слонами і збройним народом,—
Чи не дає він богам обітниць, не благає покірно,
Щоб заспокоїлось море і вітер сприятливий знявся?
Марне благання! Підхоплений бурею, хвилею змитий,
Не спам'ятавшися, мчить він назустріч загибелі власній.
Так от прихована сила якась розбиває достоту
Людське надбання, і потоптом ходить по лікторському прутті,
А топірці ватагів на забаву собі обертає.
І, наостанку, згадай, як земля під ногами схитнеться,
Валяться цілі міста і, розхитані, згубу віщують,—
Чи ж дивуватись, що людське насіння себе зневажає
І приділяє богам усю владу і сили чудесні,
Що заправляють немовби усім світовим будуванням?

Гай Валерій Катулл

(близько 87—54 до н. е.)

ЛІРИЧНІ ПОЕЗІЇ

III

Плач, Венеро! Плачте, купідони!
Плачте, люди витончені й чемні:
Вмер горобчик милої моєї,
Вмер горобчик, що вона любила
І як свого ока доглядала.
Був він ніжний і ласкаву пані
Знав, як доня малолітня матір:
На її колінах завжди бавився
І, стрибаючи навколо неї,
Щебетанням вірним озивався.
А тепер і він пішов до краю,
Звідкіля ніхто ще не вертався...
Хай навіки ти не діждеш долі,
Попідземна темряво несита,
Ти нам радість нашу відібрала...
Горе й нам, горобчику сердешний,
Через тебе дорогі очиці
Від плачу, від сліз почервоніли.

ДО ЛЕСБІЇ

(V)

Жиймо, Лесбіє, жиймо і любімось!
Поговори лихі дідів сердитих
Мідяком найщербатішим ціньуймо.
Сонце зайде на ніч і зійде вранці,
А для нас, як померкне світло денне,
Ніч без краю спаде і сон довічний.
Так цілуй же мене сто раз і двісті,
Знову тисячу раз і знову сто раз,
Та й до тисячі знов, і знов до сотні.

А як буде у нас багато тисяч,
Помішаємо всі і лік забудем,
Щоб із заздрих ніхто та не позаздрив,
Стільки наших цілунків налічивши.

ДО ЛЕСБІЇ

(VII)

Ти хочеш, Лесбіє, дізнатись неодмінно,
Яким числом твоїх цілунків неоцінних
Украй і через край задовольнився б я?..
Ах, скільки є піщин у золотих краях
Кірени дальньої, де сильфію багато,
Від гробовищ царя шанованого Батта
І до Юпітера лібійського святинь,
І скільки зір — очей з нагоряних склепінь
Глядять на людський рід, мовчанням ночі вкритий,—
Цілунків стільки жде і твій Катулл неситий,
Щоб заздрісник урвав той незліченний лік,
Щоб горя не вшептав лукавий чийсь язик...

ПОЕТ ПРО СЕБЕ

(VIII)

Катулле бідний, вже химери гнать годі,
Бо те, що втратив ти, пропало навіки!
Всміхалося тобі колись ясне сонце,
Як ти туди ходив, куди вела люба,
Дорожча і миліша над усе в світі.
О, скільки пустотливих там було жартів,
Яких хотілося й тобі і їй разом!
Так, так, всміхалося тобі ясне сонце,
Тепер вона не хоче,— будь же і ти гордий
І не біжи за нею, й не журись дурно,
А все стерпи й переможи твердим духом!
Прощай, дівчино! Вже Катулл стоїть твердо.
Шукать тебе й просить не буде він марно,
Щоби, непрохана, зазнала й ти горя.
Злочинна, що тепер твоє життя значить!

Чи прийде хто? Кому здасися за гарну?
Кого полюбиш і чиєю ти будеш?
Кого, цілуючи, укусиш за губку?
А ти, Катулле, не хитайсь і стій твердо!

ДО ФУРІЯ ТА АВРЕЛІЯ

(XII)

Аврелій і Фурій — Катуллові друзі:
Куди б не пішов він,— ви тими ж стежками:
На море Індійське, що рве і бурха́є
В бою з берегами,

До саків далеких, до ніжних арабів,
Між парфи, стрільців племено гострозоре,
В Єгипет пекучий, де Нілові гирла
Замулили море...

Поглянули б з ним ви й за гори Альпійські,
В долини, де Цезар прославивсь великий,
На Рейн пограничний і острів Британський,
Далекий і дикий.

І все, що б там Доля мені не послала,
Зо мною ви радо усе б поділили...
Тож прошу моїй передати коханій
Це слово немиле:

Дай боже їй жити й повік процвітати,
І триста коханців водити з собою.
І серце їх бідне лукавою тільки
В'ялити жагою.

Моєї ж любові вона не діждеться:
Кохання Катуллове вмерло, упало,
Як квіт польовий, коли пройде по ньому
Залізнеє рало.

XXVI

Наш дім *поставлений* в куточку затишному:
Ні Австр, ні Апельйот не рушать мого дому;
Фавоній і Борей дихнуть не сміють там,—
А вітру все-таки несила збутись нам:
Наш дім *заставлений* за двісті тисяч, Фуре!
О пагубо моя, боргів шалена буре!

XXVII

Хлопчиську-слуго! Давнього фалерна
Подай нам чашу пінну та гірку!
Такий наказ Постумії-цариці,
П'янішої від п'яних виногрон.
Ти ж, пагубо вина, твереза водо,
Ти йди від нас до мудрих та розважних:
Тут нерозведений панує Вакх.

ГІМН ДІАНІ

(XXXIV)

Ми під покровом Діаниним,
Хлопці й дівчата незаймані;
Хлопці й дівчата незаймані,
Владарку славимо ми.
Ти, о Латоніє, вишнього
Паросте батька Юпітера!
Ти, яку в гаї Делійському
Мати на світ привела,—
І ти царюєш над горами,
Над полонинами буйними,
Ти зеленієш дібровами,
Гомоном рік гомониш.
Ти у пологах родільницям
Пільгу приносиш Люціною;
Трівія владна,— лампадою
В темрявих ти небесах.
Ти обертанням щомісячним
Часу потік розмежовуєш,

Збіжжям добірним плугатарям
Ти віддаєш за труди.
Будь же велика, прославлена
Під іменами розбіжними
Анковим дітям, Квіріновим
Захистом певним вовік.

ДО КОРНІФІЦІЯ
(XXXVIII)

Корніфіцію, як препогано,
Як Катуллові твоєму тяжко!
І щодня то гірше, то прикріше...
Хоч би ти — такий-бо ти недобрий! —
Словом співчуття яким озвався...
Чи така мені за приязнь дяка...
Вір: одно твоє маленьке слово
Варте всіх зітханнів Сімоніда.

XLVI

Знову весна, оживає земля.
Бур одгриміла пора буркотлива,
З заходу легіт повіяв пестливий...
Де ви, багатої Фрігії ниви?
Де ти, Нікеї родюча рілля?..
В Азію, славну містами, мчимо.
Серце забилося, прагне дороги,
Радо ступають, тугішають ноги...
Друзі, прощайте! Братерським гуртком
З дому забились ми в даль незнайому,
Нарізно шлях свій верстаєм додому.

ДО ЦІЦЕРОНА
(XLIX)

Найкрасномовніший із Ромулових чад,
І з тих, які живуть, і з тих, що вже немає,
І з тих, що принесе майбутніх років ряд,—

Мій Марку Туллію! Хвалу тобі без краю
І дяку без кінця Катулл зложити рад —
Катулл, між усіма поетами найгірший,
Такий між усіма поетами найгірший,
Як ти між усіма найкращий адвокат.

ПРО ЛЕСБІЮ

(LXX)

Владарка мовить моя, що моєю б вона залишилась,
Навіть коли б її втіх батько богів зажадав.
Але, що кажуть жінки своїм легковірним коханцям,
Тільки б на вітрі писать та на текучій воді.

ПРО СВОЄ КОХАННЯ

(LXXXV)

В серці — кохання й ненависть. «Чому?» — ти спитаєш.
«Не знаю».
Та відчуваю в собі біль цей і мучусь, терплю.

Публій Вергілій Марон

(70—19 до н. е.)

БУКОЛІКИ

ПЕРША ЕКЛОГА

Мелібей

Тітіре, ти в холодку опочив-єсь під буком гіллястим
І на сопілці сільській награєш мелодійної пісні.
Ми ж залишили свій дім, наші ниви; від рідного краю
Геть утікаєм... Нам тяжко... А ти в холодку, на дозвіллі
Будиш в діброві луну солодким ім'ям Амарілли.

Тітір

О Мелібею! мій бог послав мені втіху цю й радість.
Завжди для мене лишиться він богом; олтар його завжди
Буде окроплений кров'ю ягнятка з моєї кошари:
З ласки його-бо на пашу корів я й ягнят виганяю,
З ласки його награю, що захочу, на тихій сопілці.

Мелібей

Так! Я не заздрю тобі... Я дивуюсь... Бо буря лютує
Нині на наших ланах. І сам я, старий та безсилий,
Кіз своїх далі жену... А ця! Поглянь-но на неї:
Двох на горбі козенят у ліщині вона породила,
Так і лишила їх мертвими там, на камінні непліднім.
Часто це лихо мені — о моя сліпота і нерозум! —
Громом розбиті дуби на путі на моїй віщували;
Часто це горе гірке вороння накликало зловісне...
Але хто ж бог твій і де він, скажи мені, Тітіре, друже?

Тітір

В Римі мій спас і заступник... Ти знаєш, простець незвичайний,
Місто те дивне, гадав я, подібне до наших містечок,
Де на базарах ми сир продавали і наші ягниці;
Думав я: пес, хоч і більший, у всьому подібний щенятам.
Нині я знаю, що Рим над містами підноситься всіми,
Як над кущами повзкої лози кипарис величавий.

Мелібей

Що ж так манило тебе до того величавого міста?

Тітір

Воля, мій друже! Хоч пізно, як волос на старість посивів,
Взнав я принади її,— осяяла вік мій ледачий;
Глянулась доля на мене, хоч довго прийшлось її ждати.
Перш Галатеїн невільник, я нині служу Амаріллі...
От як була Галатея, то щиро тобі признаю́ся:
Вільної хвилі не мав я, не мав заробітку ніколи...
Хоч і складав на олтар я нелічені жертви безсмертним,
Хоч працював я, як міг, і сир свій видавлював туго,
З грішми ніколи моя не верталась додому правиця.

Мелібей

От коли я зрозумів, через що Амарілла зітхала,
Щиро молилась богам, для кого́ виноград зберігала:
Тітір покинув свій дім, а по ньому тут сосни журились,
І говіркі джерела́, і широкі зелені діброви.

Тітір

Що ж мені діять було? Чи ж міг я лишатися в призрі?
Чи ж я не міг попроєити у бога споко́ю та пільги?..
О Мелібею! Я бачив там мужа, якому на шану
Пишні щомісяця жертви по храмах приносяться наших;
І на благання своє ласкаву почув я одпо́відь:
Все, що твоє, при тобі! Вертайсь до худоби безпечно!

Мелібей

О, ти щасливий, мій друже! Майно і твій хутір з тобою,
Досить тобі на життя... Твоє поле оброблене добре,
Не заболочений луг; ні комиш, ні рогіз не росте там.
Не на чужому ти пастимеш вівці, і пошесть ворожа
Від незнайомих сусід на ягнята твої не перейде.
Так, ти щасливий, мій друже! Ти вдома лежиш в холодочку
Біля священних джерел, на березі рідної річки.
Тут тобі тин-живопліт, де гіблейські трудівниці-бджоли
Взяток важенний беруть на буйні́м верболозовім цвіті,
Вколо літають, бринять, до солодкого сну запрошають;
Тут, попід скелю йдучи, садівничий наспівує пісні;
Тут про кохання твоє голуби тобі стиха туркочуть
І з верховіття кленка озивається горлиця ніжна...

Тітір

Так, мені добре... І перше оле́нь піде пастись в повітря,
Море раніше всі викине риби на піски безвідні,
Парфи із жизних долин приблукають раніше до Рейну,

А напівдикий германець Євфратові питиме води,
Аніж у серці моїм захитається образ владики.

Мелібей

Лихо судилося нам: ми йдемо на безвіддя Лібійські,
Другі мандрують до скитів, а треті — на берег Оакси;
Навіть на північ, за море ідуть до Британського краю...
Чи доведеться коли повернутися знов до вітчизни,
Щоби з слізьми на очах, по роках сумного вигнання
Глянуть на землю свою, на ту стріху убогої хати.
Жовнір захожий мої родючі виснажить ниви,
Варвар тут жатиме хліб... От до чого усобиця люта
Нас, громадян, довела!.. Чи для того ходив я за полем,
Чи задля того я груші щепив і викохував лози?..
Кози, щасливі колись, годі плакатись, далі рушаймо!
Вже не лежати мені поміж рястом у темній печері,
Вже не дивитись на вас, по далекій розсипаних скелі,
Пісні уже не співати, і певно, що скоро без мене
Вам доведеться гіркий верболіз та конюшину скубти.

Тітір

Ні, ти не підеш нікуди і ніч перебудеш зо мною;
Ложем нам буде трава, а вечерю ми маєм розкішну:
Добре оддавлений сир, і каштани, і яблука спілі.
Глянь-бо: ген-ген над хатами димок уже в'ється вечірній,
І від гірських верховин по долинах послалися тіні.

ЧЕТВЕРТА ЕКЛОГА

Музи Сіцілії! Нині почнем поважнішої пісні;
Кущ тамариску, гаї та діброви не всім до вподоби:
Вже як співать про ліси, хай той спів буде консула гідний.

Час надіходить останній по давніх пророцтвах кумейських;
Низка щасливих віків на землі починається знову.
Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна:
Парость новітню богів нам із ясного послано неба.

Ти лише, чиста Діано, злелій нам дитину ту дивну:
З нею залізна доба переходить, спадає в непам'ять,
Вік настає золотий! Непорочна, твій Феб уже з нами!

В консулування твоє, Полліоне, це станеться чудо,
Місяці дивні, щасливі літа розпочнуться від тебе:
Щезнуть останні сліди диких чварів і братньої крові,
Від ненастанних тривог земля відпочине стражденна.
Хлопчику любий! Надійдуть часи, і побачиш ти небо,
Світлих героїв побачиш і сам засіяєш в їх колі,
Правлячи світом усім, втихомиреним зброєю батька.

Зразу ж родюча земля принесе тобі перші дарунки:
Ладан поземний та кручений плющ зростить без насіння,
Лотосом вся процвіте, засміється веселим акантом.
Кози самі понесуть молоко з полонини додому;
Смирна худоба без страху на лева глядітиме в полі.
Квіти ласкаві, рясні поростуть край твоєї колиски.
Згине і ворог твій — змій, і все зілля отрутне загине,
І ассірійський амом ніби килимом землю укриє.

Виростеш ти і почнеш дізнаватись про славу героїв,
Батькову славу пізнаєш і мужності міць непохитну,—
Колосом буйно-важким заговорять лани неосяжні,
Терна колючого кущ зчервоніє від грон виноградних,
Листя суворих дубів золотистим ороситься медом.

Дещо лишиться, проте, із давнішніх гріхів та нещастя,
Випливуть в море човни, і місто оточиться муром;
Рало по лону землі борозною глибокою пройде.
З'явиться Тіфіс новий, і юнацтво добірне, відважне
Славну збудує Аргó і в криваві походи полине.

З військом хоробрим Ахілл проти нóвої вирушить Трої.
Мужем ти станеш і віку дозрілого дійдеш. Чи бачиш:
В морі не видно вітрил, кораблі соснові не возять
Краму по хвилях морських; все, що треба, земля дає людям,
Оранки більше нема, ні ножа для кущів виноградних;
Скинув волові ярмо з терпеливої шиї плугатар.

Вовни не красять уже у фарби, пороблені штучно:
Нині вівця на пасовищі ходить в одежі червленій,
Кольором ясним шафрану та пурпуром міниться темним;
Нині природний сандикс одягає ягнят недорослих.

Дивні, надходьте, віки! До своїх веретен нахилившись,
Присуд сповняючи Долі, так випряли парки нехибні.
Час вже обняти тобі руками дитячими владу,

Вибранцю милий богів, Юпітера славний нащадку!
Глянь, як на радості всесвіт дрижить, як радість проймає
Море, і простір землі, і безодню глибокого неба;
Глянь, як подвиглось усе назустріч майбутньому віку.
О, коли б мав я на світі прожить і, як пан свого хисту,
Співом прославить гучним твої вчинки для пізніх нащадків!
Ні, проти мене не встояв тоді б ні Орфей-ісмарієць,
Ані досвідчений Лін, хоч обом їм боги помагали —
Калліопея Орфею, а Лінові — Феб гарнолиций.
Навіть і Пан, коли став би зо мною до суду аркадців,
Навіть і Пан-чарівник признав би мою перемогу!
Хлопчику любий, навчися ж вітати, всміхаючись, матір;
Болю і прикрих страждань довелось їй натерпітись досить.
Хлопчику любий, навчися! Кого-бо не пестила мати,
Той не зазнав ні поваги богів, ні кохання богині.

ГЕОРГІКИ

НА КОСТЯХ

(I, в. 483—497)

В ті вікопомні дні все віщувало нам
Криваві зграї бід. Нелагідним богам,
О, як даремно ми офірами годили:
В утробі наших жертв лише зловісні жили
Знаходили жерці; кров била в джерела́х,
І ніч розносила по вимерлих містах
Погрозливе виття голодної вовчиці.
Серед ясного дня спадали блискавиці
Й комети в темрявих палали небесах.
В лихій усобиці, в погибельних боях
Знов зустрічалися братерські легіони,
І вдруге римська кров точилася червона
Під мурами Філіпп, на ярий цвіт долин.
Колись настане час, і мирний селянин,
В тім краї ідучи облогом-новиною,
Віднайде меч і спис, поточений іржою,
І білим лемешем у чорній борозні
Натрапить на шолом і стріли мідяні,
І стане, вражений розбіжними чуттями,
На полі тім страшнім, над білими костями.

ПОХВАЛА ІТАЛІЇ

(II, в. 136—176)

Так... Ні Мідійська земля, горовими лісами багата,
Ані уславлений Ганг, ні Герма потік злотоносний
Не дорівняють Італії — ні Бактріана, ні Інди,
Ні узбережжя Панхеї, смолою пахучою славне...
Тут не впрягали до плуга биків з полум'яним дихáнням,
Не засівали ланів дивоглядним драконовим зубом;
Поле не їжилось тут вояцтвом, у ратища збройним,—
Буйноколосі пшениці, масійські зате виногради,
Луки, оливні гаї споконвіку тут тішили око;
Коні гарячі зате на полях бойових вигравали.
Звідси, Клітумне, твої білорунні отари; омиті
В водах священних твоїх, бики для жертовника білі
Звідси рушали на Рим і в походах ішли тріумфальних.
Тут повносила весна за призначені межі сягала;
Двічі худоба плідна́ і двічі тут дерево родить.
Але ні хижого тигра, ні дикого лева немає,
Ні аконіту, що смертю грозить збирачам легковажним.
Гада такого нема, як по інших країнах, і змії
Тут не плазують так хутко, у кільця страшні беручися.
А пригадаймо міста і всі величаві споруди,
Замки на урвищах гір, мурóвані хитро, згадаймо
Ріки в долинах, що мури старинних осель обпливають.
Море додаймо на сході і долішнє, західне море,
І повноводі озера — тебе, щонайбільше, Ларійське,
І, гомінливе, тебе, прибоями знане Бенакське,
Славний згадаймо Лукрін, і греблю на смузі піщаній,
Де з таким шумом і плеском лютують розбурхані води,
Юліїв порт і загати, що море відгонять і разом
Аж до Авернського плеса Тірренський бурун пропускають,
Надра, іздавна славетні рудою червоної міді,
Золотоносними жилами та сріблянúми річками.
Край, де марсієць змагавсь войовничий, і молодь сабейська,
І терпеливі в біді лігурійці, і вольськ списоносний,
Маріїв плем'я хоробре, народ величавих Каміллів,
Грізні в боях Сціпіони і ти, наш Цезарю хвальний,
Що переможцем щасливим з найдальших земель азіатських
Індії пещений люд до римських твердинь навертаєш.
Мати хлібів золотих, вітай же, Сатурнова земле,
Мати великих людей!.. Для твого добра я підношу
Давні багатства твої, джерела́ викриваю забуті,
І по містах італійських дзвоню Гесіодовим віршем.

ЖИТТЯ ХЛІБОРОБІВ

(II, в. 458—542)

Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували,
Просте життя хліборобів! Оподаль боїв та незгоди,
Гойні грунта постачають самі їм поживу солодку.
Хоч у палатах високих з важкими порталами вранці
Не напливає на них привітальників хвиля кипуча,
Не привертають очей черепахою биті одвірки,
Золотом ткані убрання та бронзові вази корінфські;
Хоч і біліє шорстка, багрецем фінікійським неткнута,
Тога на них старосвітська, і простим єлеєм мастяться,—
Мають зате вони спокій, безпечність, нерушену щирість,
Всяких дарунків землі подостатком, а втіху дають їм
Гроші, проточні стави, прохолода міжгір'їв Темпійських,
Мукання дальнє корів та дрімота в гаю під кущами.
Випаси в них соковиті, гаї дичиною багаті,
І працьовита, до вбогих потреб призвичаєна молодь;
Свята веселі, шанована старість. Злітаючи в небо,
Слід найостанніший свій поміж ними покинула Правда.

Музи, дорожчі мені від усього на світі! Богині,
Що найпильніше служу вам і серцем шаную я щирим,
Хай мені вкажуть причини обходу сузір кругового,
Сонця скорботних затемнень і місяця дивних зникань тих,
Звідки у нас землетруси і хвиль невідпорних припливи,
Що то за сили здіймають і знову осаджують море,
Чом поспішає узимку зайти й потонуть в Океані
Сонце, і що заважає коротким ночам залишатись.
Як же не дано мені світових таємниць доступитись,
Якщо холодної крові тяжить кругобіг надо мною,
То, не шукаючи слави, вподобаю нóві джерела,
Шану віддам я річкам та долинам. Рівнини Сперхея,
Де ви? Верхів'я Тайгета, де Вакхове свято обходять
Діви спартанські? О, хто б мене взяв на узбіччя холодне
Гема і вмить під наметом дрімучого лісу поставив!

Щастя довідавсь, хто зміг розпізнатися в силах природи,
Хто всі жахи потоптав і долю свою невідхильну
Кинув до ніг і суворого рев Ахеронта зневажив.
Але щасливий і той, хто спізнався з сільськими богами:
Паном старезним, Сільваном і німф хоровими танками.
Не причарують того ні різки громадянської влади,

Ні багряниця царя, ні парфянських царевичів зграя,
Ні наддунайське повстання, ні даків насмілених змова,
Ні на поталу призначені землі. Над долею бідних
Уболіває він серцем, скарбам багатійським не заздрить.
Бо що доспіє в саду і що вродить рілля урожайна,—
Досить йому на життя. Він не знає суворих законів
Несамовитого Ринку, ні Сховища актів державних.

Інший турбує веслом простори морів небезпечних,
Інший береться до зброї і важить на царські чертоги;
Цей облягає міста і руйнує будинки нещасні,
Щоб попивати із чаш многоцінних і спати на тірському
Пурпурі; той над закопаним золотом труситься, чахне;
Той, остовпілий, стоїть перед рострами; ті розкошують,
Оплески вчувши гучні по лавах усіх театральних!
Ті ж, у затятих боях братерську кров розкропивши,
Йдуть на вигнання, покинувши рід і пороги вітчизни,
Іншого краю собі під чужинним шукаючи сонцем.

Ратай розорює землю широко закривленим плугом;
З неї живе цілий рік, підтримує дім і державу,
З неї худобу годує і з гурту бичків надійніших,
І відпочинку не знає; то сад похилився гілками,
То розродилися вівці, то копи нажатого хліба
Звозити треба з ріллі, виповняючи збіжжям комори.
Прийде зима — сікіонку сочисту пускай на олію;
Жолудем ситих свиней завертай у хліви. Лісової
Ягоди, овочу повно осіння пора посилає;
І, розхилившись на всонні, рудіють важкі виногрона.
Любі дітки обступають його, з поцілунками виснуть;
Дім господарський додержує честі; молочні корови
Щедро набілом його оділяють; на лузі веселім
Вперті одне на одне́ цапенята наставили ріжки.
Свята надходять. В траві розпростершись, у дружньому колі
Круг святкового вогню та заквітчаних чаш, закликає
Жертвою він і зливанням тебе, о Ленею; на в'язі
Ставить мету для пастуших списів, і засмалене тіло,
Звикле до вправ, оголяє пастух для сільських перегонів.

Тим старосвітським звича́єм жили і сабіняни давні;
Ромул його шанував. З ним Етрурія сил набувала;
Вірний звичаєві, Рим став найкращим містом у світі,
Сім сусідніх горбів однією обвівши стіною.
Поки всесвітнє берло́ не дісталось цареві Діктеї;

Поки зажерливий люд ще не різав биків на поживу,
Так золотий утішався Сатурн на землі плодовитій.
Сурем тоді бойових не чуть було звуку різкого,
І на твердому ковадлі залізних мечів не кували...

Так, але всю уже путь ми на полі пройшли скаковому,—
Коням з гарячої шиї пора хомути по́здіймати.

ОРФЕЙ І ЕВРІДІКА

(IV, в. 453—529, оповідання Протея)

Горе твоє і біду заподіяла божеська воля:
Тя́жкий покутуєш гріх, ще й кара ласкава занадто.
Тільки б погодилась Доля, Орфей би нещасний подвоїв
Міру твоїх бідувань за смерть Еврідіки дочасну.
Та пригадай, як вона понад струмнем тікала від тебе.
В травах високих, що берег вкривали, тоді ненароком
На ядовиту гадюку вона наступила — о леле!..
Приязні хори дріад плачем обізвалися в горах,
Скелі Родопів по ній смуткували, і гетів країна,
І верховини Пангеї, і люд войовничого Реса,
І Орити́я, і Гебр многоводний... Співець же невтішний,
Лірній струні довіряючи біль і скорботи любові,
Тільки про тебе, кохана, на березі моря, самотній,
Тільки про тебе співав од рана до сутінів ночі.
Навіть в печери Тенара, в ті пащі Плутона неситі,
В темні гаї непроглядні, понурого сповнені жаху,
Він увіходить, простуючи в царство грізно́го владики,
Де незворушні серця, неподатні на людські благання.
Але на звук чарівний з глибин щонайглибших Ереба
Товпляться тіні легкі, примари, позбавлені світла,
Мов незліченних пташок в дерева́х перелякані зграї,
Як од вершин проганяє їх сніг або сльоти холодні.
Тут матері́ і батьки; змарнілі, знесилені смертю
Постаті давніх героїв; дівчата, що вмерли до шлюбу,
І юнаки, що на о́чах батьків у вогні спопеліли,—
Всі, кого чорне бо́агно, невірні й гидкі очерети
Та драговинна нетеча Коціту навік ув'язнили,
Ще й дев'ятьма оборотами Стікс одділив од живущих.
Ввесь, до найдальших осель, заслухавсь здивований Тартар,
Сірі вужі Евменід — тії коси страшні — не сичали;
Цербер не смів роззявляти потрійної пащі своєї,
І Іксіонове колесо, гнане вітрами, спинилось...

І вже вертався співець, підіймаючись вгору, до сонця,
Муки пекельні пройшовши, здобувши свою Еврідіку,
Що поспішала позаду, покірна словам Прозерпіни,
Як, перейнятий нараз напівбожевільним бажанням
(О, коли б чорний Аїд міг прощати такі почування!..),
Він зупинивсь і, знеможений духом, забувши умову,
На Еврідіку поглянув, уже на порозі ясно́му.
Жаль невимовний! Розбито угоду з царем попідземним!

Тричі нечуваний грім прокотився над плесом Аверну.
«Леле! — озвалась вона...— Хто нас губить, Орфею нещасний,
Хто прогнівився на нас?.. Недоля мене повертає
В темрявий Орк, і ніч налягає на зір мій померклий...
Любий, прощай! Я уже не твоя і даремне до тебе
Я простягаю долоні, пойнята підземною ніччю».
Так промовляла вона і раптом, як дим у повітрі,
Щезла з очей... І даремно він мчить, розпростерши обійми,
Тільки повітря він ловить руками. Даремно він рветься
Щось наостанку сказати їй, крикнуть,— весляр невблаганний
Вдруге його не бере на той бік багнистої хвилі...
Що йому діять, як знову благати йому за дружину,
Слізьми якими, якими словами й до кого молитись?..

Сім, переказують, місяців він побивався і, тужний,
Попід бескетами в горах і над течією Стрімону,
Горе своє повідаючи зорям півно́чі холодним,
Лютих зворушував тигрів, дуби поривав за собою.
Так Філомела в кущах, під широким наметом тополі,
Ніжне поріддя шукає своє молоде і безпере,
Як, постерігши гніздо, хто жорстокий поб'є пташенята.
Плаче щоніч на гіллі, незрівнянну виплакує пісню
І поновляє її, навіваючи тугу щемлячу.
Серце співцеві не вабить ні шлюб, ні солодке кохання,—
Гіперборейські льоди, Танаїду засніжені луки,
Ниви Ріфейські, морозами куті, обходить, самотній,
В скаргах своїх поминаючи Діта змарновану ласку
Та незабутнє подружжя. Ціконські жінки, розлютившись
За повсякчасну зневагу, на оргії Вакха всенощній
Вбили Орфея і тіло його розметали по полю.
І як, білішу від мармуру, мчав його голову стяту
Гебр Еагрійський по вирах найглибших, уста похололі
Все вимовляли ім'я Еврідіки. Тебе, Еврідіко,
Кликала вірна співцева душа, покидаючи тіло,
І «Еврідіко» луною той клич береги повторяли.

ЕНЕЇДА

КНИГА ПЕРША

Збройного славлю звитяжця, що перший з надмор'їв троянських,
Долею гнаний нещадно, на берег ступив італійський.
Горя він досить зазнав, суходолами й морем блукавши,
З волі безсмертних богів та мстивої серцем Юнони,
Лиха він досить зазнав у бою, поки місто поставив,
Лацію давши пенатів, а з ними — і плем'я латинське,
І Альбалонгу стару, і мури високого Рима.
Музо, повідай мені, чим саме прогнівана тяжко,
Чи то покривджена чим, цариця богів засудила
На незліченні труди та нещастя побожного духом
Батька й вождя, як богиня — і гнівом таким пойнялася!
Місто старинне було — фінікійського люду осада,
Звалось воно Карфаген на лібійському березі, проти
Тібрових гирел, багате на скарб і завзяття воєнне.
Кажуть, Юнона його шанувала найбільше у світі,
Навіть і Самос забувши для нього; там зброя богині,
Там колісниця її. А на серці в богині бажання,
Щоб Карфаген цей, як Доля дозволить, був паном народів,
Але прочула вона, що від крові троянської плем'я
Вже виростає нове, що міста поруйнує тірійські.
З'явиться люд, підкоритель земель, войовничий та гордий,
Згине в пожарі могутність лібійська: так випряли парки.
Все те Сатурнія знає і кров ще пригадує свіжу,
Що попід мурами Трої лила за улюблених аргів.
Ще ж не зів'яли в душі причини скорботи і гніву,
Ще, притаївшися, в серці живуть її й вирок Паріса —
Прикра зневага краси божественної,— й рід ненависний,
І Ганімеда, на небо узятого, шана висока.
Тямлячи все те, вона троянців, хвилею битих,—
Все, що зосталось від люті данайців і зброї Ахілла,
Не підпускала до краю латинського; довго і гірко
Пасерби Долі, вони усіма проблукали морями.
Стільки страждання лягло на підвалини Римського роду!
Вже вони кинули берег Сіцілії, вийшли у море
І під вітрилом веселим запінену сіль розтинали,—
Мати ж Юнона, у серці довічну роз'ятривши рану,
Мовить собі: «Та невже я не дужа дійти перемоги
І від Італії геть одвернути владику троянців?
Доля боронить мені. Хіба ж не спалила Паллада

Флоту аргівську, а сильний насад потопила у морі
За навіженство самого лише Ойлеїда Аянта?
Батьківським бистрим перуном метнувши із хмар піднебесних,
Їх кораблі погромила, нуртам на здобич оддавши,
А самого ватажка, що полум'ям дихав смертельним,
Вихром грізним пойняла і на гострій скалі розіп'яла.
Я ж, небовців повновладна цариця, сестра і подружжя
Батька богів,— і стільки вже літ з одним лише родом
Марно борюся. Та хто ж після того святу, боговиту
Волю Юнони вшанує і дасть їй офіри побожні».
В серці розпаленім думи такі обертаючи потай,
Лине цариця на острів Еолію, в те родовище
Бур і дощів ненастанних. Цар Еол в печері великій
Там непоборні вітри та бурі усі громоносні
Міцно тримає в обладі, гамуючи їх ланцюгами.
Ремствують буйні і, гомін збудивши вгорі нездоланний,
Б'ються довкола замків. Цар Еол сидить у твердині,
Берло в руках, і втишає їм лють, і прискромлює серце.
Бо ж попустити їм, море, і землю, і горішнє небо —
Все рознесуть буревійні і геть розімчать у просторах.
Тим-то владика світів і замкнув їх у чорні яскині
І, опасаючись сам небезпеки, важкою горою
Їх привалив і наставив царя, що на праві незломнім
Міг би їм волю давать і знову до рук прибирати.
От до того царя і вдалася покірно Юнона:
«Еоле! Владі твоїй господар людей і безсмертних
Хвилі віддав — і власкавлювать їх, і здіймати вітрами.
Плем'я вороже мені випливає на море Тірренське,
Трою у край Італійський везе і звитяжених ларів.
Сили вітрам надихни, поруйнуй кораблі, потопи їх,
Трупом пловців укриваючи тоні морські безбережні.
Маю я в почеті німф найприкметніших дві семериці;
Вродою дивною з них найповабнішу — Деіопею —
Нині ж тобі прирікаю віддати у шлюб непорушний:
Хай, за послугу твою нагородою бувши, з тобою
Вік проживе і нащаддя тобі подарує вродливе».
Еол говорить: «Я твій, о царице! Чого б не схотіла,
Маєш лише зажадати, а виконать — мій обов'язок.
Ти мені царство моє присудила, дала мені частку
Від повновласті Юпітера, ти мені там дозволяєш
Божеські учти одвідувать, тут — керувати вітрами».
Мовив, і гору порожню у бік патерицею б'є він,
І відкриває отвори, і, в лаву струнку вшикувавшись,
Подуви всі вилітають і вихрами линуть на землю;

Наполягають на море і все до нуртів щонайглибших
Збурюють разом — і Евр, і Нот, і бурхливістю знаний
Афрік,— і хвилі могутні на берег віддалений котять.
Крик розітнувся на морі, ко́дол та щогли скрипіння.
Хмари, набігши раптово, у тевкрів з очей виривають
День і небесну блакить. І ніч нависає над морем.
Загуркотіла твердінь, блискавками мигоче рясними;
Де б не поглянув, усе неминучою смертю грозиться.
Раптом безвладність холодна на серце Енеєві впала,
Стогін зірвався йому і, руки здіймаючи вгору,
Кличе він голосом дужим: «Які ж бо ви, браття, щасливі,
Що у батьків на очах, під високими мурами Трої
Стрінули смерть у бою! І ти, найсильніший з данаїв,
Тідіде, чом я не зміг на полях Іліона загинуть
І від правиці твоєї із кровію душу пролляти —
Там, де Гектор упав під списом Еакіда, де велет
Ліг у бою Сарпедон, і стільки щитів і шоломів
Котить по дну Сімоент між тілами героїв полеглих».

Стогне й метається він. А буря реве Аквілоном,
Вкрай обірвала вітрила і хвилю до зір підкидає.
Ламлються весла. А море носи кораблям одвернуло,
Б'є у боки, у облавки, горою паде́ на помости.
Ті — на шпилі водянім, а ці западаються в яму.
Дно оголилось. У пісках кипить і бушує негода.
Нот розходився і три кораблі на приховані скелі
Мчить (той хребет величенний, що з хвиль виринає глибоких,
Зве Вівтарями народ італійський), а Евр, завертівши
Друге тройко́, гонить їх мілководдям — аж глянути страшно!
І, посадивши на бродах, піско́ватим валом обносить.
От уже човен з насадом Лікійським та вірним Оронтом
Перед очима в самого Енея бурун височенний
Б'є по кормі, а старого керманича сторч головою
В море змиває і, тричі на місці судно обернувши,
На пожертя віддає ненатлим нуртам та глибинам:
Поодинокі лише виринають плавці у розложисті тоні.
Дошки, і збіжжя троянське, і зброя пливе по безоднях.
Вже Ільйонеїв міцний корабель і дебелий Ахатів,
Той, що Абанта тримав, і той, що Алета старого,
Бурею вщент переможені, закріпи всі розхитались
І крізь щілини роззявлені воду солону вбирають.

Тою порою, що спінений Понт розгулявся і плеще,
Вчув і стривожився вельми Нептун,— що негода зірвалась,
Що від найглибшого дна знадобилися хвилі,— і, плеса

Збурених вод оглядаючи, голову зносить над морем.
Бачить Енеєву флоту, по хвилях розкидану різно,
Троїв, знеможених бурею та руйнуванням небесним;
І відкриваються братові злість і підступство Юнони.
Кличе до себе Зефіра та Евра і мовить поважно:
«Чи не занадто звіряєтесь ви на свій рід і потугу?
Як то без волі моєї вітри, моря й суходоли
Важитесь ви помішати і гори такі нагромадить?
Я вас! І дайте-но море розлоге мені вгамувати,
Карою мусите ви сваволю мені відкупити.
Миттю втікайте і так ватажкові своєму скажіте:
Що не йому панування над морем і тризубень царський
Жереб судив, а мені. У скелях своїх велетенських,
Вашому стоїщі, Евре, хай Еол собі розкошує
В гідності царській і бурі скоряє собі у темниці».

Ще й до кінця не домовивши, море набрякле гамує,
Нарізно хмари жене нагромаджені, сонце виводить.
Пильний Тритон і легка Кімотоя з підводяних рифів
Зводять човни, а володар обом помагає тризубцем
І розгрібає піски, втихомирює хвиль нарікання,
І по свічадах морських помчав у легкій колісниці.
І, як на вічах не раз велелюдних буває, коли там
Заколот несамовитий повстане і чернь ворохобить,—
Вже головешки летять і каміння, поблискує зброя;
А зауважать нараз чоловіка, заслугами, честю
Знаного людові, і замовкають, і слухають пильно,
Він же царює речами і пристрасті їм утишає,—
Так і на морі бурха́ння та гук западаються, скоро,
По́верхню всю оглядаючи, під розпогодженим небом
Віжки пускаючи, мчить панотець на колесах покірних.

Зморені тяжко, енеяни прагнуть мерщій досягнути
Берега і до лібійського грунту човни привертають.
У суходолі глибока западина є там, і острів
Супроти неї, і затишна гавань, утворена ними.
Хвилі морські не доходять затоки, об острів розбившись;
Скелі зусюди її обступають, двома стрімчаками
В небо спинаючись грізно, і широко води погожі
В затінку їх спочивають. Ліси по шпилях зеленіють,
Сонцем облиті, а долі затінений гай простягнувся.
Глянувши просто — печера тьмяна́ під навислим камінням.
В ній джерела́ журкотливі і приступки в скелях природні,
Німфам — домівка. І суднам не треба там цепом залізним

Берега братись, ні скривленим якорем дна добувати.
В заводі ті і вступає Еней із сьома кораблями —
Все, що зосталось йому, і, тугою за суходолом
По́йняті, зразу ж на берег вискакують люди троянські,
Ріння усе надбережне вкриваючи змученим тілом.
Тут щонайперше Ахат, роздобувши з кременя іскру,
Листом сухим підхопивши її і поживи додавши,
З того запасу небавом багаття живе розкладає.
Інші виносять Церерине зерно, водою попсуте,
Та розмаїте до нього знаряддя, і, що надається
До уживання, сушать в огні, і мелють на жорнах.

Тою ж порою Еней на узгір'я виходить; на море
Дивиться він, далечінь оглядає, чи де не забачить
Гнаного вітром Антея, фрігійські човни-двоєрядки,
Капія або Каїкову зброю на кермі високій.
Жодного човна! Та от — примічає він — троє оленів
На узбережжі блукають, а далі весь рід їх пасеться,
Довгою в жизній долині простягшись ген-ген чередою.
Тут він спинився, і лука бере, і стрілу прудколетну
На тятиву накладає, узявши її від Ахата.
Цілить спочатку у трьох вожаїв, що їх роги гіллясті,
Мовби дерева, зростають; а потім, сполохавши рід весь,
Стрілами гонить у гай густолистий і лук залишає
Тільки тоді, коли семеро дужих звірів показніших
Впали на землю, до суден троянських числом дорівнявшись;
Потім іде до причалу, і здобич мисливську паює
Поміж човнами, і вина, що добрий Ацест навантажив
На кораблі, коли вони острів Трирогу лишали,
Теж роздає, і братчикам тугу гірку розважає:
«Друзі, та чей же досвідчені ви у пригодах скорботних!
В гіршій біді витривалі! Минуться і ці небезпеки.
Знаєте Сціллине ви навіженство, і скелі співучі
Бачили зблизька, і камінь Циклопа у пам'яті вашій
Ще не минувся... Верніть собі звагу, а розпач і тугу
Далі женіте. І злигодні любо колись пригадаєм.
Крізь розмаїті нещастя та крайнощі всі незчисленні
В Лацій простуєм тепер, де мир і господа спокійна
Нас дожидає, де Трою призначено нам оновити.
Отже, кріпіться і серцем до кращої долі готуйтесь».

Так промовляє і сам, не виходячи з мук і тривоги,
Світлом надії горить, і з болем сердечним таїться.
Ті ж, заходившись собі біля страви, бенкет уряджають.

Оббілувавши оленів і потрух увесь повиймавши,
Тут вирізають шматки соковиті, стромляють на рожна,
Там казани повиносили мідні, багаття розводять,
Стравою потім підживлюють сили: простершися в травах,
Ласують давнім вином, дичину споживають добірну.
А як вдоволено голод і набік одсунуто їжу,
Друзів утрачених образ у теплих словах поновляють;
Страх і надія приходять по черзі: то бачать живими,
То видається,— загинули й поклику вже не почують.
Сам же Еней боговірний оплакує надто Оронта,
Тяжко зітхає над долею Аміка, тужить за Ліком,
Та неподоланим Гією, та непоборним Клоантом.

Бенкетування кінчалось, коли з верховини етеру
Глянув Юпітер на море вітрильно-крилате, на землі
Та узбережжя, на різні народи, і, в небі спинившись,
Божеські зори свої затримáв на Лібійському царстві.
І як турботи такі обертав він у серці, до нього,
Ніжна й смутна, блискучими слізьми зрошаючи очі,
Так удається Венера: «О ти, що ділами смертельних
І несмертельних одвіку владаєш і мечеш перуни!
Щó мій Еней заподіяти міг проти тебе такого,
Щó учинили троянці, що стільки вже лиха зазнали
Ради Італії і, безталанні, спочинку не знайдуть?
Ти ж нам подав обітни́цю, що в у́пливі часу побачим
Ми знакомитих мужів од крові і племені тевкра,
І подолають вони суходоли і море підіб'ють.
Нині ж яка новина обітни́цю твою заступила?
У жалібно́му занепаді Трої, у темних руїнах
Я утішалась, що Доля неласку давнішу відкупить,—
Нині ж ті самі нещастя женуть переможений люд мій
Знову,— і де положив ти, о царю, кінець бідуванням?
Міг же Антенор, із тиску данайської зброї пробившись,
Без небезпеки в затоку пройти Іллірійську — і далі
В царство Лібурнів і вустя Тімава- ріки обминути,
Що, упадаючи голосно з гір дев'ятьма течіями,
В море спішить, і рокоче, і зрошує луки родючі.
Там осадив він Патавію-місто і втомленим тевкрам
Дав пристановище, людям тубільним ім'я залишивши,
І, заспокоївши зброю троянську, спочив тихомирно.
Ми ж породіння твоє, що небо нам во́лиш одкрити,
Втративши знов кораблі, на поталу єдиній (о горе!)
Дані навік і розлучені з краєм своїм Італійським.
То нам заплата за нашу побожність? І берло новітнє?»

Та, посміхнувшися, батько богів і людей сотворитель
Оком повів, що єднає негоду і небо ласкавить,
І приголубив дочку, у відповідь їй проказавши:
«Марне тремтиш, Цітереє. Нерушно стоїть твого роду
Доля обіцяна. Місто побачиш і мур Лавінійський,
Суджений з предку віків, і до горішніх зір запровадиш
Мужнього серцем Енея. І слово моє непохитне.
Син твій (скажу я тобі, раз турбота тебе непокоїть,
І таємниче прийдешнє з сувоїв судьби прочитаєш),
Син твій Італію сповнить борнею, і люд войовничий
Скорить собі, і звича́ї уставить, і мури спорудить.
А як на царстві Латинському третє мине йому літо
І як утретє минеться зима по здоланню рутулів,
Отрок Асканій, що нині Іула йому надається
Йменння (бо ж Ілом не зватись йому, як нема Іліона),
Тридцять великих кругів годових пануватиме потім
І з лавінійського міста оселю свою королівську
Перенесе до міцної знаряддям і Довгої Альби.
Триста їй літ царювати і славитись родом троянським,
Доки царівна-жрекиня, від Марса самого вагітна,
Ілія в світ не появить свого порождіння двойного.
Тут під покровом вовчиці рудої згодований гойно
Ромул підгорне свій рід, і Марсовим муром оточить,
І на своє імено нарече його римським народом.
Цим уже я не кладу реченців і межі не знаходжу,—
Владу судив без кінця. І навіть Юнона напасна,
Що ненастанно моря, й суходоли, і небо турбує,
Серце одмінить своє і буде зо мною плекати
Римлян, володарів світу, зодягнене тогою плем'я.
Так ухвалив я. Часи довершаться — і прийде година,
Що племено Ассаракове славні уярмить Мікени,
Фтію і Аргос підбитий примусить собі слугувати.
І народитися має у роді славетному Цезар,
На Океані потугою знаний, а славою в зорях —
Юлій, на ймення спадкове Іула-царя наречений.
Радо зустрінеш його, як, дарунками Сходу розкішний,
Вступить у небо, і будуть його в молитвах поминати.
Вік злагідніє тоді і війни в непам'яті згинуть,
Веста, і Вірність днедавня, і Рем, і Квірін одностайно
Будуть права уставляти. І щільно на засув залізний
Візьмуться брами Незгоди: всередині ж люта Ненатлість
Сяде на зброї самотня і, вся спижевими вузлами
Туго пов'язана, в люті даремній заб'ється, заскиглить».

Так проказав він і Маїну паросць з висот посилає,—
Щоб і земля, і Карта́гіни свіжопоставлені мури
Не відмовляли гостинності тевкрам, і владна Дідона
Їх прийняла у свої володіння. І лине звістовник,
Веслами крил гребучи. І от він у краї Лібійськім
Діє по слову володаря, і залишають пунійці
Давню свою неподатливість. Надто ж цариця голубить
В серці своїм тихомир'я і лагідну щиру зичливість.

А боговірний Еней, цілу ніч змарнувавши у думах,
Скоро світанок зійшов благодатний,— ухвалює вийти
І роздивитись кругом, до яких узбережжів прибила
Їх непогода, і хто тут насельником — звір чи людина,
Щоб по розвідинах друзям усе розповісти достоту.
У гущині непроглядній, в западині скель прямовисних
Судна свої укриває, затінені гаєм дрімучим.
Сам же рушає, Ахата єдиного взявши з собою.
На раменах два великі списи з поконеччям залізним.
Тут йому мати назустріч з середини лісу виходить,
Діви спартанської образ і вбра́ння узявши на себе,
Або тракіянки стать Гарпаліки, що кіньми правує,
Випереджаючи в гоні шаленім вітри прудкобіжні.
Наручний лук за плечима у неї — звичаєм мисливським;
Кучері дано свавільному вітрові; голі коліна;
Одіж хвилясту підв'язано туго вузлом непорушним.
Мовить вона: «Чи не бачили ви, о юнацтво добірне,
Десь ненароком сестрички моєї, що тут заблукала —
Із сайдаком і плямистою шкурою рисі на плечах,
Може, де вепра напавши неситого, криком гонила?»
Так проказала Венера, і син одповів їй Венерин:
«Жодної я із сестричок твоїх не чував і не бачив,
Діво! Не знаю твого величання. Лицем — несмертельна,
Не про людину звістує твій голос, ти, певно, богиня!
Хто ти, сестра Аполлона чи німфа яка богорівна,
Будь милосердна і горя тягар одпусти нестерпучий.
Під небесами якими, в якій стороні пробуваєм —
Нам розкажи! Бо, не бачивши люду, не знаючи краю,
Блудимо тут, бурунами морськими та бурями биті:
Гойні офіри за те від правиці моєї побачиш!»

Мовить Венера: «О ні! Я такої не гідна пошани:
Так повелося у нас, у тірійок,— при зброї ходити
І пурпуровий на литках високий котурн шнурувати.
Царство ти бачиш Пунійське, тірійця Агенора місто;

Землі ж належать лібійцям, в оружнім бою нездоланним.
Влада в руках у Дідони, що з міста тірійського вийшла,
Дівера кривд уникаючи. Довга то повість, багато
В ній плутанини — я тільки верхи перегляну з тобою.
Звався Сіхеєм її чоловік, і був найбагатший
У фінікіянах. Щиро любила його бідолашна
З першого дня, як її, непорочну, до чесного шлюбу
Батько віддав. Царем же у Тірі був брат молодого —
Пігмаліон, із наземних усіх найлютіший злочинця.
Скоро незгода між ними постала, і брат нечестивий
Потай убив необачного лезом підступним Сіхея
Край вівтаря, засліпившися золотом, і братової
Шлюб споневажив; і довго таїв заподіяну кривду,
Вигадки плів і надіями марними зводив Дідону.
Та незабаром у віщому сні перед нею з'явилась
Тінь непохована. Звівши обличчя бліде, дивоглядне,
Викрила їй храмову таємницю, і груди пробиті
Їй показала, і навіч явила злочинство цареве.
Радить покинути край і тікання своє приспішити,
А на підмогу в дорозі показує скарб потаємний,
Пильно укритий — незнаного срібла та золота купи.
Вражена тим, товариство собі добирає Дідона.
Всі, кого жах, і ненависть, і лють до царя поєднали,
Сходяться. На кораблі, що у місті в той час нагодились,
Зносять скарби і вантажать. І от уже плине по морю
Пігмаліонове золото. Жінка все те довершила.
Так і дістались до краю, де нині стоять велетенські
Мури і зноситься гордий нової Карта́гіни замок.
(Землю купили, і Бірса славетному грунту наймення —
Скільки воловою шкурою можна було охопити).
Але хто ж ви і з яких узбережжів сюди заблукали,
Звідки й куди ваша путь пролягає?» І так на той запит
Відповідає Еней у глибокім зітханні сердечнім:

«О, коли б я розповів од самого початку, богине,
І коли б ласка твоя про злигодні наші послухать,—
Веспер раніше б замкнув небеса і день упокоїв.
Нас од старинної Трої,— як тільки до вашого уха
Славне наймення долинуло Троя,— по довгих блуканнях
Буря свавольна прибила до цих узбережжів лібійських.
Я — боговірний Еней, що пенати у ворога вирвав,
Взявши на свій корабель, і славою знісся до неба.
Плину в Італію я, до роду свого, що походить
Від громовладця самого. У морі Фрігійському мав я

Двадесять суден, і мати-богиня мені помагала,
Ледве одна семериця від Евра та хвиль зациліла;
Сам я, забутий, нужденний, блуджу у пустелі лібійській,
Гнаний з Європи, від Азії гнаний». Та дальшої скарги
Не припустила Венера і так йому в річ упадає:

«Хто б ти не був, але думаю я, що в опіці небесній
Ти пробуваєш, коли ти тірійських осель доступився.
Далі простуй, поки дійдеш цариципних славних порогів.
Знай, що твоє товариство і судна твої врятувались
І до безпечних заток з вітерцем ходовим завертають —
Чей же немарно мене ворожіння батьки научали!
Глянь, як ця лебедів зграя кричить у повітрі, весела,—
Їх од етерних висот Юпітерів птах, залетівши,
В чистому небі полохав, а нині, у ключ розвернувшись,
Ті поспадали додолу, а ці — де їм сісти, шукають.
Як вони, лиха уникнувши, дужими крилами плещуть!
Як у повітрі окреслюють кола, ячать і співають!
Так і твої кораблі, і твоє молодецтво троянське
Або на котвах стає, або до причалу прямує.
Сміливо ж далі іди, куди стежка твоя завертає».

Мовила — і відвернулась. І тут зарожевіла шия,
Амброзіальне волосся тонким ароматом війнуло,
Шата коротка опала додолу: в ході і поставі
Справжня богиня нараз об'явилась. І зразу ж володар
Матір пізнав і словом тужливим услід обізвався:
«Нащо, жорстока, облудною статтю ошукуєш сина
Ти невідступно? Чому б я не міг твоїх рук доторкнутись,
І говорити до тебе, і голос почути правдивий?»
Так нарікає і кроки свої скеровує в місто.
І подорожнім Венера заслону дає із туману;
Мовби плаща із густого повітря на них накидає,
Щоб не помітив ніхто, і кривди ніхто не подіяв,
І на путі не задержав питанням про ціль і дорогу.
Справивши те, подалася до Пафу свого і, весела,
Пишну домівку свою повітала, де сто її храмів
Зносять кадила сабейські і свіжими квітнуть вінками.

Далі ідуть подорожні, куди їх тропа закликає,
І незабаром стають на горбі, що над містом панує,
Маючи замок насупроти себе грізний оборонний.
Дивом дивує Еней на споруду таку — між землянок,
Дивом дивує міським бруковицям, і брамі, і людям.

Пильно до праці взялися тірійці: ті мури мурують,
Щоб докінчити фортецю, підкочують брили камінні,
Інші для власних осель позначають грунта борозною,
Треті суди уставляють, сенат та уря́ди найвищі,
Гавань поглиблюють там, а тут підмурівки виводять
Задля сидінь театральних, і просто у камені дикім
Повирубали колони — майбутньої сцени покрасу.
Все те роботу бджолину нагадує: десь у початку
Щедрого літа, у променях сонця, по луках зелених,
Грає бджола молодими роями, або запахущий
Мед запасає і не́ктаром повнить тісні комірчини,
Або прибуток збирає від новоприбулих, і трутнів
Плем'я ледаче від повних уже щільників одганяє.
Праця і рух — і дихає медом щільник ароматний.
«О щасливі! У вас уже мури міські виростають»,—
Мовить Еней, і покрівлі з вершини горба оглядає,
І, оповитий туманом, спускається (річ неймовірна!)
В людське живе осереддя, нікому з людей не помітний.

Тінявий гай зеленів посередині міста, де, кажуть,
Пуни, вітрами та борвієм гнані, як вийшли на берег,
Зразу ж признаку собі одкопали — ту голову кінську,
Що показала Юнона-цариця, звістуючи місту
Славу гучну у боях і надовго сприятливе щастя.
Тут і поставила храм величавий Дідона Тірійська,
Щедрий дарами і доброю міццю Юнони багатий.
Міддю оковані сходи здіймалися: мідні одвірки
Падали в око, і міддю бляховані двері рипіли.

Тут, у святому гаю, новина несподівана гонить
Сумнів і жах; тут уперше Еней починає плекати
Ясну надію, і певність — що лихо мине — віднаходить,
Бо ж біля храму, ждучи на царицю і кожну оздобу
Переглядаючи пильно, дивуючись долі і щастю
Міста нового і шану віддавши митцевому хисту
Та працьовитості, бачить події нараз іліонські —
Битви, що гомоном слави в широких світах пролунали:
Тут і Пріам, і Атрід, і Ахілл, обом ненависний.
І зупинився Еней: «Чи є де країна, Ахате,
Місце чи є на землі, де б злигоднів наших не знали?
От він, Пріам! Ще є нагорода за честь і за гідність,
Є ще на світі сльоза і до подвигів людських пошана.
Не потерпай же: ця слава віщує тобі порятунок!»
Мовив, і очі живи́ть на марнім німім малюванні,

Тяжко зітхає, і котяться сльози потоком нестримним.
Тут йому видко, як, лавою ставши довкола Пергаму,
Граї назад подаються; натиснула молодь троянська;
Там одступають фрігійці: жене їх Ахілл шеломéнний.
Трохи оподаль на очі йому навертаються білі
Резові шатра, той табір, у першому сні нерухомий,
Що різаниною Тідід кривавий його запустошив.
Грекам дісталися коні гарячі: ще й корму не встигли
Покуштувати троянського, ні у Скамандрі напитись.
З іншого боку летить у бою обеззброєний Троїл,
Хлопчик нещасний, що став до борні з незрівнянним Ахілʹлом.
Коні несуть його — він же у возі відкинувся навзнак,
Віжки тримає, а кучері чорні метуть бойовище;
Спис обернувся, і вістря дорожній розкреслює порох.
Далі троянки ідуть, розметавши по плечах волосся,
До вівтарів невблаганної серцем Паллади, і пеплум
Їй на офіру несуть, і в розпачі б'ють себе в груди —
Діва ж сидить на престолі і погляд від них одвернула.
Далі бездушного Гектора втретє Ахілл-переможець
Круг Іліона волочить, щоб потім за золото 'ддати.
Стогін тяжкий вирива́ється з серця Енеєві, скоро
Бачить він друга забитого зброю, і тіло вояцьке,
І неозброєні руки Пріама, з молінням простерті.
Він помічає себе серед тиску ахаїв чільніших,
Шики прибульців зі Сходу і Мемнона чорного панцир;
Бачить округлі щити — амазонок ряди незчисленні;
Пентезілея веде їх до бою, грізна́, войовнича,
І, пояском золотим підв'язавши оголені перса,
З чоловіками вона не боїться змагатися збройно.

Поки троянець Еней оглядає картини дивочні,
Поки стоїть і німує, віддавшися весь спогляданню,—
До будування цариця іде, незрівнянна на вроду,
А за царицею слідом добірного вицвіт юнацтва.
Як на Евротовім березі або на горах Цінтійських
Водить Діана танок, і зусюди прилинуть до неї
Хори легкі Ореад. Вона ж сайдака перекине
Через плече і рушить, найвища з богинь олімпійських,—
Що то за радість тоді вповива́є Латонине серце!
Так і Дідона сіяла красою і йшла в осереддя
Праці і всіх закликала до міста майбутнього братись.
Перед дверима богині, під дахом високого храму,
Сіла на троні вона, в оружному колі вояцькім.
Суд вирікала, закони заводила і поміж людьми

То постановою, то жеребком розкладала роботи.
Тут несподівано бачить Еней, як у збігові люду
Мужній Клоант, і Сергест, і Антей до святині надходять
З іншими тевкрами, що налітна́ на просторищах моря
Буря схопила і в сторони їх розімчала далекі.
Вражений дивом, спинився. Від радості та небезпеки
Розхвилювався Ахат. І бажанням горять потисну́ти
Дружню правицю, і тяжко турбуються дальшою миттю.
Затамувавши чуття, із туманної стежать обслони,
Доля яка перестріла мандрівників, де залишились
Їх кораблі, і для чого сюди прибувають? Бо ж тлумом
Сходяться від кораблів і храм виповняють благанням.
Ледве зайшли під склепіння, і дано їм слово держати.
Іліоней, найстаріший з усіх, починає лагідно:
«Ти, о царице, що з ласки Юпітера тут осадила
Царство і люд непокірний єднаєш собі правотою!
Ми — переможені тройці, всіма наблукавшись морями,
Молим тебе: не давай наших суден на здобич огневі!
Згляньсяся над людом побожним, спізнай наше горе смертельне.
Ми не пустошити землю лібійську сюди заблукали
І не збираємось чорним грабунком човни навантажить:
Ні, в переможених серце від тих зазіхань далеке.
Є сторона — Гесперійською греки її прозивають,—
Давня країна, прославлена військом та грунтом родючим,
Люд енотрійський її оселив — та нові покоління
Стали, на ймення свого ватажка, італійцями зватись.
Ось ми куди прямували.
Та несподівано бурю здійняв Оріон дощовитий
І, на обмілини нас ошалілим Австром погнавши,
Сіллю морською здолав нас, на скелі погнав непрохожі;
Тільки частина плавців до вашого грунту прибилась.
Але ж... який у вас люд? І яка сторона припускає
Звичай подібний? Гостинність чужа узбережжям тутешнім.
Зброя дзвенить, не дає і на край суходолу ступити.
Хай ви людей і смертельну їх міць держите у погорді —
Не зневажайте богів, на чесноту і гріх пам'ятливих.
Був у нас цар і державця Еней, що ніхто й не зрівнявся
З ним справедливістю, збройною міццю та духом побожним.
Якщо роковано нині йому врятуватись і п'є він
Подих наземного світу і з тінями ще не блукає,—
То не опасуйся: не пошкодуєш, що ти учинила
Послугу нам перед іншими. Є у Сіцілії царство,
Зброя, міста і владика Ацеșт од троянської крові.
Тільки дозволь кораблі до берега нам привернути,

Дерева взяти у лісі та весел собі настругати —
І як нам дано царя і братерства свого дочекатись,
Радісно ми попливем до Італії, в землю латинську.
Як же, володарю тевкрів, тобі не судився рятунок,
І простелились нурта над тобою, і згинув Іул наш,—
Ми подамося назад, до Сіканського моря, до селищ,
Звідки до вас прибули — до вождя і зичливця Ацеста».
Іліоней закінчив, і гомоном спільним озвались
Всі дарданіди.

Злегка чолом поникаючи, коротко мовить Дідона:
«Тевкри, одкиньте турботу і страху в серцях не тримайте.
Труднощі наші і царства несталість мені накидають
Заходи ті негостинні, те чуйне границь пильнування.
Хто ж товариства енейців і хто Іліона не знає
Мужніх бойців? І облоги з нечувано лютим пожаром?
Бо ж не до краю серця здебелілі у грудях пунійських,
І не занадто од нас одвертається сонце живуще!
Чи до Гесперії рушите ви, на Сатурнові ниви,
Чи до Ацеста-вождя, до Ерікса гір пожаданих,—
Вас я пущу безборонно і видам усе до потреби,
А побажаєте в царстві цьому залишитись зо мною,—
Місто, що нині будується, ваше. Виходьте на берег!
Трой чи тірієць — ніякої в мене одміни не буде.
О, коли б сам з цим же вітром південним сюди нагодився
Ваш оборонець Еней! По всьому узбережжю пошлю я
Вірних гінців і найдальші границі звелю обшукати —
Чей же блукає де-небудь в лісах чи по селищах людських?»
До глибини розворушені словом, Ахат і побожний
Батько Еней поривались давно уже млу розірвати;
Тут, до Енея звернувшись, хоробрий Ахат обізвався:
«Сину богині, яка в твоїм серці зринає ухвала?
Бачиш, ніщо не пропало, і братчики всі повернулись,
Тільки й нема одного, що на о́чах у нас поглинуло
Море розбурхане. Сталось — як мати тобі ворожила!»
Ледве промовив, як оболок темний, розлитий довкола,
Раптом прорвався і в чистому небі розвіявся легко.
Станув Еней перед людом і, весь опромінений сяйвом,
Був раменами до бога подібний: бо ж мати Венера
Кучерям сина краси надавала, і юності відблиск
В лицях йому зарожевів і звагою сповнились очі.
Кістку отак різьбярева рука оздобляє слонову,
Так у червоному золоті срібло та мармур яснiють,
І, несподіваний, так до цариці й до людського збору

Він удається: «Я з вами, не треба пошуканок. Ось я,
Троєць Еней, урятований з хвилі Лібійського моря,
Ти ж, о єдина, що глибоко болем троянським болієш,
Що — не добитих данаями, на суходолі і в морі
Повною чашею горя напоєних, голих, голодних —
Нас до господи й до царства свого прилучаєш! Несила
Нам, о царице, несила кому б не було із троянців,
В світі розкиданих, гідну подяку тобі уложити.
Хай несмертельні тобі (коли є нагорода побожним
І коли праведне серце в шанобі іще пробуває)
Гойно за те віддадуть. У якому ж блаженному роді
Ти із'явилась? Яких ти батьків звеселила собою?
Поки до моря спливатимуть ріки, поки в долинах
Перебігатиме тінь од шпилів, а в горішнім небі
Зорі живитися будуть,— наймення твоє і чеснота
Підуть зо мною на всі мої дальші дороги». Промовив,
І подає Ільйонеєві праву, Серастові ліву
(Мужнього тисне Клеонта і мужнього Гію вітає).

Образ героя найперше Дідону вразив фінікійську,
Потім — нещастя його. І так вона мовить устами:
«Сину богині, яка тебе доля крізь ті небезпеки
Гонить? І сила яка до суворих країн привертає?
Ти ж бо той самий Еней, що Да́рдана крові — Анхізу
Мати Венера на світ привела біля вод Сімоенту?
Тевкра я знала колись, як він до Сідону приходив
З рідного краю вигнанцем, щоб царство нове роздобути
Із запомогою Бела; а батько мій Бел, звоювавши
Кіпра багатого ниви, всю землю ту мав у обладі.
З ранніх ще літ по знаку́ мені злигодні вашого царства,
Слава троянська, і ти, і пелазгів царі войовничі.
Навіть і ворог тоді іліонян хвалою підносив,
Пагінцем сам від троянського пня величався охоче.
Отже, вояцтво, і ви розгостіться у нашому домі.
Знайте, і я, лихоліттям досвідчена, довго терпіла,
Поки богове дозволили ці береги осадити.
Горя зазнавши, нужденним учусь і сама помагати».
Мовила. І одночасно Енея веде до палацу,
Упоряджає офіри безсмертним богам одночасно;
А товариству на берег наказує зараз послати
Двадцять биків і сотню великих щетинястих вепрів,
Сотню ягнят молодих і добре вгодованих маток,
Щедрі дарунки святочного дня.
Учта тим часом розкішна готується в царських покоях;

Попід склепінням високим оздоба нечувана сяє:
Килими ткані красуються скрізь багрецем найдорожчим;
Срібне начиння столи обтяжає; у золоті кубків
Видко різьблені діяння батьків і вчинки численних
Витязів од найдавніших начатків пунійського роду.

Батько ж Еней — неспроможен без сина знайти супокою —
Каже Ахатові йти до причалів і все розказати
Синові, і самого́ привести до пунійського муру
(Все про Асканія ніжно піклується батькова думка).
Каже він також узяти дари, що в руїні троянській
З полум'я виніс — плаща золотого в оздобі мистецькій
І дороге покривало, акантом шафрановим ткане,—
Вбрання Гелени-аргів'янки (як із Мікен знакомитих
До нечестивого шлюбу в далекий Пергам поспішала,
Їй же від матері Леди дісталося те в подарунок),
Берло узяти велить, що носила колись Іліона,
Старша з Пріамових дочок, і перлів разок многоцінний,
І діадему з подвійною грою каміння і злота.
І до човнів поспішає Ахат — доконати веління.

А Цітерея тим часом новий обмірковує задум,
Заходів інших береться: щоб, постать свою відмінивши,
Замість Іула, Купідін мерщій приступив до цариці,
І подарунки віддав, і коханням їй висушив кості.
Їй увижається зрада. Тірійського слова двозначність
І невгамовна Юнони злостивість тривожать їй серце.
І, невпокійна, до сина крилатого так промовляє:
«Сину мій, владо моя, що єдиний у цілому світі
Стріли Тіфоєві батька богів і вождя зневажаєш,
Сину, до тебе вдаюсь, до безсмертної сили твоєї.
Знаєш гаразд, як твій брат Еней, блукаючи морем
Вздовж берегів негостинних, спізнав усю лють і запеклість
Серця Юнони; ти сам вболівав над моїм бідуванням.
Нині ж Дідона його фінікіянка лагідним словом
Щиро у себе держи́ть. Та Юнони боюсь я, що може
Все відмінити: не стерпить вона повороту такого!
От я й гадаю, на хитрощі взявшись, огонь розпалити
В серці Дідони, щоб навіть богині воно не корилось
І до Енея коханням великим, як я, прив'язалось.
Як осягнути того — послухай мого научання.
Царствений хлопчик Асканій, турбота моя найдорожча,
Батьківській волі покірний, іде до сідонського міста
І подарунки несе, від пожару та хвиль позосталі.

Сном огорнувши його, на Цітеру візьму його дальню
Або у храмі укрию своїм на горі Ідалійській,
Щоб здогадатись не міг він і нам перешкодою стати.
Ти його образ візьми на єдину добу — і, хлоп'ятко,
В іншій подобі хлоп'ячій царицю мені ошукаєш.
І як до серця тебе, звеселившись, пригорне Дідона
Серед бенкету дзвінкого, за спіненим кубком Ліея,
Як обіймати почне і цілунками пестити рясно,—
Ти їй огонь потаємний навій і трутизну підступну».

Матері слову кори́ться Амор, і згорнув свої крила,
І виступає, веселий, Іула ходу перейнявши.
Мати ж Венера на вії Асканія сон супокійний
Зводить, і, ніжно на теплому лоні своїм пригорнувши,
До Ідалійського гаю відносить, і там в майоранах
Пестить тонким ароматом і затінком криє солодким.
От уже путь до Тірійського замка простує Купідін
І подарунки несе під Ахатовим проводом певним.
Як же прийшли до палацу, Дідона уже під наметом
На дорогих килимах посередині учти сиділа.
Входить батько Еней, за ним товариство троянське,
І на простелених тканях пурпурних місця обіймають.
Слуги з'являються, кошики з хлібом і воду розносять
І рушники подають із коротковолосої вовни.
П'ять десятків служниць метушаться по царських покоях,
Наготовляють на стіл і про вогнище дбають пенатам.
Інші, сто юних дівчат і сто хлопчаків-одногодків,
Страви на стіл подають і ставляють кубки різьбле́ні.
Сила також і тірійського люду зійшлось у покоях
І на запрошення царське лягло по тканинах барвистих.
На подарунки Енея милуються, сина Іула
Зносять хвалою лице променисте і мову облудну,
Паллі дивуються і покривалу у жовтих акантах.
Надто ж нещасна, на жертву рокована згубі майбутній,
Серця й жадібних очей наси́тити не може цариця,
В захваті від подарунків і дивної отрока вроди.
Він же в обійми Енеєві впав і на шиї зависнув;
А заспокоївши батька мніманого серце гаряче,
Йде до цариці. І пестить вона його оком і серцем,
І пригортає до лона, і гріє: не знає Дідона,
Що то за бог проти неї звитяжить. А він, не забувши
Аціда́ліїних слів, починає захитувать пам'ять
Про чоловіка, завзявшися сповнить живою любов'ю
Душу дрімливу, німу і давно відзвичаєне серце.

От і спочинок настав за бенкетом. Столи відсувають,
Чаші великі становлять і квітами їх коронують.
Гомін пішов у покоях — і присінки котять луною
Голос далеких розмов. Вже склепіння різнé променіє
Лампами; вже смолоскипи темнóту нічну розганяють.
Каже цариця подати їй кубок важкий, самоцвітний,
Золотом красний, що пив його Бел і всі Белові предки,
І виповняє вином. І тиша стає під дахами:
«Батьку Юпітере! Ти, що звичáєм гостинним з'єднав нас!
Хай у веселощах день цей минає троянцям прибулим
І фінікіянам — хай і нащадки його пам'ятають.
Вакхова радість, Юнонина ласка, тривай же над нами!
Ви ж, о тірійці, вітайте своє товариство бенкетне!»
Мовила і пролила над столами краплину присвятну.
Потім устами злегенька діткнулася кубкових вінець,
Бітії передала — припросила, і він нелініво
Вихилив спінену чашу і виблиснув дном золоченим.
Хилиться кубок по черзі. А довговолосий Іопа
При золоченій кітарі Атлантову пісню заводить,
Оповідає про путь місяцéву і труднощі сонця,
Звідки звірí, і людина, і полум'я звідки, і злива,
Звідки сльотливі Гіади, Арктур і обидві Запряжки,
І через що зимовé поспішає до хвиль Океану
Сонце, і що заважає ночам зволікатися довше.
Плещуть раз по раз тірійці, і гості троянські — за ними.
А нещаслива Дідона, віддавшися довгій розмові,
Ніч пересиджує, вкрай упиваючись трунком кохання.
Прагне вона за Пріама, за Гектора прагне дізнатись;
Що то за зброю (питається) мав син Аврори могутній,
Що то за коні були в Діомеда і міць — у Ахілла.
«Ні, від початку найпершого, гостю, тепер розкажи нам,—
Мовить вона,— про підступство данаїв, і злигодні Трої,
І про блукання своє многотрудне. Бо от уже сьоме
Носить морями тебе і всіма суходолами літо».

З КНИГИ ДРУГОЇ

(в. 199—227)

Тут несподівано друга, грізніша подія заходить
І на стурбовані наші серця тягарем налягає.
Лаокоонт, новообраний жрець моревладці Нептуна,
Саме колов молодого бика на офіру святочну.

Бачим: по тихому морю два змії пливуть велетенські
З боку, де Тенед лежить (розказую вам — і здригаюсь!),
І, вигинаючись пружно, до берега поряд простують.
Груди в обох серед хвиль підіймаються; гребні криваві,
Знесені грізно, стоять. Хвости за собою у жмури
Хвилю збирають, і колами в'ються хребти величезні.
Піниться море і плеще, солоне... На берег виходять,
Кров'ю і полум'ям очі горять, лиховісні, неситі,
І язики ворухливі облизують пащу шиплячу.
Всі ми урозтіч, смертельно-бліді, а вони на палкого
Лаокоонта ідуть і, спочатку дітей обвинувши,
Душать обох молодят у сувоях тугих найтісніших,
Зубом отруйним у тіло впиваючись їм неокріпле.
Потім самого його, що на поміч їм кинувся збройно,
Люто хапають і в'яжуть узлами. І от уже двічі
Стан обвинули йому і, шию лускою укритим
Тілом стиснувши, здіймаються ген над його головою.

Він же, руками упершись, даремно вузли розтинає,
Кров'ю і чорною скрізь трутиною по тілу облитий,
Крики нелюдські, страшні до зір підіймає високих,
Мовби той рев, що жертвений бик видає недобитий
Край вівтаря, отрясаючи з себе сокиру непевну.
Змії ж обидва, своє довершивши, повзуть до святині
Вишнього замка і там, під дахом священним Паллади
Захист знаходять, під кругом щита, біля ніг несмертельних.

З КНИГИ П'ЯТОЇ

(в. 835—871)

Темрява ночі уже досягала середини неба;
Тяжко стомились гребці і, знесилені, кинули весла
Та на помості мулкім, та по лавах твердих полягали.
Тільки спочили, як Сон легкокрилий з етеру ясного
Вогким повітрям летить і тумани нічні розгортає.
Так, Палінуре, він лине до тебе, зловісні примари
Він насилає на зір твій... Он сів він на кермі висóко,
Образ Форбанта прийнявши, і з словом до тебе вдається:
«Язідів сину, поглянь: самі хвилі пильнують за тебе,
Рівно так дише повітря,— настала година спокóю.
Голову ти прихили, дай спочити натрудженим óчам,—
Я замість тебе посиджу, за хвилею й морем догляну».

Ледве підводячи вії, натомлений мовить стерничий:
«Що мені радиш, Форбанте? Невже ж я довірюсь потворі?
Чи ти гадаєш, не знаю я хвилі облудного моря?
Як доручу їй Енея; досвідчений давній керманич,
Мало я бачив біди од погідного неба та моря?» —
Так одмовляв він, спокійно і міцно тримався кормила
І не одводив очей од зір на високому небі.
Взяв Легкокрилий тоді галузку, обмочену в Леті
Й міццю снотворною Стіксу напоєну, й чóло старого
Стиха обвіяв. Одразу ж по кволому тілу розлився
Непереможний спокій; склепились досвідчені очі.
Знявшись угору тоді і на човен упавши звисока,
Бог одриває стерно і скидає стерничого в море,—
Марно кричав Палінур, марно в друзів благав порятунку;
Бог легкокрилий, як птах, злетів і щез у повітрі.
Мирно тим часом пливли кораблі по широкому морю.
Мирно дрімали гребці, забезпечені словом Нептуна,
І наближались уже до бескетів Сірен, до тих білих
Скель лиховісних, засіяних густо кістьми мореходців,
І зачували здалека, як бухає море об камінь...
Глянув на керму Еней і побачив: нема Палінура!
Сів до стерна і повів корабель свій по темрявих хвилях,
Тяжко зітхаючи й сльози ллючи над недолею друга:
«О Палінуре, для чого довірився ти небові й морю,
Будеш лежать, непохований, ти на пісках невідомих».

КНИГА ШОСТА

Так він говорить і плаче, і мчить на вітрилах напнутих,
І наостанку підходить до берега Кум Халкідійських.
Провою в море стають кораблі: на якорнім зубі
Держаться дна, а їх керма округлені — мов би лямівка
Вздовж берегів. Тут юнацтво бадьоре вискакує живо
На суходіл Гесперійський: ці крешуть огонь із каміння,
Щоб проростити багаття, а ці в пристановищі звіра
Дрів набирають, а ті — до погожих криниць подалися.
Сам же Еней боговірний іде до шпилів, що належать
Фебові, йде до таємних печер загадково укритих,
Де пробуває Сібілла, що розум її і натхнення
Будить делійський віщун і путі виявляє прийдешні.
От уже Трівіїн гай перед ними і дах золочений.

Дедал колись, повідáють, покинувши царство Мінойське,
Як на крилі прудколетнім поважився в небо злетіти
І під сузір'я полярні нечувану путь спрямувати,—
Тут, у Халкідському замку, зухвалий літун опустився
І, повернувшись на землю, тобі, яснозоряний Фебе,
Крила віддав на офіру і храм спорудив величавий.
Смерть Андрогея віддав він на дверях. Кекропові чада
Карою мали її відпокутувать, власне юнацтво
Смерті лихій прирікаючи. Тут же і урна різьблéна.
З другого боку на дверях — Гносійська земля виринає
З хвилі морської. А далі красується бик уродливий,
І Пазіфаїна пристрасть таємна, і покруч двоїста,
Виплід жаги соромітний — огидлива стать Мінотавра.
Видко і дім, що безвихідним, смертним блуканням грозиться.
Зглянувшись серцем на щиру любов молодої царівни,
Сам будівник показав, як підступство його подолати,—
Ниткою слід позначúвши. Ікаре! І ти відзискав би
Місце своє у різьбі, коли б батьківський смуток дозволив.
Двічі падіння твоє намагався він в золоті 'ддати,
Двічі зривалися батьківські руки. І все б роздивились
Люди троянські. Але по розвідинах тут повернувся
Вірний Ахат, і Главкова з ним прибула Деіфоба,
Феба і Трівії владна жрекиня. І мовила віща:
«Нині не час на даремних видовищах бавити око.
Маєте сім у ярмі небувалих юнців заколоти,
Стільки ж до них і ягнят долучивши, звичáєм офірним».
І як веління таке доконати Еней поспішився,
То до середини храму жрекиня усіх закликає.

В ребра Евбейської скелі врізається грот величезний;
Сто туди ввійсть запроваджує, сто велетенських отвóрів;
Стільки ж і відгуків звідти виносить — оракули віщі.
Ледве зійшли на поріг, як Сібілла озвалась: «Про долю
Час розпитати. Вже бог наближається, бог!» І з тим словом
Перед дверима нараз починає обличчям мінитись.
Довге волосся на плечах розсипалось. Вже дихавиця
Груди поймає і захватом повниться серце. І вища
Стала вона, і несмертною силою голос лунає,
Богом уже недалеким овіяний.— «Де ж обітни́ці?
Де молитви? Отягаєшся, царю троянський! Без того
Уст не розімкне мій храм таємничий!» І знову урвала
Мову святу. І тремтіння нараз крижане перебігло
В кості троянцям. І глибоко зрушилось серце цареве:
«Фебе, всякчас милосердний в трудах і скорботах троянських,

Ти, що Парідову руку і Дардана стріли направив
В груди Ахіллові, ти, що привідцею був мені певним
В хвилях морських, навкруги суходолів,— з тобою ж пройшов я
В землі масільців і бачив лани за надмор'ям сипучим;
От ми ступаєм на берег, так довго для нас недосяжний —
Хай же скінчиться на нім лихоліття уперте троянське...
Згляньтеся й ви над народом пергамським, боги і богині,
Всі несмертельні, кому заважав Іліон і незмірна
Слава троянська. І ти, найсвятіша пророчице, дай нам,
О втаємничена в дії прийдешні (бо я не жадаю,
Що не судилося нам), дай у Лації нам оселити
Наших мандрівних богів і зневажену Трої святиню.
Фебу і Трівії сам із тривалого мармуру храми
Я споруджу, і присвячені Фебові дні встановлю я.
Буде й тобі храмове укриття у державі Троянській:
Там покладу я твої віщування, те слово правдиве,
Родові дане моєму — і ранг виборний, благодатна,
Їх пильнуватиме. Лиш не звіряй віщувань таємничих
Листу легкому — щоб вітер його налітний не розкидав.
Відповідь дай». Так він мовив — і речі в устах обтинає.
А у печері нестямна — та Фебові ще непокірна,
Мечеться віща жрекиня, немовби змагаючись — бога
Скинути з себе. А той на уста її спінені тисне,
Несамовитість гамуючи; волю її підкоряє.
І відчиняються враз сто великих дверей у святині —
З власної волі — і мчать у повітрі слова віщувальні:
«О порятований з хвиль і напастів великого моря!
Тяжче тебе на землі дожидає. У царство Лавінське
Вступлять твої Дарданіди (не маєш про те турбуватись),
Та пошкодують самі, що вступили. Бо ж війни жахливі,
Війни я бачу, і Тіброві плеса, запінені кров'ю.
Буде тобі Сімоент, буде Ксант і данаїв новітніх
Табір, і другий Ахілл повстане в полях італійських —
Теж від богині народжений. І не відразу Юнона
Тевкрове плем'я лишить, і сам ти у скруті останній
По допомогу підеш до народів і міст італійських!
Горе спричинене знов подружжям іншої крові,
Знову з чужинкою шлюб...
Ти ж не корися нещастям, на опір ставай сміливіше,
Де тільки доля дозволить. І перша тропа порятунку
В'ється тобі (несподівана річ) від данайського міста.
Тими словами з свого адітону Сібілла Кумейська
Загадки темні виспівує, плаче-голосить у гроті,

Правду в обслони ховаючи тьмяні. Держи́ть її міцно
На поводу Аполлон і бодцем дотикається серця.
От як опала нестяма і змовкли уста загадкові,
Знов починає Еней: «О, ніякі труди і ніяке
Горе не вразять мене несподіваним виглядом, діво!
Все передбачив і все наперед я у серці розважив;
Лиш одного я бажав би. Як справді тут двері до царства
Тіней, і води мутні Ахеронту стоять болотами,—
Хай би зійшов я, і рідного батька на образ побачив,
Хай би дорогу мені ти до за́клятих брам показала,
Я ж його виніс на плечах з пожару і стріл незліченних,
Урятував у бою із середини шиків ворожих.
Він у блуканні по всіх нуртинах мене супроводив;
Немічний, грози небесні і моря розлогого буйство
Мусив терпіти — і все понад сили і вік свій старечий.
Він же, вмираючи, дав заповіт і благання докинув,
Щоб до порогу твого приступив я. Молю, благодатна,
Згляньсь над батьком і сина порадь (недаремно ж, гадаю,
Гай над Аверном священний тобі доручила Геката).
Якщо Орфей міг подружжя своє до наземного світу
Викликать дзвоном кітари і струн переливчатих співом;
Як почережною смертю Поллукс, визволяючи брата,
Стільки разів діставався до тіней, коли вікопомний
Був там Алкід і Тесей,— тож і я від Юпітера родом».

Тими словами благав і руки зложив на жертовник;
І почала промовляти жрекиня: «О божеська крове,
Анхізіяде Троянче! Не тяжко зійти до Аверну.
Навстіж стоять удень і вночі чорні Дітові брами,
Але назад одступити, на горішнє вирнути сяйво —
От де завдання, от справжня турбота. Кого лиш Юпітер
Щиро злюбив або в небо чеснота знесла непорочна,—
Діти богів можуть те учинити. Ліси непроглядні
Там залягають і тягнуться чорні Коцітові води.
Як же і нині ти маєш охоту і прагнення справжнє
Перепливати подвійно озера Стігійські і двічі
Тартар очима стрівати, віддавшися справі безумній,—
Слухай, принаймні, що треба зробити. Є дерево темне,
І між галузок гнучких — одна з золотими листками:
Дерево те Прозерпіні присвячене. Пуща зусюди
Затінком чорним та яром глибоким його обступає.
Знай, що у надра землі доступитись інакше не можна,
Як відламавши галузку таку золоту, кучеряву:
З тим подарунком лише дозволяє краса-Прозерпіна

Їй перед очі ставати, а замість одчахнутих гілок —
Інші ростуть і все тим же металом листок променіє.
Маєш очима її зауважить і потім зламати,
Та доконечне рукою. Сама вона дасться покірна,
Якщо судилось тобі. Бо в інакшому разі — несила
Ні нахилити її, ні залізом твердим одрубати.
Далі — дізнайся! Померлого братчика тіло бездушне
Судна твої непохованим смертним безчестить останком —
Поки ти ради питаєшся тут на порозі печернім.
Місце знайди відповідне і справ йому похорон чесний,
Чорних ягнят заколи — хай то буде очищення перше.
Тільки тоді неприступні живому діброви Стігійські
Зможеш побачити». Мовить, і віщі уста замикає.

Туга Енеєві в розум запала і, знизивши очі,
З темного гроту виходить і в думі смутній розважає
Смертної долі темноту. А з ним його приятель вірний,
Тяжко ступає Ахат і хилиться в тій же турботі.
Перебирають вони, чию ж то їм смерть пророкує
Віща жрекиня, і що за останок вони поховати
Мають небавом. Та тільки прийшли на сухе узбережжя —
Бачать, що смертю безславною їм нещодавно загинув
Еолів син — Мізен, вояк і митець незрівнянний
Рогом ззивати бійців і Марса розпалювать грою.
Гектора спутником був він, і з Гектором-витязем попліч
Бився в боях — знакомитий списом і співучою міддю.
Як же загинув герой од руки переможця Ахілла,
Мужній Мізен доручив себе дружбі Енея-троянця
І до не меншого став вожая під оруду і захист.
Нині над морем він мушлю знайшов і заграв, необачний,
І на змагання немов би богів несмертельних закликав.
Заздрістю й гнівом пойнявся Тритон — так мовить подання —
І поміж скель утопив сурмача у запінених водах.
Труп обступили кругом і плакали люди троянські,
Надто ж Еней боговірний. А далі — на загад Сібілли,
Не зволікаючись, дерево зносять на стіс похоронний,
Мовбито неба хотять будуванням своїм досягнути.
Йдуть до старезного гаю, у захистки дикого звіра.
Падають піхти, дзвенить під сокирою падуб залізний,
Колеться дуб, і в'язову колоду клинок роздирає,
І по узбочинах котиться з гір ясенова оздоба.
Серед братерства свого до роботи узявшись ретельно,
Ходить Еней при сокирі, усіх закликає до праці.
Сам же, в турботному серці тяжкі обертаючи думи,

Дивиться ген на ліси неосяжні і молиться щиро:
«О, коли б гілочка та золочена мені об'явилась
У гущині непроглядній! Таж інше усе непомильно,
Надто про смерть, о Мізене, пророчиця нам звістувала!»
Ледве промовив, як дві голубиці ту ж мить ізлетіли
З синього неба і сіли в гаю, недалеко від нього,
На муріжку осяйному. І зразу ж герой знакомитий
Матері пташок пізнав і голосом молить благальним:
«О, покажіте ж дорогу, як є вона, лет скерувавши
До непроглядної пущі, де гілка свята отіняє
Землю родючу. І ти ж у трудах не лишай самотою
Сина свого, о богине!» Так мовить і далі простує,
Пильно слідкуючи, як і куди полетять голубиці.
Ті ж собі корму шукають і линуть все далі і далі,
Скільки їх може в повітрі простежити зір подорожніх.
От досягли уже пащ смородливих Аверну — і раптом
Злинули вгору, легкі, на хвилю вгорі затримáвшись,
У пожаданому місці на дереві сіли двовидім,
Що вирізнялося золотом серед одмінного листу.
Мовби омела, що в дні зимові іще гонить зелену
Обмолодь і на чужій деревині красується пишно,
Стовбур округлий увесь золотим обсипаючи цвітом,
Так визирала на падубі чорнім і та золочена
Гілочка, і на легенькому вітрі дзвеніла металом.
Хтиво за неї, тугу та повільну, Еней ухопився;
Ломить її і несе до пророцького дому Сібілли.

На узбережжі тим часом, оплакавши смерть сурмачеву,
Тевкри останкам його віддавали заслужену почесть.
Вивели стіс щонайперше, увесь із сосни смоляної
Та вікової дубини, з боків обложивши галуззям
Та почорнілою глицею. І жалібні кипариси
В землю вкопали. І зброя вояцька вгорі заясніла.
Інші, про воду подбавши, у мідному гріють начинні
І обмивають мерця, олієм мастять запахущим.
Чується стогін. Оплакане тіло кладуть на постелі
І пурпурові тканини, ту одіж Мізенову знану,
Кидають зверху. Потому на ношах — смутний обов'язок! —
Вгору здіймають мерця і, як каже звичай, одвернувшись,
Полум'ям вділ обертають чадні смолоскипи. Палають
Страви жертовні, і ладан, і кухлі різні від олію.
Потім, як порох розпався і полум'я стало згасати,
Ллють на останки вино і попіл жадний омивають,
А Коріней укладає до урни кістки недотлілі.

Він же братерство вояцьке чистильною кропить водою
Тричі,— у чашу зануривши віття оливи родюче.
І очищає усіх наприкінці мовленим словом.
А боговірний Еней на тій погорілині каже
Насип зробити і сурму з веслом і Мізенову зброю
У височенній горі закопати — що й нині Мізеном
Зветься, славетне ім'я наступним вікам передавши.

З тим покінчивши, виконує дальшу Сібіллину волю...
Є там печера глибока з широко роззявленим гирлом;
Гострокремниста, за гаєм і плесом укрита озерним,
Що понад нею безкарно ні оден птах не спроможен
Перелетіти в повітрі — бо з темної пащі нестерпний
Дух повіває, вгорі над отво́ром тримаючись навіть.
(Звідси і грецька для тої місцевості назва — Ао́рнон).
Там чотирьох щонайперше юнців поставивши чорних,
Віща жрекиня лоби їм широкі вином окропляє
І поміж рогами шерсть по само́му краєчку обтявши,
Кидає те у священний огонь, як данину офірну,
Кличучи вголос Гекату, в Еребі і в висях владущу.
Інші тим часом орудують лезом і кров іще теплу
В кубки збирають. Еней же, вівцю чорнорунну забивши
Матері дів Евменід та сестрі їх великій на жертву,
Ялову потім телицю віддавши тобі, Прозерпіно,
Протягом ночі цареві Стігійському по́святу править:
Цілими тушами валить биків на багаття вівтарне
І узливання олійне над потрохом спаленим чинить.
Тут на зорі, у найпершому сяйві сходового сонця
Враз застогнала земля, і темного лісу вершини
Стали хитатись, і пси в передранішній млі обізвались —
Знак, що богиня іде...— «Відступіть, відступіте, сторонні!»
Скрикнула віща: «Виходьте усі з таємничого гаю,
Ти ж зачинай свою путь, осяйного меча оголивши.
Маєш, Енею, тепер озброїтись серцем і духом».
З тими словами щезає в отво́рі, грізна і натхненна;
Слідом за нею безбоязним кроком Еней подається.

Душі, чиє володіння, боги, і ви, тіні беззвучні,
Хаос, і ти, Флегетонте, місця мовчазні серед ночі,
Хай, що я чув, розповім все і, з вашого дозволу, речі
Я розповсюджу занурені глибоко в землю і в морок!
Йшли всі самотні вони там, у сутінках ночі незримі,
Вздовж через Діта будови порожні та царства примарні:
Так у непевному місяця світлі сумнім, ненадійнім

Путь по лісах манячить, коли присмерком небо затягне
Батько Юпітер і ніч обезбарвить околишні речі.
Перед самим переддвер'ям у першому вході до Орка
Сум притулився, а з ним і месниці поруч, Турботи.
Тут і Хвороби безкровні живуть, і засмучена Старість.
Голод, на лихо підмовний, і Страх, і Нестаток огидний,
Теж і жахливі на вигляд примари там — Смерть і Страждання.
З ними ж, споріднена з Смертю, лежить Летаргія й зловтішна
Заздрість, а супроти них на порозі Війна смертоносна.
Ложа залізні стоять Евменід і Незгода безглузда,
Що на волосся змііне скривавлену пóв'язку в'яже.
Там посередині руки старі і гілля простягнула
Ільма тінява, гігантська, де марні житло своє мають
Сни, як то кажуть в народі, й під кожним листом причаїлось
Сила страховищ; крім того, до різних подібні тварин всі,
Перед дверима Кентаври і Сцілли стоять двоголові,
І Бріарей спочиває сторукий, і Гідра Лернейська,
Страшно сичить там Химера, озброєна полум'ям в пащі,
Гарпії там, і Горгони, і образ тритільної тіні;
Раптом за меч тут схопивсь, тремтячи перед привидом грізним,
Вийняте лезо Еней на ці зустрічні тіні наставив,
І, не сказала б супутниця мудра, що це лише тіні
Пурхають, привиди ті, в оболонках порожніх без тіла,
Кинувся б він і даремно мечем уражав би примари.
Звідси дорога на Тартар веде вже до хвиль Ахеронта.
Тут каламутна безодня кипить і, у нуртах широких
Весь перемішаний з мулом, пісок у Коціт виригає,
Води жахливі оці стереже перевізник і ріки,
Брудом страшенним укритий Харон: борода сивиною
Нечепурна пойнялась, і жевріє зір нерухомий,
Плащ той забруднений грубим вузлом йому висить на плечах,
Човен відштовхує сам він жердиною, й ставить вітрила,
І на судні, що іржею пойняте, тіла перевозить.
Літній уже, але повна снаги його старість зелена.
По берегах порозкидані товпи сюди натискають,
Мужі стоять і матрони, позбавлені подиху трупи,
Постаті славних героїв, дівчата, що вмерли до шлюбу,
І юнаки, що в батьків на очах у вогні спопеліли.
Так по лісах незліченне, як холодом першим повіє,
Листя пожовкле летить; так від спінених моря безодень
На суходолі збиваються птиці, як рік непогожий
Гонить за море їх всіх у землі, що сонцем зігріті.
Ставши на березі, дехто благає собі перевозу,
Руки простягши вперед, бо іншого берега прагне.

Хмурий, проте, той весляр то тих обирає, то інших;
Декого й зовсім далеко держи́ть від пісків надбережних.
Прикро дивує Еней і, зворушений галасом диким,
Мовить: «Скажи мені, діво, що треба тим людям на річці?
Хочуть чого всі ці душі? Чому це він тим залишатись
Каже на березі, тим же на синій воді веслувати?»
Коротко так відповіла жрекиня йому довголітня:
«О породження Анхіза, богів найпевніший нащадку!
Бачиш глибокі Коцітові води й болото Стігійське,—
Ним і боги присягатись бояться й порушити слово.
Всі, кого бачиш отут,— це юрба непохованих бідна.
Цей перевізник — Харон, з ним же тільки поховані їдуть,
Бо не дозволено тих перевозити перше по хвилях
Від берегів цих страшних, ніж в могилах їх кості спочинуть;
Круг берегів тут блукають і пурхають ціле століття:
Тільки тоді вже, допущені, води бажа́ні побачать».
Спершу затримавшись, знову нащадок Анхіза відходить,
Мислячи довго, й, зворушений долею душ тих сумною,
Бачить скорботних, позбавлених шани лежати в могилі
Там він Левкаспа й привідця лікійського флоту Оронта,
Тих, які з Трої по моря шляху прибули вітряному
Й згублені Австром, що в воду затяг кораблі й моряків всіх.
Ось серед них і керманич блука Палінур, що допіру
На перегоні лівійськім, пильнуючи зір мореплавних,
Скинутий раптом, у хвилі звалився з корми вниз крутої.
Ледве його розпізнавши у темряві дуже сумного,
Спершу звернувся отак: «Хто з безсмертних тебе, Палінуре,
Вирвав із нашого кола, в безоднях морських утопивши?
Все розкажи мені. Бо по цей день правдомовний, надійний,—
В цім лише слові мене ошукав Аполлон-віщувальник,
Він же мене запевняв: «Без утрат і напасті щасливо
Дійдеш Авзонії. Що ж тепер важать його віщування?»
Мовить керманич: «Ні! Правду триніг віщував тобі Феба,
Сину Анхіза,— не бог утопив мене в морі бездоннім,
Бо ж і кермо корабельне, якого я міцно тримався,
Човном керуючи, я одірвав і потяг за собою,
В море упавши. Та, свідчуся морем тобі непогожим,
Я не за себе тоді жахавсь, а боявся за тебе,
Що без керма й без керманича, серед нуртів опинившись,
Твій корабель не спроможеться більшої витримать бурі...
Три непогодяні ночі носив мене Нот ошалілий
На бурунах тих висо́ких, і лиш на четвертий світанок,
Хвилею знесений, я італійську землю побачив.
От і до берега я досягнув, і вже був у безпеці,

Але тубільці лихі, що мене уважали за здобич,
Збройно напали на мене, коли я в намоклому вбра́нні,
Весь обважнілий, хапався за виступи скель прямовисних.
Нині ж я іграшка вітру та хвиль на глухім узбережжі.
Радісним сяйвом небес і повітря тебе заклинаю,
Батьком померлим і Юлом — надією серця новою:
Визволь мене і в неволі моїй поможи, бездоганний.
Гавань Велінську знайди і землею посип моє тіло,
Або, як знаєш ти путь, що тобі показала напевне
Мати-богиня,— адже ж неможливо без божої сили
Перепливати ці ріки страшні, це болото Стігійське,—
Руку нещасному дай, відведи через води з собою,
Хай хоч по смерті я мирно спочину в оселі спокійній».
Так говорив він, а віща пророчиця так відказала:
«Звідки таке, Палінуре, у тебе бажання жахливе?
Ти, непохований, води Стігійські побачиш, і далі
Води страшних Евменід, і на берег без дозволу зійдеш?
Не сподівайся ж благанням одвічний закон одмінити,
Але нехай моє слово потішить тебе у скорботі.
Знай, що сусідня по всіх тих містах та околицях людність,
Вражена явищем з неба, з костей твоїх зніме наругу,
Насип зробивши могильний і честь тій могилі віддавши;
Матиме вічно те місце віднині ім'я Палінура».
Після цих слів весь розвіявся сум, і турбота у нього
З серця зійшла вже. Та пам'ять і назва його звеселяють.
Далі рушаючи в путь, до ріки подорожні доходять.
Ледве від плеса Стігійського їх постеріг перевізник,
Як вони, гай мовчазний перейшовши, до човна прямують,
Зразу ж до них удається і так нарікає словами:
«Хто б ти не був, що при зброї ідеш до потоків підземних,
З місця не руш, відповіж, звідкіля ти, чого потребуєш?
Тут лише місце для тіней, і Сну, і сновійної Ночі;
Тіла живого не можна везти на стігійському плоті.
З внуком Алкея не радий я був, що колись тут зустрівся,
Взявши на човен колись Піріфоя з Тесеєм — так само,
Хоч і безсмертного роду вони, і в боях непоборні:
Той, триголового сторожа-пса ланцюгом полонивши,
Витяг тремтячого геть з-під трону царсько́го, зухвалий,
Ті ж господиню наважились Дітову викрасти з дому».
Коротко так Амфрісійська на це відказала Сібілла:
«Наміру злого немає у нас, а тому не турбуйся:
Не для насильства ця зброя, а твій воротар велетенський
Хай досхочу гавкотнею знекровлені тіні лякає,
Хай, як раніше, пильнує Плутонів поріг Прозерпіна.

Троєць Еней, знаменитий мечем і побожністю знаний,
Сходить до батька свого під землю до тіней Ереба,
Але, як приклад такої пошани тебе не зворушить,
Може, тоді оцю гілку (і, вийнявши з шат, показала)
Ти вже пізна́єш». Гнівливе його заспокоїлось серце.
Більш ані слова. Здивований він подарунком почесним —
Віткою Долі,— давно вже не баченим тут під землею,
Свій корабель темнобокий на берег наводить кормою,
Тіні зганяє, що там скрізь по лавах довженних сиділи,
І на розчищене місце Енея великого садить.
Тут застогнав під вагою надмірною човен легенький,
Ринула твань усередину через краї і щілини.
Так перевіз і Сібіллу, й героя по водах безпечно,
Й висадив їх на багнистому грунті в густі очерети.
Цербер потворний околицю гавканням всю ту сповняє,
Звір триголовий навпроти мандрівних в печері простертий.
Бачивши віща, як шия йому настовбурчилась гаддю,
Тісто снотворне, медове, також з чарівними плодами,
Кидає. Тут, роззявляючи три ненажерливі пащі,
Пес пожирає пиріг, витягає довженную спину
І, на землі розпростершись, печеру усю затуляє.
Тільки заснув, наче мертвий, той сторож, Еней поспішає
Швидко на берег ступити, звідкіль повороту немає.
Тут йому чується гомін і плач немовлят ненастанний,
Тіней дитячих ридання на першому вступі до Орка,
Що від життя солодо́щів, од материх лон одірвали
Їх — злої пагуби день та могила сумна передчасна.
Близько від них пробувають безвинно покарані смертю.
(Є там і суд виборни́й, що оселі їм ті призначає:
Урну стрясає Мінос, голова, і між суддів безмовних
Сівши на раді, питається в тіней про дії колишні).
Далі нещасні живуть, що, знуджені сонячним світлом,
Мусили смерть заподіять собі власноручно і душу
Тяжко зневажити. Як би тепер їм хотілося жити
В горішнім світі і вік вікувати в труді та нестатках!
Але неволить ув'язнення, багна їм путь заступають
І дев'ятьма оборотами Стікс замикає темницю.
Звідси уже недалеко до пусток сумних та розлогих —
Слізних полів (тою назвою їх іменують звичайно).
Там потаємні стежки і миртовий гай відусюди
Криють бідах, кого болем смертельно зсушило кохання,—
Але і в смерті самій невитравна жага залишилась.
В тому урочищі бачить він Федру, смутну Ерофілу,
Що від жорстокого сина показує рани, і Прокру,

І Пазіфаю, і вірну Евадну. В їх колі проходять
Лаодамія і давній юнак, що на образ жіночий
Знов обернувся — Ценей — і стать відзискав прирожденну.
Тут у великім гаю і тирійська Дідона блукала
З свіжою раною в грудях. І дивиться пильно троянець,
Станувши зблизька, і в пітьмі угадує він невиразний
Обрис, подібний до місяця в час надвечірній, заледве
Він народився, і бачиш його, і немовби не бачиш.
Щиру сльозу проливає Еней і говорить з любов'ю:
«О нещаслива Дідоно! Звістовник, либонь, непомильний
Нас ознаймив, що мечем єси край існуванню поклала.
Я був причина твого самогубства. Та зорями свідчусь,
Свідчусь богами і всім, що мерці у клятьбах поминають,—
Я проти волі, царице, прощався з твоїм узбережжям.
Божеський вирок, що й нині мене поміж тіні проводить
По терниках запустілих, крізь сутінь підземної ночі —
Гнав мене звідти. І в мислі не мав я, що виїздом власним
Міг я тобі заподіяти стільки нестерпного горя!
Стій і від зорів моїх не відводь дорогого обличчя.
Та же від кого втікаєш? Ми бачимось нині востаннє».
Так умовляє Еней її серце, і погляд суворий
Злагодить хоче, і зрошує вії рясними сльозами.
Але вона відвертає обличчя і, зір нерухомий
Втупивши в землю, нечула стоїть, неподатна на мову,
Нібито кремінь твердий, ніби Паросу шпиль мармуровий.
Та по короткій борні схаменулась і в затінки темні,
Непримиренна, тікає, а там її перше подружжя,
Відданий їй і в коханні незрадний Сіхей дожидає.
Втім, її долею вражений гірко, Еней іще довго
Стежить за нею очима і жалощів збутись не може.
Далі простують утяжливу путь. І відвідують доли
Ті відокремлені, де пробувають прославлені в битвах.
Тут зустрічають його і Тідей, і зброєю знаний
Партенопей, і Адрастова тінь, бліда та безкровна.
Тут і оплакані людом наземним — троянського роду
Лави ґусті, що загинули в битвах. Побачив — і вголос
Він застогнав. Тут і Главк, і Медонт з Терпсілохом, Церерин
Жрець і служник Поліфет, і синів Антенорових троє,
Тут і Ідей — і в руках йому віжки і зброя вояцька.
Зліва і справа царя обступають ті душі численні,
І вже не досить їм глянути оком: їм хочеться довше
Поговорити, пройтись, і чого завітав — розпитати.
Тут найчільніші з данаїв і шик Агамемнона дужий,
Скоро зобачили зброю блискучу у тьмі непрозорій,

Всі затремтіли від жаху: одні обернулися тилом,
Як у свій час перед суднами, другі до бою гукають,
Та надаремно: в устах завмирає їм клич недолугий.

Раптом впадає на очі розтерзана тінь Деіфоба.
Бачить Еней: Пріамідові лиця спотворено, лиця,
Руки посічені в кров і гидко спустошено скроні,
Вуха відтято і вирвано ніздрі на сором і помсту.
Ледве впізнавши його, що ховався від людського ока,
Голосом чулим, знайомим Еней удається до нього:
«Сильний мечем Деіфобе, великого Тевкра нащадку,
Хто безсердечно отак поглумитися міг над тобою,
Руку на тебе наважився зняти? Була поголоска,
Ніби останньої ночі, знеможений боєм смертельним,
Впав напослідку і сам на побоїще ти кроволитне;
І на узмор'ї Ретейськім тоді я тебе забезпечив
Гробом порожнім і мани покликав твої триразово,
Там залишились найменння і зброя. Тебе ж на від'їзді
Я не спромігся знайти, щоб у рідній землі поховати».
Мовить на те Пріамід: «Ні, ти все передбачив належно,
Все Деіфобові ти і могилі віддав сумовитій,
В горі ж такому мене потопили недоля і лютий
Злочин спартанки, що згадка про неї мені залишилась.
Добре ти знаєш і сам, як у буйних веселощах всі ми
Ніч проводжали останню — повік нам того не забути.
Кінь злополучний уже, перескочивши мури Пергамські,
Був серед нас, незчисленних бойців укриваючи в надрах;
В коло танечне тоді затягнувши троянок облудно,
Вакхове свято справляла вона —і, ставши між нами,
Світочем знак від фортечних висот подавала данайцям.
Я на ту пору, обтяжений сном по турботі щоденній,
У спочивальні лежав нещасливій. Важкий і солодкий
Спокій мене оповив, до блаженної смерті подібний.
Подруга люба тим часом, всю зброю в дому приховавши,
Вірного навіть меча з приголов'я мені викрадає.
Потім на дверях стає і кличе Атріда спартанця,
Певне, гадаючи послугу тим дорогу учинити
І своїх давніх провин недобру залагодить славу.
Далі що маю казати? Вривається тлум, і привідця
Всякого зла, Еолід — поміж ними. Боги несмертельні!
Серцем побожним молю, відплатіть за це лихо данайцям...
Але повідай мені, як же ти опинився між нами
В тілі живому? Стражденним мандрівником, хвилею гнаним,
Чи по ізволу богів завітав? І яка тебе доля

Трапила, що в ці оселі без сонця й життя приходжаєш?»
Поки мінялись речами, Зоря в колісниці рожевій
Летом етерним своїм досягла вже середини неба.
Може б, і весь реченець у розмові такій змарнували,
Та коротенько Сібілла сказала йому довгоденна:
«Ніч западає, Енею,— в сльозах ми години марнуєм,
Нас дожидають уже, розхідні вже путі перед нами:
Та, що праворуч, веде до господи могутнього Діта,
Маєш верстати її до Елізія; та, що ліворуч,
Кару злочинцям несе і провадить у Тартар безбожний».
І Деіфоб одмовляє: «Не гнівайся, віща жрекине,
Я відступлю, я вернуся у тінь поміж люд безталанний.
Йди ж, наша честь і оздоба, іди. І будь щасливіший».
Мовив і, тяжко ступаючи, в сутінь і сум повертає.

Раптом Еней, обернувшися, бачить ліворуч од себе
Замок під скелями дужий, обведений муром потрійним.
Тартара струм обпливає його бистриною зусюди,
Полум'яний Флегетонт, і каміння несе рокітливе.
Брами страшні височіють, стовпи з адаманту суцільні,
Що не подужають їх зруйнувати смертельні і навіть
Божеська сила. І вежі із криці здіймаються вгору.
Там Тізіфона сидить, підперезана, в шаті кривавій,
Вдень і вночі доглядаючи присінків вічної страти.
Стогони чуються звідти, і посвист бичів ненастанний,
І скреготання заліз, і кайданів волочених брязкіт.
Станув Еней, наслухаючи пильно до звуку страшного.
«Що то за грішні? Скажи мені, діво... І кару яку їм
Суджено? І голосіння чиє виривається звідти?»
Відповідає Сібілла: «Славетний герою троянський!
Чистому серцем не вільно ступить на поріг беззаконний...
Втім, як Геката мене до гаїв приставляла Авернських,
Всюди мене провела, і тортури мені відслонила.
В цих безнадійних краях Радамант порядкує Гносієць,
Злочини він викриває, і допитом мучить, і судить
Всіх, що, страшного гріха на землі доконавши таємно,
Потім до смертного часу покуту собі зволікали.
Мстива, одразу ж, бичем підперезана, їх Тізіфона
Люто катуючи, скаче і, в лівій руці розгойдавши
Гаддя, на поміч собі закликає сестер невблаганних.
З рипом жахливим відтак одчиняються брами закляті,
Вколо крюка обертаючись. Бачив, яке перед ними
Диво чатує, яке там страхіття сидить на порозі?
Знай, усередині пóтвір іще жахливіший таїться:

Гідра грізна́, п'ятдесят язиків... Сам же Тартар сягає
В темряву й глиб попідземний — удвоє, як шпиль
Олімпійський
В небо просторе над доли й горби підіймається, білий.
Там найдавніше землі порождіння, титанство завзяте
Крутиться, в'ється на дні, блискавицями скинуте долі.
Бачила я Алоїдів обох велетенські рамена,
Що намагались також небеса подолати широкі
І Громовладцю самого з нагірного скинути трону.
Бачила я і покуту сувору царя Салмонея,
Що забажав удавати вогонь та громи Олімпійські.
Четвериком у гучній колісниці між грайським. народом
Їздив по місту Елідському — і смолоскипи горючі
Кидав, і шани собі вимагав, як належить безсмертним.
Він, нерозсудний, гучну громовицю, перун невідтворний
Міддю і кінськими хтів копитами собі підробити.
Та всемогутній володар із хмар нагромаджених кинув
Пломінь-стрілу (не чадну, не димучу з сосни смоляної
Скалку) і вихором дужим його поволік до безодні.
Можна побачити там і плідно́ї землі вихованця
Тітія — постать могутня його простяглася на дев'ять
Гонів — і хижий шуліка закривленим дзьобом довба́є
Вічну печінку, і завжди готові йому на поталу
Нутрощі, вік пробуваючи в грудях злочинця високих.
Вік поновляється тіло, і мука його — безнастанна.

Що про Лапітів тобі, про Іксіона та Пірітоя
Маю сказати? Уступами камінь над ними чорніє,
Кожної хвилі готовий упасти. Блищать перед ними
Ліжка — із сутого золота їх приголов'я, і страва
Очі вбирає жадібні. Але найстрашніша із фурій
Там прилягла і боронить до страв дотикатись рукою —
Із смолоскипом в руках, устає і гукає нестямно.
Там усі ті, що в земному житті не мирили з братами,
Що зневажали батьків і кривдили власних клієнтів,
Ті, що, здобувши скарби, лягали на них і нічого
Не уділяли своїм же найближчим (о, є таких досить!),
Ті, що були в перелюбстві забиті, і ті, що пристали
До нечестивої зброї, довір'я панів ошукавши,—
Всі вони в путах і ждуть на розплату. І ти не питайся,
Що їм судилось і як дожили до злочинства і кари.
Брили каміння котять одні, другі виснуть на спицях
Колеса; в путах сидить і сидітиме вік бідолашний
Велет Тесей. І Флегій, бездольник з усіх найсумніший,

Радить і голосом дужим у темряві всіх закликає:
«З горя мого научайтесь богів шанувати і правду».
Цей за вигоду отчизну продав, і тирана над нею
Настановив, і нарізав закон, і забрав його знову,
Цей забороненим шлюбом дочку поєднав безневинну —
Всі на злочинство наважились і доконали злочинство.
І якби мала я голос із криці, сто уст неумовкних,
Сто язиків — і тоді не могла б я у думці тривалій
Злочинів тих перебігти і кари за них почисли́ти».

Мову скінчила на тім Аполлонова давня жрекиня.
«Нум у дорогу,— говорить,— рушаймо, доконуймо справи.
Треба спішитися: он уже бачу я стіни могутні,
Куті циклопами, бачу я брам луковате склепіння,
Де заповідано нам дарунки свої положити».
Мовила. Знов уплече по затіненій стежці простують
І, подолавши відста́ні, до Дітових стін приступають.
Входи займає Еней, і водою погожою кропить
Тіло, і гілку присвятну саджає у грунт на порозі.

Все доконавши належно і чин довершивши побожний,
Сходять у діл, до веселих дільниць, на муравi зелених
Лук та щасливих дібров, де праведних тихі оселі.
Ширше над ними розлився етер, і поля зодягає
Світлом багряним, і сонце своє, свої зорі — над ними.
На трав'янистих палестрах гонитву одні впоряджають,
Другі борню та забави, змагання митців знакомитих,
Треті танок круговий одбивають і пісню виводять.
Там і тракієць Орфей у шаті своїй довгополій
Струни примушує лірні на сім голосів озиватись,
То ударяючи пальцем, то плектром слонової кості.
Тут найдавніше поріддя троянське, коліно, славетне
Величчю духа, згодоване дужчим, догіднішим віком —
Іл, Ассарак і фундатор потуги троянської — Да́рдан.
Зброї вояцькій дивує Еней, колісницям порожнім,
Вістрями в землю заткнутим списам і розпряженим коням,
Що у долині пасуться. Він бачить: хто в тілі живому
Мав до возів чи до зброї охоту чи знався на конях,
Як їх плекати, то й нині те саме його потішає.
Видко Енеєві, як у траві лівору́ч і праворуч
Учти справляються, хором лунає пеан урочистий
Серед лаврового гаю, що з нього на горішнє світло
Багатоводий пливе Ерідан і по зарості в'ється.
Тут усі ті, що по ранах поклали життя за отчизну,

Всі, що у гідності жрецькій прославились скрізь чистотою,
Віщі поети, що співом своїм не зневажили Феба,
Ті, що новою умілістю людський прикрасили побут
Або великими вчинками слави собі заслужили —
Снігу біліші пов'язки їм скроні ясні повивають.
Стовпились колом вони, і сказала Сібілла, звернувшись
Передусім до Мусея, бо в тиску отім велелюднім
Був посередині, всіх перевищивши станом могутнім:
«Праведні душі, скажіте, і ти нам повідай, співаче,
Де тут Анхіз, у якому житлі? Та же ми задля нього
Ваших осель досягли, перепливши Еребові води».
Так у короткому слові могутній герой одмовляє:
«Певних не маєм посілостей. В затінках гаю домуєм:
Ліжка нам стелять струмків узбережжя; у луках зелених
Час проводжаєм летючий. А втім, коли ваша охота,
Гори оці перейдіть — і справлю я вас на дорогу».
Мовив, і йде перед ними. З гори їм показує паділ
Ясно-зелений, блискучий. І от вони сходять в долину.

Батько Анхіз на той час у глибокій долині уважно
Переглядав до наземного світу призначені душі.
Пильно очима водив по власному племені; бачив
Щастя потомків і долю, і лік їх увесь незчисленний;
Постаті кращих героїв і подвиги ввік незабутні.
Та як побачив Енея, що йшов через луки назустріч,
Руки простяг він до нього обидві, на радощах слізьми
Лиця старі окропив і голосом зрушеним мовив:
«Так, ти нарешті прийшов. Твоя щира до батька прихильність
Всі подолала завади, усі перешкоди. Я можу
Глянути в очі тобі і голос почути знайомий.
Правда, я так і гадав. Я думав, прибудеш ти, сину.
Дні з нетерпінням я числив, і от моя мрія збулася...
Через які ж ти моря переплив? По яких суходолах
Ти перейшов? І в яких побував небезпеках, коханий?..»

«Батьку,— промовив Еней,— твій образ, такий сумовитий,
Часто являвся мені і кликав за брами підземні...
Наші човни на Тірренському морі. Дай стиснути руку,
Дай же, мій батьку, обняти тебе... Не тікай від обіймів».
Так говорив він і сльози струмив із очей неутішних.
Тричі хотів він обвити руками Анхізову шию,
Тричі з обіймів йому уривався укоханий образ,
Так, ніби вітер легкий, ніби сонна примара крилата.
От уже бачить Еней захисну та глибоку долину,

Гаєм поросли зеленим і тихого шелесту повну,
Де супокійні оселі потік обмиває Летейський.
Над берегами, над плесом людські племена і народи
В'ються, літають, немовби улітку погожої днини
Бджоли по луках зелених, над цвітом рясним, розмаїтим,
І коло білих лілей бринять, і гудуть сіножаті.
Глянув Еней і, здригнувшись на вигляд, питається в батька:
«Що то за хвилі тремтять вдалині, і що то за люди
Геть понад плесом літають і луг укривають зелений?»
Відповідає Анхіз: «То душі, що вдруге судилось
Тіло їм зе́мне узять. До летейської хвилі припавши,
В водах спасенних її вони п'ють забуття довгочасне.
Хочу уже я давно тобі показати наочно
Рід твій майбутній і славних нащадків твоїх полічити,
Щоби зо мною радів ти, латинського краю дійшовши...
Нині Дарданського роду в майбутньому суджену славу,
Кращих нащадків твоїх італійського племені й крові,
Світлих героїв, що наше імення у спадщину візьмуть,—
Все я тобі покажу, й прочитаєш ти власную долю...
Бачиш того юнака, що, списом підпираючись, ходить?
Він щонайближчий до світла. Він паростком першим, на славу
Роду твого італійського, ввійде в повітря нагірне.
Сільвій ім'я його буде, твоє то поріддя останнє,
Старощів пізніх твоїх нагорода. Лавінія-мати
В лісі догляне його і на батьківське царство поставить,
І Альбалонгу стару він під скіпетр наш завоює.
Цей от, найближчий, це Прока, троянського племені слава;
Нумітор далі і Капій, і той, хто тебе нагадає
Іменем, честю, побожністю,— Сільвій Еней, коли тільки
Доля дозволить йому царювати у місті альбанському...
Що за юнацтво, поглянь! Скільки сили у них бойової!
Скільки вінків горожанського дуба їм чола вінчає:
Ці тобі Габії чесні осадять, Номент і Фідену;
Ті коллатінські мури складуть на гірських стромовинах,
Болу, Пометію, Кору і Фавна святе городище! —
Назви повік голосні на землях, неназваних нині.
Далі за дідом, дивися, син Марса іде до престолу,
Ромул, що Ілія-мати (славетного кров Ассарака)
В світ приведе. Подивись: двоє пер на шоломі у нього.
Так, його батько богів на діла призначає великі;
Так, під рукою у нього наш Рим величавий огорне
Міццю і владою землю, а духом сягне до Олімпа,—
Рівняву всю семигорбу єдиною взявши стіною,
Благословенний потомством героїв... Так мати Кібела

Пишно в короні зубчатій по Фрігії йде в колісниці,
Родом божественним горда, сто внуків собі пригорнувши,
Сотню святих небожителів, що на етері панують.
Нині зверни свої очі, поглянь на цей рід незліченний.
Все — твої римські нащадки: тут Цезар, тут Юліїв плем'я,
Що попід небо високе величчям своїм піднесеться.
От перед нами і той, що так часто тобі віщували,—
Август — герой і нащадок богів, що знову появить
Вік золотий у краю італійськім, на нивах, де вперше
Щедрий Сатурн царював. І війною собі поневолить
Він гарамантів та індів, що в землях живуть краєсвітних
За годовими кругами, по той бік од наших сузір'їв,
Де небодержець Атлант розпечені осі тримає.
Вже і тепер, пам'ятаючи прикре богів віщування,
З жахом чекають його меотійці і царства Каспійські,
Ждуть і тремтять перед ним береги семигирлого Нілу.
Стільки землі не сходив ні Геракл у поході преславнім,
Як переслідував лань мідноногу, і ліс Еріманта
Від кабана визволяв, і Лернейську поборював Гідру,
Ні переможний Ліей, що веселим ярмом виноградним
Від верхогір'їв Нізейських жене переможених тигрів...
Чи ти вагаєшся й досі у подвигах мужність явити?
Чи й тепер ти боїшся в Авзонських краях оселятись?..
...Інші майстерніш, ніж ти, відливатимуть статуї з міді,
З мармуру теж, я гадаю, різьбитимуть лиця живії,
Краще в судах промовлятимуть, краще далеко від тебе
Викреслять сферу небесну і зір кругове обертання,—
Ти ж пам'ятай, громадянине римський, як правити світом.
Будуть мистецтва твої: у мирі тримати народи,
Милувать щирих підданців і вкрай довойовувать гордих».

Так завершає Анхіз і, збудивши в обох дивування,
Знову говорить: «Поглянь на Марцелла, у панцері йде він,
Як він, звитяжець, над тлумом усім вирізняється, гордий.
Кінник, він нашу державу, розхитану в злій колотнечі,
Знов утвердить, і пунійців погромить, і галла повстання,
Втретє суперницьку зброю Квірінові в дар положивши».
Тут йому в річ упадає Еней,— поблизу зауважив
Він юнака невимовної вроди у зброї блискучій,
Але з похмурим чолом і зором, потупленим в землю.
«Хто це, мій отче, тамтого вождя у ході супроводить?
Син чи який послідущий великого роду нащадок?
Як гомонить його почет! І гідність яка у поставі!
Тільки чому ж його смуток і тінь укривають тужливі?»

З слізьми в очах на той запит Анхіз одмовляє повільно:
«Сину, про горе найбільше народу свого не розпитуй!
Доля покаже його на землі, та не дасть йому довше
Жити на світі. Занадто великою римська потуга
Видалась вам, несмертельні, що нам цей дарунок забрали.
Скільки розпучливих зойків пошле до великого міста
Поле Мавортове! Почесть яку похоронну зобачиш
Ти, Тіберіне, повз насип новий несучи свої води!
Жоден юнак у троянському роді таких сподіванніе
В предківському серці латинському не збудить. І Ромула ниви
Не закрасуються вдруге таким порождінням високим.
Що за побожність, і віра колишня, і що за правиця,
Неподоланна в бою! О, ніхто б не спромігся у зброї
Виступить супроти нього — чи пішим змагатися буде,
Чи у замилені ребра острогами дасть румакові.
О, нещасливий юначе, коли б свою долю зламав ти —
Бути Марцеллом тобі! Повні пригорщі лілій несіте —
Хай би розкидав я цвіт пурпуровий, і марним дарунком
Душу онукові втішив, і скинув тягар невимовний!»
Так походжали вони по розлогих долинах підземних
Луками, повними мли, і допитливо все оглядали.
Потім, провівши нащаддя своє усіма сторонами
І розпаливши його образками майбутньої слави,
Згадує батько про війни, що мають прийти незабаром,
Розповідає про плем'я лаврентське, про місто латинське
Та про труди військові — як нести їх і як подолати.

Двоє воріт відкривається сном. І розказують, ніби
Перші із них — рогові, і вихід дають правдомовним
Тіням мандрованим; другі — ясні, із слонової кістки,
Але облудне, лихе посилають на землю привиддя.
Договоривши усі свої речі, Анхіз виряджає
Сина й Сібіллу уже через брами слонової кості.
Хутко простує Еней, досягає човнів і братерства,
Вздовж узбережжя пливе до Каетського тихого порту.
Кинуто якорі. Керми стоять на піску прибережнім.

КНИГА СЬОМА

Ти, о Каето, кормилице давня Енея, ти також
Нашій землі надала, умираючи, вічної слави:
Шана твоя і найменння понині живуть у тім краї,
Де опочила єси, всій великій Гесперії знана.

Богобоязний Еней, довершивши обряд похоронний,
Насип могильний зробив і, лише заспокоїлось море,
Білі вітрила напнув, поновляючи путь небезпечну.

Рушив проти́ ночі вітер, і місяць осяяв дорогу:
Іскриться море і грає, у сяєві міниться срібнім.
Вже поблизу у пітьмі позначається берег Цірцеї,
Де у гаях неприступних дочка світлосяйного сонця
Пісню веде голосну, і в палатах своїх гордовитих
Палить кедрину смолясту, пахучу, і, ніч перемігши,
Чеше легким гребінцем найдобірніше прядиво. Стогін
Чується звідти часами. Там дикого лева рикання,
Скарга на пута незламні, на муку німу у в'язниці;
Там і щетинястий вепр, там ведмедів, в оборі замкну́тих,
Ревище люте, і хижого вовка виття безнастанне.
Все то людей нерозважних на образ звірячий безжально
Зіллям своїм чарівничим богиня гнівна́ обернула.
Щоб боговірних троянців від лиха того боронити,
Не попустивши, щоб якорем стали у пристані згубній,—
Вітром попутним ісповнив вітрила Нептун-моревладець,
Ходу надав кораблям і проніс повз плеса підступні.
Море уже червоніло від сяйва: у горішнім небі
Жовто-злотиста Аврора стає в колісниці рожевій.
Вітер ущух; несподівана тиша лягає на море;
Рівно розмірені весла темнять нерухомі свічада.
Бачить Еней з корабля на бе́резі гай величенний,
А в гущині Тіберін течією веселою плине,
Виром глибоким вирує і жовтою в морі стягою
Слід по собі залишає. На березі птаство тамтешнє,
Звикле до річки і гаю, щебече, стріваючи зо́рю,
І виповняє діброви літанням та радісним свистом.
Каже Еней кораблі керувати на берег і радо
Входить у річку мутну́, веселим затінену гаєм.

Нині, Ерато, які вожаї та події настали,
Як стародавній спотворився Лацій, коли чужинецьке
Військо свої кораблі до заток італійських пригнало —
Все я тепер розповім і початок боїв пригадаю.
Ти ж научай мене, ти, боговита. Походи криваві
Славити буду і славити ратні царів перемоги,
І над Тірреном загони, і скрізь по ланах Гесперійських
Рушення збройне... Тут більших діянь зачинається коло,
Більший беру я на себе тягар. В тій країні блаженній
Віком підбитий володар Латин царював супокійно.

Рід його був, повідáють, од Фавна та німфи Маріки.
Фавнові батьком доводився Пік, а той своє плем'я
Вів од Сатурна. Усе те, Сатурне, твоє породіння.
Сина в царя не було: усе чоловіцьке коліно
Гинуло, з волі безсмертних, іще в дитячому віці.
Дім і державу таку виповняла надією тільки
Донька царева, що саме у шлюбній порі походжала.
Сила юнацтва у Лації скрізь і в землі італійській
Вже домагалась царівни, а з них вирізнявся красою
Турн, з діда-прадіда цар і державця, і мати царівни
Серцем сприяла йому і хотіла бачити зятем.
Тільки зловісні познаки стояли тому на заваді:
Лавр серед царського дворища ріс у самім осередді,
Листом священний і з років днедавніх шанований гойно.
Кажуть, немовби Латин на основинах царського дому
Вгледів його і, Фебовій ласці його присвятивши,
Людності всій і осаді наймення надав Лаврентійське.
Раз (найдивочніша річ!) налетіла бджола і, з гудінням
В чистому небі промчавши, на лаврі тому́, у вершині
Сіла і, лапками міцно зчепившися поміж собою,
Роєм на гілці зеленій, у місці незвичнім, зависла.
Кличуть жерця, і говорить віщун: «Вояка-чуженицю
Бачу я: от прибуває з народом у сторону нашу,
Звідки рій налетів, і в нашому місті панує».
Іншого разу Лавінія-діва з царем пробува́ла
Край вівтаря і розводила чисте багаття офірне;
Раптом здалося, немовби огонь охопив її коси,
Мовби оздоба на ній з тріскотінням уся зайнялася,
Полуменіє волосся, і царський вінець самоцвітний
Полуменіє, і, вся золотим поволочена димом,
Бризкає сутим вулканом вона по хоромах родинних.
Дивне, страшне увижається в тім віщування небесне,
І пророкають жерці, ніби долю велику, славетну
Суджено діві, та людові битви рясні випадають.

Занепокоєний чудом, Латин до оракула Фавна,
Батька свого, вирушає, щоб ради питатися в лісі
Над Альбунейським потоком, що води свої по діброві
Буйно жене і по затінках дух вивіває сірчаний.
Тут італійські народи, вся чисто енотрів країна
Вироку жде у найтяжчих ділах. Тут і жрець-віщувальник,
Взявши дари і на рунах забитих ягнят простеливши,
Кожного разу вночі у таємному сні увижає
Образів дивних без ліку й числа, що блукають усюди,

І голоси розмаїті вчуває, і тішитись може
З божеських бесід, і мову з самим Ахеронтом провадить
Так на той час і Латин до бога прийшов по оракул,
Сто тонкорунних ягнят заколов по обрядах священних
І горілиць у гаю, на їх темній пославшися вовні,
Ліг,— і раптовий із пущі глибокої голос лунає:
«Шлюбом не думай латинським на щастя дочку пов'язати,
О порождіння моє, не звіряйся на ложе готове.
Прийдуть зяті сторонецькі і кров'ю пролитою — наше
Здіймуть до зір імено, а від кореня того нащадки
Все під п'ятою у себе, на що тільки дивиться сонце
Поміж обох океанів, підбите і кволе побачать».
Фавнову відповідь, ці, у німоті нічній перечуті
Віщі поради і цар не ховає в устах, і широка
Погласка, всі у країні Авзонській міста облетівши,
Добре поширила — в час, коли молодь троянська на берег
Яро-зелений зійшла і високі човни прив'язала.

Тут Еней, і красень Іул, і вожді найчільніші
В затінку всі попід віттям широким дерев обляглися;
Ладять обід і, коржами із бальби траву застеливши,
Ставлять страву на них (не без волі Юпітера сталось!)
І на Церерину постілку інше кладуть харчування.
І, як усе потребили, то їжі нестаток примусив
Їх до тієї Церери убогої взятися пильно
І споневажити хлібні кружала руками і зубом,—
Аж ні коржів, ні шкоринки знаменної раптом не стало.
«Що це? — промовив Іул,— ми вже власні столи поїдаєм!»
Тільки всього і сказав, сміючись. Але слово те перше
Горю кінець звістувало, і, першим його перейнявши
З синових уст, у нежданій задумі Еней поринає,
Далі говорить: «Вітай же, здавен мені суджена земле!
З нею вітайте і ви, подола́нної Трої пенати!
Тут нам господа і тут отчина́. Тож, пригадую нині,
Батько Анхіз віщування мені заповів потаємно:
«Сину, коли тебе голод, прибулого в край невідомий,
Бідних позбавить харчів і столами живитися будеш,—
Сталого дому тоді сподівайся і там, не барившись,
Першу домівку осаджуй собі і ровами обкопуй».
Ось де він, голод, і крайнощі ті, що судились останні
Перед кінцем бідування!
Тож поспішаймо, і з променем першим веселого сонця,
Що за місцевість, і люди, і де їх муроване місто,
Все дослідімо, од берега нарізно путь поверставши.

Нині ж Юпітеру кубки налийте, призвіть молитовно
Батька Анхіза і трунками знову столи обтяжайте».
Так проказав, і зеленою гілкою зразу ж умаяв
Скроні — і генія кличе містини тієї, і Землю,
Першу з богів несмертельних, і німф, і незвідані води
Рік говорючих, і Ніч, і світища ночі небесні.
Далі Юпітера молить Ідейського, молить Фрігійську
Матір і батька — в Еребі, і неньку свою — в високостях.
Тричі тоді Всемогутній з ясного неба Володар
Кинув громами, і хмару, від полум'я й злота сліпучу,
Міцно руками стрясаючи, їм показав у етері.
Хутко по лавах троянських іде — розлягається гомін,
Що надійшли реченці призначений мур заложити.
Знов уряджають бенкет і, знаменне вітаючи диво,
Ставлять кратери з вином і квітами їх коронують.
Потім, як перший світанок наступного дня,— смолоскипи
Зніс над землею; границі, і город, і все узбережжя
Нарізно йдуть оглядати. От — струмінь Нумік і мочари,
Ось — Тіберінові плеса, там — селища дужих латинів.
Тут Анхізів нащадок, із кожного ряду обравши
Сто посланців красномовних, наказує їм до високих
Царських палаців іти, приоздобившись віттям Паллади,
Щоб подарунки цареві зложити і мир забезпечить.
Довго не гаються і вирушають, верстаючи хутко
Путь недалеку. Еней же окопи значи́ть неглибокі,
Стіни і вал насипає, і перші житла по надмор'ю,
Так, ніби табір який, частоколом зубчатим обводить.
Вже довершаючи путь, посланці поглядають на башти
Та на високі домівки латинян — до мурів підходять.
Там, поза стінами молодь та юності цвіт добірніший
Коней собі виїжджають, крізь куряву мчать на колесах,
Або натягують луки і вправно знаряддя метальне
Кидають з рук, і змагання в борні та в гонитві провадять,—
Як на коні прискакавши, до царського дому звістовник
Чутку заносить, немовби грізні́ і з одежі незнані
Люди до нього прийшли, а цар запровадити каже
Їх до господи і сам серед почту сідає на троні.

Царський палац величезний, на сотні колон, стромовито
В горішнім місті стояв — Лаврентського Піка святиня,
Гаєм грізна́ і шанованих пам'яттю предків славетна.
Берло приймати до рук і зносити фаски найперші
Тут за обичай було; тут і курії місце всякчасне;

Тут і бенкетів священних палата: по жертві ягнячій
Тут повелося батькам за столами сидіти дозвільно.
Постаті предків старинних здіймалися в ряд, величаві,
З давнього кедру різьбле́ні: прапращур Італ, виноградар
Перший Сабін (закривавлений серп у царя під ногами),
І старожитний Сатурн, і двочолого Януса образ.
Зносились там у хоромах і другі царі стародавні,
Що, за отчизну змагаючись, Марсових ран здобулися.
А на одвірках — блискучої зброї крім того без ліку
Висіло: взяті в полон колісниці і барди вояцькі,
Гребні з шоломів, замки від мурованих брам велетенські,
Ратища, круглі щити та дзьоби із пров корабельних.
Серед тієї оздоби, з жезлом квіринальським, у царській
Трабеї, щит у лівиці тримаючи, сам засідав — він,
Пік, голосний конеборець. Розпалена хіттю Цірцея,
Взявшись до пруття свого золотого, до чарів отруйних,
Птахом колись обернула його і розбарвила крила.
В храмі тому, серед статуй, на батьківському троні засівши,
Каже Латин під склепіння до себе впровадити тевкрів,
І, як прийшли, озивається словом сприятливим перший:

«Мовте, дарданці (не тайна бо нам ваше плем'я і го́род,
Та й поголоска була, ніби морем ви путь спрямували),
Волите що ви? Причина яка, чи то, може, неволя
По переходах морських вас на берег Авзонський пригнала?
Втім, чи в морях заблукалися ви, чи негодою биті
(Що вже тієї біди мандрівці набираються в морі!)
В гирло річне увійшли, узбережжя і пристань посіли,—
Приязні нашої не стороніться. Бо наші латини —
Плем'я Сатурна, і в правді живуть — не тому, що бояться
Кари, але добровільно, старинного бога звича́єм.
І я пригадую також (та чутка від літ пригасає!),
Ніби Аврунські діди говорили, як родом тутешній
Дардан дійшов до Іфейських у Фрігії міст і потрапив
На Треіційський Самос, що тепер Самотракія зветься;
Рушивши звідси, від моря Тірренського він, несмертельний,
На золотому престолі, у зоряних неба палацах
Сів — і своїми святинями божеський круг узвеличив».

Мовив — і так Ільйоней відповітує словом розважним:
«Царю прославлений, Феба нащадку. Не чорна негода
Нас бурунами морськими до вашого краю пригнала,
І не сузір'я та обриси берега нас омилили.
Ні, по ухвалі тверезій і доброю волею, всі ми

Тут завертаєм до вас, як вигнанці з найбільшого царства,
Що коли-будь колісницею дня осявалося з неба.
Рід наш — Юпітерів рід. Юпітера молодь троянська
Пращуром зве. І сам цар наш, Юпітера-бога нащадок,
Мужній троянець Еней відрядив нас до тебе посольством.
Що ж то за буря грізна́ на Ідейські поля налетіла
З лютих Мікен, і суворої долі яким віщуванням
В лавах ворожих Європа та Азія раптом стялися,—
Знає і той, що земля краєсвітня його затрима́ла
На берегах Океану, і той, кого п'ята, середня,
Сонцем суворим пекуча від нас відокремила смуга.
З того потопу й біди на обшири моря пробившись,
Лиш про оселю благаєм малу, узбережжя, безпечне
Нашим богам, та про воду і небо усім розпростерті.
Чей же не зганьбимо вашого царства? Не зменшиться ваша
Честь повселюдно, і пам'ять про вчинок такий не загине?
Не пошкодують авзони, до серця троян пригорнувши!
І — посилаюсь на долю Енея, на міць необорну,
Що у союзі братернім і в битвах давалися знати —
Сила народів і безліч племен (не вважай, що тепера
Маємо руки в пов'язках і слово благальне приносим)
Нас запрошали до себе, єднатися з нами хотіли.
Але богів рокування до ваших земель простувати
Нас научало. Тож тута і Дардан у світ народився,
І Аполлон у велінні своїм непохитному каже
Тут, над Террентом і Тібром, на бродах Нуміка селитись.
Отже, прийми подарунки, що з давніх скарбів посилає
Цар наш — остачу малу від неситих пожарів троянських.
От — із начиння цього цар Анхіз чинив узливання,
В цьому уборі Пріам всім троянцям своїм незчисленним
Царський суд видавав — його берло святе, і тіара,
І дарданійками виткана шата...»

Іліонеєвим словом пойнятий, Латин нерішуче
Лиця свої одвернув, і стоїть, і, потупивши очі,
Мислі трудні́ обертає в задумі. Не пурпур узорний
Так притягає царя, не Пріама вінець притягає,—
Ні! Зупиняється думкою він над царівниним шлюбом,
Він передумує в серці старезного Фавна оракул:
От кого долі веління, з чужинного краю пригнавши,
Зятем судило йому, кого провість укрита — на царство
Наше провадить, по кому потомство лишитися має
Славне і дуже, і мужністю круг світовий переможе!
Так він обмислив і мовить, веселий: «Нехай несмертельні

За́чинам нашим сприяють. Все стане твоїм, Дарданіде!
Ваші дарунки приймаю, і, поки Латин на престолі,
Вам недостачі не буде ні в скарбі, ні в землях родючих.
Тож і Еней, коли прагнення має таке до Авзонів,
І признається до нас, і хотів би союз нав'язати,—
Хай прибуває і дружнього зору нехай не страшиться:
Дотик долоні владичної нам запорука споко́ю.
Так однесіте ж і ви моє слово одвітне цареві:
Маю дочку. Але з мужем із нашого роду єднатись
Їй не велять ні оракул тубільних святинь, ні численні
Знаки небесні. Віщують вони, ніби з краю чужого
Прийдуть зяті, і оселяться в нас, і кровію наші
В небо знесуть імена. На Енея вказує доля —
Так я гадаю, і прагну до того чуттям непомильним».

Мовив — і коней у дар з табуна вибирає володар;
Триста їх, білі, ставні, пробували у стайні високій.
Зразу ж до кожного з тевкрів наказує цар відвести їх,
Легкокопитих, прудких, попонами з пурпуру вбраних.
З шиї звисають оздоби у них золоті, намистяні,
Збруя уся золота і червоного золота повід.
Ще й колісницю Енеєві шле і до неї упряжних
Пару, небесної крові, що з ніздрів огонь видихають
(Хитра Цірцея, розказують, викрала батькових коней
І кобилицю знайшла, і породу нову утворила).
Щедрими тими дарами і словом Латиновим горді,
Верхи вертають енейці у табір і мир провіщають.
От уже з Аргів, із Інаха селищ грізна́ поверталась
Подруга батька богів, повітряним несена током,
І кораблі дарданійців, і радість Енея в етері
Здалеку ще, від Пахіну Сікульського раптом уздріла.
Видко: зростають дахи, суходолу довірились люди
І покидають човни, і стала, пронизана смутком,
І, головою струснувши, таким озивається словом:
«Горе! Ненависне плем'я, і нам, нашій долі ворожа,
Доле Фрігійська! О, чом не лягли ви в Сігейському полі?
Бранцями чом не потрапили в бран? І, вогнем спалахнувши,
Троя чому не збулася людей? Через кров і пожари
Путь відшукали вони. Я бачу, Юнонина сила
Вже надломилась і гнівом самим вдовольнятися має.
Тож у ненависті згубній сама я наважилась гнати
Тройських вигнанців і в морі великому їх долягала:
Сили небес і морів змарнувалися всі на троянцях.
Чим мені Сцілла, Сірти, і Харібда чим неосяжна

Стали в пригоді? Край любого Тібра мого осідають
І не страшаться ні хвиль, ні мене!.. Та же Марсові можна
Знищити плем'я лапітів могутнє? І сам Громокидач
Мусив старий Калідон на поталу Діані віддати!
Чим же злочинніший був Калідон і лапітів сваволя?..
Я ж, Юпітера вірне подружжя, усе перебравши,
Що у спромозі було, і на хитрощі різні удавшись,
Я від Енея поразки зазнала! Що ж діяти мушу?
Сила моя замала — чи вагатимусь інших молити?
Неба мені не з'єднати — піду до підземной пащі!
Хай від латинського берла не зможу його відігнати
І чужинецький стоїть Лавінії шлюб непорушно,—.
Стане ще в мене снаги затримáти роковану дію,
Стане снаги погубити народи в обох можновладців.
Хай же на втратах нелічених тесть поєднається з зятем!
Рутульська кров, різанина троянців — твій посаг, царівно!
Свахою буде у тебе Беллона!.. Не тільки Гекуба,
Взнай, смолоскипом вагітна була і пожар породила,—
Тим же Парідом, пожежею син народився Венерин.
Знов смолоскипи весільні — Пергамова смерть і загибель!»

Видавши речі такі, на землю, грізнá, упадає
І з попідземної тьми, із селища Дір невимовних
Кличе Алекто жахливу, якій різанина кривава,
Гнів, та злочинство, та чорна підступність одні до вподоби.
Сам її батько ненавидить смертно, ненавидять сестри;
Тартару жах найлютіший — як міняться очі у неї,
Скільки убійчих личин, скільки чаду чорніє виткого!
Словом отруйним її так Юнона грізнá намовляє:
«Труд особливий мені ти, Ніччю породжена діво,
Службу мені докажи особливу. Хай честь не схитнеться
Наша, нехай Енеади Латина-царя не обійдуть
Шлюбом лукавим і в руки не візьмуть земель італійських!
Ти односердних братів у борню міжусобну втягаєш,
Люблячі сім'ї руйнуєш ненавистю. Ти різанину,
Ти смолоскипи несеш похоронні. Тисячу назов,
Тисячу засобів лиха у тебе! Струсни ж своє серце,
Зладжений мир розірви і зваду посій нечестиву —
Зброї нехай вимагає, за зброю хапається молодь!»
І, визіваючи чорну трутизну горгони, Алекто
Спершу у Лацій, до царських дахів у твердинях Лавренту
Мчить і сідає, страшна, на Аматинім тихім порозі,—
Мати ж цариця, приходом троянців і Турновим шлюбом
Занепокоєна, гнів і скорботу ледь-ледь тамувала.

Їй несмертельна одну з темно-синього волоса змійку
Кинула і в пересерді на грудях укрила таємно —
Щоб знавісніла Амата і дім збаламутила царський.
Змійка, забравшися легко під шату, на точені перса,
В'ється нечутно і виглядом зводить оманним царицю,
Наміри їй підкидаючи злісні. На шиї зависла,
Мов ланцюжок золотий; далі стрічкою в кучері темні
Їй заплелася і знов усе тіло живе вповиває.
Поки що перша зараза, отрутою влившись рідкою,
Зверхні проймає чуття і жаром у кості вступає;
Поки ще ціле єство не взялося могутнім пожаром,—
Стиха, як матері гоже, говорить до мужа Амата,
Плачеться гірко на долю дівочу, на шлюб із чужинцем:
«З тевкром-вигнанцем ти й справді надумав дочку
пошлюбити,
Батьку? Невже ні Лавінії ти, ні себе не жалієш?
Матері як не шкодуєш, що з першим сприятливим вітром
Радість її забере грабівник, мовби здобич за море?
Таж і фрігійський пастух чи не так одурив Лакедемон,
Як до троянського замку Гелену помчав за собою?..
Де обітниці твої? Де колишня про рідних турбота?
Де стільки раз однокровному Турнові тиснені руки?
Як же і справді латинам чужинного зятя потрібно
(Так ухвалив ти, і Фавнова воля того вимагає),
Кожну країну, що нашому берлу іще не корúться,
Я б уважала чужою (і божеський вирок — не проти).
Тож як захочеш у Турна його родоводу питати,
Інаха знайдеш, Акрізія і чужоземні Мікени».

Тут роздивилась, що марно царя випробовує словом
(Твердо стоїть його думка!), а чорна трутизна тим часом
Нутрощі їй побиває, по тілу всьому розійшовшись,—
І, нещаслива, привиддям лихим упосліджена й гнана,
Мечеться в дикій нестямі вона по великому місту.
Дзига немов, під ударом міцним і вертка, і летюча,
Як по великому кругу в порожньому атрії діти
В захваті гонять її (запущена з ремню, кружає
Забавка та кривиною, а натовп дитячий над нею,
Не розуміючи, став і на кружално з буксу дивує,
І надає йому духу бичами),— так само й цариця
Кружить — і мчить із палацу до сел, поміж люд войовничий.
Мало того: у діброви, нестямність удавши вакхічну,
Більший замисливши гріх, опанована гіршим безумством;
Лине — і власну дочку у дрімучім ізворі ховає,

Щоб нареченої тевкрам не стало і шлюб затримáвся;
Ще й у тремтінні голосить: «Евое! Ти, Вакху, єдиний
Дівчини годен — для тебе знесе вона тирс оповитий,
Піде в танку круговім і коси розвіє для тебе!»
Погласка рине, і всі матері, що їх Фурії палять
Тим же безумством, за нею біжать до нової домівки.
Кинуто давні господи; на вітер розвіяно коси.
Інші тремтячим виттям виповняють простори етерні.
Спис, оповитий лозою, тримають, одягнені в хутра,
І поміж ними Амата розпалену сосну тримає,
Буйна, безтямна, і Турну з дочкою веде «гіменея»,
Вкола поводячи зором кривавим. І в нападі раптом
Зойкає дико: «Ійо, матері уважайте латинські!
Якщо зостався до мене в побожному серці де-небудь
Жаль, і моє розворушення матірнє вас переймає,
Порозпускайте волосся і оргію правте зо мною».

Так по лісах непрохожих, по диких пустелях звірячих
Гонить царицю Алекто всесильного Вакха бодцями.
Далі, побачивши, що навіженство роздмухано досить,
Царську ж господу і рішення давні поставлено сторцом,—
Лине на темнім крилі, несмертельна, до мурів далеких
Смілого рутула, в город, що, кажуть, його осадила
Славна Даная колись для підданців своїх акрізійських,
Буряним Нотом прибита. Ардея — місто те звали
Наші діди, і тепер іще Ардея — чути наймення,
Хоч без останку минулася слава... Там, поночі, в замку
Турн супокою солодкого вже половини доходив.
Диким обличчям тоді і жахливою статтю Алекто
Враз відміняється; образ на себе приймає старечий:
Зморшками густо чоло поорала; волосся скрутила
Сиве, і в зачіску галузь оливи встромила зелену.
Схожа на Калібу стала, жрекиню Юнонину давню,
І, юнакові на очі з'явившися, так промовляла:
«Турне, чи ж будеш терпіти, що марно пішла твоя праця,
Що твоє берло і край переходять до зайшлого люду?
Цар одмовляє і шлюбу тобі, і здобутого кров'ю
Посагу? Глянь, закликає стороннього вже спадкоємця?
Йди ж, і, осміяний, знов оддавайся тяжким небезпекам!
Йди ж, і тірренців прискромлюй, споко́єм латинян укривши!..
Все це сказати тобі, що під кровом погідної ночі
Солодко спиш, очевисто Юнона сама доручила.
Тож уставай і, веселий, кажи, нехай зброїться молодь,
Хай виступає із брам; все — фрігійських вождів, що посіли

Тіброві гирла, суда їх мальовані кинь на загладу!
Так тобі воля небесна наказує. Цар же латинський,
Як не захоче додержати слова, на шлюб твій приставши,
Хай-но на ділі зазнає, що́ Турнова важить правиця!»

Глумом на те гордовитий юнак одмовляє жрекині,
Каже їй: «Ні! Що вигнанці пристали до Тіброви гирел,
Звістка про те не минула, як думаєш ти, мого слуху.
Зайвого ж страху мені не вигадуй: Юнона-цариця
Нас не покинула...
Тільки що старість, безсила від літ і до правди нечула,
Марно тебе виповняє турботою, мати! І в справі
Царській, воєнній поймає, пророчице, острахом марним!
Діло твоє доглядати святині та постаті чесні.
Війни лиши воякам: їм належить про те турбуватись».

Серцем від тих гордовитих речей розпалилась Алекто.
Дуже тремтіння по тілу юнацькому враз перебігло,
Очі змінилися: стільки гадюк засичало в богині,
Стільки з'явилося жаху в обличчі! Коли ж він надумавсь
Щось одказати,— очима блиснувши, його відштовхнула
Люта ерінія (двоє гадюк з голови піднялося,
Бич пролунав!) і відмовила так йому з уст навіжених:
«Я... негодяща від старості, я — нечутлива на правду?
Я серед царської зброї даремним турбуюся страхом?
Глянь: я приходжу з оселі жахливих сестер попідземних,
Війни і згубу тримаю в руках...»
Так проказавши, метнула вогнем на царя і димучий
Світоч йому смоляний під розпалені груди всадила;
Жах невимовний зламав йому сон, і потом холодним
Він обливається весь аж до самої кістки живої;
Зброї береться, безтямний, меча біля ліжка шукає.
Пристрасть у нього до криці, жадоба війни нечестива;
Лють покриває усе. Так із лускотом дужим багаття
Часто горить, коли кинуто хмизу під на́чиння мідне;
Так на вогні закипає вода: ізсередини глухо
Клекіт зринає, затишений ключ вибивається вгору,
З шумом збігає окріп, тільки пара встає непроглядна.
Згоду порушує Турн. Перед чільним вояцтвом докори
Кидає він на Латина і зброю велить готувати,
Щоб боронити Італію, ворога вигнавши звідти:
Досить його одного, щоб Латина й троян побороти.
Ледве промовив, і щедрі всевишнім одбув обітни́ці,—

Рутули наперебій поспішають до бою, бадьорі:
Тих притягає до Турна урода його незрівняння,
Цих його царственний рід, а тих — войовниче завзяття.

Поки юнацтво гартує серця у звитягу незламну,
Фурія хутко на крилах стігійських летить до троянців.
Повна підступства нового, на березі оком спинилась,
Де прекрасний Іул звірину заганяв у тенета.
Тут небувалим хижацтвом Коцітянка псів наділяє;
Запахом дивним і добре знайомим їм ніздрі дратує,
Щоб за о́ленем гнали вони. З того й зав'язалась
Перша пригода, що мирних селян спонукала до бою.
Олень там був — розсохатії роги, на вроду одмітний.
Тіррові діти колись, відлучивши від матері змалку,
Дома його згодували (а Тірр, їх батько, худобу
Царську глядів і сторожу доручену мав над ланами).
Любого звіра того найщиріше плекала сестра їх
Сільвія. Роги йому у гірлянди здоби́ла квітчасті
І, розчесавши дбайливо, в потоках прозорих купала.
Завжди слухняний, до рук і до столу хазяйського звикши,
Він походжав у гаю і знов до порогів знайомих,
Навіть і пізно вночі, без принуки назад повертався.
От як блукав він, на нього й напали Іула-мисливця
Пси роздратовані; він, течією по річці пропливши,
На узбережжі зеленому спеку хотів переждати,
Як, розпалившися вкрай жадобою слави, Асканій
Стрелив із лука кривого остистою в нього стрілою.
Божеська міць підтрима́ла правицю хлоп'ячу — і гостра
З посвистом дужим крізь черево наскрізь пройшла комишина.
Тяжко поранений звір до знайомого даху втікає,
До загороди своєї, скривавлений, жалобним зойком
Він оборони благає — і скаргу ту чути довкола.
Сільвія тут щонайперше, у горі руками сплеснувши,
Криком на поміч суворих селян звідусюди збирає.
Понад сподіванку хутко (бо Фурія скрізь побувала)
Сходяться люди — один при ломаці з загостреним вістрям,
Той з дубчаком узлуватим: що перше потрапило в руки,
Те їм і стало за зброю. А Тірр накликає до люду:
Він окоренок дубовий клинками колов на ту пору —
Кинувши працю, сокиру вхопив і лютує найдужче.

Люта ж богиня тим часом, діждавшися слушної хвилі,
Сходить на шпиль крутодахої стайні, і звідти, з острішку
Гасло пастушого збору дає переливчатим рогом;

Голос напружує, Тартара голос,— здригнулися раптом
Хащі залених гаїв і днедавні бори застогнали.
Чує той голос Гекатине озеро, чує сірчаний
Нар — біловодий потік! — ба навіть Веліну джерела,
І матері, затремтівши, до серця дітей притискають.
І, поспішаючи враз на гасло, на клич невпокійний
Дивного рогу, зусюди збігається, зброю вхопивши,
Люд роздратований. І дарданійське юнацтво виходить
На допомогу стрільцеві з одчинених брам таборових.
Струнко шикуються лави: уже не сільська колотнеча
В'яжеться; вже не кілками, не дрючням орудує натовп,
Ні, вже двосічним залізом воюють і поле широке
Голими страх наганяє мечами; вже панцирі грають
В сонячнім сяйві і відблиском б'ють попід хмару гарячим.
Так, коли вітер устане, запіняться води злегенька;
Потім дедалі підноситься море і хвилю здіймає
Вище — і от уже збурено все від безодень до неба.
Тут од дзвінкої стріли перед натиском першим загинув
Юний Альмон, що між Тірра синів був літами найстарший.
Рана у вогкій гортані розкрилась, і голоса стежку
Кров'ю йому залила, і життя молоде одібрала.
Впало ще й інших багато мужів, і Галез поміж ними,
Що посередником миру з'явитися хтів, найчесніший
І найбагатший землею з усіх тогочасних авзонів:
П'ять овечих отар і рогатого скоту не менше
Мав, і родючі лани обертав лемішами.
Поки той бій серед поля кипить, без побід і поразки,
Діра, свою доконавши обіцянку (першу незгоду
Кров'ю поллявши і втрати болючі в бою спричинивши),
Кидає край Гесперійський і, злинувши в небо просторе,
Так у гордині своїй, переможна, говорить Юноні:
«Чей уже свара на втіху тобі завершилася боєм?
Хай-но союзу тепер, хай братерства тепер пошукають,
Як окропила я кров'ю, авзонською кров'ю — тевкрів!
Дещо додам залюбки, якщо волі твоїй догоджу я.
Всюди посію чутки, і сусідні міста скаламучу,
І божевільною спрагою вбивства серця переповню...
Хай відусюди на поміч ідуть. Бризну кров'ю по нивах».
І відмовляє Юнона: «Доволі страхань та ошуки!
Приводи є для війни, уже діло до зброї доходить...
Меч, випадково здобутий, новою окропиться кров'ю...
Ось які мають угоди та шлюби тепер святкувати
Цар староденний Латин та Венерина парость прекрасна!..
А що ти надто свобідно по світу наземному ходиш,—

Не полюбляє того наш батько і цар Олімпійський.
Йди з цього краю! Коли ж і зосталося що доробити,
Я і сама дороблю!» З цим урвалася мова богині.
Знов підіймає Алекто обтяжені зміями крила
І, залишаючи небо, до чорного лине Коциту.
Є в осереддях Італії поміж узгір'їв високих
Місце одно славнозвісне і в нас, і по інших країнах —
Зветься долина Амсанкту. Гаї нависають над нею
Справа і зліва, і всю затіняють, а низом між ними
Б'ється об скелі, вирує і лине потік рокітливий.
Там найжахливіші нори, віддушини Діта грізно́го
Зяють усюди, і чорний провал Ахеронту являє
Пащу підземного царства. В тих ямах ерінія щезла,
Землю й етер від огидної статі звільнивши своєї.

Тої ж хвилини цариця Сатурнія край покладає
Першому бою. Весь лік пастухів войовничий — у го́род,
Просто від січі спішить і забитих несе перед себе —
Хлопця Альмона і тяжко спотворену постать Галеза.
Кличуть усі до богів і всі заклинають Латина:
Турн поміж ними, і те осереддя огню та злочинства
Жахом сповняє. Вважаймо: до трону наближено тевкрів,
Фрігія нам як своя, а Турна женуть од порога.
Ось ті, що їх матері, переможені Вакхом у пущах,
Водять танки кругові (бо велика в їх воля Амати!),
Сходяться теж звідусіль і нагля́ть до оружного бою.
Люд вимагає війни нечестивої проти ухвали
Божеських сил, проти знаків пророчих і доброї волі.
Натовпом з криками всі палац обступили Латинів.
Він же спирається їм, як у морі бескет непорушний,—
Мовби у морі бескет, що під гуркотом бурі грізно́ї,
Хоч і нестерпно круг його голосить бурун несвітенний,
Твердо стоїть,— і каміння надводне, і піною вкриті
Рифи гудуть, і водо́рості марно до скель припадають.
Та як найменшої сили немає йому вгамувати
Волю сліпу, і Юнонина міць виринає в подіях,—
То, надаремно закликавши небо, зневірився владар.
Мовить: «О горе! Нас доля зламала і бурями мече!..
Кров'ю злочинною вам доведеться свій гріх, бідолашні,
Тяжко покутувать. Ти ж... ти найтяжчої кари зазнаєш,
Турне, і марно богів заклинатимеш в пізніх моліннях.
Я ж на спочинок одходжу, і пристань мене дожидає,
Я тільки щасної смерті не матиму». Мовчки, без слова
Він у господі замкнувся і кинув повіддя державні.

Звичай у Лації був Гесперійському. Потім держався
Він у албанських містах. А нині шанована світом
Римська держава пильнує його, коли треба почати
Марсову справу: чи то боротьбу накидаємо готам,
Чи на гірканів підносимо зброю, чи в Індію східну
Тиснемось, чи прапори відбираємо в партян колишні...
Є в нас двойчаті Ворота Війни (так їх люд іменує),
Марсовим жахом усвячені та пошановані здавна.
Засувів сто мідяних та заліза міць нездоланна
Їх замикають, і Янус, їх сторож, не сходить з порога.
От як усталиться воля батьків на війну вирушати,
То, на габінський взірець підперезаний, у квіринальській
Трабеї, їх на завісах гучних обертаючи, консул
Сам повідáє війну. Його клич перехоплює молодь,
І міднодзвонні роги вторують йому суголосно.
Засобом тим сповістити війну Енеадам і брами
Навстіж відкрити — і нині царя намовляють латинці,
Але володар не хоче діткнутись замків, обов'язку
Брати сумного на себе не хоче — тримається обіч.
З неба злетівши тоді, цариця богів нерухомі
Двері рукою подвигла, довкола крюка повернувши,—
І роззявляються (воля Сатурнії) ковані брами.

Полуменіє Авзонія, край незворушено-мирний.
Той поривається пішки звитяжить, той хоче комонно
І, запорошений весь, виступає, всі рвуться до зброї:
Ті заокруглі щити і ратища чистять блискучі,
Салом мастять і беруть на брусок топірці бойовії;
Любо їм стяг підіймати і слухати сурем ячання.
П'ять уже міст показніших поставили кузні і зброю
Знову кувать заходились: Тібур гордовитий, Атіна,
Ардея, і Крустумери, і мурами красні Антемни.
Тут укриття шоломенне кують, там з лози виплітають
Форми опуклих щитів, а там брязкотливі кольчуги
Або поножі гладкі виливають із срібла плавкого.
Серп і леміш не в пошані тепер, і до рала щезає
Давня любов, лише батьківський меч скрізь гартується
в горнах.
Гаслом лунає ріжок. Знак війни, уже тессера ходить.
Той із домівки з шоломом спішить; той — натомлені коні
Тягне в упряжку; той щит ухопив, і золочений панцир
Ладить до бою, і стан підперезує вірним залізом.
Музи, тепер відчиніть Гелікони і голос подайте,
Що за царі на війну поставали, і що то за шики

Вийшли у поле, і з ким на чолі. І якими бійцями
Край італійський тоді процвітав. І як запалав він.
Ви пам'ятаєте все і все нагадати спроможні,
Нас же, богині, відгомін кволий лише досягає.

Першим виходить у бій від Тірренського берега — дикий
Богозневажник Мезенцій і люду озброює лави.
З ним вирушає і Лавз, його син, із яким порівнятись
Жоден з юнацтва не міг, крім Лаврентського Турна, красою.
Лавз той, стрілець на звірів і на коні ловець не останній,
З міста привів Агіллінського тисячу добрих завзятців,
Що надаремне за ним зголосились... був іншого годен
Він панотця, не Мезенція батьком йому б узивати!
Далі свій віз бойовий і коней баских, переможних
По луговинах розложистих красного син Геркулеса,
Красень веде Авентін — і батьківським знаком у нього
Щит приоздоблено: сотнею змій заклубочена гідра.
В лісі, на спадах гори Авентійської Рея-жрекиня
Потай його у широко-осяйні світи породила,
Смертна, з'єднавшися з богом, коли, Геріона забивши,
Дужий Тірінта герой до Лаврентського лану добувся
І у Тірренській ріці обкупав биків гіберійських.
Зброю метальну несуть його люди; ножами кривими,
І палашами вони, і сабельською пікою б'ються.
Піший за ними іде він, і лев'яча шкура на спині,
І голова йому гривою вкрита кудлатою; зуби
Шкіряться страшно. Таким він заходить до царського двору,
Жах наганяючи, батьків убір розкуйовдивши дико.
Далі близнята-брати залишають мури Тібуртійські
(Місто по імені брата Тібурта ту назву дістало),
Бистрий Катілл і Карант, аргівське юнацтво — обидва
В першому ряді стають, там, де стріл найрясніше літає.
Нібито двоє небонароджених з плаю гірського
Сходить центаврів, Гомолу і Отрій, снігами укриті,
В бігові геть залишаючи: ліс перед ними дрімучий
Вмить розступається, а низькорослі кущі вилягають.

Не залишився в господі і міста Пренести осадчий,
Цар, від Вулкана народжений серед ланів і худоби,
І, як гадали тоді, біля вогнища знайдений — Цекул.
Густо загони сільські на битву його супроводять —
Ті, що в Пренесті високій, і ті, що на землях Юнони
В Габілах чесних, і ті, що на росяних Герніки скалах
І над холодним живуть Анієном; і ті, що годує

Гойна Анагнія та Амазен плодовитий. І зброя
В них неоднакова. Щит, колісниця — незнані: частина
Кидає оливо синє із пращі; частина — по парі
Ратищ держúть у руках. Шапками із вовчого хутра
Голови вкрито червоними. Ліва нога залишає
Босі сліди, а на правій — убоге взуття із сириці.

От і Мессап, конеборця завзятий, Нептунів нащадок,
Що ні вогнем, ні залізом незмога його подолати.
Мирних людей і від зброї давно відзвичаєні лави
Кличе до бою, і меч блискавичний з піхóв витягає.
З ним фесценінські полки, з ним екви-фаліски, а далі
Ті, що Саракти шпилі посідають, і луки Флавійські,
І понад озером гори Ціменські, і гай у Капені.
Рівно, на лави розбившися, йдуть і царя величають.
Лебеді так сніжно-білі у хмарі, легкій та прозорій,
З лук повертаючись, шиї витягують — дзвінкоголосу
Пісню співають,— і відгомін шле їм ріка, і далекі
Азії плеса та гожі пастовники.
Міг би подумати інший, побачивши лави численні,
Що то не збройні ідуть — але з моря глибин налетівши,
Тиснуться хмари птахів і кричать, укриваючи берег.

От і сабінської давньої крові нащадок великий
Військо численне веде, сам до війська потугою рівний,
Клавз, що від нього в латинській землі народилися потім
Клавдії — триба і рід (як сабіняни в нас оселились).
З ним многолюдний загін амітернів і давні квірити,
З ним еретійці, і людність оливного краю Мутуски —
Ті, що Номент заселяють і села Веліну рожеві,
Ті, що на Тетрика скелях жахливих і в горах Северу,
В Каспері, Форулах і над Гімеллом-струмком проживають,
Ті, що із Тібра і Фарбара п'ють,— і ті, що холодна
Нурсія шле. Тут гортинські бійці і племена латинські,
Що, лиховісна найменням, надвоє Аллія ділить.
Стільки в лібійському марморі збурених хвиль наростає
В пору, коли Оріон у зимовому морі заходить;
Стільки на літньому сонці пшеничного колосу спіє
Над узбережжями Герму, у Лікії, жовтій ланами.
Дзвонять щити, і тупотом ніг дуднять суходоли.
Слідом за ними Галез, Агамемнона родич, і Трої
Ворог завзятий, жене колісниці, і Турнові поміч
З тисячі різних народів приводить — із тих, що славетний
Винами Массік мотикою б'ють, і з тих, що послали

З міста Аврунку батьки, і тих, що з надмор сіцілійських
Тягнуть, і тих, що покинули Кали, і тих, що з Вольтурна
Та від Сатікула йдуть — і навіть загони суворі
Осків далеких. Закривлений дрот до метання — звичайна
Зброя у них, і тримають її на рухливому ремні,
Щит у лівиці і меч — коли прúйдеться битись рукопаш.

Без похвали віршової і ти не відійдеш од мене,
Ебале, що породив тебе Телон і (мовить подання)
Німфа Себе́тіда. Телон старий царював на Капреї
Над племеном телебоїв. Та син, невдоволений троном
Батька старого, ско́рив своїй юній натурі, крім того,
Плем'я Саррасти і рівняви, зрошені Сарном, і людність,
Що під рукою тримає і Руфра, і поле Калемни,
І племена, що в Абеллі живуть у садах яблуневих.
Палиці тямлять вони на подобу тевтонів метати;
Корок обдертий з дерев править їм за шоломи вояцькі,
Бронзові пелти в руках і блискучі мечі із мосянжу.

Нурзи з гірських верховин і тебе у похід відрядили,
Славний Уфенте, ти скрізь у пригодах кривавих щасливий;
Люд твій з усіх найстрашніший — ловець, призвичаєний бити
Звіра у пущі, і ратай, на грунті найгіршому вправний,
Ходить, озброєний, він облога́ми, здобичництвом тішить
Вдачу завзяту і має звича́й награбованим жити.
Навіть найбільший із роду Маррувіїв жрець прибуває
З гілкою понад шоломом, оливою щастя убра́ний.
З волі Архіппа-царя, Умброн, умілістю знаний,
Що на породу гадючу, на дихання гідри отруйне
Сон намовляти умів і закляттям, і рухом чаклунським.
Лють погамовував він, він гоїв укуси смертельні,
Але не зміг врятувати себе від дарданського спису,
Мудрий, і рани йому не загоїла міць живодайна,
Ні в полонинах Марсійських дбайливо назбирані зела.
Гай над тобою Ангітський, і Фунціна глиб кришталева,
І найясніші озера тужили.

Їхав на бій і царя Іпполіта нащадок достойний
Вірбій (Аріція-мати на подвиг його готувала),
Він під покровом Егерії зріс понад берегом вогким,
Де милосердна була і багата святиня Діани.
Кажуть, немов Іпполіт, коли жертвою впав ошуканства
Мачухи і сліпоту відпокутував батьківську — кров'ю
(Як розірвали його перелякані коні), і в зорях,

У світосяйних етеру просторищах мав оселитись,—
Знов оживили його Діани любов і чарівні
Зела Пеонові. Батько владущий тоді прогнівився,
Що від підземної тьми на світ сонця вертаються люди,
І лікувальника мудрого, Фебову кров найдорожчу
Сам громоносним перуном до хвилі Стігійської скинув.
Та в потаємних гаях Іпполіта свого врятувала
Трівія добра, Егерії-німфі його доручила
І в італійських дібровах, не бачений людом, самотній,
Вік доживав він, і Вірбій — найменням одміненим звався.
Звідси при храмах Діани і в пущах її заборона
Дзвінкокопитих держати: колись вони з кручі страшної
Вергли у діл юнака, дивогляду морського злякавшись;
Втім, його син не страшиться, і коней палких об'їжджає
Серед розлогих полів, і в бій виїздить на колесах.
Поміж найперших і Турн обертається, вродою славен,
Зброєю міниться, вищий ген геть від усіх головою.
Грива потрійна шолом оздобляє: вґорі на шоломі —
Люта Химера, і полум'я з пащі вона видихає.
Тим вона більше тремтить і вогнем лиховісним ярує,
Чим розгоряється більше, чим дужче кривавиться січа,
А на дзвінкому щиті вирізьбляється в золоті Іо,
Зносячи роги, телиця уже і вже шерстю покрита
(Славний утвір!): доглядає нещасної Аргус, і батько
Там проливає потік із урни різьбле́ної — Інах.
Хмарою піші за ним виступають, і скрізь щитоносні
Ратники густо ідуть по ланах; там юнацтво аргівське,
Там і аврунцькі загони, і рутули, й давні сіканці,
І розмаїті щитами лабіки, і юрми сакранські;
Ті, що в твоїх, Тіберіне, лугах, і ті, що, Нуміку,
Твій благодатний розорюють берег, і ті, що скородять
Рутульське згір'я та пасма Цірцейські, де владно Юпітер
В полі царює, і квітне Феронія гаєм зеленим —
Де залягає болотяна Са́тура, і в низькодолах
Ложем пробився холодний Уфент, допливаючи в море.

І наостанку підходить Камілла із племені вольськів,
Кінницький ряд ведучи, товариство, осяяне міддю.
Рук, войовниця одважна, вона не привчала ніколи
До веретен і куделі Мінервиних... діва сувора —
Кров її надить, їй любо вітри випереджувать гоном.
Чи над пашнею б вона, над невижатим полем помчала,
Колосу ніжно-зернистого бігом прудким не стоптала б;
Чи по розбурханих плесах морських, по розгойданих водах

Бистру окреслила путь, в білім шумі ноги не змочила б.
В захваті з хат і з полів позбиралася молодь латинська,
І матері з дивуванням зорять, як вона виступає.
Схоплює все зачароване око: як царська оздоба
Пурпуром криє обточені плечі, і як у волоссі
Фібула їй золота заплелася, і як вона зносить
Вгору сайдак і вповитого миртом списа поконеччя.

КНИГА ВОСЬМА

Тільки-но Турн коргвою із замку Лаврентського — гасло
Кинув до бою, і зойком хрипливим роги обізвались,
Тільки на клич той збудилися раті і коні заграли,—
Всі стрепенули душею і Лацій кругом схвилювався,
Заприсягаючись до боротьби. Закипає завзяттям
Юність зухвала. Уфент і Мессап, із царів найчільніші,
З богозневажним Мезенцієм — з міст і околиці — тягнуть
Всіх до війська, і ратаїв навіть з ланів забирають,
Вéнула шлють із посольством у землі царя Діомеда,
Щоб допомогу дістав і все розповів: що троянці
В Лації вже осідають, а з ними Еней — і привіз він
Давньої Трої пенатів і берла собі вимагає
З присуду Долі самої,— і безліч людей приєдналось
До дарданійців, і славою їх переповнився Лацій.
Що ж має вийти з почину такого, і чим закінчити
Може Еней, коли щастя сприятиме,— все те ясніше,
Аніж Латинові з Турном, йому, Діомедові, видко.

Так метушилися в землях латинських. І, знаючи все те,
Лаомедонтський герой, у напливі темнім турботи,
Бистрою думкою всюди літає і труднощі різні
Пильно розважує, все обертаючи розумом дужим.
Так, розплескавшись на пóверхні плинній, у посуді міднім,
Сонячне світло чи місяця круг світосяйний, блукають
Всюди по стінах, а там, підіймаючись вище і вище,
На виліпній зупиняються стелі і блищами грають.
Ніч розлягалась, і скрізь на землі все живе пойнялося
Сном заспокійливим — птаство летюче і звір земнородний,
Як на холодному березі, просто під кровом небесним
Батько Еней опочив і, турбуючи серце війною,
Пізно у спокій запався і сну доручив своє тіло.
Бог тих земель Тіберін, з тополевих наметів, похилий,

Тут перед ним із прекрасного плеса з'явився на очі
(Тіло йому прикрашав голубим укривалом найтонший
Льон, а волосся було очеретом густим оповите).
І проказав до Енея, виймаючи з серця скорботу:

«Паросте божого роду, що місто троянське привозиш
З пащі ворожої і несмертельний Пергам захищаєш,
Здавна сподіваний грунтом Лавренту і полем латинським!
Тут тобі, знай, безперечна домівка і вірні пенати.
І не страшися погроз бойових. Минаються давні
Божеські гнів і зненависть...
А щоб не думав ти, ніби у марному сні увижаєш
Все це,— то веприцю знáйдеш на березі між дерева́ми
І біля неї приплоду три повні десятки побачиш —
Матка лежатиме біла і білі усі поросята.
Місто стоятиме тут, тут кінець бідуванням настане!
А як минуть три десятки річних оборотів,— Асканій
Город осадить і славне наймення надасть йому Альба.
Правду звістую тобі... А я́к тобі вийти звитяжцем
З чвари, що вже настає, уважай і дізнаєшся, царю:
Є в стороні цій аркадці (рід свій ведуть від Палланта),
Що за Евандром-царем та за стягом його подалися,
Землю собі відшукали і місто поставили в горах
І Паллантоєм назвали, Палланта шануючи предка.
Знай, в боротьбі безнастанній вони із народом латинським.
Приязні з ними шукай, намовляй до братерства і спілки.
Сам я тебе прямопутною там поведу течією,
І переможеш веслом ти потік протибіжний. Вставай же,
Сину богині, і тільки що зорі найперші погаснуть,
Ти до Юнони звернись молитовно, і гнів, і погрози
Від молитов злагідніють. А там, перемігши оружно,
Шану мені віддаси. Довідайся: я, що потоком
Перед тобою пливу і жизні поля розтинаю,
Тібрідом звуся і звіку я милий богам несмертельним.
Тут моя справжня господа, і тільки джерела — у горах!»

Мовив, і в плесі широкім на дно порину́в боговитий
Водовладика. Сон і ніч залишають Енея.
Він устає і на світло сходове небесного сонця
Зори здіймає, і, в пригорщі повно води зачерпнувши,
Як і належить, такі до небес молитви підіймає:
«Німфи, о німфи Лавренту, родовище рік і потоків,
І пошанований в руслі священному Тібріде-батьку,
Лагідно стріньте Енея, заступники будьте в напастях!

Де б ти, в яких джерела́х не таївся, з якого б ти грунту
Не вибивався, прекрасний, у злигоднях наших зичливий,
Завжди моліннням моїм і дарами відзначений будеш
Ти, рогоносний поточе, володарю вод Гесперійських...
Будь же зо мною, доочно яви віщування ласкаве».
Так він говорить, і, вибравши дві поміж суден біреми,
Веслами опоряджає і зброю дає товариству.
Тут несподіване диво з'являється перед очима:
Веприця біла, з приплодом такої ж масті, лежала
В затінку серед дерев, на зеленому березі річки.
В жертву її забиває Еней тобі, мати Юноно.
З нею ж і весь її плід до жертовні святої підводить.
Зразу і Тібрід свою течію, що всю ніч набрякала,
Погамував — подається назад заспокоєна хвиля.
Стелеться рівно прозора гладінь, мовби ставом широким,
Мовби сагою, щоб весла не надто в воді напинались.
Радісний гомін плавців прискорює путь розпочату;
Легко ялиця пливе смоляна. І дивуються води,
І зачудовано дивиться гай на блискучу, незнану
Зброю вояцьку, на судна мальовані в плесах широких.
Помахом весел і ніч, і день виповняють троянці,
Довго колінами кружать річними, то затінком гаю
Криються темним, то в дзеркалі хвиль дерева́ розтинають.
Сонце уже вогняне до небесних вершин досягало,
Як зауважили мури вони і на скелях твердиню
Між нечисленних дахів,— що до неба тепер дорівняла
Римська потуга, і що було бідним Евандровим царством.
От вони правлять до берега, прагнуть до міста скоріше.

Сталося так, що аркадський володар в той день урочисто
Жертву приносив на честь Геркулеса і всіх несмертельних.
В гаї було, біля міста. Паллант, його син, і юнацтво
З найвидатніших родин, і вбогий сенат біля нього
Ладан курили, і кров іще тепла кругом парувала.
Бачать нараз: із-за лісу човни випливають високі
Прудко і левно, на веслах легких ідучи безгомінно.
Страхом на вигляд такий перейнявшися, всі повставали,
Учту святу уриваючи. Тільки Паллант супокійно
Стримує зібраних. Зброю вхопив, і назустріч виходить,
І з надбережжя крутого кричить: «Що так гонить, юнацтво,
Вас по незвіданих водах? Куди прямуєте нині?
Хто ви? З якого народу? Війну чи мир несете нам?»
Тут йому з керми високої батько Еней одмовляє,
Мирозвістовну оливи галузку вперед простягнувши:

«Рать Іліону і меч, на латинів скерований, бачиш!
Нам, вигнанцям, вони не дають поміж себе селитись...
Плинемо ж ми до Евандра. Ідіть і скажіте цареві,
Що найчільніші із дарданців помочі в нього прохають».
Вражений славним найменням, Паллант зупинився, і потім:
«Хто б ти не був,— одмовляє,— заходь і з отцем обміркуєш
Справу велику, і гостем до́ нашого дворища вступиш».
Чемно за руку бере він, правицю героєві тисне.
Плеса річні залишає вояцтво і в гай увіходить.

Дружніми так до царя Еней починає словами:
«Кращий із греків, до кого Фортуна мене посилає
Дружби просити, оливні гілки простягаючи мирно!
Я не боюся, що ти аркадський вождь і данаєць,
І на єдиному прикорні з родом Атреєвим виріс.
Мужність моя і святе несмертельних богів віщування,
Предки, споріднені кров'ю, і слава твоя невмируща
Нас поєднали, і приязні нашій — сприятлива доля.
Дардан, осадчий троянського міста і перший володар —
Син Атлантіди Електри (так мовлять перекази грецькі!)
Згодом між тевкри прибув — Електра ж ясна народилась
Від небодержця самого, найдужчого в світі Атланта.
Ви од Меркурія родом, а бога Меркурія — біла
Майя колись зачала на холодних вершинах Кілленських,
Майю ж, як вірити грекам, Атлант породив, знаменитий
Велет Атлант, що зоряне небо тримає на плечах.
Так від єдиного пня розгалузилось пагоння наше.
От чому я не посольство послав, не на хитрощі вдався,
Щоб роздобути твою допомогу. Ні, сам я до тебе,
Сам прибуваю, і царський поріг твій турбую благанням.
Давнове плем'я, що царство тутешнє твоє непокоїть,
Гонить і нас, і як вижене тільки — то що їм пошкодить
Всю Гесперійську країну під власне ярмо загорнути,
Опанувати і горішнє, східне, і долішнє море?
Будь же нам спільником вірним. Таж є у нас щире завзяття,
Груди незламні, і є у боях загартована молодь!»

Так промовляє Еней. А цар за устами промовця
Стежив і цілу істоту його оглядав найпильніше.
Коротко мовив потому: «О як, найсильніший із тевкрів,
Любо зустріти тебе і признати! Немовби я чую
Батькові речі і бачу Анхіза великого постать!
Я пам'ятаю: простуючи в царство сестри Гесіони,
Лаомедонтів Пріам, на путі в Саламін многолюдний,

Звідав колись і холодні гірської Аркадії межі,
Цвітом найпершим цвіла мені юність тоді на обличчі;
Як дивував я на витязів тевкрських і як заглядався
Я на Пріама! Та вищий од них, із усіх показніший
Був Анхіз, і серце моє загорілось бажанням
Заговорити до нього, правиці його доторкнувшись.
Я підступив і на мури фенейські провадив героя,
І, як прощались, од нього дістав я — стріли лікійські
У сайдаку дорогому, і золотом заткану шату,
І дві уздечки коштовні, що й нині вони у Палланта.
Руку, що просите ви на братерство, вам простягаю,
І, тільки сонячний промінь, ізнов повернувшися, блисне,—
Вас одпущу я, і військом, і статками ставши в пригоді.
Учту тим часом святу (адже ви завітали як друзі),
Ці роковини, що гріх одкладати, відбудьте ласкаво
З нашим народом. Віднині ж до спільницьких свят навикайте!»

Мовив — і тут же велить поставити страву, і чаші
Знов на стіл повернути, і сам на муріжчатих лавах
Садить гостей, і від інших опрічно на лев'ячу шкуру
Батька Енея веде, підсуваючи крісло кленове.
Тут і юнацтво, і жрець привівтарний, одно перед одним,
Жарене м'ясо волове несуть, і кошики повнять
Даром Цереріним, і найдобірнішим Вакхом частують.
Смачно Еней споживає, а з ним і вояцтво троянське
Довгий воловий хребет і жертви святочної потрох.

Та як поживною стравою голод усі вгамували,
Мовить Евандр: «Ці свята урочисті справляєм щороку,
І відбуваємо учти, і жертви приносимо гідні
Не з марновірства дурного, що давніх богів зневажає,
Але тому, що з великого лиха, о гостю троянський,
Нас урятовано: шани належної ми уділяєм.
Спершу на урвище глянь, що над берегом тут нависає.
Як же далеко розкидано скелі! У грузі, в руїнах
Тут велетенське житло — і порохом звалища вкрито.
Знай: тут яскиня була з величезним і чорним отво́ром.
В ній, неприступній для сонячних світел, жив нелюд потворний
Как — і щоразу новою, допіру пролитою кров'ю
Тут димувала земля, і голови висіли людські
Скрізь над дверима, і бралися тлінням уста помертвілі
Був той недолюд Вулкановим сином, і богове, чорне
Полум'я він виригав, блукаючи брилою в скелях.
Час порятунку, одначе, і нам наспів пожаданий:

Бог поміж нами з'явився, бог-месник, з усіх найславніший,
Ще й перемогою над Геріоном потрійною гордий.
Гнав тут Алкід свою здобич численну, биків гіберійських,
І чередою усе затопив — і Тібр, і долини...
Как, у зухвальстві нестямнім, бажаючи сповнити міру
Чорного злочину, всі перепробувать підступи підлі,
Четверо кращих биків велетенських зайняв на пастовні,
І на додачу до них — чотирьох телиць показніших.
А щоб ніяких слідів до печери його не лишилось,
То поволік награбоване він за хвости і, познаки
Всі обернувши, за скелями в затінку з ними укрився.
Марні, здавалося, будуть всі спроби той схов відшукати.
От як уже нагодовану череду далі гонити
Вирішив Амфітріонів нащадок і в путь лаштувався,
Сумно бики заревли на прощання і сповнили риком
Гай надбережний, і в горах те ревище скрізь оддалося,—
Тут і одна із телиць у печері широкій озвалась
І змарнувала всі хитрощі Какові, всі сподівання.
Чорною жовчю в Алкідові раптом тоді закипіли
Біль і зненависть. Він зброю вхопив і з дубцем узлуватим
Кинувся вгору мерщій — на кручу, в повітрі завислу.
Вперше тоді наші очі побачили велетня Кака,
Жахом пойнятого,— як утікав він, од Евру прудкіший,
Щоб у печері сховатись, і страх окриляв йому ноги!
От він замкнувся, зірвав ланцюги і скелю велику,
Що біля входу звисала, умілістю батька прикута,
Скинув додолу, і двері на засуви взяв крицевії.
Тут роздратований серцем тірінтець прибіг і оглянув
Замкнений хід до печери — очима повів і зубами
Заскреготав. І тричі отак оглядав стромовиті
Спади гори Авентійської, тричі за скелю приймався,
Щоб на пороги ступити,— і тричі в долину одходив.
Камінь лежав гостроверхий, зусюди стрімчастий і голий,
Мовби великим хребтом прикриваючи гроту, і здавна
За найлюбіше гніздище драпіжному птахові правив.
От за цей камінь — вапняк, що до річки схилявся ліворуч,
Взявся Алкід, і вправо, у бік протилежний посунув
І повернув на корінні підземнім, і поштовхом потім
Двигнув його, і на поштовх збудилося громом повітря,
Зсунувся берег, і річка назустріч сама подалася.
Враз і печера, і Какова схована досі господа
Навіч одкрились, і глибше роззявились надра підземні,
Мовби земля до безодень від дужого струсу розсілась
І показала оселі таємні і царство бліде відчинила,

Мертве, нелюбе богам, і зверху з'явились отво́ром
Нори безмежні, і мани у ясності дня затремтіли.
Тут його, хижого нелюда, вмить заскочивши світлом,
В видовбі скель осягнувши, на зойк і благання безжальний,
Зверху Алкід побиває із лука — і жодної зброї
Не зневажаючи, брилами мече і деревом валить.
Той же, не маючи жодної змоги вте́кти від напасті,
Чорні дими, густі, непроглядні (і згадувать страшно!)
З уст викидає і власне житло обволікує тьмою,
Застує погляд і скрізь під склепінням печерним клубочить —
Ніч димоносну, червоні огні і пітьму помішавши.
Гніву нового не вдержав Алкід: стрімголов і наосліп
Скочив у яму, де хвилею дим найгустіше стелився
І найчорніша темно́та у хмарі густій розли́валась.
В темряві тій і вхопив він зухвальця, що марне пожаром
Дихав на нього,— і в узол скрутив, і так стиснув, що очі
Вибігли геть із западин і кров зупинилася в горлі.
Зірвано двері — і зразу ж домівку викрито чорну
Вкрадених з паші биків, і здобич усю нечестиву
Небу показано. Трупа мерзотного взято за ноги,
Кинуто в порох, і довго ще всі ми були неспроможні
Від озві́рілих очей одірватись, від лиць, і кудлатих,
Шерстю порослих грудей, і пащі, що пломінь таїла.
З тої пори і впоряджено свято. Нащадки з любов'ю
День цей обходять. Найперше Потіцій-обрядоуставник,
Потім Пінаріїв рід, Геркулесових храмів доглядач,
В цьому краю спорудили жертовник, що має Великим
Зватися в нас і бути Великим навік і до краю.
Отже, і ви, товариство, на згадку про подвиги славні
Кучері листом звінчайте і кубки знесіте угору,
Спільного бога призвавши,— і весело з чар узливаймо!»
Мовив — і скроні собі Геркулесовим древом умаяв,
І поміж кучері листя йому заплелось тополеве.
Кубок священний узяв у правицю. І всі розмістились
Тут за столами і вина на честь Олімпійців пролляли.
Небо тим часом уже обернулось, і вечір наблизився.
От виступають жерці, і Потіцій між них найчільніший,
Вдягнені в шкури, як звичай велить, і в руках смолоскипи.
Знов починається учта, і, дар до бенкету найкращий,
Ллється вино, і ставляться блюда важкі на жертовник.
От уже салії круг олтарів, уквітчавшися рясно
Вітами срібних тополь, збираються всі задля співу —
Тут молоді, там старі, постававши у круг, величають
Міць Геркулеса і вчинки його — як страховища перші,

Змій зловорожої мачухи він подушив у колисці,
Як обернув у руїну міста величаві і дужі —
Трою і давню Ехалію, як за царя Еврістея,
З волі Юнони жорстокої, мусив один доконати
Тисячу подвигів. «Небом породжених, о Нездоланний,
Ти переміг, і Гілея, і Фола, потвору Кресійську
Ти вгамував — і великого лева у горах Немейських.
Перед тобою озера тремтіли Стігійські, і сторож
Орку самого дрижав над кістками у схові підземнім.
Образ жахливий тебе не спиняв: Тіфой велетенський
Страхом тебе не скував, як безсила була приголомшить
Гідра Лернейська, стома головами підвівшись на тебе.
Слався ж, Юпітера сину правдивий, окрасо безсмертних,
І на святі роковини приходь, наш заступниче славний».
Так вони піснею славлять Геракла — і наостанку
Згадують Кака, що полум'ям дихав колись у печері.
Повниться співами гай і луною горби відмовляють.
Потім, відправу богам закінчивши, до муру міського
Йдуть; посередині цар виступав, переможений віком,
Поряд з собою тримаючи сина і батька Енея,
І в розмаїтій розмові минала їм путь недалека.
І зачудованим зором місцевість Еней оглядає.
В захваті він, і про все, що побачить, розпитує пильно,
І про діяння колишніх героїв перекази чує.
Так йому мовить Евандр, осадчий Римського замку:
«Фавни і німфи колись діброви оці заселяли
Разом з людським племеном, що з твердого походило дуба.
Навичок ще і знання не було: ні биків запрягати,
Ні запасатись добром, ані вжиткувати не знали;
Їх дерева́ годували та бідний набуток мисливський.
Перший Сатурн завітав у ці землі з Олімпів небесних,
Кинувши втрачене царство, від синових стріл врятувавшись;
Він племена нетямущі, що в горах високих блукали,
Звів до сполуки і дав їм закони, і назву намислив
Лацій — бо довго й безпечно у краї тому́ укривався.
Довго літа золоті під рукою його протривали,
Щедрі літа, і народами він керував тихо-мирно.

Потім століття тьмяні́ші на цвіт і бридотніші стали,
Запанувала війна і набутків жадоба несита.
Тут авзонійські з'явились загони і плем'я сіканців,
Кілька разів утрачали наймення Сатурнові землі.
Тут і царі появились, і Тібрід між ними могутній,
Що після нього ріку називаємо Тібрід усі ми,

Людність Італії: Альбули давня забулася назва.
Тут і мене, із Аркадії гнаного всюди по морю,
Непереможна Фортуна та Фатуми безповоротні
В сторону цю привели, а з ними і воля нехибна
Матері, німфи Карменти, і присуд святий Аполлона».
Тільки сказав — і виходить вперед, і жертовник великий
Вказує він і ворота, що й нині Кармептині зве їх
Римський народ на пошану пророчиці німфи Карменти,
Віщої, що звістувала найперше оракульним співом
Дальшу судьбу Енеадів та славу твердинь Паллантея.
Звідти веде їх до гаю, що потім нарік його Ромул
Захистом, і Луперкальську показує гроту у скелях,
Вовчою звану на честь аркадського Пана Лікея,
І не минає відтак Аргілетського гаю святого,
В свідки його закликає, про Аргову смерть розказавши.
Звідси веде до Тарпеї, на шпиль Капітолія гострий,
Золотом критий тепер, порослий тоді чагарями.
Вже на той час боязке хліборобство його оточало
Жахом побожним: і скелі, і гай навівали тремтіння.
Каже Евандр: «Цей уступ кучерявий і темну діброву
Бог заселяє, який — невідомо... Та вірять аркадці,
Ніби самого Юпітера бачили тут,— і підносив
Чорну егіду в правиці і хмари збирав Громокидач.
Далі — чи бачиш? Двох замків колишніх зруйновані мури:
То збереглося на пам'ятку нам од царів стародавніх,—
Ті бо міста закладали Сатурн та двообразний Янус:
Це городище — Янікул, а це Сатурнія зветься».
З тими словами вони надійшли до Евандрових дворищ,
Простих і бідних, і бачили скрізь, як на Форумі Римському
Скот походжав, і рик одбивався у пишних Карінах.
Як же дійшли до господи, промовив Евандр: «Ці пороги
Переступав Геркулес, і халупа вітала героя.
Гостю, учись зневажати розкоші, яви себе гідним
Славного мужа, і в наші достатки вступай без погорди!»
Мовив — і вводить ставного Енея під дах невисокий
Хати тісної, і там на постелі кладе нехимерній
З листу сухого, ведмедиці шкуру поверх постеливши.

Ніч набігає і чорним крилом обволікує землю.
Мати Венера в той час, надаремним збентежена страхом,
І лаврентійців погрозами, і хвилюванням воєнним,
Так до Вулкана говорить, вступаючи до золочених
Шлюбних покоїв, і пристрасть божественну будить речами:
«Поки Аргівські царі заміряялись на замок Пергамський,

Їм приреченний, і падали мури, що мусили впасти,—
Ні допомоги, ні зброї знеможеним я не благала
В серця твого і твого ремества! Та же я не хотіла
Ні набиватись до тебе, ні труду твого дармувати,
Хоч і незмірно була зобов'язана дітям Пріама
І над Енеєвим горем сльозами не раз обливалась.
Нині ж по волі Юпітера він у землі італійській
Став — і з поклоном до тебе іду, і в потуги твоєї
Зброї для сина, як мати, молю... Таж могла Нереїда,
Мати Мемнона могла сльозами тебе зворушити!
Що за народи зібралися, глянь! Як залізо гартують
В замкнених мурах — мені і дітям моїм на загибель!»
Мовила так і, ніжно обнявши його, забарного,
Снігу білішими пестить руками. А він, спалахнувши
Полум'ям здавна знайомим, відчув, як у серці глибоко
Жар той запався і млостю пройшов у розслаблені кості.
Так осяйна блискавиця, в оглушливім розкоті грому,
Крізь нагромадження хмар миготливою йде борозною.
Бачить Венера своєї краси та повабності владу
І від Вулкана, коханням окутого, відповідь чує:
«Чом же так здалека ти починаєш, богине? Чому ти
Давньої віри не маєш до мене? Коли твоя воля,
Можна було б і тоді наділити зброєю тевкрів.
Ні Громокидач, ні доля грізна не завадили ж Трої
Десять простояти літ під старечим Пріамовим берлом?
Так і тепер, коли хочеш війни і тверда твоя думка,
Все, що корúться оруді моїй, я тобі обіцяю,
Все, чим елéктрон плавкий і залізо спроможні служити,
Все, що приступне вогню і міхам... Покинь же благати,
Владі своїй довіряйся певніше...» І з тими словами
Широко руки розвів для обіймів жагучих, і потім
В тихий і радісний сон поринýв на подружньому лоні.

А серед ночі, як темрява стала до краю хилитись,
Сни разганяючи людям, у пору, як жінка робуча,
Що веретеном убогим Мінерви піддержати мусить
Цілу сім'ю, прокидається, ночі урвавши, і миттю
Жар розгрібає в печі і, всіх побудивши служебок,
Каже їм дó світа прясти (бо ж треба і дім доховати
У чистоті, і маленьких дітей до ладу допровадить),—
Так і владика вогню працьовито у рань світанкову
З ложа м'якого встає, до ковальства свого беручися.
Біля Сіканського берега, обіч Ліпари — на морі
Крутоберегий, у скелях димучих, зноситься острів.

В скелях — печера. Печами циклопів роз'їдена, стогне
Грота безмежна, мов нутрощі Етни, і дзвін по ковадлу
В ній одбивається ехом; гартуються в норах глибоких
Руди халібів, і дихають горни огнем невимовним.
Острів той славний — Вулканові дім, і Вулканія зветься;
Там і спускається владар огню із високого неба.
У велетенській норі залізо кували циклопи,
І серед них Бронтей, і Стероп, і голий Піракмон.
Роблений ними лежав (і був готовий почасти)
Гострий перун, із тих незчисленних, що батько небесний
Сипле на землю. В частині іще недороблений був він:
Треба ще граду було три смуги додати — і стільки ж
Буйної зливи, три смуги вогню та бурхливого вітру,
Сяєв сліпучих та гуркотів грому нестерпних, і жаху;
Треба було домішати і гніву, що полум'ям дише.
Інші летючу легку колісницю для Марса самого
Спішно кували (людей і міста на війну поривати),
Інші егіду страшну, Паллади суворої зброю,
У золочену луску прикрашали одне перед одним.
Гаддя сплітали в клубок, а насупроти серця богині
Голову стяту Горгони та очі верткі прибивали.
«Киньте усе! — тут їм мовить Вулкан.— Відкладіть
розпочате,
Інший, нагальнішій справі віддайтесь, циклопи етнейські,
Треба героєві зброю скувати. От де управа
Сили і досвіду рук, от де нашій умілості проба!
Нумо ж до діла!» На тому й урвав. А вони одностайно
Тут же стають до роботи — на частки її розділяють
Поміж собою, і мідь уже ллється, і золото плине,
І смертоносна у горні широкому топиться криця.
Щит починають великий, що має один протистати
Стрілам туземним. Сім бронзових кіл в один круг
величезний
Міцно збивають. Там міхом потужним ловлять повітря
І видимають його. Тут у воду занурюють бронзи
Сплав шиплячий. Гримлять молоти об каміння печерне.
З силою руки вгору вони по черзі підносять
І повертають цупкими кліщами розтоплену масу.

Поки владика Лемноський циклопів наглúть на Ліпарі,
В біднім Евандровім домі царя уже будить світанок
І попід стріхами ранішнє жваве пташок щебетання.
З ліжка встає він і, в туніку тіло старе загорнувши,
В'яже тірренські·сандалії до підошов ланцюжками;

На черезплечнику вірний тегейський палаш приправляє,
З лівого боку назад одкидаючи барсову шкуру.
Двоє собак сторожів, край порогу високого вставши,
Почтом ідуть перед ним, хазяйського кроку пильнують.
Так до Енея в житло потайне вирушає помалу
Славний герой, пам'ятаючи вчора обіцяну поміч.
Чинить те саме і гість, встає і виходить з кімнати;
З ним його вірний Ахат (тамтого Паллант супроводить).
Стрінулись, руки одно одному потиснýли, сідають
Серед палацу і так поміж себе нав'язують мову.
Цар починає:
«Тевкрів провідниче славний, допоки живий ти, нізащо
Я не признаю, що згинули рід і держава троянські.
Поміч же наша, аркадянська, супроти слави твоєї
Надто мізерна. Бо — звідси ми замкнені Тібром-рікою,
Звідти — рутули тиснуть, облогами нам докучають.
Втім, я гадаю з тобою звести многолюдні народи,
Царства багаті,— і цей порятунок нежданий несе нам
Щастя химерне... Улюбленцем долі до нас завітав ти!
Тут, недалеко від нас, на скелях заснований давніх
Город стоїть Агілліна, де з правіку плем'я лідійське
Сіло, славетне війною, Етруські хребти уярмивши.
Довго і рясно процвітана людність потрапила нині
Під самоволю хижацьку і збройну Мезенція-ката.
Чи говорити тобі про тортури нещадні та чорні
Кровопролиття? Хай карою кров упаде на тирана!
Він-бо людей ненависних до трупів прив'язував чорних,
Руки до рук і устами до уст якомога щільніше
(Мука нечувана!), і, сукровицею злитих і трупним
Тліном отруєних, їх у знущанні неситому тратив.
Годі! Не стерпівши глуму, до зброї взялись громадяни,
І хижака, і палаци його облягли Агіллінські,
Б'ють його слуг і мечуть огнем на покрівлі високі.
В тій метушні-різанині утік він одначе до міста
Рутулів, друзів своїх, і нині під захистом Турна.
Але обуренням правим Етрурія вся запалала,
Кари цареві, війни невідкладної скрізь вимагають...
Тисячі ті повновладним твоїм доручу я велінням.
Скрізь понад берегом збилися судна, і гомін лунає,
Зносять значки бойові — і тільки гаруспік єдиний
Стримує їх віщуванням. «Ти, цвіте Меонії славний,
Юносте, гідна богів, хоробросте права, що з болем
На ворогів підвелася і в гніві Мезенція бореш,—
Правити вами не можуть царі італійські,— шукайте

Владаря серед чужинців». І, вражені тим віщуванням,
Раті етруські в сусідніх полях стоять, нерухомі.
Тархон, володар, з посольством мені присилав уже берло
З царським вінцем і всіма дорогими клейнодами влади,
Щоб поміж військо прийшов і державцем я став у Тіррені.
Але моя крижана і літами знесилена старість
Влади боїться і сили не має до подвигу братись.
Сина б до того схилив я, однак сабінянка-мати
До італійського роду його прилучила. Рушай же!
Будь італійцям провідник могутній,— таж ти і літами,
І породінням дорожчий богам і догідніший долі.
Дам на підмогу тобі я надію мою і відраду —
Сина Палланта — нехай під рукою у тебе звикає
До військового́ життя, до Марсових справ — хай учинки
Спостерігає твої і з юнацтва на тебе дивує.
Кінників двісті йому доручу я добірних аркадських,
Двісті, крім того, дізнайся, перейде тобі від Палланта».

Тільки він те проказав — і мовчки потупили очі
Анхізіад Еней і Ахат, його приятель вірний.
Безліч дум навісних налягло би на серце скорботне,
Якби познакою з неба не втішила їх Цітерея:
Враз несподіваним сяйвом прозорий етер сколихнувся
З громом і дзвоном, і видалось, мовби усе завалилось,
І над руйновищем голос тірренської су́рми розлігся.
Дивляться: знов і знов розтинається гуркіт жахливий.
Бачать: у просвіті хмар, там, де смуга ясніє небесна,
Зброя горить і чується брязкіт за кожним ударом.
Всі на той звук остовпіли, і тільки володар троянський
Брязкіт признав і матері давню згадав обітни́цю,
І промовляє: «Господарю мій! Не дошукуйся пильно,
Що означає це диво. То поклик до мене. З Олімпу
Мати-богиня колись обіцяла нам знаком явити,
Що зачалася війна, і Вулканова зброя готова
На допомогу в бою...
Скільки ж кривавих віднині боїв випадає лаврентцям!
Кари які чигають, о Турне, на тебе!.. І скільки
Мужніх героїв, мечів і шоломів ти маєш котити,
Тібріде-батьку! Що ж, надьтесь на кров, розривайте
угоди...»

Мовивши так, він підводиться раптом з високого крісла
І Геркулесовим полум'ям будить жертовню заснулу,
І до вчорашнього лару, до вбогих пенатів іде він

З радісним серцем,— де в жертву добірних телят забиває
Древній володар Евандр і вояцтво за ним дарданійське.
Потім до суден рушає, одвідує славне братерство
І серед них одбирає усіх найодважніших серцем,
Щоб повести за собою: всі інші нехай вирушають
Вниз по воді і не знають зусиль, пливучи з течією,
Щоб повідомити Юла про батька і дальші події.
Надано коней троянцям, що в землі Тірренські простують;
Кращого з коней підводять Енеєві; лев'яча шкура
З ребер звисає йому, золоті виставляючи кігті.

Чутка летить, і по місту малому розходиться гомін,
Ніби кінноти загін до Тірренських іде узбережжів.
Матірні множаться тут обітни́ці. І, брат небезпеки,
Жах виступає, і Марса виразніше образ значи́ться.
Батько Евандр на прощання правицю узяв юнакову
І, проливаючи сльози, цілує його і говорить:
«О, коли б роки минулі мої завернув Олімпієць,
Був би я тим, що колись під Прелестою лави передні
Сам погромив і щити подола́нних на вогнище скинув
(Ерула в Тартар тоді оцією послав я рукою,
Хоч при народженні — вимовить страшно! — Феронія-мати
Душу потрійну дала і до бою готовність потрійну,
Тричі йому і вмирати належало; ця ж невідпорна
Всі його душі взяла і всю зброю забрала правиця),—
Ох, від обіймів твоїх я не мав би тоді одриватись,
Сину, і лютий Мезенцій ніколи б тоді не наважився
Стільки у землях сусідніх вчинити мені на поругу
Злочинів диких і так несвітенно людей мордувати!
Ви ж, несмертельні, і ти, між богами державця могутній,
Згляньсь, Юпітере, ти над аркадським царем... О богове,
Батьківське слово моє не зневажте. Коли ваша воля,
Щоб повернувся Паллант (і доля тому не перечить),
Якщо побачу живого його і спроможусь обняти,—
Дайте ще жити мені. Всі хвороби і труд перетерплю.
Як же, Фортуно, нещастям погрожуєш ти невимовним,—
Нині ж, о нині нехай обірвуться дні мої люті,
Поки двоїться турбота і всі сподівання сумнівні,
Поки, о хлопче, єдина моя ти відрада стареча,
Міцно тебе я в обіймах тримаю... Хай звістка смертельна
Слуху не ранить!» Так батько смутився в розлуці останній
З сином — з землі, непритомного, слуги його підіймають.
От уже вийшла кіннота крізь брами одчинені — в поле,
В першому ряді Еней із супутником вірним Ахатом,

Далі старшина троянська, ще далі у шиках вояцьких
Красень, при зброї мальованій, в шатах, Паллант
вирізнявся,
Був як зоря світова, що виходить із хвиль Океану,
Люціфер — з сяєв нічних найлюбіший Венері, коли він
Зносить у небо обличчя святе, розганяючи сутінь.
От матері перелякані стали на мурах і стежать,
Як підіймається пил, як раті ідуть мідносяйні.
Через терни, по кущах, де найближча їм путь пролягає,
Збройні летять, і земля гомонить, і під виділом зграйним
В тупоті дзвінкокопитім курить запорошене поле.

Гай величезний росте над потоком Церіту холодним,
З предківських років священний. Горби і яруги глибокі
Щільно його оточають, ялицею чорною вкриті.
Кажуть, одвіку, либонь, Сільванові те присвятили,
Бога полів та худоби шануючи, мудрі пелазги,
Що в давнину володіли землею латинською перші.
Тархон, у місці безпечнім, близенько звідсіль, розмістився
З табором дужим тірренців, і видно було від нагір'я
Військо могутнє, розтягнене широко в нивах розлогих.
Батько Еней і юнацтво, що рушило з ним до походу,
В гаї спиняються, коням дають і собі відпочинок.

Тут осяйна серед хмар піднебесних з'явилась Венера,
Дар несучи, і, в долині затишній побачивши сина,
Що понад берегом річки, самотній, шукав прохолоди,—
Стала на очі йому і промову до нього звернула:
«От обітни́ця моя, подарунок тобі від Вулкана,
Утвір мистецький його. Не бійся тепер ні лаврентів,
Ані хороброго Турна на чесний двобій викликати».
Так проказала, і сина свого обняла Цітерея,
І променясту йому біля дуба зоставила зброю.
Він же, дарунком Вулкана вшанований гойно і радий,
Намилуватись не може і бро́ню обводить воєнну
Жадібним оком, дивується, в руки бере, приміряє
То гребенястий шолом, який полум'ям б'є золотистим,
То смертоносний той меч, а то панцир із міді твердої,
Червонуватий, кривавий, мов хмара грізна́, олов'яна,
Що, почервонена сонцем, виблискує сяйвом відбитим,
То наголінники візьме, з електра та золота литі,
То розглядає списа, то щита незрівнянну роботу.
Там-бо, на тому щиті, прозираючи ро́ки майбутні,
Вирізьбив владар огню італійців майбутні пригоди,

Римського роду тріумфи, Асканіїв рід знаменитий
І незліченні усі, послідовно проваджені війни.
Вирізьбив він і Вовчицю у Марсовій тихій печері,
І коло неї близнят-сисунців, двох хлоп'ят нетямущих,
Як вони граються сміло, до матері як припадають,
Як і вона, повернувши до них свою шию могутню,
Пестить по черзі обох і тіло вилизує ніжне.
Там підіймається Рим, там сабінських жінок викрадають —
Хиже насильство під час циркової забави; ще далі
Вирізьбив бог бойовище нове, що схопилося раптом
Поміж куретами, Тацієм давнім та римським народом.
Далі обидва царі, військове́ покінчивши змагання,
Перед жертовником збройні, з вином у руках поставали
І, заколовши свиню, мирову виробляють угоду.
Тут же, зовсім поблизу, квадриги прудкі розривають
Надвоє Метта (не хтів ти додержати слова, альбанцю).
Тіло твоє пошматоване Тулл поволік по дібровах,
І придорожні терни у кривавій росі червоніли.
Далі Порсенна наказував місту прийняти вигнанця
І за Тарквінія римлян страшною облогою мучив;
Діти Енеєві в бій виступають за волю змагатись.
Став роздратований цар, на устах йому люта погроза,
Видко, почув, що наважився Кокліт мости зруйнувати,
Що утекла від сторожі і в Тіброві скочила води
Клелія-діва... Ще далі стояв у фортеці на чатах
Манлій, і храм боронив, і високий увесь Капітолій;
Ромулів їжився двір острішком нової соломи.
На позолоченім ганку сріблистий гусак неспокійно
Вгору зривавсь, кричачи, що галли уже біля храму.
Галли повзли по кущах, добиралися вже до фортеці,
Маючи добру заслону у темряві чорної ночі.
Кучері в них золоті, із золота й одяг, і бро́ня.
В'ються плащі повишивані; щирого злота намисто
В кожного сяє на шиї молочній. Розмахує кожен
Парою списів легких і щитом захищається довгим;
Тут витанцьовують Салії, голі луперки за ними;
Фламіни тут у вовняних шапках, там Марсові видно
Скинуті з неба щити, там чисті жінки в колісницях
Святощі містом провозять. Ще далі мистець незрівнянний
Вирізьбив Тартар підземний, Плутонові брами високі
І лиходіям призначені кари; тебе, Катіліно,
На височенним уступі і Фурій страшних проти тебе.
Праведні душі окремо, між них і Катон правосудний.
Понад підземними тінями йшов злотокований образ

Моря бурхливого; сива гойдалась і пінилась хвиля,
А навкруги викидалися срібні із моря дельфіни
І розбивали хвостами гребені хвиль. В осередку
Судна пишалися мідні. Велика то битва Актійська:
Море укрите усе кораблями. Кипить узбережжя
І відбивається золотом в хвилях прозорих Левкати.
Видно там, як цезар Август провадить у бій італійців,
Високо став на кормі він, а з ним і народ, і сенат весь,
І щонайбільші боги, і пенати. На скронях подвійне
Сяйво у нього горить, і зоря понад тім'ям аж рідна.
Далі Агріппа, з наказу богів, при сприятливім вітрі
Ставить у стрій кораблі; на чолі гордовитім у нього
Славна ознака звитяги, ростральний вінець променіє
Там з іноземною міццю, при зброї і шатах відмінних,—
Від узбережжів червоних, від східних земель повернувшись
З краю Зорі переможцем,— Антоній веде за собою
Бактрів, єгиптян і... гріх щонайбільший — єгипетську
жінку.
Лавою всі наступають, і піняться води затоки,
Веслами збиті, розірвані тьмами носів корабельних.
Рвуться у просторінь всі із заґоки: здається, Ціклади
Вирнули з синіх безодень, стикаються гори плавучі;
Так розгорнувся потужно невиданий бій корабельний.
Падає клоччя горюче, і сиплються стріли повсюди,
Вогке Нептунове поле пролитою кров'ю багріє.
Серед двірської громади цариця єгипетська систром
Кличе до бою: не бачить гадюк, що її дожидають.
Тут чужинецькі потворні боги, тут Анубіс гавкучий
Проти Мінерви, й Нептуна, і матері римлян Венери
Стрілами прищуть. Та кинувся Марс у середину січі,
В панцир із криці закутий; із неба Ерінії люті
І невгамовна Незгода, до бою розхристані, впали,
Лине Беллона услід і кривавим бичем розмахнулась;
В небі високому став Аполлон із натягненим луком,
Глянув на битву, і вмить повернулися, вражені жахом,
Геть утікають араби, сабейці, єгиптяни, інди.
Бачить поразку цариця. Велить розв'язати мотуззя,
Порозпускати вітрила, тікає. Митець божестве́нний
Вирізьбив горду царицю, бліду, перелякану смертю;
В море односить її сприятливим подихом Япіг.
Ніл велетенський встає їй назустріч, і, вражений горем,
Лоно своє відкриває, й подоланих кличе до себе,
В гирла свої таємничі, у схованки плес ясно-синіх.
Далі, потрійним тріумфом до Римського замка вступивши,

Цезар богам італійським обіцяну почесть складає:
Триста в великому місті присвячує храмів обітних.
В захваті Рим од забав; скрізь оплески люду лунають;
Хори жіночі у храмах; жертовники скрізь пломеніють;
Скрізь по жертовниках всіх позабивано в жертву телята.
Сам же владика сидить на осяянім Фебовім ганку
І від підвладних народів приймає дари; прикрашає
Пишного храму одвірки, і довгою в'ються стягою
Перед потужним язи́ки земні в розмаїтих убраннях.
Викував мудрий Ковач розперезаних афрів, нумідів,
Дальніх лелегів, карійців і лучників добрих — гелонів.
Там і Євфрат переможений ллє свої води тихіше,
І краєсвітні Моріни, і Рейн із подвоєним гирлом,
Даги й далекий Аракс, що не терпить мостів над собою.

Так милувався Еней дивовижним дарунком Вулкана;
В захваті він од майбутніх подій і, радіючи серцем,
Взяв на своє рамено майбутність і славу нащадків.

Квінт Горацій Флакк

(65—8 до н. е.)

ОДИ

ДО ПІРРИ

(I, 5)

Який ставний юнак серед троянд, в альтані,
О Пірро, обійма тебе на самоті?
Для кого ти, ясна і в світлому убранні,
По плечах кучері пустила золоті?

Ох, скільки, скільки раз заведені надії —
Незвиклий, молодий — оплаче гірко він,
Побачивши нараз, як море почорніє
Під подихом вітрів і переплеском пін.

Хто звірився тобі, ласкавій і прозорій,
Хто сподівається на щедрі й теплі дні,—
О, той не знає ще, яке облудне море,
Яка в твоїх очах погибель спить на дні.

Та я, я знаю все. Таблиця і присвята
На храмовій стіні показує моя,
Що я терпів не раз, і потопельні шати
Морському богові віддав на жертву я.

ДО ЛЕВКОНОЇ

(I, 11)

Негоже нам, о Левконоє, знати,
Яку нам суджено в житті наземнім путь.
Халдейських віщунів не будемо питати:
Халдейських чисел нам ніколи не збагнуть.

Чи довго житимем, чи скоро час розстання,
Приймаймо з дякою, що доля нам дає,
Хоч, може, ця зима — для нас зима остання,
І вже не чутимем, як море в берег б'є.

Тому розумна будь: важкий і пінний келих
До вогких уст своїх бездумно піднімай,
І безліч днів живи безжурних і веселих,
І лиш на це життя надії покладай.

Минає хутко час: лови, лови хвилини!
Не вір прийдешньому, що нам назустріч лине!

РИМСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

(I, 14)

Корабелю, вважай, знову помчать тебе
В море хвилі буйні... Що ти?.. Вертай назад,
Кидай якорі... Бачиш:
Довгих весел уже нема,

Горді щогли твої бурею зламано,
Снасті стогнуть-тріщать, ребра розхитані,
Кіль твій ледве держи́ться
Проти хижого тиску хвиль!

Вже нема на тобі паруса цілого,
Ні богів над кермом, сильних заступників,
Марно чванишся, ніби
Ти із кедра понтійського,—

Рід і титул тобі не допоможуть тут,
Вже не вірить плавець кермі мальованій.
Бачить він: без опо́ру
Хвиля носить і б'є тебе.

Ще недавно мені був ти огидливий,
Нині сушиш мене болем, турботами.
Стій, не йди, де нуртує
Море серед зловісних скель!

ОФІРА

(I, 19)

Жаги й бажань сувора мати
Та легковажний Вакх, Семели дивний плід,
Велять душі моїй палати
Коханням пристрасним давноминулих літ.

Ясна, як мармури Пароса,
Глікери красота принадила мене:
Той сміх — такий дзвінкоголосий,
Таке в очах її зухвальство чарівне.

Кіпріянка грізна́, несита
Вже пойняла мене і хист підбила мій:
Не йдуть на мисль мені ні скити,
Ні вершник парфянський, у битві запальний.

Зелених трав сюди, хлопчино,
Гілля і ладану, дволітнього вина...
Ачей на поклик наш уклінний
Жертовний прийме дар — і зглянеться вона.

ДО АРІСТІЯ ФУСКА

(I, 22)

Той, чиє життя непорочне й чесне,
Ні списа злих маврів, ні пружних луків,
Ні сайдака, повного стріл отруйних,
Не потребує.

Чи лежатиме його путь в палючих
Пісках Сіртів, чи в глушині Кавказу,
Чи по тих місцях, що Гідасп прекрасний
Зрошує щедро.

Так, коли блукав я в Сабінському лісі
І складав свою для Лалаги пісню,—
З хащ від мене втік, хоч я був беззбройний,
Вовк найлютіший.

Звірище таке не ростила зроду
Ні Апулія у гаях дубових,
Ні пустиня та, що всіх левів живить
Груддю сухою.

Кинь мене в той край, де весни немає
І поля у кригу закуті вічно,—
В ту країну, де Юпітер туманом
Небо вкриває;

Кинь мене туди, де біг сонця близький
Жаром променя обезлюдив землю,—
Буду й там любить я Лалаги голос,
Ніжну усмішку.

ДО ХЛОЇ

(I, 23)

Чому від мене так ти утікаєш, Хлоє,
Мов сарна молода, що в горах, боязка,
Страшиться вітерця і тиші лісової
І матері шука?

Відновлена весна прогомонить гаями,
Зелена ящірка в кущах зашелестить,—
Вона жахається і дивиться без тями,
І вся вона тремтить.

Таж я не лютий тигр і вийшов не на згубу,
Я не гетульський лев, щоб сарни розривать...
Пора вже дівчині, що виросла для шлюбу,
Від нені відставать.

ДО ІКЦІЯ

(I, 29)

Мій добрий Ікцію, що сталося з тобою?
Ти на Аравію збираєшся війною,
На неподоланих сабейських королів,
На перса кінного твій красномовний гнів

Гримить кайданами?.. Яка з дівчат тубільних,
Позбувшись жениха і світочів весільних,
Служитиме тобі?.. Який хлопчак двірський
Прислужником твоїм на учті голосній

Забуде край стола отецький лук і стріли?..
Як не повіриш тут, що хвилі мають силу
Угору потекти, що Тібр — несвітська річ!—
Подався вже назад, до власних верхоріч,—

Коли ти, друже, ти, що втіху мав єдину —
Книжки Панетія, Сократову родину,—
Ти всіх філософів одразу і гуртом
Міняєш без жалю на бойовий шолом?!

ДО ЛІРИ

(I, 32)

Просять нас і ждуть, і коли немарно
Награвали ми, коли рік і більше
Житиме наш спів,— на латинський голос
Грай мені, ліро!

На Лесбосі вперше озвався спів твій:
Там Алкей, співець і невтомний воїн,
Як пригонить часом на вогкий берег
Човен розбитий,—

На твоїй струні Афродіту славив,
Славив Вакха й муз, пустуна Ерота
Й Ліка-хлопчака темнооку вроду
Й кучері чорні.

Феба дивний дар, на бенкетах Зевса
Всім бажаний гість, і в трудах щоденних
Пільга й супокій — на моє благання,—
Ліро, озвися.

ДО СЕБЕ САМОГО

(I, 34)

Богів почитувач нещирий та повільний,
Я мушу кинути свою неправу путь
І, заблукавшися у мудрості омильній,
На шлях перейдений звернуть.

Бо ж сам Дієспітер, що током блискавиці
Громаду чорних хмар раз по раз проривав,
По небу я́сному летючу колісницю
І коней буряних промчав.

І хвилі рік хиткі, і сталі суходоли,
І весь підземний край, від Стіксових дібров
До Тéнарових війсть, і Атлас білочолий —
Все потряслося до основ.

Бог милує малих, для гордих має кару,
А славу сильних тьмить. Так Доля б'є крилом
І з хижим посвистом зриває тут тіару,
Щоб сіять над новим чолом.

ДО ТОВАРИШІВ

(I, 37)

Тепер даваймо пить і в танці круговому
П'ятою — по землі. Тепер до речі нам
На постелінні дорогому
Самійських страв поставити богам.

Так! Досі не могли ми, зганьблені і ниці,
Старого Цекуба викочувати кадь,
Бо ж... Капітолій нам цариця
Хвалилася до краю зруйнувать.

У гурті євнухів, в тім безсоромнім колі
Жила надіями безумними вона,
Нестямна від п'янкої долі —
І враз упала злуда і мана.

Один лиш корабель утік їй від розгрому,
І серце, стомлене від пестощів і втіх,
Забилося в чутті жаскому.
А Цезар веслами її настиг.

Немовби горлицю шуліка гострозорий,
Мов зайця, що біжить по наморозі в ліс,
Ловець досвідчений і скорий —
І мав уже завдати до заліз

Потвору навісну... Та ні!— Вона не хоче
Без слави гинути: їй лезо не страшне,
І суден не шукають очі,
Щоб запливти у місце затишне.

Зорить на свій палац, руїною діткнутий,
І, вдачею тверда, ненатлих пестить змій,
Щоб, спивши чорної отрути,
Наруги вже не зазнавати їй.

І смерті тінь сама прославши над собою,
Не віддалась до рук лібурнським веслярам
І в Римі не пішла рабою
Вслід тріумфальним лавам і пісням.

ДО ПРИСЛУЖНИКА

(I, 38)

Не люблю я, хлопче, розкошів перських,
Не кохаюсь я в тих вінках квітчастих,—
Не шукай по саду; де ще лишились
Пізні троянди?

Досить, хлопче, з нас і простого мирту:
Миртовий вінок тобі личить, слу́го,
Личить і мені, коли п'ю в садочку
Кубок веселий.

ДО ДЕЛЛІЯ

(II, 3)

В години розпачу умій себе стрима́ти,
І в хвилі радості заховуй супокій,
І знай: однаково прийдеться умирати,
О Деллію коханий мій,

Чи весь свій довгий вік провадитимеш в тузі,
Чи, лежачи в траві, прикрашений вінком,
Рої понурих дум на затишному лузі
Фалернським гнатимеш вином...

Для чого ж нам сосна й тополя білокора
Прослали на землі гостинний холодок?
Пощо на лузі нам наспівує прозорий
І гомонить дзвінкий струмок?

Вина, і пахощів, і ясних рож без краю —
Короткочасний цвіт!— несіть туди, несіть,
І хай дзвенить бенкет, поки твій вік буяє
І невблаганна парка спить.

Бо прийде, прийде час: покинеш поле, й луки,
І віллу, і сади, де Тібр тече мутний,
І на усі скарбй пожадливії руки
Наложить спадкоємець твій.

І чи в достатку жив, а чи, не мавши дому,
Тяжким шляхом тобі судилося пройти,
Кінець однаковий: Плутонові грізному
Рокований ча жертву ти.

І всі ми будем там. Надійде мить остання
І в човен кине нас, як діждемо черги,
І хмуро стрінуть нас довічного вигнання
Безповоротні береги.

НА ПОВОРОТ ДРУГА

(II, 7)

Мій вірний спільнику, в ті многотрудні літа,
Як воєвода Брут у похід нас водив,
Який це добрий бог вернув тебе, квірита,
До неба рідного і рідних берегів?

Помпею, друже мій! Як часто ми при чаші
Вкорочували дні немішаним вином,
І кучері буйні тоді пахтіли наші
Під миром дорогим і запашним вінком!..

І день Філіпп настав. Без честі і без слави
Покинув я свій щит і з бойовища втік,
Там мужність зламано, там щонайкращі лави,
Наш щонайкращий цвіт там головою ліг.

Та крізь ворожий тиск мене промчав Меркурій,
Він хмарою повив і врятував мене,
Тебе ж, коханий мій, знов підхопили бурі
І в море понесли, розгніване й гучне.

І нині ти вернувсь. Обіцяним бенкетом
Вшануй Юпітера: скінчилася війна,
І в сад мій завітай,— лавр тінявий росте там,
Лягай у холодку і не жалій вина.

В різьбле́ний кубок лий масійського старого
І знайдеш забуття від смутку і трудів.
Гей, слуги, хто проллє нам пахощів із рогу?
Хто зелені подасть і мирту для вінків?

Кого з нас жеребок кіпріянки позначить,
Щоб нам господарем на учті величать?
Як радісно мені, як весело пиячить
І друзів поворот безумством зустрічать!

ДО ВАЛЬГІЯ

(II, 9)

Не вік із темних хмар у безупинній зливі
Потоки дощові на чорні ниви йдуть;
Не вік над Каспієм бурхливі
Вітри поривчасті гудуть.

Не цілий рік стоять і крижані кайдани
Край негостинних скель вірменських берегів,
І стогне лісом шпиль Гаргану,
І лист спадає з ясенів.

І тільки, Вальгію, ти оплакаєш Місто,
Із пам'яті тобі не йде його краса,—
Чи сходить Веспер променистий,
Чи в сяйві сонячнім згаса.

Згадай про Нестора, що людський вік потроїв —
За Антілохом він не плакав без кінця;
Сестер Троїлових у Трої
Смутні розважились серця.

Покинь же жалощі і пещені знемоги,
Та й заспіваймо вдвох на веселіший лад
Про Цезареві перемоги,
Про завойований Ніфат,

Про мідян і ріку, що по гірських долинах
Несе вгамовану віднині течію,
І про біду гелонів кінних,
Потиснених в своїм краю.

ДО ПОСТУМА

(II, 14)

О, як же хутко, Постуме, Постуме,
Спливають роки! Як не служи богам,
А прийдуть зморшки, прийде старість,
Смерть невблаганна тебе настигне.

Дарма Плутона ти гекатомбами
Щодня благаєш немилосердного —
Його ж підземних пут не зірвуть
Велет лихий Геріон і Тітій,—

А всі ми, смертні, щедро згодовані
Землі дарами, маєм до хвиль зійти,
Чи берло в світі ми носили,
Чи хліборобське тримали рало.

Даремно бою ми уникатимем
І буйно збитих хвиль Адріатики,
Даремно будем в дні осінні
Вітрових змін стерегтись облудних,—

Однак побачим мляво розгойдані
Коціта хвилі, і Данаїд-сестер
Безславну долю, смутку повну,
І ненастанну Сізіфа муку;

Однак покинем землю і власний дім,
Дружину вірну, і з усього добра
Самий тобі повік лишиться
Смутку віщун, кипарис жалібний.

А твій наступник, мудро розтратливий,
Добуде Цекуб із-під семи замків,
І марно піде плин коштовний,
Гідний найкращих бенкетів жрецьких.

ДО МЕЦЕНАТА

(II, 20)

На надзвичайному, на дужому крилі —
Співець двообразний — я в небеса полину;
І, звившись понад заздрістю землі,
Оселі людські і людей покину.

Батьків убогих син, нащаддя їх дрібне,
Я твій улюбленець — ти свідчиш, Меценате!—
І смерті вже не поглинуть мене,
І хвилі Стіксовій не обіймати!

Вже тіло у рубці взялося на ногах,
Вже наростає пух на пальцях сніжно-білий,
І весь я став співучий білий птах,
І чую: за плечима плещуть крила.

Світами лину я, немов Дедалів син,
І бачу я Босфор, і береги бентежні,
Піски гетульських спалених рівнин,
Гіпербореїв займища безмежні.

Колх пізнає мене, і наддунайський дак,
Нестямний у бою, і кінники-гелони,
І люд освічений, де плине Таг,
І галл, що п'є із голубої Рони.

На марний порох мій не проливайте рік,
Вгамуйте, заглушіть непрошене ридання.
Тут не потрібний плач, даремний крик,
Тут не до речі шана вся остання.

ДО РИМЛЯН

(III, 6)

Покутувати нам смертельний гріх батьків,
Поки, о римляни, руїнами німими
Лежать у нас храми богів
І статуї брудні від чаду-диму.

Богам корились ми, і нам корився світ,
Від них початок наш, і з ними йдім до краю,—
Не то — грозою чорних бід
Нас божество зневажене скарає.

Вже двічі сталося, що напад наш назад
Владики парфянські ганебно відбивали
І простоту вояцьких шат
У римське золото приоздобляли.

Не раз у чварі злій великий Рим тремтів
Перед орапською, дакійською ордою:
Орап — стягою кораблів,
А дак — страшив летючою стрілою.

Усе злочинний вік споганив: шлюб, сім'ю...
Посіяв всюди він мерзоту і трутизну
І горя чорну течію
Наслав на місто і на всю отчизну.

Дівча у нас мале, лише побачить світ,—
На танцях знається, навчається зарання,
Ще не дійшовши повних літ,
Про соромітне марити кохання.

Допіру замужем — перелюбом живе...
Вином упившися, не добирає навіть,
Із ким на ложе йде нове,
З ким і коли священний шлюб неславить.

З подружжям змовившись, у гостя на очах
Встає за учтою, щоб пристрасті годити,
Чи мандрівний її моряк,
Чи то гендляр покличе грошовитий.

Не від таких батьків походив той нарід,
Що море вчервонив пунійською рудою,
Що Піррів зупинив похід
І Ганнібалову знесилив зброю.

То діти рataїв і пастухів були,
Що в поті билися, робивши бідну різу,
І з гаю на́двечір везли
На розказ матері трісок і хмизу,—

Як сонце на шпилях гасило промінь свій
І тихо йшли воли, не корячись занозам,
І, навіваючи спокій,
Ступала ніч за їх повільним возом...

Яке ж безчестя нам приніс злочинний час,
Пора та одійшла... Батьків святе наслідда
Ми змарнували,— а по нас
Настане ще мерзотніше поріддя...

ДО ДЖЕРЕЛА БАНДУСІЇ

(III, 13)

Красо Бандусії, прозоре джерело,
Назавтра вод твоїх я пошаную скло
Вином незмішаним, квітками
І козеням, що першими ріжками

Доходить мужності і битись має хіть.
Даремно: кров його повинна окропить,
Кров пурпурова первоплоду,
Мурав твоїх солодку прохолоду.

Не висушать тебе пекучі літа дні,
І втіху нестимуть потоки крижані
Волам, що йшли з марудним ралом,
Отарам кіз і вівцям захожалим.

Довіку станеш ти славута в джерела́х,
Тебе прославлю я: дубів зелений дах,
Печери і навислі кручі,
Відкіль біжать струмки твої співучі.

ДО ФАВНА

(III, 18)

Фавне, коханче німф прудких і полохливих,
На сонячних моїх і благодатних нивах
Ретельно наглядай годованців брикливих,
Останній плід моїх отар.

Бо ж обертає рік свої чотири зміни —
І жертва в честь тобі приноситься цапина,
Венері приязні, у кубки ллються вина,
І дише ладаном вівтар.

Минають радісно свята твої у грудні.
Гуляє череда. Лани, уже безлюдні,
Рясніють натовпом; по оранці марудній
Робучий віл уже спочив.

І вовка не тремтять насмілені ягнята,
І стеле жовтий гай убір тобі багатий,
І в танці з притоптом немов збиває ратай
На грунті ріднім лютий гнів.

ДО АМФОРИ

(III, 21)

Моя однóлітко додержана і п'яна,
Що б не таїла ти, утіхо череп'яна:
Любов, безумство, гнів чи скаргу голосну,
Чи радощі легкого сну,

І для якої б там високої причини
Приховувала ти свій массик многоцінний,—
Корвíн наказує: лишивши захист свій,
Подай добірний нам напій.

Бо хоч Корвін до дна наповнений Сократа,
Він не злякається твойого аромата:
То ж і старий Катон. (та хто ж того не зна?)
До цноти додавав вина.

О Вакху, ти несеш натхнення ніжну муку,
На раді мудреців ти підіймаєш руку,
І таємницям їх — правдивий чарівник —
Тугий розв'язуєш язик.

Душі пригнобленій ти подаєш розвагу,
Ти зброїш кволого в рішучість і одвагу,
І сміливо іде з тобою войовник
На трон царя і збройний шик.

О амфоро! Хай Вакх, Венера і Харіта
Пробудуть з нами ніч, ласкаво й призвоїто,
Поки не зблiднуть нам веселі ліхтарі
У сяйвах ранньої зорі.

ДО ВЕНЕРИ

(III, 26)

Чи то ж давно дівчат я чарував собою
І добрим вояком в безкровнім був бою?
А нині вислужену зброю
І ба́рбітон богині оддаю.

Сюди, сюди до ніг народженої з піни
Складайте, браття, з лівої руки —
Ліхтар мій, що розгонив тіні,
І славний кий, що розбивав замки.

А ти, прославлена в південному Мемфісі,
Перед твоїм ясним схиляюсь я лицем,
Молю, кіпріянко, діткнися
До Хлої непокірної бичем.

ДО МЕЛЬПОМЕНИ

(III, 30)

Мій пам'ятник стоїть триваліший від міді.
Піднісся він чолом над царські піраміди.
Його не сточить дощ уїдливий, гризький,
Не звалить налітни́й північний буревій,

Ні років довгий ряд, ні часу літ невпинний;
Я не умру цілком: єства мого частина
Переживе мене, і від людських сердець
Прийматиму хвалу, поки понтифік-жрець

Ще сходить з дівою в високий Капітолій.
І де шумить Авфід в нестриманій сваволі,
І де казковий Давн ратайський люд судив,—
Скрізь говоритимуть, що, про́стих син батьків,

Я перший положив на італійську міру
Еллади давній спів. Так не таїсь від миру,
І лавром, що зростив святий дельфійський гай,
О Мельпомено, ти чоло моє звінчай.

ДО МЕЛЬПОМЕНИ
(IV, 3)

На кого, музо, погляд твій
В колисці упаде, ласкавий та погідний,
Того уже кулачний бій
Не вкриє славою, і кінь того побідний —

У дикім шалі та в пилу —
Ніколи не помчить на олімпійськім полі,
І не приймать йому хвалу
В вінку лавровому, вступивши в Капітолій,

По вдатно скінченій війні,
Зате густі гаї, зате тібурські води
Вітатимуть його пісні
Та пам'ятні вовік його лесбійські оди.

Так і мене великий Рим,
Вся молодь нинішня узнала-привітала
Співцем улюбленим своїм,—
І заздрощів мене не зранять труйні жала.

О пієріянко, я твій...
Ти, що полониш нас зітханнями кітари,
Що владна рибі дать німій
І голос лебедя, і слова дивні чари,—

Ти захист мій, ти мій покров,
І як на мене люд указує щоденно:
«Глянь, славний наш поет пішов!»
Та слава, те чуття — твій дар, о Мельпомено!

ДО ТОРКВАТА

(IV, 7)

Збігли струмками сніги... Уже зеленіють долини,
Закучерявився гай.
В свіжім убранні земля, і ріки, що в повідь гриміли,
В ложе вертаються знов.

Грації й німфи, одкинувши шати й серпанки прозорі,
Йдуть у веснянім танку...
Все на землі перемінне — так кажуть нам роки текучі
Й сутінь померклого дня.

Тільки повіє весною — і літо уже на порозі;
Літо перейде — і глянь:
Осінь розсипала овочі стиглі; за осінню слідом
Мертва ступає зима.

Місяця круг защербиться і знову пливе, повновидий,—
Смертним віднови нема.
В темнім житлі, де владика Еней, де Анк і Гостілій,
Будем ми — порох і тінь.

Хто тобі скаже, докинуть чи ні тобі боги всевишні
Ще один, завтрашній день?
Тож потішай свою душу! Не хочеш, то візьме нащадок
Спадки незбуті твої.

А як умер ти і Мінос-суддя проказав урочисто
Праведний присуд тобі,
Вже не воскреснеш, Торквате! Безсила побожність,
і рід твій,
І красномовство твоє!

Бо від підземної тьми не звільнила свого Іполіта
Навіть Діана сама,
Навіть могутній Тесей не подужав зірвать з Піріфоя
Вічних Аїдових пут.

ЕПОДИ

НА АЛЬФІЯ

(2)

«Блажен, хто оддалік від гомінких турбот,
Як людський щонайперший рід,
На батьківському лану лишився ратаєм,
Грошовий занедбавши зиск.
Його не будить таборових сурем звук,
Ні моря рев бурхливого...
Він уникає Форума, не знається
З порогами вельможними,
Зате лози виткої ніжні парості
Він край тополь висаджує;
Зате в долині затишній милується
На череду розсипану,
То всохлий сук обріже десь на дереві,
То щепі дасть бросток новий.
То жовтий мед із щільників викачує,
То вівці підстригає він.
Коли ж садами осінь пройде радісна,
Достиглим красна овочем,—
Яка утіха рвати груші щеплені
Або винові китиці,
Тебе, Пріапе, жертвою шануючи,
Тебе, Сільване, славлячи...
А там, під дубом на траві розляжеться,
В густій потоне зелені;
Струмок йому рокоче поміж скелями,
Пташки в гаю виспівують,
Джерельце тихо шепчеться, блаженний сон
На вії навіваючи,
Коли ж Юпітер зиму нам пришле лиху
З снігами та негодами,
Уже на полі він хортами бистрими
Доймає вепра дикого.
Або тенета ставляє, полюючи
На зайця полохливого,
На птицю важить: журавля із півночі,
На ситих та смачних дроздів.
Які турботи-прикрощі в забаві тій
По полю не розвіються?

А ще як господиня розпорядлива
З дітками найлюбішими —
Сабінянка яка або засмалена
На сонці апуліянка —
Тебе стріває огнищем розпаленим,
Докинувши сухих дровець,
По загородах скрізь та по хлівах усіх,
Коло худоби впоравшись.
Винцем тобі домашнім підкріпить новим
Вечерю некуповану,—
Не хочу я тоді ні устриць із Кампанії,
Ні камбали, ні інших риб,
Що бурі їх, із сходу налітаючи,
Пригонять до Тірренських вод...
Не йдуть на душу куріп'ята Лівії;
Та й іонійські рябчики
Мені не кращі, як маслини з дерева
Рясного та розлогого,
Або щавель із лугу рідного, або
Легка мальво́ва закуска.
Чи святкове́ ягня, чи козеня мале,
Від вовка урятоване...
А як приємно із-за столу бачити,
Як, з поля повертаючись,
Воли ступають, а за ними тягнуться —
Зубцями вгору — борони;
А молоді раби веселим виводком
Довкола ларів товпляться...»
Так каже Альфій, хижий і меткий лихвар...
Він хоче стати дідичем...
А сам, проте, всі гроші, в іди справивши,
В календи знов дає на ріст.

ДО РИМСЬКОГО НАРОДУ

(16)

Друге уже покоління в війні громадянській конає,
Від власної руки занепадає Рим.
Рим, що його не змогли подолати ні Марси сусідні,
Ні царське військо грізної Етрурії,
Ні капуанців звитяжне змагання, ні зброя Спарта́ка,
Ні нещодавнє зрадництво аллоброгів.

Нині цей Рим, що його не збороли ні орди германців,
Ні Ганнібал, погроза наших прадідів,
Згине, зітреться від нашого ж кров'ю заклятого роду,
І де був город, дикий звір оселиться,
Варвар тут ступить на порох священний, тут кінь переможця,
Б'ючи копитом, вчвал промчить по звалищах,
Ромула кості, побожно укриті од вітру і сонця,
Рукою порозмітує зухвалою.
Але спитаєте ви — усі разом чи, може, найкращі,—
Де від нещасть і горя порятунок вам?
Кращої ради немає: зробіть, як зробили фокейці,
Що рідну землю кинули з прокляттями,
Ниви, і отчі оселі, і храми на здобич оддавши
Кривавим вепрам та вовкам-драпіжникам.
Так попростуйте і ви, куди очі покажуть, куди вас
Помчить сваволя лютих бур морських.
Згода, братерство, рушаймо? Чи ждатимем ліпшої ради,
Чи, може,— в добрий час!— пливім, не гаймося?
Тільки присягу зложімо, що, поки не вирне каміння
З глибин морських, втерявши всю вагу свою,
Поки потворна жага не з'єднає оленицю з тигром,
А з шуляком покірну й тиху горлицю,
Поки Матінські шпилі не скупаються в Падовій хвилі
І Апеннін до моря не присунеться,—
Ми не поставим вітрил, не помислим назад подаватись,
Поти нам гріх до краю плисти рідного.
З цим закляттям страшним, що зав'яже нам день повороту,
Всею громадою чи, може, тільки часткою —
Кращою часткою — в путь! Хто, зборений, втратив надію,
Хай зостається в ліжкові ганебному.
Ви ж, непохитні серця, не зважайте на лемент жіноцький,
І в путь, і в путь повз береги Етрурії!
Нас океан дожидає. І, плесом омиті широким,
Нас ваблять острови щасливії,
Де й непооране лан буяє Цереринм даром,
І непідчищена галузка — виногронами;
Де плодовита маслина надій хлібороба не зводить,
І смоква стиглим зеленіє овочем;
Мед витікає з дуплистого дуба, де з верхогір'я
Струмки прозорії мчать водоспадами.
Там до дійниць самохіть наближаються кози, і вівці
Приходять радо з вим'ям переповненим;
Там вечорами ведмідь не обходить кошари з ричанням,
І гадина в землі плідній не кублиться...

Див не злічимо там: Евр бурхливий ланів-перелогів
Не розмиває зливами могучими;
Але й посухи нема, в борозні там і зерно не гине,
Бо мудро дощ і спеку там розмірено...
Там аргонавтів весло не плескалось в нерушеній хвилі,
Не мандрувала там Медея-зрадниця,
Не привертали туди ні сідонські купці свого човна,
Ні змучена ватага Одіссеєва.
Ті береги призначив для побожного люду Юпітер,
Як опорочив вік ясного золота.
Мідь і залізо правують тепер, та праведним людям
Є порятунок на блаженнім березі.

САТИРИ

(II, 6)

Тільки і мрії було, щоби клаптик малесенький поля,
Дім, та город, та криниця з веселим струмком біля дому,
А на узгір'ї, над домом, лісок... Та боги милосердні
Більше і краще послали, і ліпшого я не жадаю,
Тільки, Меркурію, ти закріпи мій маєток за мною:
Я бо не збільшив його ні крутійством, ні здирством безбожним,
Я і не зменшу його марнотратством та власним недбальством;
Я ні хвилини не думав, щоб той або інший куточок
До володіння свого приорати і вирівнять межі;
Жодних скарбів не збираю, не мріяв: «От горщика з сріблом
Випадком в полі знайти б і, Геракла приязнь здобувши,
Стати як власник он той, що у наймах колись побивався».
Я задоволений з того, що маю; прошу одного я:
«Боже, пошли, щоб худоба моя (аби тільки не розум!)
Сита була, і гладка, і ласкою щасна твоєю».
Наче в твердині якій, я на хуторі в горах укрився.
Що ж тут знайти для сатир і для пішої музи моєї?
Не дошкуляють тут нам ані Австр, ані те честолюбство,
Ані пропасниці люті, ні смерті осінній ужинок.
Боже досвітніх годин, ти, що Янусом зватись волієш!
З тебе веліли безсмертні всі справи й труди починати,
З тебе щоденна моя починається пісня в столиці.
Вдосвіта ти коло ліжка: «Вставай, ти ж, здається, за когось
Маєш ручатись в суді, поспішай, щоб тобі не спізнитись».

І чи то там Аквілон розлютився, чи то в сніговиці
День найкоротший світає поволі, а треба вставати,
Бігти, розштовхувать натовп, плечима і ліктями діять,
Щоби, добувшись до суду, виразно зложити заяву.
Тут і на мене гукають прохожі: «Чи ти божевільний,
Чи в невідкладній потребі спішиш — на людей не зважаєш?
А чи ти думкою вже в Меценатових світлих хоромах?»
Меду солодші для мене слова ті... Та тільки зійду я
На Есквілін, як одразу ж, мов хвилі, і в боки заб'ються,
І полетять через голову тисячі справ... «Постривай лиш,
Росцій просив тебе бути у претора... завтра, о другій»,
«Скриби на збори тебе закликають... є справи важливі;
Квінте, гляди ж, не забудь і не спізнюйся!», «Любий!
Ти ублагай Мецената, нехай лиш печатку поставить!»
Скажеш: «Ну, добре, я спробую». Ні! Він настоює, молить.
Сьомий минає вже рік з того часу, як ти, Меценате,
Вперше зачислив мене до свого найтіснішого кола:
Подорожуючи, став запрошати до власної реди,
Щоби було з ким в путі незначним перекинутись словом:
«Котра година?»— спитати, чи «хто з гладіаторів кращий?»
Або згадати, що «ранком годиться тепліш одягатись».
І хоча речі такі ти довірити всякому можеш,
Я відтоді і донині, щодня, щогодини, то більше
З заздрощів клятих не маю спокóю. На Марсовім полі
Грав ти зо мною в м'яча: «Щасливий!»— зітхають навколо.
Пройде по ринку яка поголоска, аж жах розбирає,
Всяк, хто не стрінеться, зразу ж до мене, питається: «Друже!
Ти в тім вельможному колі як свій, ти знаєш напевно,
Що там чувати про даків?»— «Не знаю».— «Ах, завжди
ладéн ти
З нас глузувати»— «Та хай мене бог покарає, не знаю».
Стрінеться другий: «Не чув ти, де має нарізати Цезар
Землю своїм ветеранам: в Італії а чи деінде?»
Я присягаюсь, не вірять: ззираються, мовби на диво.
Он вам, погляньте, зразок, як уміють ховать таємниці.

Так і марнується день. А щовечора в серці молитва:
Хуторе мій, та коли ж я вернуся до тебе, коли ж я
В давніх рукописах, сні і яснім безтурботнім дозвіллі
Той пожаданий знайду відпочинок від гамору й руху?
Родичів як і коли Піфагора — боби я побачу
І біля них на столі -городинку, салом прилиту?
Ночі блаженні, вечері богів, коли давнім звичáєм
Я й мої гості їмо перед ларом, а челядь моторна

Живиться тим, що зосталось. П'ємо, та немає ніяких
Правил у нас, божевільних, і кожний з нас п'є як захоче.
Чує на силі себе цей — міцніше вино вибирає,
Той попиває легеньке. Помалу зринає розмова,
Та не про те, що там діється в нас, по сусідніх господах,
І не про те, як танцює Лепор. Обмірковуєм завжди
Речі поважні, що всіх нас цікавлять і завжди на мислі:
В чому покладено щастя, в чеснотах душі чи в маєтку;
Що нас принаджує в дружбі: правдива любов чи вигоди;
Що є найвищим добром і де межі для доброго й злого?
Цервій, мій добрий сусіда, при кожній щасливій нагоді
Нас научає байками. Як стануть Ареллія славить
За незліченні скарби, він подумає й так починає:
«Раз мишенятко сільське, повідáють, приймало міського
Й щиро його, по-хазяйськи, в убогій норі частувало.
Завжди ощадне, скупе, воно ухвалило цим разом
Справити бучний бенкет, і для гостя свого дорогого
Не пожаліло ні зернят вівса, ні запасів гороху,
Витягло навіть родзинки й надгризений сала шматочок,
Різноманітністю страв догодити бажаючи гостю,
Що доторкався ледь-ледь сільських ласощів тих. Гордовитий
Гість гидував, а господар, на свіжій прилігши полові,
Ввічливо сам споживав лиш кукіль та ще полбу голодну.
Зрештою гість не втерпів: «Скажи, що тебе спокушає,
Брате мій, жити отут, на узліссі, в ярах та по горах?
Чи ти волієш звірів лісових, ніж міське товариство?
Слухай, ходімо зо мною: наш вік, сам знаєш, короткий,
І нічомý земнородному не врятуватись од смерті,
Тож хоч живімо як слід: поки нашого віку, втішаймось
Скороминущим життям; пам'ятаймо, що далі — могила».
Ці красномовні слова прийшлись до вподоби сільському,—
Помандрувало за гостем у світ той принадний. Чималу
Путь перейшли вони, поки, захоплені, раді, спинились
Перед міською стіною. Вже ночі хмурнá колісниця
Стала якраз на середині неба, коли мишенята
Розташувались в заможному домі, де килими пишні
Пурпуром я́сним горіли по ложах слонової кості.
Сила недоїдків там по мисках від вечері лишилась,
Що оддалік визирали з кошів так ласкаво і смачно.
Посадовивши сільське мишеня у червленім покрові,
Ніби той раб підперезаний, заметушився господар,
Страви без краю почав подавати і, зовсім як слуги,
Навіть прилизував їх крадькома, несучи до їдальні.
Тішиться наше село, що дізналося щастя такого;

Весело й чемно сидить, мов на справжнім бенкеті,—
аж раптом
Скрип: одчинилися двері, і миші летять на підлогу.
Жах їх несвітський пройняв: забігали скрізь по покою
І... як умерли нараз: у дворі обізвались вівчарки.
Ледве прийшовши до тями, сільське мишенятко сказало:
«Ні, не для мене цей дім і життя... Прощавай! Я волію
Жити в безпечній норі і злиденним живитись горохом».

Альбій Тібулл

(близько 50—19 до н. е.)

ВІЙНА І МИР

(I, 10)

Хто, розкажіть ви мені, хто вигадав меч смертоносний?
Що то за серце було? Криця холодна, тверда.
Хто поміж людом посіяв незгоду, хто війни накликав?
Хто до загибелі нам путь найкоротшу вказав?
Ні, не винуймо його: на дикого звіра скував він
Те, що у злобі своїй ми на братів занесли.
Золото нас порізнило,— хто чув про війну та грабунки,
Як на бенкеті шумнім буковий кубок ходив?
Замків і веж у ті дні не було, і пастух безтурботний
Любо і солодко спав серед безпечних отар...
От коли б жити я мав, щоб не бачить ганебної зброї,
Мідноголосих рогів, сурем не чуть бойових...
Нині ж рушай на війну,і спис уже десь наготові,
Що в неминучім бою віку вкоротить мені.
Батьківські лари, врятуйте мене: ви мене доглядали,
Як малолітнім хлоп'ям я пригортався до вас.
Згляньтеся й нині, старі й дерев'яні, як досі зглядались
На старосвітський поріг прадідів давніх моїх.
Правда і честь не хитались тоді, як без розкошів зайвих
В хаті сільській пробува́в простого дерева бог.
Він вислуха́в молитви, коли хто виногрона приносив
Або вінок польовий клав на волосся йому.
Він вдовольнявся малим: короваєм од власника дому
І золотим стільником від помічниці-дочки.
Тож одверніть мідноковані стріли, благаю, від мене:
Кращих ягнят із хліва я на офіру віддам,
Сам я за ними піду в найчистішім убранні своєму,
Кошики миртом пов'ю, миртом прикрашу чоло.
Жертвами вам догоджу я; хай інші беруться до зброї
І побивають грізни́х в лютім бою ворогів,—
Я про ті подвиги й січі волію на учті послухать,
Як красномовний вояк табори креслить вином.
Чорную смерть закликати війною, скажіте, для чого?
Всюди і так стереже, всюди чигає вона.

А під землею ж немає ні лук, ні садів-виноградів,—
Цербер лише навісний та осоружний Харон,
І невимовно смутні, обгорілі в огні похороннім,
Там, коло темних озер, тіні ника́ють бліді.
Краще прославмо того, хто серед дітей та унуків
Стріне у хатнім теплі старість повільну свою.
Хто за отарою в горах блукає і певен, що вдома
Вірна дружина йому теплу зготує купіль.
Так би пожить і мені, щоб і в мене посивіли скроні
І пережиті літа в пам'яті встали моїй.
Мир би тим часом обходив поля... Осяйний, благодатний,
Ти нам у ярма криві впріг непривичних волів,
Ти насадив виноград і соком міцним бурштиновим —
Батьківським давнім добром — серце дітей звеселив.
Тільки з тобою в шанобі трудівницький заступ і рало,
А войовницький шолом їсть невідступна іржа...

ВІНШУВАННЯ

(II, 2)

Слушне вітання зложімо: народження день наступає,
Всяк, хто надійде сюди, серцем до нас прихились!
Ладан горить на жертовнику, смоли горять запахущі,
Що з полудневих країн нам посилає араб.
Геній нехай би злетів і на почесть свою подивився,
Хай би прикрасив вінком кучері ніжні свої.
Нардом нехай найчистішим йому б оросилися скроні,
Хай би вина й пиріжків жертву від тебе прийняв.
Хай би зичливо кивнув на благання твоє, о Корнуте...
Що ж отягаєшся ти? От він киває — проси!
Передчуваю: благатимеш ти про подружжя кохане —
Десь-то напам'ять боги знають молитву твою.
Ти ж не молитимеш жизних ланів, щоб по цілому світу
Люди орали тобі на здоровенних волах.
Ти ж не проситимеш перлів, що родяться в морі Індійськім,
Де від промінів зорі води рожево горять.
Впало моління твоє. Стривай-но, крилом прошумівши,
Син Афродітин тобі пута несе золоті,
Пута, що вік на тобі, аж поки запізнена старість
Чисте поморщить лице і на волосся впаде.
Радісно дідом зустріти народження день і побачить,
Як породження твоє прийде вітати тебе.

З приписуваного Тібуллові

МАТРОНАЛІЇ

(IV, 2)

Як на календи твої Сульпіція красно убрана!
Марсе великий, з небес глянуть на неї зійди.
Знаю, Венера пробачить тобі. Одного тільки страшно —
Щоб, дивувавшися, ти якось не збувся меча.
В неї в очах, як захоче кого із богів розпалити,
Два смолоскипи жаркі світить жорстокий Амор.
Що б не зробила вона і куди б не ступила ногою,
Бачиться, врода сама потай за нею іде.
Кучері буйно розпустить — їй личить розпущений волос,
В зачіску коси збере — гарно і в зачісці їй.
Серце чарує вона, виступаючи в паллі червоній,
В шаті, як сніг, ідучи, серце чарує вона.
Іншої в Римі немає красуні, щоб вовну найтоншу
Двічі вмочав у багрець їй фінікійський гендляр,
Щоб володіла усім, що в своїх квітниках ароматних
Нам для химер дорогих сіє багатий араб,
Що понад морем рожевим, в світанковім краї далекім
Чорний індієць зібрав із самоцвітних оздоб.
Ви, пієріди, прославте її в ці календи святочні,
Гордою лірою ти, Фебе, її привітай.
Хай вона довгі літа відбуває цей день урочистий
Кращою серед жінок в вашому крузі святім.

ПОЛЮВАННЯ

(IV, 3)

Дику кривавий, минай юнака, чи в долині розлогій,
Чи в непроглядних гаях в заростї стрінеш його,
І не точи на коханого ікла свої блискавичні,
Хай задля мене його гожий рятує Ерот.
Що то за намір, що то за безумство: облавою ставши,
Круг чагарів, по горбах ранити руки міцні?
Що за приємність у темні логовища гнати за звіром
І по ожинах цупких ноги у кров роздирать?
О, коли б я при тобі полювати могла, о Церінте,

Плетені сіті сама б радо у ліс понесла.
Я б розпізнала чуттям сліди бистроногої сарни,
Я б із тугого смича бистрих спустила хортів,
Тут мені, світе мій, тут до вподоби ті дебрі припали б.
Хай дорікають мені: в лісі була б я твоя!
Тут би і вепр підійшов до тенет і вернувся безпечно,
Не перебив би і він пестощів нам запальних.
Нині ж далекий од мене, Діані служи непорочній,
Ніжних не знаючи втіх, пастки лихі наставляй.
Як же до серця твого у цю пору скрадається інша,
Хай до неситих звірів в пазури трапить вона.
Ти ж облишай свої лови, на батька завзятого здайся
І повертайся мерщій знову на серце моє.

IV, 4

Згляньсь і біль оджени од коханої дівчини, Фебе,
Згляньсь ласкаво і стань край приголов'я її.
Зважай на благання моє: не будеш об тім жалкувати,
Що на красуні з'явив міць чарівницьку свою.
Не дозволяй, щоб без сил і снаги вона худнула далі,
Щоб чорнотою взялось тіло її осяйне.
Хай же те горе гірке, усе те, чого боїмося,
В море на хвилі пливкій зносить текуча вода!
Стань же над нею, могутній, і зілля подай одворотне,
І замовлянням грізним вижени хворість гірку.
Не долягай юнака, що боїться за дівчину любу,
Що обітниці богам зносить без ліку й кінця,
Та обітницям услід вирікає нестримні прокляття:
Геть збожеволів юнак, бачачи кволість її.
Острах, Церінте, і муку жени: бог не скривдить коханців!
Ти лиш кохай, як раніш,— діва одужає знов.
Сльози втримай недолугі; вони ще тобі придадуться,
Як неприхильна колись стане для тебе вона.
Нині ж до тебе, до тебе лише вона горнеться серцем,
Марно про ласку її марить юнацтво у нас.
Згляньсь ж, о Фебе, і матимеш честь поміж людом і шану,—
Урятувавши одну, двом би вернув ти життя.
Стрінеш прославлений, радісний стрінеш, як стануть коханці
Перед твоїм вівтарем жертву зложити святу,
І несмертельні тебе щасливим назвуть, і захоче
Кожне узяти на пай славне мистецтво твоє.

Доміцій Марс

(I ст. до н. е.)

НА СМЕРТЬ ВЕРГІЛІЯ І ТІБУЛЛА

От і тебе за Вергілієм хутко, юначе Тібулле,
Смерть невблаганна взяла на Єлісейські лани,
Щоб не було кому в дистихах плакать про муки кохання
Чи в героїчних рядках славить царів та війну.

Секст Проперцій

(близько 50—15 до н. е.)

ЦІНТІЇ

(I, 3)

Мовби царівна кносійська, як човен Тесея відчалив,
Сонна зосталась сама на узбережжі глухім;
Мов Андромеда, Цефеєва кров, у дрімоту запала,
Скоро відкуто її від неподатливих скель;
Або, натомлена смертно нестямним кружінням танечним,
Млосно фракіянка спить на апідонських лугах —
Так уявилась мені, супокоєм якимсь оповита,
Цінтія (біле чоло в плетиві зламаних рук).
Як повертав я додому, обтяжений Вакхом, і слуги
В сірий світанок несли факели димні свої,
Ще не до краю сп'янілий, не всі почуття загубивши,
Спершись на ложе м'яке, хочу край неї лягти;
І хоч подвійним огнем спонукали мене безнастанно
Звідси Амур, а там Вакх — дужі обидва боги,
Щоб підступив я, і руки простяг, і лагідно обнявши,
На мармуровім чолі ніжний цілунок поклав,—
Втім, не наважився я потривожити сон господині,
Бо вже не раз зазнавав вибухів гніву її.
То лиш в'язався до неї очима нестямними, ніби
Аргус до рогів чудних доні Інаха Іо.
Тільки й надумався я, що знімати вінки свої в'ялі
І у гірлянди з квіток скроні вбирати твої,
Та порозкудлані кучері в зачіску знов укладати,
І у долоні тобі яблука класти важкі.
Тільки ж невдячному Сну подарунки мої діставались
І, не втримавшись в руках, круто котилися з перс.
Інколи груди кохані в зітханні легкому здіймались,
І забобонним, сумним мучився я почуттям,
Що у нічниці важкій її марище зле непокоїть
Або що нелюб лихий силує серце її,
Поки світило нічне, перейшовши по вікнах помалу,
Сяйвом, що в дóсвітній млі ще не хотіло згасать,
Променем пізнім очей не розплющило їй невпокійно
І не сказала мені, спершись на лікоть, вона:

«От коли лихо тебе привело до постелі моєї?
Інша коханка, либонь, двері замкнула тобі?
Довгої ночі моєї ти марно години розтратив
І повернувся без сил з першим аж сяєвом дня.
Сам ти, безсовісний, сам заробив на ці ночі самотні,
Що через тебе всякчас мушу висиджувать я.
Прядивом я намагалась дрімоту важку розігнати,
Втомлена, брала до рук ліру Орфея дзвінку;
Плакала потім, що ти на недолю мене прирікаєш,
В інший попавши полон і призабувши мене,
Поки солодким крилом не укрив мене сон легковійний
І на скорботу важку пільги мені не подав».

ТУЛЛОВІ
(I, 14)

Хай у легкій насолоді над жовтими хвилями Тібру
Вина лесбійські міцні п'єш ти із чар дорогих
Та поглядаєш довкола, як бистрі човни пропливають,
Як вантажеві плоти важко на лямках ідуть,
Як садове верховіття густе підіймається струнко
Вгору — немовби ліси, що прикрашають Кавказ:
Все те не може, проте, дорівнятись утіхам кохання.
Знай, не зважає Амур навіть на цінні скарби.
Чи супокою нічного приділить мені моя люба,
Чи насолоді віддасть довгий і радісний день —
Що мені справжній Пактол (він пливе під дахами моїми!),
Що мені перлів разки, зібрані в дальніх морях!
Втіхи сердечні мої підносять мене над царями.
Хай же тривають вони, поки живу і люблю.
Що за утіха скарби, як Амур неприхильний до мене,
Як непривітно зорять очі Кіпріди грізні!
Владна зламати вона велетенську потугу героїв
І найтвердішим серцям ладна завдати жалю,
І не страшиться вона на пороги ступить аравійські,
І на багрець укривал сміливо важить вона.
Як вона, Тулле, коханця на ложі розкішному мучить,
То кольоровість тканин — не порятунок йому,
Дай мені усміх її золотий — і зневажливо гляну
Я на могутність царів і на коштовні скарби.

ПАМ'ЯТНИК
(III, 2)

Кажуть, Орфею, що ти звірів зачаровував співом
І зупиняв течію диких фракійських струмків;
Скелі з гірських верховин, порушені струнами ліри,
Йшли у долину до Фів — скласти там підмурок стін;
Навіть на голос твоїх, Поліфеме, пісень Галатея
Гнала з блакитних глибин коней до Етни морських,
Тож не здивуймо і ми, що, надиханий Вакхом і Фебом,
Натовпи ніжних дівчат спів зачаровує мій.
Вбога оселя моя; там не знайдеш колон тенарійських,
Ні сволоків кістяних, ні золочених склепінь;
Сад мій, малий і звичайний, не рівня гаям феакійським:
Штучних нема там печер, ні водограїв дзвінких,—
Музи, проте, не тікають від мене, читач мій зо мною,
І Каліопі самій хори мої до душі.
Дівчино, щастя твоє, що прославлена ти в моїй книзі,
Кожна-бо пісня моя — пам'ятник вроді твоїй!
Бо ж піраміди царів, що до зір досягають високих,
Зевса елейського храм — наслідува́ння небес —
І незрівнянна краса надмогильного дому Мавзола
Мають зазнать на собі смерті суворий закон.
Дощ та палючий вогонь підточать їх славу всесвітню:
Роки ударять на них — порохом стануть вони,
Та не загине вовік та слава, що геній придбає,
Подвигів духу вовік сяє нетлінна краса.

ВТЕЧА
(III, 21)

В подорож я до Афін, до учених Афін вирушаю,
Хай від любові та путь визволить душу мою.
В любої тут на очах невпинно вона виростала:
Щедру поживу собі — муку — Ерот постачав.
Все перепробував я, щоб од серця його одігнати,
Але зусюди мене бог невблаганний тіснив.
Рада лишилась одна, о Цінтіє,— землю змінити:
Зникне далеко з очей, зникне і з серця любов.
Гей, товариство веселе, женім корабель на простори,
Весла легкі раз у раз в темну пускаймо глибінь.

В добру годину напнімо вітрила на щоглі високій;
Чуєте: віє на нас вітер уже ходовий.
Вежі столичні, прощайте! І ви, мої друзі недавні,
І — невблаганна, черства — діво моя, прощавай!
Поколихають мене Адріатики води суворі,—
Буду благати не раз я бурепінних богів;
А як блакить іонійська мій човен домчить до Лехею,
Там, на спокійній воді, білі вітрила впадуть;
Трохи зостанеться ще суходолом себе потрудити,
Де розмежовує Істм води блакитних морів.
А наостанку Пірей привітає нас берегом славним,
І довгоруким шляхóм підемо ми до Афін.
Там я віддамся душею Платоновій дивній науці,
Там завітаю в твої, о Епікуре, сади;
Там я до мови візьмусь, що дзвеніла, як меч, в Демосфена,
Дотепом, сіллю була в творах, Менандре, твоїх.
Там живописці славетні мистецтвом мене причарують,
Славні різьбярські дива очі мої прикують...
Так пропливатимуть роки: і час, і віддалення наше
Вигоять, серце трудне́, болі нестерпні твої.
А як судилася смерть,— не від муки любовної згину:
Гідно — без туги й бажань — стріну останній я день.

Публій Овідій Назон

(43 до н. е.—17 н. е.)

ЛЮБОВНІ ЕЛЕГІЇ

ПОЛУДЕНЬ

(I, 5)

Спека була. Полуднева уже довершилась година.
Зморений жаром сухим, я на постелю приліг.
Крізь піввідкрите вікно тьмяне́ пробивалося світло,
Що під наметом дерев завжди буває в гаях.
Так сутеніє повітря, як сонце пішло на спочинок,
Так по нічній темноті сірий займається день.
Присмерки ті до вподоби дівчатам усім обичайним:
Сором у затінках тих любого жде укриття.
Бачу: Корінна іде. Розперезано туніку білу,
Шия біліє ясна в струмі розплетених кіс.
Семіраміда отак наближалась до шлюбного ложа,
Кажуть, Лаїса колись так чарувала серця.
Туніку я зірвав. Не дуже вона й заважала,
Втім, щоб зірвати її, мусив боротися я.
Діва моя опиналась, але перемоги не хтіла —
Легко було побороть ту, що давалась сама.
Як же на очі з'явилась вона без найменшої шати —
Перед видовищем тим в захваті я занімів.
Що то за плечі були! Як рамен струнких доторкнувся,
Так і вкладались до рук пагорби ніжних грудей.
Як під помірними персами рівно живіт округлявся,
Як понад стегна круті зносився стан молодий!
Що вихвалять почастинно! Усе те мене зчарувало!..
Як же не пестить було любу оту голизну?
Хто не вгадає кінця?! Ми, втомившись, заснули обоє.
Так би частіше мені полудня гоже стрічать!

НА СМЕРТЬ ТІБУЛЛА

(III, 9)

Мати Ахілла й Мемнона — обидві дітей оплака́ли:
Навіть великих богинь горе стріває в житті,—
Так розпускай же і ти, жалібнице Елегіє, коси:
Надто правдиво звучить нині наймення твоє!

Вмер твій коханий співець, твій Тібулл, твоя слава
й прикраса,
Он на високім кострі тіло бездушне його.
Син Афродіти за ним з сагайдаком ступає порожнім,
Зламаний лук у руці і смолоскип без огню,—
Бачиш, як смутно іде, опустивши знесилені крила,
Як його ніжна рука в груди розпачливо б'є;
Як поспадали з чола його кучері ніжні на шию,
І на рожевих устах стогін одчаю завмер.

Так, повідáють, тужив він, як брата Енея ховали;
З жалібним вийшов плачем з дому, Іуле, твого.
Мати Венера сама, повідáють, отак не тужила
З часу, як любий юнак, вепром поранений, впав.
Кажуть: «Безсмертні співці... Богове піклуються вами,
Божеська влада і міць в вашому слові живе».
Але з'являється смерть, і дочасно руйнує святиню,
І накладає на нас руки невидні свої.
Не врятували Орфея-співця ні батько, ні мати,
Ні незрівнянний його дар чарувати звірів;
В нетрях загинув і Лін, його брат по мистецтву і крові,
Й довго звучала в гаях Фебова пісня по нім.
А Меонід, Меонід, джерело невсихаюче співу,
Роси святих пієрід, спраглих утіха сердець!
В чорнім Аверні й його поглинýла година остання,
Тільки й лишивсь на землі спів невмируший його.
В людському серці живе бідування нещасної Трої
І Пенелопина шерсть, наново ткана удень.
Так Немезіда твоя, твоя Делія житимуть вічно,
Пам'ять про першу твою і про останню любов.
Їх не розважать ні жертви, ні звуки єгипетських систрів,
Вже не потішить ніщо ложа самотнього їх.
Але як гине отак все найкраще у нас, найдорожче,—
В серці розпука встає: «Де ви, безсмертні боги?»
Свято живеш — умираєш, шануєш богів милосердних —
А невблаганна уже смерть розкладає вогонь;
Можеш віддатись пісням, але тільки поглянь на Тібулла:
В урні тісній і малій ляже великий співець!
От вже, поете, тебе схопило те полум'я люте:
Вже не страшиться воно вижерти серце твоє!..

КІНЕЦЬ АРІАДНИ

(III, в. 459—516)

Ніч упаде,— в небесах ти побачиш вінець Аріадни.
Злочин Тесеїв її в божеське лоно привів.
Вже проміняла на Вакха коханця вона голосного,
Що до потвори дала нитку йому провідну.
Щасна подружжям новим, говорила: «Пощо я ридала?
Чей же на щастя мені випала зрада його».
Лібер тим часом, на Інді розніжений люд перемігши,
Здобич привіз дорогу від узбережжів Зорі.
Серед індійських красунь-полонянок при нім щонайкраща,
Божеським люба очам, донька самого царя.
Плаче ізнов Аріадна, блукаючи берегом моря,
І, незачісана, так скаржиться словом гірким:
«Знову почуєте, хвилі, колишні жалі-нарікання,
Знов, надбережні піски, приймете сльози мої!
Я нарікала раніше: «Кривоприсяжний Тесею!»
Але тим самим і Вакх — горе моє!— завинив.
Нині скажу я: Жінки! Не звіряйтесь на власне подружжя,—
Уділ занедбаний мій — все, що спіткається й вам.
О, коли б доля моя простувала тією ж тропою,
Що на ній стала колись, я б уже з світу зійшла.
Вакху, для чого мене ти знайшов на тих пісках безлюдних?
Хай би я вмерла тоді, догорювавшися вкрай.
О легковажний, ще легший, ніж кучері власні на скронях,
Вакху, якого тепер в горі я знаю до дна!
Як же наважився ти, привівши наложницю-бранку,
Шлюбне, таке дороге, ложе своє захитать!
Де ж твоя вірність? Твої обітниці? Твоє присягання?
Лихо моє, скільки раз маю я те повторять?
Ти ж винуватив Тесея, його ошуканцем назвавши,—
Присуд самому собі виніс єси у той час!
Хай же не взнає ніхто, хай у тузі німій догорю я,
Хай не подумають: я варта зневаги була.
Надто Тесей! Хай ніколи не взнає про Вакхову зраду,
Хай не вважає тебе спільником діла свого...
Хоч би віддав ти свій запал якійсь білотілій коханці;
Часом бувають такі серед чужинних людей.
Але даремно кажу... вона мила тобі і смуглява...
Як не замажуть тебе чорні обійми її!

Вакху! Знайди свою вірність! Вернись до подружніх обіймів!
Я ж тобі вірна була! Мужа я звикла любить.
Матір ганебно колись принадили роги бичачі.
Я полюбила твої — шана мені і хвала...
Хай же мене обмина теє лихо. Ти ж сам признавався,
Що невитравним чуттям завжди до мене горів.
Чи ж дивуватись, що ти мене палиш? В огні народившись,
В отчій правиці твердій ти врятувався з огню.
Ти мені небо колись обіцяв і чертоги нагорні,
Нині ж — які з твоїх рук маю я взяти дари?!»
Вилилась скарга до краю. А ззаду, йдучи узбережжям,
Лібер давно наслухав ті безнадійні слова.
От у обійми бере її, сльози цілунками сушить...
«В небі ми будемо вдвох!— каже дружині своїй.—
Ложем поєднані спільним, поєднані будем найменням:
Лібера — маєш навік зватись, кохана моя!
От запорука тобі: поглянь же на цю діадему,—
Дивний Вулканів утвір, дар Афродіти тобі...»
Так він мовляє і дев'ять перлин на вогні обертає;
В небі вінець золотий сяє дев'яткою зір.

МЕТАМОРФОЗИ

СТВОРЕННЯ СВІТУ

(I, в. 5—88)

Перше, як море, й земля, і небо з'явилось широке,
Всесвіт, природа уся однакове мала обличчя
І називалася Хаос: важка несформована брила,
Мертвий тягар нерухомий, помішані в купі безладній
І в ненастанній борні розмаїтих речей елементи.
Світла свого ще не лляв над світами Титан Злотозорий,
Сяйвом новим не пишалась, вгорі наростаючи, Феба;
Незрівноважена, темна, в обіймах легкого повітря
Не красувалась Земля, і рук своїх, хвиль лазурових,
Не простягала ще вздовж суходолів ясна Амфітріта.
А як у масі одній зустрічались Земля і повітря,
Ще й перебіжна вода, то Земля була надто хисткою,
Хвилі занадто в'язкими, безсвітним і темним повітря.
Власної форми не мавши, у тілі однім сполучившись,
Вічне змагання провадили: все, що холодне,— з гарячим,

Все, що важке,— те з легким, все тверде — з рідким і текучим.
Бог — чи найкраща з стихій — втихомирили ту ворожнечу,
Розмежувавши повітря з землею і землю з водою
І над повітрям наземним етер утверди́вши небесний.
Потім, рознявши її на частки, мішанину всесвітню,
Всі ті частки пов'язали законом гармонії й згоди.
Ясно заіскривсь-зайнявся вогонь у легкому етері,
Місце знайшовши собі на верхів'ях ладу́ світового,
Зразу під ним розлилось етероподібне повітря.
Нижче прослалась земля густа, вся з важких елементів,
Власним своїм тягарем переможена, і, наостанку,
Просторінь вод голубих тверді суходоли обмила.

Так світову впорядивши будову, творець невідомий
Кожній частині знаходить належні їй місце і вигляд;
І щонайперше Землі, щоб зусюди була одностайна,
Він надає заокруглої форми; наказує водам
Плесом широким розлитись по ній і бурям назустріч
Хвилі здіймати страшні і в камінь дзвонить надбережний.
Вихід дає джерела́м, болота розливає, озера
І понад ложами рік підіймає заломами берег.
Дещо з тих вод випиває земля і потужніші ріки,
Дещо доходить до моря і там, на просторі розлившись,
Замість тісних берегів гомонить у віддалені скелі.
З того ж веління прослались гаї, запали долини,
Вкрилися листом гаї, і шпилі піднеслися камінні.

А як небесний прості́р, що п'ять у нім смуг неоднаких
(Справа і зліва по дві, посередині п'ята, пекуча),
Так і огорнену небом твердиню земну розділила
Мудра творцева рука на п'ять поясів розмаїтих:
Осередковий — гарячий, від спеки і сонця безлюдний,
Крайні укриті снігами, а два — поміж кригою й жаром —
Мають у всьому помірність, морозу й тепла рівновагу.

Вище над ними повітря, легке і рухливе,— повітря,
Легше лише від о́гню, як огонь — від текучої хвилі.
Там наказав сотворитель туманам осісти, і хмарам,
Та громовицям страшним, що людські серця потрясають,
Та подощевим вітрам, що з собою несуть прохолоду.
Але бурхливцям не всюди премудрий звелів пробува́ти:
Тож і тепер їхній силі опертись нелегко, хоч кожен
Має свій повів в однім лише напрямі гнати,— інакше

Всесвіт вони б рознесли у братній своїй ворожнечі.
Евр оселився в країні Зорі, від земель набатейських
І аж до Перських хребтів, осяяних ранішнім сонцем;
Західний берег, де сонце промінням сіяє вечірнім,
Рідний Зефірові став. На півночі, в Скіфії дикій,
Має домівку Борей. В протилежному краї, на півдні,
В хмарах і буйних дощах царює нестриманий Австер.
Вище, над царством вітрів, етер спочиває блаженний,
Чистий, ясний, від болота земного і пороху вільний.
Ледве усталилось все і знайшло собі певні границі,
Зразу ж, притиснені доти навалою темної маси,
Зір променисті огні розжеврілись в небі широкім.
А щоб усюди живе буяло життя і диха́ння,
В небі боги і божественні Зорі тоді оселились,
Хвиля принадила риб блискучу сріблясту породу,
Звір уподобав гаї, а птиця — рухливе повітря.
Тільки найвища з істот, найгостріша, найтонша на розум,
Ще не з'явилась, щоб світ покорити й держати у владі.
Звідки постала людина — хто скаже: чи з божого сім'я
Вивів створитель її, як кращого світу початок,
А чи Земля молода, допіру розлучена з Небом,
В матернім лоні своїм затримала первісток Неба,
А Іапетів нащадок, змішавши і землю, і воду,
Форму для нього знайшов,— богів міцновладних подобу,
Тож усі інші звірі́ з понурими лицями ходять.
Людський тим часом кістяк поставлено стрімко і просто,
Очі піднесено вгору, до зір і високого неба.
Так з недоладної купи Земля сформувалася й стала
Матір'ю всього живого і людського роду початком.

ЧОТИРИ ПОКОЛІННЯ ЛЮДСЬКІ

(I, в. 89—150)

Перше поріддя було золоте: без бича і спонуки,
З власної волі воно Правоту шанувало і Чесність.
Кари і страху не знало. Погрозливе слово закону
Ще не читалось на мідній таблиці, і люд не страшився
Вирок почути судді, без суду й опіки безпечний.
Сосни з гірських верховин ще не сходили в діл на потоки,
Щоби легким кораблем незнані одвідати землі:
Жодні надмор'я чужі не манили щасливого люду.
Мури, глибокі рови не були ще для міст поясами;

Про́ста сурма і покручений ріг не співали до бою;
Меч і шолом не служили нікому. Без зброї, без війська
Мирні народи жили в непорушнім і любім дозвіллі.
Щедра земля самохіть, ще́ не знаючи пут обов'я́зку,
Ралом не ткнута залізним, не зранена ще бороною,
Гойний приносила дар, поживу, легку і корисну.
Люди збирали тоді дику вишню й суниці по горах,
Терен з занозистих віт, шовковиці ягоди стиглі
Та жолуді, що зронило Юпітера древо розлоге.
Вічна стояла весна, і подувом ніжним зефіри
Пестили цвіт луговий, що пишався і ріс, самосійний.
Втім, і незораний лан половів — нахилявся хлібами,
І, не лежавши в пару́, наливав своє стигле колосся.
Ріки текли молоком, струменіли скрізь не́ктаром ріки,
І темнолисті дуби золотими точились медами.
З того ж часу, як, заславши Сатурна у Тартар темничний,
Владу Юпітер посів, то вже срібна пора та настала,
Гірша від золота, але цінніша від темної міді.
Владар новий сколотив цілорічну Сатурнову Весну,
Літо додавши до неї, непевную Осінь і Зиму,
І на чотири доби річний кругобіг поділивши.
Вперше тоді затремтіло повітря від суші та спеки,
І від холодних вітрів крижані позвисали бурульки.
Вперше тоді знадобились оселі; оселі знайшлися
В сховах печер, у кущах верболозу, поплетених ликом.
Вперше Цереринм зерном засіяно ниву родючу
І під ярмом заревла-застогнала покірна худоба.
Третя доба — мідяна́ — за срібною хутко настала;
Люд войовничий, суворої вдачі, до зброї охочий,
Але ж іще не злочинний. Остання порода — залізна.
Тож як настала доба найгіршої тої породи,
Зразу ж з'явилася Кривда, минулися Чесність і Правда;
Хитрість, Брехня і Підступство посіли їх місце спустіле;
Зрада прийшла і Насильство, жадоба на гроші і статки;
Виплив на море плавець, хоч на вітрі ще був безпорадний.
Сосни, що досі по горах шпилястих росли безтурботно,
Нині по хвилі незнаній помчали в світи кораблями.
Землю, що спільна була, як повітря, як сонячне сяйво,
Нині пройшов землемір, обніжки і межі поклавши.
Стали від неї тепер вимагати не тільки ужинків,
Але й скарбів, що від людського ока вона приховала.
В надра, в глибини підземні ідуть; від стігійської хвилі
Видобувають скарби, усякого лиха початок;
Вийшло Залізо на світ і Золото, ще шкідливіше,

Вийшла на люди Війна, що живиться ними й лютує,
В хижих, кривавих руках брязкучу стискаючи зброю.
Люд животіє з грабунку, на зятя не звіриться тесть вже,
Гість на господаря також — і братня любов потьмари́лась;
Жінка грозить чоловікові, той ворогує на жінку;
Мачухи зводять дітей смертельно-блідим аконітом;
Син нетерплячий про батькову смерть дізнається в ворожки.
Никне Побожність і Віра, і діва небесна Астрея
Землю, сплямовану кров'ю,— остання з богів — покидає.

ГІГАНТИ

(I, в. 151—162)

Навіть високий етер, як то кажуть, не знав супокою,
Велетні, діти Землі, запрагнули влади над Небом
І, нагромадивши гори, до зір намагались сягнути.
Та наймі́цніший Владика, Олімп розколовши перуном,
Скинув у діл Пеліон, навалений зверху на Оссу,—
Впали шпилі кам'яні, розчавивши всіх змієногих.
Але Земля, перейнявшися кров'ю свого порождіння,
Знов оживила ту кров і душу у неї вдихнула.
А щоби пам'ять якась від нащадків її збереглася,
Перетворила дітей подола́нних на людську подобу;
Але нове покоління зухвале було й кровожерне
І зневажало богів: покоління, народжене з крові.

ЛІКАОН

(I, в. 163—251)

Все те з високого неба побачивши, батько Сатурній
Тяжко зітхнув, застогнав і, недавню неславу згадавши,
Ще не відому богам,— гидку Лікаонову учту,—
Гнівом пойнявся страшним, всесвітнього владаря гідним,
І несмертельних богів на пораду до себе скликає.

В небі високім проходить, безхмарними зримий ночами,
Шлях, що за білість свою споконві́ку зоветься Молочним.
Шляхом тим ходять всевишні до царського дому владики.
Справа від нього і зліва оселі богів визначніших:
Гомін навколо, юрба, і двері відчинені навстіж.

Далі від шляху по різних місцях оселилось простацтво;
Тут же, при самій дорозі, здіймаються лари вельможних.
Цю от дільницю, як можна небесне рівнять до земного,
Я б не боявся назвать Палатіном високого неба.

Скоро зійшлися всевишні в покої усі мармуровім,
То Громовержець на скіпетр слонової кості обперся,
З трону високого встав і тричі струснув головою,
І полилися із уст його гнівних слова за словами:
«Так, я не більше тоді за царство своє турбувався,
Як змієногі злочинці до неба тяглися, сторукі,
Щоб підгорнути його під своє керування та владу,
Бо, хоча ворог був злий і жорстокий, та люте змагання
Тільки з одним поколінням, з одною сім'єю точилось.
Нині ж належить мені геть знищити людське насіння
Всюди, де тільки Нерей обминає земні суходоли,
Ріками я присягну, що підземними плинуть гаями,—
Все перепробував я... Та рану гнійну сукровичну
Гоїти треба ножем, щоб решта лишилась здорова.
Єсть у нас всякої сили в лісах, на полях і по водах:
Німфи, Сатири, і Фавни, й лісів охоронці Сільвани;
Не ушановані правом з богами селитися в небі,
Мають від нас на землі оселю вони і притулок.
Як же ми можем, всевишні, за них на землі не боятись,
Скоро на мене самого, що вами і світом владаю,
Знаний дикунством своїм Лікаон замишляє злочинство».

Всі затремтіли і сповнились гніву. Усі вимагають
Кари злочинному. Так у годину, як змова безбожна
Хтіла в крові імператора римську потугу втопити,
І перед смертю такою, грізної ждучи руїни,
Вражений світ затремтів, у годину оту вікопомну,
Августе, ти утішався побожністю люду не більше,
Як Громовержець покірністю неба. От руку підніс він,
Тиша нараз залягла, заспокоївся гомін довкола,
Всі олімпійці примовкли, скорившися волі владичній.
Знову Юпітер уста відкриває для владної мови.

«Хай Лікаонові вчинки безсмертних богів не лякають.
Тяжко спокутував він своє непрощенне злочинство.
Здавна до слуху мого про ганьбу ту людську долітали
Дикі чутки: щоб їх перевірить, я сходжу з Олімпу,
Подорожую між людьми, людський запозичивши образ;
Довга то річ переказувать вам все потворне й огидне,

Що я між смертних знайшов: чутки були кращі за дійсність!
Вже поминув я Менал, пристановище дикого звіра,
Темні кіленські гаї і Лікея вершини холодні,—
В землю приходжу аркадську. Вже пізно було, сутеніло,
Як повітав я царя Лікаона житло негостинне.
Зразу ж я дав зрозуміти, хто я, і тиранові слуги
Переді мною схилились. Та сам Лікаон не схилився.
Мовив зухвало: «Стривайте! Я мушу дізнатися правди.
Може, це смертний який називає себе олімпійцем?»
Сам же намислив убити мене серед ночі, в постелі,—
От вам, безсмертні, що значило в нього дізнатися правди.
Та ще не досить йому. Він наказує челяді взяти
Бранця-молосса і, горло йому перерізавши, м'ясо
Варить: частину в окропі, частину ж, посікши надрібно,
Смажить мені над огнем, щоб бога чесніш привітати.
Тільки ж поставив на стіл він таку ще не чувану страву,
Кинув я блискавку й грім і житло розвалив людожерне.
Втік переляканий цар. Серед нив опинившись безлюдних,
Вимовить щось захотів, та лиш вовчим виттям прохопився.
Паща несита його і крові хижацька жадоба
Проти худоби віднині звернулася. Царське убрання
Шерстю його облягло, і руки змінились на лапи.
Але й у вовчому тілі зберіг він первісну вдачу:
Та ж сивина, як була, і лють на обличчі та сама;
Очі хижацтвом горять, і погляд, як перше, нахабний.
Так я скарав одного. Але всіх я прирік на загибель:
Скрізь, де лиш люди живуть, панувати Ерінія має.
Мов присяглися вони саму лиш неправду чинити,—
Кару за те понесуть усі разом. Так ухвалив я».
Батькову волю частина підтримує словом, частина ж
Голос лише подає, роз'ятрює гнів у владики.
Але й недоля людська починає богів непокоїть:
«Що то з землею,— питають,— без смертного станеться
роду?
Хто нам палитиме ладан і жертви складатиме ситі,
Може, на здобич звірáм віддаси її, Владарю Правий?»
Батько Юпітер втішає їх клопіт: «Нове покоління
Має постáть на землі, не подібне до давніх злочинців».

ПОТОП

(I, в. 253—312)

Він вже хотів розметати вогні над людьми і землею,
Та побоявся, щоб часом священний етер не зайнявся
І від стількох блискавиць не стопилася вісь світовая.
Спало на пам'ять йому й рокування нехибної Долі:
«Прийдуть часи, коли море й земля, і небесна твердиня
Раптом поймуться вогнем і зруйнується всесвіт прекрасний».
Набік одкладено стріли — Циклопів жахливе знаряддя,—
Іншу призначено кару — у поводях ріки розлити
І з неозорого неба наслати дощі ненастанні.
Так ухваливши, замкнув Аквілона в печери він темні,
З ним і всі інші вітри, що хмарища й дощ розганяють.
Нота лише випускає, і Нот вилітає на крилах
Вогких, грізни́х, обважнілих. Обличчя туманами вкрите,
Падають краплі роси з бороди і волосся у нього;
Хмари сидять на чолі, і одяг струмиться на грудях.
А як потисне нараз рукою могутньою хмари,—
Грім вибухає, і зливи потоками ринуть на землю.
Служка Юнонина вірна, Іріда семикольорова,
Воду тим часом збирає і хмарам її постачає.
Вилягли в полі хліба, хліборобова гине надія,
І, невблаганно важка, цілорічна марнується праця.
Але Юпітеру мало цієї небесної кари —
Кличе до помочі він і блакитного брата морського,
Той же збирає на раду потоки й, зібравши, говорить:
«Вас переконувать довго не треба — ви́ знаєте справу:
Вилийте всі свої води, що маєте владу над ними,
Схованки всі відчиніть, одваліте каміння на склепі
І попустіте своїй течії розливатись дозвільно».
Ріки, вернувшись додому, уста джерела́м роздирають
І, розгнуздавши потоки свої, поспішають до моря.
Сам же владика морський, потрясаючи землю тризубцем,
Їм простеляє широкі усюди дороги, і ріки,
Вийшовши геть з берегів, заливають розлогі рівнини,
Мчать на собі хліба і кущі, людей і худобу,
Цілі будинки з божницями предків і статком хазяйським.
Як же й зосталася де не зруйнована повіддю хата,
Хвиля поймає її, аж із дахом вкриваючи раптом,
І щона́йвищі міські затопляє муровані вежі.
От уже море й земля ані в чому не мають відміни:
Море, куди не поглянеш, і берега в моря немає.

Люди, втікаючи згуби, одні по гора́х притулились;
Інші човнами пливуть, де недавно ще землю орали;
Треті щосили веслують над дахом затопленим вілли
І натрапляють на рибу в густім верховітті в'язовім.
Кинений якір не раз зав'язає в гірських сіножатях,
Об виноградні кущі зачіпляється дно корабельне.
Там, де лиш кози тонку між камінням скубли травичку,
Нині лежать, розіславшись, незграбні і ситі тюлені.
Діви морські, нереїди, дивуються чудам підводним:
Храмам, палацам, містам. Гаї запосіли дельфіни,
В'язнуть серед верховіть, дерева стрясають хвостами.
Вовк поміж вівці попав і пливе, і лева рудого
Хвиля несе без опо́ру, і тигрові ради немає.
Вепрові ікла страшні ні до чого, і оленю — ноги;
Марно шукаючи місця, де б можна було відпочити,
В море знесилений птах, не втримавшись, падає й гине.
Море в сваволі нестримній горби затопило, а хвилі
Все прибувають, в гірські верховини, зростаючи, плещуть.
Більшість людей поглину́ла вода; кого ж пощадила,
Тих доконала нестача нужденної навіть поживи.

ДЕВКАЛІОН ТА ПІРРА

(І, в. 313—415)

Край Беотійський від Ети-гори відділяє Фокіда,
Щедра родюча земля, як була ще землею, а нині —
Моря розлогого води та хвиль неоглядних бурха́ння.
В цій от землі височіє гора під зорі високі,
Зветься Парнас, і двома головами у хмари заходить.
Тільки сюди прибули (бо все інше вода укривала)
Девкаліон і дружина його, його вірная Пірра,
То щонайперш до богів тих нагірних, до німф корікійських,
Та до Феміди, що мала оракул, вдалися з благанням.
Бо ж не було чоловіка, хто був би, як він, правдолюбний,
І не було між жінок, хто б побожністю їй дорівнявся.

Глянув Юпітер униз і побачив, що все — під водою,
Що з-поміж тисяч мужів лиш один не втонув у безодні,
Що з-поміж тисяч жінок лиш одна залишилась живою,
Ще й неповинні обоє, богам олімпійським покірні,—
Хмари прогнав дощові і, повіявши вітром північним,
Небо землі показав, а землю — блакитному небу.

Угамувалося море. Владика глибин і безодень
Осторонь гострий тризубець поклав; над морем розлогим
Виставив плечі могутні, мушлею вкриті рясною;
Кличе він бога Тритона і каже, у ріг затрубивши,
Хвилям морським та річкам до відпливу гасло подати.

Той же бере свій покручений ріг, ізнизу вузенький,
Далі все ширший і ширший, із закрутом кожним гучніший,
Щоб з-понад моря повітря набрати і звуком могутнім
Оповістити країни — на сході й на заході сонця.
Отже, як вогкі уста доторкнулися дивного рога
І на веління Нептуна заграв він назад повертатись,—
Води спадають, спливають, виходять горби та узгір'я;
Море уже в берегах, повноводі на річищах ріки,
Як і раніше, течуть; наростає земля, суходоли
Ширші щоразу стають, верховіття дерев виринають,
І на високім гіллі баговиння грязьке заплелося.

Світ повернувся, як був, та тільки спустілий, безлюдний...
Вчувши, яке укриває його непорушне мовчання,
Девкаліон із слізьми на очах промовляє до Пірри:
«Ти, моя сестро, дружино моя, єдина з жіноцтва,
Ти, що тебе пов'язало зо мною походження спільне,
Шлюб, а потому і ці небезпеки жахливі потопу,
Глянь на простори землі, де встає й западається сонце,
Ми — уся людність її: все інше покоїться в морі.
Та й не до краю я певен, що ми утекли від загину,
Хмари навислі ще й досі несміливу душу страхають.
Що, коли б Доля з тобою навіки мене розлучила,
Що б ти відчула тоді, бідолашна? І як спромоглася б
Витерпіть жах, залишившись сама? У горі тяжкому
Хто б тобі втіху подав? І я, коли б ти потонула,
Я б за тобою пішов, потонув у неситому морі.

О, коли б міг відновити я люд Прометеєвим дивом
І у створіння із зе́мної персті увіяти душу!
Нині судилося нам, щоб були ми останні з тобою
(Так ухвалили всевишні), останні у людському роді».
Так він сказав, і вони заридали. І спало на думку
Їм до Феміди піти, запитати у неї поради.

От незабаром вони підступили до річки Кефіса,
Ще непрозорої, темної, хоч і в звичайному ложі.
Скоро водою з ріки покропили обличчя й одежу,

Попрямували обоє до давнього храму Феміди,
Що його дах і чоло від налиплого моху сіріли,
І без вогню, без дарів запустілий жертовник холонув.
А як діткнулися сходів,— руками вперед простелились
На храмовому порозі і з острахом камінь цілують.
Кажуть: «Коли молитвами правдивими маємо силу
Божеський гнів одвернути і волю святу уласкавить,
Відповідь дай нам, Фемідо, як можемо ми обновити
Людську породу, і світ урятуй, у потопі знебулий».
Зрушена серцем, богиня сказала: «Як вийдете з храму,
Голови вкрийте плащами і розпережіте одежу,
Й вергайте там позад себе великої матері кості».

Довго стояли вони в остовпінні. Зламавши мовчання,
Пірра відмовилась перша скоритися волі Феміди,
Молить їй гріх дарувати — не може того учинити,
Щоб святокрадним образити верганням тінь найдорожчу.
І, проказавши ще раз таємничу оракула мову,
В думці глибокій розваживши добре, що може те значить,
Лагідно син Прометея дочці відрікає побожній
Епіметея: «Що сталось, не знаю: чи горем підбитий,
Втратив давно я умілість, чи справді нам сказано інше?
Мати — то, певно, земля, а кістки — то каміння, гадаю.
Маєм каміння ми кидать назад через голови власні».
Доня Титанова, хоч і пристала на здогади мужа,
Все ще вагається трохи, чи так же їм радить богиня.
Але... що їм заважає той здогад провірити ділом?
Сходять у діл, покривають лице, розпускають одежу
І починають каміння вергать за спину. І камінь
(Хто б і повірив, коли б не переказ про те стародавній!),
Камінь почав утрачати властиву йому неподатність,
Став розм'якати, тепліти і форм набирати округлих.
Вирісши потім угору, засвоївши іншу природу,
Став він поволі, помалу на образ скидатися людський,
Як розпочата у мармурі постать, іще невиразна,
Ще не дороблена тоншим різцем. І що в тім камінні
М'якше було та вогкіше, немовби від соку якого,
Те обернулось на кров і тканину, а що було гостре,
Найнеподатніше, тяжче, те стало у тілі кістками;
Що було в камені жила, те жилою в тілі й лишилось.
Далі: каміння, яке кинув муж, обернулось на му́жів,
А що розкидала жінка, набрало жіночої статі.
От тому й ми — покоління тверде і в труді витривале —
Маєм собі не одно про походження наше свідоцтво.

СМЕРТЬ ФАЕТОНТА
(II, в. 1—328)

Сонця високий палац на гінких підіймався колонах,
Золотом весь мерехтів, полум'яним мінився піропом.
Гребінь блискучий слонової кості білів на покрівлі.
Срібні, важкі променіли здалека двійчасті в нім двері,
Та найдивніше — була їх робота. Сам батько Мульцібер
Вирізьбив море на них, омиті в морях суходоли
І над землею всією простелене небо широке.
В хвилях виднілись — різьбле́ний Тритон із покрученим рогом,
Вічно мінливий Протей, з китом у руках, нездоланний
Велет морський Егео́н і Доріда з своїми дочками,
Гарні всі внуки Нерея: одні викидаються в хвилі,
Другі на березі сіли і сушать волосся зелене,
Треті на рибах пливуть. І обличчя у них не ті самі,
Але подібні на вигляд, як це міжріднею буває.
По суходолах красуються села, звірі та діброви,
Ріки і німфи джерел, півбоги розмаїті сільські,
Понад землею вгорі розпростерто блакить неосяжну,
В ній же дванадцять сузір'їв, шість зліва і стільки ж праворуч.
Скоро, Кліменина парость, прийшов Фаетонт до палацу,
Скоро вступив до покоїв свого підсумнівного батька,
То, не насмілившись стати віч-на-віч з отцем найяснішим,
Він зупинивсь оддалік. Підійти не дало йому ближче
Світло, що било від бога. В убранні багрянім на троні,
Від ізмарагдів блискучому, Феб засідав світлосяйний.
Ззаду, обіруч від нього, тіснились Століття і Роки,
Місяці, Дні і на відстанях рівних трималися Години.
Тут у квітчастім вінку різнобарвна Весна виступала,
Літо стояло там голе й гірлянду з колосся тримало,
Осінь, скривавлена соком подушених грон виноградних,
І льодовита Зима з розкуйовдженим сивим волоссям.
Сонячний бог, із-за почту свойого поглянувши гостро
Оком, що світ обіймає, побачив, здивований, сина:
«Що то за справа,— питає,— тебе привела до палацу,
Сину мій любий, якого повік не зречусь, Фаетонте?»
«Батьку,— сказав Фаетонт,— ти, лампадо ясна світотвору,
Батько мій Фебе, коли так назвати себе дозволяєш,
Дай запоруку мені, що правдиво я звався і звуся
Сином твоїм, і сумніву напад розвій мені́ темний».

Так відповів він, і батько, вінець променистий зложивши,
Синові ближче казав приступити і, ніжно обнявши,
Мовив йому: «Так, ти мій... І годен моїм узиватись;
Мати твоя і твій рід нелукаво, і батька відкрила.
А щоби ти не вагався, проси в мене все, що захочеш,
Все тобі дам я. Хай води стігійські, довіку не знані,
Свідком моєї клятьби, до кінця непорушної, будуть».

Ще й не скінчив своїх слів, як юнак нерозважний благає
Дати йому колісницю і коней прудких, крилоногих.
Кається Феб, що присягся, похитує Феб головою.
«Сину мій,— каже,— тобі необачне дав слово. Коли б то
Міг я своєї зректись обітниці. Я все тобі дав би,
Тільки не це. Небезпеки, загибелі просиш ти, сину.
Як я тебе одхилю від наміру твого страшного?
Важко тобі, Фаетонте, несила управитись буде
З кіньми моїми та ще з колісницею, ти ж нерозсудний.
Смертного долю діставши, нелюдського прагнеш ти чину
І, нетямущий, берешся за те, чого і безсмертним
Не випадає торкатись. Бери собі все, що захочеш,—
Та пам'ятай, що ніхто на моїй огняній колісниці
Ще не наважувавсь стати, і сам олімпійський Правитель,
Що з громової десниці вогні блискавок розкидає,
Кіньми моїми не правив. А хто у нас дужчий від нього?
Путь моя спершу береться на кручу,— незмореним коням
Тяжко на неї здобутись. Середина шляху горою
Йде по висотах найвищих. Поглянувши звідти на землю,
В мене самого не раз призвичаєне серце заб'ється.
Решта дороги — з гори, і коней тут ледве тримаєш.
Навіть безсмертна Тетіда, мене дожидаючи в морі,
Часом страшиться, щоб я стрімголов не упав до безодень.
Ще ж пригадай: небеса обертаються, рухом невпинним
Зорі з собою усі пориваючи. Я не вважаю
І проти руху всесвітнього коней скеровую. Силі,
Що покоряє усіх, не корюся — самотній і дужий.
Ну, а тепер уяви: я віддав тобі коні, мій сину,—
Чи ти здолаєш устояти проти того обертання?
Може, гадаєш, що путь моя йде повз міста та діброви
І несмертельних богів обдаровані щедро святині?
Путь непривітна моя йде повз дикі звірі й небезпеки.
Хай дотримаєш ти напрямку, хай не зіб'єшся з дороги,
Мусиш минати, проте, наставлені роги Тельцеві,
І фесалійця Стрільця, і Лев'ячу пащу неситу.
Тут Скорпіон простягатиме клешні криві та жахливі,

Рак підійматиме клешні, півколом зігнуті, на тебе.
Та не гадай, що і з кіньми так легко даси собі раду.
Полум'я мають у грудях, крізь ніздрі його видихають.
Ледве й самому мені покоряються, як розбіжаться,
І гордовиті їх шиї не хтять уже слухатись віжок.
Сину, молю, стережись, щоб дар мій не став тобі згубним!
Поки ще можна, облиш безумне своє ти бажання!
Доказу просиш у мене, що рід мій єси і нащадок,
Дозволу просиш на коней. Даю, але тяжко боюся.
Батьківський страх мій — от доказ тобі, що я батько твій справді.
Глянь на обличчя мені! О, коли б твої очі сягнули
В серце моє,— вони б там прочитали тривогу за сина!
Глянь-озирнися на світ! Все, що містить той світ широченний,
Все, що таять у собі скарбниці землі й океани,
Я тобі дати ладéн,— не почуєш і слова відмови!
Лиш не проси колісниці! Повір же: не честь, не пошана —
Кара то буде твоя... Чому ж так домагаєшся кари,
Що мені шию з благанням таким обіймаєш, безтямний?
Ти зажадав і дістанеш: я Стіксом страшним присягався.
Але чому не просив ти чого розумнішого, любий?»
Батько скінчив свою мову, та син Фаетонт не вважає:
Просить, затятий, собі колісниці і сонячних коней.
От вже подоланий бог підводить, знемігшися, сина
До подарунка Вулкана, до колісниці легкої.
Щирого золота вісь, і дишель із злота, і óбід,
А в золотих ободах із срібла блискучого спиці.
В збруї рядок хризолітів і перлів рядок многоцінний
Фебовим світлом горять і промінь його відбивають.
Ще молодий Фаетонт розглядає ту дивную упряж,
А невсипуча Аврора на жовто-рожевому сході
Вже відчиняє присінки, і цвітом червоним троянди
Прибраний атрій. Розбіглися зорі, і Люціфер зблідлий,
Їх розглядаючи, сходить з небесної варти останній.
Тільки побачив титан, що земля починає шаріти
І що ріжки у щербатого місяця зблідлі щезають,
Бистрим наказує Горам, щоб коней вони запрягали.
Гори з наказу владики із стаєнь високих виводять,
Соком амброзії ситих, страшних полум'яним диханням,
Фебових коней і упряж на них дорогу накидають.
Мастить чудесним бальзамом своїм світлосяйний державець
Синове ніжне обличчя — від спеки його захищає,
Промінь кладе на чоло і голосом, сповненим смутку,
Передчуваючи серцем загин неминучий, говорить:

«Хлопче упертий, послухайся ради принаймні в одному:
Не користуйся бичем і міцніш натягай оці віжки.
З власної волі біжать мої коні, тримай їх щосили.
Та не забудь, що не треба тобі п'ятьома поясами
Гнати всіма навпростець. Пам'ятай, що справжня дорога
Вправо звертає поволі і далі біжить кривиною,
Три лише знаючи смуги небесні, а полюс південний
Та з Аквілоном сусідню Ведмедицю геть обминає:
Так і поїдеш, пильнуючи мóго виразного сліду,
Жаром однаковим гріючи небо і землю. Розважуй,
Не намагайся угору в найтонший етер підійматись,
Щоб не спалити небесних чертогів, і вниз не спускайся,
Щоб не згоріла земля. Тримайся середини, сину,
Та й не схиляйся праворуч, де Змій між сузір розвернувся,
І стережися, щоб віз твій не взяв до Жертовника вліво.
Ти поміж ними керуй. А втім, я здаюся на Долю.
Хай вона дбає про тебе, як сам ти про себе не дбаєш.
Он уже й Ніч, подивись, поки ми розмовляли з тобою,
Вогким чолом доторкнулась Гесперських стовпів.
Поспішай-но,
Нас уже ждуть. Он Аврора горить, розганяючи тіні.
Віжки держи у руках. І як намисел твій змінився,—
Ради моєї послухай і коней моїх не торкайся.
Поки ще змога твоя і поки ще ти на твердому,
Поки, на горе своє, не ступив ти на вісь небезпечну,—
Мій обов'я́зок лиши на мені... Не шукай собі згуби...»
Але даремні намови: уже Фаетонт в колісниці
Віжки збирає до рук; гордовитий і радий, сіяє;
Батькові дякує щиро за ласку і дозвіл. Тим часом
Сонячні коні Етон, і Еой, і Флегонт з Піроентом
Ржуть нетерпляче, диха́нням огнистим повітря сповняють,
Б'ють копитами в ворота і рвуться вперед за горожу.
От вже богиня Тетіда, не знаючи, хто в колісниці,
Засуви всі одсуває, у світ випускаючи внука.
Ринулись коні щосили, повітря в шматки розривають,
Хмар розтинають заслони. На крилах здіймаючись дужих,
Геть залишають позаду на сході породжені Еври.
Але вага невелика і дишель легкий незвичайно
Фебових коней вражають — бо що їм тягар той юнацький?
Як на морях кораблі безвантажні, хисткі і непевні,
Мчать і гойдаються, вітрові й хвилям скоряючись буйним,
Так і легка колісниця без бога-керманича скаче,
І підкидає візницю, і небом гримить, як порожня.
От уже шлях утоpований, битий покинули коні

І, переплутавшись, збившись, наосліп летять у безладді.
Жахом пойнявсь Фаетонт: де ко́лія справжня — не бачить;
Та коли б він і побачив,— чи може управитись з кіньми?
Кажуть, уперше тоді розпеклись на промінні Тріони
І забажали скупатись в навік забороненім морі.
Кажуть, великий Дракон, що розлігся в полярному краї,
Млявий від холоду доти, Дракон, не страшний анікому,
Нині, зігрівшись від жару, незнаної люті набрався.
Навіть і ти, Волопасе, завжди забарний та повільний,
З місця зірвався тривожно, і віз твій дарма тобі власний.

А як з верхів'їв небесних поглянув юнак нещасливий
На розпростертую землю, десь долі, далеко-далеко,—
Зблід, і коліна йому затремтіли від жаху німого,
Тьма йому стала в очах від того неосяжного сяйва.
Нині волів би повік не торкатися батьківських коней,
Прикро йому, що про рід дізнавався і доказу прагнув,
Сином Мероповим звався б охоче. Так гнаний Бореєм
І переможений вже корабель геть по хвилях несеться,
Провід втерявши керманича, відданий бурі на волю.
Що йому діяти? Скільки вже неба за ним полишилось,
Стільки іще перед ним... Він міряє оком простори:
То поглядає на захід, якого йому не дістатись,
То озирнеться на схід; і віжок пустити не хоче,
І утрима́ти не може, і коней не знає на ймення.
Тут йому в різних дільницях небесних здіймаються дивні,
Страхом проймаючи серце, великі і дикі потвори.

Єсть у просторах небесних місцевість, де, вигнувши
клешні —
Дві величезні дуги — і хвіст обернувши півколом,
Тілом своїм Скорпіон аж на два простелився сузір'я.
Тільки побачив юнак, як, отрутою чорною вкритий,
Він простягає жало і погрожує певною смертю,—
З остраху весь похолов і віжки пустив, непритомний.
Як же ті віжки на спинах відчули розбурхані коні,
Кидатись стали туди і сюди. От, не чуючи впину,
Мчать юнака на просторах незнаних... Їх дика сваволя
Гонить легку колісницю без напряму й стежки... На зорі,
В небі високім прибиті, вони налітають... То вгору
Злинуть нараз в небеса, то круто униз забирають
І над землею на відстані линуть, щораз, то коротшій.
Феба на братніх дивується коней, що нижче від неї
(Проти звича́ю) біжать. Обпалені куряться хмари.

Полум'ям скрізь, по високих місцях, пойнялись суходоли;
Порозсідалась земля, збувається соків і сохне;
Луки зелені горять, звивається лист на деревах;
Ниви, попалені вкрай, огневі пішли на поживу.
Але не досить того: зайнялися міста многолюдні;
Цілі країни, з усім їх достатком і людністю всею,
В попіл нараз обертаються; гори, укриті лісами,—
Тавр Кілікійський, і Тмол, і Гераклова Ета,— палають;
Сохне колись плодоносна, джерелами вславлена Іда,
Селище муз Гелікон і Гем, ще тоді не Еагра,
Мече своє в височінь подвоєне полум'я Етна,
Ерікс в огні і Парнас двоголовий, Мікала і Отрій,
Цінт і Мімант, і Родопа примушена скинути кригу,
Діндіма і Кіферон, середовище Вакхових оргій...
Скіфії холод її ні до чого; Кавказ велетенський,
Осса і Пінд зайнялися, зайнявся Олімп величавий,
Альпів хребет снігоносний і з ним Апеннін-хмародержець.

Бачить юнак нещасливий, як світ загорівся зусюди;
Чує, що скоро і сам він не витерпить власного жару:
Ніби з великої печі, пашить той огонь нестерпучий
І вже розтопить небавом його золоту колісницю;
Іскри летючі і попіл гарячий його дошкуляють.
Весь оповитий, затягнений парою скварною й димом,
Хмарою вкритий густою, не знає вже він і не бачить,
Де він летить і куди, на волю віддавшися коням.
Кажуть, що саме тоді ефіопи від спеки страшної
Враз почорніли (запечена кров потемнила їм шкіру),
Лібія, кажуть, тоді пустинею голою стала;
Німфи джерел та потоків, волосся густе розпустивши,
Гірко заплакали. Марно Діркеї розшукують Фіви,
Аргос — джерел Амімони, Ефіра — піренської хвилі.
Навіть великі річки не уникли тоді небезпеки,
Ріки, що мали для себе завжди береги широченні:
Запарував Танаїс і Пеней, той дід фессалійський,
І тевтрантейський Каїк разом з Ерімантом псофійським,
І славнозвісний Ісмен, і Скамандр, що потім судилось
Вдруге йому закипіти, і жовтий Лікорм етолійський,
І тенарійський Еврот, і дальній Мелан мігдонійський,
Полум'ям взявся Євфрат вавілонський, Оронт загорівся,
І Термодонт, і Ганг многоводний, теж Істер і Фасіс.
Буйно Алфей закипів, береги зайнялися Сперхея;
Таг злотоносний, далекий розтопленим плине металом,
Спів лебединий замовк у славетнім краю Меонійськім:

Граї співучі загинули всі у Каїстрових водах.
Ніл переляканий втік, так далеко край світу сховавшись,
Що верхоріччів його і досі ніхто ще не знає;
Гирла ж його — усі сім — безводними стали ярами.
Гебр і Стрімон ісмарійські спіткала однакова доля.
Висохли Родан, і Рейн, і Пад, гесперійські всі ріки
І до всесвітньої влади призначений Тібр жовтоводий.
Глибше розсілась земля, і світло денне́ крізь щілини
В сутемний Тартар пройшло, настрашивши подружжя підземне.
Море міліє і сохне. Де хвилі буйні́ вигравали,
Нині піски простяглися. Приховані́ досі в безоднях,
Гори виходять на світ; на по́верхню моря гарячу,
Звиклі наверх викидатись, не важаться навіть дельфіни.
Мертві тюлені з глибин тут і там випливають горілиць.
Кажуть, що навіть Нерей, і Доріда, і всі нереїди
Десь у печерах підводних, уже теплуватих, ховались.
Тричі владика Нептун виринав і в безмовному гніві
Руки в повітря здіймав, та не стерпів великого жару;
От уже мати Земля, обтяжена водами світу —
Водами синіх морів, джерел та струмистих потоків,
Що поховались від спеки в її затіненім лоні,—
Лагідне й світле лице з молитвою вгору піднявши,
Вид свій ховає в долонях і знов, у тремтінні великім,
Все, що на ній, потрясає і, в вогку безодню осівши
Глибше, ніж досі була, так святими говорить устами:
«Боже найвищий, як воля твоя, як я заслужила,—
Хай же твій грім загримить, упадуть блискавиці... як маю
Гинути я від огню, то смерть від перуна найлегша.
Глянь, як від спеки страшної я ледве уста рознімаю;
Пара мій віддих тамує, і кучері гинуть зелені.
Попіл сліпить мені очі, і попіл наліг на обличчя.
От нагорода мені, от відплата за труд мій і муки.
От мені дяка за те, що, ралом поранена тяжко,
Від хліборобів щороку терплю я жахи та знущання,
От мені дяка за те, що трави дарую худобі,
Людському племені — хліб, і богам — запашні фіміами...
Але нехай уже я заслужила ту кару. Повідай,
Що завинив тобі брат? Чому його море солоне —
Уділ його споконвічний — маліє і в діл опадає?
Як же до брата й до мене нема в тобі іскри любові,
Згляньсь на власну державу, на полюси глянь льодовиті!
Глянь, як парують; коли ж їх огонь усесвітній охопить,—
Небо високе впаде. Атлант — як він витерпить, дужий?

Ледве і так вже тримає на плечах розпечену вісь він,
А як загинуть моря, й суходоли, й чертоги небесні,—
Всі ми у давній обернемось хаос. Тож вирви з пожару
Все, що зосталось донині, і світ урятуй від загуби».

Так от сказала Земля, але, неспроможна терпіти
Довше той жар паровий, не промовила бíльше нічого,
Власне лице заховала у ближчих до Манів печерах.
Тут уже владар небесний покликав всевишніх і Феба
І, сповістивши, що хаос настане, як він не втрути́ться,
Став на небеснім шпилі, що звідти на землю й на море
Хмари зсила дощові, розкида блискавиці тремтючі
Та гуркотливі громи. Але вже не має могутній
Ані туману, щоб землю розпечену хмарами вкрити,
Ані дощів заливних, щоб із неба вогні втихомирить.
Громом озвавсь: розмахнувся, метнув смертоносним перуном
На Фаетонта,— упав Фаетонт неживий з колісниці;
Полум'ям бог вгамував пожежі вогонь розбуялий.
Врозтіч метнулися коні, порвали — сполохані — упряж;
Нарізно мчать без дороги і порвані віжки лишають.
Тут гнуздечка лежить, там осі потрощені, дишель,
Там від побитих коліс порозкидані широко спиці,—
Де не поглянеш, усюди сліди руйнування і жаху.
Сам же візниця, опалений громом, з волоссям червоним
Стрімголов падає вниз, залишаючи стежку вогнисту;
Часом отак, як зоря на безхмарному небі нічному,
Хоч і не падає зовсім, та може падучою здатись.
Тіло юнацьке, побите, у краї чужім та незнанім
Дальній узяв Ерідон і палаюче вимив обличчя,
А гесперійські наяди над громом запаленим тілом
Вивели горб надмогильний і пам'ятний напис зробили:
«Тут лежить Фаетонт, що на Фебовій став колісниці;
Хоч і не вправився з нею, у по́риві смілім загинув».

ФІЛЕМОН І БАВКІДА
(VIII, в. 611—724)

Так закінчив Ахелой. Те, що він розповів, надзвичайно
Всіх здивувало. Один лиш наважився сміятися з цього,
Впертий отой богобо́рець, Іксі́она син невгамовний:
«Вигадки, що розповів Ахелой: вже надто могучі
В тебе боги олімпійські, як можуть всі речі зміняти».
Всі остовпіли, й ніхто з них промови не міг ухвалити.
Перший Лелег серед всіх, нарешті, мовчання порушив,

Розумом зрілий і віком: «Безмірна небесная влада,
Краю нема і кінця їй; схотіли безсмертні — і сталось.
Сумнів твій тут не до речі. Ось слухай. На горах Фрігійських
Поруч із дубом стоїть стіною обведена липа;
Бачив це місце я сам, бо Піттей посилав мене в край той
Дальній, на ниви Пелопа, колись його роду підвладні,—
Нині болото; де край був залюднений — птиці лишились.
В людському образі раз завітав сюди з сином Юпітер,
З Атлантіадом, своїм жезлоносцем небесним на крилах.
Сотні осель обійшли олімпійці — благали спочинку,
В сотнях осель олімпійців не пущено. Радо зустріли
Їх лиш пенати одні, очеретом болотяним вкриті.
Жив там старий Філемон і побожна стара з ним Бавкіда.
Там оселились вони, ще за літ молодих поєднавшись,
Там і постарілись, в тій самій хаті. Жили-бідували,
Але на те не вважали, і вбожество їх не гнітило.
Слуг би ти в них не знайшов; їх двоє жило на господі,
Хазяйнували самі і самі ж собі вірно служили.

Ледве безсмертні боги завітали до вбогих пенатів,
Голови низько схиливши, в тісненькі просунулись двері,—
Тут Філемон їх запрошує поруч сідать на ослоні,
А працьовита Бавкіда рядном той ослін покриває.
Потім до огнища йде і в попелі ще не холоднім
Жар вигрібає, кори докидає і листу сухого,
Трудно і пильно старечим диха́нням огонь здобуває,
Зносить з гори після того трісок та всілякого хмизу.
Дрібно ламає його, під казан мідяний підкладає
Й ту, що з грядок поприносив господар, городину чистить.
А Філемон бере вила двозубі тим часом у руки
Й зараз хребтину задимлену з чорного балка здіймає.
З тої свинини, що довго про свята держали під дахом,
Він невеличкий шматок відриває і варить в окропі.

Щоб не знудилися гості, щоб час їм минав веселіше,
Розпочинають старенькі розмову. Прип'яті за вушко,
Висіли в хаті ночовки; мерщій наливають водою,
Вишнім богам присувають — обмити натомлені ноги.
Ліжко було в них старе, з вербового дерева збите,
Був і сінник з осоки, на вербовій простелений рамі.
Ковдрою вкрила сінник господиня,— так тільки у свята
Ліжко вона застилала, хоч ковдра, стара і дешева,
Тільки й придатна на те, щоби ліжко вербове вкривати.
От прилягли олімпійці. Приносить тоді господиня

Стіл, але стіл шкутильгає на ногу; малий черепочок
Вирівняв ногу старому служаці, а м'ята зелена
Зверху старанно його для почесної учти натерла.
Ставить тоді господиня двокольорові маслини,
Терен осінній смачний, прозорим налитий розсолом,
Редьку, цикорій і сир, а з сиром одцідженим поряд —
Яйця, що в попелі злегка спекла для гостей подорожніх.
Все те на глиняній чистій посуді. Вино розмішали
В глинянім чистім кратері, поставили букові кубки,
Пильно, уважно натерті пахучим зсередини воском.
Хутко потому на стіл і гаряча з'явилася страва,
З нею й вино молоде... Трохи згодом все те одсувають,
Щоб переміну нову на тісному столі розмістити.
Тут і горіхи, і фіги, і фініки сушені в зморшках,
Сливи солодкі, пахучі, у кошику яблука стиглі,
А посередині меду стільник. І миліші від страви —
Щира і щедра гостинність та ясні обличчя старечі.

От примічають старі, що, як стане кратер порожніти,
То вже й не знають, відкіль самохіттю вино прибуває.
Вражені дивом таким, затремтіли старі богобійні,
Просять чудесних гостей пробачить за страву убогу...
Був на господі у них ще й гусак, що за сторожа правив,—
Сторожа того вони й прирікають на жертву безсмертним.
Довго він крилами бив, все з-під рук виривався старечих,
Поки не вдавсь до гостей та й під ноги до них не забився.
Гості йому врятували життя і, підвівшись з-за столу:
«Так, ми безсмертні боги,— прорекли.— Ми йдемо покарати
Селище ваше за гріх і блюзнірство. Та ви не страшіться:
Кара на вас не впаде. Отже, вашу оселю лишіте
Й разом з нами ідіть на шпилі й полонини нагірні».
Божому слову коряться старі і, щосили обпершись
На подорожні ціпки, помаленьку збираються вгору.
Вже недалеко були й від вершини гірської,— так, певне,
Пущена з луку стріла долетіла б,— оглянулись — горе!
Все, що в долині було, затяглося болотом, і тільки
Їхня хатина зосталась. Та поки дивуються диву,
Поки недолю сусідську оплакують, видко стареньким,
Як та хатина мала, що й для них затісною здавалась,
Храмом величним стає: замість сох піднеслися колони,
Замість гнилої соломи блищить непідроблене злото,
Різьблені двері важкі і мармуром висланий ганок.
Чують ласкаві слова — син Сатурна до них промовляє:
«Праведний старче, і ти, достойна та праведна жоно!

Що б ви хотіли від нас?» Поспитавшися ради в дружини,
Спільне бажання тоді Філемон одкриває безсмертним:
«Хочемо бути жерцями і храму святого глядіти;
Та як у згоді дійшли до кінця свого віку земного,
Дайте і вмерти одразу обом, щоб мені не прийшлося
Бачить дружини в огні, та і їй щоб мене не ховати».
Так по їх волі і сталось. І храму вони доглядали,
Поки точилось життя. Раз, знеможені віком і кволі,
Вийшли із храму на ганок вони; обступили їм пам'ять
Давні події; стоять, розмовляють; аж бачить Бавкіда:
Зазеленів Філемон; придивився старий: його жінка
Криється листом — і от вже шумить верховіття над ними.
Поки ще можна було, розмовляли обоє, а потім:
«Друже, прощай»,— проказали, і вже одночасно корою
Їхні уста поросли. І досі ще люди тамтешні
Вказують двоє дерев, що старе заступили подружжя.

Так повіда́ли мені старі та шановані люди.
Правду святу говорили. Я бачив вінки там на вітті,
І, начіпляючи свіжу свою плетеницю, промовив:
«Люди, шануйте богів, то й вам тоді шана довіку».

АПОФЕОЗ ЦЕЗАРЯ
(XV, в. 746—879)

Цезар у власному місті став богом. Великий у тозі,
Був і при зброї великий. Але не бої переможні,
Не горожанські діла, не подвигів гомін летючий
Перетворили його на світило нове, на комету,—
Славен породженням став він своїм: із діянь всіх великих
Найголосніше було, що такого обрав собі сина.
Справді: невже важливіше морських втихомирити бриттів,
Чи сімома течіями папірусородного Нілу
На переможних пройти кораблях, чи то нумідійців
Та Цініфійського Юбу і Понт, Мітрідатами гордий,
По небезпечній війні приєднати до люду Квіріна,
Силу тріумфів здобувши і справивши силу тріумфів,—
Ніж породити такого владику, що править він світом,
І благодаттю своєю нас наділити, безсмертні?
Отже, щоб сей не від людського сім'я на світ народився,
Той був повинен зробитися богом. Та тільки прозріла
Мати Енеєва смерть найсумнішу, якою загинуть
Має Понтіфік; як тільки криваву побачила змову,—
Зблідла і всім олімпійцям, як стрінеться хто, говорила:

«Глянь, як зусюди на мене взялися Злоба та Підступство,
Як ненависно і люто на голову важать єдину,
Що від дарданця Іула у люду мого залишилась!
Чи то єдина з богів турбуватися маю довіку?
То Діомед мене ранить у битві списом калідонським,
То непокоять троянського муру лихі оборонці,
То я повинна дивитись, як чадо моє найдорожче
В морі блукає; терпи́ть, до краю підземного сходить,
З Турном змагатися мусить або ж (говорімо по правді!)
Зводить з Юноною бій... Та що мені згадувать давнє
Роду мого лихоліття? Я й нині страшуся, і страх мій
Застує горе колишнє. Злочинні мечі проти мене,
Бачите, як насталили? Молю, одверніте злочинство.
Зрадницьким вбивством жерця не згасіте полум'я Вести».
В тузі несвітській по небу всьому ті слова розкидала
Мати Венера, і вишні боги засмутились; та тільки
Сили не мають тих сестер старих постанову зламати.
Провість вони подають, неминучого горя ознаки:
Брязкотом зброї в ті дні віщували насуплені хмари
Біди незнані; розказують: сурми й ріжків завивання
В небі високім лунали, і сонце затемненим диском
Тьмянеє світло жовтаве принишклій землі подавало.
Часто у зорянім небі з'являлись грізні смолоскипи,
Часто у смугах дощу криваві з'являлися краплі;
Люціфер сходив, і синє обличчя бувало укрите
Темною ржею, і місяць в кривавій стояв колісниці.
В тисячах місць накликав бідування настирливий пугач,
В тисячах храмів кумири слізьми обливались і, кажуть,
Співи й прокльони грізні по священних гаях розлягались.
Жертва немила була; про заколот лютий зловісні
Свідчили жили, і потрух офір віщував про злочинство.
Кажуть, на Ринку, довкола домів і шанованих храмів,
Скиглили пси уночі і тіні померлих блукали;
Місто велике, схвильоване, блідло, тремтіло від жаху.
Та не змогли одвернуть неминучого всі безперечні
Пересторо́ги богів, і у храмі мечі заблищали;
Курія змові кривавій припала одна до вподоби
В цілому Римі, щоб там довершити намислений злочин.
Тут Цітерея нараз, обома сплеснувши руками,
Вдарила в груди і хмарою вкрити хотіла нащадка,
Так, як Паріса колись приховала від люті Атріда,
Як від мечів Діомедових батько Еней врятувався.
Мовив, побачивши, батько її: «Чи не думаєш, дочко,
Долю незмінну змінити? Ввійди лишень ти до господи

Сестер, трьох парок. У них у просторій палаті побачиш
Ти незчисленні події на різьблених мідних таблицях,
Що не бояться ні неба здриганнів, ні грому грізно́го,
Ні катастроф світових, і триватимуть вік непорушні.
Знайдеш ти там у письмі невитравнім зазначену долю
Власного роду. Читав я про нього і добре затямив.
Взнай же і ти, Цітереє, майбутнє свого покоління:
Той із нащадків твоїх, що тебе так тривожить сьогодні,
Вивершив всі уже дні, які взяв для прожитку земного;
Ти і нащадок його відчините брами небесні,
Храми йому побудуєте славні. Його ж спадкоємець
Візьме тягар його імені. Месником стане за батька
Він переможеного і нас коло себе згромадить.
Щастя його привітає. Обложені Мутіни мури
Миру благатимуть в нього. Фарсал його силу відчує,
І македонські Філіппи від братньої крові змокріють.
В водах Сікульського моря умалиться славне наймення;
Звірившись марно на шлюб із римським вождем
легковажним,
Згине єгиптянка владна. Розвіються чорні погрози,
Ніби Канопові наш Капітолій скоритися має.
Чи ж називати тобі всіх тих варварів, всі ті народи,
Ті, що обабіч живуть Океану? Залюднені землі
Всі йому мають служити, а з ними і море широке,
Мир він землі подарує, а потім, до прав громадянських
Духом схилившись своїм, забезпечить усім справедливість.
Прикладом власним поліпшить звича́ї і оком пророчим,
Роки майбутні пойнявши і всіх полічивши нащадків,
Синові благословенної небом дружини своєї
Власне наймення своє передасть і турботу державну.
А як із Нестором давнім зрівняється віком поважним,
То до всевишніх злетить він у небо, до рідних сузір'їв...
Цю ж із убитого тіла візьми непохитную душу,
Перетвори її в сяйво, щоб з неба висот повсякчасно
На Капітолій могутній дивився божественний Юлій».

Тільки скінчив він, як, звисока мати Венера злетівши,
Стала посеред Сенату, нікому не зрима, і душу
Цезаря, ледве злетіла вона із смертельного тіла,
Щоб не розтала в повітрі, взяла і полинула в небо;
І як відчула, що полум'ям ясним вона розгорілась,
З лона свого відпустила її. Під місячне сяйво
Та підлетіла і, довгий лишаючи слід за собою,
Замерехтіла зорею. І бачивши синові вчинки,

Вищими їх уважає, радіє його переважі.
Правда, що син не велить прославляти себе понад батька,
Та поголоска іде,— не скоряється жодним велінням
І підіймає його понад батьківські вчинки славетні:
Так Агамемнонові поступився Атрей, його батько;
Так от Егея — Тесей, так Пелея Ахілл переважив;
Так (наостанку візьму я належніше їм порівняння),
Так і Сатурн від Юпітера менший. Владає Юпітер
Твердю всією небес і всесвіту царством потрійним,
Август керує землею: обидва — батьки і владики.
Ви, охоронці Енеєві, що одвернули від нього
Меч і вогонь! Ви, тубільні боги, і Квіріне, осадчий
Нашого міста, і ти, нездоланного Ромула батьку,
Сильний Градіве, і Весто, шанована в цезарськім домі,
Ти, Аполлоне домовий, шанований з Вестою разом!
Ти, що живеш у тарпейському храмі, Юпітере римський!
Всі, кого серцем побожним належить поетові знати,—
Хай забариться той день і нас не застане живими,
Як наш велитель покине цей світ, його владі підлеглий,
Щоб, відійшовши до зір, піклуватися нами здалека.

Так довершив я свій труд. Ні Юпітера гнів громоносний,
Ні невблаганне залізо, ні давність його не зруйнують.
Хоч і надійде той день, що тільки над тілом владає,
І покладе непомітному край існуванню моєму,—
Кращим природи моєї первістком над зорі полину,
Тут же наймення своє залишу незабутнє. І всюди,
Де неоглядна земля покоряється Римській державі,
Житиму я у людей на устах і, коли непомильне
Передчування співця,— у безсмертній зростатиму славі.

СУМНІ ЕЛЕГІЇ

ЖИТТЯ ПОЕТА
(IV, 10)

Любощів ніжний співець, як свій шлях життьовий
перейшов я,—
Друже-нащадку, тобі повість розкаже моя.
Мила вітчизна моя — Сульмон, на джерела багатий;
Дев'ятдесят туди миль треба від Рима пройти.
Там я на світ народився, а щоб добре ти рік той затямив,
Знай, що однакова смерть консулів стріла тоді.

З діда і прадіда рід наш поважний із вершників римських,
Не випадковість, не гріш в люди виводили нас.
Парость не перша в сім'ї,— коли я на світ появився,
Був уже брат у батьків, старший від мене на рік;
Але зірниця одна привітала народження наші,
День святкувався один, тільки на два пиріжки.
Був то один із п'яти, зброєносній Мінерві віддáних
Днів, коли перші бої в цирку кривавлять пісок.

В ранніх зелених літах нас виховують пильно й дбайливо:
В Рим до найкращих знавців батько обох нас послав.
Брат мій від літ молодих вінець красномовства вподобав,
Форума сварки гучні вабили серце його.
Серцю ж моєму з дитинства подобались святощі неба,
Муза до тихих пісень кликала душу мою.
Часто мій батько мовляв: «Не за хлібне ти діло берешся,
Славний Гомер, але й він так і помер нуждарем».
Батькове слово узяв до душі я і, муз призабувши,
Спробував прозу писать, кинув я метри дзвінкі,—
Тільки ж писання моє самохіть окрилялося ритмом,
Що б не почав я писать, вірші складались самі.

Роки тим часом минали — нечутною перше ходою,
Вільної тоги настав день для обох юнаків,
Туніки наші прикрасив широкий рубець пурпуровий,
Нахили серця, проте, не відмінилися в нас.
Брат мій подвоїти встиг у житті своїм десять лиш років,—
Вмер, і я мав почуття, ніби себе я втеряв.
Потім посаду прийняв я, зеленим літам відповідну,
Членом колегії трьох деякий час я пробув.
Курія далі чекала; та звузив я рубчик червоний,
Не до снаги-бо мені був той почесний тягар;
Тіло незвичне було, та й душа не лежала до праці,
А честолюбство мені завжди огидне було;
Сестри до того ж аонські шептали про творче дозвілля,
Що уявлялось і так даром найкращим мені.
Як шанував, як любив я прославлених Римом поетів!
В кожнім улюбленці муз бога я серцем вчував.
Слухав я Макра старого читання — поему про «Птахів»,
Та про отрутних гадюк, та про цілюще зело.
Часто Проперцій мені довіряв свою сповідь вогненну:
Щира й правдива приязнь нас сполучила обох.
Басс, славнозвісний сатирою, славний гекзаметром
Понтік —

Спільники любі були тих товариських зібрань,
І незрівнянний Горацій втішав нас багатством мелодій,
Пісні химерно-тонкій рідну навчивши струну.
Тільки на образ Вергілія знав я, і смерть передчасна
Вирвала раптом з життя приязнь, Тібулле, твою.

Галле, він твій спадкоємець, його спадкоємець — Проперцій,
Я в тому колі з'явився вже як четвертий співець.
Як я старіших колись, так мене привітали молодші;
Хутко Талія моя стала відомою всім.
А виступав я з читаннями перед громадою в Римі,—
Ледве чи й раз поголить бороду вправився я.
Хист мій співецький збудила прославлена в місті Корінна,—
Так неправдивим ім'ям владарку звав я свою.
Досить тоді написав я, та все, що вважав негодящим,
Сам я — суворий співець — кидав в огонь без жалю...
Правда, тоді, як я йшов на вигнання, багато спалив я
Навіть достойних пісень, в гніві на музу свою.
Серце було в мене чуле, покірне Еротові серце;
Часто з найменших причин поломеніло воно,
Але хоч був я такий, хоч займався од найменшої іскри,
Та на іменні моїм плям і чуток не було.

Мало не хлопцем мене одружили; немила та жінка
Дуже недовго жила шлюбним зо мною життям.
Друга її заступила; не смію догани їй скласти,
Але недовго й вона ложе ділила моє.
Третя — й остання — діждала зо мною поважного віку
Та й на заслання мене випало їй виряджать.
Мав і дочку я єдину, і внуків од неї діждався,
Двох вона мала дітей, але і шлюб не один.

От уже, шлях свій промірявши, батько помер мій спокійно;
Дев'ять десятків прожив він на своєму віку,
Гірко я плакав за ним, так і він оплакáв свого б сина.
Матері скоро своїй шану останню я склав.
Щастя їм випало, що мого горя вони не діждали,
Що мого вúслання день їх в домовині застав.
Щастя й моє, що недоля мене не при них перестріла,
Не довелося старим гірко за мною тужить.
Та як від мертвих не тільки ім'я на землі зостається,
І від високих кострів тінь одлітає леґка,
І як про горе моє прилине до вас поголоска,
І понад Стіксом мутним будуть судити мене,—

Знайте, кохані, тоді, що причина мойого вигнання —
Вчинок незважений мій, а не злочинство яке.
Мертвим належне віддав я; для тебе, читачу сердечний,
Знову продовжую я повість скорботну свою.
Роки найкращі минули; прийшла сивина незабаром,
В кучері чорні мої позапліталася скрізь,
І переможний їздець на моєму віку олімпійський
Десять вже взяв нагород і заквітчався вінком,—
Як несподіваний Цезаря гнів мене вислав у Томи,
Де чорноморський бурун в західні б'є береги.
Кари моєї причина і так аж занадто відома,
Але про власну біду свідчить не вільно мені.
Зрада супутників, прикрості слуг — що я згадувать маю?
Лихо те тяжче було, аніж вигнання само.
Тільки ж мій дух не схитнувсь, не скорився лихій я негоді,
Скупчив всі сили свої — перетерпіти біду.
Бід же на мене звалилося стільки на суші й на морі,
Скільки зірок золотих в небі високім горить.
Давнє дозвілля, солодке життя довелося забути
І в непривичній руці зброю належну піднять.
Берег сарматський, суміжний із племенем гетів стрілецьким,
Зрештою нас привітав після набридлих блукань.
Зброя дзвенить тут довкола, та я, щоб недолю забути,
На самотині свою пісню складаю сумну.
І, хоч нікого нема, хто б її привітав благодушно,
Але скорочує день, час забирає вона.
Дяка, о музо, тобі, що живу я, страждання я зношу
І що це трудне життя не підломило мене.
Ти-бо потіху даєш, ти приходиш до мене, як ліки,
І заспокоюєш ти серце турботне моє.
Вождь і супутник єси: пориваєш мене від Дунаю,
На Геліконі мені місце почесне даєш;
Ти — це не часто буває — мені за життя ще з'єднала
Славу й потужне ім'я, шану посмертну співців.
Заздрість, що все сьогочасне принижує завжди і ганить,
В паці неситій моїх не поглинула пісень.
І хоча наша доба породила великих поетів,
Але прихильні були людські й до мене уста.
І хоч, на думку мою, є багацько співців поважніших,
Поруч із ними й мене ставить ласкавий читач.
Передчування ж співецьке говорить мені — та чи правда?—
Що і по смерті не весь буду я, земле, твоїм.
Чи то мій хист, чи то ласка твоя оцю славу з'єднали,—
Дякую красно тобі, любий читальнику мій.

Публій Папіній Стацій
(40—95)

СІЛЬВИ

СЕПТІМІЮ СЕВЕРОВІ
(IV, 5)

Малим достатком щиро вдоволений,
З околиць Альби, святощів повної,
Тебе, Севере мій хоробрий,
Дзвоном чужих мені струн вітаю.

Вже холод зимній геть змандрував од нас,
Щоразу вищим сонцем подоланий;
Вже стихло море, сяє небо,
Вже Аквілони грізні минулись.

В новім уборі скрізь кучерявіють
Дерева ніжні. Всюди — пташиний спів,
І знов лунають жаль і радість,
Що німували в душі зимою.

І знов я тішусь полем, самотністю
І власним дахом бідним, задимленим,
Бо ж тут живим і добрим Вакхом
Піняться кубки мої кипучі.

І хай отар не чую тут мекання,
Ані худоби рику могутнього,
І хай на поклик мій само лиш
Відповідає луною поле,—

Я все ж кохаю, мов отчину́ свою,
Цей кут гостинний: тут-бо мій вірш дзвінкий
Цариця війн, страшна і мужня,
Вкрила дарунками рук владичних.

А ти ще, друже, прагнеш розвіяти
Мою понурість і звеселить мене.
Мов Ка́стор, пильно вухом ловиш
Звук щонайменший, найменшу прикрість.

Невже ж такого нам породив тебе
Лібійський берег (хай же красує він
Індійським жнивом і сабейським
Хай кінамоном солодким дише).

Ніхто не вірить, що не на римських ти
Узгір'ях виріс, друже Септімію,
І після рідних лон устами
Не припадав до джерел латинських.

Бо й справді, хто ти? Ледве прибув у Рим,
А вже ні сліду вдачі пунійської,
Нема підступства. Рідним сином
Ти пропливаєш по водах Тібру.

Серед нащаддя пишних сенаторів
Вузьким і скромним сяєш ти пурпуром.
І все ж помітний ти, бо ділом
Патріціанське являєш серце.

Твоя розмова, постать і вигляд твій —
Все разом свідчить: римлянин, римлянин
У Римі вже, у наших лавах
Славної Лібії кращий вицвіт.

Твій голос любить форум вибагливий:
Його чарує твій непідкупний дар,
Піхов твоїх двусічне лезо
Завжди готове служити друзям.

Та сам ти любиш тихе сільське життя,
Чи то в маєтку біля дідичних Вей,
Чи то в густих гаях латинських,
Чи у принадних Сабінських горах.

І там в прозовій тонеш ти творчості,
Далекий метрам, але згадай мене
І в відповідь заграй на лірі,
Що задрімала в твоїм одлюдді.

СОН

(V, 4)

Що я тобі завинив, найласкавіший серед безсмертних?
Чом ти мене одного обминаєш своїми дарами,
Лагідний сне? Все на світі мовчить, звірина, і пташина,
І верховіття дерев удає, ніби спить тихо-мирно.
Плюскіт не той по річках, і на морі глухе нарікання
Стихло — солона гладінь пригорнулась до берега щільно.
Сьома уже повертається Феба, а змучені очі
Ще не змикалися; всьоме згасає на небі Пафійське
Світло і сьома Зоря, на скаргу мою милосердна,
Зимною кропить росою натомлені тяжко повіки.
Звідки я сил наберу? Я не стерплю, коли б навіть був я
Тисячоокий і міг, ніби Аргус, дивитись позмінно,
І ні хвилини не жив повнотою чуття життєвого.
Так, а де-небудь цю ніч — таку нестерпучу для мене —
В ніжних обіймах коханці женуть тебе, сне живодайний.
Звідти до мене прилинь, і коли я, нещасний, не можу
Глибше в твоє забуття поринýти (нехай того молять
Інші щасливці),— хоч різкою злегка торкнися до мене.
Край приголов'я схились і навшпиньках пройди надо мною.

Марк Анней Лукан

(39—65)

ФАРСАЛІЯ

ЦЕЗАР НАД РУБІКОНОМ

Цезар уже перейшов через гори Альпійські холодні,
Душу завзяттям пойняв і майбутньою сповнив війною
Серце. І вже наближався до хвиль Рубікону малого,
Як перед ним, ніби страдницький привид, з'явилась отчизна,
В сутінку ночі ясна і в обличчі позначена смутком.
З муровінча́ного тім'я волосся розкидавши сиве,—
Образ жалоби! — рамена свої оголила і гірко,
Дух переводячи, мовила: «Де ви простуєте, браття?
І проти кого значки мої зносите? Тож, коли правно
Хочете діять,— ні кроку вперед!»
І жах заронився
В серце вождеві, і волос наїжився, Млявість раптова
Кроки непевні на березі річки йому затрима́ла.
Втім, пересилив себе: «О ти, що з Тарпейської скелі
Мурів великого міста пильнуєш! Пенати фрігійські,
Нашого роду заступники, ти, о Квіріне могутній,
І пошанований в Альбі Юпітере, батьку латинський,
Огнище Вести, і ти, із святинь найпочесніша, Риме,
Благослови моє діло. І знай: не на тебе я зношу
Зброю пекельну. І нині стою — переможець на морі
Та суходолах, щоб бути тобі вояком оборонним.
Діє на шкоду тобі, хто мене твоїм ворогом чинить!»

Хвиля вагання скінчилась. І от через річку бурхливу
Прапор уже військови́й перенесено. Так у пустелі
Лев африканський, як ворога близько себе запримітить,
Стане на мить нерішучий, немов набирається гніву,
Потім ударить хвостом по боках і, роз'ятривши серце,
Голову здійме гривасту, і з пащі йому вилітає
Рик голосний — і дарма йому кинений спис маврітанський,
Злої рогатини в грудях дарма йому лезо широке —
Він накидається, рве, зневажаючи рани смертельні.

З півпересохлих джерел маловодним і бідним коритом
Плине мутни́й Рубікон у посушливу пору липневу,

В'ється гадюкою в долах западистих, певною гранню
Гальські міста та лани від авзонських осель одрізняє.
Нині зима надала йому сили. Вже тричі скупався
Місяць у буйних дощах, і повінь зайшла велетенська,
Як од альпійських вершин повіяли вогкістю Еври.
Дзвінкокопита спочатку кіннота у річку заходить,
Навскіс стає, щоб не змила вода, а за нею по хвилі
Перегородженій, слабшій, рушають убрід легіони.

Скоро пройшли бистрину і на другому березі стали,
Грунт заборонений Цезар відчув під собою — і каже:
«Нині, од себе одкинувши мир і закони зламавши,
Щастя! я йду за тобою. Угоди не прагну — я хочу
Звіритись долі своїй — і війна мені буде суддею».

Кинувши гасло своє, повен сил і снаги, під покровом
Ночі — веде своє військо, прудкіше, як кинений камінь
З рук балеарця, як пущена персом стріла утікацька.
Мурів сусідніх досяг арімійських, як ранішні зорі
Світло тушили своє у промінні сходового сонця.
День починався, що перший побачити мав безголов'я
Злої усобиці, й — воля богів, чи то вітрове буйство,—
Тільки-но в хмару густу поволочене сонце вставало.

Децім Юній Ювенал

(близько 60—127)

САТИРИ

НЕВИГОДИ СТОЛИЧНІ

(III)

Хоч і немило мені розлучатися з другом старинним,
Але хороша то думка — до затишних Кум перебратись
І громадянином зайвим потішити древню Сібіллу.
Там ворота до Баїв, там берег, що надить спокоєм,—
Прохіта навіть мала миліша мені за Субуру.
Хай там убого і пусто,— зате не боїшся принаймні
Римських пожеж ненастанних, сповзання дахів, ані інших
Тисячі тисяч столичних нещасть, і, сказати по правді,
В місяці серпні там віршів своїх не читають поети.

Поки все хатнє майно на одній пакували підводі,
Приятель мій зупинивсь поблизу Капенської брами.
Там колись Нума вночі до німфи ставав на пораду,—
Нині ж і гай, і святе джерело віддаються в оренду
Вбогим юдеям, що в'язанка сіна — їх статок хазяйський.
(Скоро ми кожне мале деревце обкладемо податком.
Скоро вже, збувши камен, старцюватимуть наші діброви).
Так помаленьку зійшли ми в долину. Славетна печера
Втратила нині свій вигляд природний, хоч, правду сказати,
Краще було б, якби води святі почивали у травах
І самовпевнений мармур не тиснув тубільного туфу.

Тут мій Умбріцій почав: «Як для чесної,— каже,— людини
В Римі немає ні шани, ні місця, ані заробітку,
Як мій достаток невпинно щодня, щогодини маліє,—
То чи не краще мені податись до тихого міста,
Де старовинний Дедал згорнув натомлені крила?
Ще поживу я, коли мого прядива досить у парок.

І сивина ще недавня, і стан не зігнувся, а ноги
Ходять по світу бадьоро і костура в поміч не просять,—
З рідного міста тікаю. Нехай там лишáться Арторій,
Кáтулл і всі ті людці, що й чорне на біле обернуть,
Всі ті, кому до душі відкупляти річки та будинки,

Упоряджати клоаки, на огнища трупи носити
Або, набравшись оренд, над собою списа виставляти;
Хай залишаються там сурмачі, ті подвижники славні
Муніципальних арен, ті роти́, всій людності знані,
Що улаштовують нині забави і, черні на втіху,
Можуть убити, на кого показує пальцем, а потім,
З ігор вернувшись, на нужники важать пожитні. А як же?
Все то пестунчики щастя. Від самого дна на вершини
Доля їх зносить, як хоче із кого часом посміятись.

Так... але я, що я маю робити? Брехати — не вмію,
Книжку хвалить недоладну — не можу. Про зорі небесні
Слова не тямлю сказати. Про батькову смерть ворожити —
Хисту нема і... охоти. Досліджувать жаб'ячий потрух —
Знайдуться інші митці. Листи до коханок носити —
Знайдуться теж промітніші посланці... Та й злодію поміч
З мене ніяка, либонь, і, нікому в пригоді не ставши,
Я тут немовби каліка, сліпий, сухорукий і зайвий.
Хто бо в пошані тепер? Тільки спільник у злочині, тільки
Темна душа, що горить від укритого в ній лиходійства.
Приязні той не шукатиме в тебе дарунками й грішми,
Хто тобі добрі довірив свої почуття та учинки.
Той лиш Верресові любий, тому лиш Веррес догоджає,
Хто його може всякдень потягнути до суду... Гадаю:
Золото все, що затінений Таг у море виносить,
Не спокуси́ть тебе стати таким співучасником добрим,
Що вимагає дарів і визискує власного друга.
Хто ж найлюбіший тепер вельможному нашому люду,
Хто мене гонить із міста найдужче, скажу тобі зараз —
Чи то соромитись маю?— Не можу я знести, квірити,
Римської тої гречизни... Хоч греки у нас не найгірше.
З того часу, як сірійський Оронт долучився до Тібру,
Досить з'явилося в нас тамтешніх звича́їв, і мови,
І кососструнних самбік, галасливих тимпанів, а з ними
І безсоромних дівчат, що вистоюють ніч коло цирку:
Просим сердечно усіх, хто на варварські по́в'язки ласий...
Ромуле! Твій селянин лизоблюдом уже походжає;
Знаки подібні на шиї, натертій олією, носить...
Тут же й гречисько — один Сікіонські висоти покинув,
Другий — Амі́дон, той — Тралли, а той — Алабанду...
Мостяться на Есквілін та на горб, Віміна́льським що зветься,
В душі господарям лізуть, щоб потім самим панувати.
Розумом бистрий, у вчинках зухвалий і мовою спритний,
Мовби Ісей-красномовець,— за кого, скажи, уважаєш

Ти отакого митця? Він за тисячний люд тобі править.
Ритор, граматик, різьбяр, землемір, цирковий танцюриста,
Лікар, купальний прислужник і маг — він тямить на всьому;
А як голодний,— на небо пошли — він полізе на небо...
То ж не випадок, мабуть, що найперший літун-крилоробець
Був не фракієць, не скіф, а гречисько з Афін найметкіших?
Як же мені не втікати від їхнього пурпуру, в разі
Буде від мене писатися вище і вище сидіти
Той, кого вітер пригнав із оливами й фігами разом?..
Чи то не має ваги, що змалку пили ми повітря
Римських священних горбів та сабінських маслин уживали?
Що ж тут подієш, як люд цей лестивий ладен вихваляти
Мову невігласа, й стиль, і обличчя, і постать почвари,
Немічну шию каліки рівняти до шиї Геракла,
Що задушив колись велетня, вгору піднявши, Антея;
Славити годен рідкий голосок у співучого друга,
Що навіть півневі той дорівнятися співом не може.
Можем і ми похвалити те саме, та нам не повірять.
Ми не зуміємо так, бо то ж і митці удавати
Чи то Таїду, чи гідну матрону, чи навіть Доріду,
Що без одежі виходить на сцену... О, їх не здивують
Ні Антіох, ні Стратокл, ні Деметрій з улюбленим Гемом.
Там весь народ — лицедій. Ти смієшся — він душиться сміхом,
Сльози побачить в очах,— як приятель добрий, заплаче;
Ти про мороз спогадаєш узимку — він взяв сидроміду;
Скажеш йому: «Як же душно!»— він хусткою піт утирає.
Як же мені, як же нам, нетямущим, рівнятися з ними?
Їх серед ночі збуди і, чужу наложивши личину,
Вже вихваляють вони, вже готові без краю плескати,
Що б не зробив, що б не вигадав, приятель будеш найкращий.
Так і вповзають вони у всі таємниці родинні.
А як Діфіл, чи Гермарх, чи такий Протоген запанують
В римському домі, то римлянам тут уже ходу немає.
Хто з них дозволить — весь рід їх такий,— щоб інші клієнти
Ласки хоч трохи собі зберегли?.. Патронові в ухо
Впустить він трохи отрути, звичайної в їхньому роді,
І вже замкнулися двері, вся служба моя ні до чого,—
Бо ще ніколи не важив так мало клієнт стародавній...

Де уже нам, злидарям, нездійсненні плекати надії
Чимсь прислужитись, на щось заслужити! У тозі даремно
Ти усю ніч проходи — не заробиш. Бо, вдосвіта вставши,

Претор вельможний погнав уже слуг до вдовиць невсипущих,
Щоб хто інший не встиг у тих пань доступитися ласки.
Он в товаристві раба грошовитого — паросль вельможних,
Доброго роду батьків,— бо раб той якійсь Катієні
Стільки заплатить, що в війську трибун і за рік не дістане.
Свідком постав ти у нас найгіднішу людину, як той, що
Постать Ідейської матері в дім свій прийняв, або Нума,
Або Метелл, що Мінерву колись врятував із пожежі!..
Чи їх чеснота що важить? Про ценз ми питаєм найперше:
Скільки у кого рабів? Скільки югерів лугу і поля?
Скільки потрав за обідом і скільки якого начиння?
В Римі у нас,— скільки срібла по кованих скринях ховаєш —
Стільки ж і віри тобі. Хоч жертовниками присягайся —
Самофракійськими й нашими,— віри тобі ані крихти!
Що злидарева клятьба? Чим важить злидар, кленучися?
Що йому блискавка й грім, що візьмуть з такого всевишні?
Але що віри питати?.. Плаща тут подертого досить,
Досить несвіжої тоги, або черевиків з дірками,
Або відмінної латки на ношеній довго одежі,
Щоб підхопили тебе на усяке дурне глузування.
Вбожество тим і страшне, що на посміх людей обертає,
Кпинами їх допікаючи... «Хай же,— говорять довкола,—
Встане і йде собі геть від вершницьких місць у театрі
Той, що достатки його не доходять законної міри».
Що ж, то нехай засідають там зводників пещені діти,
Хай там плескають в долоні потомки покликачів, хай там
З дітьми борців циркових гладіаторські учні красують!..
От як домислився нас чванливий Отон порізнити!..

Як тепер має подобатись зять, що не може маєтком
З пишним добром молодої рівнятись? Кого з бідолашних
У заповіті згадають? До ради едилів покличуть?
Час і пора громадянам біднішим звідсіль вибиратись.
Правда, і в інших містах нелегко тому випливати,
Хто у нестатках домує... Та що усе те проти Рима?
Коштує все тут надміру: житло (невигідне та вогке),
Шлунок раба і власний обід... До того ще сором
Їсти лише з череп'яного посуду. «Що за дурниця?»—
Скажеш, напевне, ти сам, за столом опинившися в марсів,
Серед людей, що радіють і сірій з відлогою свиті...
Правду сказати, в Італії досить кутків старосвітських,
Де лише мертвого в тогу вбирають. Ба навіть у свято,
Як у театрі немудрім іде урочиста вистава
І на помості з'являється здавна відомий ексодій,

А перестрашене маскою — чорним роззявленим ротом —
Плаче сільське дитинча, до матері тиснучись ближче,—
Навіть на той час усі однакове мають убрання,
Люди й орхестра, і навіть самим щонайвищим едилам
Досить буває звичайної туніки... Тут же, у Римі,
Всяк намагається понад достатки свої чепуритись,
А недостачу з чужої не раз надолужує скрині.
Хиба властива усім. Всі ми тут живемо в честолюбній
Бідності та грошохватстві. Усе тут купується в Римі,
Все продається... Чи хочеш до Косса на очі з'явитись,
Чи то увагу звернуть Веєнтона, то маєш платити.
Бороду голить один, другий кучері зняв вихованцю,—
Повен весь дім пиріжків привітальних... Поглянь на дарунки,
Та і подумай про себе: «То ж наша данина клієнтська,
Все те в рабів ми купуєм, підносимо їх заробітки».
Але на тім не кінець... Хто боявся коли у Пренесті
Чи у Вольсініях, лісом лямованих, Габіях чесних,
Чи на покотистих Тібура горах — домів руйнування?
Тут же ми всі живемо у домищах, тичками підпертих,
Бо лиш підпорами тими столичний гада управитель
Урятувати будинок і, шпару замазавши давню,
Радить своїм пожильцям безпечно в руйновищі спати.
Годі! Як жити, то там, де немає пожежі, ні жаху —
Римського жаху щоночі!.. «Води!»— закричав коло тебе
Укалегон і лахміття виносить; вже третій зайнявся
Поверх у тебе, а ти — ані гадки: як схопиться знизу,
То вже останнім дізнається той, що від неба і зливи
Під черепицю сховався і там з голубами туркоче.
Ліжко у Кодра було, тісне і для Прокули ліжко,
Шестеро кухликів стіл прикрашало; а далі, край столу,
Ковшик оздоблений поряд з кентавром лежачим Хіроном;
Скринька, уже не нова, містила поетів Еллади,
І неосвічені миші точили високе натхнення...
Кодр анічого не мав — хто скаже, що мав?— І одначе
Все те «нічого» згубив бідолаха! А що найприкріше,
Що є вершок безголов'я,— ніхто його, голого, в злиднях,
Що потребує окрайчика хліба, не прийме до себе...
От хай в Астуріка займеться дім — все жіноцтво зітхає,
Всі можновладні в жалобі, і претор свій суд переносить,
Лемент усюди стоїть, усі ми огонь проклинаєм.
Ще не скінчився пожар, як один нав'язує мармур,
Другий несе відшкодо́вання грішми; той статуї білі,
Той славнозвісну картину Евфранора чи Поліклета.
Цей старовинні оздоби дарує, богів азіатських,

Цей книгозбірню, полицю і разом — погруддя Мінерви,
Третій відбудеться міркою срібла. Не диво, що Персік
Після пожежі ще кращий мурує палац,— та й недарма
Кажуть про нього, що сам він собі заподіяв нещастя.
Ні, коли можеш відкинутись римських видовищ, то краще
Тихий купи собі домик у Сорі або Фрузіноні.
Стане усе те тобі не дорожче, як тута найняти
Темне і вбоге житло. А там тобі сад і криниця,
Де навіть діжок не треба, щоб овоч і квіти полляти.
Там з рискалем працьовитим у саді, доглянутім пильно,
Можеш препишною учтою сто Піфагорових учнів
Пощанувати, як схочеш. Що значить — в якомусь куточку
Бути господарем справжнім, хоча б і тісненького грунту!
Але і це ще не все... А скільки людей умирає
Тут від безсоння нічного! Неперетравлена страва
В шлунку бунтує, і спати несила. У найманій хаті,
Певно ж, ніхто не засне,— тож і сон таки коштує грошей,
Ще й немалих. Торохтіння возів по тісних перевулках,
Лайка погоничів, ревище гнаної звідкись худоби
Можуть розвіяти сон навіть Друзові, навіть ведмедям.
Добре багатому: він, при потребі, і в натовпі пройде,
В ношах його через голови мчать велетенські лібурни,
Він же тим часом всередині може читати, писати,
Навіть заснути вигідно, фіранкою вікна прикривши.
Я не встигаю за ним. Я спішу, а мені на заваді
Лава народу стає. Величезною хвилею котить
Ззаду за мною юрба незліченна. Той ліктем штовхає,
Дошкою той зачіпає; один попихає поліном,
Другий — цебром величезним, і всі наступають на ноги,
А від цвяхів на солдатських чоботях кривавляться пальці.

Далі, он там (чи ти бачиш?) справляється учта весела,
Сотні людей поспішають; за кожним димує жаровня.
Сам Корбулон не підніс би такого припасу й начиння,
Скільки за кожним несе на струджених плечах покірно
Раб-бідолаха, що має ще й жар на ходу роздимати.
Латана рветься сорочка... А он, на розвореній хурі
Віттям тремтить величезна сосна, а на другій ялина
Темним киває вершком, грозить перехожому люду;
Далі каміння везуть лігурійське. От-от перетліє
Вісь ненадійна, і камінь горою посуне у натовп.
Що там лишиться від люду? Від ніг, від рамен — ані кістки,
Мов од легкої душі, не зостанеться й сліду від трупа:
Згине людина, як сон... Там, дома, її дожидають,

Наготовляють обід, полумиски весело миють;
Дмуть, роздимають вогонь, брязкотять тупіями; олію
І рушники для миття вже готують, хапаються слуги...
Так! Господар тим часом на березі Стіксу, самотній,
Сумно сидить, перевізника люто страшиться, бо навіть
І мідяком не запасся за свій перевіз заплатити.

Ще ж на інші погляньмо нічні небезпеки. Погляньмо,
Чи не над нами дахи височенні, що кожної хвилі
Можуть на той світ послати?.. А вікна, з яких викидають
Посуд побитий — важкі черепини, що слід залишають
Навіть на бруку... Ти справді, мій друже, якийсь
нерозважний,
Непередбачливий ти, що йдеш на бенкет товариський
Без заповіту в кишені. Бо ж скільки тобі по дорозі
Світиться вікон безсонних, то все твоя смерть виглядає.
Тож переходь по завулках з опаскою, ревно молися,
Щоб окошилося все на вилитих з вікон помиях.
Ще не забудь і того, що гультяй, як кого не зачепить
Та не наб'є уночі, смуткує незгірш від Ахілла;
То він ницьма на ліжку впаде, то повернеться набік...
Що ж то не спиться йому?.. Видко, іншому сон навівають
Тільки бешкети нічні. Але навіть гульвіса зухвалий,
Вкрай перепившись, минає того, що іде в багряниці,
Ще й провожатих веде за собою загін довжелезний —
Армію бронзових ламп, ліхтарів та чадних смолоскипів...
Він попадає на мене, а я лиш недогарок маю
І раз у раз користуюся місячним, зоряним світлом,
Бережно тратячи гніт... Починається сварка,— як тільки
Сваркою зветься, як кривдять мене, а я безневинно
Кривду терплю, бідолаха... От хтось проти мене спинився...
Каже ставати. Стаю. Що маю робити? Там сила...
Досвід до того і хист... «Ти звідки?— питає.— Яким ти
Оцтом мерзенним напився, якими бобами нажерся,
Де і в якого шевця баранячу голову їв ти?
Що ж ти мовчиш, як питають? Чи, може, схотів прочухана?..
Де ти живеш? Я бачу: ти, певне, з сірійського кодла?»
Чи ти наважишся що відповісти, чи будеш тікати,—
Битимуть, знай, все одно. А потім почнуть позивати,
Гніватись будуть... Щоправда, і бідний у нас не без права:
Може, наприклад, благати, щоб зуби йому полишили.

Та чи самих же боятись зухвальців?.. Є досить і інших,
Що пограбують тебе уночі, як замкнуто двері

І на прогоничі взято крамниці усі і таверни.
Ці тебе можуть зустріти і гострим ножем розбишацьким.
Тож, як нашлють вояків у Понтіни, на бір Галлінарський,—
Все розбишацтво у Римі збирається — повним звіринцем...
Де у нас горно, ковадло таке, що не роблять кайданів?
Стільки заліза іде на злочинців, що скоро — боюся —
Сапки не знатимем, плуга не матимем з чого зробити...
Як тут не скажеш: щасливі були ті прадідні роки,
Що за трибунів військових минали безпечно, і досить
Для семигорбого Рима було однієї в'язниці.
Можна б додати було ще багато сюди міркувань,
Але... підвода не жде, і сонце заходить... Рушаю.
Вже і погонич не раз батіжком подавав мені гасло.
Ну, прощавай! Та, гляди, не забудь. Наїжджаючи з Рима
До благодатного того Аквіну на тихий спочинок,
В Куми мені напиши. До ваших Діани й Церери
По захололих ланах я в високих прийду черевиках...
Ще і поживи якоїсь тобі принесу для сатири...

IV

Ще за тих днів, як останній із Флавіїв мучив нещадно
Світ непівмертвий і Рим угинався під лисим Нероном,—
Перед Венериним храмом, у давній Анконі дорійській,
Камбала десь величезна в рибальські потрапила сіті.
Диво не видане там,— бо ж рибина була чи не більша,
Ніж меотійські, що, кригою вкриті, зимують у морі,
А як проміння весняне той лід поламає, пливуть до Босфору,
Від нерухомості ситі і мляві від довгих морозів.
Мудрий рибалка призначив диковину ту в подарунок
Первосвященику. Справді: чи зважився б хто продавати
Чи купувати таку дивину, коли скрізь понад морем
Повно підглядачів та шпигунів: у кущах надбережних
Позасідавши, побачать, і ну безборонного шарпать;
Скажуть, що камбала та — то, напевне, втікачка зухвала,
І годувалася досі по сажалках рибних владики,
І, безперечно, повинна до давнього пана вернутись.
Бо ж,— коли віри поймеш ти Пальфурію чи Арміллату —
Все, що спіймається в морі найкраще або найдорожче,
Цезарській має належать казні. «Що ж робить? Дарувати...
Бо заберуть все одно». Вже миналася осінь смертельна
І відступала дорогу морозам; пропасниця люта
Не докучала недужним; вітри сніговійні зривались...
От перед ним і озера, де давня зруйнована Альба,
Що береже той троянський огонь і вшановує Весту;

Натовп сенаторський тут заступає дорогу рибалці.
Навстіж розчинено двері, і рибу вперед пропускають:
Те, що до хліба,— вперед, а батьки залишаються ззаду.
Перед Атрідом піценець таке промовляє: «Прийняти
Зволь оцю рибу, занадто велику для кухонь приватних;
Свято вчини нам і шлунок мерщій приготуй для поживи,
Камбалу з'їж, що до віку твого дожила, дивоглядна,
В сіті сама напросилась...» Здається, прозоро? А в того,
Мовби у півня, і гребінь піднявся. Чому не повірять
Владарі та богорівні, як їм говорити облесно?
Тільки... Немає рибині тій блюда... І владар скликає
Всіх найзначніших вельмож (те ненависне кодло) на раду.
Блідість у них на обличчях, ознака високої ласки —
Дружби тирана. На голос посланця: «Скоріш прибувайте,
Вже засідає!»— найперший Пегаз за плаща ухопився,
Що в приголомшенім місті за старосту став віднедавна.
Чи ж бо й справді тоді був префект? Накращий з префектів,
Добрий правник і доглядач закону, Пегаз і в нестерпні
Роки тиранства гадав, що законів додержувать треба,
Хоч би закони були і беззбройні. І Крісп надіходить,
Милий дідок, красномовства ласкавого, тихої вдачі;
Хто б був порадником кращим владиці морів, суходолів
Та незчисленних народів, коли б тій Чумі та Нещастю
Можна було говорити по совісті і повставати
Проти неситої люті?.. Та що тут тиранові скажеш,
Як у розмові про спеку та дощ, про тумани весняні
Кожного з ближчих людей спіткати могла небезпека?
Так і не важився він проти течії там кермувати;
Та й громадянином, певно, не був, щоби, думку подавши,
Твердо устояти в ній і за правду життям наложити,
Так і дожив він до восьмого — тихо та мирно — десятка
І при такому дворі зоставався живий і здоровий.
З ним увійшов і найближчий літами до нього Аціллій
З сином, що потім безвинно дочасною смертю загинув
Від розбишацьких мечів, що послав йому Цезар. По правді,
Старість тоді для вельможних осіб видавалася чудом.
Краще вже бути найменшим в родині безрідних гігантів.
Не помогло бідоласі, що голий, немов гладіатор,
Проти ведмедів нумідських ставав на арені альбанській...
Патриціанські підходи — кого вони нині обдурять?
Хто б здивувався тепер божевіллю уданому, Бруте?
Тільки колишніх царів бородатих так можна дурити...
Далі з'являється Рубрій, на вигляд сумний, худорлявий,
Винний у злочині давнім, укритім, і все ж безсоромний,

Підлий нахаба, ще гірший за того, що шкрябав сатири.
От і Монтанове пузо, від сала важке, нерухоме;
От і Кріспін, многоцінним амомом напахчений зрана,—
Стало б бальзаму на двох мертвяків,— і Помпей кровожерний,
Ще від Кріспіна лютіший, що й шепотом міг задушити.
От і вояка, що тіло плекав на поталу дакійським шулікам,
Фуск, що про подвиги мріяв на віллі своїй мармуровій,
І Веєнтон обережний із вісником смерті Катуллом,
Що розпалявся жагою, хоч сам і не бачив від кого,—
Навіть для тої пори надзвичайна і хижа потвора.
Був він сліпий, той облесник жорстокий, мов старець із мосту,
Вартий того, щоб стоять поблизу колісниць аріційських
І посилать поцілунки колясі, що вже віддалялась.
Камбалі цей дивувався найдужче... Звернувшися вліво,
Він теревенив без краю, а риба лежала праворуч.
Так вихваляв, і не бачивши, він кілікійця і пегми,
Що підіймають людей із арени геть-геть під велярій.
Не поступився йому й Веєнтон, і — запеклий фанатик,
Ткнутий Беллони жалом,— говорив: «Ось прикмета надійна
Про перемогу нову, про славетні тріумфи майбутні.
Цар тут якийсь попаде у полон, або з колісниці
Звалиться бритт Арвіраг,— бо ж рибина оця іноземна.
Бачиш ці пера — то ніби якісь палісади...» Ще трохи —
І розповів би Фабрицій літа і походження риби.
«Що ж ти гадаєш?— питається Цезар.— Порізавши, смажить?» —
«Ні, то б нечестя було». А Монтан докидає: «Потрібно
Форму зробити тонку і велику для цілої риби,
А для роботи такої нового знайти Прометея,
Глину і круг йому дати мерщій і надалі держати,
Цезарю, в домі твоїм двірських гончарів щонайкращих».
Так і ухвалено. Думка була таки гідна промовця,
Знав він давніші розкоші двірські і Неронові учти
Аж до опівночі, й другу неситість, коли від фалерну
Кров клекотіла. Ніхто у ті роки не вмів попоїсти
Так, як Монтан, і ніхто не вгадав би, як він, скуштувавши,
Звідки привезено устрицю — чи від Цірцейського рогу,
Чи від лукрінського берега, чи від Рутупій британських,—
Або, накинувши оком, сказати, де спіймано рибу.

З тим і скінчили нараду; дозволено вийти вельможам,
Що до альбанського табору викликав вождь знаменитий

(Ще й поспішати примусив; украй приголомшених!), ніби
Мав доповісти про хаттів та диких сікамбрів; немовби
Вісті тривожні, лихі із найдальших земель прикордонних
Із бистрокрилим листом прилетіли і ждуть розв'язання.

Краще, проте, марнував би він час на подібні забави,
Аніж творив ті розправи шалені, що в Римі забрали
Стільки найкращих людей, забрали без кари, без помсти
Згинув він тільки тоді, як баришникам став небезпечний,
Крамарі вбили його, а не Ламіїв кров благородна.

Марк Валерій Марціал

(близько 40—104)

ЕПІГРАМИ

I, 33

Геллія на самоті не оплакує батька ніколи:
Прийде хто-небудь чужий — так і зайдеться плачем.
Гелліє, той не смуткує, хто слави на тім заживає,
Тужить правдиво, чий сум свідків для себе не жде.

НА ЛУПЕРКА

(I, 117)

Як зустріну тебе я, мій Луперку,
Все те саме: «Дозволь прислати хлопця,
Дай для мене своїх ти книгу віршів,
Перегляну — і зараз поверну я».
«Ні, Луперку, дарма ти мучиш хлопця:
Йти до мене далеко, ген за місто,
Ще й по сходах крутих здійматися треба.
Можна вірші мої знайти і легше.
Ти ж буваєш, либонь, на Аргілеті,
Там край площі Цезаря є книгарня;
На одвірках у ній і рівно, й на́вскіс
Виписано наймення всіх поетів.
Там про мене спитаєш ти в Атректа —
Так господаря звати!— І негайно
Він з полички тобі, в оправі добрій,
Гладко пемзою чищеного, чемно
Марціала подасть за п'ять динарів».
«Що ж то? Маю платити?»— «Так, платити!»
«Ти не вартий п'ятьох!»— «Тобі видніше!»

Що за вином ти волієш частенько висиджувать ночі,
Гавре, то ще не біда: грішний тим був і Катон.
Що ти складаєш поеми на зло Аполлонові й Музам,
Те навіть гідне хвали: так віршував Ціцерон.
Що ти блюєш як Антоній, їси як Апіцій — я вірю.
Але мерзотність твою — де ти таку розшукав?

НА СЕКСТА

(III, 38)

«Сексте, які сподівання тобі усміхаються в Римі,
Маєш надії які? Чи тобі мріється що?»—
«Справи в судах поведу я, як сам Ціцерон велемовний,
Вже ж я на нашім торгу всіх правників переміг».
Так говорив Атестін, вихвалявся тим самим і Цівій,
Що ж? Ані оден не зміг навіть житла оплатить!
«Не поведеться в суді — за поеми візьмуся натхненні,—
Скажеш, напевне, ти сам: «От де Вергілія хист!»—
«Ти збожеволів, малий! Он у драних плащах походжають,
Все то Марони твої, все то Назони самі!»—
«Стану клієнтом вельможного дому».— «І це нерозважно.
Бачиш: голодна юрба — вітер мотає її».—
«Що ж мені діять? Я хочу до Рима».— «Як ти не злочинець,—
Знай — випадково лишень можеш у Римі прожить».

НА ЛІГУРІНА

(III, 44)

Лігуріне, чому тобі не радіють,
Лігуріне, чому від тебе втікають,
А як з'явишся де, пустиня круг тебе?
Знаєш, надто вже ти — поет, Лігуріне!
То велика біда, страшна небезпека:
Ні тигриці, як діти їй повбивають,
Ні гадюки, як літнє сонце пригріє,
Скорпіона страшного так не бояться.
Ти поглянь, розміркуй: то ж мука нестерпна.
Я стою — ти читаєш, я сяду — читаєш,

Вийду десь у потребі — все декламуєш,
Хочу в терми укритись — дзвониш у вуха,
До басейну піду я — плавать борониш,
На бенкет поспішу — хапаєш за поли,
На бенкеті лежу я — з по́душки тягнеш,
Я втомлюся, засну — ти сонного будиш.
Скільки лиха від тебе! Чесний, правдивий
Чоловік — і, проте, яка ти потвора!

IV, 44

От він, Везувій, колись від садів-виноградів зелений,
Де у творила стікав сік найдобірніших грон.
Вакхове згір'я любіше йому за індійськую Нісу,
Хорам сатирів гірських вік незабутні шпилі,
Храм Венери, догідніший їй від лаконського храму,
Місце, що мужній Геракл іменем вславив своїм.
Все те в огні полягло, потонуло у попелі сивім...
Певно, важкою була влада всесвітня богам.

ДО ЮЛІЯ МАРЦІАЛА

(V, 20)

Ах, коли б же то нам, Марціале любий,
Довелося діждать хоч на старість щастя:
По вподобі своїй укладать дозвілля,
У правдивих тонуть життьових вигодах,—
Ми б не знали тоді ні вельможних ганків,
Ні розправ судових, ні шумливих ринків,
Ані статуй препишних в домах багатих.
Наше діло було б: прогуля́нки, книги,
Поле, терми, гаї та джерела дальні.
Ото б радість була, безтурботна втіха...
Та ніхто не живе в наші дні для себе:
Всі марнуєм ми час, а години плинуть,
Плинуть кращі літа і назад не прийдуть...
Хто, уміючи жить, не схотів би жити?

Викупавсь з нами веселий і з нами в гурті повечеряв,
Ліг, а на ранок його мертвого в ліжку знайшли.
Що ж йому смерть заподіяло наглу?— запитуєш, друже.—
Певно, приснився вночі лікар йому Гермократ

УЛАМОК ВІД АРГО

(VII, 19)

Не називай же його безужитним, нікчемним уламком:
Перший то був корабель у невідомих морях.
Не подолали його ні хижацтво страшне Сімплегадів,
Ані північних морів спінений чорний бурун.
Роки його зруйнували. Та він і останками славен:
Дошка єдина його цілого варт корабля.

ДО МУЗИ

(VIII, 3)

Досить було б і п'яти: шість книжок чи там сім — забагато.
Музо! Невже ж це тобі ще не остило співать?
Годі! Встидаймось, мовчім! Про славу ту людську не дбаймо:
Досить того, що і так скрізь перечитують нас.
Он від надгробку Мессали розкиданий камінь лишиться,
Порохом стане сипким мармур Ліціна твердий,
А незрадливий читач не забуде мене, і мандрівник,
Їдучи з Рима, мене візьме в свій рідний куток.
Так я промовив, мовчу. А, в одежі схилившись пахучій,
З сестер дев'ята, почув, відповідає мені:
«Так? Ти покинеш, невдячний, складать свої вірші веселі?
Будеш без діла сидіть, світ і людей проклинать?
Чи ти волієш на сцену — з високих котурнів віщати,
Чи в героїчних рядках славити війни та кров,
Щоб велемовний учитель виспівував твір твій у школі
Й голосом хриплим душив хлопців і чемних дівчат?
Ні! Хай про війни гримлять ті поважні та славні писаки,
Що до півночі сидять та переводять свічки,
Ти ж свої жарти складай та римською сіллю присолюй,
Хай в отих жартах життя вдачу пізнає свою.

Правда, розсудять не раз, що на вбогій ти дудочці граєш,
Але ж при дудочці тій голосу сурем не чуть».

ЕПІТАФІЯ ФІЛЕНІ

(IX, 29)

Нестора шлях життьовий переміряла ти, о Філено,
Поки до темрявих хвиль в царство Плутона зійшла,—
А не зрівнялась, проте, з прастарою Сібіллою віком:
Місяців зо три вона довше топтала свій ряст.
В бозі язик спочива, той язик, що його не здолали б
Ні ярмаркова юрба, ні Серапіса жерці,
Ні журавлині ключі, над Стрімоном курличучи дальнім,
Ні голосна дітвора, вранці до шкіл ідучи.
Хто ж тепер зможе, як ти, до землі причаровувать місяць?
Хто ж тепер зможе, як ти, зводництвом славу добуть?
Буде хай пухом земля, не тужавіє грунт над тобою,
Щоби не тяжко було псам одкопати тебе.

САБІНОВІ,
ПОСИЛАЮЧИ ВІНОК З ТРОЯНД

(IX, 60)

Звідки б ви не були: чи зростали в розкішнім Тібурі,
Чи червоніли, як кров, в пе́стумських ви квітниках,
Чи в пренестійських садах садівниця вас позрізала,
А чи красою буяв ваш по Кампанії цвіт,—
Скажем: «Троянди оці завітали з мого Номентану...»
Другу Сабіну тоді видасться кращим вінок.

АВЛОВІ

(IX, 81)

Авле, ти знаєш: читач мене хвалить, слухач поважає,
Гудять поети лише: неопрацьований вірш!
Я не вважаю на те. Як справляю бенкет, то волію,
Щоб догодити гостям. Що мені смак кухарів?

ДО АНТОНІЯ

(X, 23)

Прім Антоній пройшов без турботи свій шлях многоденний —
Сімдесят років прожив, восьмий десяток почав.
В роках минулих, у днях пережитих він думою тоне,
І — недалека уже! — Лета йому не страшна;
Тоне в минулому він і пропащого дня не знаходить,
Прикрих не знає годин... Все б він хотів пригадать.
Праведна, чиста душа існування поширює грані:
Втіху з минулого п'є — вдвоє живе на землі.

ПРО СКОРПА

(X, 53)

Тут я покоюся — Скорп, гомінливого цирку окраса,
Оплески, Риме, твої, захват нечуваний твій.
Рано тканину мою обтяла завидлива Парка:
Як почисли́ла вінки, видався я їй старим.

РИМОВІ

(X, 74)

О Риме, відпочить хоч на хвилину дай!
Клієнт утруджений вітаннями украй.
За сотню мідяків весь день в передпокою
Між тогоносною вистоювать юрбою
(А переможець Скорп із циркових рядів
Тягає золото десятками мішків) —
Як гірко те мені! Коли б я міг заправить
Щось за свої книжки, я не хотів би навіть
Степів Апулії, ні сіцілійських бджіл,
Ні золотих ланів, що заливає Ніл,
Ні Сетій, де вином красує діл багатий...
Я б одного хотів — удосвіта поспати.

НА ХЕРЕМОНА

(XI, 56)

Що, мій Херемоне-стоїку, смерть вихваляєш надміру?
Хочеш мені показать вдачу і дух мудреця?
Знаю, чесноту твою породили — твій кухоль надбитий,
Та безнадійне твоє огнище мерзле й смутне,
Та продірявлена ковдра, та ліжко тверде, та блощиці,
Також однака й легка тога удень і вночі.
Справді, ти духом великий: від чорного хліба, соломи
Та від терпкого вина хочеш навік одійти!
Ні, хай перину тобі покладуть із левконської вовни,
Ковдра багряна нехай ложе укриє твоє,
Хай при тобі залишиться той хлопчик, що вина добірні
В чаші недавно мішав і непокоїв гостей,—
Був би ти радий потроїти Нестора давнього роки
Та й ні єдиного дня не змарнувать для розваг.
Легко життя зневажати у бідності, в тузі злиденній.
Мужність показує той, хто і в нестатках живе.

ДО ТУККИ

(XII, 44)

Епос складав я; і ти вже над епосом сохнеш: я кинув,
Щоби натхненням своїм в тебе хвали не відбить.
От на котурни трагічні моя переноситься муза,
Але в трагічнім плащі вже походжаєш і ти.
Лірну струну колихнув я, каменам Апулії любу,—
Знову хвилюєшся ти, плектр перехоплюєш мій.
Са́тури спробував я, ось і ти вже над ними працюєш,
Дистихів спробував я, ти вже й елегіком став.
Що є найменшого, взяв я — почав епіграми складати,
Але і тут мій почин дихать тобі не дає.
Зрештою, Тукко, скажи, чого ти не хочеш писати
І що немиле тобі, те хоч для мене зостав.

Децім Магн Авзоній

(близько 310—393)

КВІТУВАННЯ ТРОЯНД

Вранці було навесні, і холодом злегка колючим,
В світ повернувшися знов, віяв шафрановий день.
Повів той свіжий, що злегка тягнув перед кіньми Аврори,
Кликав зажити утіх перед задухою дня.
По перехресних стежинах блукав я у росянім саді,
Щоб підживити себе свіжістю ранніх годин.
Бачив, як роси студені, мов наморозь сива, лежали
Тут по зелених грядках, там — на пожовклій траві,
Як по широкім стеблі вигравали краплини округлі,
Важко долляті вночі опадом синіх небес.
Бачив, як, Пестуму цвіт, усміхалися горді троянди
Ранній блискучій Зорі, юній супутниці рос;
Як на замерзлих кущах розсипалися перли минущі
(Вмерти судилося їм з першими сяйвами дня!).
Хто розповість, чи Зоря з того цвіту червець переймає,
Чи убирає квітки в барву рожеву сама.
Барва та сама, і роси, і ранішній час квітування,
Мати та сама у них — владарка втіх чарівна.
Пахощі спільні, либонь... Але де вони, зір аромати?
Пахощі квітів земних — ближчі людським почуттям.
Владарка Пафу звеліла квіткам і зорі своїй ранній
З тих же багряних тканин мати плаща на собі.
Я роздивлявся, як пуп'янки ніжні троянд набрякали,
Щоб розвернутися в цвіт хутко одна по одній.
Ця, ще зелена, замкнулася вся в укритті листвяному,
В тої крізь листя тонке вже проступає багрець.
Ця розгорнула зелений вершок гострокутої шапки
І показала звідтіль личко рум'яне своє.
Та поскидала раніше обслони усі недоречні,
Щоб похвалитись мерщій ліком своїх пелюстків.
Їй не терпи́ться, з'явити б красу своїх ві́нців веселих,
Темно-барвисту глибінь полум'яни́х осередь.
Ця ж, яка перше руділа у кучерях радісних, блідне
І осипає у діл мляві свої пелюстки.

Я дивував, як же скоро той час-рабівник набігає:
Ледве розкрились квітки, старість уже надійшла.
Поки я мовив, до краю обсипались жар і карма́зин,
Вся від опалих квіток вже огневіє земля.
Скільки кольо́рів, скільки народжень і відтінків скільки,—
Все процвіло за добу і за добу одійшло!
Маємо жаль, о Природо, до тебе: така ти хвилинна,
Ледве покажеш свій дар — вже забираєш його.
Скільки триває доба, стільки й віку короткого квітам,
З юністю десь у плече старощі їхні ідуть.
Ранішня сходить зоря · народження рози вітає,
Ввечері звівшися знов, бачить загибель її.
Хай же і коротко їм одмірено дні прудкобіжні,—
Цвіт осипають вони, жити, вродливі, хотять.
Рви ж, о дівчи́но, троянди, збирай, поки молодість грає,
Не забувай: і твоє хутко життя пробіжить.

ІМ'Я НА МАРМУРІ

Літера тільки єдина блищить, і дві крапки за нею:
«Люцій!»— читаємо ми власне найменння мерця.
Далі нарізане «М», але «М» не цілком збереглося,
Камінь упав і вгорі літеру ту пощербив.
І не вгадає ніхто із остачі нужденної — Марій,
Марцій чи, може, Метелл тут під землею поліг.
Порозпадались на порох усі переплутані скалки,—
Як уложити тепер прізвище з них родове?
Чи ж дивуватися смерті людей? Не втече від загину
Камінь могили твердий, імені слава дзвінка.

Клавдій Клавдіан

(близько 375—404)

ВЕРОНСЬКИЙ ДІД

Щастя зазнав, хто кінчає свій вік у гнізді родовому,
В хаті, де жив юнаком, пізніх діждавшися літ.
Хто на ціпок припадає, де лазив колись у пісочку
І про господу свою повість би міг розказать.
Зиски ніколи його не манили назустріч турботам;
Воду п'ючи, не схилявсь він до чужинних криниць.
Не гендлював на морях, не боявся ріжка бойового,
Форуму свари і гук геть стороною минав.
І, непричетний до справ, неприхильний до міста тісного,
Знав і любив кругогляд широкополих ланів.
Роки числив по жнивах, був до консульських змін неуважний,
Овоч йому звістував осінь, а квіти — весну.
Сонце вставало всякчас і заходило в нивах розлогих,
Між господарчих робіт розподіляючи день.
Цей от розложистий дуб він малим деревцем пам'ятає,
Гай — однолiток йому, зріс і постарівся з ним.
Чорної Індії дальша для нього Верона сусідня,
Води Альпійських озер — берег Червоний йому.
Втім, його міць не зносилась, і руки іще не ослабли:
Третя пора життьова дужим його застає.
Інші нехай по світах, по Гіберіях дальніх мандрують —
Більше спізнають лише, щастя не знайдуть вони.

НІЛ

Добре тому, хто фароські лани лемешем розтинає;
Хмар він не жде грозових, що насуплюють небо погоже,—
Не закликає ні вогкого вітру, що з заходу віє
Та з полуно́чі, ні дуг розмаїтих у барві мінливій.
Бо не дощами Єгипетський край плодоносний — і вільгу
Має без туч,— тут ясні небеса, тут вітри без потреби:
Радо він водами плеще, поля затопляючи Нілом.
Ніл же із глибу земель полудневих, коритом широким

Від опломінених смуг, від гарячого Рака пробившись,
Плине у наші світи, несучи незвідані води
Із таємничих джерел (завжди марнувалася праця
Нору його віднайти; верхів'я його розпізнати
Ще не вдалося нікому): без жодного свідка поставши,
Гонить свою течію, під чужинним народжену небом.
Колінуватим потоком по Лівії всій розплеснувшись,
Йде він по тисячі царств зчорнілих, як ніч, ефіопів,
І на спекоту під сонцем безжальним роковані землі
Зрошує — спраглим народам живий порятунок! І плине
Через Мерою, блемійців суворих і смаглу Сієну.
П'ють його води твердий гарамант і гіррей-звіроловець,
Що величезні печери під на́повзом скель заселяє,
Що здобуває гебен і кістку привозить слонову,—
І племена, що у волос тугий стрілу заплітають.
Інші, одмінні причини (і в пору незвичну) підносять
Води його живодайні. Не пут крижаних руйнування
І не дощі, випадаючи в горах, дають йому силу.
Тож, як тужлива зима доливає всі інші потоки,
Ніл зостається в своїх берегах. А як інші у межах
Мляво і скупо течуть, Ніл звича́єм своїм прибуває,
І що посушливе літо бере від усіх водотоків,
Все те природа дарує йому,— по цілому світу
Зібрані пайки одним направляючи річищем дужим,
В пору, як Пес гарячіший стає і розжеврює сонце,
Як випаровують води і кров стискається в жилах,
Як від проміння могутнього вісь світотвору яріє,—
Всупереч світові, Ніл зустрічає тоді свою зиму.
Намул приносячи свій хліборобові, морем Егейським
Він затрима́вся і плеще, грізни́й, мовби тонь Іонійська,
І на розлогі лани водяною гладінню лягає.
Хвиля над нивами ходить, над випасом хлюпають весла,
І, в полудневому сні задрімавши не раз безтурботно,
Бачить пастух, як по хвилі пливуть його хлів і худоба.

НА ЯКОВА, НАЧАЛЬНИКА КІННОТИ

Порохом Павла тебе, прахом Петра заклинаю,
Мужу війни, не шматуй, Якове, віршів моїх.
Хай твої груди Тома замість щита заслоняє,
Бартоломей на війну хай супроводить тебе.

Хай допомогою їх ти від варвара Альпи заступиш,
Хай тебе в мужність і жах зброїть Сусанна свята.
Хай усі ті, що перейдуть Дунай, морозом окутий,
Взнають, як коні свої занапастив Фараон.
Хай-но, як месниця, орди гетійські мечем справедливим
Текла свята посіче, римську піддержавши міць.
Хай, умираючи, гість тебе пошанує тріумфом,
Кухви розливані хай спрагу вгамують твою.
Хай ти правиці не сплямиш ніколи ворожою кров'ю,—
Мужу війни, не шматуй, Якове, віршів моїх.

Сульпіцій Луперк

ТЛІННІСТЬ СВІТОТВОРУ

В світі кожна річ, хоч яка б могутня
Видавалась нам, похитнутись має;
Час іде, а з ним все стає зужите
І нетривале.

Так ріка міняє звичайне ложе,
Прокладає путь простобіжну, рівну,
І підмитий берег не зносить тиску
Дужої хвилі.

Так струмок гірський розбиває камінь,
Сточується в грунті залізне рало;
Стершись, блідне так золотий, на пальці
Ношений перстень.

Пентадій

ВЕСНА

Чую, надходить весна. Під зефіром весь світ оживає,
Повняться води теплом. Чую, надходить весна.
Проростом криється лан. Земля обігрілась на сонці,
В сяйві блакитного дня проростом криється лан.
В силу вбивається брость, зодягаються листом дерева,
Скрізь по зелених гаях сил набирається брость.
Вже Філомела дзвенить... На Ітіса руку підносить,
Мати душею тверда — вже Філомела дзвенить.
Води весняні гудуть, водоспадом у скелях шумують
І прокидають луну, води весняні гудуть.
Скрізь незліченні квітки колихаються в ранковім світлі,
В долах Темпейських пахтять скрізь незліченні квітки.
Ехо в печерах лунких повторяє худоби ревіння,
Котить до гір і гуде ехо в печерах лунких.
Лози винові цвітуть, по сусідніх в'язах поєднавшись;
Сплівшись подружжям витким, лози винові цвітуть.
Хмиззя, обмазане в глей, говорюча ластівка носить,
Поки не зліпить гнізда,— хмиззя, обмазане в глей.
Серед платанів густих на ту пору дрімається любо:
Радісно в'ються вінки серед платанів густих.
Солодко вмерти тоді. Тож збігайте, нитки, з веретена:
Серед обіймів і втіх солодко вмерти тоді!

Невідомий автор

НІЧНЕ СВЯТО ВЕНЕРИ

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Йде весна, весна співуча, в світ іде нова весна;
З нею згоди серце прагне, з нею гнізда в'ють птахи,
І в дощах рясних і буйних пуща гонить ярий лист.
Владарко любові, завтра в затінку густих дерев
Між сільські осади наші ти вплетеш зелений мирт.
Завтра, Діонеє, з трону будеш суд давати свій.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Німфам править суд богиня в миртовий зелений гай:
«Німфи, йдіть, відкинув зброю, свято має хлопчик мій,
Має він іти без зброї, голий має він іти,
Щоб огнем кого не скривдив, щоб не стрелив з лука він.
Йде Амор, і йдуть дівчата, але хто б повірить міг,
Щоб Купідін був безпечний, геть поклавши свій сайдак?
Сторожко тримайтесь, німфи, він чарує, той божок!
Хоч і голий, весь при зброї з вами йде в поході він...»

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Шле звістовниць в гай богиня, шле дівчат до дівчини:
«Про одно тебе благаєм: вийди звідси, Деліє!
Хай би ліс не бачив крові, хай би звір не знав стріли...
Так тобі Венера мовить: нині не для тебе гай!
Так тебе богиня молить: дівчині негоже тут!
Троє кол танечним кроком, юрмами оточені,
По твоїх дібровах темних на всенощне свято йдуть,
Йдуть вони, вінки на скронях, від зелених сіл ідуть,
З ними Вакх, Венера з ними, з ними віщий бог пісень,
Цілу ніч безсонну буде тут дзвінкий лунати клич:
Прав світами, прав, Діано, вийди звідси, Деліє!»

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

От уже богиня каже ставляти квітчастий трон,
Буде звідси суд давати, грації при ній сидять.
Гібло, бризни нам квітками — всім, що гожий рік приніс!
Гібло, в шаті стань зеленій, будь — мов Енни красний діл!
Килим кинь із зел пахучих на хвилясті спади гір,—
Прийдуть німфи з лук і поля, прийдуть німфи всіх джерел,
Ті, що мають дім у горах, ті, що в лісі мають дах.
Горнучи дівчат до себе, мати втіх говорить їм:
«Хоч Амор і голий тута, небезпечний він для вас».

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Завтра день, коли з землею небо в любості злилось,
Щоб із вогких хмар весняних вивести веселий світ,
Зливами упавши гойно до земних родючих лон,
Завтра день, коли із шуму неосяжних Понту хвиль,
З-між двоногих білих коней, з-між морських дивочних див
Виплеснув красу Діону во́дяний солоний нурт.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

От вона перловим цвітом гойно красить день новий,
З леготом весни здіймає пуп'янки рожеві перс;
Йде до теплих гнізд пташиних — і блискучі перли рос,
Що безхмарна ніч лишила, сипле на квітки сама.
Крапельки дрібні помалу падають на зела лук
І бринять, тремтять сльозами в тяготі своїй легкій,
Барвою горять і грають на барвистім тлі квіток.
Завтра ця волога срібна, чистий дар сузір нічних,
Пуп'янки грудей дівчатам скропить у досвітній час.
Завтра цвіт рясний троянди скине вповиття своє,
Пурпуру пелюсток ніжних, що Купідін пестив сам,
Що скропила кров Діони, чиста кров безсмертних жил,
Пурпуру свого ясного від Зефірів, Сонця й Рос
Вже не буде крить надалі під замкнутим пуп'янком!
Вже йому не стид для шлюбу виявить красу свою!

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Все богиня, кров і думку, подихом живи́ть своїм,
В по́риві керує творчім силами таємними:
В небі, на землі живущій і в глибинах чистих вод,

Все вона сповняє палом, з сімені ростить свого,
Цілий світ веде тропою буйної родючості.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

То вона троянських ларів справила у римський край,
То вона лавернську діву синові у шлюб дала,
Марсові знайшла подружжя серед храму стін святих
І сабінських бранок гожих чаром пойняла своїм,
Щоб у світі став славетний рамнів і квіритів рід,
Плем'я Ромула і Цезар, знаний у потомні дні.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Пристрасть все пліднить довкола, поле й ліс п'янить вона,
Сам Амор Діонин, кажуть, серед нив прийшов у світ.
Поле породило хлощя, а вона взяла до лон,
Серед трав і квітів буйних виплекала ту красу.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Серед лук у жовтих дроках тішать міць свою бики:
Радісно у пору шлюбну, весело живеться їм!
В затінок спішать отари в полоні любовних чар...
І співучий рід богиня хилить під своє ярмо:
Лебедів кликучі зграї на просторі плес ячать,
І дочка Терея плаче серед тополевих віт.
Знай: кохання на́плив буйний будить той солодкий звук.
Не кажи: то жаль і скарга на суворість шлюбних пут.
Спів дзвенить, а я німую — де вона, моя весна?
Чом, як ластівка, не можу вилитись у співі я?
Музу я свою утратив, німувавши довгий час,
Згинув так через мовчання в давнину славетний край.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Невідомий автор

У ТАКТ ВЕСЛАМ

Гей-я! Гребім, веслярі,— хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Владар ласкавий глибин, посміхнувшися лагідним оком,
Бурю грізну́ вгамував і розложисте вигладив море;
Хвиля солона сама під вагою своєю опала.

Гей-я! Гребім, веслярі,— хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Мірним напруженням сил на простір корабель виганяймо,
Море безодняве скрізь із погожим братається небом;
Свіжий вітрець ходовий надимає вітрило воласте.

Гей-я! Гребім, веслярі,— хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Прова нехай, як дельфін, поринає углиб і зринає;
Рівнява хай водяна на руках підіймається вгору;
Сива значи́ться нехай борозна, закипаючи шумом.

Гей-я! Гребім, веслярі,— хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Західний вітре, повій, щоб нам легше гукалося: гей-я!
Море, запінься кругом, розпорошене бризками: гей-я!
Берегу, голос подай, раз у раз озиваючись: гей-я!

Клавдій Рутілій Намаціан

(кінець IV—V ст.)

ПРОЩАННЯ З РИМОМ

Слухай, могутній, мене, подола́нного світу владико —
Риме, до вишніх богів взятий у зоряний круг,
Слухай, кормителю люду і батьку богів невмирущих
(Через твої вівтарі ближчі і ми небесам),
Славлю тебе і, допоки живу, тебе славити буду:
Хто у тобі побував, вік не забуде тебе.
Сонце померкне скоріш у зневажливій пам'яті лю́дській,
Як твої слава і честь наші покинуть серця.
Сяєвом сонячним ти опромінюєш землю розлогу,
Це лише в берег її хвилею б'є Океан.
Феб, мандрівник кругосвітній, для тебе жене свої коні:
Сходить, заходить — і скрізь бачить господу твою.
Кроку твого не задержав гарячий пісок африканський,
Не затрима́ли сніги заходу дальніх земель.
Як тільки може на північ створіння живе розселитись —
Скрізь про чесноту твою чутка пройшла голосна.
Ти племена супротивні з'єднав у родовищі спільнім,
Навіть неволю і гніт їм на добро повернув.
Бо ж поневоленим ти горожанства свого уділяєш:
Світ цей, як був спочатку́, Римом віднині стає.
І пошановані в нас, мовби власного роду початок,
Мати Венера і Марс — римської слави батьки.
Ти, переможець ласкавий, і зброї межу покладаєш,
Вмієш у вдачі своїй Марса й Венеру з'єднать.
Серце собі звеселяєш війною і лагідним миром,
Бореш украй вояків, зборених милуєш ти.
Люди шанують здавен, хто вино їм подав і оливу,
Хто лемешем дорогим землю уперше зорав;
Зносять Пеанові жертви за дивне мистецтво ліка́рське,
Кажуть: за труд життьовий сів між богами Алкід,
Ти ж, незрівнянний, весь світ переміг у тріумфі закону,
В праві єдиному ти людність землі поєднав,—
Божеська шана належить тобі до найдальших народів,
Що миротворне твоє двигають нині ярмо.

Зорі в своїм обертанні, цілий оглядаючи всесвіт,
Не зустрічали ніде царства такого, як ти.
Не спромоглася на те ассіріян прославлена зброя,
Тільки сусіду свого перси звороти могли,
Пáрфян царі і владики тірійські, зроставши по черзі,
Одному тільки один свій накидали закон.
Ти, народившися, був не багатший на люд і на зброю,
Але тверезе чуття, мудрість велителя мав:
Був на війні справедливий, у мирних угодах розважний,—
От і зійшов на верхи в силі і славі своїй.
Влада твоя у світах — за чесноту твою нагорода,
Подвиги зносять тебе вище, як доля сама.
Тяжко трофеїв твоїх полічити окраси високі,
Так неспромога злічить зорі ясні в небесах.
Очі блукають, засліплені храмів твоїх мерехтінням,
Можна подумать: боги там невмирущі живуть.
Чи ж говорити про води вгорі, на повітряних арках,
Навіть Іріди дуга вдержати їх не могла.
Можна сказати: то гори здіймаються небу назустріч,
Колом Гігантів сама Греція б їх нарекла.
То перехоплені ріки ти в мури свої завертаєш:
Жадібні терми твої воду озерами п'ють.
То прохолода удень відсвіжує спеку жагучу:
Солодко струменем тим спрагу суху гамувать.
Але й джерелами власними сам ти рясний понадміру
І самородних криниць досить таїш у землі.
Так із Тарпеї колись прорвалися води гарячі
І від ворожих полків захистом стали тобі.
Нині б вони зоставались, сказав би я: то — випадковість,
Але, зробивши своє, в грунті пропали вони.
Чи ж говорити про зелень дерев під дахами твоїми,
Де полонені птахи навіть узимку дзвенять?
Ця безнастанна весна пом'якшує року суворість,
І на пишноти твої темна не важить зима.

Риме, зведи свої скроні лаврові, забудь свою старість
І, поновивши буття, в кучерях стань молодих.
Хай твій зубчастий кінець золотистою сяє дугою,
Хай блискавичні вогні мече твій щит золотий.
Кривду нехай і нещастя твої забуття поволочить,
Хай затамується біль, згояться рани твої.
Завжди у горі й біді ти щасливого ждав повороту,
З кожної втрати умів взяти пожиток собі.
Так, западаючи, зорі віщують відродження власне,

Так, пощербившися вкрай, місяць являється знов.
Карою впала на Бренна колишня його перемога,
Рабством суворий самніт успіх покутував свій.
Після грізних перемог був примушений Пірр утікати,
Щастя своє бойове тугою збув Ганнібал.
Як усе те, що не може втонути, з великим напором
Рине угору чимдуж з моря бездонного вод,
Як, нахиляючи світоч, ми збільшуєм полум'я кволе,—
Так з лиховісної тьми ясно підносишся ти.
Стій же навік, і закони свої заповідуй століттям,
І не лякайся один Долі судних веретен,
Хоч і минається скоро вже тисячу сто сімдесятий
Неба річний оборот, як заснували тебе.
Хай же майбутні літа пропливають тобі безтурботно,
Поки красує земля, поки горять небеса.
Все те гартує тебе, що захитує інші держави,
А гартуватись в біді — значить воскреснути знов.
Хай же на здобич тобі упадуть племена нечестиві,
Схилиться в порох нехай готів нестриманий люд.
Хай заспокоєні землі несуть тобі знову податки,
Варварські дані нехай сиплються в лоно твоє.
Хай тобі орють над Рейном, і Ніл затопляє долину,
Щоб годувати тебе, владаря й батька свого.
Хай тебе Африка щедра небаченим жнивом втішає:
Грунтом славетна вона,— ти її кропиш дощем.
Хай і латинські лани виповняють засіки пашнею,
І з-під авзонських давил точиться добре вино.
Хай же і Тібр, очеретом убравши себе тріумфальним,
На слугування тобі вигладить хвилю свою
І надбережжя засипле твоє найдобірнішим крамом
Від гесперійських земель, з дальніх заморських країн.

З ЛАТИНОМОВНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Марк Антуан Мюре

(1526—1585)

ДО ПЕТРА ГЕРАРДА

Село моє, споко́ю мій улюблений,
Далекий від тривог земних!
Джерел прозорих безнастанний гомоне
В розкішнім холодку гаїв!
Дерев розложистих шумливі кучері!
Луги перлисто росяні!
І ти, моя самотносте, подру́го дум,
І ти, свята безмовносте,
Якої й пташка не порушить піснею,
Ні пастушок сопілкою,
Як вівці гонить вранці на пасо́вище,
А на́двечір у теплий хлів.
А стіл привітний, щедрий і без вигадок,
Та тра́пеза з звичайних страв,
Не з тих, що вчений кухар повимислює
Про ласого господаря,
А з тих, що мати зварить заклопотана
Для батька й молодих синів.
І ти, полице, не для всіх призначена,
Добірні й дорогі книжки!
І келія, де ліжко тільки міститься,
І сон надходить радісний!
Безпечна стежко до життя блаженного,
Незнана підлоті людській!
Як рвусь до тебе серцем переповненим,
Все інше споневаживши,
Як лину я до тебе, одкидаючи
Усі розкоші Персії,
Омитий в чистім джерелі Ольмеєвім,
Причетний лаврам Фебовим!
Що ж ти, Герарде, ти, якому б тішитись
З криниць, не знаних людові,—
Не йдеш сюди, опалений жадобою
Скарбів та слави марної?

Невже понад усі ті чисті радощі
Підносиш ти життя двірське?
О, ради тих печер святих Лікеєвих,
Що в них бував ти хлопчиком,
Прийми пораду, що тобі нашіптує
Старий і вірний приятель.
А хто тебе від творчих дум відтягує,
На ради тих замкни свій слух,
Як син Лаертів, що на спів підступницький
Мав охоронний віск в ушах.
Не той блажен, хто загрібає золото
Та дивні перли Індії,—
Щасливий, хто малим задовольняється,
Нещасний, хто не знає меж!
Коли в спокóї, сам собі належачи,
Провадиш ти життя своє,
Де те безумство, що тебе примусило б
Кайдани взять невільницькі,
В чужій ходити волі і понижено
Тремтіти перед власником?
Отож порви, порви всі пута, скинь ярмо,
Що так тебе намучило;
Насміться буть щасливим, геть покинь усе,
Що до землі пригнічує.
Літай думками по етеру ясному,
Віддайся духом вічності,
Покинь забави, долю ту розкішницьку,
Що вабить темних неуків.
Коли б мені в свій час, як перша молодість
Цвіла ще на моїх щоках,
Хто старший так вділив би свого досвіду,
Як хочу я вділить тобі,—
То, може, й я б не плакався, що без розуму
Потратив стільки кращих літ!

Стефан Яворський

(1658—1722)

СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО, МИТРОПОЛИТА РЯЗАНСЬКОГО ТА МУРОМСЬКОГО, СЛІЗНЕ З КНИГАМИ ПРОЩАННЯ

В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пестив,
В путь, моє сяйво, ідіть! Втіхо й окрасо моя!

Іншим, щасливішим душам поживою будьте однині,
Інші блаженні серця нéктаром вашим поїть!

Горе мені: мої очі розлучаться з вами навіки
Та й не спроможуться вже душу мою наситить.

Ви-бо єдині були мені нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки, солодко жити було.

Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша,
Ви повсякчасна любов і раювання моє!

Ви просвітили мене, превелебні дали мені титла,
Шану вельможних людей подарували мені.

Нині ж судилось мені — о мій смуток і біль нестерпучий!—
В спомині тільки плекать ті неохмарені дні!

Кволі повіки мої віковічная ніч замикає,
Ваших легких сторінок не турбуватиму я!

Вічності книгу відмінну перед моїми очима —
Скоро до нього прийду — має відкрити господь!

Кожен з сувоїв її свої вчинки й слова відчитає
І по заслузі у ній знайде заплату собі.

Книга господня страшна! На судищі нашім останнім
Кожне злочинство і гріх навіч покаже вона!

В думці її розгортаю: тремтіння пронизує тіло,
В болісним серці стримить тонка і бистра стріла!

Боже мій, отче мій! Ти — невичерпної ласки безодня,
Віри святе джерело, благості вищий вінець!

Ти єси моря, й землі, і найвищого неба владика,
Гори розбурханих вод вмить погамовуєш ти.

Ти управляєш, премудрий, кругами сузір'їв небесних...
Черв нерозумний, ніщо — боже! Тебе я молю.

Згляньсь і в книгу життя запиши моє марне найменння
Кров'ю святою Христа (в нім-бо спасіння моє).

Ви ж, мої книги, писання мої і дім мій,— прощайте!
Праці віддáної плід — бібліотеко, прощай!

Братіє, стáрці і всі пожильці землі,— прощавайте...
Земле — гостино моя, мати моя,— прощавай!

В ніжні обійми прийми смертельне своє порождіння;
Наша душа — небесам, кості належать тобі.

Григорій Сковорода

(1722—1794)

ПОХВАЛА БІДНОСТІ

О блаженна й свята — у́діл мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна і лагідна!
Всім, хто в морі зазнав горя і пагуби,
Супокійная гаване!

О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмі́рені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним.

О щасливий, хто зміг заприязнить тебе,
Хто на ласку твою здався без огляду
І кого на бенкет свій допустила ти,
Ввівши в хату низьку й тісну.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель...
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і камінни́й недуг,
Жовчні болі й пропасниця.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
З котрих сила хвороб плине й кипить у ключ;
Бо немила тобі розкіш неправедна,
Люта мати тривог лихих.

Ні турбота гризька, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочінь моря бурхливого,
Бо ж оселя твоя в тихому падолі,
Човен твій на мілкім брідку.

В твій куток не зорять острах і хитрощі,
І пекельних богинь погляди заздрісні
Не спроможні пойнять дім твій — і Тартаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений,
І здоров'я міцне, і призвичаєне
До побожних трудів серце незламнее
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Та веселість ясна, що з верховин своїх
На глупóту людську дивиться з осміхом,—
От супутники бідності.

Але ті жебраки — як я прославлю їх?—
Що на серці у них прагнення золота,
Ті захланні старці, що до скарбів земних
Так пожадливо горнуться.

Ні, покіль іще ти оком пожадливим,
Мов злиденний той Ір, рвешся до золота,
То й без скринь золотих ти не наблизишся
До правдивої бідності.

Був убогий Христос,— бо зневажав скарби,
Павел був нуждарем, бо не жадав утіх,
Не в старчачих торбах, бідносте, ти живеш —
В серці чистім і праведнім.

* *
*

От вона, молодість року! Природи лице оновилось,
Радо підняв хлібороб звичної праці тягар.
Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській,
Саду пильнує свого, ниви свої засіва.
Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
Хто залюбки обробив ниву душевну свою.
І нерозумний не раз утішається благом тілесним,
Старість немудра, проте, щастя не може дознать.
Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,
І не барися полоть, як де недобре зійшло.
Все повиполюй мерщій, де ожина і терен пробились.
Знай, що багатство глушúть слова господнього ряст.

Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням,
Бога не у́зрить вовік, хто засмітив почуття.
Де височіє кедрина, сокирою там поорудуй,
Знай: відкидає господь горді від себе серця.
Ще ж уважай: і на доброму древі, бува, наростає
Пагоння вовче, лихе — геть пообрубуй його!
Бо хто багато священних книжок прочитає, у того
В серці несита пиха і славолюбство росте.
Все непутяще поли, а добрі рослини викохуй,
І щонайперше плекай квітку святу чистоти.
Як він горить, променіє, той вицвіт незаймано чистий!
Відай: найбільше Христа тішить його аромат.

ЕПІГРАМА

Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера;
З нею — її Купідон; слово зухвале — в устах:
«Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,
Всі перед берлом моїм хиляться люди й боги».
Мовила. Музи на те: «А над нами, богине, не владна.
Наша святиня не ти, наша любов — Гелікон».

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ ТОМАРИ

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу, року нового почин;
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,
В цей народитися день. Добра то провість тобі.
Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків народився,
Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь,
Перший і розумом сильним і перший тим даром природним,
Що потребує його врода тілесна твоя.
Благословення тобі, первакові, послала природа,
Що для молодших дітей мачуха гостра була.
Так і спорудник всесвітній, створивши Адама найперше,
Єву потому створив, меншу в любові його.
Радо вітаю тебе, що стільки добра тобі да́но:
Досить на частку твою бог милосердний поклав.
Тільки ж гай-гай! Як багато тобі доручив сотворитель,
Згодом немало і сам схоче від тебе узять.
Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
І не з наймення лише, будь і ділами Василь.

З РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Олександр Пушкін

(1799—1837)

ДО ***

Ні, не питай, чому тужлива дума
Серед забав оповива мене,
Чому мій зір блукає, повен суму
Чому життя не надить чарівне.

Та й не питай, чому навік душею
Я розлюбив веселість і любов.
І жодної не назову своєю:
Хто раз кохав, не покохає знов,

Хто щастя знав, той щастя не зазнає.
Коротка мить — і радості нема.
Від юних днів, від пестощів і раю
Нам тягота лишається сама.

ДО ОВІДІЯ

(Уривок)

Овідій, я живу край берегів смутних,
Що ларів їм своїх прабатьківських, старих
Ти в давні дні приніс і попіл свій зоставив.
Твій безпорадний плач країну цю прославив,
І ліри ніжний звук іще не занімів:
Твоєю славою ще повен шир степів!
Як живо у мою ти вкарбував уяву
Смутного вигнання пустелю неласкаву,
Похмурий неба схил, нетанучі сніги,
І коротко теплом розцвічені луги.
Як часто, струн твоїх вчарований гудьбою,
Я серцем мандрував, Овідію, з тобою.
Я бачив човен твій у шумі бурунів
І котви, кинені край диких берегів,

Де жде співця жаги погибель і заглада.
Там голий степ кругом, горби без винограду.
Породжені в снігах задля страхіть війни,
Одважні Скитії холодної сини
Ждуть тільки здобичі, укрившись за Дунаєм,
І нападу гроза тяжить над цілим краєм.
Немає впину їм. По річці вплав пливуть
І по льоду дзвінкім торують хижу путь...

ЛИСТ У СИБІР

На глибині сибірських руд
Терпіть у гордому мовчанні:
Не пропаде ваш скорбний труд
І дум високих поривання.

Незрадна темних мук сестра,
До вас прилинувши, надія
Теплом і мужністю повіє...
Настане радісна пора:

Братерство і любов у ній
Крізь грати пройдуть і твердині
Так, як у нори ваші нині
Проходить вільний голос мій.

Залізні пута опадуть,
Темниці рушаться, і воля
Заблисне вам на виноколі,
І меч брати вам оддадуть.

* *
*

Що в імені тобі моїм?
Воно замре, як сплеск бентежний
Об камінь дальній надбережний,
Як шелест у гаю нічнім.

Воно між пам'ятних листків
Зоставить слід незрозумілий,
Як візерунок на могилі
Із мертвих чужомовних слів.

Що в ньому? Глибоко й давно
Забуте у нових поривах,
Душі твоїй не дасть воно
Ні дум, ні споминів щасливих.

Та в день журби, в самотині,
Його крізь тугу прокажи ти,
Промов: є серце, де мені
У спогаді припало жити.

ДО ВЕЛЬМОЖІ

Як від північних пут розковуючи світ,
Зефір, струмуючи, свій принесе привіт,
Як молодим пушком зазеленіє липа,
До тебе, лагідний нащадку Арістіппа,
До тебе я з'явлюсь, у твій славетний дім,
Де циркуль і різець із пензлем чарівним
На твій учений клич з'являлися, слухняні,
Щоб утворить дива мистецтва незрівнянні.
Ти знаєш ціль життя. Щасливий чоловік,
Ти для життя живеш. Свій довгий ясний вік
Ще замолоду ти умів оздобить гойно,
Шукав можливого і розважавсь пристойно,
Спізнавши всю вагу і рангів, і забав.
Царицин посланець до Розуму й Держав,
З'явивсь ти у Ферней, і цинік посивілий,
Привідця дум і мод примітливий і смілий,
Плекаючи свій чар на Півночі глухій,
Віддав тобі поклін передмогильний свій.
Ти ще спізнав його веселість пустотливу
І лестощі тонкі, земних богів поживу.
З Фернею рушивши, побачив ти Версаль,
Не пориваючись очима в темну даль;
Все раювало там. Арміда новочасна
Давала гасло всім і бавилася красно,
Не знаючи, який судився у́діл їй,
А з нею тішився весь круг її двірський.
Розкоші, Тріанон... як можна те забути?
Та не знемігся ти від любої отрути,
Ти хтів учитися. У гу́рті неяснім
Ти замикавсь тоді, і за столом твоїм
То речник промислу, то вільнодум зухвалий,

Мостився Дідерот на свій триніг несталий,
Перуку з голови у захваті скидав
І проповідував. І мовчки наслухав
Ти до нестримних слів атея чи деїста,
Як скит до голосу атенського софіста.
Та Лондон звав тебе. Твій погляд розпізнав
Подвійну течію його державних справ:
Тут натиск огняний, там відбиття суворе,
Ладу́ державного нечувані опори.

Але над Темзою, занудившись, либонь,
Ти далі мав пливти. Та бистрий, як огонь,
І сам, як Фігаро, нестриманий порою,
Веселий Бомарше майнув перед тобою.
Він розгадав тебе. Його живих речей
Про ніжки точені, про полумінь очей
Заслухувався ти і марив про країни,
Де сонцем спалене життя солодке лине,
Немовби юнака жагучий дивний сон,
Де на́двечір жінки виходять на балкон
І, зневажаючи чоловіків тубільних,
Чужинців зваблюють, зальотників свавільних.
В Севілью ти помчав, збентежений украй.
Незрозумілий світ, благословенний край!
Хвилюють лаври там, там помаранчі спіють...
О, розкажи ж мені, як там жінки уміють
Любов з побожністю спокусливо єднать,
Із-під мантильї знак умовлений подать;
Скажи, як лист летить поза віконні грати,
Як тітку золотом там можна присипляти,
Скажи, як молодий коханець уночі
Тремтить під вікнами в широкому плащі.
Все відмінилося. Ти бачив напад бурі
І розум в по́лоні неситих серцем фурій,
Свободи грізної несхиблений закон,
Під гільйотиною Версаль і Тріанон
І жахом без кінця заступлені забави.
Перетворився світ під гук нової слави.

Давно замовк Ферней. Вольтер, зичливець твій,
На знак мінливості народів і подій,
Не заспокоївшись у смертній домовині,
Із склепу в но́вий склеп подорожує й нині.
Барон д'Ольбах, Марле, Гальяні, Дідерот,

Енциклопедії скептичний весь комплот,
І гострий Бомарше, і Касті твій безносий —
Всі, всі минулися. Їх гомін стоголосий
Пірнув у забуття. Поглянь: встає нове,
В свою чергу, росте і радісно живе.
Недавні свідки бур, погрому і падіння,
Ледве отямившись, новітні покоління
Гіркому досвіду дають запізній лад
І зводять підсумки прибутків і витрат.
Їм годі бавитись, обідати в Теміри,
Про вірші спорити. Звук голосної ліри,
Звук ліри Байрона порушить їх не міг.

А ти лишився, як був. Ступлю на твій поріг —
І враз перелечу я в пору Катерини,
Малярство, статуї, і садові куртини,
І шафи книжкові — все свідчить тут мені,
Що спілка з музами твої скрашає дні,
Що тиша тут ясна і самота чудова.
Я слухаю тебе. Невимушена мова
Ще віє юністю. У красоті земній
Ти замилований. Чарують погляд твій
Струнка Аляб'єва і ніжна Гончарова.
Серед мистецьких див Кореджія й Канови
Ти забуваєш сум нудних земних турбот
І згорда дивишся на той круговорот
Тривог і мирних днів безкраїх, невгомонних.
Так, в холодку альтан та вілл білоколонних,
Лишивши мир тривог, леліючи спокій,
Вельможні римляни стрівали захід свій
І здалека до них то ветеран похилий,
Диктатор стомлений, то консул повносилий
З'являлися спочить до тихих, світлих брам,
Щоб знов віддатися негодам і трудам.

ТРУД

Мить пожадана прийшла: довершено труд многоденний!
Що ж то за сум, не збагну, потай тривожить мене?
Чи, докінчивши роботу, стою — непотрібний поденщик,—
Взявши заплату свою, іншим турботам чужий?
Чи мені шкода труда, мовчазного супутника ночі,
Друга ясної Зорі, друга пенатів святих?

ПОЕТОВІ

Поете, не зважай на лестощі народу!
Хвалінь і захвату мине хвилинний шум,
Почуєш блазня суд і черні дикий глум,
Але байдуже стрінь той вихор і негоду.

Ти — цар. Шануй свою самотність і свободу,
Прямуй, куди тебе свобідний манить ум,
Виношуючи плід дозрілих творчих дум,
Не сподіваючись на людську нагороду.

Вона — в душі твоїй. Ти сам свій вищий суд,
Сам найсуворіше ти свій цінуєш труд.
Ти ним не гребуєш, о майстре гордовитий?

Не гребуєш! Нехай же люд його ганьбить
І на вівтар плює, де твій огонь горить,
І прагне в нéстямі триніжок твій розбити.

* *
*

Ехо, німфа безсонна, блукала по луках Пенея.
Феб, як побачив її, жаром до неї зайнявсь.
Німфа плід понесла від захвату бога-коха̀нця:
Між гоміннливих наяд в муках вона привела
Доню кохану. Її спеленала сама Мнемосіна;
В хорі богинь-пієрід діва химерна зросла,
Пам'яті сталій покірна, з чутливою̀ матір'ю схожа;
Подруга муз, на землі Римою̀ зветься вона.

* *
*

Флейта добірна, Теон опочив тут. Провідника хору —
Віком підбитий сліпець, Скірпал колись породив
І у натхненні назвав порождіння Теоном. На учтах
Солодко Вакха і Муз лагідний славив Теон.
Славив і Ва́тала він, красуна молодого. Прохожий,
Поуз могилу йдучи, мовиш: «Теоне, вітай!»

* *
*

Exegi monumentum...

Я пам'ятник собі поставив незотлінний,
До нього вік людська не заросте тропа,
Що перед ним чоло і камінь непоклінний
Александрійського стовпа?

Ні, я не ввесь умру. У лірнім заповіті
Душа переживе видимий мій кінець,
І славен буду я, допоки в білім світі
Лишиться хоч один співець.

Полине гомін мій скрізь по Русі великій,
І знатиме мене усяк її язик,
І гордий внук слов'ян, і фінн, і нині дикий
Тунгуз, і степовий калмик.

І довго житиму я в пам'яті народу,
Що добрі почуття я лірою плекав,
Що в мій суворий вік я звеличав свободу
І за подоланих благав.

О музо! наслухай господнього веління:
Не прагнучи вінця, оподаль від борні
Стрівай байдужістю і осуд, і хваління,
І блазня присуди дурні.

Михайло Лермонтов

(1814—1841)

БАЖАННЯ

Чому я не ворон, не птах степовий,
  Що майнув наді мною, прудкий?
Чому я у небі не можу ширять
  І саму лише волю плекать?

На захід, на захід полинув би я,
  Де цвітуть моїх предків поля,
Де в замку пустельнім, в туманах гірських
  Тліють кості занедбані їх.

На давній стіні — там їх щит гербовий
  Та заржавлений меч сталевий...
Я став би літать над мечем, над щитом,
  Обмахнув би я порох крилом.

Шотландської арфи б торкнув я струну
  І збудив би в склепінні луну;
Збудивши її, тільки б сам наслухав,
  Як під дахом той гомін вмирав.

Про що́ те маріння, що голос благань
  Проти долі твердих рокувань?
Між мною і краєм забутих батьків
  Простелилися плеса морів.

Останній нащадок по славних дідах
  У чужинних марніє снігах.
Хоч тут народився, я тут серцем чужий...
  О, чому я не птах степовий?

СОНЕТ

Я пам'яттю живу і мріями старими;
Видінь минулого передо мною рій,
І поміж них усіх далекий образ твій,
Як місяць уночі між хмарами важкими.

Страждаю раз у раз в обладі я твоїй:
Чаклунським усміхом, магічними очима
Мій дух мов путами окутий сталеви́ми,—
Та марне я терплю. Самотність — у́діл мій.

Ти не гордуєш, ні! палким моїм коханням,
Та раз у раз чужа томлінням і благанням;
Так з мармуру кумир на березі морськім

Стоїть, край ніг йому солона хвиля грає,
А він, у божестві затоплений своїм,
Не слухає її, хоча й не відтручає.

ПАРУС

В блакитному тумані моря
Біліє парус самітни́й.
Чого шука він в тім просторі?
Чом в рідні́м краї він чужий?

Лютує хвиля, вітер грає
І щогла гнеться і тріщить;
Та й там він щастя не шукає,
Та й не од щастя він біжить.

Вода під ним — блакить прозора,
Над ним — проміння виграє,
А він благає бурь у моря,
Немов спокі́й у бурях є.

КАЗБЕКУ

На північ їдучи далеку
Із теплих та чужих сторін,
Кавказу вартовий, Казбеку,
Тобі складаю я поклін.

Вповиті білою чалмою
Чоло і вид старечий твій,
І не торкне твого спокóю
Людини гордий неспокій.

Та серця тихого моління
Хай скелі віднесуть твої
До ніг Алли, у край проміння,
Де грають зоряні рої.

Хай прохолоду день постеле,
Молю, на жовтий пил доріг,
Щоб я у спаленій пустелі
На камені спочити міг.

Молю, щоб буря не спіткала
У громі й бойовім огні
В тісних ущелинах Дар'яла
Мене на змученім коні.

Та єсть іще одне бажання,
Душа тремтить... Як оповім?
Що, коли я за дні вигнання
Забутий у краю своїм?

Чи стріну там тісні обійми,
Колишній чи знайду привіт,
І як братерство давнє прийме
Товариша забутих літ?

Чи вже серед могил холодних
Я наступлю на кості тих
Палких, веселих, благородних,
Що мій ділили юний сміх?

О, коли так, мерщій снігами,
Казбеку, замети — молю —
І порох мандрівний світами
Розвій без серця і жалю.

* *
*

Як небо, зір твій променистий —
Емалева блакить;
Як поцілунок, голос чистий
І тане, і тремтить.

Єдиний звук твоєї мови,
Єдиний погляд твій,
І я віддать за те готовий
Кинджал грузинський мій.

І він порою любо грає,
Привабливо дзвенить;
На дзвін його душа палає
І в серці кров кипить.

Але мені навік остили
Війна і гук боїв,
Як я почув твій голос милий
І погляд твій зустрів.

ПОЕТ

Ясніє мій кинджал в оздобі золотій,
Холодна і несхибна криця,
І криє гарт його нещадний, бойовий,
Старого сходу таємниця.

Він верховинцеві товариш вірний був,
І, не питаючи заплати,
В боях йому не раз поваги роздобув,
Скривавивши ворожі шати.

Забаві він годив, немов слухняний раб,
На глум — дзвонив грізни́м докором,
Оздоба дорога в той час йому була б
Ганебним і чудним убором.

Господар ліг в бою, його ж на трупі взяв
Козак із Терської станиці,

І потім довго він занедбаний лежав
Серед непотребу в крамниці.

І нині без піхóв, побитих у війні,
Героя приятель незрадний,
Повис як забавка у мене на стіні,
Знеславлений і безпорадний.

І нині вже ніхто в досвідчених руках
Не оберта його пестливо,
І напису на нім з побожністю в очах
Не перечитує гордливо.

Поете! Чи не так за нашої доби,
Забувши ýділ свій високий,
Всю міць свою зміняв ти на земні скарби —
Все те, що мав у давні роки.

Бувало, на луну речей твоїх палких
Вставали вояки голінні,
Твій вірш — то келих був на учтах гомінких,
Кадило в храмовім склепінні.

І мов господній дух — наказ юрбі німій —
Шугав, могутній і розлогий,
Як горожанський дзвін на башті вічовій
У дні напасті й перемоги.

Та надокучив нам суворий твій язик,
Нас тішить золота омана;
Наш вік, старіючи, немов красуня, звик
Ховати зморшки під рум'яна.

Пророк осміяний, чи ти постанеш знов?
Чи, нерішучий і тверезий,
Не вирвеш марного із золотих піхóв
Свого заржавленого леза?

ПРИСВЯТА ПОЕМИ «ДЕМОН»

Тобі, Кавказе, царю гір земних,
Я віддаю оці недбалі рими,
Благослови їх як дітей своїх

І отіни верхами сніговими.
Від юних літ я до узгір твоїх
Прикутий долі путами міцними.
На півночі, в землі тобі чужій,
Я серцем твій, я скрізь і завжди твій.

Колись мене дитиною малою
Твої стежки до верховин вели,
Всякчас повитих млистою чалмою,
Як голова прислужників Алли;
Там вітер вольний ходить самотою,
Там ночувать злітаються орли.
До них і я стремив свій лет примарний;
Я з ними був, їх приятель надхмарний.

Багато відтоді минуло літ,
І знов прийшов я у твої міжгір'я;
І як колись дитині, твій привіт
Ласкавий був і в темні дні зневір'я.
Вигнанцеві відкрився інший світ;
Забулось лихо, надійшло примир'я.
І от, серед полуночних снігів,
Тобі мій спомин і тобі мій спів.

ПАМ'ЯТІ О. І. ОДОЄВСЬКОГО

1

Я знав його; ми мандрували з ним
У горах сходу, тугою вигнання
Ділившись дружно; та у рідний дім
Вернувся я, і час поневіряння,
Призначений недолею, пробіг;
А він ясної не діждався хвилі,
Під військовим наметом у знесиллі,
Підточений недугою, поліг,
Пішов од нас і виплекать не встиг
Ще не дозрілих творчих пориваннів,
Гірких жалів і марних наріканнів.

2

Він народився для них, для тих надій,
Поезії і щастя. Та бентежний
З одінь дитячих вирвався як стій
І кинув серце в океан безмежний —
І світ не зглянувсь, бог не врятував...
Але ніколи в життьовому тру́ді
Серед людей і в степовім безлюдді
Він добрих почувань не утрачав:
Дитячий сміх його не покидав,
Сердечна мова, гра очей блакитна
І в гідність людську віра непохитна.

3

Самотен стих палкого серця бій...
Хай спокій буде з ним, мій любий Сашо,
Під укриттям важким, в землі чужій
Хай тихо спить воно, як приязнь наша,
Похована у пам'яті моїй.
Ти вмер спокійно, без жалю і суму,
Як і багато хто. Таємну думу
Застигле укривало ще чоло,
Як вії сном довічним сповило,
І що сказав ти на смертельнім ложі,
Ніхто із нас повідати не зможе.

4

Що то було? Привіт товаришам
Чи до отчизни скорбне накликання?
Нестерпний жаль за молодим життям
Чи просто зойк останнього страждання —
Хто скаже нам! Твоїх останніх слів
Глибока мисль, хоч повна безнадії,
Згубилася. Думки твої, і дії,
І наміри розтали без сліда́,
Немовби хмар осінніх череда:
Заблисне враз на сонці — і зникає...
Куди вона і звідки?— хто спитає...

5

І знаку в небесах нема по ній,
Як по дитячій муці гарячковій,
Як по буянню заповітних мрій,
Не звірених ні дружбі, ні любові.
Не все одно? Хай забуває світ
Життя твоє чуже і припадкове.
Нащó тобі терни його обмови
І похвали його даремний цвіт?
Ти не служив йому... З юнацьких літ
Ти ухилявся пут його лукавих:
Любив ти моря шум, імлу степів ласкавих

6

Та вищерблений верх гірських кряжів...
І край твоєї темної могили
Усе, чим тішився ти і що любив,
Так незрівнянно доля сполучила.
Синіє степ, і сніговим хребтом
Кавказ його німоту обіймає,
Над морем він, схилившися, дрімає,
Мов вєлетень над дорогим щитом,
І гомін хвиль мандрівних наслухає;
А море Чорнеє шумить, не замовкає.

1-Е СІЧНЯ

Як часто в натовпі, в безладній метушні,
Як на моїх очах немовби у півсні,
  Під гук музúки безупинний,
Під шепіт навісний заучених речей
Рябіють постаті набридливі людей,
  Пристойні і тупі личини;

Як дотикаються холодних рук моїх
Недбало й сміливо вродливиць городських
  Віддавна нетремтячі руки,—
В кружінні зграйному на око я тону,
А сам викохую я мрію осяйну
  І чую літ минулих звуки.

А як забудуся хоч на коротку мить,
Щезає все кругом: душа моя летить,
Мов птах із хатньої темниці...
І я уже дитя, і бачу в сні моїм
Місця укохані: високий панський дім,
Сад і занедбані теплиці.

Травою, куширем поріс широкий став,
А по той бік село, і над ланами встав
Туман, туман, де скинеш оком.
В алею входжу я; крізь дерева́ горить
Вечірня заграва, і жовтий лист шумить
Під боязким і тихим кроком.

А туга налягла на душу вже мою,
Про неї мислю я, і мрію, і люблю,
Люблю її, моє маріння,
З очима я́сними, мов огнева блакить,
З рожевим усміхом, мов усміх верховіть
У сяйві першого проміння.

Держави дивної всесильний волода́р,
Я довго так сидів — і не минув той чар:
Я ще живу в моїй омані
Під бурями жаги та сумнівів-борінь,
Як свіжий острівець між водяних пустинь
У неогляднім океані.

Коли ж прокинусь я і видиво ясне
Під гамір натовпу розвіється й майне,
Непрошене і незбагну́те,—
Як хочеться мені стлумити радість їм
І в очі кинути їм віршем ста́левим,
Гірким від жовчі і отрути.

* *
*

На пута суворі,
На гомін привабливий бала
Степи неозорі
Украйни вона проміняла.

Та півдня палкого
Собі залишила приміту
Серед крижаного,
Серед невблаганного світу.

Як ночі Украйни
У сяєві зір таємничих,
Доховують тайни
Слова її уст чарівничих.

Як обрії сині —
Очей її полиск і сяння;
Як вітер пустині —
Жагуче її милування.

І стиглістю сливи
Рожеве обличчя зоріє;
І сонце пестливе
У кучерях їй золотіє.

І, молячись щиро
За прикладом рідного краю,
Незайману віру
У серці дитячім плекає.

Як люд її рідний,
Не жде від чужинця опори;
Безмовно і гідно
Терпи́ть і знущання, і горе.

На погляд зухвалий
Не займеться враз потаємно;
Звикає помалу,
Зате й не розлюбить даремно.

* *
*

З дубової гілки зірвався листочок незнаний
І в степ покотився, суворими бурями гнаний,
Засох і зів'яв він од холоду, спеки і горя
І от докотивсь наостанку до Чорного моря.

Край Чорного моря чинара розкидала віти,
І вітер літає до неї в гіллі гомоніти;
На вітті зеленому райські гойдаються птиці,
Співають пісень їй про славу морської цариці.

І кволий мандрівець до кореня їй припадає,
З глибокою тугою захисту молить-благає,
І каже їй так: «Я дубовий листочок нещасний,
В суворому краї розцвів та й опав я дочасно.

Давно я світами без цілі блуджу самотою,
Засох я від спеки, зів'яв я без сну й супокою;
Укрий подорожнього в шаґу свою смарагдóву,
За те не одну я повім тобі повість чудову».

«Нащо ти мені?— молода йому мовить чинара.—
Ти жовтий, зів'ялий і листю моєму не пара.
Ти світу набачився? Та що ті казки і билиці?
Мені надокучили співи і райської птиці.

Іди собі далі, мандрівче, тебе я не знаю,
Я в пестощах сонця, для нього живу й процвітаю;
І віття своє підіймаю у небо просторе,
А корінь мій миє студеною хвилею море».

ПРОРОК

Відколи вічний дав суддя
Мені всевідання пророче,
Сторінки злості й зопсуття
Скрізь увижають віщі очі.

Я скрізь любов вістити став
І правди чистої науку,
А темний люд на мене зняв
Озброєну камінням руку.

Утік із міста я, нагий,
Жалоби попелом укритий,
І от в пустелі кам'яній
Живу, господнім даром ситий.

По слову вічного, земне
Мені покірне там створіння,
І зорі слухають мене
І сиплють радісне проміння.

Коли ж по вулицях міських
Іду поспішною ходою,
Старих я чую прикрий сміх
І слово, значене хулою:

«Дивіться, діти, приклад вам:
Був гордий, розійшовся з нами,
Хотів запевнить нас, що сам
Говорить бог його устами.

Дивіться ж, діти, онде він,—
Який похилий і знебулий,
Похмурий, темний, як зігнули
Його зневага і прокляття!»

* *
*

Не плач, не плач, моє дитя!
Не вартий він твого страждання:
Він не беріг твого чуття,
Утіхи прагнув від кохання.
А в Грузії у нас ачей
Доволі юнаків знайдеться;
Ясніший промінь їх очей
І чорний вус густіше в'ється.

Із дальніх, із чужих країн,
Принесений сюди війною,
Шукав гучної слави він,—
Так що ж він міг знайти з тобою?
Він в золото тебе вбирав,
Вік присягавсь тебе любити,
І пестощі він цінував,—
Та сліз не міг він оцінити.

Петро Бутурлін

(1859—1895)

ЛУКСОРСЬКИЙ ОБЕЛІСК

Кругом Париж — як море гомінливе;
Бульварів плеск, очей і вікон блиск,
І в тих нуртах — Луксорський обеліск
Стоїть самотній, замкнено-тужливий.

Він бачить Ніл і стовороті Фіви,
Де тиша й сон, незнаний люду тиск,
І тільки Ра, легкий крилатий диск,
З небес родючі озирає ниви.

Він пам'ятає сиву давнину
І фараонів славу голосну —
Льонові шати і полки залізні;

І щастю людському не вірить він,
Бо знає: згодом у новій отчизні
Стоятиме серед німих руїн.

ШЕВЧЕНКОВА МОГИЛА

Над степом зноситься гора-могила;
Земне з землею поєдналось в ній;
Одвічний сон, нерушний супокій
Знайшла собі тут знівечена сила.

Але що смерть?— Як пісня легкокрила,
Мов вітер вольний в спеці осяйній
Несе в майбутнє огневий напій,
Що ним минувшина жила й міцніла.

Побожний гостю! Припади чолом,
З душі зринає радісний псалом,
Хоча від сліз і туманіють вії.

Там дід Дніпро і степ без берегів,
А тут гора, розлогий шум гаїв
І хрест, як символ муки і надії.

Іван Бунін
(1870—1953)

ЄГИПЕТ

Джерело дня і владарю богів,
Амоне-Ре! Я — Сет, я бог пустині.
Мій славний вороже! В моїй країні
Ти панував десятками віків.

І човен твій в високім небі плив,
І фіміам тобі курився в долині,
А я дивився, я йшов — і де він нині,
Той незатертий слід твоїх трудів?

Безносий сфінкс в околиці Мемфіса,
Могутніх статуй вищерблені риси,
Дрімливий Ніл, окрадений Луксор,

Та обеліск в розпеченій блакиті,
Та на плиті обвітреній, розбитій
Гієрогліфів плутаний узор!

КАМІНЬ КААБИ

То яспіс був. Мов цвіт весни в садах,
Дар найдорожчий райського Джінната,
Мов льодовців сліпучо-синя шата
На визублених крем'яних шпилях.

Його людині заповів аллах,
Щоб не була така слізьми багата,
І горніх янголів чота крилата
Під храмовий його поклала дах.

Полинув люд на блиск його перловий,
Та зойки рвалися, ридало слово,
Сердець зневажених скорботна дань,

І змила туга неземні поваби,
І чорний став од смутку і страждань
Ти, найясніший яспісе Кааби.

Валерій Брюсов

(1873—1924)

МИ

В морі широкім, розбурханім світі
Ми — сплески найвищих валів.
Солодко й чудно теперішнім жити,
Надією повниться спів.

Браття, віддаймося морю шумно́му,
Звитяжцями вийдем з боїв,
Нам сумнів незнаний, нам жах невідомий,
Ми — сплески найвищих валів.

НАПОЛЕОН

Так, на шляху племен і років,
На попелі зотлілих літ,
Твоїх важких і певних кроків
Лишився незатертий слід.

Мов велетень, із криці литий,
Ти, долі непомильний суд,
Не міг іти і не гнітити,
І не кривавить смертний люд.

Все, що вдавалось поколінням,
Все, що виводили віки,
Ти руйнував одним велінням,
Єдиним порухом руки.

Ти щастя взяв собі в обладу,
Примусив слугувать тобі,
І всю свою всесвітню владу
На карту ставив в боротьбі.

Від слави вірної сп'янілий,
Ти йшов, валив міцне, слабе,
І стало під кінець несила
Самій землі носить тебе.

Світ випростався, і ти, безвладний,
Як лист, на вітрі знявся сам,
Подався в далеч безоглядну
І впав серед бескетів, там,

Де на незміренім просторі
На тебе ждав, одколи світ,
Піднесений з безодні моря
Підніжжям гордим твій граніт.

БЛУДНИЙ СИН

Так отрок Библии, безумный
расточитель...
А. Пушкин

Невже, пройшовши путь відлюдну,
Побачу я мій отчий дім
І упаду, як син розпутний,
Підбитий соромом гризьким?

Я вийшов звідси, повний віри
(Так, як на влови йдуть стрільці),
Я снив про вас, красуні Тіра,
Про вас, сідонські мудреці.

І от, чого я хтів, настало,
Я бачив все, всього дійшов,
І серце в пестощах буяло,
І розум в золоті промов.

Та з рук пустив я скарб безцінний,
Всі келихи отрут допив,
І знов — убогий і злочинний —
Утік на простір лук і нив.

І радісно в нічнім спокою
Свою самотність привітав,

Упився срібною росою
Холодних і зцілющих трав.

І враз таким безповоротним
Мені з'явився рідний дім
З димком легким і безтурботним
Над нашим річищем сухим,

Де в свій дитинний вік відрадний
Носив я в серці скарб чуття,
Все, що розвіяв марнотратно
По буйних бе́нкетах життя.

Коли б то знов на ті дороги,
До літ дитячих повернуть
І без турботи, й без тривоги
В житті бездумнім потонуть.

ЮЛІЙ ЦЕЗАР

Вони кричать: за нами право,
Вони кленуть: ти бунтівник.
Ти стяг війни підніс кривавий,
На брата брата ти подвиг!

А ви, ви, консули,— безвинні?..
Чи ж то не ваших вчинків плід?..
Здається, й брукове каміння
Кричить про ваш нестерпний гніт!

Ви радите: права народу,—
Підтримуй мир, за спокій стій,—
Коли у вас Мілон і Клодій
На вулицях заводять бій.

Ви мовите, що я зухвало
Сенатові перечу й вам,—
Самі віддавши на поталу
Весь Рим Помпеєвим списам.

Коли б ще на труну законів
Побідний склали ви трофей,

А то клейноди легіонів
Парфянських веселять дітей!

Ереб давно вас жде-голосить,
Розвійтеся ж, як марний сон!..
Я кинув жереб свій і — досить —
Сміліш, мій коню, в Рубікон!

ДО ЗАДОВОЛЕНИХ

Мене пече несвітський сором
Від привітальних ваших слів,—
Яким дивитиметься зором
На сяєва прийдешніх днів?

Ви раді радістю худоби,
Вам тільки б латочку трави,
Зайдете, наб'єте утроби —
І ситі, і блаженні ви!

Прекрасний в громі тиранії
Неситий цар Асаргадон,
Прекрасний океан стихії,
Що мчить і трощить царський трон.

Та сором і ганьба без міри,
Як замість моря — став і твань,—
Не блискавка — полудня сіре,
Не форум — зала для зібрань.

Ви, діти днів, пойнятих жаром,
На плем'я кволе і дрібне
Вставайте бурею, пожаром,
Крушіть життя і з ним мене!

СКАРГА ГЕРОЯ

Нас так мало, так мало з породи могутньої
Нездоланних бійців, що рушали під Трою;
Про ті герці страшні, про ту пору славутнюю
Навіть чудно і згадувать нині герою.

Агамемнон від зради упав під наругою,
Оілеїв Аянт — від грізно́ї богині,
Теламонід безумний розбитий недугою,
А Патрокл і Ахілл сплять давно на чужині.

Де ви, друзі мої? Одіссею досвідчений,
Так безславно живеш ти в Ітаці нікчемній,
Тевкр утік і народ свій покинув незлічений,
Син Тідеїв пішов десь у безвісті темні.

Тож як стрінемось ми серед люду безродного,
Ми, що звикли вже жить між юрбою дрібною,—
Враз підносимо зброю один проти одного,
Щоби душу потішити в рівнім двобої.

ЕНЕЙ

До Картагенських веж незнаних
Прибитий бурями в полон,
Я у розкошах ненастанних
Провадив дні, як дивний сон.

І як дозволили богове
Блаженство нам, наземній тлі,—
В ті дні жаги, в ті дні любові
Я був щасливим на землі.

Усе життя в такій неволі,
Рабом цариці все життя,
Чи може бути краща доля
І горя краще забуття?..

Стояла ніч над сонним містом...
Огонь кохання одбуяв...
На ложі царськім позлотистім
Я край Дідони задрімав.

Я пам'ятав її зітхання,—
Весь по́рив наш, немов у сні,—
Гарячих персів хвилювання
І руки сплетені й тісні.

І от ударив світ раптовий,
Окрилений почувся крок,—
Над ложем ранковим любові
Стоїть з жезлом кіленський бог.

— Вставай, породження богині!
Ти спиш, але не сплять боги:
Твій уділ — донести святині
На інші славні береги.

Земна жага,— що їй в герої?
Не піддавайся чарам слів!
Ти маєш для нової Трої
Зростити люд богатирів.

Священна воля Громовержця,
Скорися їй, пливи звідсіль
До меж італьських, вирви з серця
Жаги квітчастий чад і хміль.

Сказав — і зник, як блискавиця,
Погас, завмер за звуком звук.
І враз покликала цариця
Мене в обійми ніжних рук.

Та я одкинувся, суворий,
Уста і очі відхилив...
А вранці ріг співав прозорий
І флот у край Сатурна плив.

ПОЕТ ДО МУЗИ

Я весь свій вік одвікував у зраді,
Я стяг свій часто кидав в боротьбі,
Незрадно лиш твоїй корився владі
І вірний був тобі.

Зачувши голос від вершин незнаних,
На поклик владний я до тебе йшов;
Устами одривавсь од уст коханих,
Щоб буть з тобою знов.

В степу широкім, під легкою тінню
Рожевих хмар, під тихий шум ланів
З твоїх зітхань і власного тремтіння
Снував я ніжний спів.

В тортурах пристрасті, в огні жадання,
Життя віддавши по́ривам грізни́м,
Я знав, я знав, що муку і кохання
Тобі переповім.

І як конала та на ложі смерті,
Що мрії всі я з нею звик ділить,
Крізь тугу й жаль я відмічав, упертий,
Всі риси, кожну мить.

Палаючи в нестерпному стражданні,
Любовно оглядаючи курок,
Втішався я, що із свого признання
Тобі сплету вінок.

Чи то життя мене широке надить,
Чи маю йти я в темряву нічну,
Душа моя вовік-віків не зрадить
Тебе, тебе одну.

ГІМН АФРОДІТІ

Гімни складатиму вік несмертельній і світлій богині.
Ти, Афродіто,— Любов, ти цариця одвіку й донині.
Квітом троянди ласкавим твої вівтарі ми вінчаєм,
Радісно чо́ло твоє і твій сміх безтурботний вітаєм.

Правду віщують яку твій погляд і сміх загадковий?
Темні видіння які пророкують уста мармурові?
Далям яким незахі́дні твої приглядаються очі?
Обрії вужчі стають, віки і хвилини коротші:

Час і прості́р розпливлися в цім димі святого кадила
Мудрість премудрих і радість поетів таємно спочила
Ти розв'язання всіх загадок темних часу і простору,—
Вірно складаю до ніг тобі дань дивування й покори.

Змалку манила мене невгамована буйна тривога,
Світом блукавши, я прагнув провідника, владаря, бога.
Од вівтарів к вівтарям переходив, здіймався на гори,
«Завтра» завжди прославляв, а «сьогодні» вважав як
«учора»

Знову приходжу до тебе, богине богинь, Афродіто!
Бачу: за статтю твоєю дорога в безмежність одкрита.
Владі віддавшись твоїй, усі таємниці відчую
В хвилю останню, як пристрасті згубній себе доручу я.

ЗАХІД НАД МОРЕМ

Над морем із сірого крепу,
В шовковій постелі багряній
Покоїться сонце... Край склепу
Вітрила стоять, як прочани.
Владика намету денно́го
Тьмяніє у смертному сні,
Востаннє на воду од нього
Зміясті лягають огні.

А онде маяк циклопічний
Півтонно поглянув довкола.
Он диск пурпуровий владичний
Приліг на саме виноколо.
Суворо запінені хвилі
Понуро і глухо звучать...
Уже на закритій могилі
Вітрила примерклі стоять.

ВЕЧІРНІЙ ПАН

Вечірній Пан в яснім спокою
Не задзвенить, не прошумить.
Приліг на лісовій поляні
І стежить, як зоря рікою
По небу ллє червону кров,
Як береги біліють знов
В молочно-голубім тумані,—

І тихо першою звіздою
Йому цвіте тьмяна́ блакить.

Вечірній Пан збирає звуки,
Що навкруги встають у млі,—
Далекий скрип арби на мості,
Шептання річки в темних луках
І кумкання глухих ставків.
Самотній на німій землі,
Він поникає в дивній млості
І, зносячи кошлаті руки,
Благословляє царство снів.

ДИТЯЧІ СПОДІВАННЯ

Знову ніч і небо, і червоний
Марс горить в блакиті осяйній.
Раб землі, окутий і безсонний,
Що́ страждати від незбутніх мрій?

Марення мої далекозорі,
Не діждусь я слави ваших днів;
Не побачу в світовім просторі
Кинених в безмежність кораблів!

Не злечу в небесні океани,
Навіть не дізнаюся з газет,
Як Колумб, допіру ще не знаний,
Но́вий світ знайшов серед планет.

Але ні, душа моя не хоче
Відрікатись чарівного сну,
Жде і вірить в по́клики пророчі
Про велику будучність земну.

Ні, ми не глядітимем, мов бранці,
Кволі і покірні дикуни,
Як, змінивши нас, нові обранці
Візьмуть наші гори і лани.

Ми самі уперті, непохитні,
Всіх стихій могутні королі,
Понесемо в обшири всесвітні
Благовістя нашої землі.

ВІД ПЕРІКЛА ДО ЛЕНІНА

В базальтах скель вибиваючи аннали,
Понурі раби фараона Снофру́
Чи ж думали коли, що гімн Інтернаціонала
Прозвучить звитяжно Сені й Дніпру?

Дикун чатує в очеретах Мвутанга,
Застромивши в волосся два блискучі пера
А в залах Bull обертається танго
І огнями танцює Avenue de l'Opéra.

Та по-давньому з голок комашня метушлива
Підіймає високо лабіринти-житла́,
І бобер свою греблю споруджає на диво,
І стільник з шестикутників ліпить бджола

І ті самі в просторі персні Сатурна,
Проміння Венери і орбіти комет,
Як тоді, коли сцену стрясали котурни,
Коли місяць на храми стягав Магомет.

Від Перікла до Леніна, від сьогодні до завтра —
Моряка перебіжний на березі сон,
І тупе миготіння в голові плеозавра
Лиш помалу з'ясовує упертий Бергсон.

І сяєва смілі Лобачевського й Маркса,
Змагання віків, їх побідний пеан —
Тільки іскорка звідти, з червоного Марса,
З світових порошинок, що мчить Альдебаран.

ТЕМРЯВА ЛІСОВА

Безлюддя. Глуш. Зеленувате
Проміння скрізь. І голоси
Ті, що на них завжди багаті
Липневі сонячні ліси.

Сюрчання хорів ненастанних,
І скрип дерев, і вдалині,
Між звуків дивних, хоч і знаних,
Мотор на річці у човні.

Ні, ще! Вважай! Крізь міріади
Листків зелених, плащ земний,
Шум, що не відали дріади,—
Вгорі пропелер гомінкий.

Не знаю, тут, де полюс близько,
Чи він ходив, колишній Пан,—
Але шипінням василіска
Його збентежив би біплан.

Гудіння хижого металу
І влада розуму сім'ю
Богів днедавніх розігнали,
І промінь світить у гаю.

Замовкнув ліс в тьмянім хоралі,
І йдуть із глибини степів
Електроплуг, електротралер —
Дива майбутніх наших днів.

ДО ВІРМЕНІВ

Так! Вас поставлено на грані
Двох ворогуючих світів,
У вашім людовім надбанні
Лунає відгомін віків,

Бо всі надії, всі негоди
Черкали вас крилом твердим —
І Кіра грозові походи,
І Македонських воєн грім.

Ви над Євфратом невблаганно
Схиляли Риму гордий стяг,
Ви за мечем Юстиніана
Ішли до слави і звитяг.

Та часто й вас метали бурі,
Мов квіт рожевий навесні,
При Чінгісхані, Ленг-Тімурі
У дні півмісяця страшні.

Але ваш дух, боєць тривалий,
Стояв біді наперекір,
Дарма що поводі й навали
Тягли його у згубний вир.

Він був як зерна діаманта,
І в гранях повторив огнем
І чар шіразької троянди,
І блиск гомерівських поем

Ми віримо, Тігранів люде,
Ти встоїш у новій добі,
Зорею виблиснеш, і буде
Широке поле ще тобі,

Щоб на камінні плит могильних
Торкнув живущі струни ти
І знов з'єднав у співах вільних
Два ворогуючі світи

Янка Купала

(1882—1942)

З ВЕЧІРНІХ ДУМ

Як погасне зорі пурпурове крило
І простелеться тьма по цілій Білорусі,
Хтось шепоче: «Іди»,— я піду за село
І в полях під похилим хрестом залишуся.

Оповитий у чар посмеркових годин,
Прислуха́юсь, як шепчуться доли і гори,
І замисленим оком — самотен, один —
Пролітаю у тьмі неосяжні простори.

І журба моя гине в споко́ї святім,
Що здіймається з випаром срібно-вечірнім,
Аж до неба, що маком мигтить золотим,
До вогнів золотих у наметі безмірнім.

Далечінь мовчазна мовить слово своє,
Вона з шелестів ночі вінок заплітає,
Землю славить вона, пісню з небом снує,
І душа моя рветься в ту пісню безкраю

Про земного життя небувалу красу,
Про ті сяйва, що долю голублять наземну,
Про розвіяну гніту людського грозу —
Чую звістку пророчу — святу і таємну,

Коли житом наш лан вигинався і спів,
Коли весело ратай на сонце дивився,
Голос ночі і зір виливав я у спів...
Ах, було те, як я ще на світ не родився!

НА СУД

На суд вам, книжники, себе я віддаю:
Суділе по статтях, як пишеться в законі,—
Усе життя я жив немовби на припоні,
Та душу не віддав на зганьблення свою.

Минав я завжди вас і вашу всю сім'ю,
Перед кумирами не гнувся у поклоні.
Коли ж душа моя зривалась у прокльоні,
Я гамував своїх неситих мук змію.

Не вкрив ганьбою я лиху громаду вашу
Я горе пив щодня і лиха знав я чашу,
Але до зрадницьких не долучився лав.

І маю гріх один, він тут, мов лев пустельний.
Я винен в тім лише, що серце, серце мав.
Скажіть же навпростець, що то є гріх смертельний

НА ШЛЯХУ

В'ючись гадюкою, передо мною
Лежить він, стоптаний віками шлях,
І снить казками, марить давниною,
Що сам укрив у змучених грудях.

Над ним берези, плакальниці білі,
Немов на варті, стали і стоять,
І клонять віти, кволі, слабосилі:
«Ти, шляху,— наш!» — промовити хотять.

А вітер їм співає і голосить,
То звіром рикне, то шепне привіт,
Голубить їх, і знов, і знов термосить,
І кличе їх у неоглядний світ.

Між тих беріз скорботно-битим шляхом
Іду я з тягарем понурих дум,
Іду самотній, і таємним жахом
За мною він, мій несмертельний сум.

Я сам, як шлях: нема мені спокою
У ясні ночі і в дрімучі дні:
Покладено недбалою рукою
Мені — верстати доли жалібні.

І я ж — немов береза-жалібниця,
Що позбулася листу восени,
І вся тремтить од хуг і сніговиці,
І жде морозу з північ-сторони.

Я вітер той, що в полі сиротою
І в лісі чорнім ходить по ночах,
Не знаючи ні сну, ні супокою,
Ані розради у скупих сльозах.

Іду я шляхом — сумно позираю,
Немовби сфінкс, у темну далечінь,
І власним мукам не знаходжу краю,
Не можу власних збутися терпінь.

От — яструб: захитався, бистроокий,
Понад землею у горах завис,
На мене важить, на мій вік короткий,
І кпить, і хоче кинутися вниз.

О, хай би душу вирвав він із тіла,
Та хоч на мить задержав в небесах,
Хоч раз нехай би зором охопила
Свій у долині перебутий шлях!

З ПОЛЬСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Ігнацій Красіцький

(1735—1801)

ПАН І ПЕС

Вірний пес стеріг господи, цілу ніч не спав
А на ранок пса побито: спати не давав
Другу ніч проспав, як мертвий: в дім забрався злодій,
А на ранок пса побито, щоб стеріг господи

ГОРОХ ПРИ ДОРОЗІ

Розпука пойняла господаря старого,
Що весь йому горох поїли край дороги
Як мати з того гріш? Людина не без тями,
Надумавсь він горох посіять за житами.
Розважив все як слід... Та от жнива наспіли
Горох поїли знов, ще й жито столочили.
Старі і молоді, розважте цю пригоду:
Надмірні хитрощі бувають нам на шкоду.

Адам Міцкевич
(1798—1855)

КРИМСЬКІ СОНЕТИ

МОГИЛА ПОТОЦЬКОЇ

В саду зів'яла ти, як цвіт рожевий в'яне,
Бо дні минулого — барвисті мотилі —
Покинули тебе, зоставивши жалі
Та червом споминів розвередивши рани.

А там у Польщу йшли сузір'їв каравани...
Ах, скільки їх горить у посмерковій млі!
Твій погляд, рідної шукаючи землі,
На небі випалив той слід палкий, багряний

О полько! Тут і я могильним сном засну...
Край тебе покладуть сумну мою труну,
Де наші мандрівці спиняються порою.

Отчизни любий звук розбудить тут мене;
Тут і поет, тебе вінчаючи хвалою,
Побачить напис мій і в пісні спом'яне.

ЧАТИР-ДАГ

Я, вірний, тут молюсь, я припадаю ниць.
О щогло на судні таврійськім Чатир-Даху,
О мінарете гір, всесильний падишаху,
За хмарою укрився од наших ти зіниць.

Мов янгол Гавриїл, сама потуга й міць,
Ти входи стережеш до зоряного даху;
Ліс на тобі як плащ, і, яничари жаху,
Гаптують твій тюрбан потоки блискавиць.

Чи вповиває тінь, чи томить нас проміння,
Чи впала сарана, гяури палять дім,
Усе німуєш ти в замисленні тяжкім.

І, висланець землі до синього проміння,
Ти долі все забув — людей, і хмару, й грім,
Заслуханий, як бог говорить до створіння.

Антоній Сова

(1820—1864)

ШЕВЧЕНКОВІ

Народний співаче і сину народу,
Вітай, найславніший з народних співців!
Лавровий вінець оповив тобі скроні,
Святочний, як твій променіючий спів.

А другий вінець із колючого терну
На скронях кривавих у тебе лежить,
Не власні боління — терпіння народу
Ти в слово безсмертне хотів перелить.

Братам твоїм навіть стогнання за злочин,
Їм руки закуто, замкнуто уста:
У слові твоїм обізвалась, пророче,
Народного слова жива красота.

Кайдани і горе усюди вбачав ти,
Над кожною піснею плакав єси,
На бога вставав ти, шукаючи правди,
І дух тебе божий пойняв з небеси.

Безсмертний співаче! Доволі скорбіти...
Хто сонце спроможеться я́сне затьмити?
Що зроблять тирани великим серцям,
Пророкам господнім, народним співцям?

Прокинеться сонце, розступляться тіні,
Підіймуться сиві тумани з болот!..
Отак же і волі наспіє година,
Коли ще пророками славен народ!

Богдан Залеський

(1802 - 1886)

ТАРАСОВА МОГИЛА

Здале́ка над могилою новою,
Що виросла під Каневом недавно,
Побожною схилюся головою:
Тарасова могила то преславна.

Взяв той Тарас на спадок хист Наума
Там нас обох у лі́та молодечі
Наумова плекала давня дума,
Аж поки власні не достигли речі

І все, чим край наш іздавен рясніє –
Краса легенд і образів звабливих,—
Однаково відбилося і віє
В моїх піснях і у Тараса в співах.

Тарасе, побратиме мій! До краю
Тебе прибило те життя-страждання·
З трійзілля муки ти напився, одчаю.
Нелюдського дознав поневіряння.

Понизила свій лет душа крилата,
Слова взялися в серці гіркотою;
Ганявся ти, царя минувши, ката,
За лядською ворожою марою.

Днедавня свара!.. Час її забути...
Минулась воля, смерть козацькій славі
А ти, замість дзвонити до покути,
Бенкети й звади накликав криваві.

А втім, тебе на відлюдді киргизькім
В брудній казармі, у тяжкім конанні
Лях привітав братерським дружнім стиском,
Полегшив гніт московського вигнання

Таж коли мав од нас в ті дні немилі
Хвилину супокою та погоди,—
Братерським словом озовись з могили,
Подай нам заповіт святої згоди.

Вповиє сон твій тиша пожадана,
Зростуть усюди миролюбні мислі
І знову рід твій, Дніпрові поляни,
З'єднаються з полянами на Віслі...

Козацький кат і польський людожерця
Цар забиває нас в залізне путо,
Лещатами торкає мужнє серце,—
Але душа в нас вільна і нескута.

Вгамуй же лють до братнього народу,
На раду стань з птахами степовими
І з ними клич до братства і свободи,
Тарасе, мій полянський побратиме!

Здале́ка над могилою новою,
Що Канівське узгір'я засмутила,
Полянською схилюся головою:
Преславна будь, Тарасова могило!

Міріам

(1861—1944)

AVE VITA!

Вітай, вітай, життя одвічно-буйний вир,
Вітайте, юності заквітчані кружганки,
Гроза, і супокій, і заходи, й світанки,
Вітайте, барви дня, проміння сонця й зір!

Мальштрему нуртино, помчи мене в простір,
Де мають снів і дум веселчасті серпанки,
Де полум'я подій і світ очей коханки
Спроможні опалить і засліпити зір.

Мов огир, з копита зриваючись у шалі,
Б'ють почуття в мені, нестримні, розбуялі,
Тріпочуть і дзвенять: «Летім, немов стріла!

У море життьове рушаймо. Ave vita!
Чи верне човен наш, чи втоне де, розбитий,—
Хай передчасний жаль не потьмарить чола!»

З ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Франческо Петрарка
(1304—1374)

НА СМЕРТЬ ЛАУРИ

CCLXXIX

Чи скиглення в гаях зачується пташине,
Чи в літнім вітерці зашепчуть дерева́,
Чи лепетливих вод гармонія жива
Сюди до берега зеленого долине,

Де я сиджу й пишу погожої години,—
Про неї, дар небес, що нині укрива
Глибінь землі, я сню і мислю, і слова,
Здається, з уст живих спадають у долини.

«Для чого завчасу марнуєш ти свій вік? —
Вчувається мені.— Для чого з-під повік
Струмиш потоки сліз розпучливо, безсило?

Я вмерла, щоб ланцюг скоромину́щих літ
Зімкнути з вічністю; зіниці я склепила,
Щоб їх розкрити там, у непомеркний світ».

CCCXII

Ні зоряних небес мандрівні хори,
Ні вітрокрилі в морі байдаки,
Ні в полі збройних лицарів полки,
Ні звіра красного глибокі нори,

Ні вісті, що приходять через море,
Ні строф любовни́х точені рядки,
Ні в ароматах свіжої лука́
Співання дам, що тішать наші зори,—

Ніщо мого вже серця не торкне:
Свій день і сонце втратило, трудне́.
І все для нього мороком укрите.

Журбою стали довгі дні мої:
Я кличу смерть, бо прагну ту зустріти,
Що був би краще не стрівав її.

З НІМЕЦЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Йоганн-Вольфганг Гете
(1749—1832)

ПРАГНЕННЯ

Хто лише муку зна, муку кохання,
Лиш той пізнав до дна моє страждання!
Сам я без втіхи й сна смутний блукаю..

Хто мене любить, зна, в дальньому краю.
Душа моя смутна в огні страждання...
Хто лиш кохав, той зна жагу кохання!..

ПРАГНЕННЯ

Що надить так серце і з хати жене?
Що вітром на простір виносить мене?
Там хмари клубами край гострих шпилів!
Туди б я полинув, туди б полетів!

У небі чорніють граки ланцюгом.
Ах, я поміж ними над долом-селом!
Над гори, над мури подаймось, брати!
Де ти, моя мила? Кохана, де ти?

Іде вона гаєм, в густих дерева́х.
До неї назустріч, співучий я птах..
І слухає спів мій, дивує вона:
«О, що то за пісня така чарівна?»

Вже сонце червоне у плетиві віт...
Тобі, моя мила, прощальний привіт!
Над струменем темним по луках ти йдеш,
І ніч за собою, і сутінь ведеш.

Блискуча у небі зоря мерехтить.
«Яким же то дивом розквітла блакить?»
І погляд твій тоне в глибинах ясних...
Який я щасливий край ніжок твоїх...

ТРАВНЕВА ПІСНЯ

Сміється природа радо мені,
Як сяє сонце по зимнім сні!
Барвисті квіти по всіх лугах,
Пташині хори по всіх гаях,
І в кожнім серці радість, весна:
О земле, сонце, любов ясна!

Любов моя, ти світлий чар!
Ти злото ранніх нагірних хмар!
Твій подив свіжим лугам, полям,
Благословення траві й квіткам..
Дівчатко любе, дівча ясне!
Як зір твій сяє: ти любиш мене!

Як жайворонок — повітря й спів,
Як чиста квітка — росу полів,
Тебе люблю я гарячим чуттям,
Ти радістю, сміхом, новим життям
Підносиш спів мій, хвилюєш кров .
О, будь щаслива, моя любов!

Джордж Гордон Байрон

(1788—1824)

ПОРАЗКА СЕННАХЕРІБА

Ассірієць упав, ніби вовк до кошар,
Його військо багрянцем горіло, як жар,
А списів його полиск — мов зорі небес
В глибині галілейських схвильованих плес.

Мовби листя зелених улітку дібров,
Ще увечері маяли тьми корогов,
Мовби листя дібров, коли осінь подме,
Все те вранці було і зів'яле, й німе.

Ангел смерті, як буря, крило розгорнув,
І пройшов поміж них, і в лице їх дихнув,
І мертвота склепила повіки бійця,
І лиш раз стрепенулись і впали серця.

Смерть стоїть над баским гордовитим конем
Його ніздрям уже не пашіти вогнем,
Тільки мило кругом на билині сухій,
Мов на скелі холодного моря прибій.

Ось і вершник поблідлий лежить на землі,
Ржа на зброї йому і роса на чолі,
І не плещеться стяг, і намети німі —
Не здійнятись мечам, не ячати сурмі!

І вдовиці Ашура зайшлись у сльозах,
І Ваала кумир повалився у прах,
І невірного міць, нездоланна мечем,
Розтопилась, мов сніг, перед божим лицем.

З ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА БЕЛЬГІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

П'єр Ронсар

(1524—1585)

СОНЕТИ ДЛЯ ГЕЛЕНИ

I

Покинь неволі дім і землю фараона,
Ходім, де серед скель синіє Іордан,
Покинь для мене двір, облудну фальш рум'ян,
Свій спів сирен, своїх Цірцей чаклунські лона.

Твій невеличкий грунт хай буде як заслона
Від життьових турбот і прикрих серця ран,
Спіши, бо дні летять, як бистрий ураган,
Зближається зима, і наша кров холоне.

Ти знаєш, скільки зла у метушні двірській.
Ти знаєш, як там вік марнують дорогий,
І скрізь — на людях честь і кривда скрізь велика.

Минаймо ж здалеку той честолюбства шлях,
З богами, з німфами селімося в полях
І будемо нові Орфей і Еврідіка.

II

Кібели дерево на честь тобі саджаю,
Цю хвою,— хай тебе прославить скрізь вона,—
І на корі пишу я наші імена:
Здіймайтеся, ростіть під тихий шепіт гаю.

Ви, фавни, пожильці укоханого краю
(Так часто бачить вас Луара прозірна́),
Під вашим доглядом хай процвіте сосна,
Хай ні мороз її, ні спека не здолає.

Пастуше, з вівцями до цих прибувши лук,
З сопілки видобудь еклоги ніжний звук
І дощечку повісь на віти ці зелені.

Хай про жагу мою новим звістують дням,
І прокажи, ягня віддавши в дар богам.
«Ти, сосно! Вік свята вам пам'ять по Гелені»

III

Щоб у долинах все було тобою повне,
Як зносить до небес ім'я твоє сосна,—
Звертанням до богів та узливтям вина
Я джерельце тобі присвячую дібровне,

Вівчарю, хай отар і стриженої вовни
Не бачить ця, в яру, свята луговина́!
Хай майоран, нарцис і м'ята запашна
Гелені віддають кадіння молитовне!

Зате хай мандрівник на по́стільці з зела
Гелені зложить од похвальних без числа,
І, може, мій рядок гаї повторять лунко.

І кожен, хто лише зачерпне з джерела,
Нехай відчує хміль полум'яно́го трунку,
Що кров мою пойняв, а не дає рятунку.

IV

Як будете старі, і над пригаслим жаром
При світлі з прядивом у присмерковий час
Згадаєте мій вірш і скажете нараз:
Була за вроду я прославлена Ронсаром!

Одну лиш із служниць, ще віддану примарам
Тих днів, знайомий звук, що виник і погас,
Прокине з забуття: вона згадає вас
І вашу красоту з її примерклим чаром.

Я ж буду у труні і, привид пам'ятни́й,
Знайду під миртами солодкий супокій;
І шкода стане вам край огнища смутного,

Що мій сердечний жар зневажили колись.
Тож не гоніть чуття од вашого порога,
Зривайте цвіт троянд, що нині розцвілись.

Жоакен дю Белле

(1522—1560)

ЖАЛІ

* *
*

Блажен, хто, звідавши всі племена земні,
Як мудрий Одіссей чи то Язон завзятий,
Укритий славою чи досвідом багатий,
Вертає в отчину — дожить останні дні.

Коли ж побачу я у рідній стороні
Дим від тісних осель і зможу привітати
Колючий живопліт навкруг старої хати,
Понад усі скарби дорожчої мені!

Я так люблю цей дах, споруджений дідами,
Що забуваю Рим і мармурові храми,
На дикий камінь стін з утіхою гляджу;

Луару не віддам за Тібр; малу долину
Ліре́ волію я висотам Палатіну,
А сплеску римських вод — солодкий сон Анжу.

СТАРОВИННОСТІ РИМУ

I

Мов Берецінтія у повозі святім,
Мурами вінчана, оточена юрбою
Богів, дітей своїх — і ти була такою,
Державо із держав у розцвіті своїм!

Чи ж ліком власних чад не дорівнявся Рим
Фрігійській матері? А славою дзвінкою
Все переважив він і чарами спокою
Ласкаво панував над кругом світовим.

І тільки Рим один до Риму міг рівнятись,
І Риму одного міг тільки Рим жахатись.
Було бо писано у книзі судьбовій,

Щоб скрізь підносив він тріумфу горді брами,
Законом для землі поставив присуд свій,
А серця мужністю зрівнявся з небесами!

II

Ні жах пожеж, що в пам'яті живуть,
Ні гострі леза згубного металу,
Ні звад усобницьких туман запалий,
Що тьмою крив твою, о Риме, путь,

Ні часу заздрого нестямна лють,
Ні доля, в зрадництві така зухвала,
Ні гнів небес, ні варварська навала,
Що владні унівець все обернуть,

Ні урагану злого міць руїнна,
Ні буйства вод старого Тіберіна,
Що стільки раз вставав на тебе він,

Не збили гордої твоєї вроди,
І навіть прах святих твоїх руїн
Ще вабить владарів, сліпить народи.

III

Ти, що несеш хвали своєї дань
Гордині, що стрясала небесами,
Милуєшся на гори, вал і брами,
На легкість арок і могуту бань,

Пильніше на останки ці поглянь,
На все, що, віку сточене зубами,
Ще й досі мудро устає над нами,
Як джерело умілості і знань,

Поглянь, як Рим пустині дав на здобич
Старе своє житло і тут же, обіч
Помурував красу нових колон,—

І ти збагнеш це божество, єдине,
Що проти Долі владних заборон
Ще воскрешає дорогі руїни.

IV

Як лан заврунитьcя, зелений, по весні,
А там зведе стебло, туге і стромовите,
Стебло ж оздобиться у колос красовитий
І визернить його у млосні літа дні,

І як у пору жнив наспіє час пашні
Хвилясті кучері на ниві положити
І рівно смугами нажатими жовтіти,
Щоб тисяча снопів постала на стерні,—

Так римська день у день підносилась держава,
Аж поки варварів прорвалась буйна лава,
І ці руїни — знак хижацької руки.

А ми плекаєм їх, мов злидарі, поволі
Блукаєм, зігнуті, збираєм колоски,
Усе, що по женцях лишилося на полі.

П'єр-Жан Беранже

(1780—1856)

ФЕЯ РИМ

Поетам-робітникам

Є фея, фея рим. На землю лине
Дочка небес, чарівна й голосна,
І нас втішає у трудні хвилини.
Але пильнуймо: відлетить вона,
Така химерна і така крилата!
У неї з пригорщів беруть співці
Рубіни й перли на важкі вінці,
Щоб музам скроні увінчати.
Утіхо нам і мукам край,
О феє! Нас не покидай,
Не покидай!

Юнак за нею йде у світ лукавий,
Йому кричать, відраджують — дарма!
Він кинув школу, проміняв забави
На тяготу солодкого ярма.
І відтоді в полях і серед гаю
До лун далеких наслухає він —
А в смертну мить гучної слави дзвін
Його в примарах колисає.
Утіхо нам і мукам край,
О феє! Нас не покидай,
Не покидай!

Нехай міста кленуть її потугу,
Вона іде в халупи злидарів,
Робітникам втишає скрут і тугу,
Дарує бідним найсолодший спів.
Так мало треба, щоб вернути звагу
Тим у гарячці змученим серцям.
І фея каже: «Нате пісню вам!» —
Міраж води гамує спрагу.
Утіхо нам і злидням край,
О феє! Нас не покидай,
Не покидай!

Ми ще побачим, як вона, натхненна,
Під робітничий загоститься дах,
Як заспівають гемблі, веретена
І з'явиться мистецтво в постолах.
Ось ті співці доходять перемоги;
Заїка-люд уже заговорив,
В турботі трон: то виринає гнів,
Повстали кинені під ноги.
Утіхо нам і злидням край,
О феє! Нас не покидай,
Не покидай!

О феє, згляньсь і крилом широким
Їх перший спів окрий і захисти.
Міцним вином, не нидінням убогим,
Вином надії дай їм процвісти.
Нехай, твоїх діткнувшися напоїв,
І мій почин ті люди спом'януть:
«Він протоптав нову для пісні путь,
Нас у поезію озброїв».
Утіхо нам і мукам край,
О феє! Нас не покидай,
Не покидай!

МАРКІЗ ДЕ КАРАБА

Гляньте: цей маркіз
Право нам скупе привіз.
На коні баскому,
Вчвал прискочив він додому
Та й у замок свій
Квапиться мерщій.
На безчестя наше,
Шабелькою маше:
Скинь шапки, гинь, юрба,—
Хай живе маркіз Караба!

Люду чесний, знай,
Я вщасливив цілий край.
Я — підпора трону,
Я монарсі дав корону
І тому, як він
На мій стан і чин

Та підійме руку,—
Матиме науку!
Скинь шапки, гинь, юрба,—
Хай живе маркіз Караба!

Чутка йде — немов
У млині мій дід молов.
Що за вражі пльотки!
Сам Піпін, Піпін Короткий
Був прапращур нам...
Першості не 'ддам
В родословнім древі
Навіть королеві...
Скинь шапки, гинь, юрба,—
Хай живе маркіз Караба!

Я в палацах — свій!
Паросток молодший мій
На єпіскопаті
Сяде скоро в білій шаті.
Правда, старший син
Дурень, але й він
Без війни і рани
Три хрести дістане.
Скинь шапки, гинь, юрба,—
Хай живе маркіз Караба!

Що? Податки з нас
Сміють правити в цей час?
На дворянське право
Заміряється... держава?
Не заплатим, ні!
Замки в нас міцні,
І як прийде влада,
Привітаєм радо.
Скинь шапки, гинь, юрба,—
Хай живе маркіз Караба!

Чим тобі не рай?
Ти, панотче, гріш збирай,
А простацтво злісне
Знов тягни ярмо залізне.
Від дівчат твоїх
Ми ждемо утіх,—
Бо ж на «перші ночі»

Всі єсьмо охочі.
Скинь шапки, гинь, юрба,—
Хай живе маркіз Караба!

Та й настане лад!
По церквах — кадило й чад,
А сіпаки вірні
Б'ють і мучать села хирні.
Від своїх дідів
Владу я посів,
І її ж у спадок
Візьме мій нащадок.
Скинь шапки, гинь, юрба,—
Хай живе маркіз Караба!

СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ НАРОДІВ

Я бачив Мир — як над землею віяв
Квітками він і золотом пашні.
Він переміг, і бог війни розвіяв
Погрози хмар і блискавок огні.
І мовив Мир: «У кожному народі
Я вмію честь і гідність одзначи́ть.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

О племена, вас утомили війни,
І навіть в сні не вийти вам із пут.
Переділіться знову — супокійний
Хай буде кожному під сонцем кут.
Не йдіть з царями в тріумфальнім ході
І власну путь до щастя прокладіть.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

Сусіду спалиш — знай, що аквілони
Тим полум'ям і твій охоплять дах.
Війна минеться, попіл прохолоне,
Але — що плуг у зранених руках?
Границі ваші у страшнім обводі:
Рови фортець, поля кровопролить...
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

Міста горять, а можновладні берла
Підводять підсумки людських утрат,
Що їх війна ненáситна пожерла
Задля вінців і пурпурових шат.
Сліпі отари, зрозумійте — годі
Покірні шиї до ярма хилить.
Народи, злийтеся у братній згóді
І руки потисні́ть.

Щоб Марсових не чути більше кроків,
Закони даймо землям і містам,
Щоб їм кривавих не струмить потоків
На втіху вінчаним войовникам.
Не вірте в зорі їх. Блиснуть на Сході,
Та в світлі дня їм більше не світить.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

А світ зітхне в спокóї тихомирнім,
Скажіть: прощай! усім минулим дням
І сійте хліб у любім дзвоні лірнім,
Куріть мистецтва гойний фіміам.
Достатки в кожній з'являться господі,
І кожен шлюб нащаддя проростить.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть».

Так говорив юнак той боговитий,
І лиш монархів він не зворушив.
Осінній день стояв у цвіт повитий,
Вернулись радощі весняних днів.
Пролийте ж вина на хвалу свободі
І щастя еру скрізь оповістіть.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

МОЩІ

Як до мощей я прикладався
Надвечір, в присмерку собору,
Сусід до мене обізвався:
«А чув, як цей святий говоре?»
Поклав хреста магічний знак,

І бачу я — лихий і тощий
З труни підводиться кістяк
І, мовби сотня розбишак:
«Шануй,— кричить,— нетлінні мощі,
Цілуй мої нетлінні мощі!»

Кричить — регоче на весь рот,
Кричить, нахабний і запеклий:
«Вважай-но, літ уже сімсот
Пече мене несите пекло.
За славу вчинків голосну
Мене покарано на площі,
Та хитрий піп пустивману:
Поклав мене в святу труну —
Цілуй же, люд, нетлінні мощі,
Цілуй мої нетлінні мощі.

Мене боявся цілий край.
Я був собі во время оно
Штукар, грабіжник і шахрай
З лицем і мовою барона.
Я зневажав святі церкви,
Обносив шати найдорожчі,
А мощі кидав у рови.
І от позбувся голови...
Шануй же, люд, нетлінні мощі,
Шануй мої нетлінні мощі!

А далі, глянь, оцей покров
Так само вкрив святий останок -
Жидівочку, мою любов,
Найкращу із земних коханок.
Прелата в єресь завели
Її кохання солодощі,
Ченці ж на вухо їй гули
Слова блюзнірства і хули.
Цілуй же, люд, нетлінні мощі,
Цілуй її нетлінні мощі!

А цей старий, що поряд нас,—
Святий інакшого гатунку.
То був злочинець (свинопас!)
І кат — без хиби і рятунку.
Його король наш поважав —

Було за що, було і по́що:
Я сам до мученицьких лав
З його управних рук попав.
Цілуй же, люд, нетлінні мощі,
Цілуй його нетлінні мощі.

І от усі ми по церквах,
Заступники і слава люду,
Не влежать гроші в гаманцях,
І то найбільше наше чудо.
Та чую я пекельний ріг:
«Пора до чорта йти на прощі».
Сказав, і знов до гробу ліг,
І вкрав хреста — і як він встиг?
Шануй же, люд, нетлінні мощі,
Шануй усі нетлінні мощі!

ПРОЩАЙ

Вже скоро, Франціє. Я смерті подих чую.
О мати дорога! Нехай твоє ім'я,
Ім'я улюблене останнім прокажу я.
Чи хто любив тебе віддáніше, як я?
Я вихваляв тебе, не вміючи читати,
І нині в смертну мить, знесилений украй,
Про тебе буду я, конаючи, співати,
Ти ж пошануй мене сльозою і — прощай!

Як десять королів прийшли тобі на страту
І в кров топтав тебе їх переможний віз,—
Я рвав на корпію їх пурпурову шату,
Точив на рани я бальзам цілющих сліз.
І небо зглянулось. Плідні́ твої руїни
Подякою племен красуються — і знай:
Ти зерно рівності посіяла нетлінне,
І рівності жнива зближаються. Прощай!

Я бачу, як лежу під віком у могилі.
Кого я тут любив,— молю — оборони,
І віддаси ти борг тій голубиці білій,
Що берегла твої, о Франціє, лани.
І щоб почула ти, як я тебе благаю,

Готовий одійти в незнаний інший край,—
Свій камінь гробовий поволі підіймаю,
Та руки ломляться; він падає. Прощай!

ЧОТИРНАДЦЯТЕ ЛИПНЯ

Той спомин бранцеві — як воля пожадана,
Я був іще малий, коли зачувся крик:
«Гей, на Бастілію! До зброї, громадяни!»
І все пішло туди — купець і ремісник.
Як зблідла дівчина і як жахнулась мати,
Зачувши рев гармат і барабанний гнів.
Та переміг народ. Бастілію узято,—
І весь у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

Всі обіймалися — убогий і багатий,—
Жіноцтво славило і вояків, і бій,
Вертали в синьому герої дня солдати
У бурі оплесків і в юрмі гомінкій.
Втонув тоді король у глибині неслави
І всюди Лафайєт хвалою заряснів,
І волю я відчув, і крила я розправив,—
І весь у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

На другий день мене дідок один учений
Повів на згарище, до замкових руїн.
«Мій сину,— мовив він,— тут деспотизм шалений
Душив народ — раба серед понурих стін.
І, прагнучи людське донищити коріння,
Він стільки, стільки нір для в'язнів поробив,
Що з першим натиском запалася твердиня,—
І весь у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

Свобода, друже мій, то давня бунтівниця.
І от, озброївшись прапрадідним мечем,
Прийшла затерти слід тиранської в'язниці,
І Рівність з янгольським з'явилася лицем.
А з ними розлилось небесних бур свавілля
То голос Мірабо безчесний двір громив,

Він гасло нам подав: «Іще одну Бастілью!»
І як у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

Що ми посіємо, пожнуть усі народи,
Ми дебатуємо — і нишкнуть королі,
А їх вінці тремтять, і про дари свободи
Піддáні шепчуться по всій уже землі.
Таблиці людських прав нову добу прискорять,
Всю землю обійдуть грозою буйних злив,
А з цих руїн господь новітній світ утворить...»
Ах, як у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів!

Я не забув дідка і ту пророчу мову,
Дарма, що сорок літ по тому перейшло,
І за решоткою мені згадалось знову
Те чотирнадцяте, те дороге число.
Свободо! Голос мій не зможуть подолати,
Тобі веде хвалу мій непокірний спів.
Зоря всміхнулася, позолотила грати,—
І весь у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів!

КОМАШНЯ

Гомін ходить муравлиськом,
Чути мову запальну,
Сам король з двором і військом
Вирушає на війну.
Адвокат своїм звичáєм
Робить жести заматні:
«Всіх підгорнем, подолаєм —
Честь і слава комашні!»

Військо йде — курить шляхами
І вбачає у шпилі
Сміттяні вали і брами,
Трав'яної табір тлі.
І король говорить: «Діти,
З нами бог! У цій борні
Мужність маємо явити —
Честь і слава комашні!»

Тля ж своїх веде героїв,
Молиться своїм богам,
Гомін, крики, свист набоїв,
Скільки сліз і крові там!
Бідній тлі, богам неправим
Надійшли останні дні.
Варварам ганьба кривавим,
Честь і слава комашні!

Бюлетені королівські
Цю криваву смертну путь,
Ті розправи хатні свійські
Битвою гігантів звуть.
«Ми побили. Що ж тепер нам?
Докорчовувати пні!
Скільки грунту, скільки зерна!.
Честь і слава комашні!»

Ставлять арку тріумфальну —
Знак, що впень побита тля,
Ввозять зброю вогнепальну,
Славлять бога й короля.
Піндар сам золотоустий
Строчить оди голосні —
Комашні все те до густу,—
Честь і слава комашні!

На легкім крилі уяви
Вгору зноситься піїт:
«Хто зажив такої слави? —
Комашні належить світ!
Геть же сумнів недоречний,
В висі неба світляні
Нас провадить шлях безпечний...
Честь і слава комашні!»

Та поки співець чванливий
Героїчних прагнув діл,
Пролились над царством зливи,
Що вчинив смиренний віл.
Бард, король і всі піддані
Смерть зустріли десь на дні.
Царство все — гидка ковбаня...
Честь і слава комашні!

Шарль Леконт де Ліль

(1818—1894)

КЛЕАРІСТА

То Клеаріста йде у хвилюванні нив;
Блакить очей горить із-під дугастих брів,
Вузьке чоло її пов'язкою вповите;
На шиї молодій важка лежить коса,
І в ній пишаються: мілетських рож краса
І братків синьоокі квіти.

Ген, полумінь Зорі далекий обрій змив;
І тріпотіння крил, і жайворонків спів
Із посвистом дрозда у дальнє небо лине;
Зайці, прокинувшись у золотих житах,
Росу обтрушують — і по тугих стеблах
Тремтять і будяться перлини.

Під небом молодим від чого світло б'є —
Чи від Зорі, що з хвиль запінених встає,
Чи з усміху й очей краси-сіціліянки?
Хто знає? Може, вас стрясає, як росу,
Світило чарівне: і сяйво, і красу,
І щастя молоді світанки?

Бо там з отарою, на гострому шпилі,
Гіблейський став пастух і бачить, як у млі
Кохані обриси рожевий день обводить.
Він каже — Ніч була і от світає день!
І краще від Зорі, лункіше од пісень
В душі у нього сонце сходить.

ДВА ГОЛОСИ

1. Богиня Аттіки в прозорому одінню,
Елладо радісна, твій люд мене створив;
Безсмертний жар несла я смертному створінню,
До вогких уст земних я надила богів.

2. У шаті жалібній, дитя покірне Сходу,
Я полюбила дах убогого житла,
На ваших берегах, о галілейські води,
В росі господніх сліз я серцем проросла.

1. Мій сміх божественний торкає темні вії,
Тривогою жаги горить очей блакить,
Твій мед, о Пристрасте, із уст бездумних віє,
І тіло осяйне твій промінь золотить.

2. Зітхання й тягота життя моє окрили,
Для зранених сердець відрада й супокій,
Від тягарів земних мене підносять крила
Туди, де жде мене жених небесний мій.

1. Парóським мармуром плечей моїх звабливих
Манила я серця для радості й утіх,
І в круговім танку, і в іонійських співах
Кіпріду славила на учтах голосних.

2. Блажен, хто хилить слух на голос мій побожний,
Блажен, хто молиться, не встаючи з колін,—
О, небо — книга з тих, що зрозуміє кожний,
Коли лише любив, коли лиш плакав він.

1. Ерот, мене Ерот владичною рукою
З дитинства ще повів у почеті своїм,
І відтоді жага стрілою золотою
Іскриться і тремтить в цім серці грозовім.

2. Саронських пестощів, ні конвалій, ні рожі
Не відало моє задумане чоло,—
Лиш квіту вічності я знала барви гожі,
Містичні пахощі і золоте стебло.

1. Котурни скинувши для дії хорової,
Як Артеміда, я на Фрігії горах
Водила ігрища, і кликала «Евое»,
І вина пінила на запашних устах.

2. Заступниця усім і пристань нещасливим,
Як лілія бліда у затінку садів,
Струмила я свій чар, і непорочним дівам
Була я захистом в години тихих снів.

1. В священній Аттіці на побережних кручах —
Під іонійський гімн і хвиль гучний привіт —
Він розцвітавсь по всіх слідах моїх летючих,
О Вродо, твій рясний і променистий цвіт.

2. Вагались мудреці, душа в сумнім ваганні
Прощалась з божеством, відбившися доріг,
Я виплекала в ній надію і змагання,
Я землю привела до господевих ніг.

1. Ти, келиху дзвінкий, вина і меду повний,
О Пристрасте, де твій неподоланний спів?
Твоя дочка в сльозах і горнеться, безмовна,
До вкритих травами і згаслих вівтарів.

2. Любов без берега і чистота без плями...
Посиротився світ, і люд замкнув серця.
Коли ж ти займешся над людськими ночами,
О Зоре но́вих днів, без краю і кінця?

АНТИЧНІ МЕДАЛІ

IV

На горі серед проваль,
Де ніхто не був понині,
У ліпарській самотині
Господарить бог-коваль.

Весь в диму, червоні лиця,
Молотом щосили б'є;
Він залізу міць дає,
Він тверду гартує крицю.

І без ліку, без числа
Зброя родиться безжальна,
Меч, і ратище метальне,
І гартована стріла.

А Кіпріда з його твору
Кпить, не зводить довгих вій:
Справжня міць належить їй,
Тільки їй нема опо́ру.

Жозе-Марі Ередіа

(1842—1905)

ТРОФЕЇ

ЗАБУТТЯ

В руїнах давній храм на гострому шпилі,
Там незворушно сплять у мертвому спокóї
Богині з мармуру і бронзові герої,
Що славу їх гучну поховано в землі.

І тільки волопас там сходить на чолі
Важкої череди в години водопою,
І ріг його тоді дзвенить старовиною,
І чорна тінь встає на лазурóвім тлі.

Природа-мати там ласкава, многодарна,
І кожної весни проречисто і марно
Ростить новий акант на мармурі колон,

І тільки людський рід, сліпий і легкодухий,
Не чує хвиль нічних, що жалісно і глухо
Повабливих сирен оплакують крізь сон.

ПРИСВЯТНИЙ НАПИС

Мій дар Ареєві, Незгоді та Війні.
О друже добрий мій, допоможи старому
Цей меч пощерблений, недобиток шолому
І щит, мій добрий щит повісить на стіні.

Візьми туди ж і лук. Ти б не повірив, ні —
Що я коноплею по дереву твердому
Його обмотував — він не дававсь нікому —
І руки накладав на тятиву міцні.

А от і сагайдак. Летючої, дзвінкої,
Дарма стрілецької ти в нім шукаєш зброї
Моїх досвідчених і прудкокрилих стріл·

Я їх не розгубив. На службу нашій волі
Я чесно їх віддав. У купах перських тіл
Зостались вони на Марафонськім полі.

НА ОТРІЇ

Глянь: западає день, і вітер посвіжів,
Не в'ються оводи уже над чередою,
І тіні довшають. Побудь, побудь зо мною,
Сердечний гостю мій, посланниче богів!

За кухлем молока з гірських моїх грунтів
Там, за вершиною Тіфреста сніговою,
Ген-ген побачиш ти Олімп перед собою,
Красу темпейських лук і пієрійських нив.

А там Евбея спить на лоні хвиль безмовних
І Ета, де Геракл, конаючи, воздвиг
Останнє огнище і перший свій жертовник.

А там ясний Парнас і непорочний сніг,
Де громовий Пегас, збудившись із зорею,
В свій несмертельний льот рушає над землею

ГОРАМ БОЖЕСТВЕННИМ

Ви, сині льодовці, гранітні верховини,
Уламки гострих скель, ви, подуви вітрів
Над морем золотим розложистих ланів,
Провалля і ліси, де спочивають тіні;

Печери темряві, непривітні долини,
Де непокірливі вигнанці давніх днів
Воліли наслухать до клекоту орлів,—
Благословення вам од рабської родини!

Утікши від тюрми і міста клятих стін,
Цю стеллу і олтар поставив раб Гемін
Вам, гори, сторожі незайманої волі.

На вас, ясні шпилі, що мовчите весь вік,
В повітрі чистому, яким не дишуть долі,
Людини вольної лунає вольний крик.

ЗАВОЙОВНИКИ

Мов зграю сторожких над падлом шуляків,
Яким докучили біда і безнадія,—
З Палóса рідного так поривала мрія
Неситих, сміливих і хижих моряків.

Їх вабили скарби далеких берегів,
Де щире золото в підземних жилах спіє,
І під пасатами їх щогли вікові
Хилились наперед до західних світів.

В чеканні славних діл і вчинків героїчних
Фосфорно-осяйна блакить морів тропічних
Злотистим маревом вінчала їхні сни;

Або, схилившися над хвилі неозорі,
Із білих каравел дивилися вони,
Як від незнаних вод незнані сходять зорі.

ДЖЕРЕЛО ЮНОСТІ

Хуан Понс де Леон, піддавшись сатані,
Знеможений, старий і від наук похилий,
Як кучері йому посохли й побіліли,
По води юності подався чарівні.

Солону шир морів в жадобі й марнім сні
Три роки пінив він і напинав вітрила,
Аж поки крізь туман бермудський поріділий
Флоріда процвіла в морській далечині.

І тут, конкістадор, безумний і упертий,
В землі незнаній ти, на власнім ложі смерті,
Рукою кволою поставив прапор свій.

Старий! Ти щастя знав, і смерть, така ласкава,
Не доторкнулася твоїх зухвалих мрій,
І юністю навік тебе окрила слава.

ВИЦВІТ ОГНЮ

Безріччя хаосу і довгий ряд віків
Вулкан метав огнем на цю гірську терасу
І понад сніжними верхами Чімборасо
Кривавим проростом у небі червонів.

А нині все мовчить. Вже ні сірчаних злив,
Ні попелу нема з прапрадідного часу,
А лава, кров землі, застигла в темну масу,
Шпилі усталились і гуркіт занімів.

Лиш на останній крик вгамованого бунту
У зморшках страдницьких спотвореного грунту,
Край вивітрених скель, де чорне спить жерло́,

Мов вибух громовий у тиші урочистій,
Злітає кактуса легке струнке стебло
І розкриває враз свій цвіт полуменистий

ТРЕББІЯ

Зоря страшного дня поймає верховини;
Все прокидається; в розбурханій ріці
На водопої вже нумідські верхівці,
І поклик сурмачів зловісним зойком лине.

Даремно Треббія несамовито рине;
Перечить Сціпіон, відраджують жерці,
І б'є холодний дощ. «Вложити топірці!»
Семпроніїв наказ триває без одміни.

В небесній заграві, міняючись щомить,
Інсубрів селище на обрії горить,
І чути рик слона з навітряного краю.

А хижий Ганнібал добувся до застав
І потай з-під моста уважно наслухає
До тупоту когорт і легкокінних лав.

ЛУПЕРК

М. Валерій Марціал, кн. I, епігр 117

Луперк ще здалека кричить: «Поете мій,
Твій збірник епіграм — то ж золота латина;
Для мене він, божусь, є насолод вершина...
Я завтра шлю слугу — позич мені сувій!»

«Ні, ні! Твій раб старий, кульгавий і сліпий,
А сходи в нас круті, і дім у нас — руїна
Ти ж мешкаєш, я чув на спаді Палатіна,
Атрект, мій видавець, либонь, сусіда твій

Всім пропонує там його книгарня щедра
Флакка, Вергілія, Теренція і Федра —
Померлих і живих довічні імена.

Там, тертий пемзою, до продажу готовий
За п'ять динаріїв — така йому ціна —
Стоїть і Марціал в одежі пурпуровій».

Шарль Бодлер

(1821—1867)

ПОДОРОЖ

I

Дитя, закохане у мапи та естампи,
Вбирає світотвір очима ранніх літ!
Такий широкий світ в вечірнім світлі лампи,
І в згадках молодих такий маленький світ!

От вирушаєм ми. В томліннях і тривогах
Горять у нас серця... Бажання, гіркість, гнів,—
І ми колишемо у ритмі хвиль розлогих
Безмежність наших дум на тісноті морів

Той, утікаючи з безславної вітчизни,
А той одкинутий вітчизною — пливуть...
А третій, щоб забуть жіночих уст трутизну,
Від чар Цірцеїних рушає в дальню путь.

Він звіром стати мав. І от утік з неволі
На світло і простір, під інший небозвід.
Хай сонце припіка, мороз обличчя коле,
Із губ стираючи гидких цілунків слід...

Та справжні мандрівці — то ті, що від'їжджають
Без цілі і мети... Серця легкі, як дим,
Вони призначення і долі не втікають
І мають на устах завжди одно: «Пливім!»

Бажання в них і сни як хмарок переливи,
Мов новобранець той, що догляда гармат,
Про втіхи снять вони, незнані і мінливі,
Що навіть імені у мові їм нема.

VI

Та й не забудемо ще речі головної!..
Ми, й не шукаючи, скрізь бачили одне —
На кожному щаблі драбини життьової —
Гріха безсмертного видовище нудне.

Ми жінку бачили: невільниця одвіку,
Самозакохана, несита і дурна...
Мужчину бачили: пожадливий і дикий,
Служник невільниці, загиджений до дна

Скрізь у пошані кат, а праведника гнано,
На святі — бе́шкети і крові п'яний клич·
Скрізь панування яд знесилює тирана,
А люд боготворить його пастуший бич

Релігій без кінця. Зарозумілі й ниці
Розташуватися хотять у небесах,
І святість на гвіздках, у вбогій власяниці,
Розкошів зазнає — немов у подушках.

Людина, як раніш, од власних сил п'яніє;
Нестримна, як була у давню давнину
Грозиться богові в зухвалій агонії:
«Тебе, владико мій, мій образе, клену!»

Найбільші ж мудреці із людської отари
Втікають, щоб себе п'янити день у день
І в опії знайти безмежні, райські чари,—
Од світу нашого довічний бюлетень!

VIII

Смерть... давній капітан. Пора! Напнім вітрило
Цей край докучив нам. О смерте! смерте! в путь
Довкола — океан, і небо як чорнило,
І лиш в серцях у нас твої огні цвітуть.

Пролий отруту нам, в ній радість нам світає.
Наш мозок спалено, жадоба серце рве —
Пірнуть в бездонний глиб (пекельних мук чи раю?),
У глиб НЕЗНАНОГО, щоб віднайти НОВЕ.

MOESTA ET ERRABUNDA

Скажи, твоє серце не лине, Агато,
Від моря засмічених улиць міських
До іншого моря, де сяйва багато,
Де тоне все в чарах дівочо-ясних.
Туди твоє серце не лине, Агато?

О море широке, вгамуй мої рани.
Хто даром співецьким тебе наділив?
Вітри над тобою гримлять, як органи
А ти колисковий наспівуєш спів.
О море широке, вгамуй мої рани..

В хиткому вагоні, на кермі фрегата
Тут сльози потоком нечистим течуть
«Полинемо звідси! — ти скажеш, Агато
Щоб горя не бачить і плачу не чуть»
В хиткому вагоні, на кермі фрегата

Та як ти далеко, запáшний мій раю,
Де радість витає, сміється блакить,
Де гідна любові людина кохає,
Де чисте бажання на серці горить,—
О, як ти далеко, запашний мій раю

Мій раю зелений, кохання дитяче,
Квітки й поцілунки, забави й пісні,
І скрипка, що в сутінi тужить і плаче
І вечір над садом, і кубки хмільні,
Мій раю зелений, кохання дитяче.

Мій раю невинний, несміливі втіхи
Як дальній Китай, ви далекі від нас
Ні чари дзвінкого сріблистого сміху
Ні скарги тужливі не викличуть вас,
Мій раю невинний, несміливі втіхи

Шарль Кро

(1842—1888)

КОПЧЕНИЙ ОСЕЛЕДЕЦЬ

Була стіна висока — гола, гола, гола,
Біля стіни драбина — висока, висока, висока,
А далі оселедець — сухий, сухий, сухий.

І він прийшов, а руки — брудні, брудні, брудні,
В руках гвіздок і молот — важкий, важкий, важкий,
Та ще клубок мотуззя — от стільки, от стільки, от стільки

Він виліз на драбину — високу, високу, високу,
Забив гвіздок довженний — тук! тук! тук!
Висóко, в білу стіну — у голу, в голу, в голу.

Забив і кинув молот — лети! лети! лети!
Та й натягнув мотузку — довгу, довгу, довгу,
Повісив оселедець — сухий, сухий, сухий.

Повісив, зліз з драбини — додолу, додолу, додолу,
Забрав драбину й молот — важкий, важкий, важкий,
А сам пішов далеко — кудись, кудись, кудись.

І досі оселедець — сухий, сухий, сухий
Там висить на мотузці — довгій, довгій, довгій,
Погойдуючись тихо,— весь час, весь час, весь час.

Я розказав цю казку — прóсту, прóсту, прóсту,
Щоб сердилися люди — поважні, поважні, поважні,
І щоб сміялись діти — малі, малі, малі.

Еміль Верхарн

(1855—1916)

ГОРДІСТЬ

Ні, не тому, що він живе у тузі та стражданні,
Але щораз живи́ть і будить сподівання,—
Він повен віри, суворий світ.

Дарма, що з давніх уже літ
У храмовім склепінні,
Як сходить день, як гасне світ,
Щораз мертвотніше звучить
Розп'ятому моління.

Дарма! Зусилля, множені по всіх країнах,
Ви віру таїте в незвіданих глибинах,
Бо вірить той, хто робить і тремтить!
І вірить, хто шукає й винаходить!
І промінь кожного світанку родить
І воскрешає віру, і віра та нова —
У міць і запал людського єства.

А з нею Гордість устає, на тайни нападає,
Що нам земля дає і знов од нас ховає;
Та Гордість молода спинається, жива,
І перешкоди валить перед собою всюди,
З себе самої творячи щоденне чудо,
Що потребує рід людський.

О віро в силу рук, в чоло і погляд свій,
О віро в мозок, дослідом сп'янілий,
О віро в рід людський напружений, палкий!
Як я з тобою в небезпеці злій
І в славі, що життя на пай мені вділило,
Стаю упевнений і смілий!

Бо ж як подумаю, що я
Є дивоглядна часточка буття,

Уламок всесвіту, віддáного на велетенські зміни,—
То небо, землі, гори і гаї
Стають ріднішїми і ближчими мені,
І я люблю себе в тім неживім створінні.

Люблю себе, дивуюся собі
У рухах молодих, що робить їх в життєвій боротьбі,
Проходячи землею, кожен,—
Бо маю я,
Як кожен, хист, і волю, і чуття,—
І все, що робить він, те й я зробить спроможен.

Легенями вбираю я великих діл красу,
І славу подвигів, що відусюди лине,
І думку кожну, як свою, беру, несу,
Бо сміливість відчув її в своїх глибинах.

І от
Я відчуваю,
Що свій я у житті до всіх речей, істот,
І в щедрості безкраїй
Я віддаю себе, і все мене проймає.
І що то — вада, зáслуга, чеснота, гріх,—
Але та Гордість вчить мене і з мужністю терпіти,
І, як потреба, вмерти гордовито,
Щоб не принизить сил напружених своїх.

НА МОЛУ В ПРИСТАНІ

Коли я йду до хвиль нічних і розбуялих,
Як океан у берег б'є,
То руки стискую я на грудях запалих,
Щоб серце відчувать своє.

Ось-ось під пальцями тремтить воно, шаліє,
І під ритмічний рівний бій
Враз загубилося в безумній веремії
Безладно збурених стихій;

Віддаючи життя в змагання комашине
Вітрів і незліченних зір,
Піднесене числом і ритмом їхнім,— лине
У неокраяний простір.

І поступається моїм жаданням пильним
Втопить у вічність погляд свій,
І виповнити час і далеч божевільним
Буянням бóлісних надій.

Я думаю про тих, що в дальніх поколіннях,
Як я в оцю шумливу мить,
Потонуть поглядом у осяйних промінняхх,
Що сходять на нічну блакить;

Що прийдуть теж до хвиль нічних і розбуялих,
Як океан у берег б'є,
І руки прикладуть теж до грудей запалих,
Щоб серце відчувать своє.

Хотів би я для них у вітрі цім могутнім,
В солоних далях цих знайти
Слова премудрості, напоєні майбутнім
І спраглі дальшої мети,

Щоб душу пристрасну мою вони відчули,
Спізнавши із самих-но слів,
Як серцем радісним у час давно минулий
Я душу їхню полюбив.

Анрі де Реньє

(1864—1936)

ГЛИНЯНІ МЕДАЛІ

ПРОЛОГ

Я снив, немов боги озвалися до мене:
Той, що струмиться баговинням вогким,
І той — похилений під золотом снопів і грон,
І той — крилатий,
Нагий
І неприступно-гарний.
І цей — з лицем, повитим в чорні шати,
І цей, що з піснею в устах збирає
Ситняк на дудки
І братки темні,
І на своєму золотому тирсі в'яже
На взір звістовникової патериці дві гадюки...
І ще... І ще...

Я мовив їм: «От кошики і флейти,
Вкусіте від моїх земних плодів,
Прислухайтесь до співів бджіл робучих
І пийте тихий шум
Зелених лоз, поплетених і скошених очеретів...»
І мовив я: «Вважай,
Вважай,
Хтось є, хтось є за голосами лун,
Хтось на ногах стоїть серед життя шумно́го,
В руках тримаючи подвійний лук і смолоскип
подвійний,
І хто — таємна річ! —
Є ми самі».

Незримий образе! То ж я різьбив тебе в медалях
Із срібла ніжного, як ранні зорі,
Із золота гарячого, як сонце,
Із бронзи темної, як ніч.
Різьбив тебе з усіх металів:
З тих, що дзвенять, як радощі, прозоро,

З тих, що звучать, як слава, глухо,
Як смерть або любов.

Але найкращі я робив із глини,
Із сірої крихкої глини...
Одна по одній ви їх почислите, всміхаючись,
І скажете: «Так, це майстерно!»
І пройдете, всміхаючись.
Так, бо ніхто, ніхто із вас не бачив,
Як ніжністю мої тремтіли руки,
Як весь великий сон земний
Жив у мені, щоб потім жити в них,
Що я різьбив з металів тих побожних
Богів моїх,
І що вони — живе обличчя
Того, що чуєм ми в квітках троянди,
В діброві, вітрі,
В морській солоній хвилі,
В усіх речах і навіть
У власнім тілі,
І що вони — таємна річ! — є ми самі.

НАПИС

Якось увечері, на роздоріжжі лісовому,
Якось увечері під подихом вітрів,
Непевний днів, мені призначених, відчувши втому
Від попелу домашніх огнищ і років,–
Край тіні власної я сів.

Дороги ті стелилися до дальших днів,
І міг би я ще простувати ними
Всякдень, всякчас
Іти до хвиль, земель і снів, іти всякчас,
Допоки мій не довершиться час
І смерть чаклунськими руками і легкими
На вії втомлені печать спокою покладе.

Дорого між дубів, самотності дорого,
Каміння на тобі таке тверде,
Жорства твоя натруджені збиває ноги,
Я там побачив би, як кров'ю давнього, булого

Значи́ться кожний крок, і я — вважай —
Єдиний вітру рев почув би у дубах шумливих,
А я втомився вкрай.

Дорого між беріз пожовклих, тріпотливих,
Бліда як встид мандрівників твоїх блідих,
Що заблудилися між трясовин глухих,
І йдуть юрбою,
І одвертаються, щоб не дивитися увіч.

Дорого між грузьких мочар і ржавих верхоріч,
Де вітер піснею проймає жалібною
І саги у лататті срібнім, під наморозі сивиною,
Стоять у присмерку, край колій проїзних,
І хто хотів би йти тобою,
Нудьги не збутися тому вовік.

Дорого між ласкавих ясенів, там у пісках без краю,
Де вітер слід вигладжує, і замітає,
І радить забувать, і легко йти серед дерев, як він,
Твій медоносний цвіт, як золото піщин,
І повороти колій непомітні,
Провадиш ти в міста, до чужаків привітні,
І радо б я пішов, міста, до ваших брам,
Коли б мій крок не залишивсь десь-інде там,
Де цвіт моїх надій,— в сльозах, над тінями булого.

Тож не піду я до дубів,
Ні вздовж беріз, не хочу ясенів,
Ні ваших сонць, ні ваших вод, ні ваших городів,
Дороги.
Я чую: он моє минуле у крові,
І кроки мертві, бачилось, вертаються живі,
І перед мене йдуть у нетрі лісові
Луною вашою, дороги,—
Найлегша, ти, і ти, ганебна, гордовита,— ти!
Я чую вітру голоси,
То він, мій брат, у марному блуканні,
Він ходить у дубах і сходить у риданні.

Душе моя, сумний цей вечір над твоїм учора,
Душе моя, зловісний вечір цей над нашим завтра,
Душе моя, важкий цей вечір над тобою.

Шарль Пегі

(1873—1914)

ПРОЩАННЯ З МЕЗОЮ

«О Мезо, прощавай, з дитячих днів ласкава,
Ти зостаєшся тут, де тихий луг дріма.
О Мезо, прощавай, прийшла моя виправа
До краю іншого, де хвиль твоїх нема.

До краю іншого лежить моя дорога,
Я маю ріками незнаними брести;
Повинна взятися до наміру нового,
Нових завдань вагу я маю понести.

А ти турбот моїх не знатимеш, ласкава,
Розлого несучи прозорий свій потік
В долині затишній, де проростають трави,
О Мезо дорога, невичерпана вік.

(П а у з а).

Ти пропливатимеш у затишній долині;
Ти й завтра будеш тут, де пропливаєш нині
Забудеш дівчину в поході бойовім,
Що бавилась дитям на березі твоїм,
Ямки копаючи у набережній ріні.

Пастушка відійшла від любих їй отар,
І пряля відійшла від вовни й веретена.
Покинула вона свій моріжок зелений,
Покинула вона родинний свій димар.

Не знаєш, Мезо, ти про людський біль кривавий
Незмінна, лагідна в дитячих ти серцях,
Не знаєш хвилювань розлуки і виправи
І котиш хвилі все ти по *своїх* лугах —
Оподаль наших бід і нашої неправди,
О Мезо лагідна, о Мезо дорога.

(П а у з а)

Коли візьму до рук я знане веретено?
Коли побачу знов ці луки заливні?
Коли ми стрінемось? Чи стрінемось іще ми?
О Мезо лагідна і дорога мені!

(В е л и к а п а у з а).

Домочку батьківський, що я там пряла вовну,
Де взимку коминок вечірній не згасав,
Де пісню чула я стару, солодкомовну —
Вже розлучитись нам суворий час настав.

Віднині на́двечір щораз в новій оселі
Почую я пісень, не знаних ще мені,
Віднині надвечір в турботі невеселій
Піду я в дім новий, не знаний ще мені.

(П а у з а).

Домочку з каменю, де всі, усі небавом
Почують про від'їзд і темну лжу мою,
Що віддалася я трудам новим, кривавим,
І всі тужитимуть, кого я так люблю,—
І згасне коминок у пустці невимовній.

Чи зможу я коли удома прясти вовну?
Чи зможу слухати лоренські я пісні?
Чи зможу я колись у закутку своєму
Молитись, мріяти в солодкім тихім сні?

Коли ми стрінемось? Чи стрінемось іще ми,
Осадо кинута і дорога мені?»

Шарль Герен

(1873—1907)

* *
*

Розніжений Шеньє, Вергілію могутній,
Вас розгортаю я в вечірньому півсні,
Як на відлюдний сад лягає сива сутінь
І стиглі овочі падуть у глушині.
Як заздрю я твоїм, Вергілію, героям,
Твоїм закоханим як заздрю я, Шеньє!
Та вже ні пристрастю, ані кривавим боєм,
Ні працею чуття не поновить моє.
Серед філософів — іронію плекати,
Не вірити собі — о радосте терпка!
Я людські по́риви не годен оспівати,
Для тих-бо давніх струн є вправніша рука;
Є люди — слава їх лунає звуком рогу.
А мій убогий пай — незнані темні дні,
І флейту я візьму, уживану і вбогу,—
Безумства, насміху. Уста мої смутні,
Немов цілунками, втішатимуться нею.
Вона моє дитя, порадниця моя:
Віддам я душу їй, і відповість душею.
Прохожий спиниться послухати, як я
Тут награю в ті дні, як стигнуть виногрона.
Самотній, граю я, не знаючи, хто там,
Пестливо, пристрасно, і переливні тони
Говорять раз у раз тужливішим чуттям.
Моє убожество то милостині просить,
Прохожий хилиться чолом і йде відсіль.
І знов вертається — таж флейта ця голосить
Щоосені сумніш, і щораз глибший біль.

Поль Сушон

(1874—1926)

ПРОВАНСОВІ

Колиско днів моїх, моя питома мати,
Як стане гіркота чуття мої поймати,
Немовби овоч той, що соки збув давно,
До тебе я прийду, прованська стороно,
Щоб сонце, і вітри, і море повносиле
Новою радістю життя мені сповни́ли.
Для того ж ти, либонь, дала моїм очам
Синь від твоїх небес і повела до брам
І темрявих склепінь гіркого храму слави,
Щоб з іменем моїм з'єднать своє, ласкаве.

Спів найсолодший мій і все тобі віддам,
Про сонце розповім, що награє ланам,
Про золото пшениць, що села облягає,
Про ніжну сивину оливкового гаю,
Про ратаїв твоїх, жінок і моряків,
Про племено твоє, похватливе на гнів,
Де пристрасна любов полуменіє згубно,
А вдача — ніби ріг, дзвінка і славолюбна.
Та ні! Не годен я списать цвітінь твою!
Коли ж я мушу жить у іншому краю,
Оподаль від твого намріяного лану...
Таж я до міста звик, де клаптями туману
Спотворено красу домів і буйних площ,
Де цілий рік плащем звисає сірий дощ,
Але де людський дух у безнастанній дії
Проймає камінь стін і понад бруком віє.

Жорж Дюамель

(1884—1966)

ВЕЧІРНЯ БАЛАДА

Коли яблука поопадали,
— О, ті напади хриплих вітрів,
Ті бичі налітних бурунів,—
Коли яблука поопадали,
— Найдрібніші зуби найдрібніших звірів,
Тривале завзяття тонкого жала,
Сріблиста слина слимаків,
Коли яблука поопадали,
За зимою, весною (люди живі)
Літо вродить яблука нові.

— Чи знаєш ти щастя, в дорозі затерте ліктями,
Мерщій би до нього... Знайти... Прив'язатись...
Радість умерла, хай живе радість.

Коли яблука підуть на поживу,
— От вони, поцілунки зубів,
Плід заборонений, поцілунки пожадливі,
М'ясо рудіє, та м'якість синяста — поваблива,—
Коли яблука підуть на поживу,
Коли на зубах нав'язне оскома,
— Ох, як довго тривають згадки про колишнє.
Коли яблука підуть на поживу,
Весна настане і з нею — вишні.

Ах, людина ніколи не буває черства,
Щедра й гостинна путь життьова,
І скрізь без господаря щастя трапляється,
Хороше щастя, що гавкає й ластиться..
Ним би вдовольнитись, ним дихати й жити
І з ним на стежки вибиватись...
Радість умерла, хай живе радість.

Коли всі овочі погниють осінні
І оскома пойме піднебіння,
І відраза — перетончений смак,
Народиться радість: жить без сподіванок,
Не чекати нічого, крім вечірнього присмерку,
Не діждатись нічого, крім сліз на очах;
Коли всі овочі погниють осінні
І смак химерний зникне в оскомі,
Як добре тоді
Буде нам на спочинок піти в нерухомість.
— Серцем спустілим, без бажань і надій
Відчути той саван божественний,
Що над нами почне розгортатись.
Кожна радість вмирає... Хай живе радість!..

З ПЕРЕКЛАДІВ НА РОСІЙСЬКУ

Квинт Гораций Флакк

ПОСЛАНИЕ К ПИЗОНАМ — ОБ ИСКУССТВЕ ПОЭЗИИ

Если бы к женской головке чудак-живописец приделал
Шею коня и нескладицу дикую эту, вдобавок,
Перьями всю изукрасил пестро, пусть бы женское тело
Рыбьим хвостом у него неприглядно внизу завершилось,—
Как бы при виде таком вы от смеха, друзья, удержались?

Верьте, Пизоны, с подобной картиной может сравниться
Книга, в которой, как будто в горячечном сне, возникают
Странные образы: ни голова, ни конечности общей
Не соответствуют форме...
«Что делать? Ведь равною мерой
Право дерзать искони живописцам дано и поэтам».
Знаю, и сам бы хотел, и другому дерзать не мешаю,
Но не затем же, чтоб диких зверей сочетать и домашних,
Змей и пернатых, иль тигра поставить с ягнятами рядом.

Часто глубоко и важно у нас начинанье,— но тут же
Тот ли, другой ли нашит украшеньем пустым и бесцельным
Яркий лоскут: то роща описана с храмом Дианы,
То говорливый ручей, излучисто в травах текущий,
Рейна теченье иль радуга яркая в небе дождливом.
Но ведь не к месту все это! Ты, может быть, славно умеешь
Нарисовать кипарис, но к чему кипарис, если надо
Изобразить пострадавших на море? Ты амфору взялся
Мне смастерить и пустил колесо — но при чем эта кружка?
Пусть же, что делаешь ты, продумано будет и цельно.

Часто иное — обманчивость лучшего — губит поэта
(Знайте, отец и достойные дети!). Быть кратким хочу я,
Делаюсь темным. Быть легким стараюсь, но нет! не дается:
Я — только слаб. Тот силы искал и нашел велеречье;
Тот, убоявшийся бурного слова, стал низмен и беден;
Третий, к одним чудесам непонятную склонность питая,
Изображает дельфина в лесу и вепря в пучинах.
Страх ошибиться к ошибке ведет, если мы неискусны.

Первый попавшийся мастер у школы Эмилия может
Ногти и мягкие волосы ловко изваять из меди;
В общем же он — неудачлив: бессилен единства добиться
Он в изваяньи своем. И будь я творец, не хотел бы
Я походить на него, как и носом кривым выделяться
Не пожелал бы при черном зрачке и кудрях живописных.

Вот вам, писатели, правило: надо по силам задачу
Брать на себя и подолгу обдумывать, смогут ли плечи
Бремя ее удержать... Но если она соразмерна,
Будут у вас и слова, и порядок появится в мыслях.
Корень же стройности, прелесть порядка (иль я ошибаюсь?) —
Чтобы сказать не больше того, что сказать надлежало,
Тщательно взвесить слова... и многое втуне оставить;
Что отберешь, а что бросишь, обещанный труд создавая.

Если, в сплетении слов осторожен и тонок, прибегнешь
Ты к выражениям старым, но их обновишь сочетаньем —
Ты обернулся отлично. Но только возникнет потребность
Обозначением новым явить неизвестное раньше,
Можно и выковать слово, хотя старомодным Цетегам
Было б оно неизвестно. Будь только умерен, увидишь:
Свежее слово доверье себе завоюет — особенно если
Греческий в нем образец почувствуют явно. И буде
Это позволено древним — Цецилию, Плавту,— то кто же
Вам помешает, Вергилий и Варий? И я потрудился,
Но заслужил ли я новшеством этим укор, коль и раньше
Энния речь и Катона от новых названий пестрела,
Обогащая родимый язык? Это было и будет,
И никому не прожить без словечек новейшей чеканки.

Словно дубравные листья меняются с гибелью года,
Старое все облетает,— так слово с годами дряхлеет;
Новое вместо него расцветает и юностью дышит.
Мы и все наше — данники смерти. Проникнуло ль море
В глубь суходолья и там корабли охраняет от бури
(Царственный подвиг!); бесплодье лагуны, доступное челну
Стало кормить города, поддаваясь мотыке тяжелой;
Или теченье реки отвели мы по новому руслу
Ради садов и полей,— не вечны труды человека!
Так и реченья в любви и почете пребудут не вечно:
Много умерших опять возродится, другие погибнут,
Ходкие ныне,— как жизнь повелит и обычай укажет —
Этот единственный наших речей судья и властитель.

Как и размером каким печальные сказывать войны —
Дело царей и вождей,— указанье найдешь у Гомера.
Жалобы сердца издревле неравным строкам поверялись;
Позже они изъясняли желаний увенчанных радость.
Кто же создателем был этих вольных элегий, поныне
Спорят грамматики наши, и тяжба еще за судьею.
Гнев отыскал Архилоху оружие ямбов разящих;
Далее к ним потянулся котурн и веселые сокки.
Эта же мера сильна в разговоре и также пригодна
Говор толпы побеждать и живо звучать на подмостках.
Мерой лирической муза велела богов и героев
Петь, состязанья бойцов и ристалища конные, игры,
И молодую любовь, и вином упоенную дерзость.

Если я творческих средств и красок, созданию нужных,
Не различаю, за что же поэтом меня называть-то?
Или невежество нужно всегда предпочесть изученью?
К речи веселой (не так ли?) трагический лик не подходит,
Как и нелепостью было б стихом повседневным, достойным
Сокков игривых, рассказывать нам о Тиэстовых брашнах.
Каждому роду особенный строй и язык подобает.

Правда, иная комедия тон подымает обычный,
И раздраженный Хремет возвышенным слогом бранится.
Так и в трагедии часто Пелей или Телеф горюют
В речи простой и в обычных словах и, блуждая в изгнаньи,
Не раздувают мехов и словес по три локтя не мечут:
Важно им жалобой горькою тронуть у зрителя сердце.

Так не довольно одной красоты; пусть наши созданья
Сладостны будут и внутренней силой сердца́ потрясают.

Смеху улыбкой, а горю слезой не всегда ль отвечают
Лица людские? И если слезы́ моей хочешь добиться,
Должен ты сам горевать неподдельно, Пелей или Телеф!
Только тогда поразят ваши горести. Если же чувства
Нету в речах, я смеюсь или сплю. Ведь печальное слово
Требует скорби в лице, угроза — следов раздраженья,
Шутка — веселости, важная речь — выражения мысли.
Так и природа сначала во всех превратностях жизни
Внутренний облик наш изменяет, гневит, веселит ли,
Или страданием тяжким гнетет и к земле пригибает.
Речь появляется позже, движенья души изъясняя.
Если она с положеньем актера вразрез прозвучала,

Римляне, конный и пеший, поднимут глумленье и хохот
Также умей оттенить, божество говорит или смертный,
Старец преклонного вида иль юноша, силой кипящий,
Гордая домом своим госпожа иль усердная мамка,
Шустрый купец или верный полоске своей земледелец,
Колх или дети Ассирии, Фив или Аргоса житель.
Тут или следуй преданью, иль жизненной правде доверься.

Если ты хочешь, поэт, воссоздать Ахиллеса, да будет
Он неуемен, порывист, безжалостен и непреклонен,
Не признавая законов и все подчиняя оружью.
Страшной убийцей да будет Медея, рыдалицей Ино,
Скорбным — Орест, Иксион — вероломным,
блуждающей — Ио.
Если же сцене вверяешь предмет неизвестный, и лица
Ты создаешь, небывалые прежде,— какими на сцену
Вышли они, такими пускай и уходят. Однако
Общеизвестное трудно по-новому дать. «Илиаду»
Легче разбить на куски и драму из каждого сделать,
Чем отыскать выраженья, еще незнакомые людям.
Общеизвестное станет тогда лишь твоим достоянием, если
Ты не захочешь в затоптанном, пошлом кругу оставаться,
Не пожелаешь, как робкий толмач, от слова до слова
Свой повторять образец, пока не завязнешь с ногами
В той тесноте подражанья, что шагу ступить не позволит.

Также не будь горделив, как некий циклический автор:
«Я воспою злополучье Приама и славные битвы»
Чем оправдаешь, скажи, надутое это начало?
Тужатся горы, рождая, а на свет родится... мышонок.
Разве не лучше стоит у того, кто не знал напряженья:
«Муза, поведай о муже, который по взятии Трои
Многих людей города посетил и обычаи видел»?
Дыма не надо ему от мгновенного пламени; с дыма
Он начинает, чтоб диво созданья огнем разгорелось:
Сцилла и нимфа Цирцея, жестокий циклоп и Харибда.
С пары яиц никогда не начнет он рассказ об осаде Троянской.
К следствиям он устремляется прямо, и слушатель сразу
Им увлечен к сердцевине событий. А как избегает
Мест и подробностей, блеска которым придать он не может!
В вымысле как он искусен и с правдой его сочетает,
Не разнореча в конце со срединой, в середке — с началом!

Слушай другое теперь мое (и всех) пожеланье.
Если ты зрителя взялся пленить и его одобренья

Хочешь дождаться еще до конечного: «Рукоплещите»,—
Каждого возраста нрав отразить ты в творении должен,
Все показать, что дают и уносят летучие годы.
Так малолеток, что первым словам научился, но твердо
Ходит уже,— игру и ровесников любит, без толку
Сердится он и отходит, меняется с каждой минутой.
Юноша, из безбородых, впервые от прúсмотра волен,
Любит собак, лошадей и солнцем залитое поле;
Перед пороком податливей воска, не терпит советов,
Мало заботлив о будущей пользе, деньгами сорит он,
Горд и в желаниях пылок, но скоро в любви остывает.
С возрастом нрав изменяется: так человек возмужалый
Ищет знакомства и денег, по-рабски к честям тяготеет,
К действию он непоспешен, боится раскаяний поздних.
Вкруг старика тяготы собираются, копит ли деньги,
То ли, что прежде скопил, страшится растратить, бедняга,
Или, расчетлив и скуп, достоянием своим управляет,
Черств и в суждении косен, к годам предстоящим завистлив,
Труден, сварлив, неразумный хвалитель былого (когда он
Был еще юн) и всего современного враг и крушитель.
Много утехи с собою приводят лета, нарастая;
Много берут, убывая. Смотри, как бы старческой роли
Юноше ты не доверил и отроку — партии мужа.
Неукоснительно с возрастом нрав согласуй и характер.

Действие можно представить игрою, и только в рассказе
Оповестить. Что воспринято слухом, гораздо слабее
Нас потрясает, чем то, что воочию зритель увидел,
Сам заключая о ходе событий. Не нужно, однако,
Все, что внутри происходит, тащить на подмостки. Что будет
Красноречиво в словах очевидца, показа не просит.
Пусть же не губит Медея малюток своих всенародно
И нечестивец Атрей человечьего мяса не варит,—
Можешь показывать мне, но я не взгляну, не поверю.
Актов должно быть не меньше пяти и не боле,— тогда лишь
Зритель, увидев творенье, смотреть его снова захочет.
Бог «по машине» являться не должен, разве что узел
Требует этой развязки. И трех говорящих довольно
Для диалога. И хор! Пусть речи и место актера
В очередь он заступает, но пусть ничего не поет он,
Что бы не связано с действием было и с целью поэта.
Пусть помогает советом и доброму служит опорой,
Гневного пусть умеряет и праведных пусть превозносит,
Хвалит умеренность, скромные пиршества; пусть почитает

Суд, и закон, и ворота, раскрытые благостным миром;
Пусть укрывает свершенное втайне, пусть молит богов он,
Чтобы судьба улыбнулась несчастным и презрела гордых...

Авторы важных трагедий, в борьбе за козленка жестокой,
Хоры сатиров нагих на сцене затем показали.
Грубую шутку они применили, чтоб новостью дела,
Зрителю милой, приманкою острой привлечь любопытство
Буйной толпы, охмелевшей от жертв и святых возлияний.
Но к насмешникам этим, сатирам болтливым и шумным,
Не подобает сводить серьезное действие к шутке,
Чтобы какой-нибудь бог или кто из героев великих,
Только что виденный в царственном золоте и багрянице,
Речью своей не упал бы внезапно до грязной таверны,
Иль, над землей воспарив, не схватился за тучи рукою.
Ведь не пристало трагедии в вольных стихах изливаться..
Как госпожа, принужденная к пляске на празднике общем,
Выступит робко она среди исступленных сатиров.
Если бы я воспылал к сатирическим драмам, Пизоны,
Я б не клонился к одной неукрашенной, будничной речи,
Я б не настолько пытался уйти от трагических красок,
Чтобы различье утратилось: Дав говорит иль Пифида,
Нагло, на целый талант простака околпачив Симона,
Или же юному богу служивший Силен-воспитатель.
Все эти вещи я б так изложил, чтобы каждому мнилось:
«Этак и я напишу!» — но чтоб долго потел, несчастливец,
Тщетно со мной состязаясь. Как много зависит от строя
И сочетания слов! Как обычное славно в искусстве!
Будь я в прекрасном судьей, не посмели бы фавны лесные,
Как завсегдатаи рынка, вскормленыши римских распутий,
То молодиться, изысканно нежным стихом щеголяя,
То непотребными, грязными всюду словами браниться.
По сердцу это — кто любит горох, кто орехи щелкает,
Но оскорбляет имущих, кто славен конем и отцами.
Этого слушать не станут они и венка не присудят.

Ямбом двухсложие мы называем, где долгие слоги
Идут за краткими,— быстрая мера! Недаром трехстопной
Мы называем строку, где явственны шесть ударений.
Прежде размер этот был до конца себе верен — теперь же,
Чтобы живую походку свою хоть немного замедлить,
Сделать торжественной, в отчее лоно он принял спондеи.
Ласковый к ним и терпимый, однако не отдал второго
Им и четвертого места. Но в триметрах Акция славных,

Пусть и не часто, сюда заползают они. Да и Энний
В тяжеловесных стихах, для сцены написанных, также
Этим грешит — потому ль, что писал чересчур торопливо,
Иль потому, что в искусстве позорно несведущ остался.
Неблагозвучье стиха ведь не каждый судья замечает,
И потому больно к вольности падки писатели наши.
Буду ли я оттого своевольничать? Или же, зная,
Что не пройдут незаметно ошибки мои, беззаботно
На снисхожденье надеяться буду? Хулы я избегну,
Но и признанья себе не найду. Итак, почитайте,
Ночью смотрите и днем образцовые греков творенья.
Правда, хвалили прапрадеды ваши в комедиях Плавта
Юмор и стих, но как же они снисходительны были,
Чуть не глупы в изумленьи своем, если только умеем
Мы отличить остроумное слово от грубости явной
И настоящую меру схватить и на пальцах проверить.

Изобретателем рода трагедий, дотоль неизвестных,
Был по преданию Феспис, возивший театр на колесах
И выступавшим актерам раскрасивший лица дрожжами.
Позже явился Эсхил; благородные маски и паллу
Введши в обычай и сцену на брусьях подняв небольшую,
К речи возвышенной слух приучил он и встал на котурнах.
Вскоре затем не без славы комедия в свет показалась,
Но, безудержна, во зло обратила свободу, накликав
Грозный закон на свои безрассудства,— пошли запрещенья,
И, вредоносность утратив, умолкли старинные хоры.
Нашим поэтам ничто не осталось из этого чуждо,
Но заслужили почтенье они, свернув без боязни
С греческих торных путей, воссоздав окруженье родное
И характерные лица в претексте и в тоге гражданской.
Был бы не менее горд языком наш воинственный Лаций,
Нежели доблестью древней, когда бы писателей наших
Так не пугала работа пригонки и правки. Но вы-то,
Племя Помпилия, знайте: хвалы недостойно творенье,
Что обошлось без помарок и чистки, которого автор
После шлифовки десятой до самых ногтей не отделал.
Надо же было сказать Демокриту, что гений важнее
Выучки жалкой, что всех здравомыслящих он исключил бы
Из Геликона... И гениев сколько не бреется нынче,
Ногти растит, от людей убегает и в термы не ходит!
Как же такому хвалы не достигнуть и славы поэта,
Раз головы сумасбродной, которой ничто не излечит,
Он не вверял никогда Лицину-цирюльнику! Бедный,

Я-то зачем ежегодно от желчи весной очищаюсь?
Мог бы и я стихотворцем прослыть наилучшим... И все же
Не для меня эта слава. И лучше я стану точилом,
Что, остроту сообщая железу, тупым остается;
Стану учить, отказавшись от творчества, делу поэта:
В чем его мощь, что питает его, что ему подобает,
Служит чему мастерство и куда увлекают ошибки?
Здраво судить — вот к искусству писателя ключ и начало.
В мыслях наставят тебя Сократовой школы писанья,
А за продуманной мыслью придут и слова добровольно.

Кто уяснил, что отечеству надо воздать, а что — другу,
Как надлежит относиться к отцу, и к гостю, и к брату,
В чем назначенье сенатора, дело судьи, и какая
У полководца задача, когда он в походе,— конечно,
Тот и в твореньи своем соответственный выдержит образ.
Я б подражателям острым советовал, жизнь наблюдая,
Брать из нее образцы и живого искать выраженья.
Часто красивая только частями, но меткая пьеса,
Даже без истинной прелести, без мастерства и значенья,
Зрителю может понравиться и удержать его больше,
Чем пустяки благозвучные, смысла лишенные вещи.

Грекам — творческий гений и речь округленная грекам
Музой завещаны, так как одной они славы искали.
Римские дети зато обучаются счету усердно,
Ассы дробя на мельчайшие доли. Вот мальчик Альбина.
Спросим его: «Если я от пяти двенадцатых асса
Отнял бы унцию,— сколько останется?» — «Треть»,—
говорит он.
«О! не растратишь наследства! А если прибавлю, скажи-ка?» —
«Да! Половина!» Вот так и въедается жадность. А если
В сердце она поселилась, где тут дожидаться творений,
Стоящих масла кедрового и сундуков кипарисных!

Либо на пользу людей наставлять, либо радость нести им,
Либо совместно к тому и другому стремятся поэты.
Ежели ты наставляешь, будь краток — тогда поученье
В душу скорей западает и в памяти лучше хранится;
Что же в избытке дано, через край проливается сразу.
Ежели ты развлекаешь, от правды держись недалёко,
Чтобы не требовать веры для всякого вздора, из чрева
Ламии съеденных ею детей изымая живыми.
Тот лишь достигнет вершин, кто приятное может с полезным

Соединять, поучая читателя и развлекая.
Книжка такая и Созиям прибыль, и за морем слава,
А для писателя — долгие годы живущее имя.

Есть и ошибки, которые ты извиняешь охотно;
Ведь и струна непослушна порою желаниям нашим,
Вместо глубоких тонов отвечая нам звуком высоким,
И с тетивы не всегда ведь стрела попадает, как надо.
Если в созданьи моем много блеска и силы — зачем же
Несколько пятен волнует меня: ослабело вниманье,
Или по слабости нашей они приключились. А вывод?
Вывод один: я не годен, когда лишь подряд ошибаюсь,
Точно худой переписчик, который, при всех наставленьях,
Тонет в погрешностях, словно дурной кифаред, что фальшивит
Все на одной и той же струне и смех порождает.
Правда, досадую я, когда славный Гомер засыпает...
Но ведь не грех и вздремнуть на огромном таком протяженьи!
Стихотворение сходно с картиной: иная захватит,
Если приблизишься к ней, другая — коль издали смотришь.
Этой удобно в тени, а той освещение нужно,
Чтобы она знатока не страшилась и резких суждений.
Эта по вкусу однажды, а та хороша постоянно.

Вот что запомни, однако: посредственным быть допустимо —
Но не всегда. Так ученый юрист и защитник судебный
Скромных способностей, пусть и не могут тягаться с Мессалой
Словом изящным, а знанием права — с Кастеллием Авлом,
Все ж они оба в цене. Но посредственным быть стихотворцу
Не позволяют ни боги, ни люди, ни книжные лавки.
Как за веселым столом неслаженной музыки звуки,
Мак на сардинском меду, благовония, слишком густые,
Нос только злят (и без них ничего не утратил бы ужин!) —
Так и поэма, что призвана быть услаждением вкуса,
Чуть не дошла до положенной меры — уже непригодна.

Кто не умеет играть, развлекаться на Поле не станет,
Кубарю, дискам, мячу предоставит покой — из боязни,
Как бы кольца любопытных ему не потешить собою.
Что б неумелому так и стихов не писать? Не сдается.
Он ведь свободен, хорошего рода и всадник старинный,
Полного ценза, и в жизни домашней ничем не замаран.

Ты ничего не начнешь вопреки изволенью Минервы.
Вкус твой и разум удержат тебя. А когда и напишешь
Что-либо, не постесняйся суждению Меция вверить
Труд свой, и мне покажи, и отцу почитай, и под спудом
Крепко храни до девятого года. Не издана книга —
Можешь исправить. А выпустишь слово, уже не вернется!

Людям, живущим в лесу, божественной воли вещатель,
Древний Орфей резню запретил и кровавую пищу.
Так и возникла молва, будто львов укрощал он и тигров.
Так, говорят, Амфион, созидатель Фиванского замка,
Звуками лиры утесы срывал и голосом сладким
Их расставлял по желанью. Древняя мудрость умела
Частное с общенародным, святое с мирским разграничить,
Противодействовать похоти, брачный устав полагая,
И города укреплять, и законы на дереве резать.
Так за певцами почет утвердился и громкое имя
Вещих пророков. Уже вслед за ними Гомер появился
И, зажигая бойцов на Марсову брань, зазвучала
Песня Тиртея; в стихах о грядущем поведал оракул,
К праведной жизни пути пролагая, и царская милость
Взыскана сладким внушением муз; изобретены игры —
Отдохновенье от долгих трудов,— зачем же стыдиться
Звончатых струн, и богинь пиерид, и певца Аполлона?
Что предпочтительней может созданью успех обеспечить —
Гений иль выучка? Праздный вопрос. Как без почвы богатой
Бедны ученья плоды, так и гений ничто без ученья.
Меной взаимною крепнут они и содружества ищут.
Тот, кто старается в деле достигнуть меты вожделенной,
С юности много успел поработать, потел он и мерзнул,
Знал воздержанье в любви и вине. И тот, кто играет
Славно на флейте, немало сперва пострадал, поучился.
Ныне ж довольно сказать: «Вот я сочиняю поэмы!
Всех разрази их лишай и короста — не буду последним!
Я не созна́юсь: того-то не знаю, тому не учился»...

Как голосистый купец зазывает толпу на товары,
Так и поэт — прихлебателей ловких, особенно если
Земли имеет и деньги растит (и поживою манит!).
Как бы он ни был изыскан, однако, в пирах утонченных,
Как ни ручался за бедного, как ни умел из процесса
Неосторожную выпутать жертву, я все же не верю,
Чтобы он мог отличить настоящих друзей от фальшивых.
Если ты даришь кого иль кого одарить обещаешь,

Остерегайся на чтенье стихов приглашать. Растроган,
Уши тебе накричит он: «Чудесно! Божественно! Дивно!»
Весь побледнеет и даже слезу умиления пустит,
Вскакивать будет и топать ногами в жару восхищенья.
Как причитальщиц наемных рыданья над телом почившим
Громче, слышнее, чем подлинной скорби, вот так и насмешник
Больше вопит, чем верный и искренний твой почитатель.
Ведь говорят же: бесчисленным кубкам цари обрекали —
Пытке вином, кого разгадать они только хотели,
Стоит ли милости их и доверья. Стихи сочиняя,
Не доверяй никогда похвале, что по-лисьи приходит.

Если б Квинтилию ты их прочел, «Исправляй! — он сказал бы,—
Это неладно и то плоховато!» И ты бы ответил:
«Дважды уже исправлял — не выходит». А он тебе снова:
«Так уничтожь. Все, что худо, немедля пусти в перековку!»
Если бы ты и затем защищал свои недоделки,
Он замолчал и слов понапрасну уже не терял бы:
Можешь собою и детищем милым один наслаждаться!
Благоразумный ценитель негодных стихов не потерпит:
Жесткое все обличит, неизящное снизу отметит
Жирной чертою и все притязанья отбросит пустые,
Темное место прозрачным сменить выраженьем заставит,
И, замечая двусмыслицу, скажет он, что переделать.
Будет как бы Аристархом. Не скажет: «Зачем же я друга
По пустякам обижаю!» Он знает: пустяк разрастется
В целое зло, если автора встретят глумленьем и смехом.

Как прокаженного в язвах, как царским недугом больного,
Как бесноватого или лунатика,— так избегают
Все, кто здоров, одержимого высшею силой поэта.
Только мальчишки бегут и дразнят его без боязни.
Если же с поднятой он головою, стихи изрыгая,
Как птицелов, на дрозда заглядевшийся, свалится в яму
Или в колодец глубокий и станет кричать: «Помогите!
Граждане! Где вы?» — никто не беги, не спасай песнопевца!..
Если же ты поспешишь неразумно и бросишь веревку,
Я не смолчу: «Да ты знаешь, он, может быть, собственной волей
Спрыгнул сюда и спасаться не хочет». И я рассказал бы
Притчу тебе о поэте одном сицилийском. Когда-то
Богом прослыть захотел Эмпедокл, и в горящую Этну
Спрыгнул, как был. Предоставим же право на гибель поэтам;
Кто их спасает насильственно, будь тот убийце подобен.

Это ему не впервой! И спасенный из ямы, не станет
Он человеком, и будет стремиться к возвышенной смерти.

Все же неясно, за что осужден на такие страданья,—
Прах ли отца осквернил, святотатец, иль мест, пораженных
Молнией, он прикоснулся священных... Ревет и мятется,
Как из разломанной клетки на волю медведь убежавший,
И ужасающим ревом невежд и ученых пугает;
Если же словит тебя, не отпустит и чтеньем прирежет,
Сущая пьявка,— тогда лишь отстанет, как крови напьется.

Публий Овидий Назон

АРИОН

Море какое, какая земля Ариона не знает?
Песнью размеренной он сдерживал волны морей..
Часто, гонясь за овцой, был волк укрощен его пеньем,
Робкая, с волком не раз рядом стояла овца.
Часто зайцы и псы в тени покоились общей
И на уступе скалы с львицей встречалася лань.
Мирно с болтливой вороной соседила птица Паллады,
Голубя, внемля ему, ласково ястреб встречал.
Часто Диана сама изумлялась чарующей силе:
В звуках, сложенных певцом, Фебов ей чудился строй.
Имя твое, Арион, прогремело в полях сицилийских,
Даже Авзонии брег лирой был тронут твоей.
Раз из Сицилии ты возвращался на родину морем;
Много с собой ты добра, лирой добытого, вез.
Бедный! Должно быть, не раз ты с тревогою думал о бурях:
Много опаснее волн был твой корабль для тебя.
Только отплыл ты, как кормчий, мечом сверкнув обнаженным,
Встал пред тобой, а за ним — вся заговорщиков рать.
Что тебе меч? Управляй кораблем неустойчивым, кормчий:
Острый железный клинок — в этом ли слава твоя!
Не преклонился певец: «Я готов умереть,— говорил он,—
Но лишь прощальную песнь вверю я лире моей!»
Кормчий кивает, смеясь, а певец венок надевает,
(Славный венок, он к твоим шёл бы кудрям, Аполлон!),
Ярко-пурпурным плащом облекает привычные плечи
И, пробежав по струнам, будит ласкающий звук.
Так, в белоснежный висок пораженный жестокой стрелою,
В небе прощальную песнь жалобно лебедь поет...
В мантии яркой, в венке певец бросается в бездну:
Заколебалась волна, с ропотом бьет о корму.
И совершается чудо: из глуби дельфин выплывает
И на горбатой спине кверху выносит пловца.
Лира в руках Ариона. Он лирой спасителя славит
И сладкозвучной струной в море смиряет валы.
Боги взирают с высот; они приняли в небо Дельфина
И даровали ему девять в созвездие звезд.

Публий Анний Флор

О РОЗАХ

1

Что за розы сегодня, я видел, в саду распускались!
Только рождались они, но возрастом не были равны
Веткой зеленой одна подымала набухшие почки,
Из-под плаща обнажала багряное темя другая,
Третья круглила свою лепестками полную чашу,
Ранняя зрелость уже приметно кралась к четвертой
Эту, набухшую почкой, и ту, что узлы распускает,
Девичья прелесть пока под одеждой тяжелой томится,
Чтоб не осыпалась, срежь поутру: скоро старится дева.

2

Сад возрастила Венера, кустами роз огражденный;
Был он владычице люб, любовью сражающей сердце.
Отрок сюда, заглядевшись, пришел за цветами и кудри
Думал украсить венком; но острый шип незаметно
Ранил мраморный пальчик. Как только острою болью
Руку свело и капелькой крови окрасилась кожа,
С горькою жалобой он побежал к своей матери милой:
«Что это, мать, так неласковы нынче сделались розы?
Что это скрытым оружьем язвит твой кустарник любимый?
Он враждует со мной, и вид его крови подобен».

Марк Аврелий Олимпий Немезиан

ЭКЛОГА ВТОРАЯ

Юный Ида и юный Алкон к Донаке прекрасной
Оба с младенческих лет пылали страстной любовью:
Прелести милой Донаки безумием их поразили.
Раз, когда юная дева цветы собирала в лощине
Ближнего сада и грудь украшала любезным акантом,
Оба застигли ее и, вняв обольщеньям Венеры,
Сладость девичьей ласки украдкой оба сорвали.
Так возгорелась любовь и недетские с нею желанья;
Так и в пятнадцать лет томления страсти приходят.
Но родители дома, суровые, заперли деву
(Ибо и голос у ней звучал уже не по-детски,
И беспокойные стали слова, и нрав непокорен,
Часто краснела она, и в жилах кровь трепетала).
Юноши, жаром любви пораженные в самое сердце,
Вверили горе свое тогда разымчивой песне.
Оба равны искусством, красивы оба и статны,
Оба еще безбороды; не стрижены длинные кудри.
Сидя в тени под платаном, они утешенья искали
Поочередно — свирелью один, а другой песнопеньем.

Ида

«Вы, о дриады, жилицы лесов, луговые напеи,
Вы, что, стопой белоснежной сырых побережий касаясь,
Алые в травах цветы рассыпаете щедро, наяды:
Дайте ответ, где найду я, в лугах или сенях дубравных
Милую сердцем Донаку, склоненную к лилиям нежным?
Трижды уже вечерело и солнце с небес нисходило —
Все у пещеры привычной Донаку я поджидаю.
А между тем, будто есть исцеление в этом от муки
Или безумства желаний от этого могут смириться,
Третью зарю мое стадо не ведает пастбищ веселых,
И ни один из потоков томительной жажды не гасит.
В тщетной надежде к сосцам матерей припадают телята:

Сухи сосцы, и слабым мычанием полнятся хлевы.
Сам я ни гибкой лозы, ни ростков камышовых упругих
Уж не ищу для корзин и сыра давно не готовлю.
Что я без нужды тебе говорю? Велико мое стадо
(Знаешь сама), и были всегда дойники мои полны.
Я... я все тот же, Донака, кому ты дарила так часто
Сладкий свой поцелуй посреди неоконченной песни
И от свирели мои отрывала дрожащие губы.
Кто мне (увы!) на помощь придет и подаст исцеленье?
Вот я, самшита бледней и синее фиалки, блуждаю,
Пищи давно не приемлю, и кубки нашего Вакха
Я отвергаю, и тихому сну предаться бессилен.
Горе мое, нет тебя — и лилия кажется черной,
Бледными кажутся розы, постыл гиацинта румянец,
Нет аромата в дыханьи ни лавра, ни нежного мирта.
Но возвратися ко мне,— и белыми лилии станут,
Розы окрасятся ярко, и будут милы гиацинты,
Сладостно мирты запахнут, и лавры вздохнут благовонно,
И покуда Палладе оливка, налитая соком,
Вакху его виноград, Приапу — яблоки, Палес
Милы луга,— дотоле тебе я предан единой».
Так вздыхала свирель. Алкон ей ответил стихами,
Что́ — пусть поведает Феб: подвластны ему песнопенья.

Алкон

«Горная Палес и ты, Аполлон, покровитель пастуший,
В зарослях мощный Сильван, и ты, о Диона благая,
Что над вершинами Ерика властвуешь, чьею заботой
Было от века — сердца сочетать, упоенные страстью,—
Что я свершил? Почему я прекрасной оставлен Донакой?
Я ей подарки носил, каких не носил мой соперник,
Звонкого ей соловья подарил, искусного в пеньи;
Он, когда дверцы его из лозы сплетенного дома
Настежь были открыты, умел, как будто бы вольный,
Вылететь — и среди птиц полевых насладиться свободой;
Не забывал он, однако, к знакомому крову вернуться,
Предпочитая лозовую клетку лесам и просторам;
Кроме того, так недавно тебе добычу лесную,
Нежного зайца прислал я с четой голубиною дикой,—
И после этих даров ты меня отвергаешь, Донака?
Может быть, ты недостойным почла, что Алкон, твоя жертва,
Грубый пастух, и только быков выгонять ему в поле?
Но пастухами и боги ведь были: прекрасный Адонис,

Вещие фавны и Пан, и сам Аполлон несравненный.
Утром глядел на себя я в зеркальную гладь водоема,
Феб не являлся еще на востоке багряном, и яркий
Не трепетал еще блеск его на поверхности водной;
Что я увидел: ланиты, едва поросшие пухом,
Длинные кудри. Недаром везде слыву я прекрасней
Нашего Иды — сама ты не раз ту молву повторяла,
Алые щеки хвалила мои и молочную шею,
Эти живые глаза и стройность юного стана.
Я обучен играть на свирели: цевница простая
Некогда пела бессмертным, и Титир нежную песню
Ей поверял — и леса привели его в город владычный.
Песнью моей о Донаке и я буду в Городе славен.
Если боярышник может со стройным расти кипарисом,
То и орешник пускай зеленеет средь сосен могучих».

Так целый день состязались юнцы, воспевая Донаку.
Только, над лесом восстав, заставил их Геспер холодный
Долгие песни прервать и со стадом домой возвратиться.

Децим Магн Авзоний

МОЗЕЛЛА

Начало поэмы

В утренней мгле переправился я через быструю Наву,
Что удивляется новой стене, старый Винк оградившей,
Где испытала когда-то и Галлия римские Канны,
Где, не оплаканы, в поле лежат бессильные рати.
Далее путь потянулся унылым лесным бездорожьем,
Где ни малейших следов человеческой жизни не видно.
Вот миновал я безводный Думнисс, средь околицы бедной,
Вечно бегущей водой орошенные влажно Таберны
И Савроматские земли, что нынче даны поселенцам.
Вот уже бельги глядят с пограничных стен Нойомага,
Где императорский лагерь был грозным разбит Константином.
Чище здесь веет простор полевой, и Феб на востоке
Ясно-прозрачным лучом отпирает багряное небо.
Взгляду не нужно искать в сплетении тесном верхушек
Чистого неба клочков, зеленою мглой не закрытых,—
Ясно сияние дня, и в светлые дали проникнуть
Вольный и будто сквозной нам воздух уже не мешает.
Все здесь меня заставляет возделанным, ласковым видом
К милым картинам моей Бурдигалы сердцем стремиться:
Крыши и башенки вилл над обрывистым берегом, горы,
Лозами Вакха покрытые, и неподвижные глади
С ласковым ропотом долу чуть слышно бегущей Мозеллы.
Здравствуй, река, селеньями славная, полем, садами,—
Бельги тобою одной оплотом империи служат,
Ты, по крутым берегам поросшая Вакхом цветущим,
Ты, что всех рек зеленее травой своего побережья!
Ты судоходна, как море, но ты по наклону стекаешь,
Как подобает реке; как озеро, глубью прозрачной
Славишься ты; с ручейком говорливым теченьем поспоришь,
А питьевою водой превзойти источники можешь.
Ты совмещаешь в себе реку, ручеек и источник,
Озеро, самое море, с приливом его и отливом.
Ты протекаешь спокойно, и ветры тебя не тревожат,
И у подводных камней не борются пенные волны.

Ты не торопишь течения рифом нежданным и шумным
И посредине глубокого русла земли островами
Не подымаешь... И пусть твоему не послужит бесславью,
Что при впаденьи своем разделила ты надвое ложе,
Два пути проложив, и так бурно с другою рекою
Воды сливаешь, что быстрые весла только мелькают
На перекате. Здесь против теченья идут бечевою,
К мачте судна прикрепивши канат и грудь напрягая.
(Сам удивляешься, как возвратился на плесы речные.
Думаешь, что бы реке другое теченье — потише!)
Ты не каймишь побережий болотно растущей осокой
И берегов не грязнишь лениво оставленным илом:
К самому краю воды по-суху пройти позволяешь..

Леся Украинка

ЗАБЫТАЯ ТЕНЬ

Суровый Дант, изгнанник флорентийский,
Встал предо мной из тьмы средневековья.
Как время то, его суровы песни.
Он их нашел в мистическом лесу,
Средь хаоса чудовищных видений.
Чей дух за ним бы следовать решился
По темным дебрям, если бы средь терний
Там не росли роскошные цветы?
Собрал певец рукою их любовной,
Сплел их в венок, душистый несказанно,
Росой небесной окропил его
И положил на раннюю могилу
Прекрасной Беатриче Портинари,
Что раз ему когда-то улыбнулась,
А раз прошла, не кинув даже взгляда,
А в третий раз, когда ее он видел,
Она в гробу недвижима лежала...
Но для него она была как солнце,
Что щедро льет и свет, и жизнь, и радость,
Не ведая, кому дарует их.
И хоть навек певцу погасло солнце,
Он не забыл его ни в тьме подземной,
Ни дома, у семейного огня:
Она одна царит в его терцинах,
Ибо в краю, где он витал душою,
Он не нашел себе иной подруги.
Он увенчал ее такою славой,
Какой не знала ни одна из женщин.
Века живет ее нетленный образ,
И смерть могучая над ним бессильна.
Зачем же ты, мое воображенье,
Передо мной упорно вызываешь
Иную тень, неясную, как сон?
Над нею нет сиянья, нет венца,

Ее лицо окутано туманом,
Как серым покрывалом... Кто она?..
Молчат о ней художников созданья
И песни звонкие поэтов. Где-то,
На самом дне истории лежит
О ней немая память. Кто она?..
Кто?.. Дантова жена. Лишь это имя
Осталось нам, как будто от рожденья
Другого имени она не знала.
Она ведь не была звездою путеводной,—
Она сама, как тень, пошла за тем,
Кто был вождем «Италии несчастной»,
Делила с ним тяжелый «хлеб изгнанья»,
Его очаг домашний охраняла
В скитаньях на чужбине. И не раз
Его рука усталая ложилась
К ней на плечо, ища опоры. Слава
Поэта дорога была ей, но
Она ни разу рук не протянула,
Чтоб взять себе хотя бы луч один.
Когда ж погас огонь в очах поэта,
Она закрыла их благоговейно.
Она жила. Но где же жизнь ее,
Ее печали, радости, томленья?
История молчит. Но в мыслях вижу
Я много дней тоскливых, одиноких,
Исполненных тревоги ожиданья,
И тьму ночей, бессонных, как забота,
И горьких, как нужда. Я вижу слезы.
По тем слезам, по той росе жемчужной
Прошла к престолу славы Беатриче.

СФИНКС

Давно когда-то, под палящим солнцем
Горючего Египта, на песках,
Средь мертвого безмолвия пустыни,
В душе раба, вскормленного в неволе,
Родился замысел... И охватил
Его с какой-то непонятной силой,
И повелел ему: взять глыбу камня
От красных скал Ливийского хребта

И вытесать из камня изваянье,
Векам грядущим темную загадку.
И начал раб тесать горючий камень,
И все ему казалось раскаленным:
Земля, и небо, и резец, и камень,
И собственное сердце. Разлетались
Врозь от резца горячие осколки,
И постепенно на песке зыбучем
Обрисовались очертанья зверя.
Вот тело льва лениво растянулось,
Как бы под зноем полдня изнывая.
Вот человеческая голова
Загадочно глядит в пески пустыни,
И улыбаются немые губы.
И был тот взгляд и злобная улыбка
Страшнее стрел убийственного солнца.
И был тот зверь пустыни назван богом.
И строились ему из камня храмы
С тяжелыми колоннами, и барки,
Украшенные лотосом, несли
Животных для кровавых жертв. В народе
О нем слагались странные легенды,
Окрашенные густо в кровь. Поэты
Ему свои сказанья посвящали,
Жрецы сооружали пирамиды
Из книг, вотще разгадывавших тайну
Мертвящих взоров и улыбки злобной.
В тех книгах значились все имена
Таинственного бога: Смерть и Счастье,
Судьба, и Жизнь, и множество других.
Но лучше всех пришлося имя Сфинкс,
Как самый бог, загадочное имя.

Максим Рыльский

* *
*

Запахла осень вялым табаком,
И яблоками, и сквозным туманом,
И вот уж астры над песком румяным
Зареют за распахнутым окном.

Кузнечик в травах, как зеленый гном,
Пилит на скрипке. И зачем весна нам,
Когда мы вдумчивы и тихи станем,
И мудрость нас покроет серебром?

Бери суму и дом родной покинь,
И пей глубокую немеющую синь
На склонах, где медово спеют дыни.

К простой земле склони с любовью взор,
И, золотой листвы топча ковер,
Забудь о башнях сумрачной гордыни.

* *
*

Когда качнутся бригантины
На гребнях вод,
От девушки страны пустынной
Моряк идет.

Взовьется парус, крикнет птица,
К волне припав,
Тогда слезой осеребрится
Ее рукав.

Есть край иной, другие травы,
Есть вольный свет.
Подарит им он свой кудрявый
Простой привет.

И девушка другая кинет
Канат во мгле,
Когда причалят бригантины
К чужой земле.

КИТАЕВ

Он рукавом развеял тучи,
Поднявшись волнами вершин.
Китаев сладкий и могучий,
Благоуханный сельный крин.

Сквозь запах ладана тяжелый,
Сквозь мрак свечи и клобука,
Как взоры грешницы веселой,
Смеются годы и века.

Пусть, полный плача и обиды,
Несется колокольный зык,
Пусть у Евстафия Планиды
Окаменел суровый лик,

Пусть богомольцы неустанны
У перепуганных икон,
Пусть предрекает Первозванный
Царей, господ, венец и трон,—

Уже с клюкою пилигрима
В другие села и сады
Направлен шаг неутолимый
Григория Сковороды.

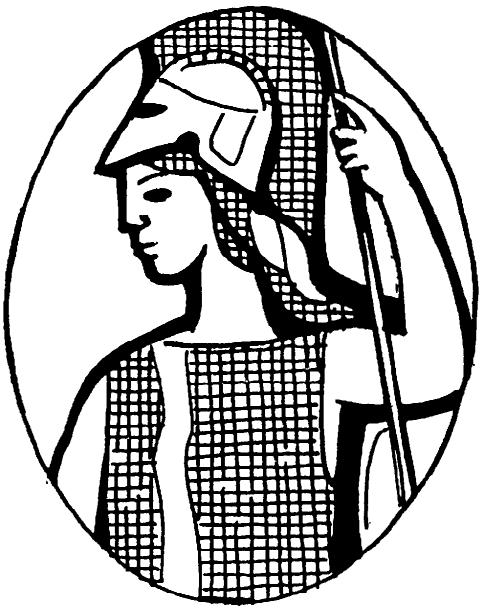

ПЕРЕКЛАДИ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ

Олександр Пушкін

БОРИС ГОДУНОВ

Дорогоцінній для Росії пам'яті Миколи Михайловича Карамзіна цей твір, натхнений генієм його, з благоговінням і подякою присвячує
Олександр Пушкін

I

КРЕМЛІВСЬКІ ПАЛАТИ

(1598 року, 20 лютого)

Князі Шуйський та Воротинський.

Воротинський

Нам казано за містом наглядати,
Та, бачиться, не маєм, що робить:
Москва спустіла; вслід за патріархом
У монастир пішов і весь народ.
Як думаєш, чим закінчиться колот?

Шуйський

Чим закінчиться? То не мудра річ:
Народ іще поплаче, поголосить,
Борис іще покривиться для ока,
Немов пияк над чаркою вина,
І під кінець, зичливий до людей,
Узять корону згодиться смиренно;
А там — там буде правувати нами
По-давньому.

Воротинський

Таж місяць поминув,
Як він замкнувся в монастир з сестрою
І всі, вважай, діла земні покинув.
Ні патріарх, ані бояри радні
Не спромоглись його схилити досі;
Не слухає ні слізних намовляннів,
Ні їх благань, ні стогону Москви,
Ні голосу Великого Собору.

Даремне удавались до цариці,
Щоб на вінець благословила брата;
Скорботна чорноризиця-царица,
Як він, тверда, як він, неумоленна:
Борис, либонь, той дух увіяв їй.
А що, коли правитель наш і справді
У клопотах державних знеохотивсь
І не погодиться посісти трон?
Що б ти сказав?

Шуйський

Сказав би, що даремне
Лилася кров царевича-дитяти;
Що скоро так, царевич міг би жить.

Воротинський

Яке страшне злочинство! Та чи справді ж
Царевича згубив Борис?

Шуйський

Хто ж інший?
Хто підкупляв даремне Чепчугова?
Хто надіслав до міста Бітяговських
З Качаловим? Я в Угліч був тоді
Наряджений дознати все на місці;
Натрапив я на свіжі ще сліди;
Весь город був злочинству самовидець;
Всі свідчення лунали суголосно;
І я, вернувшися, єдиним словом
Міг виявить таємного призвідцю.

Воротинський

Чому ж його не знищив ти нараз?

Шуйський

Він, признаюсь, мене тоді украй
Удаваним спокоєм затуманив;
Так в очі він дивився безсоромно,
Розпитував, доходив до дрібниць —
І перед ним я повторив безглуздя,
Яке він сам мені ж і нашептав.

Воротинський

Негоже, князю.

Шуйський

Що ж я мав робити?
Відкрити все цареві? Але цар

На все дивись очима Годунова,
Він чув усе ушима Годунова:
Нехай би я його переконав,
Борис розбив би те переконання,
А там мене ж у замкнення б заслали
Та в добрий час, як дядечка мого,
В глухій тюрмі тихцем і задушили б.
Хвалитися не буду — доведеться,
То жодна з кар мене не настрашить;
Не з боязких я, ну та й не дурний,
І в зашморг я не схочу лізти даром.

Воротинський

Яке страшне злочинство! Слухай, мабуть,
На душогубцю каяття напало:
Це ж, певне, кров дитяча безневинна
І не дає йому ступить на трон.

Шуйський

Е, ні: Борис хоробрий — переступить!
А честь яка державі, нам усім!
Вчорашній раб, татарин, зять Малютин,
Зять катові і сам душею кат
Бере вінець і бармы Мономаха...

Воротинський

Так, роду він низького; ми значніші.

Шуйський

Здається, так.

Воротинський

Таж — Шуйський, Воротинський...
Не жарт який — природжені князі.

Шуйський

Природжені, і Рюрикові діти.

Воротинський

А слухай, князю, право мали б ми
На спадок по Феодорові.

Шуйський

Більше,
Ніж Годунов.

Воротинський

Та ні бо! Справді!

Шуйський

Що ж?
Коли Борис не кине хитрувати,
Давай-но ми підбурювати люд;
Хай одстають вони од Годунова.
Своїх князів є досить родовитих,
Кого схотять, хай і беруть царем...

Воротинський

Так, досить нас, Варягових нащадків,
Та трудно нам на Годунова братись:
Народ одвик нас шанувать, як парость
Тих войовничих владарів своїх.
Уже давно збулися ми уділів,
Давно царям поплічниками стали,
А він зумів і страхом, і любов'ю,
І славою причарувати люд.

Шуйський
(дивиться крізь вікно)

Він сміливий — а ми... Та годі, бачиш:
Народ іде, розсипавшись, назад —
Ходім, дізнаймося, на чому стали.

II

КРАСНА ПЛОЩА

Народ.

Один

Не згодився! Від себе геть прогнав
Святителів, бояр і патріарха.
Упали ниць даремно перед ним:
Його страшить безмірне сяйво трону.

Другий

О боже мій, хто правитиме нами?
О горе нам!

Третій

Стривай, найстарший дяк
Виходить нам ухвалу проказати.

Народ

Мовчіть! Мовчіть! Говорить думний дяк;
Ш-ш — слухайте!

Щелкалов

(з Красного Ганку)

Ухвалено Собором
Останній раз дізнати міць благання
Над тугою правителя. І знов
Назавтра нам владика патріарх,
Тут, у Кремлі одправивши молебень,
Із охрестом, з іконами чесни́ми —
Донською, Володимирською, рушить
Святим походом; з ним — синкліт, бояри,
Дворянський збір, усі обранці земські
І весь народ московський православний;
Благати підемо царицю знов,
Чей зглянеться над Руссю-сиротою
І нам на трон благословить Бориса.
Ідіть же всі ви з богом по дворах,
Моліться — хай сходить до небес
Упадлива молитва православних.

(Народ розходиться).

III

ДІВИЧЕ ПОЛЕ. НОВОДІВИЧИЙ МОНАСТИР

Народ.

Один

Тепер вони у келії в цариці;
Ввійшли туди Борис і патріарх
З боярами.

Другий

А чути що?

Третій

Та ніби ж
Не згодився; одначе є надія.

Баба

(з дитиною)

Агу! не плач, не плач; он вова, вові
Тебе віддам! Агу, агу!.. Не плач!

О д и н

Є змога нам пробитися на цвинтар?

Д р у г и й

Немає. Де там! Тут, у полі тісно,
Не те що там. Не жарти! Вся Москва
Тут стовпилась; дивися: мур, покрівлі,
Всі поверхи соборної дзвіниці,
Церковні бані і самі хрести —
Обсипані народом...

П е р ш и й

Любо глянуть!

О д и н

Що то за крик?

Д р у г и й

Стривай!.. що то за крик?
Народ загув, всі падають, мов хвилі,
За рядом ряд... іще... іще... Ну, брате,
Дійшло до нас; скоріше! На коліна!

Н а р о д

(навколішках; виття, плач)

Ой, зглянься, батьку наш! Правуй над нами!
Будь батько нам, наш цар!

О д и н

(стиха)

Об чім голосять?

Д р у г и й

Не все одно? Про те боярам знати!
А нам пощо?

Б а б а

(з дитиною)

Ото! Як треба плакать,
Воно й замовкло! Я тебе! Он — вова!
Плач, ледарю!

(Кидає малого на землю. Мале верещить).

Ну то то ж!

О д и н

Всі голосять,
Заплачмо, брат, і ми.

Другий

Силкуюсь, брате,
Й не можу.

Перший

Так і я. Коли б цибуля!..
Потерти очі.

Другий

Я б послинив краще.
А що то знов?

Перший

Та хто їх розбере!

Народ

Вінець за ним! Він згодився! Царює!
Борис наш цар! Нехай живе Борис!

IV

КРЕМЛІВСЬКІ ПАЛАТИ

Борис, патріарх, бояри.

Борис

Ти, отче патріарх, ви, всі бояри,
Душа моя розкрита перед вами;
Ви бачите: я владу взяв до рук
З великим упокоренням і страхом.
Тяжка єси, повинносте моя!
Я спадкоємець дужих Іоаннів,
Я спадкоємець ангела-царя!
О праведнику, отче мій державний!
Поглянь з небес на сльози вірних слуг
І уділи тому, що так любив ти,
Що так його чудовно узвеличив,
Священного на трон благословенства,
Щоб керував у славі я свій люд
І добрий був і праведний, як ти.

Од вас я допомоги жду, бояри,
Служіть мені, як ви йому служили,
Коли ваш клопіт поділяв і я,
Не обраний ще волею народу.

Бояри

Не зрадимо святого присягання.

Борис

Тепер ходім, вклонімося гробам
Володарів Росії опочилих —
А там весь люд наш кличмо на бенкет
Всіх, од вельмож до старця-злидаря;
Всім вільно йти, всі гості найдорожчі.

(Виходить, за ним бояри).

Воротинський

(затримуючи Шуйського)

Ти угадав.

Шуйський

А що?

Воротинський

А тут, допіру —
Ти пам'ятаєш?

Шуйський

Ні, не пам'ятаю.

Воротинський

Як люд ходив ще на Дівиче поле,
Ти говорив —

Шуйський

Не час тепер на зга́дки,
Я радив би про інше й забувать.
А втім, той раз облудним лихослів'ям
Я тільки так, на спиток брав тебе,
Думки твої пізнати хтів таємні.
Та ось — народ вітає вже царя —
Мене нема — і буде те помітно —
Іду за ним.

Воротинський

Лукавий царедворець!

V

НІЧ.
КЕЛІЯ В ЧУДОВОМУ МОНАСТИРІ

1603 року.

Отець Пимен, Григорій *(спить)*.

Пимен
(пише перед лампадою)

Іще один, останній цей переказ —
І до кінця дійшов літопис мій.
Довершено повинність, що від бога
Судилася мені. Недарма ж він
Мене у свідки взяв рокам минущим
І до книжок правдивий хист подав.
Колись чернець, відлюдник працьовитий,
Моє писання знайде безіменне,
Засвітить він, як я, свою лампаду
І, обтрусивши з хартій пил віків,
Оповісті правдиві перепише,
Щоб відали нащадки православних
Минувші дії рідної землі,
Своїх царів великих поважали
За їх труди, за славу, за добро,
А за гріхи, а за нелюдські вчинки
Спасителя з покорою благали.

На старощах я заново живу:
Минуле повстає передо мною...
Чи то ж давно подіями гриміло,
Вируючи, як море-окіян?
Тепер воно безмовне і спокійне.
Як мало люду в пам'яті зосталось,
Як мало слів зринає з забуття,
А скільки згинуло безповоротно!..
Та скоро день, лампада догоряє,—
Іще один, останній цей переказ. *(Пише)*.

Григорій
(прокидається)

Той самий сон! І справді? Третій раз!
Проклятий сон — і все у світлі тьмавім

Сидить старий і пише — і ні разу
Всю ніч, либонь, не примикав очей.
Як я люблю його поважну стать,
Коли, у днях минулих поринувши,
Провадить свій літопис він — і часто
Вгадати я хотів: про що він пише?
Про темний вік татарського ярма?
Про нелюда на царстві — Іоанна?
Про гомінке новогородське віче?
Про славу краю рідного? Даремно.
Ні на чолі високому, ні в очах
Потайних дум його не доберу.
Той самий він, смиренний і величний,
Немовби дяк, посивілий в приказі,
Зорить водно на правих і на винних,
Добро і зло розважує байдужно,
До жалощів і гніву непричетний.

Пимен

Прокинувся?

Григорій

Благослови мене,
Паноче мій!

Пимен

Господь благословить
Тебе сей день, і присно, і вовіки!

Григорій

Ти все писав, і трохи не здрімався,
А мій спокій диявольська покуса
Бентежила, і враг мутив мене.
Я снив, немовби сходи найкрутіші
Вели мене на вежу; біля ніг
Стелилася Москва, як муравлисько;
Внизу народ на площі в ключ кипів
І з насміхом показував на мене,
І страшно так, і соромно ставало —
І стрімголов я падав і будився...
І тричі я той самий бачив сон.
Як дивно це!

Пимен

Кров молодеча грає;
Гамуй її в молитві і постах,

І сни твої легких примар і видив
Ісповняться. Донині ще — як я,
Запавшися в дрімоту мимовільну,
Не прокажу молитви проти ночі —
Мій сон старий минає зле і тяжко:
То бе́нкети ввижаються гучні,
То ратний стан, то бойові тривоги,
Забави літ безумних, молодих!

Григорій

Як весело прожив ти юні роки!
Ти воював під вежами Казані,
Ти відбивав при Шуйському Литву,
Ти бачив двір і розкіш Іоанна!
Блажен! А я від наймолодших днів
По келіях броджу, чернець убогий!
Чому б мені не знати втіх війни,
Чом за столом не частуватись царським?
Ще встиг би я на старість літ, як ти,
Від суєти, від світу відчужитись,
Святе ярмо чернецтва понести
І в монастир досмертно зачинитись.

Пимен

Не нарікай, що рано грішний світ
Покинув ти, що невеликий іспит
Послав тобі всевишній. Вір мені:
Нас оддалік чарують слава, розкіш
І любощів жіноцьких трутина.
Я довго жив і втіх зазнав доволі;
Та відтоді лиш доступився щастя,
Як бог привів мене у монастир.
Подумай, сину, про царів великих.
Хто понад ними? Бог один. Хто важить
Навпроти них? Ніхто. А втім — як часто
Важка ставала їм корона царська:
Вони її міняли на клобук.
Цар Іоанн шукав собі споко́ю
У подобизні нашого життя,
І двір його, зухвальців любих повен,
Враз відмінявсь на кшталт монастиря:
Опричники у каптурах, веригах
Слухняними робилися ченцями,
А сам Грізни́й — ігуменом побожним.

Я бачив тут, у келії цій самій
(В ній жив тоді Кирило многострадний
Муж праведний; тоді вже і мене
Сподобив бог пізнати всю нікчемність
Земних суєт), тут бачив я царя,
Від гнівних дум змарнілого дочасно.
В задумі він сидів між нами, тихий,
Ми перед ним стояли, непорушні,
І стиха річ він обертав до нас.
Він говорив ігуменові й браттям:
«Батьки мої, жаданий прийде день,
Я буду тут, голоден порятунку;
Ти, Никодиме, Сéргію, Кириле,
Ви всі, прийміть обітницю цареву:
Прийду до вас, злочинець окаянний,
І схиму тут на себе покладу,
До чесних стіп твоїх припавши, отче!»
Так говорив до нас державний цар,
І солодко слова із уст спливали —
І плакав він. А ми молились ревне,
Щоб дарував господь любов і мир
Душі його, стражденній і бурливій.
А син його Феодор? На престолі
Він все зітхав про мирне житіє
Мовчальника. Усі свої чертоги
Він обернув на келію молитви;
Там тягарі і клопоти державні
Його душі святої не гнітили.
Бог прихилився до простоти царя,
І Русь при нім у славі безтурботній
Утішилась — а в час, як він одходив,
Враз довершилось диво несказанне:
Біля одра, цареві тільки зримий,
Явився муж неуявленно ясен,
І розмовляти з ним почав Феодор,
І звав його великим патріархом,—
І всі довкола пойнялися жахом,
Домисливши про видиво небесне,
Зане святий владика на той час
Не пробува́в у почивальні царській.
А скоро він преставився, хороми
Благоухань ісповнились небесних,
І вид його, як сонце, просіяв —
Такого вже не бачить нам царя...

О лютий біль, о горе невимовне!
Прогнівали ми бога, зогрішили:
Володарем собі цареубивцю
Ми нарекли.

Григорій

Мій отче, вже давно
Я в тебе хтів спитатися о смерті
Димитрія-царевича: в ту пору
Ти був, як кажуть, в Углічі.

Пимен

Ох, сину!
Довів господь недобре діло бачить,
Кривавий гріх. Тоді я в Угліч дальній
На послух був одряджений. Прийшов я
Уже вночі. Назавтра в час обідні
Враз чую дзвін, на сполох люди б'ють,
Крик, шум. Біжать у двір цариці. Я
Спішу туди ж — а там уже весь город.
Дивлюсь: лежить зарізаний царевич;
Цариця в непритомності над ним,
Кормилиця у розпачі голосить,
І тут же люд несамовитий тягне
Безбожницю — царевичеву мамку...
Тут поміж них блідий од злості, лютий
З'являється Іуда-Бітяговський.
«Ось він, злочинця, ось!» — почувся зойк,
І вмить його не стало. Тут народ
Подавсь услід трьом втікачам-убивцям.
Схопили їх у схованку якомусь
І привели до теплого ще трупа.
І диво! Вмить здригнулося дитя.—
«Покайтеся!» — тут люд їм загукав,
І перед смертю лютою злочинці
Покаялись — вказали на Бориса.

Григорій

Яких був літ царевич убієнний?

Пимен

Та літ семи; було б йому тепера —
(Тому минуло десять літ... ні, більше:
Дванадцять літ) — він був би твій ровесник
І царював; та бог судив інакше.

На цім смутнім переказі й скінчу
Я свій літопис. Відтоді вже мало
Я уважав на світ. Григорій-брате!
Ти грамотою розум просвітив,
Тобі свій труд передаю. У час,
До подвигів духовних не належний,
Ти списуй, не мудруючи лукаво,
Усе, чого в житті ти будеш свідок:
Війну і мир, урядування царські,
Угодників господніх чудеса,
Всі провісті і всі знаки небесні.
Мені ж пора, пора вже опочить
І погасити світло... Що це, дзвін
До утрені? Благослови, господь,
Рабів своїх! Григорію, дай костур.
(Виходить).

Григорій

Борисе! Все тремтить перед тобою,
Ніхто тобі не сміє і згадати
Про долю безталанної дитини.
Тим часом тут, у келії одлюдній
Чернець на тебе позов укладає,
І не втечеш від судища земного,
Як не втечеш од господа-судді.

VI

ПАЛАТИ ПАТРІАРШІ

Патріарх, ігумен Чудового монастиря.

Патріарх

І він утік, отче ігумене?

Ігумен

Утік, святий владико. От уже третій день.

Патріарх

Шибеник, окаянний! А якого він роду?

Ігумен

Роду Отреп'євих, галицьких боярських дітей; замолоду постригся не знати де, жив у Суздалі в Єфиміївському монастирі, пішов звідти, тинявся по різних монастирях, наостанку прибився до

моєї чудовської братії; а я, бачивши, що він іще молодий та нерозумний, віддав його під начало до отця Пимена, старця тихого та смиренного; і був він вельми письменний; читав наші літописи, складав канони святим; та, видко, письмо далося йому не від господа бога...

Патріарх

Оті вже мені письменні! І чого ще надумався! *Буду царем на Москві!* Ах він, сосуд диявольський! А втім, нема чого цареві і розказувати про те; пощо царя, батенька нашого, турбувати? Доволі буде, як оповістимо про втечу дяка Смирнова або дяка Єфимієва. Отака єресь! *Буду царем на Москві!..* Піймати, піймати врагоугодника, та й заслати в Соловецький на вічну покуту. Адже це єресь, отче ігумене?

Ігумен

Єресь, святий владико, суща єресь.

VII

ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Два стольники.

Перший

Де, кажеш, цар?

Другий

В своїй опочивальні
Замкнувся знов з якимсь чарівником.

Перший

Так, це його улюблена розмова:
Кудесники, ворожки, чарівниці.
Все б ворожив, як молода красуня.
Цікавий я, про що ворожить він?

Другий

От він іде. Ти б, може, запитав?

Перший

Який хмурний!

(Виходять).

Ц а р
(входить)

Здобув я владу царську
Вже шостий рік паную супокійно,
А щастя все немає. Чи не так ми,
За юних літ закохані, жадаєм
Утіх кохання; скоро ж голод свій
Обладою короткою вгамуєм,
Вже нудимось і тужим, прохоловши!
Дарма мені вістять чарівники
Дні радісні, дні царювання довгі —
Мені остили влада і життя;
Все чую я небесний грім і горе.
Я щастя не зазнав. Я марив люд
Добробутом і славою окрити,
Щедротами любов його з'єднать,
Та занедбав порожнє піклування.
Живий володар ненависний черні.
Любов'ю в нас шанують тільки мертвих
Безумці ми, як оплески юрби
Чи зойк її тривожать серце наше!
Господь на край наш голод насилав,
Люд застогнав, конаючи у муках;
Я відчинив їм житниці, я злото
Розсипав їм, роботу їм промислив —
Вони ж мене в нестямі проклинали!
Огонь пожеж оселі їм пожер,
Я кожному нове житло поставив,
Вони ж мене пожаром дорікали!
От суд юрби: здобудь її любов!
В сім'ї моїй хотів знайти я радість,
Дочку хотів я шлюбом ощасливить –
Як буря, смерть схопила жениха...
І тут вселюдний гомін винуватить
За вдовування доччине — мене,
Мене, подоланого горем батька.
Хто тільки вмер, усіх я вбив таємно:
Прискорив я Феодора сконання,
Я отруїв свою сестру-царицю,
Смиренну чорноризицю... все я!
Ох, відаю: ніщо не може нам
Серед скорбот земних відрадість дати,
Ніщо, ніщо.. одно хіба сумління.
Так, міць його, нерушена, горує

Над наклепом, над злістю потайною;
Але нехай хоч цятка гнилизни́
Одним-одна у ньому позначиться,
Тоді — біда! У згубі моровій
Згорить душа, отрута сповнить серце,
Як молотком, в ушах заб'ють докори,
І млосно так, і світ заходить кругом,
І хлопчаки скривавлені в очах...
І втік би геть, та нікуди... Як страшно!
Так, горе тим, хто совість сплямував.

VIII

КОРЧМА НА ЛИТОВСЬКІЙ ГРАНИЦІ

Мисаїл і Варлаам,ченці-волоцюги; Григорій Отреп'єв мирянином; господиня.

Господиня

Чим же то вас пригостити, старчики чесні?

Варлаам

А що бог дав, господинонько. Чи немає вина?

Господиня

Як то немає, паночки мої? Зараз винесу.
(Виходить).

Мисаїл

Що ж ти затужив, товаришу? От і границя Литовська, що так до неї хотів ти добутися.

Григорій

Поки не буду в Литві, поти не буде мені спокою.

Варлаам

І що тобі Литва така люба? — От ми, отець Мисаїл та я грішний, як утекли з монастиря, так ні про що вже не думаємо. Литва чи Русь нам, як дуда чи гусла — все одно; нам аби вино... та ось і воно!..

Мисаїл

До ладу сказано, отче Варлааме.

Господиня
(входить)

От вам, паночки мої. Пийте на здоров'я.

Мисаїл

Спасибі, матінко. Боже тебе благослови.

(Ченці п'ють; Варлаам заводить пісні).

«Як у го́році славному Казані...»

Варлаам

(до Григорія)

Чом же ти не підтягуєш та й не потягуєш?

Григорій

Не хочу.

Мисаїл

Вольному воля...

Варлаам

А п'яному рай, отче Мисаїле! Випиймо чарочку за шинкарочку... А проте, отче Мисаїле, коли я п'ю, то тверезих не люблю; одна річ пияцтво, а друга задавацтво. Хочеш жити, як ми — ставай до гурту, ні, то геть забирайся, хоч на безвісті. Скоморох попові не товариш.

Григорій

Пий та сам собі розумій, отче Варлааме! Бач: і я часом до ладу вмію сказати.

Варлаам

А що мені сам собі розуміти?

Мисаїл

Та покинь його, отче Варлааме.

Варлаам

Та що воно за постувальник? Сам же до нас у товариші набився, не знати хто, не знати звідки — та ще й заноситься, певно, кобилу нюхав... *(П'є і співає:* «Молодий чернець постригся»).

Григорій

(до господині)

Куди ця дорога?

Господиня

У Литву, батеньку мій, на Луєві гори.

Григорій

А воно ж далеко до Луєвих гір?

Господиня

Недалеко, надвечір можна б і поспіти, коли б не царські застави та не пристави дозорні.

Григорій

Як, застави! А що ж воно значить?

Господиня

Хтось утік з Москви, а наказано всіх задержувати та оглядати.

Григорій

(до себе)

От тобі, бабо, і святий Юрій.

Варлаам

Гей,товаришу, та ти там до господині присусідився. Видко, не треба тобі горілиці, а треба молодиці, діло, брате, діло! У кожного свій звичай; а у нас з отцем Мисаїлом турботонька одна: п'ємо до дна, випили, перевернули, ще й у денце стуконули.

Мисаїл

До ладу сказано, отче Варлааме...

Григорій

Та кого ж їм треба, хто втік з Москви?

Господиня

А господь його відає, чи злодій, чи розбійник — тільки тут і добрим людям тепер проходу немає — а що з того буде? Нічого, чорта лисого спіймають: так, ніби другої дороги немає, як оцей шлях! От хоч і звідси зверни ліворуч та піди через бір стежкою до каплички, що на Чеканському потоці, а там просто через болото на Хлопине, а звідти на Захарове, а там уже і мала дитина доведе до Луєвих гір. А від приставів тільки й діла, що тіснять прохожих та обдирають нас, бідних. (*Чути гомін*). А що там іще? Ох, от і вони, прокляті! Дозором ідуть.

Григорій

Господине, а нема де в хаті іншого кутка?

Господиня

Нема, батеньку. Рада б сама заховатись. Тільки слави, що дозором ходять, а подавай їм і вина,

і хліба, і не знать чого — щоб вони подохли, окаянні! Щоб їм...

(Входять пристави).

Пристав

Здорова, господине!

Господиня

Заходьте з ласки вашої, гості дорогі, заходьте.

Один пристав

(другому)

Чи ба! Та тут пиятика; буде чим поживитися. (*До ченців*). Ви що за люди?

Варлаам

Ми — божі старчики, чорноризці смиренні, ходимо по селах та збираємо милостиню християнську на монастир.

Пристав

(до Григорія)

А ти?

Мисаїл

Наш товариш...

Григорій

Мирянин з пригороду: провів старчиків до рубежа, а звідси на своє вертаю.

Мисаїл

Так ти передумав...

Григорій

(стиха)

Мовчи.

Пристав

Господине, постав ще вина — а ми тут із старчиками поп'ємо та погуторимо.

Другий пристав

(стиха)

Парубок, здається, голий, взяти нема чого, зате старчики...

Перший

Мовчи, зараз до них доберемося. А що, панотці мої? Яково добуткуєте?

Варлаам

Кепсько, сине, кепсько! Нині християни скупі стали; гріш люблять, гріш ховають. Мало богові дають. Приіде гріх велій на язи́ки земнії. Всі пустилися в торги, у митарства; думають про земне багатство, а не про душі спасення. Ходиш, ходиш; молиш, молиш; іншим разом за три дні трьох шагів не вимолиш. Такий гріх! Мине тиждень, другий, зазирнеш у калиточку, аж у ній так мало, що і в монастир сором на очі ставати; що робити? з горя і те проп'єш; біда та й тільки. Ой негаразд, видко, прийшли на нас послідні часи...

Господиня

(плаче)

Господи, спаси і помилуй!

(Протягом Варлаамової мови перший пристав значуще вдивляється в Мисаїла).

Перший пристав

Альохо! Чи при тобі царський указ?

Другий

При мені.

Перший

А давай лишень сюди.

Мисаїл

Та що ти на мене так пильно видивляєшся?

Перший пристав

А от що: з Москви втік отакий собі лихий єретик, Гришка Отреп'єв, чув ти про це?

Мисаїл

Не чув.

Пристав

Не чув? Гаразд! І того утеклого єретика цар ізвелів спіймати і повісити. Знаєш ти про це?

Мисаїл

Не знаю.

Пристав

(до Варлаама)

Ти умієш читати?

Варлаам

Замолоду знав, та розучився.

Пристав

(до Мисаїла)

А ти?

Мисаїл

Не умудрив господь.

Пристав

Так от тобі царський указ.

Мисаїл

Та нащо мені він?

Пристав

Мені здається, що той утеклий єретик, злочинець і дурисвіт — ти.

Мисаїл

Я? Змилуйся! Та що ти?

Пристав

Стривай! Держи двері. От ми зараз і довідаємось.

Господиня

Ох вони, мучителі окаянні! І старчикові не дадуть спокою!

Пристав

Хто тут письменний?

Григорій

(виступає наперед)

Я письменний.

Пристав

На тобі! А в кого ж ти навчився?

Григорій

У нашого паламаря.

Пристав

(дає йому указ)

Читай же голосно.

Григорій

(читає)

«Чудового монастиря недостойний чернець Григорій, з роду Отреп'євих, запав у єресь і

наважився з наученія диявольського баламутити святу братію всякими спокусами та беззаконствами. А з довідок виявилося, відбіг оний окаянний Гришка до границі Литовської...»

Пристав
(до Мисаїла)

Як же не ти?

Григорій
«І цар указав спіймати його.. »

Пристав

І повісити.

Григорій

Тут не сказано *повісити.*

Пристав

Брешеш: не кожне слово в рядок пишеться. Читай: спіймати і повісити.

Григорій

«І повісити. А літ йому, злочинному Грищці *(дивлячись на Варлаама)* понад 50, а на зріст він середній, чоло має лисе, бороду сиву, черево товсте...»

(Всі дивляться на Варлаама).

Перший пристав

Хлопці! Тут Гришка! Держіть, в'яжіть його! От уже не думав, не гадав!

Варлаам
(видираючи папір)

Відчепіться, сучі діти! Який з мене Гришка? — Борода сива, черево товсте! Ні, брате! Молодий ще ти отако зо мною жартувати. Я давно не читав і негаразд розбираю, а тут уже розберу, коли діло до шибениці доходить. *(Читає по складах).* «А літ йо — му... 20». Що, брате, де тут 50? Бачиш, 20.

Другий пристав

Та пригадується, 20. Так і нам було казано.

Перший пристав

(до Григорія)

А ти, брате, видно, штукар.

(Під час читання Григорій стоїть, понуривши голову, рука за пазухою).

Варлаам

(читає далі)

«А на зріст він малий, груди широкі, одна рука коротша за другу, очі блакитні, волосся руде, на щоці бородавка, на чолі друга». Та це, братіку, чи не ти сам?

(Григорій раптом виймає ніж; усі перед ним розступаються, він кидається крізь вікно).

Пристави

Держи! держи!

(Всі біжать у безладді).

IX

МОСКВА. ДІМ ШУЙСЬКОГО

Шуйський, сила гостей. Вечеря.

Шуйський

Іще вина! (*Встає, за ним усі*)
Тепер, кохані гості,
Останній ківш. Читай молитву, хлопче.

Хлопчик

Царю небес, повсюди й вічно сущий,
Схилися до благань твоїх рабів!
Помолимось за нашого державця,
Побожного, обраного тобою,
Всіх християн царя і самодержця.
Доглянь його в палатах, в полі ратнім,
І на путях, і на одрі нічному.
Подай йому на ворога свій меч,
Щоб славен був од моря і до моря.
Хай процвіте уся його сім'я,
Хай паростю живучою укриє
Вона весь світ — а нас, рабів своїх,
Хай судить він, як перше, добросердно
І терпеливий буде, і благий;

Хай мудрості його на нас проллються
Невичерпні, вільготні джерела́ —
І, кубок цей за владаря піднявши,
Ми молимось тобі, царю небес.

Шуйський
(п'є)

Живи щаслив, державний царю наш!
А ви даруйте, дорогії гості;
Спасибі вам, що вшанували чесно
Мій хліб і сіль. Прощайте, добрий сон.
(Гості виходять, він виряджає їх до дверей).

Пушкін

Насилу вибрались; ну, князю Василь Івановичу, я вже думав, що нам не доведеться й поговорити.

Шуйський
(до слуг)

Ви що там роти роззявили? Вам би все панів своїх підслухувати. Прибирайте з столу та й ідіть собі.— Що там такого, Афанасію Михайловичу?

Пушкін

Дива, та й годі!
Гаврило Пушкін, небіж мій, мені
Із Кракова гінця прислав сьогодні.

Шуйський

І що ж?

Пушкін

Про новину дивочну пише.
Іванів син... Стривай.
(Іде до дверей і оглядає).
Державний отрок,
Заколотий з наказу Годунова...

Шуйський

Та це ж не новина.

Пушкін

Стривай, стривай:
Димитрій той живий.

Шуйський

Отак його!
Живий — царевич! Ну, це справді диво.
На тому й край?

Пушкін

Ні, слухай до кінця.
Хто б він не був — врятований царевич,
Чи дух якийсь ув образі його,
Чи сміливий, безчесний самозванець,
А тільки там Димитрій об'явився.

Шуйський

Не вірю я...

Пушкін

Його сам Пушкін бачив,
Як приїздив до двору вперше він,
І крізь ряди панів литовських просто
Йшов до палат потайних короля.

Шуйський

Хто він такий і звідки він?

Пушкін

Не знати.
Відомо лиш, що був він служником
У Вишневецького, що на одрі хвороби
Він ознаймив духовного отця,
Що гордий пан, дізнавшись таємниці,
Ходив за ним, на ноги звів його,
А потім з ним подавсь до Сигізмунда.

Шуйський

А погласки які про нього йдуть?

Пушкін

Та кажуть — він привітний, бистрий, спритний,
Всім до душі. Утікачів з Москви
Причарував. Попи латинські теж
У згоді з ним. Король йому сприяє
І, чутка є, підмогу обіцяв.

Шуйський

Ну, брате, це така завія йде,
Що голова сама заходить колом.
Без сумніву — це тільки самозванець,
Але скажу: загроза немала.
Це новина! І тільки до народу
Докотиться, громам великим бути.

Пушкін

Таким громам, що й цар Борис чи вдержить
Свого вінця на мудрій голові.

Він заслужив на це! Бо ж править нами
Як цар Іван (не згадувати б на ніч!)
Добро яке, що явних кар нема,
Що на кривавій палі всенародно
Ісусові канонів не співаєм,
Не горимо на вогнищах, а цар
Своїм жезлом не підгортає жару?
Чи ж певні ми життя свого і статку?
Що божий день опала нам грозиться,
Тюрма, Сибір, кайдани чи клобук,
А там — петля чи смерть голодна в пущі.
Де найзначніші проміж нами, де?
Де Сицьких рід князів, де Шестунови,
Романови, сподіванка отчизни?
Ув'язнені, змордовані в засланні.
Зажди — тобі спаде та сама доля.
Подумай сам: ми ж, мов Литвою, вдома
Обступлені невірними рабами;
Скрізь язики — і всяк продасть тебе,
Скрізь Годуновим куплені злочинці.
Всі ми — в руках найпершого ж холопа,
Якого тільки схочем покарать.
От — Юрія визаконять надумав.
Не владні ми в дідизні вже своїй,
Не смій прогнать неробу. Рад не рад,
Годуй його; не смій перетягти
Працівника! А ні — в приказ холопський.
Хто чув, хоча б і за царя Івана,
Про злигодні такі? А як народу —
Спитай його? Най тільки самозванець
Колишнім Юрієм поманить їх,—
Що здійметься!..

Шуйський

Ти, Пушкін, мовиш правду,
Та знаєш, що скажу? Про все таке
Ми до часу помовчимо.

Пушкін

Звичайно.
Знай сам собі. Ти — чоловік розумний,
Я б говорив з тобою раз у раз;
Коли ж мене що потривожить часом,
Не вдержуся, щоб не сказать тобі.
А тут твій мед і пиво оксамитне

Сьогодні ще язик мій розв'язали.
Прощай, піду.

Шуйський

Щасливо, любий брате.
(Виряджає Пушкіна).

X

ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Царевич креслить географічну карту, царівна, мамка царівнина.

Ксенія

(цілуючи портрет)

Мій любий суджений, красний мій королевичу, не мені ти дістався, не своїй нареченій, а темній могилі в чужій сторононьці. Ніколи не втішуся, вік по тобі плакатиму.

Мамка

І, царівно! Дівчина плаче, мов роса паде: зійде сонце, росу висушить. Буде в тебе інший жених, і красний, і привітний. Полюбиш його, дитя наше ненаглядне, забудеш свого королевича.

Ксенія

Ні, мамочко, я й мертвому буду йому вірна.
(Входить Борис).

Цар

Що, Ксеніє? що, дорога моя?
В дівоцтві вже скорботна удовице!
Все плачеш ти за мертвим женихом.
Дитя моє! Чей не судила доля,
Щоб міг я вам до щастя спричинитись.
Я, видиться, прогнівав небеса,
Я талану твого не убезпечив.
Для чого ж ти страждаєш неповинна? —
А ти — що робиш, сину мій? Що це?

Феодор

Земель московських карта; наше царство
Із краю в край. Ось бачиш: тут Москва,
Тут Новгород, тут Астрахань. Ось море,
Ось краю Пермського глухі бори,

А от Сибір.

Цар

А що це тут узором
Так вередливо в'ється?

Феодор

Волга, царю.

Цар

Як хороше! Ось любий плід навчання!
Немов би з хмар, вхопити можеш ти
Все царство враз: міста, границі, ріки.
Учись, дитя: скорочує наука
Нам досвід у житті бистроминущім.
Колись — і, може, хутко (хто повість?) —
Всі області, що так майстерно нині
Ти викреслив, мій сину, на папері,
Перейдуть до твоїх владичних рук.
Учися, сину, легше і мудріше
Державний труд свій будеш осягати.
(Входитъ Семен Годунов).
Ось Годунов до мене йде з докладом.
(*Ксені*) Іди-но, серце, у свою світлицю;
Прощай, дитя. Потіш тебе господь.
(Ксенія з мамкою виходятъ).
Що там, Семен Микитовичу?

Семен Годунов

Нині
До мене князя Василя дворецький
І Пушкіна слуга прийшли з доносом.

Цар

Ну?

Семен Годунов

Пушкіна слуга повів мені,
Що світом до господи їх пригнався
Із Кракова гінець — і той же день
Без грамоти від'їхав знов у Польщу.

Цар

Гінця схопити.

Семен Годунов

Послано погоню.

Цар

А що про Шуйського?

Семен Годунов

Учора він
Вітав у себе вдома Милославських,
Бутурліних, Михайла Салтикова
Та Пушкіна — ще дехто з інших був;
І розійшлися пізно. Тільки Пушкін
На самоті з господарем зостався
І довго з ним таємно розмовляв.

Цар

Негайно шли за Шуйським.

Семен Годунов

Царю мій!
Він тут уже.

Цар

Поклич його сюди.
(Годунов виходить).
З Литвою зносини? Це що таке?
Ненавиджу рід Пушкіних зухвалий,
А Шуйському теж вірити не слід:
Уникливий, а смілий і лукавий.
(Входить Шуйський).
Я, князю, мав з тобою говорить,
Та, бачиться, ти й сам прийшов у справі —
Так спершу я послухав би тебе.

Шуйський

Так, царю мій: я мушу розповісти
Важливу річ.

Цар

Я слухаю тебе.

Шуйський

(стиха, вказуючи на Феодора)
Але ж...

Цар

Мій син, гадаю, може знати,
Що відає князь Шуйський. Говори.

Шуйський

З Литви прийшла, мій царю, звістка.

Цар

Мабуть,
Та, що гінець до Пушкіна привіз?

Шуйський

Все знає він!.. Я думав, царю мій,
Що ти іще не знаєш сеї тайни.

Цар

Розказуй, князю: хочу порівнять
Відомості; інакше не уявим
Всього, що є.

Шуйський

Я знаю тільки те,
Що в Кракові з'явився самозванець
Та що за ним король і всі пани.

Цар

Що чути далі? Хто цей самозванець?

Шуйський

Не відаю.

Цар

А... чим же він страшний?

Шуйський

Так, царю наш, міцна твоя держава,
Ти ласкою, щедротою, старанням
Усиновив серця рабів твоїх.
Та знаєш сам, безглузда чернь завжди
Нестямно віддана пустим надіям,
Як тьмить її нежданa новина,
Як, до намов схилившись легкодухо,
Сліпа стає до правди і байдужна,
І як живиться байкою вона.
До серця їй безрозумна відвага —
І як оцей незнаний нам бродяга
Литовські межі тільки перейде,
Знай, багатьох з собою поведе
Димитрія воскресле знов наймення.

Цар

Димитрія!.. Як? Отії дитини!
Димитрія!.. Мій сину, йди відсіль.

Шуйський

Він зчервонів: біда!..

Феодор

А може б, ти
Дозволив, царю?

Ц а р

Ні, мій сину, йди.

(Феодор виходить).

Димитрія...

Ш у й с ь к и й

Нічого він не знав.

Ц а р

Послухай, князю: слід подбати нам,
Щоб від Литви Росія захистилась
Заставами; щоб ні одна душа
Не перейшла за наш рубіж, щоб заєць
Не перебіг з Литви до нас, щоб ворон
Не прилетів із Кракова. Іди.

Ш у й с ь к и й

Іду.

Ц а р

Стривай. А знаєш, звістка ця
Якась чудна! Чи ти коли чував,
Щоби померлі з домовин вставали
Допитувать царів, царів законних,
Призначених, обраних всенародно
І вінчаних великим патріархом?
А? Смішно? Що? Чом не смієшся ти?

Ш у й с ь к и й

Я, царю?..

Ц а р

Ні, послухай, князь Василю:
Коли я взнав, що отрока того...
Що отрок той якось життя позбувся,
Ти був на слідство посланий. Тепер
Тебе хрестом і богом заклинаю,
По совісті всю правду розкажи:
Чи ти пізнав те отроча забите?
Чи не було заміни там? Кажи.

Ш у й с ь к и й

Клянусь тобі...

Ц а р

Ні, Шуйський, не клянись,
Та відкажи: то був царевич?

Ш у й с ь к и й

Він.

Ц а р

Подумай, князь. Я ласку обіцяю,
За давню лжу опалою новою
Не покараю. Та коли тепер
Хитруєш ти, то головою сина
Клянусь — на тебе кара жде лиха,
Така лиха, що тлін царя Грізно́го,
Вжахнувшися, здригнеться в домовині.

Ш у й с ь к и й

Не кара, ні! — страшна твоя неласка;
Чи смію я лукавити з тобою?
Чи міг би я так помилитись сліпо,
Щоб не пізнав Димитрія... Три дні
Відвідував я в храмі труп його,
І кожен раз весь Угліч був зо мною.
Навкруг його тринадцять тіл лежало,
Розтерзаних народом, і на них
Уже помітно тління позначалось,
Та ясен вид царевича був тихий
І світлий був, немов у сон повитий,
Глибока все не запікалась рана
І обриси лишались без одміни.
Ні, царю, сумніву нема: Димитрій
У гробі спить.

Ц а р

(спокійно)

Гаразд. Тепер іди.

(Шуйський виходить).

Ох, важко! Дай — хоч дух переведу!
Я відчував: вся кров мені в лице
Враз кинулась — і відпливати стала.
Так от чому тринадцять літ незмінно
Мені забите снилося дитя!
Так, так — он що! Тепер я розумію.
Та хто ж він є, мій лютий супостат?
Хто проти мене? Тінь, пусте ім'я —
Невже ім'я корону зірве з мене,
А тінь — дітей моїх позбавить спадку?
Безумець я! Чого ж мені боятись?
На привид цей дмухни — і він пропав.
Отож кінець: не покажу я страху —
Та слід, щоб волода́р на все зважав...
Ох, нелегка ти, шапко Мономаха!

XI

КРАКІВ, ДІМ ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Самозванець і патер Черніковський.

Самозванець

Ні, отче мій, тут небезпеки мало;
За мій народ ручуся твердо я;
Побожний він без запалу і шалу:
Він рушить весь за прикладом царя.
З терпимістю ж єднається байдужість,
І, я кляну́сь, двох років не мине,
Як мій народ і вся північна церква
Поклоняться Намісникуу Петра.

Патер

Благослови тебе святий Ігнатій,
Як прийде час довершення надій.
Небесної ж тим часом благодаті,
Що ти дістав, даремне не розвій.
Лукавити перед безтямним світом
Часом велить свята повинність нам:
Слова твої і вчинки судять люди,
А наміри єдиний бачить бог.

Самозванець

Амінь. Хто там!

(Входить слуга).

Скажи: нехай заходять.

(Відчиняються двері:
входить юрба росіян і поляків).

Товариші! Ми виступаєм завтра
Із Кракова. Я, Мнішку, днів зо три
У Самборі твоєму перебуду.
Я знаю: твій щирогостинний замок
І панею ясніє молодою,
І пишністю шляхетною цвіте.
Надіюсь я Марину чарівливу
Зустріти там — а ви, брати мої,
Литва і Русь, ви, що з'єднали стяги
На спільного покривдника свого,
На ворога мого і супостата,
Сини слов'ян, вже скоро поведу
У лютий бій грізні дружини ваші.
Та серед вас людей нових я бачу.

Гаврило Пушкін

Ласкавче наш, вони прийшли просить
Меча і служби в тебе.

Самозванець

Друзі, діти!
До мене всі! Та — Пушкіне, цей красень —
Хто він?

Пушкін

Князь Курбський.

Самозванець

Голосне найменння!
(До Курбського). Не родич ти казанському герою?

Курбський

Я син його.

Самозванець

А він живий?

Курбський

Помер.

Самозванець

Великий розум! Муж війни і ради!
Відколи він приходив на чолі
Литовських сил під ветхий город Ольжин —
Помститися за власні кривди люті,—
Не чули ми про нього...

Курбський

Батько мій
Прожив літа останні на Волині,
В маєтностях, що був надав йому
Баторій. Там, самотній і сумний,
В науках він шукав собі розради,
Та мирний труд його не потішав:
Він згадував отчизну літ юнацьких
І до кінця за нею сумував.

Самозванець

Нещасний вождь! Так ясно просіяв
Його життя бурхливого світанок.
Як радий я, великородний мужу,
Що кров його вертає до отчизни!
Гріхи батьків тривожити не слід;
Мир трунам їх! Стань, Курбський, ближче... Руку!

Як дивно це! Син Курбського веде
На трон кого? Так — сина Іоанна...
За мене все: і люди, і судьба.
Ти хто такий?

Поляк

Собанський, шляхтич вольний.

Самозванець

Хвала і честь тобі, свободи чадо!
Вперед йому третину плати видать.
А хто ж он там? Я пізнаю на них
Одежу краю рідного. То наші.

Хрущов

(б'є чолом)

Так, царю наш, так, батьку. Ми твої
З покорою похилені холопи.
Ми всі з Москви, опальні, подалися
До тебе, наш державцю, і за тебе
Поляжемо, хай трупи наші стали б
На царський трон приступками тобі.

Самозванець

Кріпітеся, страждальці безневинні,—
Мені б лише добутись до Москви,
А там Борис розплатиться за все.
Ти хто?

Карела

Козак. Я посланець Донського
Отамання і вольного козацтва,
Всіх горових і низових осад,
Прийшов твої побачить ясні очі
І кланятись тобі їх головою.

Самозванець

Я знав донців. Не сумнівався вздріти
У себе їх козацькі бунчуки.
Складаємо донцям віддáним дяку.
Ми знаємо, що нині козаки
Утиснені, несправедливо гнані;
Але як бог поможе сісти нам
На трон батьків, то по-старому ми
Ущедримо наш вірний вольний Дон.

Поет

(наближається, вклоняючись низько і хапаючи Гришку за полу)

О принце мій, славетний королевич!

Самозванець

Що хочеш ти?..

Поет

Прийміте добросердно
Цей бідний плід безсонного труда.

Самозванець

Що бачу я? Латинський вірш! Вовік
Святися ти, союз меча і ліри,
Єдиний лавр їх дружньо вповиває.
Я народився під північним небом,
Та знаю я камен латинських звуки,
Кохаюсь у парнаських квітах я
І вірую в пророчий дар поетів.
Не марно, ні, в їх грудях огняних
Кипить чуття: благословенний подвиг,
Що наперед його співець прославить!
Стань ближче, друже мій. І цей дарунок
Візьми у незабудь. *(Дає йому перстень).*
Коли ж справдиться
Роковане, коли корону предків
Здобуду я,— хотів би знов почути
Твій віщий глас, натхнення повний гімн.
Musa gloriam coronat, gloriaque musam.
Отож, брати, ми стрінемось узавтра.

Всі

В похід, в похід! Нехай живе Димитрій!
Нехай живе великий князь московський!

XII

ЗАМОК ВОЄВОДИ МНІШКА В САМБОРІ

Убиральня Марини.
Марина, Рузя одягає її, служниці.

Марина

(перед дзеркалом)

Ну що? готово вже? Не можна б там хутчій?

Р у з я

Дозвольте, наперед скажіть останнє слово:
Чи перли берете, щоб довершити стрій,
А чи півмісяць смарагдо́вий?

М а р и н а

Ні, діамантовий вінець.

Р у з я

То добре, панночко! Його ви убирали,
Як на балу двірському скорили тьму сердець.
Тоді, розказують, як сонце, ви сіяли!
Панове сліпли всі, а панії зітхали...
Здається, це тоді вас бачив перший раз
Хоткевич молодий, що опісля стрілявся.
То правду кажуть: хто на вас
Лише поглянув — закохався.

М а р и н а

А можна б поспішить?

Р у з я

Гаразд.
Сьогодні батенько надіються на вас.
Царевич бачив вас недаром:
Не зміг укрити він захоплення свого;
Він ранений; отут би вам його
І докінчить одним ударом.
Що любить він, хоч зараз присягну:
Вже з місяць, як покинув Краків,
Забув про діло, про війну,
Ватагу держить в нас гучну,
І руських сердить, і поляків...
Та, мабуть, скоро це мине?..
А — правда? Як від нас нову царицю
Димитрій повезе у пі́вночну столицю,
Ви ж не зоставите мене?

М а р и н а

Мені готуєш ти становище таке?

Р у з я

Кому вже, як не вам? Хто зважиться красою
Із панною рівнятися ясною?
І всюди Мнішківський шанують люди рід,
І розум ваш чарує світ.
Щасливий той, на кім ваш погляд спочиває,
Хто серця вашого любов собі єднає.

То рай — хоч би для короля,
Про це французький марить королевич,
Не те що вбогий наш царевич —
Не знати хто, не знати відкіля!

Марина

Він справді царський син, і цілий світ це знає.

Рузя

А втім увесь минулий рік
У Вишневецького прожив він як служник.

Марина

Він мусив критися.

Рузя

Цього не відкидаю.
Та знаєте, панпуню, ви,
Що гомонять про те в народі:
Він ніби був дяком, утік же із Москви,
Як злодій, знаний у приході.

Марина

Та й нісенітниця ж!

Рузя

І я не вірю їй.
А тільки я кажу, що мусить добрій долі
Подякувати він, що ви з своєї волі
На нім спинили погляд свій.

Служниця

(вбігає)

Вже гості з'їхались!

Марина

От бачиш, ти до рана
Плела б собі про те, про се,
А я й до балу ще не вбрана...

Рузя

О ні! Готові ви.

(Служниці метушаться).

Марина

(до себе)

Я мушу знати все!

XIII

ЗАМОК ВОЄВОДИ МНІШКА В САМБОРІ

Ряд освітлених кімнат. Музика.
Вишневецький, Мнішек.

Мнішек

Говорить він раз по раз до Марини,
Мариною одною дише він...
Заноситься, сам бачиш, на весілля;
Ну, думав ти — признайся, Вишневецький,—
Щоб царський сан дочці моїй дістався?

Вишневецький

А так, дива... а ти чи думав, Мнішку,
Щоб мій слуга на троні сів московськім?

Мнішек

Ні, ти скажи, що за Марина в мене!
Я тільки їй накинув: ну, гляди!
Не випускай Димитрія!.. І от
Настав йому кінець. Уже спіймався.
*(Музика грає польський. Самозванець
іде з Мариною в першій парі).*

Марина
(стиха до Димитрія)

Так, в одинадцять вечора я завтра
Під липами біля фонтану буду.
(Розходяться. Друга пара).

Кавалер

Що в ній знайшов Димитрій?

Дама

Як? Вона ж
Вродливиця.

Кавалер

Так, мармурова німфа:
Уста і очі мертві, без усмішки...
(Нова пара).

Дама

Не красень він, та виглядом приємний,
І царствену породу видко в нім.
(Нова пара).
Коли ж похід?

Кавалер

Коли звелить царевич.

Готові ми; та, видко, панна Мнішек
З Димитрієм і нас взяла в полон.

Дама

Полон приємний.

Кавалер

Надто ще, як ви...

(Розходяться. В кімнатах стає пусто).

Мнішек

Ми вже старі, ми нині не танцюєм;
Мазурки грім для серця одлунав,
Чарівних рук не тиснем, не цілуєм...
Ох, не забув днедавніх я забав!
Тепер не те, що в наші дні бувало:
І молодіж якась не запальна,
І красота якась немов смутна —
Поглянь кругом: як молодощів мало.
Покиньмо їх, о друже красних днів,
Угорського, що сірий мох укрив,
Звелім собі столітню пляшку дати
І десь в кутку, під тупіт цей і грім
Потягнем плин густий, золотуватий.
Та й погадати є таки об чім.
Ходім лише.

Вишневецький

Та що й казать, ходім.

XIV́

НІЧ. САД. ФОНТАН

Самозванець

(входить)

Ось і фонтан; сюди вона надійде.
Здається, зроду я не боязкий;
Перед собою зблизька бачив смерть,
І перед смертю не здригалось серце.
На мене вічне замкнення чигало,
За мною гнались, та не впав я духом
І мужністю з неволі врятувався.
Так що ж тепер тамує віддих мій?
Що значить це тремтіння непоборне?
Чи се жаги дрижання потаємне?
Ні, тільки страх. Весь день я дожидав

З Мариною таємного стрівання,
Обмислював усе, що їй повім,
Як потьмарю́ зухвальство ясних дум
Гучним ім'ям московської цариці.
Та час настав — і я не пам'ятаю,
Забув слова заучених речей;
Любов мої уявлення бентежить.
От ніби щось майнуло... шелест... тихше.
Ні, тільки місяця облудна гра,
Та вітерець тут перебіг шумливий.

Марина
(входить)

Царевичу!

Самозванець
Вона!.. Вся кров спинилась.

Марина

Димитрію!

Самозванець
Який солодкий голос!
(Іде до неї).
Чи справді ж ти? О, чи тебе ж я бачу
Одну зо мною, під покровом ночі?
Як повагом минав марудний день!
Як повагом зоря вечірня гасла!
Як довго ждав я в темряві нічній!

Марина
Години мчать, часу не можу гаять,—
Я тут тобі призначила стрівання,
Та не на те, щоб слухать ніжну мову
Кохання. Тут не треба слів. Я вірю,
Що любиш ти; та слухай: власну долю
Я поєднать наважилась з твоєю,
Непевною й хисткою; маю право
Від тебе, князю, вимагать одно:
Я вимагаю, щоб мені відкрив ти
Душі своєї думи потайні,
І заміри, і навіть небезпеки,
Щоб я, рука в руці, могла з тобою
Піти в життя — не як дитя сліпе,
Не як раба заба́ганок солодких,
Наложниця покірлива твоя,
Але як гідна в ділі помічниця,
Як подруга московського царя.

Самозванець

О, дай мені забути хоч на мить
Життя мого турботу і тривоги!
Забудь сама, що бачиш біля ніг
Царевича. Марино! Ти поглянь
На мене, як на власного обранця,
Щасливого твоїм єдиним зором;
Схились душею до моїх благань,
Дай висловить мені, чим повне серце.

Марина

Не час, мій князю. Ти марнуєш дні,
А відданість твоїх людей холоне,
Зростають щогодини небезпеки,
І труд стає дедалі то трудніший.
Вже пробігають поголоски темні,
Вже новина збиває новину;
А Годунов міцнить свою потугу.

Самозванець

Що Годунов? Чи то в його обладі
Твоя любов — моє єдине щастя?
Ні, ні! Тепер дивлюся я байдужно
На трон його, на безмір володінь.
Твоя любов... О, що мені життя,
Що промінь слави і престол без неї?
В степу глухім, в землянці бідній — ти,
Ти царствений вінець мені заступиш,
Твоя любов...

Марина

Встидайся; і святого
Призначення свого не забувай:
Твій сан тобі повинен буть дорожчий
Всіх радощів і всіх спокус життя.
Його ні з чим не можеш ти рівняти.
Не юнакові, що кипить безумно,
Вчарований моєю красотою,
Знай: урочисто руку віддаю
Я спадкоємцеві царів московських,
Врятованому для великих діл.

Самозванець

Не муч мене, приваблива Марино,
Не говори, що не мене — мій сан
Обрала ти. Марино! Ти не знаєш,

Як тяжко серце раниш ти моє.
Що, коли б я... який пекучий сумнів!
Коли б судьба незряча рокувала
Не царський рід мені, не царську кров,
Коли б я був не Іоаннів син,
Не те хлоп'я, давно всіма забуте,
Тоді б... Тоді любила б ти мене?..

Марина

Димитрій ти, не можеш бути іншим,
Я правна лиш його любить.

Самозванець

Ні! Годі:
Не хочу я ділитися з мерцем
Коханкою, що не мені належить.
Ні, годі вже носити нам личину!
Дізнайся до кінця: Димитрій твій
Давно в труні, помер і не воскресне!
А хочеш ти довідатись, хто я?
Що ж, я скажу: я — бідний чорноризець;
Занудившись в неволі монастирській,
Під клобуком я виплекав одважний,
Дивочний намір: світові всьому
Затьмарить очі; з келії утік я
До українських буйних куренів,
Владать конем і шаблею навчився,
Прибув до вас, Димитрієм назвався
І вас, ляхів безмозких, одурив.
Що ж скажеш ти, Марино честолюбна,
Вдоволена признанням ти моїм?
Чого ж мовчиш?

Марина

О стид, о сором мій!
(Мовчання).

Самозванець

Куди зайшов я в нападі досади!
Леліяне так довго власне щастя
Я, може, загубив тепер навік.
Що я зробив, безумний...
(Вголос).
Бачу, бачу:
Некняжої тобі любові сором;
Тож прокажи останній присуд свій;

До рук твоїх зложив я власну долю;
Суди: я жду. *(Падає на коліна).*

Марина

Встань, бідний самозванче!
Ти, може, думаєш оцим схилянням
Мені, немовби дівчинці якій,
Розчулить марне, славолюбне серце?
Ти помилився: край ніг своїх я, друже,
Рицарство й графство бачила шляхетне;
Та холодно мольби їх відкидала
Я не на те, щоб збіглого монаха...

Самозванець

(встає)

Не зневажай шаленця молодого;
Є в ньому мужність, є у нім снага,
Московського престолу, може, гідна,
Безцінної руки твоєї гідна...

Марина

Ні, знавіснілий! Шибениці гідна.

Самозванець

Так, винен я: у гордощах безтямних
Ошукував я бога і царів,
І цілий світ. Та не тобі, Марино,
Мене карати. Я не завинив,
Не сплямував себе перед тобою.
Так, ти одна була моя святиня,
І перед нею критись я не смів:
Любов, любов ревнива та сліпа,
Лише любов примусила відкрити
Все до кінця.

Марина

Чим хвалиться, безумний!
Хто вимагав одвертостей твоїх?
Вже коли ти, безрідний заволока,
Міг засліпить чудесно два народи,
То мусив же принаймні утрима́тись
На верховині успіху свого
І сміле ошуканство забезпечить
Глибокою таємністю навік.
Чи можу я, скажи, тобі віддатись,
Чи можу я, забувши рід і сором,
З тобою власну долю поєднать,

Коли ти сам з таким простацтвом дивним,
Так легковажно викрив сором свій?
Уста йому кохання розв'язало!
Дивуюсь я: як батькові моєму
Ти з приязні не об'явився досі,
А з радощів — його мосць королю,
А Вишневецькому — із почування
Ретельного і вірного слуги?

Самозванець

Я присягаюся: з душі моєї
Єдина ти признання здобула.
Я присягаюся: ніде, ніколи,
Ні на бенкеті, за п'янючим кубком,
Ні в потайній і приязній розмові,
Ні під ножем, ні в муках катування
Цих таємниць не видасть мій язик.

Марина

Ти присягаєшся, я маю вірить.
О, вірю я! Та чим, скажи мені,
Ти присягаєшся? Ім'ям господнім,
Як святобожний приймит єзуїтський?
Чи, може, честю, як шляхетний лицар,
Чи, може, як нащадок царський, словом,
Єдиним словом владаря? Скажи.

Димитрій
(гордо)

Грізно́го тінь мене усиновила,
Димитрієм з могили нарекла,
І племена навколо розбудила,
І Годунова в жертву віддала.
Царевич я. Доволі, встид мені
Терпіть зневагу ляшки-гордівниці.
Прощай навік! Кривавий гук війни,
Моєї долі клопоти численні
Любові сум заглушать же колись.
О, як тебе ненавидіть я буду,
Коли погасне серця темний жар!
Тепер іду — загибель чи вінець
Жде голову мою в отчизні дальній,
Чи стріну смерть, як воїн, у бою
Чи як злочинець під катівським лезом,—

Дружиною моєю ти не будеш,
Моєї долі не поділиш ти;
Та, може, ще пожалуєш не раз
Про у́діл, що його зреклася нині.

Марина

А що, як я зухвале ошуканство
Перед усіми викрию твоє?

Самозванець

Ти думаєш, що я тебе боюсь,
Що польській дівчині повірять більше,
Як руському царевичеві? Знай,
Що ні король, ні папа, ні вельможі
Не потребують правди слів моїх.
Димитрій я чи ні — що їм до того?
Я привід їм до звади і війни,
Цього їм тільки й треба — і тебе
Мовчати приневолять, бунтівнице!
Прощай.

Марина

Стривай, царевичу. Тепер
Я чую річ не хлопчика, а мужа,
Вона мене з тобою мирить знов.
Я по́рив твій шалений забуваю,
Я бачу знов Димитрія. Та слухай:
Пора, пора! Прокинься, не дрімай
І на Москву провадь свої загони,
Сідай на трон московський у Кремлі
І шли тоді послів по мене шлюбних.
Та — бачить бог — поки твоя нога
Ще не ступила на підніжжя трону
І Годунов сидить іще на царстві,
Кохання слів не слухатиму я.

(Виходить).

Самозванець

Ні, сто раз легше битись з Годуновим
Або з двірським лукавить єзуїтом,
Як із жіноцтвом. Чорт би їх не взяв!
Немає сил: повзе, і вповиває,
І вислизає з рук, сичить і жалить.
Змія! змія!.. Недарма я тремтів.
Вона мене ледь-ледь не погубила.
Але кінець — рушаю завтра я.

XV

ГРАНИЦЯ ЛИТОВСЬКА

1604 року, 16 жовтня

Князь Курбський, Самозванець, обидва верхи. Полки наближаються до границі.

Курбський

(прискакавши перший)

От, от вони, ці заповідні межі!
О Русь свята, вітчизно! Весь я твій!
Пил чужини в погорді отрясаю
Від шат своїх; жадібно п'ю повітря,
Нове мені і рідне. Батьку мій,
Душа твоя знайшла тепер спочивок
І в гробі прах опальний звеселився!
Знов виблиснув наш прадідівський меч,
Наш славний меч, гроза казанських ратей,
Наш добрий меч, слуга царів московських!
На бе́нкеті своєму погуляє
Тепера він на честь свого державця!..

Самозванець

(їде тихо, з пониклою головою)

Щасливий! Як безвинне серце в нім
І радістю, і славою буяє!
О витязю! Як заздрю я тобі!
Син Курбського, що виріс на вигнанні,
Та батьківські забув нестерпні кривди
І гріх його спокутував за гробом,—
Пролити кров за сина Іоанна
Готовий ти; законного царя
Ти віддаєш отчизні... О, радій,
Душа твоя така й повинна бути.

Курбський

А ти — невже ти не радієш духом?
Це ж наша Русь: вона твоя, царевич.
Там ждуть тебе серця твоїх людей,
Твоя Москва, твій Кремль, твоя держава.

Самозванець

Кров, руська кров, мій Курбський, потече!
Ви за царя піднéсли меч, ви чисті,
А я веду вас на братів; Литву
Позвав на Русь, я ворогу в Москву

Показую дорогу заповітну!..
Та хай цей гріх лежить не на мені,
А на тобі, Борисе-царевбивце!
Вперед!

Курбський
Вперед! І горе Годунову!
(Скачуть. Полки переходять границю).

XVI
ЦАРСЬКА ДУМА

Цар, патріарх та бояри.

Цар
Чи можна річ? Розстрига, збіглий інок
Веде на нас розбійницькі загони,
Він сміє нам загрожувати! Годі,
Час ускромить зухвалого! Рушайте,
Ти, Трубецькой, і ти, Басманов; треба
Нам поміч дати вірним воєводам.
Вже бунтівник Чернігів обступив:
Рятуйте люд і город.

Басманов
Царю наш!
Трьох місяців однині не мине,
І згадка скрізь завмре про самозванця;
Його в Москву привеземо, як звіра
Заморського, в залізній клітці. Богом
Тобі клянусь.
(Виходить з Трубецьким).

Цар
Володар свейський нам
Через послів пропонував союз;
Та ми сторонніх рук не потребуєм:
Своїх людей доволі маєм ратних,
Щоб одсіч дати ляхові і зрадцям.
Я ухилився.
Щелкалов! Хай пошлють
В усі кінці накази воєводам,
Хай на коня сідають і людей
По-давньому на службу шлють військову;
В монастирях так само хай беруть

Причетників церковних. В давні роки,
Як на біді ставало в краї ріднім,
Пустельники самі рушали в бій;
Та ми тепер не потурбуєм їх;
Хай моляться за нас вони — такий
Указ царя і при́говір боярський.
А нині ще з'ясуймо річ одну:
Ви знаєте, зухвалий самозванець
Скрізь погласки підступницькі поширив,
Його листи, розіслані повсюдно,
Посіяли непевність і тривогу,
Бунтарний по майданах бродить шепіт,
Уми киплять... слід остудити їх;
Кривавих кар уникнуть я б хотів,
Та що робить? Подумаймо. Ти перший
Свій розмисел повідай, отче мій.

П а т р і а р х

Благословен всевишній, що являє
Дух лагоди й ласкавого терпіння
В душі твоїй, великий царю наш;
Ти грішному загибелі не зичиш,
Ти кротко ждеш, нехай мине зблукання:
Воно мине, і сонце правди вічне
Осяє всіх.
Твій щирий богомолець,
Речей земних немудрий судія
Днесь важиться тобі подати думку:
Бісівський син, розстрига окаянний,
Прославився облудно як Димитрій;
Він іменем царевича зухвало,
Як шатою грабованою, вкрився;
Та варт її роздерти нам — і він
У голизні своїй ганьби зазнає.
Сам бог дає до того нам спроможність:
Знай, царю наш: шість літ уже тому —
В той самий рік, коли тебе господь
Благословив на справування царське,—
Увечері якось прийшов до мене
Пастух, простець, та літ уже поважних,
І таїну повів мені дивочну:
«Я,— мовив він,— в дитинстві ще осліп
І відтоді не знав ні дня, ні ночі
До старості; даремне лікувався

І зіллям я, і нашептом чаклунським;
Даремне я ходив на богомілля
В монастирі до чудотворців знаних;
Даремне я з усіх джерел святих
Кропив собі водою темні очі;
Не посилав господь мені рятунку.
Вже наостанку я надію втратив
І до темно́ти звик; ба навіть сон
Вже не являв мені речей видимих,
А звуком лиш мені вчувався. Раз
В глибокім сні дитячий ніби голос
Проказує мені: «Встань, діду, йди
До Угліча, до Спаського собору;
Там помолись ти на моєму гробі,
Бог милує — і я прощу тебе».
«Хто ж ти єси?» — у голоса спитав я.
«Царевич я Димитрій. Цар небесний
Узяв мене між янголи свої,
І нині я великий чудотворець.
Іди, старий!» — Прокинувсь я, подумав:
Що ж? Може, й так, що бог подасть мені
На старості запізнене прозріння,
Піду — і в путь далеку я подався.
Добувся я до Угліча, приходжу
В святий собор і слухаю обідню,
І, щирим серцем розпалившись, плачу
Так солодко, неначе б сліпота
З очей моїх сльозою витікала.
Як став же люд виходити, кажу я
Онукові: «Іване, поведи
Мене на гріб царевичів». І хлопець
Повів мене — і, скоро на могилі
Я потайки молитву проказав,
Як зір мені вернувся: я побачив
І божий світ, і хлопця, і могилку».
От, царю, що пастух мені повідав.
(Загальна ніяковість. Під час промови Борис кілька разів витирає лице хусткою).
Я посилав тоді зумисне в Угліч,
І звідав я, що не один страдженний
Знаходив там одужання й рятунок
В царевича над віком гробовим.
Що́ раджу я: у Кремль святі останки
Перенести покласти у соборі

Архангельським — і люд побачить явно
Злочинника безбожне ошуканство,
І вража міць розсиплеться на прах.

(Мовчанка).

Князь Шуйський

Мій отче, хто з нас відає путі
Всевишнього? Не нам судити їх.
Нетлінний сон і владу чудодійну
Він і дитячим може дать останкам;
Та поголос народний треба нам
Розглянути уважно і спокійно;
Чи в буряні часи повстань і звад
Нам думати про справи ті великі?
Як відхилить докори, що святиню
Для діл земних знаряддям беремо?
Вже люд і так безумний ворохобить,
І так чуток не обмаль ходить різних:
Не час тепер бентежити уми
Великою такою новиною.
Сам бачу я: пора покласти край
Непевності, посіяній злочинцем;
Та засоби потрібні тут простіші.
Якщо звелиш, великий царю, я
З'явлюся сам на площі перед людом,
Умовлю їх, усовіщу безумних
І виявлю бродяги лжу зухвалу.

Цар

Хай буде так! Владико патріарх,
Прошу тебе ласкаво до палати:
Мені твоя потрібна ще розмова.

(Виходить, за ним і всі бояри).

Один боярин
(стиха до другого)

Завважив ти, як цар увесь поблід
І буйний піт з обличчя покотився?

Другий

Я, признаюсь, очей звести не міг,
Не смів дихнуть, не те що ворухнутись.

Перший

А виручив князь Шуйський. Молодець!

XVII

РІВНЯВА ПІД НОВГОРОДОМ-СІВЕРСЬКИМ

1604 року, 21 грудня

Битва.

Вояки

(втікають у безладді)

Біда, біда! Царевич! Ляхи! Ось вони! Ось вони! *(Входять капітани Маржерет і Вальтер Розен).*

Маржерет

Куди, куди?.. Allons *, пошоль назад!

Один з утікачів

Сам *пошоль,* як є охота, бусурмене проклятий!

Маржерет

Quoi? quoi? **

Другий

Ква! ква! Тобі любо, жабо заморська, квакати на руського царевича; а ми ж то православні.

Маржерет

Qu'est-ce à dire *pravoslavni?*.. Sacrés gueux, maudites canailles! Mordieu, mein herr, j'enrage: on dirait que ça n'a pas des bras pour frapper, ça n'a que des jambes pour foutre le camp.

В. Розен

Es ist Schande.

Маржерет

Ventre-saint-gris! Je ne bouge plus d'un pas — puisque le vin est tiré, il faut le boire. Qu'en dites vous, mein herr?

В. Розен

Sie haben Recht.

Маржерет

Tudieu, il y fait chaud! Ce diable de Samozvanetz, comme ils l'appellent, est un bougre qui a du poil au cul. Qu'en pensez-vous, mein herr?

---

* Пішли!

** Що? що?

В. Розен

Oh, ja!

Маржерет

Hé! voyez donc, voyez donc! L'àction s'engage sur les derrières de l'ennemi. Ce doit être le brave Basmanoff, qui aurait fait une sortie.

В. Розен

Ich glaube das.

(Входять німці).

Маржерет

Ha, ha! voici nos Allemands.— Messieurs!.. Mein herr, dites leur donc de se rallier et, sacrebleu, chargeons!

В. Розен

Sehr gut. Halt!

(Німці шикуються).

Marsch!

Німці

(наступають)

Hilf Gott! *

(Бій. Руські втікають знову).

Ляхи

Перемога! перемога! Слава цареві Димитрію!

Димитрій

(верхи)

Бийте на відступ! Ми перемогли. Доволі; щадіть руську кров. Бийте на відступ!

(Сурми; б'ють у барабани).

---

* Маржерет. Що це значить православні?.. Чортові голодранці, прокляті каналії! На бога, мій пане, я скаженію: можна б сказати, що в усіх їх нема рук битись, а є тільки ноги, щоб тікати. В. Розен. Ганьба! Маржерет. К лихій годині! Я не рушусь більше ні на крок; коли вино відкрите, треба його пити. Що ви на це? В. Розен. Ви маєте рацію. Маржерет. А щоб тобі, там стає гаряче! Цей чортів Самозванець, як вони його називають,— це хлоп, що має шерсть на шиї. Що ви про це думаєте, мій пане? В. Розен. Так. Маржерет. Гей! Дивіться, дивіться! Акція зав'язується в запіллі ворога. Це, напевне, той бравий Басманов учинив випад. В. Розен. Я думаю — так. *(Входять німці).* Маржерет. А! а! ось наші німці! Панове!.. Мій пане, та скажіть же їм перешикуватись і, під три чорти, атакуймо! В. Розен. Дуже добре. Стій! *(Німці шикуються).* Марш! Німці *(наступають)* Боже, поможи!

XVIII

ПЛОЩА ПЕРЕД СОБОРОМ У МОСКВІ

Народ.

Один

А чи скоро цар вийде з собору?

Другий

Та служба вже закінчилася, саме правлять молебень.

Перший

А що? Проклинали уже *того?*

Другий

Я стояв на паперті і чув, як заволав диякон: Гришка Отреп'єв — анафема!

Перший

Хай собі проклинають; царевичеві жодного діла нема до Отреп'єва.

Другий

А царевичеві співають тепер вічну пам'ять.

Перший

Вічну пам'ять живому! От-то вже їм буде, безбожникам.

Третій

А цить! Гомін. Чи не цар?

Четвертий

Та ні; це юродивий.

(Входить юродивий у залізній шапці, обвішаний веригами, дітвора його оточує).

Хлопчики

Миколка, Миколка, залізний ковпак! тррр...

Стара жінка

Та відступіться, бісенята, од блаженного. Помолися, Миколко, за мене, грішну.

Юродивий

Дай, дай, дай копієчку.

Стара жінка

Ось тобі копієчка; пом'яни ж мене.

Юродивий
(сідає на землю і співає)

Місяць світить,
Котик плаче,
Юродивий, вставай,
Богу помолися!

(Хлопчаки оточують його знов).

Один з них
Здоров, Миколко; що ж ти шапки не скидаєш? *(Цокає його по залізній шапці).* Чи ба, як дзвонить!

Юродивий
А я копієчку маю.

Хлопчик
Неправда! Ану, покажи.
(Вириває копієчку з рук і втікає).

Юродивий
(плаче)
Забрали мою копієчку; кривдять Миколку!

Народ
Цар, цар іде!
(Цар виходить із собору. Боярин перед ним роздає старцям милостиню. Бояри).

Юродивий
Борисе, Борисе! Миколку діти кривдять.

Цар
Подайте йому милостиню. Чого він плаче?

Юродивий
Миколку малі діти кривдять... Скажи їх зарізати, як зарізав ти маленького царевича.

Бояри
Геть пішов, дурню! Заберіть дурня!

Цар
Покиньте його. Молися за мене, бідний Миколко!

(Відходить).

Юродивий
(услід йому)

Ні, ні! Не можна молитися за царя Ірода — ма ти божа не велить.

XIX

СІВСЬКЕ

Самозванець, оточений своїми

Самозванець

Де полонений?

Лях

Тут.

Самозванець

Поклич до мене.

(Входить руський полоняник).

Хто ти?

Полонений

Рожнов, московський дворянин.

Самозванець

Давно у війську?

Полонений

Місяць незабаром.

Самозванець

Не стид тобі, Рожнов, що свій палаш
Зняв проти мене?

Полонений

Що ж, не наша воля.

Самозванець

Під Новгородом бився?

Полонений

Ні, прибув
Я із Москви два тижні після бою.

Самозванець

Що Годунов?

Полонений

Та, кажуть, турбувався
Поразкою і раною старого
Мстиславського — і Шуйського послав
Командувати військом.

Самозванець

А чому
Басманова забрав він до Москви?

Полонений

Цар послуги його відзначив гойно
Чинами й золотом. Басманов нині
У думі царській.

Самозванець

Тут він потрібніший.
Ну, що в Москві?

Полонений

Та, слава богу, тихо.

Самозванець

Що? Ждуть мене?

Полонений

Та як сказать. Про тебе
Там говорити важиться не кожен:
Тому язик уріжуть, а тому
І голову знесуть. Така то справа!
Що день, то й кров. Всі тюрми геть набито;
На вулиці, як де тройкó людей
Збереться, глянь — десь і розвідач взявся,
А цар дозвільною порою ніби
Допитує виказувачів сам.
Ускочиш враз; то краще вже мовчати.

Самозванець

От так життя в Борисових людей!
Ну, військо що?

Полонений

Що з ним? Одіжне, сите,
Там скарг немає.

Самозванець

А багато їх?

Полонений

Бог відає.

Самозванець
А буде тисяч тридцять?

Полонений
Та набереш і тисяч п'ятдесят.
(Самозванець замислюється. Всі довкола нього ззираються поміж собою).

Самозванець
Ну, а про мене як у вас говорять?

Полонений
Та слава йде об милості твоїй,
Що ти, мовляв, (не гнівайсь) і шахрай,
А молодець.

Самозванець
(сміючись)
Я й хочу це на ділі
Їм показать. Брати, не будем ждати
На Шуйського, і я вітав би вас:
На завтра бій.
(Виходить).

Всі
Нехай живе Димитрій!

Лях
На завтра бій. Їх тисяч п'ятдесят,
А нас усіх навряд п'ятнадцять тисяч.
Він збожеволів.

Другий
Що? Один поляк
П'ять сотень москалів до бою кличе.

Полонений
Так, викличеш! А як до бійки дійде,
То й від одного утечеш, хвалько.

Лях
Щоб ти при шаблі був, зухвалий бранче,
То я б тебе *(показує на шаблю)* оцим би прискромив.

Полонений
Наш брат-русак не потребує шаблі:
Ти б от сього *(показує кулака)* не скуштував би, дурню?

(Лях гордовито дивиться на нього і мовчки відходить. Всі сміються).

XX
ЛІС

Лжедимитрій, Пушкін.
Оподаль лежить кінь, здихаючи.

Лжедимитрій

Нещасний кінь! Як жваво він погнав
Сьогодні у свою останню січу
І, зранений, як прудко ніс мене!
Нещасний кінь!

Пушкін
(сам до себе)

Ось він чого шкодує,
Коня свого! Коли все військо наше
Побите вщент!

Самозванець

Послухай, може, він
Од рани тільки занепав на силах
І відітхне?

Пушкін

Куди там! Він здихає.

Самозванець
(іде до коня)

Нещасний кінь!.. Ну що ж? Здійму узду
Та відстебну підпругу. Хай на волі
Конає він.

*(Розгнуздує і розсідлує коня.
Входять кілька ляхів).*

Здорово, вояки!
Що ж Курбського не видко поміж вами?
Я бачив, як сьогодні в гущу битви
Врубався він і тьма шабель його,
Немов хитке колосся, обліпила;
Та меч його підносився найвище,
А клич його всі поклики глушив.
Де ж витязь мій?

Лях

Він ліг на полі смерті.

Самозванець

Честь лицарю і мир душі його!
Як мало нас осталось після битви!
Злочинники! Зрадливі запорожці,

Прокляті! Ви, ви погубили нас!
Не вдержати і трьох хвилин відпору!
Я ще візьмусь! Десятого повішу,
Розбійники!

Пушкін

Хто винен у біді —
А все-таки геть-чисто нас розбито,
Розгромлено.

Самозванець

А ми перемагали!
Я був зім'яв начільну корогву —
Та німці нам дали добрячу відсіч;
А молодці! Їй-богу, молодці!
Люблю за це — і з них я неодмінно
Зложу собі колись почесне військо.

Пушкін

А де сьогодні ночувати нам?

Самозванець

А хоч і тут! Чим не ночівля — ліс?
На рано — в путь, в обід у Рильську будем.
Ну, надобраніч!

(Лягає, кладе сідло під голову і засинає).

Пушкін

Добрих снів, царевич!
Розбитий вщент, примушений тікати,
Він — безтурботний, як дитя мале:
Його хоронить промисел небесний,
Тож, друзі, й ми не даймося журбі.

XXI

МОСКВА. ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Борис, Басманов.

Цар

Розбитий він, та нам яка користь?
Ми здобули даремну перемогу.
Він наново свої зібрав загони
І нам зо стін путивельських грозиться.
Тим часом що́ герої чинять наші?
Стоять під Кромами, де козаки

Глузують з них за ветхим палісадом.
От слава! Ні, я славі їх не радий.
Пошлю тебе до них старшинувати;
Не рід, а розум дам у воєводи;
Хай тужить чернь за місництвом вельможна,
Пора мені зневажити їх ремство
І край покласти згубному звича́ю.

Басманов

Ах, царю, будь сто раз благословен
Той день, коли всі розрядові книги
З їх сварами і глупством родовитим
Пожре вогонь.

Цар

Уже близький той день;
Спочатку дай лиш розрухи народні
Погамувать.

Басманов

О, не вважай на люд!
Він завжди розрухи живи́ть у серці:
Вудила так гарячий кінь гризе,
На батька так обурюється отрок;
Що ж? Верхівець конем таки правує,
І отрок батьківській кори́ться владі.

Цар

Кінь інколи скидає верхівця,
У батька син не вічно в повній волі.
Лише суворістю одною можна
Тримати люд. Так думав Іоанн,
Смиритель бур, розумний самодержець,
Так мислив і грізни́й його онук.
Ні, милості не відчуває люд:
Чини добро — не скаже він спасибі,
Грабуй і муч — тобі не буде гірше.

(Входитъ боярин).

Що?

Боярин

Гості там прийшли чужосторонні.

Цар

Я їх прийму; Басманов, підожди,
Зостанься тут: я маю ще з тобою
Поговорить.

(Виходитъ).

Басманов

Високий дух державний!
Дай, боже, з тим Отреп'євим проклятим
Упоратись, і скільки, скільки він
Створити може на Русі добра.
Поважна мисль йому запала в серце,
Не дати б їй погаснути. Ах, поле
Яке мені одкриється, коли
Він зломить ріг боярству родовому!
Я на війні собі не знаю рівних,
Тепер я стану перший біля трону
І, може, згодом... Що за дивний шум?

(Тривога. Бояри, двірські слуги біжать у безладді, стикаються і перешіптуються).

Один

По лікаря!

Другий

Мерщій за патріархом!

Третій

Царевича, царевича позвіть!

Четвертий

Духівника!

Басманов

Що сталося такого?

П'ятий

Цар занедужав.

Шостий

Умирає.

Басманов

Боже!

П'ятий

Сидів на троні він і враз упав;
Кров кинулась йому з ушей і уст.

(Царя виносять на кріслі; вся царська родина; всі бояри).

Цар

Всі вийдіть — залишіть зо мною ви
Царевича самого. *(Всі виходять).* Умираю.
Простімося, мій сину! Мить одна,
І будеш ти царем... О боже, боже!

До тебе я стаю на суд — і душу
Нема коли покутою очистить!
Та, сину мій, я чую: ти дорожчий
Душевного рятунку... Будь що будь!
Піддáним я прийшов на світ, і мав
В безвісності піддáним і померти.
Та я здобув корону царську — чим?
О, не питай. Доволі: ти безвинний,
Ти царювати маєш по закону,
Я сам за все зложу одпóвідь судну.
Мій сину любий, не сліпи очей,
Не зводь себе оманою легкою.
Ти в чорні дні береш до рук державу:
О, він грізни́й, цей дивний самозванець,
Він іменем озброєний страшним...
Я, з давніх літ досвідчений правитель,
Міг утримáти розрухи і бунт;
Лежало все в пилу передо мною;
Не сміла зрада й голосу подати;
Ти ж молодий, невправний ще володар,
Як під грозою правити тобі,
Гасити бунт і зрадника кувати?
Та — з нами бог! Він умудряє юних,
Він кволому дарує силу... Слухай:
Дорадника найперше обери
Надійного, холодних, мудрих літ,
Серед бояр відзначеного родом
Чи славою, улюбленого людом —
Хоч Шуйського. У війську нам потрібен
Розумний вождь: Басманова пошли
І споневаж боярські нарікання.
Ти з юних літ сидів зо мною в думі,
Ти знаєш хід державного правління;
Не відміняй його даремно. Звичка —
Душа держав. Я мусив був тепер
Опали поновить і кари — можеш
Зректися їх; тебе благословлять,
Як Федора-царя благословляли,
Коли вінець по батькові узяв.
Відтак, не поспішаючи, помалу
Знов поводи державні затягай.
Пустивши їх, назовсім їх не кидай.
Будь лагідний, приступний для чужинців,
З довір'ям їх до послуги бери.

Суворо бережи устав церковний;
Будь мовчазний; не може царський голос
Лунати марно, звуком непотрібним;
Як дзвін святий, вістити має він
Великий жаль або велике свято.
Вступаєш, сину мій, в літа, коли
Жіноцький вид бентежить нашу кров.
Плекай, плекай же я́сну чистоту
Безвинності та соромливість горду:
Хто почуттям у втіхах безсоромних
Від юних літ розкошувати звик,
Мужніє той похмурим і жорстоким,
І розумом тьмари́ться передчасно.
Будь головою у сім'ї своїй;
Не кривди матері, владай собою,
Ти муж і цар; люби свою сестру —
Ти їй один заступник зостаєшся.

Ф е о д о р
(на колінах)
Ні, ні — живи, царюй нам довгі літа:
Народ і ми без тебе пропадем.

Ц а р
Все скінчене — в очах темніє світло,
Я чую холод гробовий...
(Входять патріарх, святителі; за ними всі бояри.
Царицю ведуть попід руки; царівна ридає).
Хто там?
А! Схима... так! Мій постриг передсмертний...
Прийшла година — цар іде в ченці,
За келію ж мені могила буде...
Зажди, зажди, владико патріарх,
Я цар іще; бояри, уважайте:
Ось той, кому наказую державу;
Хреста йому цілуйте всі... Басманов,
І ви, бояри... край труни молю:
Служіть йому по правді, щиросердо,
Таж він такий ще юний, непорочний.
Клянетесь ви?

Б о я р и
Клянемось.

Цар

Я спокійний.
Тепер простіть мені усі провини,
І вольний гріх, і кривду потайну...
Святі отці, наблизьтесь. Я готовий.

(Починається обряд постригу.
Жінок виносять у непритомності).

XXII

СТАВКА

Басманов вводить Пушкіна.

Басманов

Заходь сюди і говори одверто.
Так він тебе і вирядив до мене?

Пушкін

Тобі свою він обіцяє приязнь
І перший сан по ньому у державі.

Басманов

Таж я і так Феодором високо
Поставлений, над військом старшиную;
Для мене він зневажив чин розрядний
І гнів бояр. Я присягав йому.

Пушкін

Ти присягав наступникові трону
Законному; та що ж, як інший є,
Законніший?..

Басманов

Послухай, Пушкін, годі;
Не говори пустого, знаю я,
Хто він такий.

Пушкін

Димитрієм його
Вже визнали давно Литва й Росія,
Та я, проте, на цьому не стою.
Можливо, він по правді є Димитрій,
Можливо, він і самозванець — тільки
Я відаю, що скорше чи пізніше
Борисів син поступиться Москвою.

Басманов

Допоки я за юного царя,
Не зійде він з московського престолу.
Полків у нас доволі, слава богу!
Я в них збуджу бажання перемог,
Од вас же хто мій супротивець буде?
Чи не козак Карела? Чи не Мнішек?
Та й скільки вас? Якихось вісім тисяч.

Пушкін

Ти помилився: і тих не набереш.
Я сам скажу, що погань військо в нас,
Що козаки лише грабують села,
Ляхи ж одно хизуються та п'ють,
А руська рать... Та що там говорити —
Не буду я лукавити з тобою;
Та дужі ми, ти знаєш чим, Басманов?
Не військом, ні, не поміччю від Польщі,
А думкою — так! Думкою народу.
Димитрія ти бачив торжество
І мирні всі його завоювання,
Коли йому без пострілу усюди
Здавалися слухняні городи́,
А воєвод упертих чернь в'язала.
Ти знаєш сам: чи залюбки ж на нього
Ішли полки; і то ще за Бориса!
А що тепер? Ні, пізно вже боротись
І роздимать війни холодний попіл!
При розумі, при волі непохитній
Не встоїш все одно; не краще б сам
Подав би ти розважний, мудрий приклад,
Димитрія царем оголосив,
І тим йому навіки догодив?
Як думаєш?

Басманов

Дізнаєтеся завтра.

Пушкін

Рішись.

Басманов

Прощай!

Пушкін

Подумай же, Басманов.
(Відходить).

Басманов

Так, правий він; скрізь достигає зрада.
Що діяти? Невже я маю ждати,
Щоб і мене бунтівники зв'язали
І видали Отреп'єву? Чи, може,
Зарадити сваволі хвиль бурливій
І згодитись... Але ж хреста зламати,
Укритися ганьбою з роду в рід!
Довіру молодого вінценосця
Запроданством підступним оплатить!
Опальному вигнанцеві не труд
Зрадецький бунт і змову готувати,—
Та чи ж мені, обранцеві престолу...
А смерть... а сан... а злигодні народу...
(Замислюється).
Хто там? Сюди! (*Свистить*). Коня! До збору знак.

XXIII

ЛОБНЕ МІСЦЕ

Пушкін іде, оточений людом.

Народ

Царевич нам боярина прислав.
Послухаймо, що скаже нам боярин.
Сюди, сюди!

Пушкін

(з амвону)

Московські городяни,
Вам кланятись царевич наказав.
(Кланяється).
Ви знаєте, як промисел небесний
Царевича від смерті врятував;
Він мав скарати ворога свого,
Та божий суд настиг уже Бориса.
Димитрія признала вся держава;
Басманов сам, покаявшися щиро,
Заприсягнув йому всіма полками.
Димитрій вам вістить любов і спокій.
Невже ви на догоду Годуновим
Устанете оружно на царя
Законного, на внука Мономаха?

Народ

Звичайно, ні.

Пушкін

Московські городяни!
Всяк відає, як люто ви терпіли
Під владою загарбника лихого:
Ганьба, опала, здирство, кари, голод
І пошесті — всього дознали ви.
Димитрій вас надгородити має,
Бояр, дворян, приказний люд і військо,
Купців, гостей і весь чесни́й народ.
Чи вам же то безтямно опиратись
І милостей чванливо уникать?
Та він іде на царствений престол
Батьків своїх при почеті грізно́му.
Не гнівайте ж царя і бійтесь бога,
Хреста цілуйте владарю своєму;
З покорою негайно посилайте
До Дмитрія, у стан митрополита
Бояр, дяків і виборних людей,
Хай від Москви царю чолом ударять.

(Сходить. Серед народу гомін).

Народ

Що там казать? Боярин правду мовив.
Нехай живе Димитрій, батько наш!

Мужик

(на амвоні)

Народе! В Кремль! Іди в палати царські!
Гайда! В'язать Борисове щеня!

Народ

(кидається всім натовпом)

В'язать! Топить! Нехай живе Димитрій!
Хай гине рід Бориса Годунова!

XXIV

КРЕМЛЬ. ДІМ БОРИСА. КОЛО ГАНКУ СТОРОЖА

Феодор біля вікна.

Старець

Подайте милостиню Христа ради!

Сторожа

Геть іди, не дозволено говорити з ув'язненими.

Феодор

Іди, старий, я бідніший від тебе, ти на волі.

(Ксенія під покривалом підходить до вікна так само).

Один з народу

Брат та сестра! Бідні діти, мов пташки в клітці.

Другий

Є кого жаліти! Прокляте кодло!

Перший

Батько був лиходій, а дітки безневинні.

Другий

Яблуко від яблуні недалеко падає.

Ксенія

Братіку, братіку, до нас бояри йдуть!

Феодор

Це — Голіцин, Мосальський. Інші мені незнайомі.

Ксенія

Ох, братіку, серце завмирає!

(Голіцин, Мосальський, Молчанов і Шерефедінов. За ними троє стрільців).

Народ

Розступіться, розступіться. Бояри ідуть.

(Вони заходять у покої).

Один з народу

А чого прийшли вони?

Другий

Та, мабуть же, до присяги привести Феодора Годунова.

Третій

А справді? — чуєш, який гвалт у господі!

Тривога, б'ються.

Народ

Чуєш? Вереск! Це жіноцький голос... ходім!..

Е, двері замкнено... не чути вже.

(Двері відчиняються. Мосальський з'являється на ганку).

Народе! Марія Годунова і син її Феодор заподіяли собі смерть отрутою. Ми бачили їх трупи. *(Народ мовчить у перестраху).* Що ж ви мовчите? Кричіть: хай живе цар Димитрій Іванович!

Народ німує.

ОГОРОЖА МОНАСТИРСЬКА*

Григорій і лихий чернець.

Григорій

Що за нуд, що за тортури це життя убоге нам!
День надійде, день відійде — жодних змін тобі нема:
Бачиш тільки ряси чорні, чуєш тільки дзвін сумний.
Вдень блукаєш, хрестиш рота; часом — нехотя здрімнеш;
Ночі ж довгі — до світанку все ченцеві сну нема.
В сон поринеш — сонні мари душу всю тобі мутять;
Радий, як у дзвін задзвонять, як розбудять посошком...
Ні, не стерплю! Сил немає. Через мури — і пішов!
Світ широкий: путь-дорога на чотири всі вітри,
Хто ченця коли згадає...

Чернець

Правда: тяжко жити вам,
Ви — гулящі та одважні, невгамовані ченці.

Григорій

Хан нехай би знов наскочив! Хай Литва б пішла на нас!
Так, здається б, і подався притупити гострий меч!
Ох, коли б же наш царевич раптом із могили встав
І клича нам кинув: «Діти, де ви, браві вояки?
Ви вставайте на Бориса, йдіть на ворога мого
Та спіймайте супостата, приведіть його сюди!»

Чернець

Годі! Що верзеш дурниці: хто померлих воскресить!
Вже царевичеві, видно, доля випала така...
Але слухай: починаєш, так і справді ж починай...

Григорій

Що таке?

---

* Ця сцена була вилучена автором з остаточної редакції драми; ішла вона після сцени V.

Чернець

Коли б я юний та здоровий був, як ти,
І коли б на вус не впала лиховісна сивина...
Розумієш?

Григорій

Хоч би трохи...

Чернець

Слухай: наш дурний народ
Віру йме дурниці кожній; всім дивує новинам;
А бояри Годунова мають рівнею собі.
Плем'я давнього Варяга ще й тепера любе всім.
Ти царевичів політок... якщо тільки смілий ти...
Розумієш?

(Мовчанка).

Григорій

Розумію.

Чернець

Що ж відмовиш?

Григорій

Так! Гаразд.
Я Димитрій, я царевич!

Чернець

Руку, брате: будеш цар!

Юліуш Словацький

МАЗЕПА

Трагедія на п'ять актів

АКТ І

СЦЕНА 1

Зала, освітлена як на балі.
Воєвода, Збігнєв, потім каштелянова

Воєвода

...Та при гарматах хай гноти тримають!
Мій сину Збігнєве, глянь по кімнатах,
Чи все як слід, чи можемо достойно
Ми короля вітати в нашім домі?
(До каштелянової, що саме входить).
Пані каштелянóва, як я тішусь,
Що бачу вас при свіжості й здоров'ю.

Каштелянова

Як пишно, пане, прибрано ваш замок —
І скільки ламп, і скільки позолоти!..
А де ж вельможна пані?

Воєвода

Неготова,—
Ще прибирається в своїх покоях.
Але тим часом син мій вельми радо
Її заступить дорогим гостям.
Я ж мушу йти, на шлях погляну з вежі,
Чи не в'їздить на липову алею
Його пресвітла королівська милість.
Зостанься ж, Збігнєве, тут як господар
І догоджай їмосць каштеляновій.

Каштелянова

Пан Збігнєв з Падуї?

Збігнєв

Ні, ясна пані,
Я з війська.

Каштелянова

Так? Ласкавий пан у війську?

Збігнєв

Панцéрним ротмістром.

Каштелянова

Гляди ж, мій пане,
Не будь спокусником та баламутом,
Як інші ротмістри.

Збігнєв

Крий боже!

Каштелянова

Очі
У пана бистрі і меткі, та трохи
Притьмарені і хворобливі,— ніби
Щось з паном сталося... Ану ж злегенька
Ударю віялом в залізний панцер,—
Що розповість мені юнацьке серце?
Ну, як же там, в Італії?

(За сценою метушня, галас).

Воєвода

Холево!
Пане Холево, що за крик? Холево!..
Хшонстко, де ви?.. Ей, пане Хмаро! Чорт!
Всіх нáчисто вода умила... Хмаро!..
Дзвенять шаблі, мерщій піду мирити!

(Виходить).

СЦЕНА 2

Збігнєв, каштелянова.
Пан Хшонстка входить іншими дверима.

Хшонстка

Де воєвода?

Каштелянова

Чи не може й нам
Ласкавий пан переказать хоч трохи,
Що то за крик?

Хшонстка

Сумна пригода, пані!

Каштелянова

Яка ж? Кажіть!

Хшонстка

А так. До замку в двір
Заїхало дві фури враз. Щó шляхти
Повисідало з них — і не злічити!
Одних веде маршалок земський Щара,
Завзятий любомирщик, рокошанин,
Правдивий зух. А в других на чолі
Маршалок Ольгопóльський, знаний Бабич —
Бо раз у раз держúть за королеву.
Зійшлися ватажки в воротах замку,
А з кожним cauda клієнтів їхніх,
Amici et matronae...

Каштелянова

Ваша милість,
Все норовиш в латину, як в болото!

Хшонстка

І от обом ворожим ватажкам
Прийшлось розв'язувать питання, хто з них
Вступити має перший до сіней.
Обидва ввічливі, але не згодні
Своїми поступатися правами,
Обидва з капелюхами в руках,
І ну вклонятися одне однóму,
І гнутися, немов би на тортурах.
Даремно місяць лисини морозить,
Один кричить: «Не годен я вступити»,
А другий і собі: «І я не годен!»
І може б, вік пошану виявляли
Одно до одного, коли б на жарт
Хтось, натомившись обміном нудним
Тих єзуїтських жестів, не гукнув
На весь живіт, щосили і щодуху:
«Ну, Щаро, йди вперед, накривши вуха!»
Зачувши ту пораду, Ольгопóльський,
Як блискавка в ворота. Але Щара,
Прискоривши свій крок, туди ж. Що ж далі,
Спитається ласкаве панство. От що:
Як разом увійшли, так і загрузли —
Обидва, разом — у тісному війстю,
Живіт до живота, до носа ніс.
Даремне шляхта криком і штовханням

Розпалює обох і намовляє
Проходить далі, в замкові покої,
Вони не можуть — ані руш! — То що ж?
Рішили ми secare inimicos,
Розтяти їх надвоє. Шаблі вгору,
І ніби два ворожі кораблі
В тісній затоці, під бурливим громом...

Воєвода
(за сценою)

Ей, хто там? Розвалити мур! Нехай
Їх милості проломом увіходять
Ей, Хмаро, розвалити мур!

Каштелянова

Одначе!
(Хшонстка виходить).

СЦЕНА 3

Збігнєв, каштелянова, входить Амелія.

Каштелянова

Що за дівчатко? Черевички в нього,
Немовби з крил метелика легких,
І в зачісці ні одної наколки.

Збігнєв

Шановна пані мачуха моя.

Каштелянова

В таких літах? Але ж то ще дитина.
(До Амелії).
Моє дитя! Поглянь на мене любо
І приязнь чисту подаруй мені.
Вважай мене своєю. Так? Та й гарна ж!
Правдиве чудо, Збігнєве: ні одна
З сусідніх панн не дорівняє їй.
Не червоній: я вже стара і можу
Так говорити... Ще б тобі, дитино,
Слід наловить було весняних мушок
І крильця їм пообривать, і личко
Прикрасити в перісту ту оздобу,
Бо ж зачіску аж надто ти блідою
Прикрасила трояндою: — дитя!

Що ж, пане Збігнєве, чи ти шануєш
Належним способом свою матусю,
Чи ставишся до неї як годиться?
То дивна річ! Немов холодний камінь,
Пан ротмістр видається поруч неї.
Це не гаразд. Я б завжди упадала
Коло такої милої паньматки.
(До Амелії).
Тобі ж, дитино, як голубці білій,
Цей сумовитий замок буде, мабуть,
Нудною кліткою. Тобі б на сонце,
На волю треба... І тобі не прикро
Старої баби слухать теревені?..
Скажу ж тобі, як хочеш, і приємність:
Між королівським почетом прибуде
Сюди і славнозвісний пан Мазепа.

Амелія

Хто ж він такий?

Каштелянова

Як, справді, нещаслива,
Ще й досі ти не чула про Мазепу?

Амелія

Ні, ясна пані!

Каштелянова

Ну, так ти осліпнеш,
Як я почну тобі оповідати
Про того золотого вітрогона,
І, може, серденько твоє дрімливе
Непогасимим спалахне вогнем.
Та ти сама його побачиш. Серце
У нього, ніби брама при дорозі:
Одна в'їжджає, друга виїздить;
А його очі, мов ковальський молот,
Що раз у раз кує серця жіноцькі,
Розпліскує і розбиває їх.
Каштелянова знається на тому.
(Постріл з гармати).

Амелія

О боже мій, король!..

Каштелянова

Покіль прибуде,
Ми маємо часу іще доволі,

На ганку став з повагою папуги
Пан Пасек, а в руках у нього довгий
Сувій паперу — вірш макаронічний,
Присвячений йогомосць королеві...
Але про що ж я говорила пані?
Ах, про Мазепу. В того хлопчака
Ще й молоко під носом не обсохло,
А скільки пліток і чуток про нього!

СЦЕНА 4

Ті самі. Мазепа влазить крізь вікно непомітно для присутніх.

Каштелянова

Ти тільки уяви, що за пустотник,
Що то за урвис той Мазепа...

Мазепа
(набік)

А!
Про мене мова.

Каштелянова

Ні, ти уяви,
Яке зіпсоване у нього серце,
Який він ворог усьому жіноцтву!
Емблемою собі він вибрав змія,
А волосом коханок наказав
Набить собі сідло...

Мазепа
(вклоняючись каштеляновій, несподівано)

Неправда, пані!
Благаю вас, не вірте поголосці.

Каштелянова

Як пан сюди потрапив?

Мазепа

А крізь шпари,
З промінням місячним. Якраз упору,
Щоби своєї честі боронити.

Каштелянова

Але як пан потрапив?

Мазепа

Крізь вікно,
Метеликом.

Каштелянова

Непевний маєш вигляд,
Вигадуєш: вікно високе.

Мазепа

Але ж...
Драбина в мене з ріжного волосся.

Каштелянова

З волосся панових коханок?

Мазепа

Так.

Каштелянова

Чому ж вікном, чому ж то не дверима?

Мазепа

Бо в дверях, ніби триязикий Цербер,
Став Пасек, ваш промовець. Кров холоне.
Тож ледве закінчив одним язи́ком,
Вже починає другим. Бачу я,
Що мові тій кінця не буде й краю,
Взяв та й утік.

Каштелянова

Щось я передчуваю,—
Чи не оберне пан цей дім на пекло?
Чи не внесе з собою крізь вікно
Усякої біди та неспокою?

Мазепа

Звідкіль така лиха про мене думка?

Каштелянова

Побоююсь, побоююсь я вельми
Твоєї нестатечності. Відомо ж,
Що ти й ди́хнуть не можеш без кохання,
Хоч тут, властиво, треба б розлюбитись,
Понятись скрухою та каяттям...
Коли ж і тут пан встигне закохатись,
Хай натякне мені на ухо,— в кого?
Я вже стара і таїни не зраджу.

Мазепа

(поклавши руку на серце)
Паж присягається каштеляновій.

СЦЕНА 5

Ті самі. Король, воєвода, сила шляхти.

Воєвода

Моя дружина, найясніший пане,
До ніг твоїх схиляється покірно.
А це їмосць каштелянова, пані
Робронцька, що зі Спіжа, а за нею —
Мій любий син, покірний твій слуга.

Король

Мій паж? Вже тут?

Мазепа

Орація й вітання
Були надміру довгі. Я боявсь,
Щоб часом не розплакатись — бо серце
У мене чуле і сльозливі очі —
І я ввійшов до замку крізь вікно.

Король

Вважай, щоб крізь вікно відсіль не вийшов!

Мазепа

Дозволь, ясний королю, сподіватись
На кращий гороскоп.

Король

(до Амелії)

Дай руку, пані.
Ця світосяйна стеля видається
Мені правдивим емпіреєм, ти ж,
Прегарна воєводине, в цім емпіреї...
(Кінчає комплімента на ухо).

Воєвода

Шановне панство, прошу, дуже прошу
За милостивим нашим королем.
(Усі, крім Мазепи,
виходять у дальші кімнати).

СЦЕНА 6

Мазепа *(сам)*

О дивний світ! Цей молоденький ротмістр
При уродливій мачусі своїй
Немовби лід холодний видається.

Я ж, ледве глянув на її красу,
І тане серце, і хотів би жити
Або умерти — з нею і для неї.
Каштеляново! Ти вгадала правду:
В цім сумовитім замку я, здається,
Маю вписатись в віковічну книгу
Непереможного, як смерть, кохання.
Я починав як сонце, а скінчу
Як соняшник, і серце моє бідне
Навколо неї буде обертатись.

(Входить воєвода).

Воєвода

Вельможний пане! Та невже ж мій стіл
Не варт твоєї шани і уваги?
Благаю, не чини мені безчестя.
(Мазепа вклоняється і виходить).

СЦЕНА 7

Воєвода, Хмара.

Воєвода

Ну, пане Хмаро, як там, чи яскраво
Горять в саду ліхтарики і лампи?

Хмара

Уже горять, палають.

Воєвода

Так нехай же
Цю ж мить розкидають усю ту стіну,
Нехай король огляне весь наш замок,
Нехай йому не тьмяно буде в о́чах.

(Слуги розкидають стіну в глибині сцени, і в виломі показується ілюмінований сад).

О гарно! А чи всі мої накази
В належний спосіб взято до уваги?
Чи п'є село, чи спечено воли?

Хмара

Усе як слід.

(Входить Пасек).

Пасек

Йогомосць пан король
Встає з-за столу. Вже казав подати
У мідяному жбані полоскання.

Воєвода

Тоді звели, мій пане, щоб музи́ки
утнули польського.

*(Розходяться в різні сторони.
Воєвода йде до короля).*

СЦЕНА 8

Музика грає полонез. Король входить
в першій парі з воєводинею,
за ними Мазепа з кашteляновою, трохи далі
Збігнєв з якоюсь панею, шляхта,
наостанку воєвода.

Король

(до Амелії)

Вельможна пані!
Це справжня розкіш, королівська учта...
А чи не вивести нам кола в сад?

Амелія

До послуг вашій королівській мосці.

Король

Шановне панство! Прошу вслід за нами
(Полонез виходить до саду).

Каштелянова

(підходить до Мазепи)

Шановний пан уже кохає?

Мазепа

Так!

Перша пані

(до Збігнєва)

Шановний пан такий блідий!

Збігнєв

Хіба?
Напевне, не блідіший як учора!

(Виходить).

(Полонез вертається з саду.
Король пускає руку воєводині,
всі пари розлучаються).

Король

Шановні пані хай ідуть самі
І нас новим вщасливлюють обранням.

(Кашелянова бере руку короля,
інші пані обирають собі пару.
Амелія зостається на авансцені поруч Мазепи.
Полонез виходить, і бал переноситься до інших покоїв).

СЦЕНА 9

Амелія, Мазепа.

Мазепа

(набік)

Як пофортунило! Уникнув танцю
І з нею тут зостався сам на сам.
Яка ж краса! Немов в господнім храмі,
Мене охоплює свята тривога.

Амелія

(до себе)

Чогось так смутно на душі у мене!..

Мазепа

Який невпокій і яка тривога!
З чого б почати?

(До Амелії).

Чи дозволить пані
Просить її в танець?

Амелія

Хай пан пробачить.

Мазепа

Не можна?

Амелія

Ні, не можу.

Мазепа

Голос твій,
Ясний та кришталевий, научився
Гармонії у ранніх солов'їв.
Твої очиці, променисто сині,

У зір позичили своє сіяння,
І, ніби зорі бистрі та летючі,
Вони упали до землі — із неба.
Так хай же я почую голос твій,
Нехай побачу я твої очиці,
Хай не гнітить мене твоя суворість!..
Ти вся тремтиш. Не бійсь. Ніхто не ввійде.
Вони ж усі за королем по замку
Пішли розлогим та повільним колом...
О, дивний край! Небесними устами
Тут запечатані дрімають рожі
І не хотять розкритись... Але бачу
Я ніжний усміх на устах рожевих
І мушу знизити зухвалий зір,
Щоб не загинуть від легкого руху
Твоїх чарівних вій.

Амелія

Не знаю я,
Як панові сільська здається наша
Немудра простота,— але його
Квітчаста мова (мушу в тім признатись)
Ніяк не личить...

Мазепа

Будь здорова, пані!
Коли в словах моїх образа...

Амелія

Ні!

Мазепа

Я зараз же іду, і кулю в лоб!

Амелія

Так жартувать?

Мазепа

Я не жартую, пані!
Коли я збожеволію од хмелю,
О, я тоді на все готовий! Зараз
Іду і п'ю. З одчаю п'ю.

Амелія

А потім?

Мазепа

А потім пані крізь вікно побачить,
Як я собі прострелю лоба.

Амелія

Жарти?!

Мазепа

Що ж маю діяти? В дружбарти грати
Чи з королем читати молитви?
Моє смутне і каламутне серце
Нічому вже не вірить. І одній,
Одній тобі ще б я довірив душу.
Ти повна святості. Але уважно
Ти слухаєш лише пташині співи,
А на моє благання, хоч і маю
Я на душі не менш од солов'я,
Ти не схиляєш праведного слуху.

(До себе).

Як зашарілася! Щасливий знак!

(Голосно).

Небесна, чиста! Вір: для мене ти
Святинею зостанешся навіки,
Лише дозволь перед тобою вилить
Свої жалі і повне скрухи серце.
Давно без сповіді, затвердле, грішне,
По самі вінця сповнене воно.
Адже ж пташина цілими ночами
Перед твоїм вікном виводить спів.
Хотів би я сьогодні заступити
Немудрої пташини вбогу пісню.
Чи, може, це розбудить знову гнів
В твоїм суворім серці?

Амелія

Боже! Боже!

Мазепа

Я розпитався, і я знаю все,
Весь розполіг в дворі і в замку вашім.
Я знаю твій балкон — в гіллях берези,
Убраний в цвіт невинної лілеї.

Амелія

У пана щире і одверте серце!
Щоб так признатися в своїм шпигунстві,
Так хутко!..

Мазепа

О, про гонор я не дбаю!

Амелія

Але нехай пан буде обережний.
Я маю оборонця. Запевняю:
На честь мою ніхто не сміє важить.

Мазепа

Але ти, пані, будеш оплакати,
Хто задля тебе покладе життя?

Амелія

Пусті слова! Пусті і нерозумні,
Життя ніхто не тратить без надії.

Мазепа

Але в твоїм тремтінні і рум'янцях,
Я вірю: є надія.

Амелія

Ні, нема.
(Одходить).

СЦЕНА 10

Мазепа, потім каштелянова.

Мазепа

Пішла на вудку. Ловиться. Я певен,
Що уночі погляне крізь вікно.
А решту покладім на чорта...
(Входить каштелянова).

Каштелянова

Де ж ви
Були, мій пане дворянине? З ким ви
Тут розмовляли?

Мазепа

Я? Ні з ким.

Каштелянова

А серце
Уже вп'ялось, мов кліщ. Я хочу, пане,
Тобі переказати кілька вражень.
Я маю добрі очі. Я стояла
І бачила, як Збігнєв з сторони
Дививсь на тебе і свою паньматку.
О пане мій! Ти певне би поблід,
Коли б його побачив: він як труп,
Немов живий мертвець здавався... Прошу:
Проводь мене, мосьпане, до повóзу.

Мазепа.

Вже од'їжджаєш, поважана пані?
(Подає руку і проводжає каштелянову).

СЦЕНА 11

Збігнєв і воєвода. Останній на протязі всієї сцени виряджає гостей — шапка в руках, низенько вклоняється.

Збігнєв

Так серце б'ється, тратиться свідомість.
Отут вона стояла нерухома.
Паж говорив до неї, а по ній
Перебігав невпокій і тривога.
Про що він говорив? В яких словах?
Вона — я бачив — двічі обернулась,
Збентежена, безпомічна, тривожна.
Чому тоді не вийшов я? Але,
Що б не було, а наш суворий замок,—
Могилою він буде для зухвальця!

Воєвода

Гасіть огні! Король пішов спочити.

(Виходить).

Збігнєв

І добрий дух ні о́дин не розкаже,
Про що, про що між ними йшла розмова.
О ні! Я не засну сьогодні. Я
Піду в садок — позбутись дум пекучих
І потонути в тьмі глухої ночі.
Вона почує тихий шелест в парку,
Признає крок мій і мою ходу
І пригадає, що живу на світі!..
О мука!..

(Виходить).

СЦЕНА 12

Інша кімната в замку.
Король, воєвода з ліхтарем. Мазепа. Королівські слуги.

Король

Вельможний пане! Встань з колін.

Воєвода

А може,
Король дозволить, щоб його роззув я.

Король

(підводить його з підлоги)

Вельможний пане! Адже й так занадто
У тебе непокою та клопот.
Благаю: не турбуйся, залиши
Нас з королевою ясної ночі
Богинею Діаною, що стиха
Глядить на нас крізь темні шиби. Спи:
Морфей чекає на твою офіру.

(Воєвода вклоняється і виходить).

Господня ласка й супокій над вами!

(Королівські слуги виходять).

СІЄНА 13

Король, Мазепа.

Король

Подай мені мій молитовник, пажу,
Глибоке небо іскриться. Так тихо...
Ave Maria, gratiae plena... Мазо!

Мазепа

Що, пане мій?

Король

Не знаєш, де послали
Моїй двірській та покойовій службі?

Мазепа

Наліво.

Король

Так. А де спить наш господар?

Мазепа

Не знаю.

Король

Дурень!

Мазепа

Згода, пане мій!

Король

Ave Maria... Так де спить воєвода?

Мазепа

Не знаю.

Король

Але й... дурень!

Мазепа

Вдруге чую.

Король

А ти де спиш?

Мазепа

Я? — Я не сплю сьогодні.

Король

Що ж робиш ти?

Мазепа

Пишу. Славетні дії
Твого королювання, ясний пане!

Король

Справді? Скажіть, який історіограф!

Мазепа

А щоб ти луснув, клятий кардинале!

Король

Що ти там мимриш потихеньку?

Мазепа

Вірші.
Згадалось дещо.

Король

Я готов закластись,
Що в тебе на умі уже якась
Опівнічна мандрівка. Так?

Мазепа

Можливо.

Король

Я певен в тім. Недурно ж ваша милість
Щось воєводині уже співав!

Мазепа

Я вихваляв щедроти і потугу
Твоєї милості, ясний королю.

Король

Але по щирості. Скажи: сьогодні
Ти ще її побачиш?

Мазепа

Як тут скажеш?
Де тільки серце бідного Мазепи
Собі якийсь притулок знайде, вже
Ясний король своєму заздрить джурі...

Король

Отже ж, ніколи я тобі не заздрив...

Мазепа

І зараз же стає на перешкоді.

Король

Дай спокій, дурню! Не кричи над ухом.
Хоч утікай від тебе.
(Накидає на себе плащ Мазепи,
покинутий на кріслі.
На голову одягає Мазепин капелюх).

Мазепа

То мій плащ!

Король

То що ж? Душі в тобі немає. Хочеш,
Щоб застудився я вночі, на росах?

Мазепа

Однак же в короля свій плащ.

Король

Ну й блазень!
Ти хочеш, щоб мене пізнали зараз
По білому убранню кажани
І віддали мені належну почесть?
До того ж: ще, здається, ти здоровий,
Пропасниці не маєш, і твій плащ
Нічим мене не може заразити,
Хіба лиш дурістю та глупото́ю...
Чекай на мене тут!
(Виходить).

СЦЕНА 14

Мазепа

(сам)

Бодай би дідько
Вхопив тебе!.. Старий ласун! Йому
На думці ще блукать по ночах, мерзнуть
Попід чужими вікнами і зводить
Чужих жінок... Проклятий Ортодокс!
Трухлявий блазень! Чи ж не вчора вирвав
Я сивий волос на губі у тебе?

Удруге не піддуриш... А тепер
Подавсь в моїм плащі, мов легінь. Ще —
Так і чекай — вікно йому відчинять.

СЦЕНА 15

Король вертається з оголеною шпагою, поранений в руку. Мазепа.

Король

Негідник!

Мазепа

Що, королю?

Король

Підлий зрадник!

Мазепа

Та звідки ж, пане мій, такі слова,
Такий несвітський крик?

Король

Бо ти послав
Мене на згубу, на ганебну смерть!

Мазепа

Я?

Король

Так! Ти насадив забойців!

Мазепа

Пане,
Я зараз же зложу присягу.

Король

Ти —
Цареубивця, зрадник!

Мазепа

Що я бачу?
На найяснішому владиці кров.

Король

За неї ти даси мені одпóвідь,
Ти понесеш за неї кару. Ледве
Два кроки я ступив у сад, як хтось,
Великий, мов сосна, напавсь на мене,
І ну рубать направо і наліво,

Немов несамовитий, з лютим криком:
«Мазепо, підлий тхір! Тепер не будеш
Мені на місяці по саду лазить».

Мазепа

І пан король його не вбив?

Король

Хіба ж
До мене стосувалась та образа?
Той велетень ганьбив тебе, мосьпане,
При чому ж я?

Мазепа

При рані, мій королю,
Таж на руці кривавий знак лишиться.

Король

Бодай пропав, за тебе так терплю я!

Мазепа

І він видав, як найясніший пан
Тікав від нього і одержав рану?

Король

Так, бачив: кров моя текла по лезах...
А людожер кричав: «Мазепа тхір,
Мазепа боягуз, Мазепа хлоп,
Уже поранений тіка від шаблі!»

Мазепа

І пан король його не вбив?

Король

Хіба
Мені то, пане, шкодить, коли хто
Мазепу називає боягузом?

Мазепа

Ні, жодним способом.

Король

Такі образи
Стосуються звичайно до осіб,
Проти яких скеровані, а власне —
До імені, що мовиться при тому.

Мазепа

Але назавтра, милостивий пане,
Кров віднайде свої права.

Король

Які?

Які права вона віднáйде?

Мазепа

Завтра

Усе безчестя й назву боягуза
Візьме собі скривавлена долоня.

Король

Що ти сказав?

Мазепа

Подумай сам, королю!

Король

Іди ж, мій пажу, побуди негайно
Усіх, які є, покойових слуг,
Нехай пакуються, і рано-вранці,
Ще сонце спатиме, ми звідси їдем.
Проклята ніч!

Мазепа

Проклята ніч...

Король

Нарешті

Рушаєм звідси.

Мазепа

Так, рушаєм.

Король

Тільки ж —

Усе розплеще той забойця...

Мазепа

Ні!

Він має буть німий.

Король

Проклята ніч!

Мазепа

Безчестя тут належить до особи.

Король

Що ти бурчиш?

Мазепа

Я віднаходжу спосіб,
Як нам зостатись тут назавтра.

Король

А!

Цікава річ.

Мазепа

Усе безчестя, пане,
Скривавлена візьме собі долоня.

Король

Де ж тут рятунок для моєї честі?

Мазепа

(бере в короля шпагу і сам ранить себе в долоню)

Королю, глянь, як кров біжить з долоні.

Король

(обіймаючи його)

Моє дитя! Коханий мій!

Мазепа

Дурниця!
Для неї я поранив би і серце.

АКТ II

СЦЕНА 1

Галерея з аркадами, що виходять в сад.
Король, воєвода.

Король

Мій воєводо! Неймовірна річ:
Хтось уночі напав на джуру.

Воєвода

В замку?
Вели скарать мене, ясний королю,
Коли я щось хоч трохи розумію
В цій неймовірній і гидкій пригоді.

Король

Я певен в тім. І радо би погодивсь,
Щоб воєвода не вдавався в слідство.
Хай все минеться *так*.

Воєвода

Як *так*, королю?
Неслава всій моїй надвірній шляхті!
Забойство в домі!

Король

Так, але ж нікому
Не сталось лиха. Тільки паж, зловживши,
Здається, привілеєм баламута,
За вчинок свій узяв належну плату.
Нехай не заглядається, нехай
Не ловиться на любі оченята...
Але про що ж ти мислиш, воєводо?

Воєвода

Твій паж, королю, може опектись,
Хай стережеться вдруге, хай коханок
Тут не шукає в замку...

Король

Воєводо!
Для чого рвеш ти злототканий пояс?

Воєвода

Але твій паж шукав по замку жінки!

Король

Ні, воєводо, я того не знаю.

Воєвода

Дозволь тепера: я піду, королю...
Про снідання вже час потурбуватись.

Король

Шановний пане! Адже ж ти господар,
Тобі належить цілковита воля...
(Воєвода виходить).

СЦЕНА 2

Король

(сам)

Який ревнивий дід! Яка ганебна,
Яка лиха і непристойна вдача:
Рвать сиві уса, роздирати пояс
І все ховать в душі, і тільки кров'ю
Несамохіть бліді плямити щоки...
Тремтить, немовби величезні скелі
Руками двигає, а в очах тьмяних,
В старечім погляді при слові «жінка»
На згадку про «дружину» палахтить

Недобре полум'я. Ох, воєводо,
Ти виглядав, немов той Радзєйовський,
Коли йому прийшлось покуштувати
Солоного од шведів... Але хто ж там?
О! Воєводиня...

СЦЕНА 3

Король, Амелія.

Амелія

Мій ясний пане,
Заношу скаргу до твоєї ласки.

Король

Я вельми тішуся таким довір'ям.

Амелія

Королю, я тремчу. Ти бачиш сам:
Зазнала я великої образи,
Горить лице і говорить несила.
Нехай король не дивиться на мене.

Король

О, хто б хотів на цім обличчі бачить
Квіт блідості, коли поломеніють
Такі дивочні перед ним троянди?

Амелія

Королю! Віддаюсь під захист твій
І сподіваюсь на твою опору,
Врятуй мене від сорому й ганьби,—
Твій паж мене образив.

Король

Як то сталось?

Амелія

О сході сонця, як звичайно, йшла
Сьогодні я, мій милостивий пане,
На вранішню молитву. В парку нашім
Мене зустрів твій джура. І на кладці,
Отіненій деревами й кущами,
Впав на коліна. Я зайшлась сльозами,
Але назад вертатись не схотіла,
Щоби не виявить свого страху.
А він почав облесними словами

Оповивать мене, став говорити,
Що пахощі троянди привели
Його на слід мій, що рожеве сонце
Йому про мене нашептало. Сором,
Глибокий сором я відчула, пане.
По-ранішньому вбрана — я не ждала
Ніяких зустрічей — в тривозі прикрій,
В замішанні втопила свої очі
У дзеркало струмка, і в рибок срібних
Прохати мусила собі поради.
А той негідник, бачачи, як блідість
Моє обличчя вкрила, затримáв
Мене на кладці і либонь подумав,
Що разом з кольором лиця рожевим
Мене покинув сором, і уста
Свої притис до блідих щік моїх...

Король

О, чорт!

Амелія

Тепер до тебе я вдаюся,
Мій найясніший пане, я гадаю:
Ти не одмовишся скарать зухвальця.

Король

Ти можеш покарать його сама.

Амелія

Як так? Я маю присуди виносить
В *твоїй* присутності, ясний королю?

Король

Проклятий паж!
(До Амелії).
Наш кодекс, ясна пані,
Трактує силу всякого злочинства,
Але такого злочину не знає
І кари в нім на те нема.

Амелія

Королю!
Скажи ж йому, що він зневажив жінку
І господиню дому, що у нього
У грудях б'ється серце недостойне,
Але не лицарське, не польське серце.
Скажи йому, що ми, слабі жінки,
Боронимось погордою, і я

Погорджую і забуваю підлість
Його поводження. Коли б я навіть
Була розпутницею, і тоді б
Твій паж не годен важити на мене.
Скажи йому, що, сторожа не мавши
В свій час, на кладці, я могла би мати
За себе месника, але вважаю
Його негідником і боягузом,
І, зневажаючи його, рішаю
Подарувать йому ганебний вчинок.
Але з'ясуй, скажи йому, королю,
Що він вчинив, як тхір, і прожени,
Щоб я не бачила його у замку.

Король

Але чому я дякувати маю,
Що пані з скаргою вдалась до мене?

Амелія

Я думала, що королеві можна
Довірить справу зганьбленої честі.

Король

Блажен король, якому довіряє,
На суд якого віддається скромність.
Який щасливий я, що бачу пані,
Ясну й погідну, а в очах у неї
Іще бринять діамантóві сльози
Обурення і гніву... О, не плач!
Я покараю джуру, і ніколи
Вже не побачиш ти його у замку...
Але звернімось, поважáна пані,
До інших справ. От я, наприклад, певен,
Що можу відгадать твоє найменння.
Не знаю звідки, почуваю, що
Воно повинно буть таке смутне
І мелодійно-ніжне. Правда? Як же
Воно звучить?

Амелія

Амелія.

Король

О боже мій,
Таж соловій мені всю ніч сьогодні
Співав вночі під вікнами про нього.
А я? Я спав, і радісно крізь сон
Вбирав у себе чарівливу пісню.

Я й досі ще ношу її на серці.
Але, Амеліє, в якій пустелі
Тобі призначено не жити, в'януть!
Цей гарний замок над розлогим ставом
Смутний і непривітний, як моя
У Франції ненависна в'язниця.
Ці вікна, ці аркади, ці алеї...
Але прожити тут усе життя —
Це ж неможливо, це ж нелюдська мука.
Амеліє! Невже тобі не нудно
В твоїй темниці? І невже не прагнеш
Ти перебіжних свіжих вражень? Дні,
Веселі дні тут плинуть сумовито,
Одноманітно, вбого. Я б умер,
Коли б тут довелося вікувати.
О, як усе нагадує мені тут
Моє французьке, бранецьке життя.
Там теж було дівчатко, ясноoке
І прехороше, як шановна пані,
У кожнім рухові таке зручне,
Таке на той час дороге мені,
І досі, досі ще не призабуте...
Ти, воєводине, од нього краща,
Але ж яка, яка подібність! Тільки
Ти сумовита, строга. Те ж дівча
Було веселе, легковажне навіть,
І часом жартом чарівним ламало
Грізну́ суворість приписів тюремних,—
Приносило фіалок, а в квітках
Був часом лист з коханої отчизни.
О пахощі фіалок, ви ще й досі
Мені нагадуєте те дівчатко.

Амелія

Як їй наймення?

Король

Клавдія.

Амелія

Мабуть,
Кохала короля і вмерла з туги?

Король

О пані, ні! Тепер вона вдовою
По маршалу французькім Лопіталю.

Амелія

Забула? Зрадила?

Король

Але перейдем
До іншої розмови, ясна пані.
Не раз було, як колючки тернові
Цього вінця стражденне зранять чóло,
Я все, усе ладен би був оддáти,
Щоб повернути ті колишні лíта,
Заплíснявілий хліб, залізні грати
І молоде — тодішнє — серце. О,
Як радісно мені тепер — старому,
Самотньому — знайти таку вродливу
Повірницю моїх жалібних дум, такі
Дві чарівні сльози, дві блискавиці,
Що разом з полум'ям несуть прощення,
Почуть таке спочутливе зітхання
Над власною недолею і мати
Таку ласкаву і біленьку ручку
Для отертя пекучих сліз, покинуть
Трон і корону, кинуть край, де люди
Усі з отруєним блукають серцем,
Забути все і в далечінь піти
З тією, що уже вовік не кине.

Амелія

Я можу йти?

Король

Побудь, побудь ще хвильку!
Чи знаєш ти, що зараз моя Доля
На інше повертає, що корона
Спадає з голови, і голова
Схиляється перед тобою, пані.
Немовби чарівним...

Амелія

Я можу йти?

Король

О гордовита! Паж, схилившись чóлом
Перед тобою на пустельній кладці,
Здобув від тебе право поцілунку,
Хоча й не зовсім по твоїй охоті.
Тепер ти зустрічаєш...

Амелія

Так, я бачу...

Король

Чоло в короні...

Амелія

Та яке холодне!

Король

Яке?

Амелія

І безсоромне.

(Одходить).

СЦЕНА 4

Король. Воєвода.

Воєвода

(зустрічаючись з Амелією)

Що то значить?
Моя дружино, йди в свої покої!

Король

Що так суворо?

Воєвода

Милостивий пане!
Щось в голові, мов похоронний дзвін,
Гуде мені, що тая кров пролита
Лежить в саду під жінчиним балконом.

Король

Що? Паж такий зухвалий?

Воєвода

Ясний пане!
Благаю тебе, випровадь подалі
Ту золочену ляльку... Вже надбита,
Ушкоджена, поранена, вона
Не витримає дотику і зразу ж,
Немов шкляна, розсиплеться у мене.
Я жінки не підозрюю: вона свята.
Але твій паж: він тут чогось шукає.
Я докучаю, я турбую пана
Своїми скаргами, своїм благанням,
Але дозволю повторить, я мушу

Сказати це: коли, королю, хочеш
Користуватись з послуг твого джури,
Відправ його якнайскоріше звідси,
Бо тут він пропаде, як гаманець
Із золотими грішми. Ти, королю,
Напевне, знаєш, як чарує злото,
А він же суте золото: украдуть!
Відправ же з замку твого красуна,
Відправ мерщій, бо я боюсь за нього.

Король

Мій воєводо! Я прегарно бачу,
Що кров для тебе не шафран з водою,
І дуже тішуся з твого завзяття.
Хай прийде паж сюди — я одішлю
Його ту ж мить з листами до Варшави.

Воєвода

А я йому коня дам на дорогу.
(Виходить).

СЦЕНА 5

Король, потім Мазепа.

Король

Я согрішив, немов дитя, а паж
Здобуде по долонях. Що ж? Гаразд!
Нехай не шкодить королівській справі,
Нехай не квапиться попереду мене.
Тепер поїдеш, пажу, до Варшави,
А я лишуся тут, в гостиннім замку,
І певен: успіх завіта до мене.
(Входить Мазепа).
Невчасно, пажу, ти на влови вийшов
І тільки сполошив лебідку білу.
Тепер даремно знижуєш очиці
І губоньки закушуєш рожеві...
Мені занесено на тебе скаргу,
І ти негайно ж рушиш до Варшави
З листами до дружини. Прошу пана
В мій кабінет.
(Входить до бокового покою).

Мазепа

Яка ж немила мова!
Мій Ортодокс ніколи ще, здається,
Не починав так солоно та прикро.

Король
(за сценою)

Я, пане, жду.

Мазепа

Проклятий кардинал!

(Виходить вслід за королем).

СЦЕНА 6

Збігнєв
(входить)

Де ж джура той? Ішов сюди, і вже
Немає, вже кудись пропав... Дарма,
Я почекаю, і нехай залізо,
Холодне і тверде, розв'яже справу.
О, яка втіха вбить його і потім
Покласти край своєму животінню!
Спокійне, мовчазне обличчя смерті,
Нічого у тобі нема страшного.
Чому ж так боїмося ми землі,
Що сиплеться на груди нам, і сну
З руками зложеними навхрест? Смерть!
Смерть — іншої немає в мене стежки.
Коли б учора хто сказав мені,
Що може буть людина з людським серцем
Сміліша, ніж троянда, що вкриває
Зеленим листом їй чоло і скроні,
Щасливша, ніж повітря або ті
Вечірні мушки, ті живі істоти,
Яким я заздрив боляче щоденно!..
Учора я вважав страшним злочинством
Злегка діткнутися її обличчя,
Але сьогодні, може, й сам шалено...
Ах, хто горить, той сам, як жар червоний,
Людські серця запалює навколо,
Сам спричиняється до лютої пожежі,
Що кидає його під ноги долі
Німим, поверженим, холодним трупом...

СЦЕНА 7

Воєвода, Збігнєв.

Воєвода

Мій сину, ти когось, здається, ждеш
І в нетерплячці мармурові плити
Розкреслюєш острогою. І що́ то,
Що за рисунки? Череп, кості... Сину,
Ти, може, джуру кличеш до двобою?
Стидайся, сину мій! То хлопський син,—
Таких у воєводи б'ють киями.
Я дав наказ, і Хмара не забуде
Почастувать його, щоб шанувався.
Амелія тут ні при чому... Але паж,
Що сподівавсь побачити її
Безвладною ганчіркою, річ інша:
Він одповість у мене під киями.
Я дав наказ... Мій сину, залиши
Увесь тягар розплати на мою
Старечу голову: то мій тягар.
Як мислиш ти: тут мати ні при чому?

Збігнєв

Я присягну на тім.

Воєвода

О так! Господь
Послав мені святу дружину. Слава
І похвала йому на віки вічні!
Ти зауважив, сину, що у неї
Були від сліз червоні очі?

Збігнєв

Так.
Вона страждає од твоїх підо́зрень.

Воєвода

Я вже послав людей. Коло корчми
Вони засядуть на того поганця.

Збігнєв

Але ж дізнається король?

Воєвода

То що ж?
Я короля вважаю паном,— тільки
Не у моїй господі. Тут він гість.

СЦЕНА 8

Ті самі. Король і Мазепа виходять з бокових дверей.

Король

Мій воєводо! Паж сьогодні їде
Спочатку в Глухів, а відтіль негайно
За нашим ро́зказом знов до Варшави.
Дозволь йому схилитись до колін
Вельможній воєводині і дай
Наказ — спустити перед ним мости.

Воєвода

Хай їде на здоров'я і од мене
Ласкаво згодиться прийняти в дар
Турецьку шаблю, всипану камінням,
І бойового бистрого коня.
Легкий і прудконогий, хай щасливо
Тебе примчить він до мети твоєї.

Мазепа

Коли на те є воля воєводи,
Я з радістю прийму його дари —
Турецьку шаблю і коня-араба,
Що, може, з лісу і степів домчить
Мене й до королівського престолу.

Король

Крилатий джуро! Тож гляди: як сядеш
На королівськім троні, не забудь
Згадать тоді й про мене і, благаю,
Не одмовляй ні в дружбі, ні в союзі.
Ходімо ж, воєводо, вип'єм чарку
За найщаслившу подорож цього
Нового претендента на корону.
(До Мазепи).
Гляди лише: не погуби листи!
(Виходить з воєводою)

СЦЕНА 9

Мазепа, Збігнєв

Збігнєв
(добуваючи шаблю)
До шаблі, пажу!

Мазепа
(робить те саме)
Що ж? Мені не страшно:
Я, пане ротмістре, козацький син
І битися мені невдивовижу.
Та що робить, коли нема охоти
Рубати сина батьківським оружжям
Або, забивши сина воєводи,
Тікати воєводиним конем?
До того ж — мушу в тім тобі признатись —
У щиросерднім зрушенні я сам
Стидаюся своєї ролі в замку.
Прохаю я тепер одного: хай
Шановний ротмістр дасть ласкавий дозвіл,
Як з рідним братом, попрощатись з ним.
В цім замкові, у місяці, в саду
Були якіїсь чари: це вони
Непогамовним полум'ям кохання
Оповили мене і, досі ще
Триваючи, мене, мосьпане, хилять
Перед тобою з почуттям приязні.
Що скажеш, ротмістре? Що мовить серце?
Чи, може, ти зрікаєшся моєї
Так щиро пропонованої дружби?
Послухайся мене тепер: покиньмо
Всю ворожнечу, всі рахунки, будьмо
Союзниками й друзями.

Збігнєв
Глузуєш,
Чи, може, норовиш від поєдинку?

Мазепа
О, не турбуйся тим. Повір мені:
Я честь свою обороняти можу,
І як схиляюся перед тобою,
То гідності моїй нема в тім шкоди.

Збігнєв
Але ж вночі ти утікав од шаблі!

Мазепа
О ротмістре, закоханий у місяць,
Ти певен в тім, що утікач був я?

Збігнєв

О боже мій, та хто ж кричав од болю?
Кого поранив я? Скинь рукавичку,
У тебе на руці кривавий знак.

Мазепа

Пан ротмістр певен, що той знак
Лишився від його руки і шаблі?

Збігнєв

Викручуєшся підло, низько!..

Мазепа

Ні!
Я не викручуюся. От рука,
А от кривавий знак. Але не ти,
Мій любий ротмістре, мене поранив.

Збігнєв

Цікава річ! Що ж значить цей рубець?

Мазепа

Коли, мій пане, вийдеш з літ дитинних,
Тоді дізнаєшся, що втрата крові
Або якась часткова втрата честі
Бувають часом просто неминучі,
Щоб врятувати милих нам людей.
Ти, пане мій, ще не проходив проби,
Але якраз перебуваєш в стані,
Коли вся честь коханої людини
Залежить не від гвалту, не від крику,
Не від одваги бу́чної, а тільки
Від розуму та зручності. Чи ж не мистецтво,
Чи справді не геройство — мати серце,
Пожерте полум'ям, а на обличчі
Носить холодну і байдужу маску
І таємницю взять в труну з собою?

Збігнєв

У мене жодних таємниць нема.

Мазепа

Я, може, й помиляюсь: кожен має
Свій келих горя і своє страждання.
Але як гірко, коли серце точить
Безперестанна мука і гризота.
Який же смуток огорнув мене,
Як я побачив тут, у хмарі горя,

Дві страдницькі істоти, що терпля́ть
Без стогону, без слова, без надії,
Двоє кривавих змучених сердець,
Призначених на віковічну муку.
Я ще юнак, я не страждав,— але
Перед видовищем такої долі
Відчув в душі непереможний біль
І щиросердно присвятив себе..

Збігнєв

Кому?

Мазепа

То таїна моя.

Збігнєв

До шаблі!

Мазепа

Що так завзято?

Збігнєв

Серце вирву

Мазепа

Пане!
Чому ж ти так поблід? Мої уста
Замкнуто поцілунком, я не можу.

Збігнєв

Неправда, підлий наклеп!

Мазепа

Та невже?

Збігнєв

До шаблі, пажу!

Мазепа

Пан її кохає!

(Б'ються. Збігнєв вістрям шаблі роздирає жупан і викидає королівські листи, що паж поклав було на груди).

Збігнєв

Дістав!

Мазепа

Пан ротмістр матиме ще краще!

(Вибиває палаша з руки Збігнєва, становить його на коліна).

Збігнєв

Кориcтуйся випадком. Убивай!

Мазепа

Мій любий Збігнєве, я прошу вдруге
О приязнь і братерство. Хай замре
Бажання помсти! Я сказав тут скілька
Жорстоких слів, що накликають бій,
Але для того тільки, щоб побачить,
Чи ти не з тих, що нишпорять по замку
Та непокоять серце воєводи.
Але твоя шляхетність і страждання
Привабили мене, і я у тебе
Благаю знов о товариську згоду.
(Збігнєв кидається в обійми Мазепи).
Мій Збігнєве! Твоє кипуче серце,
Твоя несхибна й молода шляхетність,
Твій урочистий дух і жест лицарський
Перемогли мене, причарували
І прив'язали почуттям братерства.
Послухай: твій пожар ще ледве тліє,
А вже зв'ялив, вже опалив тебе!
Правда, її чудовного спокою
Ти не порушив, і в її очах
Ще й досі янгольська витає ясність,
Але вона триватиме недовго.
І ті шафіри потьмяніють скоро,
І станеш іграшкою ти, рабом
Свого призначення. Нехай вона
Лишається, немов ясна троянда
Нехай сіяє і цвіте красою,
А ти тікай: тебе вже опалив
Своїм крилом могутній дух огню.
На світі є кохання — вір мені —
Без зір, без бога, без святинь і неба.
Воно, мов молот, розбиває серце,
Зневірою й одчаєм огортає,
Плямить його і потопляє в сні
Мертвоти й одубіння, і струмок
Цілющих споминів навіки труїть.
Це і з тобою станеться. Тож їдь —
Зо мною, Збігнєве! Немовби два
Метелики в легкім пориві вітру,
Перемчимо ми двір, де різні дурні

У розмаїтих кунтушах довкола
Стару французьку обступили бабу,
Весь світ околишній в ніщо обернем,
Веселим брязком, сміхом, глузуванням
Наповнимо всі зали, всі палати..
Як серце вигасле моє померкне,
Я розпалю його при ватрі твого.
А як і в тебе вмре огонь господній,
Тоді уже ні сльози, ні турботи
До нас не вернуться, і спів звитязтва
Спів перемоги вирветься із уст,
Із наших уст!.. Мій Збігнєве, я бачу
Мої слова, гіркі, немов цикорій,
На твої очі витиснули сльози
Що ж скажеш ти?

Збігнєв

Я виїду з тобою

Мазепа

Сьогодні уночі я тебе жду...
Біля корчми...

Збігнєв

Тільки не там! Десь-інде
Їдь іншим шляхом.

Мазепа

А чому не там?
Чом іншою дорогою? Адже ж
Там ще Ракочія немає з військом.

Збігнєв

Благаю, не розпитуйся: мій сором
Мені боронить виявити правду

Мазепа

Як так, то й так. Я можу підождати
В сусідньому містечку.

Збігнєв

Ще, стривай:
Я накажу подать тобі коня,
Щоб не догнав тебе і вітер буйний

Мазепа

Спасибі, мій коханий хлопче!
(Збігнєв виходить).

СЦЕНА 10

Мазепа
(сам)

Що,
Що це з тобою сталося, Мазепо?
Що заподіяв ти з самим собою?
Ти промовляв, як ксьондз, не дбав про себе
Ти потопав в чеснотах. Ще два дні
Такого настрою — і ти по смерті будеш
По самі вуха раювати в небі!
(Підіймає з підлоги королівські листи).
Що ж то? А! Ортодоксові листи.
Що бачу я? Розрубано печатку...
Сховаю знову їх, а то цікавість —
Мій ворог — може спокусить мене...
Але ж печать разламано надвоє.
Хіба поглянути?
(Зазирає в листи).
«Вельможний пане!»
До глухівського пише коменданта...
(Перебігає листа очима).
О боже! Тут готується насильство:
Король лаштується — хто б то подумав? —
У воєводи викрасти дружину.
Що далі? Так, приписка... Боже!
Чи я сліпий?
(Читає).
«Мазепу ж посадить
До сепаратного ув'язнення і там
Під найгострішим доглядом тримати
До дальшого мого про те наказу».
(Ховає листи).
Га, Ортодокс! Мазепу до в'язниці,
А воєводиню в свої неситі лапи!
Ти думаєш, що всі круг тебе — дурні?
Що всі, в твоїм заплутавшись сільці,
Як пташенята, згинуть? Ні, не буде!
Цієї ж ночі твій урветься намір.
Я йду до воєводині і всі,
Всі хитрощі твої їй розкриваю.
Моя правдивість, бистрота і зручність
Порвуть всі пута і відкриють очі...
Її рятунок у моїх руках.

СЦЕНА 11

Збігнєв вертається. Мазепа

Збігнєв

Кінь вже готовий.

Мазепа

Будь здоров!

(Виходить).

Збігнєв

Кінець!
Я голову схилив перед нещастям,
І смерть моя уже надходить... О,
Коли б я знав, що муки і скорботи
До янгольського наближають хору;
Коли б я знав, що, зранений любов'ю,
У лоні божому знайду я спокій!
Я знаю: тінь моя небавом зникне
І в краю цім ніхто вже не почує
Ні імені, ні спогадів про мене.
Минуть літá, і десь в гробниці темній
Зустрінуться колись всі наші труни,
Та буде тихо, мовби ми й не знались,
І лиш гробацтво запосість тіла.
І коли б хто оглянув наші кості
І нагадав би про життя й кохання,
Йому б за відповідь став сміх глумливий
Зотлілих трун і голих кістяків.
Час все оправдує, усе. Щасливий,
Хто міг би власне пережити серце.

СЦЕНА 12

Збігнєв стоїть замислений, видко, як поволі вздовж галереї наближається Амелія за нею ксьондз. Амелія стає перед Збігнєвом і торкається лілеєю його обличчя

Амелія

Такий смутний?

Збігнєв

Ні, тільки голова
Тяжка, як оливо.

(Амелія дає Збігнєвові лілею, але ксьондз, що стоїть позаду, вириває квітку з її рук і мовить суворо).

Ксьондз

Дай до костьолу.
Лілея — квітка янголів небесних.

АКТ III

СЦЕНА 1

Кімната воєводи
Воєвода, Хмара

Воєвода

Так кажеш: джура тут, в саду? Ти бачив?

Хмара

На власні очі.

Воєвода

А! Здійми мушкета.
Оглянь замок... Що витріщився на мене?
Збери людей... Але гляди: помалу,
Щоб королівського не зрушить сну.
Чекай мене в саду.

(Хмара виходить).

О боже, боже,
До чого я дожив? До полювання
На джигуна, на злодія, що цілить
На честь моєї жінки. Боже, боже!
Дай всім померлим безтурботний мир,
Дай їм нерушний спокій... Бо умру...
Загину від пекельних мук. Мій Спасе!

(Виходить озброєний).

СЦЕНА 2

Помешкання воєводині. Вікно одчинено на балкон
З одної сторони альков, заслонений фіранками.

Мазепа

(влазить крізь вікно)

Все спить, все спочиває в замку. Тихо!
Скрізь темрява й мовчання. О, чудово!
Я вже в покоях пані... Де ж вона?
Чи ще, замислена, блукає в парку,
Чи ще в своїх служниць?

(Показуючи на альков).

А може, спить?
Що тут робити? Глянуть за фіранки?
О найстрашніша з небезпек, алькове!
Там за заслоною легкою, може,
Вона здрімнулася блаженним сном.
О як мене дратуєш ти, алькове!
(Зазирає за фіранки і вертається назад).
Нема! Немає й тут. О, присягаюсь,
Без злої думки я діткнувсь заслони.
Що ж я робитиму?.. Нехай надходить
Я заховаюсь на балконі... Так!..
Хіба на віялі черкнуть два слова?

(Пише).

«Поодсилай служниць, я тут».

(Кидає віяло).

Ідуть.
Здається, двоє... О фатальні мури!..
Як викриють, пускаю кулю в лоба!..
(Входить до алькова і заслоняє фіранки).

СЦЕНА 3

Амелія, Збігнєв.

Амелія

Так це твоє останнєє прощання?

Збігнєв

Так.

Амелія

Чуєш: соловій співає. Боже,
Як плакать хочеться. О, я нещасна

Збігнєв

Чому? Чому?

Амелія

Не знаю. Я не прагну
Уже нічого на цім світі,— тільки
Це почуття не щастя. Я не знаю,
Що діється тепер зо мною. Слухай·
Оце сиділи ми з тобою в парку,
І несподівано здалось мені,
Ніби якась страшна година дзвонить

В нічнім повітрі. І учора — теж:
Маленька шпилька з бірюзи, що маю
На спогад я від матері, зламалась
Правда, дурниця? Але на оправі
У молитовнику я зазначи́ла
Цей день, як день нещастя. Боже мій,
Що це ти вигадав? Покинуть дім,
Податися кудись... Та ти ж ніколи
Не говорив мені про цей від'їзд...
Ну, розуміється, ти скоро вернеш?

Збігнєв

Ні.

Амелія

Ні? Ти вже не вернешся? Ніколи?

Збігнєв

Ніколи, вже ніколи.

Амелія

Як жалібно
Звучить у тебе це «ніколи»! Ти,
Мов молоденький шпак, що перейняв
Одно-однісіньке слівце і сам
Не розуміє, що те слово значить.

Збігнєв

Прощай, прощай навіки!

Амелія

Йди сюди.
Стань на коліна. О, яке ж холодне
Твоє «прощай»! А ти ж іще говориш,
Що розлучаєшся навіки. Йди сюди!
Яке ж страшне, яке холодне чо́ло.

Збігнєв

(стає на коліна)

О мати, змилуйся!

Амелія

Мовчи, мовчи!
Я розумію Як же страшно, як
Безвладно ти упав передо мною!
Мій боже, я ж нічого, о нічого
Не можу дать тобі, крім сліз! Ти бачиш:
Я мучуся сама. Іди ж, мій любий!

Збігнєв

О, змилуйся..

Амелія

Але яка ж то пляма
Для бідної душі моєї — так,
Мій пане, говорить з тобою,— ніби
Щось розумію я в твоїх словах.
Ні, я про них не хочу думать. Пильно
Щодня я богові молитись буду
За тебе, за твоє нещастя. Ти не бійсь,
Ми неповинні. Бог послав нам горе,
Але у нього можна попрохати
Спокою і терпливості. Тепер
Прощай навіки. Я сама убога
І можу дать тобі хіба лиш сльози.
Схилившись над тобою, окроплю,
Омию я тебе моїм стражданням.
Ти пам'ятатимеш ці сльози? Прошу:
Не забувай про них, про мене. Муки,
Великі муки на душі моїй.
Благаю: не клени мене. Не думай
Про мене зле. Я говорю тобі,
А що — не знаю, я мов непритомна.

Збігнєв

(хоче встати і зомліває)

Темніє в о́чах.

Амелія

Чуєш: хтось надходить.
Встань, Збігнєве. То батько наш! Устань!
(До воєводи, що входить).
Рятуй, ласкавий пане мій! Твій син
Лежить у мене біля ніг зомлілий.

СЦЕНА 4

Ті самі. Воєвода, Хмара

Воєвода

(до людей за сценою).

Глядіть дверей і вікон. Честь ще ціла.
Тут на сторожі був мій син.
(До Амелії).
Це ти...
Ти отруїла сина.

Амелія

Що ти мовиш?

Воєвода

Безчесна, безсоромна жінка.

Амелія

Мужу!

Воєвода

Ти приховала тут свого коханця.
Ти ужила на хлопця чарів. Глянь:
Ввійшов і впав, поблідлий, непритомний.

Амелія

Що мовиш, пане мій?

Воєвода

Я знаю, ти
Викручуватись спритна і тямуща,
Ти вмієш зрадницьки вслизнути з рук.
Я знаю... Хмаро, глянь, чи ще живий.

Хмара

Ще дише, пане!

Воєвода

Винести до саду!

Збігнєв

(тим часом приходить до притомності)
Де я? Мій тату! Що то значить?

Воєвода

Сину!
Не крийся з правдою. Я знаю, знаю,
Я розумію все,— бодай би грім,
Бодай би блискавка нас поглушила.
І та причетна тут зальотна птиця,
Посмітюха... ганчірка...

Збігнєв

Батьку мій!
Вона безвинна.

Воєвода

Ні, я знаю все!
Вона, як кажуть, доброчинна жінка,
Ласкава і готова всім до послуг.

Збігнєв

О батьку мій, на бога!..

Воєвода

Плачеш, пані?
Турбуєшся, тебе поймає страх?
Так! Ти трималась досить необачно,
Ти розставляла пастки, посміхалась,
Принаджувала жертву,— ну ж і будуть
За те тобі жалоба й смерть довкола.
Готуйся, пані, привітати їх!..
Але яка безчесна, безсоромна!
Я певен: інша на твоєму місці
До ніг би впала, цілувала б ноги!

Амелія

Я є служниця милості твоєї,
Готова я коритися, але
Провини на мені немає.

(Збігнєв падає йому в ноги).

Воєвода

Ти?
Ти не вагаєшся просить за неї?

Збігнєв

О ні! Я, батьку, сам...

Воєвода

(переймаючи йому мову)

Ти з нею разом?
Ти поєднався з нею проти батька?

Збігнєв

Мій тату...

Воєвода

Проти сивини моєї,
Щоби неславою її укрити...

Збігнєв

Мій тату! Будь в твоїх словах перуни,
Я потушу їх у своїй крові.

Воєвода

В своїй крові, холодній та гадючій,
Ти, що безвладним трупом зостаєшся,
А не гориш, не пломенієш гнівом
Мій сину, паралітику нещасний,
Паралізоване, нужденне серце!

Збігнєв

О батьку мій, на бога... Як ти можеш?

Воєвода

У тебе, пані, тут в опочивальні
Прихований чужий мужчина

Амелія

В мене?

Воєвода

Погляньте всі на неї. Гляньте, як
Хитається, як зомліває!

Амелія

Ні!
Я на ногах, в притомності — не млію.
Пречиста мати, поможи мені!

Воєвода

Я присягаюсь, пані, твій коханець
Загине тут, як муха восени.
Альков оглянь-но, пане Хмаро!

Амелія

(заступає йому дорогу)

Стій,
Стій, пане Хмаро! Перше свій палаш
Моєю кров'ю зчервони, а потім
Уже берися за мої фіранки.
Послухай, мужу!

Воєвода

Там чужий мужчина.

Амелія

О Збігнєве! Немає там нікого.

Воєвода

То дай оглянути!

Збігнєв

Мій батьку! Перше,
Ніж стати там ногою, ти подумай,
Що робиш ти, і певно, намір твій
Тобі немилим стане. Я? Я вірю.
І ти, мій батьку, мусиш вірить,— правда?

Воєвода

Ти Зводнику...

Збігнєв

Мій батьку!

Воєвода

Так чому ж

Ти заступаєшся за того джигуна
І тут стоїш, і лиш мене катуєш?
Для чого віриш їй? Я знаю: ти
Ладен мене сьогодні ж зачинити
В дім божевільних. Так? Одначе я
Іще здоровий. Хмаро! Накажи
Своїм служебникам оглянуть той
Страшний альков. У нім немає вікон.
Він не втече, і перший же слуга
Його за чуба витягне. Ти будеш
Зализувать на нім криваві рани
І цілувать уста. Впадеш на груди,
Але ті груди будуть вже порожні,
Бо серце з них я вирву. Я дозволю,
Як хочеш, пані,— спать тобі край трупа.
А як не схочеш, прив'яжу до нього...
Всім перелюбницям я дам науку,
Що пам'ятатимуть, докіль стоїть
На світі польська слава. В довгім ряді
Прославлених розпутниць будеш ти
Стоять на чільнім, на переднім місці,—
Моє ж ім'я нагонитиме жах!
Гей, за опону!

(Люди, покликані Хмарою, ховаються в альков, але Збігнєв стає коло входу і добуває шаблю).

Збігнєв

Батьку, накажи,
Щоб відступили, бо підуть на той світ!
Я не пущу ні одного.

(Воєвода ступає крок наперед, тоді Збігнєв виймає пістолета і приставляє його до серця).

Воєвода

Так ти
Розпочинаєш з мене?

Збігнєв

На порозі
Ти вступиш в кров. То буде кров моя,
Кров твого сина.

Воєвода

А! Який затятий!

Амелія

О Збігнєве, благаю: відслони
Фіранки до алькова. Батько твій
Не може зрозуміть моєї муки,—
Так хай же пересвідчиться наочно.
У його очі заступають серце,
А іншого немає в нього серця,
Бо, якби мав, він зглянувся б на мене!
(До воєводи).
Я неповинна, пане! Я без плями.
Та глянь, що робиш ти з жіночим серцем,
Та глянь на сина, що ладен з пістоля
У власні груди стрелити,— не в силі
Твого знущання наді мною знести.

Воєвода

Що тямиш ти? Чи ж знаєш ти, чому
Він пістолета ставив проти серця
І прагнув смерті? Бо почув в алькові
Він людські рухи. Я почув їх звідси.

Амелія

Як цей старий знесилює мене!
Адже ж ти, Збігнєве, не чув нічого?
Ці батькові слова — неправда.

Збігнєв

(сам не свій, в замішанні, немовби сам себе хоче переконати)

Я не чув.
Не чув нічого. Вже кінець... Ніхто
Туди не ввійде. І клянусь Христовим
Пречистим тілом, ранами укритим,
Я не пущу туди уже нікого.
(Підходить до Амелії).
О мати! Мачухо!
(З огидою відступає знов до алькову).
Мій батьку, я,
Мов вірний пес, тут ляжу на порозі,

І вже ніхто не ввійде. Згляньсь, батьку
Ця сцена не для мене, я не можу
Я присягаюся на власну душу,
Що там нема нікого. Чи не досить?
Чи хочеш ти мене забити, батьку,
Як ненароком вбив колись-то брата?
Поглянь: я весь поблід, я весь дрижу,
Я слабну. Глянь: одним-одна хвилина,
І розірветься серце.

Амелія

Згляньсь, мужу!
Зм'якшися серцем. Вір: терплю я люту,
Незносну муку.

Воєвода

Я б повірив радо,—
Не можу. От розп'яття,— присягни.

Збігнєв

Я радо присягнуся замість неї.
Що хочеш ти,— щоб присягала жінка?
Я сам, на цім хресті поклавши руки,
Моїм життям кленуся тогосвітнім.
Уста жіночі, як уста дітей,
Сквернить закляттями не треба. Дай
Хреста мені, мій батьку. Людям можеш
Вже наказать, щоб відступили звідси.
(Набік).
О боже мій! Невже й вона надійде?

Амелія

Я присягнуся.

Збігнєв

Ти?

Амелія

А що?

Збігнєв

(тихо, на вухо Амелії)
О мати,
Подалі од хреста!

Амелія

(кладе руку на розп'ятті)
Я свідчусь богом
І ранами Христовими страшними,

Душею матері і тим стражданням,
Якого я зазнала цеї ночі,
Я неповинна, осуд ваш неправий,
І хай господь простить неправди ваші!

Збігнєв

Кінець!

Воєвода

Що кажеш?

Збігнєв

Присягла.

Воєвода

Амінь!

Збігнєв

Мій батьку, вийдемо. Я мовби сонний.

Воєвода

Ти ж накажи тепера, пане Хмаро,
Нехай негайно прийдуть мулярі.
(Хмара виходить).

Збігнєв

Що ж значить це?

Воєвода

Йогомосць пан король
Тут хоче, поблизу опочивальні
Собі каплицю мати.

Збігнєв

Батьку, ти
Замислив щось недобре.

Воєвода

Свідчусь богом
І ранами Христовими страшними,
Я вже спокійний. Я готовий стати
Хоча би і до танцю, сину мій,—
Так мене тішить та страшна присяга.
Коли б не те, що смерть уже стоїть
Над сивою моєю головою,
Я б голосно сміявсь, мій любий хлопче.
Та серця вже в мені немає: вмерло,
Діткнеться смерть і розпадуться кості.
Цить! Цить! Десь заскрипіли кроки... Чуєш?
Чому дрижиш ти?

Збігнєв

Пізно, скоро світ
(Входять мулярі і Хмара).

Воєвода

Альков замурувати! Та глядіть,
Не доторкаючись фіранок.

Збігнєв

О панотче!

Воєвода

То так повірив ти моїй дружині?
Вона ж Христом і богом присягалась!
Не смій, не смій же докоряти, ніби
Вона присягу вирекла неправу.
Розпочинайте. Всім неситим пеклом
Готовий я заприсягтися зараз,
Що вже ніхто з людей не зазирне
За ту легку заслону. Там навіки
Зостанеться покаране злочинство,
Там таємнича тінь вві тьмі й мовчанні
Змагатиметься з голодом і, мов
Летаргік, житиме з свого запасу,
З очима нерухомими, шкляними
Криваві руки гризтиме. Глядіть,
Як підростає мур. Глядіть, як жінка,
Що лиш про себе дбає, з чорним серцем,
Свого коханця прирекла на смерть —
Що скажеш, сину мій, тепер про неї?
(Під час всіх цих слів
частину входу уже замуровано.
Амелія, що стояла весь час у задумі,
раптом кидається до ніг воєводі).

Амелія

Мій мужу!

Воєвода

Що, моя дружино?

Амелія

Прóшу,
Дозволь мені, покіль ще не скінчили...

Воєвода

Ага!

Амелія

Ввійти туди, за ту заслону.

Воєвода

Ти вже вагаєшся, моя дружино?
А ти заприсяглася.

Амелія

Я повинна
Ввійти туди, покіль іще мурують...

Воєвода

Де бог зв'язав, людина там безсила.
Що, вже готово?

Збігнєв

(набік)

О нестерпна муко!

Амелія

Мій мужу, але там...

Воєвода

А, там... хто там?

Амелія

Жива істота.

Збігнєв

(набік)

Хто? Невже король?

Амелія

Там канарейка матері моєї.

Воєвода

Клянуся ранами Христа і кров'ю!
Майстерний виверт, хитрий поворот!
Геть од моїх колін!.. Мерщій кінчайте!
Ну, край... Як чужоложниці, тобі
Дадуть розлуку шлюбну і повернуть
Твою обручку. Зникнеш, як у морі,
Та імені мого уже не зганьбиш.

Хмара.

Мур скінчений.

Воєвода

Насипано могилу!
На мурі написать хреста.

Збігнєв

(Знаходить розгорнене віяло, на якому Мазепа написав про свою присутність).

О боже!

Що ж це таке?

(Ховає віяло).

Воєвода

Іди звідсіль, дружино!

Пощо ці марні і порожні сльози?

Виходьте звідси всі. Тут — королівська

Каплиця буде, а за свіжим муром

Зостанеться ганебна таємниця,

Захована межи тобою й пеклом...

О стіно бо́лізна, жахлива стіно!

(До Хмари).

А ви мовчіть, не говоріть ні слова

Et requiescat in pace! Геть! Всі звідси!

(Усі виходять.

Воєвода останній. Бере за руку воєводиню і виводить її напівзомлілу).

АКТ IV

СЦЕНА 1

Темна кімната з одним
гратчастим віконцем.
Амелія, потім Хмара

Амелія

З усіх нещасть і бід усіх найгірша

Людська непам'ять... Як безсило світить

У замкненні моїм нужденний місяць!

Вже друга ніч, не спала я ні хвилі.

Хмара

(входить, в руках у нього хліб і кухоль з водою)

Шановна пані їстиме?

Амелія

Не можу

Хмара

Здається, пані плакала?

Амелія

Ні! Я
Не плакала... Але скажи: ніхто
У тебе не розпитувавсь, мій пане,
Де я і що зо мною?

Хмара

Ні, ніхто.

Амелія

Ніхто не побивається за мною,
Ніхто не заступається за мене!
А як здоров'я пана воєводи?..
Скажи йому, що олив'яний дах
Мене проймає холодом... Тут зимно:
Я вся в пропасниці.

Хмара

То, може, пані
Прислати лікаря?

Амелія

О ні! Я ще
Не безнадійно хвора, тільки мерзну.
Так зимно тут. Скажи, сюди не прийде
Мій ксьондз, мій сповідник?

Хмара

Якраз за його
Пан вельми розлютився. Цілу годину
Сварився з сином.

Амелія

Ах!

Хмара

Панич вступився
За твого капуцина, але знаєш,
Як часом тяжко розмовляти з паном!
Одначе вмовили і маєм згоду...
Так хліб я залишаю тут, нехай
Шановна пані підкріпиться трохи.
Все буде добре! Ах, сьогодні ще! —
Два лебеді, що підпливли під вікна,
Мабуть, про тебе, пані, нагадали.
Пан їх хотів застрелити...

Амелія

Моїх

Коханих лебедів!

Хмара

Та ледве-ледве

Намірився стріляти, як панич
Ударив по рушниці, і набій
Пішов в повітря. Пан усе зітхає,
Учора за столом торкнувся кубка —
Не міг допити... Заричав, як лев,
І вже готовий був альков одбити.
Щось, мов страшний тягар, лежить на нім.
Його, я бачу, непокоїть сором
Перед самим собою. О, я знаю:
Радніший він знайти собі могилу
Під власним домом, ніж признатись прямо
В своїх жалях і в помилці своїй.
Я знаю здавна цю шалену гордість,
Що з ним піде, мабуть, і в домовину.
Я знаю цей страшний, дітливий гонор.

Амелія

Ласкавий пане! Ти багацько можеш
Своїм впливовим осягнути словом.
Благаю: заступись і стій на тім,
Щоби скоріш оглянуто альков.

Хмара

Не ціле ж літо буде так, як нині,
І таємниця випливе,— я певен.
Та зараз ще не можна.

Амелія

Ні? Чому?

Хмара

Бо там божниця, там тепер вівтарик,
Поставлений йогомосць королеві.
Йогомосць нині став такий побожний:
Все молиться, прогнав попів-унітів
І з молитовником в руках весь час
Перебува в твоїй опочивальні.

Амелія

Так то вночі... Візьми з собою хлопів
І накажи їм, щоб розбили мур.
Пан пересвідчиться, що я безвинна,

Що я не зрадила його нічим,—
І навіть панові велику тим
І незабутню зробиш ти послу́гу.

Хмара

Але ж, шановна пані, там людина,
Там замуровано живу істоту.
Я зазирнув туди: там був блідий
І мовби мертвий...

Амелія

О пречиста мати!
То привид... То недобрий дух явив
Своє обличчя перед людським зором.
Ти, чоловіче, бачив там, в алькові,
Лице нечистого. Іди звідсіль!
В твоїх словах - брехня!

(Хмара виходить).

СЦЕНА 2

Амелія
(сама)

Коли б словами
Могла я смертну заподіять рану
І непробудним сном заснуть навіки!.
Та ні, нема в мені одваги. Мушу
Згасати я повільно і умерти,
До краю свій гіркий допивши келих.
Що ж чути знов? Чиїсь таємні кроки.
Напевне, ксьондз, мій сповідни́к!

СЦЕНА 3

Амелія. Збігнєв входить під каптуром, переодягнений на ксьондза.

Амелія

Ні, янгол,
Це янгол з неба. Збігнєве, я зразу ж
Тебе пізнала по твоїй ході.
Це ж ти?

Збігнєв

Геть-геть! Не дотикайсь до мене.

Амелія

Невже це ти? Це має буть хтось інший

Збігнєв

(скидає каптура)

Ні, я!

Амелія

Але чому ж тоді від гніву
Ти весь тремтиш, як перебіжна тінь?
Що ти приніс мені?

Збігнєв

Докір.

Амелія

Але —
За що ж мені ти маєш докоряти?
Ти сам терпиш!

Збігнєв

Так, я прийшов востаннє.
Я умираю і вступив сюди,
Щоб кинути тобі своє прокляття
І трупом тут перед тобою впасти.
Але раніш — прокляти.

Амелія

Я не знаю,
За що мене ти маєш проклинати.
Адже ж на те немає в тебе права,
Найменше права в тебе.

Збігнєв

Пам'ятаю:
Тут був мій рай. Твої ласкаві очі
Були мені провідними зірками,
Побожним співом янгольського хору,
Твої зітхання і твоя душа —
Найкращою частиною моєї
Юнацької душі... Та я не смів
Тобі про те й півсловом натякнути,
Поки була ти чиста. А тепер
Ти вся зчорніла, і мої слова
На честь твою не кинуть плями. Очі
У тебе неправдиві, бруд на серці,
І навіть ці уста тремтячі дишуть
Нечистою ганебною жагою,

Що вже й мені зв'ялили біле чóло...
Стій оддалік, не наближайся. Мати!
Я не прощатися, ні! — я прийшов,
Щоб глянуть на твоє святе обличчя
І споневажити красу жіночу.
Не смій тепер зо мною присягати,—
Вже не повірю я, що то правдива,
А не крива присяга. Ти навчила
Мене фальшивою клятьбою клястись,
І я за те ладен тобі віддячить.
Я теж навчу тебе... Ходи до мене,
Я прокажу тобі на вухо. Слухай:
Обріж свої буйні та пишні коси
І потім в келії ж оцій повісся.
А ні, то хоч закрий лице волоссям,
Бо безсоромне...

Амелія

Збігнєве!

Збігнєв

О ні!..
Вже обійшла ти раз мене сльозами
Не витрачай тепера їх даремно.
О боже! Як же я кохав цю жінку,
Як я кохав її, як вірив їй!

Амелія

О Збігнєве!

Збігнєв

І як я міг помислить,
Що ні жаги, ні пристрастей вона
Не відає, не знає? Як я міг
Подумати, що всі ті дружні стиски,
Ті ніжні пестощі є сута правда?
Тепер я бачу: все було розпуста.
Тепер пригадую: уста гарячі,
Що спочивають на моїм чолі,
І весь тремчу, як згадую. Не можу
Я з пам'яті того моєї стерти.
Що думала вона про мене? Слухай:
Я раду дам, скажу тобі: ніколи
Не намагайся полонить коханням
Людину з гідністю. Таке кохання
Буває завсігди дурне і довге,

І жінці з пристрастю воно не личить:
Утіхи мало, тільки небезпека
Дістатися на жертву глузуванням.

Амелія

О, як же я молилася за нього!

Збігнєв

Молилася? А ти ж *його* кохаєш?

Амелія

Кого?

Збігнєв

Кого? О дим, о жар пекельний!
Вона питається, кого! Як хочеш,
Я одповім тобі: того тхора,
Того негідника, що там, в алькові
Зостався замурований тобою.
Скажи: то ж ти його напевно любиш?
Кажи по правді, без крутні й лукавства.
Даремні сльози! Хто тепер повірить
Твоїм риданням і твоїм очам?
Признайся ж: ти його кохаєш. Ти ж
Запевне думаєш, що він для тебе
Віддав своє життя, що то офіра...
Брехня,— зомлів од жаху, тхір негідний.
Я богом свідчуся, од жаху впав
В твоїй норі, зомлілий, непритомний,
А нині згадує, і рветься звідти,
І руки ломить, і клене тебе,
І розриває груди, хоче кров'ю
Твої ласкаві засліпити очі,
Кривавить руки на проклятій цеглі,
А потім їх до синіх уст підносить...
Так, бо живить його одна ненависть.
(Замислюється).
Але ж вона кохатиме його
І після смерті. Як же любий образ
Їй вирвать з серця, розлучити з нею?
Інакше я й мета моя загинем,
Як скорпіон від власної отрути.
(З смутком і скаргою).
Амеліє, Амеліє! Поглянь.
Я йому заздрю. Я кричав, як він
Кричить тепер за невблаганним муром.

Як він, я власні руки гриз і мучивсь
Як він умре, я заздритиму люто
Його спокоєві на смертнім ліжку,
Так, як тепер я заздрю його мукам.
Дай ніж мені, і ти побачиш серце,
Що вміє теж кохати, і терпіти,
І гинути від муки. Дай же ніж,
Я доведу тобі — я вмію теж
Себе офірувать, я годен теж
Твого довічного кохання.

Амелія

Стій!
Твій ніж холодний надто. Я зігрію
Його своїм занівеченим серцем!
Як ти зориш! Мене поймає жах.
Скажи, ти певен, Збігнєве, що там
Хтось є? Скажи, хто там?

Збігнєв
(подає їй віяло)

Дивись!

Амелія

Вахлярик
Моєї матері.

Збігнєв

Глянь, там слова.
По тих словах пізнав я, хто в алькові

Амелія

О господи! Проводь мене, мій хлопче,
Проводь мене, я розкажу, що знаю,
Я все зложу на королівську ласку.
Я неповинна, але там конає
Жива людина. Хай умру я потім,
Нехай від сорому сконаю я,
Але ти впевнишся, що я безвинна.
Проводь мене. Я не боюся суду.
Я вас переконаю і умру
На ваших о́чах, і затвердле ваше
Ачей тоді зм'якшиться серце!

СЦЕНА 4

Ті самі. Воєвода

Воєвода

Жінко!
Ти маєш стать на королівські очі,
На королівський суд. Ходи зо мною,
Усе відкрилося.

(Витягає жінку за собою).

Збігнєв

Вона безвинна!

(Скидає з себе ксьондзівське убрання, виходить).

СЦЕНА 5

Покій той самий, що і в третьому акті,
тепер перероблений на каплицю.
Король стоїть на східцях вівтаря.
Кілька ксьондзів. Потім воєвода і Амелія
Наостанку Збігнєв

Король

Святі отці! Так, ніби сільська байка,
Немов яка легенда: мури стогнуть.
Як не повірить тим страшним казкам,
Коли всякчас перед очима в тебе
Отой суворий старосвітський дід?
Я в нім непевен. От — самі зміркуйте —
Де ділась воєводиня? Можливо,
Вже кілька день, як тут сидить замкну́та.

(Воєвода входить з Амелією).

Воєвода

Ясний королю! От моя дружина,
Воскресла з мертвих.

Король

А однак, мій пане,
Я чув там стогін, що пройшов мені
Аж до живого серця. Де твій син?

Воєвода

Не знаю

(Входить Збігнєв).

А! От бог прислав і сина.

Король

То дивна річ. Святі отці! Ми з вами
Немовби в зачарованій країні,
Де тіні устають на клич, і мур
Таїть в собі якийсь незнаний голос.
Наказуєм розбити всю цю стіну.

Воєвода

Я замок би волів спалить, королю,
Ніж глянуть за той мур. Але коли
Ясний король наказує, — звичайно..
Гей, пане Хмаро, розвалити мур!
Хай прийдуть люди і розіб'ють цеглу
Я тільки прошу однієї ласки:
Щоб многоцінний скарб, який ми знайдем,
Належав весь мені. То дивний скарб,
Похований дружиною моєю.

Король

Розбити мур!

(Люди розвалюють мур. Один із ксьондзів входить до алькова).

Що там?

Ксьондз

Якась людина
Впівнепритомна.

Король

Винести сюди.

Воєвода

Але ж, королю, то мій скарб!

СЦЕНА 6

Ті самі, Мазепа, виведений ксьондзом з алькову

Король

Що значить?
Мій паж? Мазепа?

Воєвода

Так, ясний королю.
Сліпа фортуна віддає мені
На здобич твого золотого джуру.

Король

Подать йому вина. Ти ж, воєводо,
За злочин свій підеш до трибуналу.
І ти, і син твій.

Воєвода

Милостивий пане!
Коли ж це стало злочином — схопити
І вбити чужоложника?

Король

Те суд покаже.
Але ж гостинний двір, гостинний замок!
Ну, пажу мій! Що тут з тобою сталось?

Мазепа

Ясний королю! Встаючи на світ,
Як з домовини Лазар,— я тобі
Все розповім по правді і, принаймні,
Обороню жіночу гідність пані,
Що безневинно терпить всі знущання
І всі підóзріння свого подружжя.
А там побачимо, у кого треба
Пробачення уклінно попросити,
А з ким на чесний стати поєдинок...
Королю! Висланий із цього замку,
Я приховав листи твої й накази
І, вже готовий в путь, нежданно мусив
Оборонити честь свою в двобої.
Мистецьким нападом мій супротивник
Діткнувся палашем мого жупану,
Де сховано було твої накази,
Зламав печатку, а листи розкидав.
Я, як цікавий паж, і порішив
Дізнатися, що в тих листах.

Король

Мазепо!

Мазепа

Але вони були такого змісту,
Що я без пам'яті вернувся в замок

І, боячися зустрічі з тобою,
Сховавсь в саду... Я довго-довго думав
Того смутного вечора, до кого
Мені звернутися і попрохати
Заступництва від твого гніву. Так
Міркуючи, зайшов я в спочивальню
Цієї пані,— так судила доля.
В опочивальні не було нікого.
Аж чую раптом: хтось надходить... Хто?
Перетривожений — я чую кроки,
Здається, не самої пані,— я
Пишу їй кілька слів на вахляркові,
А сам ховаюсь до тієї ніші.
Засмикую фіранки. Прислухаюсь.
То воєводиня, за нею слідом —
Пан Збігнєв. Я хотів уже тікати
Як риба з ятера, коли нараз
Вбігає воєвода... Люди... Зброя...
І крик, і грім — на слід мій пси напали!
Я вирішив тоді пробитись в юрмі
І шаблею козацькою прокласти
Козацький шлях... Та тільки завважаю:
Вона, мій пане милостивий, плаче,
І на той час, як дід оцей затятий
Тупоче й верещить, вона клянеться
На чесному розп'ятті, що мене
В алькові тім немає. Пане мій!
Як міг я вийти? Вгамувавши серце,
Затамувавши віддих, я завмер
І вже гадав, що буря геть промчала
Коли — прислухавсь — воєвода кличе
В кімнату мулярів. Прийшли. І тут
У мене, признаюсь, волосся встало·
Старий наказує забить альков
І в нім мене замурувать навіки,
І чую я, як підростає мур,
Як оббивають і кладуть каміння...
Як міг я вийти, милостивий пане?
Вона ж заприсяглась. Тоді б ніхто,
Ніхто б на світі їй уже не вірив
І я не вийшов. Але як тремтіло
У мене серце, як думки мішались,
Коли почув я, що пекельний мур
От-от повинен дорости до стелі!

Замурували. Попідземну тишу,
Жахливу тишу я відчув довкола,
І пригадалися мені забуті
Кохані образи дитячих літ,
І руки витяг я перед собою,
Але лиш зимний, непорушний камінь
Знайшовся під жадібними руками,
І лютий жаль опанував мене,
Що я так легко дався на загладу.
І гострий жах пойняв мене, і жах той
Товаришив мені до краю... Голод...
Де не погляну, темрява й самотність.
До чого не діткнуся, вогка цегла!
Ах, скільки днів минуло так без сонця!
Уже скорився я своїй недолі.
Втім, чую писк і шелест над собою,
Обмацую руками чорні стіни,
Шукаю і знаходжу: птах канарський,
Зо мною замурований і вже
Півнепритомний з голоду, і ті
Його пискляві скарги й тріпотіння,
Коли конав він у моїй долоні,
Мене таким одчаєм огорнули,
Що я нестямився і впав півмертвий.

Король

Так був би і пропав, коли б не я.
Про що ж ти думаєш, мій воєводо?
Адже ж то пані не уймає честі,
Що мій штукар воскрес із мертвих?

Воєвода

Що?

Король

Все те, що сталось, сталось помилково.
Паж мовить чисту правду. Міг би я
Перечитать з тобою всі листи,
І ти побачив би, що намір в нього
Не був ганебний. Навпаки: він хтів
Урятувати честь твоєї жінки.

Воєвода

Мене тим не розжалобиш, королю!
Зоставить справу так, і я зостанусь
Навіки заплямований безчестям!

Король

Ніякого безчестя я не бачу

Воєвода

Ясновельможний пан такий ласкавий!
Але ж як так — ніякого безчестя?
Я ставляв пастку на вовка́,— тож як
Замість вовка я можу вдовольнитись
Чижем та горобцями? Я хотів
Замурувать альков у цій кімнаті,
А несподівано замурував
В ній чужоложника і перелюбця.
Ганебна справа, найясніший пане!
Я віддаю себе господній волі,
Але твого пажа я маю в лапах
І вже не випущу.

Король

Що? Як ти смієш?

Воєвода

Як заблукає лось до мого лісу,
То, милостивий пане, лось той мій.
Ви смієтесь. Вас, бачу, веселить
Моя стареча неймовірна мука.
Що ж, смійтеся! І ти, дружино, смійся,
Покіль жива.

Король

Яка ж несита мстивість!

Мазепа

Я заступлюся за вельможну пані.
Вона страждає так, а ви, запеклі,
Безжалісні,— додаєте їй муки,
Віддаєте її на жертву людській
Обмові чорній і нещадним кпинам!
Тебе я заклинаю, ясний пане,
Додай поваги намірам моїм
Ласкавою ухвалою твоєю.
От мій палаш. На його гострім лезі
Честь воєводині. І хто посміє
Її неславити і лжею пля́мить,
Нехай з своїх піхо́в виймає шаблю
І станови́ться на господній суд.

Король

Ухвалюю з жалем.

Воєвода
(добуває шаблі)
Ставай до бою!

Король
Ти сам, старий?

Воєвода
Так! Я виходжу в бій
З цим перелюбником, що збройно встав
За честь своєї підлої коханки.
Господь занадто був би неласкавий,
Коли б не дав мені забить злочинця.

Збігнєв
Мій батьку, здайсь на мене! А загину
Повір принаймні, що вона безвинна.
Нехай живе, щаслива і ясна,
Людською кров'ю і судом господнім
Укрита від нових обмов та горя.
Ти ж обіцяєш? Божий суд правдивий
Ти обіцяєш? Ти повіриш?

Амелія
Мужу!
Не дозволяй йому ставать до бою
Він хоче згинуть.

Воєвода
Геть! Він переможе!
(Одпихає її).
До шаблі, Збігнєве, до шаблі, сину:
Якісь біси нашіптують мені,
Що ти за честь мою помстишся, сину
Скажи, ти певен сам себе? Як ні,—
То зоставайся тут.

Збігнєв
О ні! Я ще
Про смерть не думаю. Так, це було б
Для мене надто рано... надто рано.
Пане Мазепо! Як же маєм битись?
Рубатися наосліп, при походні
Чи то при світлі місячнім — не діло!
Я пропоную на пістолях. Місце
Тут поблизу, в березовому гаї.
Отож я жду.

Мазепа
Ходім.

Збігнєв
Стривай, мосьпане.
Нім збудеться над нами божа воля,-
Ти, стаючи на оборону пані,
За честь її йдучи на бій, повинен
Схилитись їй покірно до колін,
Щоби вона на тебе і твій меч
Прикликала благословенство боже.

Воєвода
Паж перед жінкою? Благословенство?

Збігнєв
Коли на ній лежить тягар провини,
Її благословення, батьку, буде
Благословення згуби: бог боронить
Лише невинних.
(Мазепа стає навколішки перед Амелією. Та стоїть нерухомо).

Воєвода
Ти розумієш, жінко,
Твоє благословення убиває.
Благослови його. Чого ж стоїш?
Ти ще жива. Дай руку.

Амелія
(вириває руку з рук воєводи)
Я сама.
(Благословляє Мазепу).
Христовим іменем і його кров'ю,
Нехай святиться намір твій... Де ж Збігнєв?

Воєвода
Його благословляю я. Гей, слуги,
В ліс з ліхтарями, посвітіть для сина!

Збігнєв
Нехай ніхто не йде зо мною!..

Воєвода
(до Збігнєва)
Вбий!
Холодний піт мене всього проймає.
Убий його! Влучай йому у серце!
(Збігнєв цілує руку батькові і подає знак Мазепі. Обидва виходять).

СЦЕНА 7

Ті самі, крім Збігнєва й Мазепи

Король

Що ж остовпів, вельможний воєводо?
Що ти потупив зір? Ти маєш змогу
Ще повернуть обох шаленців

Воєвода

Ні!
Моє безчестя вимагає крові,
В бою ж паде, хто винен. А мій син
Не завинив проти моєї честі,
Моя душа за нього супокійна
Господь вчинив би неймовірну кривду
Коли б мій син не повернувся з бою
Але мовчім благаю. Стіймо тихо.
О, цитьте там!.

(Хвиля мовчання. Втім чути постріл з пістолета

Ксьондз

То божий суд!

Воєвода

Я чую.
То постріл мого сина. Це мій син!
Той другий не стріляє... Вже й не стрілить.
Його чоло вкриває блідість смерті,
І розірвалось серце. Він лежить,
Бездушний, задубілий коло ніг
Мого заступника і сина... Боже,
Хвала тобі вовік... Пречиста мати,
Твій правий суд, твій безсторонній вирок
Благословля моє старече серце!..
Але ж чого так гаятись над трупом?
То дивна річ! Я чув лиш постріл сина,
Його лиш постріл... І з того часу́
Минуло стільки невимовно довгих
Убійницьких хвилин. Той мусив вмерти
Чому ж не видко мого?

СЦЕНА 8

Ті самі. Мазепа входить з пістолетом в руці і стає обіч короля.

Воєвода

Де ж мій син?
Де син мій? Де мій син? Чому
Ви всі такі спокійні, кволі? Ради
Пречистої і пресвятої діви
Скажіть мені, та що ж це значить, що?
Куди тебе поранено?
(Біжить до Мазепи і роздирає на ньому жупан).
О боже!
На нім немає і легкої рани,
Забито мого сина.. мого сина.
(Падає в ногах короля, лицем до землі).

Король

Не руште! Хай... Не говоріть нічого
Пощо ятрить його криваві рани?
Це рани, на які немає ліків,
Один лиш час загоїти їх може.

Воєвода

Я хочу бачити свою дитину
(Виходить).

Король

Ідіть за ним!
(Один з ксьондзів виходить).

СЦЕНА 9

Ті самі, крім воєводи

Король
(до Мазепи)
Чи ж все було, як нам
Велить наш кодекс честі?

Мазепа

Не питай!
Він був зразком шляхетності і вроди,
Але умер і смутно, й передчасно...
Ясновельможний пане, глянь на *неї*,
Візьми її під свій потужний захист,

Бліду, як полотно, як хустка біла,
Німу, як статуя страждання, глянь
Її підтримує лиш янгол духу.

Король

Старий вертається, блідий, як труп
Не зупиняйте! Хай іде... Причинний,
Збожеволілий від страшного горя,
Він сам себе уже не тямить...

СЦЕНА 10

Ті самі. Воєвода вертається
з пурпуровою від крові хусткою в руках

Воєвода

Пане!
От мої сльози на червоній хустці,
Омоченій у кервавиці сина.

Амелія

(замислена, безтямно підступає до нього)
Вона для мене...

Воєвода

А! Для тебе!
(Кидає їй хустку в лице).

Амелія

А!
(Падає навзнак зомліла)

Ксьондз

То судний день!

Воєвода

Ясновельможний пане!
Дозволь на похорон тебе прохати,—
Ти ж не одмовиш участі твоєї?..
І паж так само. Взять на засув брами.
І паж так само... Вивісити чорну
Над брамою жалібну корогву́,
Токаю націдити повні цебра,
І поминки улаштувать на славу

Король
(набік)
Він хоче полонить мене насильством!

Воєвода
А для ощадності — ховать всіх разом

АКТ V

СЦЕНА 1

Зала в замку Воєвода Хмара

Воєвода
Мій син уже в труні?

Хмара
Вже спочиває.

Воєвода
А жінка?

Хмара
Ще жива. Але, здається,
Їй вже недовго жить на світі.

Воєвода
Так.
А зараз, пане Хмаро... Що б не сталось
З старечою моєю головою,
А ти мене не залишиш самого?

Хмара
Ні! Свідчусь господом..

Воєвода
Ти справді бачив
В околиці кварцяне військо?

Хмара
Так!
Як їздив по труну, тут поблизу
Я стрів кварцяне військо і гармати.

Воєвода
Дві милі звідси?

Хмара
Так, дві милі!

Воєвода

Ну
Хвала всевишньому, ми маєм час.
Король рішуче хоче їхать з замку
Він виїде. Я випущу його.
Та паж лишиться тут — навіки, Хмаро
Покіль іди, чекай мого наказу.
(Хмара виходить).
Ще й досі не зронить сльозини. Помста,
Жагуча дума випекла мені
Всі сльози й жалощі, всі почуття.
Я тільки й мислю, щоб якóсь із рук
Не випустить жаданої поживи.

СЦЕНА 2

Воєвода, король в подорожньому убранні, Мазепа кілька покойових королівських слуг

Король

Мій воєводо! Я б волів зостатись
І з смутком на душі віддати шану
Останкам твого сина... Це і в нас
Не стало вояка в панцернім війську
Так сумно, як помислиш! Ще учора
Він з нами розмовляв, сміявся, жив
А нині — в лоні божому — лагідно
На наші болі поглядає з неба
І дикою шипшиною вважає
Буйні та пишні рожі цього світу...
Так смутно, як подумаєш, що сходить
З перед очей ще нерозквітла молодь
І все на той світ забира з собою —
Всі сподівання, всі надії наші.
І як ми можемо втішатись тлінним,
Скороминущим даром цього світу?..
Але даремно нарікать на долю...
Переболить і ця жахлива рана,
І ти, старий мій і ласкавий друже, —
Я певен! — завітаєш до столиці
І зробиш честь моїй господі. З смутком
І неохотою я покидаю
Твій гостелюбний дім. Мене неволять
Державні справи.

Воєвода

Милостивий пане!
Ще ж не одбувся похорон, а ти
Вже покидаєш двір мій і господу?

Король

Вір, воєводо, якби я був певен,
Що дальше гостювання тут ніяких
Не викличе ускладнень в справах
Держави нашої, я б радо...

Воєвода

Так!
Не буду вже й просить,— хіба я смію
Неволити ясного короля?
Але забойця мого сина хай
Зостанеться ще в замку

Король

Як?
Для чого, пане мій?

Воєвода

Він одповість...

Король

Перед судом? Ти хочеш суд скликати?
Але ж не забувай, шановний пане,
Що ти в присутності свого владики.
Чи ти сліпий? Ти прагнеш тільки крові,
Ти хочеш муки людської? Гляди,
Щоб сам не наложив ти головою.
Ти смієш тут чинить мені рокóші?
Ти хочеш полонити короля?

Воєвода

О ні!
Ясний король хай виїздить, як хоче,
Мені аби зостався паж.

Король

Побачим,
Як смієш ти тримати нас. Ти можеш
Бундючитись, пишатись, скільки хочеш,
Але в полон мене не смієш взяти.

Воєвода

Я не вживаю сили. Путь свобідна...
Через труну лише переступити.

Король

До зброї, вірні мої слуги, в путь!

Воєвода

Мій меч у піхвах, а мої гармати
Стоять заклепані, і лиш один
Поріг неперехідний маю я
В своєму дво́рищі, і цей поріг
Я покладу перед тобою, пане!

Король

О горда гадино!

(Воєвода виходить до бокового покою
і незабаром вертається
з синовою труною на раменах,
становить її долі поперек дверей).

Воєвода

Ясний королю!
Це домовина мого сина. В ній
Лежить останок лицаря без плями.
Я, найясніший пане, не вагаюсь,
Що ти таки діткнешся їх ногою,
І вчиниш тим на віки вічні ганьбу
Для всього роду нашого... Я жду.-
Зостав пажа, я дам тобі дорогу

Король

Прийми труну!

Воєвода

Тепер я розумію.
Халупу замкнено як слід. Що ж, пажу,
Зостанешся зо мною? Згода?.. Я —
Лиш день, єдиний день тебе продержу.
Сьогодні — середа, четвер... а рано-
Раненько в п'ятницю ти будеш вільний.
Твого життя я не візьму у тебе.
Нехай мене скарає божа мати,—
Я на життя твоє не важу,— я
Лише подержав би тебе в руках
Якусь годинку-дві, а потім — прошу:
На всі вітри.

Мазепа
(набік)
О, ці жорстокі руки,
Вони мене сувоями обкрутять,
Як велетенський вуж.

Воєвода
Ясний королю!
Я присягаюся тобі, що паж
Зостанеться живий.

Мазепа
(до короля, набік)
Ясний королю!
Зостав мене і їдь. Тут поблизу
Стоїть твоє кварцяне військо. Вірю:
Ти хутко вернешся і незабаром
З гарматами навколо замку станеш,
І визволиш мене... Я не боюсь
І небезпеки тут собі не бачу.
Я маю добре предчуття, королю!

Король
(намисливщись, до воєводи)
Запеклий діду! Я зоставлю джуру,
Але за кожну волосину з нього,
За кожну плямочку на його честі
Ти голову свою даси старечу.

Воєвода
Мій пане, не турбуйсь. Твоєму джурі
В цім домі горя буде непогано.

Король
До бачення.
(Воєвода приймає труну на рамена. Король і покойові його слуги виходять).

СЦЕНА 3

Воєвода, Мазепа. Потім Хмара і слуги в жалобі.

Воєвода
Не знаю. Та, либонь,
Нам вже не бачитись. Я йду за сином.
Тут смерть за людьми гониться і косить.
Погляньте: от людина! Хрест господній

Несе, і хилиться під чесним древом,
І пада, змучена його вагою.
(Кладе домовину посеред зали.
Мазепа на авансцені говорить сам до себе
Воєвода тим часом стоїть
над труною і видає накази).

Мазепа

Так, так. То, значить, я лишився тут,
Як викуп за його ясновельможність.
Старий, здається, не глядить на мене,
Та серце й жовч у ньому неспокійні.
Він щось надумує. Тремтить і блідне,
І щось жує... Розжовує свій намір
І, видимо, нову готує помсту.

Воєвода

Ей, пане Хмаро!
(Входять Хмара і слуги).
Хай поставлять мари,
Тут ще один лежатиме покійник.

Мазепа

Мороз по шкурі йде.

Воєвода

Та ще звели,
Щоб загодя поставлено гробницю

Мазепа

Я б смерть волів, як блискавка, раптову

Воєвода

На другій домовині накажи
Прибить мій герб... Так само, як на тій

Мазепа

То не для мене.

Воєвода

(підходить до Мазепи і б'є його по плечах)
Пане мій!

Мазепа

А що?

Воєвода

Здається, пан порахував вже всі
Проломи і зазубини на стелі?

Мазепа

Ні, я дивлюсь без цілі.

Воєвода

Давній дім!

Мазепа

Іще постóїть

Воєвода

О, напевно ще
Переживе і перестóїть нас.

Мазепа

Всі ми в руці господній.

Воєвода

Пан дозволить
Зоставити його на самотині?
Моя оселя — дім зітхання й горя.
Віч-на-віч з горем і зітханням мушу
Лишити пана в цій жалобній залі.
(Вказує на синову домовину і говорить до неї).
О встань, сонливче, встань і бався. Що?
Ніколи вже не встанеш, вже ніколи...
Нужденний порох... трохи дощок... яма...
І край тобі.

Мазепа

Нещасний батько!

Воєвода

Прошу:
Зостанься, пане, сам на сам з хлопчиськом
І розважайсь, як хочеш. Я вернусь.

Мазепа

Я маю ще до тебе, пане мій,
Одно укліннеє прохання.

Воєвода

Що?
Убога матір на твоїх руках,
І ти її годуєш? О, не плачся:
Як ти умреш, я дам їй скибку хліба.

Мазепа

Я не про те. Даруй мені, мій пане.
Я не таїтимусь від тебе. Син твій,
Покіль ще був живий...

Воєвода

Покіль... Що далі?

Мазепа

Мені довірив кілька справ.

Воєвода

О боже!
Мій син зробив його, цього забойцю,
Своїм повірником і виконавцем
Останньої своєї волі...

Мазепа

Пане!
Я бачу, ти не хочеш слухать.

Воєвода

Ні!
Я слухаю. Кажи.

Мазепа

Я свідчусь богом
І недалекою своєю смертю,
Мій намір чистий. Син твій там, в гаю,
Казав мені побачитись з його
Шановною паньматкою...

Воєвода

Гаразд!
Пришлю її до зали.
(Виходить).

СЦЕНА 4

Мазепа, потім Амелія

Мазепа

Як же ранять
Мене гризькі слова цього старого,
І як я мушу силувать себе,
Щоб їх спокійним серцем вислухати
Ще б приготовитись до смерті... Ще б
Перед труною ревне помолитись
Пречистій діві, і високо, й гордо
Понести голову назустріч Долі!
(Входить Амелія в білому убранні, з розпущеним волоссям).
От і вона. Яка бліда ти, пані!

Амелія

(подає знак, щоб він не наближався)

Забойця!

Мазепа

Ясна пані! Я до тебе...
Не віддаляй мене рукою. Нас
Навіки спільна таємниця зв'яже,
Як три споріднені, три братні тіні.
Я від небіжчика тобі приношу
З його доручення останнє слово,
Шановна пані! Він кохав тебе.

Амелія

Він?

Мазепа

Так. І смерть його...

(Амелія з жахом і огидою дивиться на Мазепу).

Я неповинний,
І кров його мене не заплямила:
Я не вбивав його.

(Амелія на крок зближається до нього).

Послухай, пані.
Як стали ми в березовому гаї
При сяйві місячнім,— я зауважив,
Що він блідий і, мов ножем, пройнятий
Безкраїм смутком... Що? Забилось серце?

(Амелія дає знак, щоб він говорив далі).

Він зразу ж кинувся в мої обійми
І голову схилив мені на груди,
І руку взяв мою тремтячу в руки,
І довго-довго так мовчав. О горе,
Набитий пістолет в руках держав я!
Нараз: нежданий постріл... Бачу: він
Руками марне ловиться повітря
І навзнак падає. Біжу, схиляюсь:
Немов тонесенький разок коралів
На темному його плащі рожевів.
Розплющив очі в місячному злоті
І рік: «Даруй мені, ти був правдивим
Заступником і лицарем шляхетним
Оганьбленої жінки. Я загину,
Я радо вмру від мужньої руки,
Котру вона на бій благословила.
Даруйте ви мені, мої кохані,

І згадуйте легким і добрим словом».
Втім почали слова йому мішатись,
Свідомість втратилась, і він зімкнув
Повіки, повні сліз, з твоїм найменням
На похололих і блідих устах.
(Амелія починає плакати).
Плач, плач по нім. Він спить у домовині.
Він гідний нашого кохання й шани.
Амеліє, я брат твій в темнім горі!
Знай: як коли тобі двірський слуга,
Паж, що самотнім виріс,— таж і ти
Не маєш братньої ні в кім опори,—
Коли тобі в чім-небудь знадобиться
Моя послуга і братерська поміч,
Я на колінах, пані, твій слуга.

Амелія
(складає руки на голову пажа,
що стоїть на колінах.
Нахиляється над ним)
Хай золотять твоє ясне стремління
І шлях твій янголи святої діви,—
А я уже не потребую послуг,
Я умираю.

СЦЕНА 5

Ті самі. Воєвода.

Воєвода
(хапає Амелію за руки і відтручає її од пажа)
Що? Як смієш ти —
В присутності небіжчика?

Амелія
Мій мужу,
Не відтручай мене. Вже незабаром
Я упаду сама: я отруїлась.
(Похитуючись, іде і стає на коліна коло трупа).

Воєвода
О! Горда відповідь... Та тільки, пані,
Подалі там від домовини сина.
Ти забрудниш її.

Мазепа

Доволі, діду!
Дай їй умерти...

Воєвода

А, і ти! Ти, трупе!..

СЦЕНА 6

Ті самі, Хмара, потім гонець від короля.

Хмара

Гонець від короля!

Воєвода

Ворона смерті...
Нехай влетить, для неї досить падла.
(Гонець входить).

Гонець

Йогомосць пан король, зустрівши в полі
Своє кварцяне військо, підступив
Під замок твій, вельможний воєводо,
І каже одчинить йому ворота
І відпустити джуру

Воєвода

Золота —
Шляхетська вольність! Замок мій! Так, мій!
Не одчиню воріт,— нехай король
Бере мій дім оружною рукою.
Що ж до пажа, то я дав слово честі.
Я його випущу, але король
Моторним виявить себе ловцем,
Коли його спіймає.

Гонець

Воєводо!
Там з королем гармати.

Воєвода

Я вже чув...
Іди звідціль!
(Гонець і Хмара виходять).

СЦЕНА 7

Воєвода, Мазепа, Амелія, мертва на труні.

Воєвода

Мої величні предки!
Радійте, тіштеся, останній в вашім роді
Не без шляхетності, не без гоно́ру
В світ кидає свій виклик...

Мазепа
(набік)

Жах поймає.

Воєвода
(наближаючись до тіла Амелії)

Що ж то? На домовині? — Це тобі,
Моя дружино, не ганебне ложе.
Іди до свого ліжка... Що ж мовчиш?
Я палашем твого торкнуся серця
І там побачу жах. Вставай, облудна,
Вставай, розпутнице! Тож ти була
Така завсігди чиста і охайна!
Як не боїшся вивалятись нині
У поросі і бруді? Встань і геть,
Геть звідси!..
(Скидає тіло з труни).
О! І як я міг до неї
Діткнутися руками. Фу! гидота...
(До Мазепи, що стоїть навколішках над тілом Амелії).
Ти ж, шибенику! Ти, що випадково
Урвався з зашморгу, не смій мені
Торкатися до жінки!

Мазепа
(встаючи)

Навіжений,
Сивоволосий діду! Я донині
Ще вболівав над долею твоєю,
Вважав тебе безмірно нещасливим,
Та зараз я погорджую тобою.

Воєвода

Розумний мій паниченьку! Стривай,
Давай-но поговоримо... От тільки

Я вигідніше сяду тут на трумні...
Ну й що ж? Погорджуєш?.

Мазепа

Ти маєш підлу,
Сліпорожденну і паскудну душу.
Я не боюсь тебе.

Воєвода

А!

Мазепа

Нанівець,
На порох оберну твоє нужденне
І підле серце. Геть з труни! Я можу
Твою затятість приглушити громом.
Встань з домовини! Встань: там труп
Здригається від гніву та огиди.

Воєвода

Труп мого сина?

Мазепа

Так! Труп твого сина!
Він весь тремтить від муки-катування,
Не хоче бачить над собою батька.
Він стогне в домовині. Чуєш? Геть!
Обмовнику померлих, встань, схилися
Чолом нужденним перед ними. Знай:
Я вісник кари, я за них помщуся,
Я маю блискавку в своїх устах,
Лише з жалю до сивини твоєї
Не кидаю її на тебе, діду,
На серце вистигле твоє і чорне.

Воєвода

Шановний пан, як пень, дурний, ніврóку!
Весь розливаєшся в грізни́х словах,
А слухають тебе самі лиш трупи
А ти... Ти поміж ними третій.

Мазепа

Я?
О, я давно вже здавсь на бога... Ні!
Ти, воєводо, упади чолом,
Ти нахились до ніг. Я маю звістку,
Що вразить і твоє запекле серце.

Воєвода

Кажи.

Мазепа

Зійди з труни!

Воєвода

Кажи мерщій!

Мазепа

Ну, так нехай та вість тебе напоїть
Ще більшою гризотою. Дізнайсь:
Вони кохалися одно в одному
До самої своєї смерті.

Воєвода

(зриваючись з труни)

Наклеп!

Мазепа

А! Встав з труни!

Воєвода

О найсвятіша тройце!

Мазепа

І та любов примусила *його*
Дочасно наложить на себе руки.

Воєвода

Стривай, подумаю, чи це можливо.
Яка ж мерзота! О, яка мерзота!..

*(Чути постріл з гармати,
кілька куль влітає до зали).*

Іди, мій пане, звідси. Тут набої...
І кулі тут літають... О мерзотні!
Тут небезпечно, пане мій!

Мазепа

Іду,
Та з королем сюди вернуся знову.
А син твій, воєводо, пам'ятай:
Він хоче буть в землі при ній.

Воєвода

Геть звідси!

Мазепа

За дозволом ясного пана йду,
Хоч що там жде мене за цим порогом!
(Виходить. Чутно, як в коридорі на нього
нападають озброєні люди.
Гук короткої борні).

СЦЕНА 8

Воєвода
(сам)

Беруть його, хапають, в'яжуть... Край!..
Помстився я на ворогові злому.
Впились шнури, кінь розриває тіло...
Як холодно, як зимно... Сину мій,
Твій батько весь в крові. О, не клени
Свого страшного похорону, сину!..
Що ж це і звідки тьма? Які потвори
Цілуються в тім темнім коридорі?
Встань з домовини, встань мерщій, злочинцю,
Скажи мені, що ті слова — неправда,
Скажи, нехай пожолобиться віко,
Хай розпадеться домовина... Встань!..
Я все ладен тобі пробачить, все...
Лиш припади до ніг моїх з благанням!
Уже бринять на сивих віях сльози...
О домовино! Я усе пробачу:
Я батько. Ні, о ні! Гидотні трупи...
Нехай нечистий вас погонить в пекло!
Доволі вже облуди, досить муки!

СЦЕНА 9

Воєвода, Хмара, потім король на чолі озброєних

Хмара

Король!

Воєвода

Подай кинджал!

Хмара

Схилися, пане!

Воєвода

Куди? В оте багно?

(Входить король).

Король

Затятий діду!

Заплатиш головою.

Воєвода

(забиваючи себе)

От вона!

Нехай зітнуть. Лише скажи: хай труп мій

Від *тих* мерців подалі поховають.

(Падає мертвий).

БАЛЛАДИНА

Фрагмент із трагедії

Коханий поете руїн!

Пишучи до тебе, дозволь розпочати з притчі, що її оповідано мені над Саламінською затокою.

Старий і сліпий арфяр з острова Скії прийшов на берег Егейського моря і, зачувши хвилю, що ламалася з голосним шумом, подумав, що то великий натовп зібрався послухать його лицарських пісень. І обперся на арфу, і заспівав пісню пустельному морському берегові; а як скінчив, то здивувався, що його спів не зажив собі ні одного поклику людського, ні одного зітхання, ні одного оплеску. І далеко від себе кинув він арфу, а хвилі, що він уважав за натовп людський, однесли назад золоте знаряддя пісні і поклали йому до ніг. Але засмучений еллін одійшов від своєї арфи, не знаючи, що найкраща його рапсодія потонула не в серцях людей, а в глибокій хвилі Егейського моря.

Коханий Іридіоне! Це оповідання про співця і хвилі заступить тобі всяку передмову до «Балладини». Вона виходить у світ з аріостівським усміхом на обличчі, обдарована внутрішньою силою наруги над людьми і ладом, над тим порядком, яким усе на світі відбувається, і над тими непередбаченими овочами, що їх породили дерева, пощеплені людською рукою. Нехай направитель усякого безправ'я Кіркор падає жертвою своїх чистих намірів; нехай Грабець втішається пекарнею Кіркора; нехай повітряна Гоплана закохується в рум'яному парубкові, а сентиментальний Філон зумисне шукає любовного мучеництва і мертвої коханки; нехай тисячі анахронізмів вражають заснулих у домовині істориків і літописців; але коли все те має внутрішню силу життьову, коли все те утворилося в голові поетовій згідно з законами господніми; коли натхнення було не гарячкою, а виплодом тої дивної влади, що нашіптує ухові ніколи не чуті слова і на очі виводить єства, що доти не з'являлися навіть уві сні; коли поетичний інстинкт був кращий од тверезого розуму, що не раз ту або іншу річ засуджував і ганьбив,— то Балладина, всупереч міркуванням та

історії, зостанеться королевою Польщі, а Перун, що впав на короткочасне її панування, блисне і розвіє імлу минувшини.

А тепер усміхнись, Іридіоне. Наслідуючи французьких поетів, скажу я тобі, що «Балладина» — то тільки епізод великої поеми в Аріостовому дусі, що має скласти низку з шести трагедій або драматичних хронік. Тіні людей, що ніколи не існували, виступили з передтворчої мли і оточують мене гомінкою юрбою,— треба тільки, щоб вони зібралися в окремі гуртки, щоб їх вчинки уложилися в піраміди подій, і тоді я, купка по купці, виводитиму їх у світ, і, можливо, здійсняться сни мого дитинства. Бо ж стільки раз, поглядаючи на старий замок, що вінчає своєю руїною гору мого рідного міста, мріяв я, що колись в оту корону вищерблених мурів понакидаю примар, духів і лицарства, що таки відбудую я зруйновані зали й освітлю їх крізь вікна огнями грозових ночей, а склепінням накажу повторяти давні софоклівські зітхання.

І за те наймення моє вчуватиметься в гомоні потоку, що біжить під горою, і мовби веселка з моїх думок стоятиме над руїнами замку. О, не кажи ж мені, що з дзвінків польових краща оздоба для руїн, ніж той вінець думок, який накладає на них поет. Бо ж хоча троянди, що зросли на руїнах Неронового палацу, і виявили нам красу тих звалищ, але ще ясніше висвітлив їх той дух Іридіонів, якого ти поклав під хрестом у Колізеї і вкрив золотими янгольськими крилами.

Тож поки ти виповнюєш різьблені постаті римлян вулканічним духом нашого віку, я з давньої Польщі творю фантастичну легенду, з вікової тиші видобуваючи хори пророцькі,— і назустріч твоїй чорній і грозовій дантівській тучі виводжу легкі й веселчасті Аріостові хмаринки, певний, що наша зустріч у високостях буде не боротьбою, а тільки грою кольорів і тіней, з тим смутним для мене кінцем, що твоя туча, гнана більшим вітром і багатша на блискавичні вогні, розвіє і поглине мої різнобарвні хмаринки.

Сільфи повідомили мене, що ти помандрував до червоної Етни. Негайно ж послав я тобі Іскорку, щоб усі квітки порозтулював він на твоїй дорозі і всі зорі засвітив над тобою. Віддяч же мені і, ставши на вершині вулкана, по глянь на розлогу блакить моря і згадай, що недавно по тих свічадах, як лебідь, плив мій корабель, убраний у вітрила. Скажи, чи ти ніякої риси не бачиш на хвилях, ніякого сліду

від того корабля? Клір співав на той час молитву до Пречистої, а я стояв з очима, прикутими до вогнів Етни, і смуткував, що хвиля односила мене тільки в Європу. Прислухайся до тиші, чи не тремтить іще в кришталевім повітрі відгомін тої молитви, що заспокоїла моє серце Пошукай мого сліду на хвилі і в повітрі, а коли в повітрі й на хвилі мене не знайти, знайди мене в своїм серці,— нехай я побуду з тобою хоч одну годину. Адже ж то справді дар господній, що ми можем думкою літать один до одного на одвідини.

Як же широко розписався я, а я ж хотів написати тобі тільки це:

АВТОРОВІ «ІРИДІОНА»

на спомин

«БАЛЛАДИНУ»

присвячує

ЮЛІУШ СЛОВАЦЬКИЙ

Париж, дня 9 липня 1839 р.

АКТ І

СЦЕНА 1

Ліс недалеко від озера Гопла. Хата пустельникова, прикрашена квітами і плющем. Кіркор входить в сарацинській зброї, з орлиними крилами.

Кіркор

Варт ще спитатись ради у людини,
Що криється в цій пущі лісовій.
Побожний дід...
Але в думках у нього —
Щось божевільне: тільки спогадаєш
При ньому двір і королівські замки,
Як він — шалений — пуститься дороги,
Запіниться, лютує і клене...
Мабуть, у владарях зневірився він,
Що так з селом заприязнився нині.
(Стукає до келії).
Стук, стук!

Голос із келії

Хто там?

Кіркор

Кіркор...

Пустельник
(виходячи з келії)

Вітай, мій сину!
Чого ти хочеш?

Кіркор

Я? — Поради!

Пустельник

Що ж!
Зостанься пустельником.

Кіркор

Коли б мені
На п'ятдесят звернуло,— може, я
Прийшов би в пущу, до твоєї хижі.
Але я молодий, я хочу жити,
Мені одруження не сходить з думки.
Порадь мені.

Пустельник

Я ж двадцять літ у пущі.

Кіркор

Що з того, діду?

Пустельник

Лісовий одлюдок,
Як маю я знайти тобі подружжя?

Кіркор

А ти згадай всіх тих, що при тобі
Іще ховались в пуп'янку дитинства...
Адже ж червоний пуп'янок таїть
І цвіт червоний — знаєш сам... Отож
Згадай мені ти дівчину вродливу,
Як цвіт лілеї в янгольській руці,—
Щоб голосу її дзвінкому заздрив
Сам соловей, щоб вірністю до неї
Лиш горлиця могла рівнятись сива.
Я чув не раз, що королівни наші
Напрочуд лагідні...

Пустельник

Гадюче кодло!
Там жінка рівна злобою до мужа,

Сини — до матері, до батька — дочки...
О, те гніздо поклубленого гаду...
Бодай би грім...

Кіркор

Не проклинай!

Пустельник

Ні! Ти,
Ти проклинай зо мною... О мерзенні!
Бодай би мор упав на них! Нехай
Прибиті блискавкою упадуть
На землю пащею неситою і буде
Плащем їм порох, а вінцем — гадюка.
Бодай би грім!.. Я, кленучи, знесилів...
Мов лютий пес на прив'язі, лютую...
Колись над владарями дужий владар,
Улюбленець стотисячного люду,
Ходив я в пурпурі... І от — лахміття
Я мушу проклинать: я мав дітей,
І от вночі прислав мій брат забійців,
І три — мої три любі квіти — стято,
Зарізано в колисці... Діти, діти!

Кіркор

Хто ж, діду, ти?

Пустельник

Король я, Попіль Третій.

Кіркор

(ставши на одно коліно)
Королю мій!

Пустельник

О, хто мене пізнав би!

Кіркор

Озброю я селян, помчу до Гнізна,
І я помщусь...

Пустельник

Мій хлопче, будь розважний.

Кіркор

Безправ'я, мов єгипетська проказа,
Огáньбило всю землю. Наш владика,
Заплямлений у неповинну кров,

Не годен правити лицарським людом.
Хай станеться все, що повинно статись
На цій землі, перед господнім оком.

Пустельник

Чи не на янгольських злетів ти крилах,
Юначе мій!..

Кіркор

Ні, на орлиці вільній
Зросли мої потужні крила. Мислиш,
Як лицар візьме їх на власне рам'я,
Не буде він, як птах той білокрилий,
Корисним для людей? І в орліх крилах
Уступить гадові?

Пустельник

О мужу з криці,
З породи дужої, що валить трони...

Кіркор

Ти знаєш сам, як ганьбить нашу землю
Безпутство королівське, як Четвертий,
Кривавий Попіль злочином живиться...
Ставки широкі червоніють кров'ю,
Там коропів невольником годують:
Десятого — я бачив сам — рубають
На корм рибині королівській... Там
Двірські лани чорніють людським трупом
І зерно у ріллі кривавій сходить.
О, недарма сусіди звуть наш край
Червоною, катованою Руссю.
Чи то ж давно під Леховим вінцем
Наш люд, не сіючи, збирав на полі
Нечувані жнива. А нині — глянь! —
Земля порепалась, весняні вруна
Не красувавшись хиляться і жовкнуть,
І хлібороб солому косить марну.
Країна, перше вславлена багатством,
Тепер лиш сарані притулком стала;
Прославлена побідами, воює
Лише з марою голоду і мору.

Пустельник

О я проклятий! В цій недолі людській
Я винен... Я!

Кіркор

Ти винен? Діду!

Пустельник

Так!

Дивочною родючою землею
Була славетна Лехова корона.
Таємно в ній жили добробут люду
І щастя краю нашого... І я
Позбавив люд тії корони!

Кіркор

Діду!

Пустельник

Мій брат корону неправдиву носить,
Моя ж під трухлим пнем лежить у лісі —
Я мав її донести до могили...

Кіркор

То що ж за влада дивна в тій короні?

Пустельник

То давня річ!.. Ще як до свого краю
Вертались з Віфлієму тріє царі
(Що два волхви, а скит між ними третій),
То цей останній цар пішов житами
І заблудивсь: мов ліс, росли вони
В країні Леховій, а заблудивши,
У бога він рятунку став прохати,
І хатня враз йому блиснула стріха.
В тій хаті жив король наш Лех. Постукавсь
Скит до хатини і сказав: «Королю —
І брате мій! Вертав я з Віфлієму,
А голуба зоря твоїх волошок
Весь час ішла передо мною, поки
Не привела в твій дім». І Лех одмовив:
«Як хочеш, то й зостанься тут, в моїм
Прославленім і войовничім краї,
Бери від мене половину царства».
Відрікся скит. Бо «землі,— мовив,— завжди
Бувають розмежовані сльозами
І чорною жалобою людською».
Але ти нудишся?

Кіркор

Ні, діду. Далі.

Пустельник

І, як колись між королів велося,
Скит поміняв обручки з братом Лехом,
А уподобавши його ще більше, в дар
Віддав йому корону. К тій короні
Спаситель простягав дитячі руки,
Йдучи до неї з матірнього лона..
Мов рожа, вихиляючись із листу,
Він подавався до неї весь, і перли
Йому уста рожеві осявали.

Кіркор

Нещасний квіте! Чи ж на те процвів ти?
О, чом тоді не був я на Голгофі?
Я став би месником твоїм, Христе!

Пустельник

Немов доконаний спасенний вчинок,
Нехай господь порив прийме твій, сину!.
Але вернімося до наших днів...
Коли мій брат прогнав мене з престолу,
З собою взяв я ту святу корону.

Кіркор

Ще на твоїм чолі вона засяє,
Я присягну на тім. Та тільки... старче.

Пустельник

Що хочеш ти сказати?

Кіркор

Тільки, старче,
Покіль зійду я у безодню помсти,
Бажав би я дізнатись, на якім
Пеньку прищепиться Кіркорів рід,
Щоб виросло нове у нім лицарство
І стало захистом для твого трону.
Я хтів би знать, кого я маю ввести
В мій замок з іменем дружини.

Пустельник

Сину!
Багато люду йшло на шлюбний перстень
До злих примар величності й багатства,
І замість кості від свого ребра
Дістали кістку чорної незгоди.
Шляхетний хлопче, ти зроби інакше

Де перша ластівка тобі покаже
Своє гніздо під невисоким дахом,
А крізь вікно на тебе глянуть ніжні
Дівочі очі, ти спинись, і там
Шукай собі щасливого подружжя.

Кіркор

І то твоя порада?

Пустельник

Так. Іди ж
Безопаски до бідної халупи,
І хай дружина, люба та слухняна...

Кіркор

Куди ж ти, ластівко, мене спровадиш?

Пустельник

Тож слухайся моєї ради, сину!

Кіркор

Так, так! Я йду за ластівкою...

Пустельник

Молодь!
Отак од нас вона одходить з криком:
«По щастя йдем, по долю...» Так! А ми,
Неначе й не один ступінь за нами,
А долі ми не стріли ані разу...
Чи то не тямили її шукати?..

(Хоче увійти до келії і затримується на порозі. Входить Філон, замислений пастух, фантастично прикрашений стрічками і квітами).

Філон

(у захваті)

Злотисте сонце, любі дерева́,
І ти, струмочку, що по рінню дзвониш
Скляними водами, і ви, троянди,
Заслухані в риданнях соловейків,—
Філон зов'яне і погасне з вами!
Ендіміонова щаслива доле!
Про тебе снив Філон. Все мріяв я,
Що в місячнім промінні, осіянна
І рожами заквітчана богиня
З блакиті зійде і тремтячим чо́лом
Нахилиться, і уст її коралі

Мої уста розпалять. Так я мріяв...
Але нема на цій землі Діани,
І я умру, як цвіт осінній в'яне,
Самотній, скривджений...

Пустельник

Що то за скарги?
Безумче! Де тверезий розум твій?
Перевертаєш ти весь лад господній
І прагнеш Актеонового щастя,
Шукаючи богині на землі.
Уже ж і так панянки застарілі
Даремне ждуть від тебе старостів...
Ти краще б на землі шукав коханки.

Філон

Я збігав цілий світ, і все даремно
До смертних лиць дівочих приглядався;
Не раз на полі я з-під хустки бачив,
Як маків цвіт, рожеві щоки жниць;
Не раз дивився я на сніжне хустя,
Простелене на моріжку під сонцем,
І мріяв я, що з того полотна,
Мов із морського шумовиння, встане
Алебастрóва постать Афродіти...
Задуманий, засліплений, неситий
Я по землі ходив, мов у пустелі.
Був у палацах, бачив королівен
Прекрасних, мов зоря та вечорова,
Що світиться на заходовім небі,
Рум'яна і без променя... Вони
Не мають серця і тремтять над ним,
Немов над самоцвітами корони.

Пустельник

Ти, крамарю, що зазіхав на зорі,
Ти, що шукав кохання у палацах,
Геть звідси, цвіте без насіння, геть,
Розбитий жбане, що води не вдержиш,
Як світло сонця восени, безсилий...
Коли я знов вернусь на трон, відразу
Замкну тебе в шпиталі божевільних,
Між школярі пошлю тебе на лаву.

Філон

Мій добрий отче, бог тебе боронь!
Тобі вмижається, ти, певне, хворий!

Пустельник

Посходились до мене всі шаленці,
Всі про палаци мріють королівські
І, мріючи, ховаються у пущі
І стогнуть, мов осліплі сови.

Філон

Діду!
Скропи чоло прозорою водою
Струмочка лісового,— хай остине!

Пустельник

О, що вода! Вода не змиє сліду,
Що залишила на чолі корона.
Глянь: двадцять літ, як я живу у пущі,
А рана все не гоїться... Червоним
Кривавим обручем чоло стискає,
А другий отакий обруч на серці.
Цей од корони...
(Показуючи на серце).
Той — од рук катівських.
О дітоньки мої! О біль сирітства!

Філон

Який нудний цей дід! Якісь примари
Все в голові його снуються, певно,
Від самоти, від посту збожеволів.

Пустельник

О, ці думки — неначе ость колюча!
Ти, дійсносте, немов залізо, раниш,
Ти забиваєш нас...

Філон

Про це хай потім!.
Я розповім тобі про смуток серця.

Пустельник

Нехай він до труни тебе загонить.
Ніщо заб'є *ніщо*. І в темній ямі
Ніщо нехай навік поляже...

Філон

Люба!
Твій незустрітий образ тут, у серці!
Так, не знайти ще гірше, як згубити!
Я не знайшов тебе. Але всякчас
Передо мною ти... Піду до лісу

І в лісі тім зостанусь сам, з тобою.
Благословенні ви, дива уяви,
Ви мій рятунок...
(Відходить у ліс).

Пустельник

Так шаліють люди!
(Увіходить до келії).

СЦЕНА 2

Інша частина лісу — видко озеро Гопло.
Входять Іскорка і Хохлик.

Іскорка

Де королева наша, де Гоплана?

Хохлик

Ще в Гоплі спить.

Іскорка

Ні свіжий дух живиці,
Ні пахощі весни, такі розкішні,
Ще й досі не збудили королеви?
Чи їй не чуть, як ластівки моторні
Черкають крилами об сонні плеса
І тисячею плям тьмянять широке
Свічадо озера?

Хохлик

Не бійся, скоро
Прокинеться вона, та відьма наша,
І нас почне ганяти до роботи —
То в жолуді порожні закладати
Дрібні яєчка трав'яної тлі,
То мурашні трудящій помагати
У будуванні їхньої столиці,
То промітать стежки до муравлиська,
То сонечкам розв'язувать маленьким
Жорсткі й лискучі панцирі — для лету;
То вулики одвідувать і з книг закону
Вичитувать статути і права;
Від молоді прийматиме присягу
На вірність матці; то скликати чорних
До очерету ластівок, і пташці
Ще не досвідченій ліпить кубельце...

Де ж западня, лети і замикай,
Поки бідаха в руки не піймалась;
Сороці все турчи: «Не крадьте, пані!»
А горобцеві раз у раз нагадуй,
Щоб цвірінчав під стріхою,— і так,
Немов поганський кінь, працюй все літо,
А взимку спи на припічку у бруді
Поміж нужденними горшками, поруч
Щербатої, розпатланої баби.

Іскорка

Який же ти, мій Хохлику, ледачий!
(Дивиться на озеро).
Он на парускові сонця
Визирає з хвиль Гоплана,
Як тонкий покірний аїр,
В теплім леготі тремтить;
То мов лебідь сніжно-білий
Під розпущеним вітрилом
Колихається, пливе;
То, поглянь, мов рибка срібна
Викидається з води;
Пестить квіт дрібний та ніжний
Синьооких незабудок.
І на пóверхні прозорій
Сипле іскри-дивоцвіт...
Чарівниця — хто вгадає,
Чи вона на хвилі плине,
Чи крадеться на повітрі,
Чи гойдається в квітках?

Хохлик

На чолі її корона —
Що то: квіти чи ситняк?

Іскорка

Ні, то ластівки сплелися
Круг чола її в вінок,
То колись осіннім ранком
Впали ластівки, поснувши,
В лісовий дзвінкий струмок,
І вінок той з пташок чорних
На голівоньку Гоплані
Кинув лагідний поток.

Хохлик

Коханий Іскорко! Мерщій тікаймо,
Щоб не наспіла нам яка робота,
Або колеса обертать млинові
В безводних лотоках... або лінивих
Висповідати шершнів і грозити
За мед покрадений пекучим пеклом,
Або хвости розписувати павам.

Іскорка

Що ж! Тікай. Я ще пограюсь...
Ясне сонце посушило
Чорні крилечка пташкам.
Оживають... полетіли...
Так зривається часами
Горобців весела хмарка.
Що ж це наша королева
Мов здивована стоїть,—
Не сплітає кіс розбитих,
Що це сталося — питає,—
Що вінок її ожив?

Гоплано! Гоплано! Гоплано!

(Входить Гоплана).

Гоплана

Нарви мені, Хохлику, любих квіток:
Полинув вінок мій з летючих пташок!

Хохлик

Ізнову за працю.

(Виходить, щось бурчить сам до себе).

Гоплана

Скажіть, іще рано?..

Іскорка

Весна на початку.

Гоплана

А де ж мій коханий?

Іскорка

Що ж мені, Гоплано, скажеш?
Що поставити замовиш?
Чи веселку кольорову,
Чи палаци квіткові,—
Дах — повійка, колонади —
З синіх дзвоників і мальв?

Г о п л а н а
(замислена)

Ні!

І с к о р к а

То, може, трон зліпити
З хмар, що виплакали сльози,
Чи принести низку перлів,
Що принаджують пташок?
Хочеш, злину на мочару
І піймаю там для тебе
Огник я болотяний,
І в лілею сніжно-білу
Покладу, немов лампаду,
І дзвіночком вкрию білим,
Щоби він світив тобі!
Розкажи, і принесу я
Все, що є під сонцем ясним,—
Світло, цвіт, росу, дерева —
Все, що в світі є наземнім,—
Барви, пахощі і звуки,—
Все, про що ти, королево,
Під осінні бурі снила
Там, в озерній глибині.

Г о п л а н а

Ах, Іскорко, закохана я, любий!

І с к о р к а

Ти закохана? У чому?
У троянді без колючок?
В клевері четверолистім?
Чи в тім квіті, що — мовляють —
Садить мачуха при гробі
Чоловікових дітей?
А чи в срібнім павутинні,
Що летить само без вітру,
Чи в стокротоньці біленькій,
Що своїм листочком п'ятим:
«Не кохає» — смерть вчинила
Чередничці молодій?
Ти закохана?.. Наказуй,
Я знайду твого коханка,
Я вплету його в віночок,
Щоб могла його, царице,
Пестити і цілувати

До нового віку квітів,
До майбутньої весни.

Гоплана

Ні, Іскорко, кохаю я людину.

Іскорка

То людські темні чари.

Гоплана

Взимку спала
Я в озері, на кришталевім ложі,
І враз мене яскраве сильне світло
З глухого сну відкликало. Дивлюся:
Немов заграва, б'є під лід пожежа
І чути дивний звук — то рід рибальський
Зрадливу ополонку прорубав
На бідолашну рибину — і раптом
Страшний, нелюдський крик. Один з рибалок
Упав на дно, якраз до мого ліжка,
І я не знаю, чи рожеве світло,
Що осявало мій палац, чи то
Рум'янець передсмертний був в обличчі,—
Але він здавсь мені таким вродливим,
Таким хорошим, що уже хотіла
Його затримать у своїм палаці
В вінку з обіймів, сплетенім навіки!
Але він починав уже конати...
Що мусила робити я? Я б радо
Знесла його на по́верхню, устами
До мертвих уст припала і життям
Повіяла йому в застиглі груди...
Але ти знаєш, як ми терпимо,
Коли — подібні до квіток — ми губим
Рум'янці наші і весняну вроду,
І мусимо, немов каміння біле,
Лежати на озернім дні... В той час
І я була такою, я не сміла
На променисте виринути світло...
Тремтячою рукою ледве-ледве
Я винесла його до ополонки
І кинула на лід; сама ж, скорботна,
Знов повернулась на холодне ложе...
Веселий крик почула я рибалок,
Що братові раділи в ту хвилину,
Як я з своїм прощалася коханням.

Як нетерпляче ждала я весни!
І от — прокинулась, і в серці — мука.
О, що квітки проти його обличчя,
Що зорі супроти його очей!

І с к о р к а

Хтось в пущі є.

Г о п л а н а

То він! То він, мій любий!
Ах, Іскорко, розвійся, стань незримий.

(На сцені з'являється Грабець — рум'яний, в селянському вбранні).

Г р а б е ц ь

Що ж то за панна? Голова... і ноги...
Усе як слід, а вся немов скляна.
Що за створіння з холодцю й туману!
І то ж іще подобається людям
Таке півриб'яче, драглисте диво!

Г о п л а н а

Як звать тебе, юначе мій хороший?

Г р а б е ц ь

Авжеж, нічого...

Г о п л а н а

Любий мій Нічого!

Г р а б е ц ь

Але й дурна ж ти, милостива пані,
«Нічого» я кажу, бо й справді гарний:
Моїй красі ніхто не склав догани.
А звать мене, як маєш ласку, Грабцем.

Г о п л а н а

Мосьпане Грабче, розкажи мені...

Г р а б е ц ь

До мене можна просто: Грабче, Грабку!..

Г о п л а н а

Хто ти?

ПЕРЕКЛАДИ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ

Олександр Пушкін

ПОСТРІЛ

I

Стрелялись мы.
Баратынский

Я поклялся застрелить его по праву дуэли. (За ним остался еще мой выстрел).
«Вечер на бивуаке»

Ми стояли в містечку ***. Життя армійського офіцера відоме. Уранці муштра, маніж; обід у полкового командира або в єврейськім шиночку; увечері пунш і карти. У *** не було ні одного дому гостинного, ні одної дівчини на порі; збиралися ми один у одного, де опріч власних мундирів не бачили нічого.

Один тільки чоловік належав до нашого товариства, не бувши військовим. Йому було близько тридцяти п'яти літ, і ми через те уважали його старим. Досвід давав йому велику перевагу над нами; до того ж повсякчасна його похмурість, туга вдача та гострий язик діяли на наш молодий розум. Якась таємність обгортала його життя; видавався він росіянином, а наймення мав чужинецьке. Колись він служив у гусарах, і навіть добре; ніхто не знав причини, що спонукала його піти на вислугу й оселитись у бідному містечку, де він жив убого і разом розкішно: ходив раз у раз пішки, в чорному приношеному сурдуті, і мав обід напоготові для всіх офіцерів нашого полку. Правда, на стіл у нього подавано дві-три переміни — куховарство відставного солдата,— та шампанське при тому лилося потоком. Ніхто не знав ні його коштів, ні його маєтків, і ніхто не важився про те його запитувати. У нього були й книжки, здебільшого військові та романи. Він охоче давав їх читати, ніколи не вимагаючи повороту; зате ніколи не повертав власникові книжки, яку позичив. Головна його вправа було стріляння з пістолів. Стіни в його кімнаті всі були поточені кулями, дірка біля дірки, немов стільник. Добірна колекція пістолів була єдиною оздобою бідної халупи, де він жив. Мистецтво, якого він дійшов, було неймовірне, і коли

б він узявся кулею збити грушу з кашкета кому б там не було, ніхто з нашого полку не сумнився б підставити йому свою голову. Розмова у нас часто дотикалася поєдинків; Сільвіо (зватиму його так) ніколи не встрявав до неї. На запитання, чи доводилося йому стрілятись, відповідав він коротко, що доводилось, але в подробиці не заходив, і видко було, що такі запитання були йому немилі. Ми вважали, що на сумлінні йому тяжить якась нещаслива жертва його страшного мистецтва. А втім, і на думку нам не спадало припустити в нім щось подібне до страху. Є люди, що самий уже вигляд їхній усуває такі припущення. Несподіваний випадок завдав усім дива.

Раз душ із десять наших офіцерів обідали в Сільвіо. Пили, як заведено, тобто дуже багато; пообідавши, заходилися ми просити господаря заложити з нами банк. Довго відмовлявся він, бо ніколи майже не грав; нарешті звелів принести карти, висипав на стіл з півсотні червінців і сів за банківника. Ми обступили його, і гра розпочалася. Сільвіо мав звичай під час гри доховувати цілковитої мовчанки, ніколи не сперечався і нічого не з'ясовував. Коли понтеру траплялося помилитись, він одразу або доплачував решту, або нотував зайве. Ми все те знали, то й не заважали йому порядкувати по-своєму; але серед нас був офіцер, нещодавно до нас переведений. Він якось, граючи, не так *загнув ріжка.* Сільвіо взяв крейду, вирівняв обрахунок своїм звичаєм.Офіцер, гадаючи, що той помилився, вдався в пояснення. Сільвіо мовчки роздавав карти. Офіцер, якому терпець урвався, взяв щіточку і стер те, що видавалося йому записаним неправдиво. Сільвіо взяв крейдинку і записав знов. Офіцер, запалившися від вина, гри та сміху товариства, відчув тяжку образу і, несамовитий, вхопив на столі мідного шандала і шпурнув його в Сільвіо, що ледве-ледве встиг ухилитись. Нам стало ніяково. Сільвіо встав, зблід від люті і, блиснувши очима, проказав: «Шановний добродію, з ласки вашої вийдіть і дякуйте богові, що сталося це у мене в хаті».

Ми не мали сумніву щодо наслідків і почислили нового товариша межи забиті. Офіцер вийшов з хати, сказавши, що за образу готовий відповісти, як волітиме добродій банківник. Гра тривала ще кілька хвилин, та відчувши, що господареві не до гри, ми відступилися один по одному і розійшлися по домівках, гуторячи про неждану вакансію.

На другий день у манежі ми вже розпитували, чи живе ще бідолашний поручник, коли це він сам з'явився серед

нас; ми до нього з тим самим питанням. Він одповів, що про Сільвіо не має ще ніякої звістки. Це здивувало нас. Ми пішли до Сільвіо і знайшли його на подвір'ї, де він за кулею кулю саджав у туза, наліпленого на воротах. Він зустрів нас, як завжди, і словом не згадавши про вчорашню пригоду. Минуло три дні, поручник був ще живий. Ми здивовано питалися: невже Сільвіо не стрілятиметься? Сільвіо не стрілявся. Він вдовольнився легеньким поясненням і помирився.

Це надзвичайно пошкодило йому в очах молоді. Нестачу сміливості найменше ладні дарувати молоді люди, що звичайно у відвазі бачать вершок людської гідності і виправдання найрізноманітніших пороків. Втім, потроху-помалу все було забуте, і Сільвіо знов відзискав колишній свій вплив.

Один я не міг уже наблизитись до нього. Маючи зроду романічну уяву, я найдужче з усіх прихилився спершу до людини, що життя її було загадка і що сама видавалася мені героєм таємничої якоїсь повісті. Він любив мене; принаймні тільки зо мною відкидав він звичайне своє лихослів'я і говорив про всілякі речі щиросердно і незвичайно мило. Та після нещасливого вечора думка, що честь його заплямована й не змита, з власної його волі, ця думка не облишала мене і не давала мені ставитись до нього по-давньому; мені ніяково було на нього дивитись. Сільвіо був надто досвідчений і розумний, щоб того не помітити і не домислити тому причини. Здавалося, це смутило його. Принаймні я постеріг разів зо два в ньому бажання порозумітися зо мною; та я уникав таких випадків, і Сільвіо відійшов од мене. Відтоді я бачився з ним тільки у товаристві і давнішні одверті розмови наші урвалися.

Серед своїх розваг столичні люди не можуть собі уявити багатьох вражень, таких знаних сільським людям або містечковим; наприклад, дожидання поштового дня: щовівторка і щоп'ятниці в полковій нашій канцелярії було повно офіцерів; хто ждав грошей, хто листа, хто газет. Пакети звичайно тут і розпечатувались, новини виголошувались, і канцелярія являла собою наймальовничішу картину. Сільвіо діставав листи, надписані до нашого полку, і зазвича́й бував серед нас. Якось подали йому пакета, що печатку на ньому він зламав з видимою нетерпливістю. Переглядаючи листа, очі йому горіли. Офіцери, заглиблені кожний у свої листи, нічого не помітили. «Панове,— мовив до них Сільвіо,— справи вимагають негайного мого від'їзду; їду сьогодні вночі; сподіваюся, що ви не одмовитесь пообідати

у мене востаннє. Я жду і вас,— говорив він, удавшись до мене,— жду неодмінно». На тім слові він похапливо вийшов; а ми, погодившись зійтися у Сільвіо, розійшлися хто куди мав.

Я прийшов до Сільвіо призначеної години і застав у нього мало не весь полк. Все його майно було уже попаковане; зоставалися самі голі попрострілювані стіни. Ми сіли до столу; наш господар був *у добрім гуморі,* і скоро його веселість перейшла на всіх; корки вилітали щохвилини, шклянки пінились і шипіли безнастанно, і ми з найбільшою щирістю бажали нашому подорожньому щасливої дороги та всякого добра. Повставали з-за столу вже пізно ввечері. На шапкобранні Сільвіо, з усіма прощаючись, узяв мене за руку і придержав саме тої хвилини, як я збирався вийти. «Мені треба поговорити з вами»,— мовив він стиха. Я зостався.

Гості повиходили; ми зосталися вдвох, сіли один проти одного і мовчки закурили люльки. Сільвіо був заклопотаний; не було вже й сліду його поривчастої веселості. Похмура блідість, блискучі очі та густий дим, вихоплюючись із уст, надавали йому вигляд сутого диявола. Минулося кілька хвилин, і Сільвіо урвав мовчанку. «Може, ми ніколи уже не побачимося,— мовив він до мене,— перед розлукою я хотів би порозумітися з вами. Ви могли помітити, що я мало шаную сторонню думку; та я люблю вас і відчуваю: мені прикро було б залишити у вас на душі неправдиве враження».

Він зупинився і став набивати свою викурену люльку; я мовчав, знизивши очі.

«Вам було дивно,— провадив він,— що я не вимагав задоволення від того п'яного шаленця Р ***. Ви погодитесь, що, маючи право вибрати зброю, його життя було у мене в руках, а моє майже в безпеці; я міг би з'ясувати мою поміркованість самою великодушністю, але не хочу брехати. Коли б я міг покарати Р ***, нітрохи не важачи своїм життям, то я б нізащо не подарував йому».

Я поглядав на Сільвіо, не виходячи з дива. Таке признання зовсім мене заплутало. Сільвіо вів далі.

«Достоту так: я не маю права важити своїм життям. Шість літ тому я дістав поличника, і мій ворог ще живий».

Моя цікавість була тим сильно збуджена. «Ви з ним не стрілялись? — запитав я.— Певно, обставини вас розлучили?».

«Я з ним стрілявся,— відповів Сільвіо,— і от пам'ятка нашого поєдинку».

Сільвіо встав і вийняв із картону червону шапку з золо-

тою китицею з галуном (те, що у французів зветься bonnet de police); він надів її; вона була прострелена на вершок від чола.

«Ви знаєте,— говорив далі Сільвіо,— що я служив в *** гусарському полку. Вдача моя вам відома: я звик бути першим, а замолоду те було моєю пристрастю. За наших часів бешкетування було модою: я був перший бешкетник на всю армію. Ми пишалися пияцтвом: я перепив славетного Б ***, оспіваного Д. Д-м. Поєдинки в нашому полку траплялися щохвилини: я на всіх був або за свідка, або за дієву особу. Товариші божествили мене, а полкові командири, що раз за разом мінялися, уважали мене за неминуче лихо.

Я спокійно (чи то невпокійно) тішився моєю славою, як от прибув до нас молодий офіцер хорошого і багатого роду (не хочу його називати). Відколи живу, не стрівав я щасливця блискучішого! Уявіть собі молодість, дотеп, уроду, веселість щонайшаленішу, відвагу найнерозважнішу, голосне прізвище, гроші, яким він і ліку не знав, та ніколи, проте, з них не виходив, і уявіть собі, яке враження він повинен був справити серед нас. Першість моя захиталася. Принаджений моєю славою, він почав був шукати моєї приязні; та я зустрів його холодно, і він без найменшого жалю одійшов од мене. Я його зненавидів. Успіхи його в полку і в жіночому товаристві доводили мене до цілковитого одчаю. Я почав шукати з ним сварки; на мої епіграми він відповідав епіграмами, які раз у раз видавалися мені несподіванішими й гострішими за мої і які, безперечно, були далеко веселіші: він жартував, а я злостився. Нарешті, якось на балі у польського дідича, побачивши його осереддям уваги всіх дам, а надто самої господині, з якою я був інтимно близький, я сказав йому на вухо щось пласке та грубе. Він спалахнув і дав мені поличника. Ми схопилися за шаблі; дами попадали непритомні; нас розтягли, і тої ж ночі поїхали ми стрілятись.

Було вже на світанку. Я стояв на призначеному місці з трьома моїми секундантами. З невимовною нетерпливістю виглядав я мого супротивника. Весіннє сонце зійшло, і спека уже наближалась. Я побачив його здалека... Він ішов пішки з мундиром на шаблі, в товаристві одного секунданта. Ми пішли йому назустріч. Він наблизився, тримаючи кашкет, повний черешень. Секунданти одміряли нам дванадцять ступенів. Я повинен був стріляти перший; та хвилювання злості в мене було таке сильне, що я не звірився на пев-

ність руки і, щоб дати собі час прохолонути, віддавав йому перший постріл; супротивник мій не погоджувався. Ухвалили кинути жеребок: перший номер випав йому, повсякчасному пестієві щастя. Він націлився і прострелив мені кашкета. Черга була за мною. Його життя було, нарешті, в моїх руках; я дивився на нього пильно, намагаючись розгледіти хоч би тінь неспокою. Він стояв під пістолем, вибираючи з кашкета стиглі черешні і випльовуючи кісточки, що долітали до мене. Його байдужість розлютила мене. Яка мені користь, подумав я, позбавити його життя, коли він так недорого його цінує? Злісна думка майнула в голові мені. Я спустив пістоля. «Вам, здається, тепер не до смерті,— сказав я йому,— ви волієте снідати, не маю охоти вам заважати».— «Ви аніскільки не заважаєте мені,— відповів він,— маєте собі стріляти, а втім, як ви бажаєте; ваш постріл лишається за вами; я завжди готовий до ваших послуг». Я звернувся до секундантів, оповістивши, що я сьогодні не маю наміру стріляти, і поєдинок на тому скінчився.

Я подався на вислугу і оселився в цьому містечку. Відтоді ще не було й одного дня, щоб я не думав про помсту. Нині мій час настав...»

Сільвіо вийняв з кишені одержаного вранці листа і дав мені його прочитати. Хтось (либонь, повірений у його справах) писав йому з Москви, що *відома особа* невдовзі має стати до шлюбу з молодою й гарною дівчиною.

«Ви догадуєтесь,— сказав Сільвіо,— хто ця *відома особа*. Їду в Москву. Побачимо, чи так байдужно прийме він смерть перед своїм весіллям, як колись дожидав її за черешнями!»

По цих словах Сільвіо встав, кинув кашкета на підлогу і став ходити взад і вперед по кімнаті, мов тигр у своїй клітці. Я слухав його непорушно,— дивні суперечливі почуття хвилювали мене.

Служник увійшов і сповістив, що коні запряжені. Сільвіо міцно потиснув мені руку, ми поцілувались. Він сів до візка, де лежали дві валізи, одна з пістолями, друга з його речами. Ми попрощалися ще раз, і коні побігли.

II

Минуло кілька літ, і хатні обставини примусили мене оселитись в убогому сільці N *** повіту. Віддавшися господарюванню, я не переставав потай зітхати про своє колишнє невпокійне та безтурботне життя. Найтяжче було звикнути мені висиджувать весняні та зимові вечори в цілковитій

самотності. До обіду я ще якось дотягав свій час, розмовляючи з старостою, об'їжджаючи роботи або навідуючись до новин господарчих; але тільки починало смеркати, я просто не знав, де подітись. Ті нечисленні книжки, які я познаходив попід шафами та в коморі, були мені знані напам'ять. Усі казки, які тільки могла пригадати ключниця Кирилівна, були мені переказані; жіноцькі пісні наганяли на мене тугу. Узявся я був за непідсолоджену наливку, але від неї у мене голова боліла; та, признатися, побоявся я зробитися *п'яницею з горя*, тобто гірким що ні на є п'яницею, а таких прикладів я силу бачив в нашім повіті. Сусідів у мене поблизу не було, крім двох-трьох *гірких,* що всієї розмови було в них гикати та зітхати. Самотність була легша.

Чотири верстви від мене був великий маєток, що належав графині Б ***; але в ньому жив сам управитель, а графиня відвідала свій маєток тільки раз, перший рік по шлюбі, та й то прожила там не більше, як місяць. А втім, на другу весну мого відлюддя пішла поголоска, ніби графиня з чоловіком прибуде на літо до свого села. І справді, на початках червня вони приїхали.

Прибуття багатого сусіда — то ціла епоха для сільських пожильців. Дідичі і дворові їх люди гомонять про те місяців зо два перед і років зо три по тому. Щодо мене, то, признатися, звістка про прибуття молодої й гарної сусідки сильно на мене подіяла; я горів у нетерплячці її побачити, і тому першої ж неділі, як вона приїхала, подався по обіді в село *** відрекомендуватися їх ясновельможності, як найближчий сусід і слуга найзичливіший.

Льокай завів мене до графського кабінету, а сам пішов повідомити про мене. Просторий кабінет був оздоблений найрозмаїтішими окрасами; вздовж стін стояли шафи з книжками, і над кожною бронзове погруддя; над мармуровим каміном було широке люстро; підлога вся оббита сукном і вистелена килимами. Відзвичаєний від розкошів в убогому кутку своєму і давно вже чужого багатства не бачивши, я оторопів і ждав графа з якимсь тремтінням, як проситель із провінції жде виходу міністра. Двері відчинилися, і ввійшов чоловік років тридцяти двох, прегарний з себе. Граф наблизився до мене з виглядом приязним і одвертим; я присилував себе до бадьорості і почав був рекомендуватись, та він поспішився за мене. Ми сіли. Його розмова, невимушена й зичлива, невдовзі розвіяла мою відлюдницьку ніяковість; я вже починав вертатися до звичайного свого стану, коли нараз увійшла графиня, і ніяковість опанувала

мене ще дужче. Справді, вона була красуня. Граф назвав мене; я хтів бути вільним у поводженні, та що більше намагався набрати несилуваної маніри, то все дужче відчував свою незграбність. Вони, щоб дати мені час одійти і призвичаїтись до нового знайомства, почали розмовляти поміж себе, поводячись зо мною, як з добрим сусідом і без церемонії. Тим часом я почав ходити взад і вперед, оглядаючи книжки та картини. На картинах я не знавець, але одна привернула мою увагу. То був якийсь краєвид швейцарський; та вразив він мене не малюванням, а тим, що був прострелений двома кулями, насадженими одна на одну. «От гарний постріл!» — сказав я, звернувшися до графа. «Так,— відповів він,— постріл дуже прикметний. А ви гаразд стріляєте?» — говорив він далі. «Непогано,— відповів я, радий, що розмова перейшла на речі, мені відоміші,— на тридцять кроків по карті не схибив би, розуміється, із знайомих пістолів».— «Справді? — сказала графиня, дуже як на вигляд зацікавлена.— А ти, мій друже, влучиш у карту за тридцять кроків?» — «Нехай колись,— відповів граф,— ми попробуєм. Свого часу я стріляв незле; та от уже чотири роки, як я в руки не брав пістолів».— «О! — зауважив я,— в такім разі я закластися ладен, що ваша ясновельможність не влучите в карту і за двадцять кроків: пістолі потребують щоденної вправи. Я знаю це з досвіду. У нас в полку мене уважали за одного з кращих стрільців. Одного разу трапилося мені цілий місяць не братися пістолів; мої десь лагодилися. І що б же ви думали, ваша ясновельможність? За першим разом, як став потім стріляти, я підряд чотири рази схибив по пляшці за двадцять п'ять кроків. У нас був ротмістр, дотепник, штукар; він, саме тут нагодившися, сказав мені: видко, брат, рука твоя не здіймається на пляшку. Ні, ваша ясновельможність, не можна нехтувати такими вправами, а то як є одвикнеш. Найкращий стрілець, якого мені довелось бачити, стріляв щодня найменше тричі перед обідом. Це в нього заведено було, як чарка горілки». Граф і графиня були раді, що я розговорився. «А як стріляв він?» — спитав у мене граф. «Та от як, ваша ясновельможність, побачить, бувало, сіла на стіні муха: ви смієтеся, графине? Їй-богу, правда. Бувало, побачить муху і кричить: Кузько, пістолі! Кузька й несе йому набиті пістолі. Він бац, і вдавив муху в стіну!» — «Це дивно,— сказав граф,— а як його звали?» — «Сільвіо, ваша ясновельможність».— «Сільвіо! — скрикнув граф, зірвавшися з місця,— ви знали Сільвіо?» — «Як не знати, ваша

ясновельможність; ми з ним приятелі були; він у нас в полку був як свій брат-товариш; та от уже років з п'ять не маю про нього найменшої звістки. Так і ваша ясновельможність, виходить, знали його?» — «Знав, добре знав. А не розказував він однієї дуже дивної пригоди?» — «Чи не поличник, ваша ясновельможність, що дістав він на балі від якогось гульвіси?» — «А не казав він, як того гульвіси наймення?» — «Ні, ваша ясновельможність, не казав... Ах! Ваша ясновельможність,— говорив я, домислюючись правди,— даруйте... Я не знав... чи не ви часом?..» — «Я сам,— відповів граф, дуже розхвилювавшись як на вигляд,— а простелена картина є пам'ятка останньої нашої зустрічі...» — «Ах, мій любий,— сказала графиня,— не розказуй; мені страшно буде слухати».— «Ні,— заперечив граф,— я все розкажу; він знає, як я образив його приятеля: хай же дізнається, як Сільвіо на мені помстився». Граф підсунув мені крісло, і з найгострішою цікавістю почув я таке оповідання:

«П'ять літ тому я одружився. Перший місяць, the honey moon, прожив я тут, у цьому селі. Цьому домові я зобов'язаний найкращими хвилинами життя і одним із найтяжчих спогадів.

Якось увечері їздили ми верхи; дружини моєї кінь чогось зноровився; вона перелякалася, віддала мені повід і пішла додому пішки; я поїхав уперед. Насеред двору я побачив дорожній візок; мені сказали, що в кабінеті у мене сидить чоловік — наймення свого не побажав назвати, а сказав просто, що має до мене діло. Я увійшов до цієї кімнати і в темряві побачив чоловіка, запорошеного і зарослого бородою; він стояв отут, біля каміна. Я підступив до нього, намагаючись пригадати його риси. «Ти не впізнав мене, графе?» — промовив він тремтячим голосом. «Сільвіо!» — скрикнув я і, признатися, відчув, як моє волосся стало все сторч. «Достоту так,— говорив він,— за мною ще постріл, я приїхав розрядити мого пістоля; ти готовий?» Пістоль витикався йому з бокової кишені. Я одміряв дванадцять ступнів і став там у кутку, попрохавши його мерщій стріляти, поки не вернулася дружина. Він не квапився — він попрохав світла. Подали свічі. Я замкнув двері, заборонив, хто б не був, заходити, і знов просив його вистрілити. Він вийняв пістоля і націлився... Я рахував секунди... я думав про неї... Перебігла страшна хвилина! Сільвіо спустив руку. «Шкодую,— мовив він,— що пістоль набито не черешневими кісточками...: Куля важка... Мені все здається, що

в нас не поєдинок, а вбивство: я не звик цілять в беззбройних. Почнім наново і киньмо жеребок, кому стріляти першому» Голова мені йшла обертом... Здається, я не погоджувався... Нарешті ми зарядили ще пістоля; скрутили два білетики; він поклав їх до кашкета, що я колись прострелив; я вийняв знову перший номер. «Ти з диявола щасливий, графе»,— сказав він з усмішкою, якої повік не забуду Не розумію, що було зо мною і яким способом міг він змусити мене до того... але — я вистрілив і влучив от у цю картину. (Граф показував рукою на прострелену картину; обличчя йому горіло вогнем; графиня була блідіша від власної хусточки; я не зміг утримати вигуку).

Я вистрілив,— говорив граф,— і, богу дякувати, схибив; тоді Сільвіо (тієї хвилини він, далебі, був страшний), Сільвіо почав цілитися в мене. Нараз двері відчинилися і вбігає Маша і з пронизливим криком кидається мені на шию. Її присутність повернула мені усю бадьорість. «Моя люба,— сказав я їй,— хіба ти не бачиш, що ми жартуєм? Як же ти перелякалась! Іди, випий води і приходь до нас; я познайом лю з тобою колишнього приятеля й товариша». Маші все ще не вірилось. «Скажіть, чи правду він каже? — запитала вона, вдавшися до грізного Сільвіо.— Чи правда, що ви обидва жартуєте?» — «Він завжди жартує, графине,— від повів їй Сільвіо.— Раз він жартома дав мені поличника, жартома він прострелив мені цього кашкета; жартома схи бив допіру, по мені стріляючи; от і мені тепер охота пожар тувати...» З тим словом він хотів націлитися в мене... при ній! Маша впала йому до ніг. «Встань, Машо, сором! — скрикнув я, сам не свій.— А ви, добродію, перестали б, може, знущатися над бідною жінкою? Стрілятимете ви чи ні?» — «Не стрілятиму,— відповів Сільвіо,— я задоволе-ний: я бачив твоє збентеження, твій страх; я примусив тебе вистрілити в мене, з мене досить. Ти вже мене пам'ятатимеш. Віддаю тебе на твоє сумління». Тут він був вийшов, та на порозі зупинився, озирнувся на прострелену картину, ви стрілив у неї сливе й не цілившись і зник. Жінка лежала непритомна; люди не сміли його зупинити і з жахом дивили-ся на нього; він вийшов на ганок, гукнув ямщика і поїхав раніше, ніж я встиг отямитись».

Граф скінчив. Так довідався я про кінець повісті, що ко лись так вразила мене своїм початком. З її героєм я вже не стрівався. Переказують, ніби Сільвіо під час повстання Олександра Іпсіланті мав під проводом чоту гетеристів і по-ліг у бою під Скулянами.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА ТА ЇХ ТІТОНЬКА

З цією історією та сталася історія: нам розказував її, як приїздив з Гадячого, Степан Іванович Курочка. А треба ж вам знати, що пам'ять у мене — то й не сказати, яка лиха: чи говори, чи не говори,— все одно. Однаково, що й у решето воду лити. Отже, за собою такий гріх знаючи, нарочито й просив його її на папері списати. Ну, дай йому боже здоров'я, чоловік він був завсіди для мене добрий, взяв та й списав. Поклав я її до столика маленького; та ви, мабуть, гаразд його знаєте: він стоїть у кутку, як саме в двері увійти... Та я й забувся, що ви ніколи й не бували в мене... Стара моя, що вже тридцять літ живу з нею, грамоти зроду не вчилася; нема з чим і критись! Отож і примічаю я, що вона пиріжки пече все на якімсь папері. Пиріжки вона, любі читателі мої, пече навдивовижу, і добріших пиріжків ви ніде не їстимете... Глянув я якось на спідку пиріжка, аж бачу: писані якісь слова. Так наче серце моє чуло; до столика — а од зошита й половини нема! Інші листочки, як які були — всі на пироги розтаскала! Ну, що його робити? Не битися ж на старості літ! Торік довелося якось мені через Гадяч їхати. Нарочито, ще до города не доїжджаючи, зав'язав узлика, щоб не забувся об тім Степана Івановича попросити. Мало того: сам собі приобіцявся, що тільки-но чхну в городі, то щоб при тому про нього згадати. Усе дарма. І через город проїхав, і чхнув, і висякався до хустки, а все чисто забув; та вже згадав, як верстов шість від рогатки од'їхав. Та й нічого не вдієш,— довелося без кінця друкувати. А проте, як хто схотів би нестеменно знати, про що мова мовиться далі у цій повісті, то нехай-но тільки назнарочито в Гадяч приїде та Степана Івановича попросить. Він з утіхою великою розкаже її хоч би й знов од самого початку до кінця. Живе ж він недалечко церкви мурованої. Тут таки зразу — маленька вуличка: повернеш у вуличку, то будуть другі, чи так що й треті ворота. Та нащо вам краще: як побачите у дворі велику таку жердину з перепелом і вийде назустріч вам баба дебела в зеленій спідниці (а він, не від речі

сказавши, живе собі нежонатий),— то оце ж його й двір. А проте ви можете зустріти його на базарі, де він щоранку буває, так до дев'ятої години, вибирає собі на обід риби й якої городини та з отцем Антипом провадить бесіду, а то й з євреєм, що одкупа держить. Ви його одразу й пізнаєте, бо ні в кого ж крім нього й нема штанів з кольорової вибійки та китайчатого жовтого сурдута. От вам іще приміта: як ходить він, то все руками розмахує. Ще засідатель тамтешній, небіжчик Денис Петрович, бувало як побачить його здалеку, то таки й скаже: «Гляньте-но, гляньте, он де вітряк суне!»

I

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА

Чотири вже роки, як Іван Федорович Шпонька на покої та й живе у своїм хуторі Витребеньках. Як був він іще Ванюшею, вчився він у Гадяцькій повітовій школі, і, слід сказати, була з нього дитина над усі доброзвичайна та найупадливіша. Учитель граматики російської, Никихвор Тимохвієвич Дієпричастя, бувало, каже, що якби усі в нього такі до науки упадливі були, як Шпонька, то він ніколи б не носив з собою до школи кленової лінійки, якою — сам признавався — аж намориться часом, по руках ледарів та пустунів б'ючи. Зшиток у нього все чистенький, зусюди облінований, ніде ані цяточки. Сидів він завсіди тихо, руки склавши і знявши очі на учителя, і ніколи не бувало, щоб ото вішав товаришеві навперед себе папірців на спину, чи щось вирізував на лаві, чи грався, поки прийде учитель, в тісної баби. Коли кому треба було ножика, перо поправити, він одразу й удавався до Івана Федоровича, знаючи, що в того завсіди й ножик є, і Іван Федорович, тоді ще просто собі Ванюша, виймав його з малого шкуратяного чехольчика, що висів у петельці його сіренького сурдута, і просив тільки не шкребти пера самим лезом, завіряючи, що для того є тупий край. Така звичайність незабаром здобула йому увагу навіть самого учителя латинської мови, що одного його кахикання в сінях, перше ніж з'являлися в дверях його шинеля фризова та мережана віспою твар, наганяло страху на всю школу. Цей страшний учитель, що на катедрі в нього завжди лежали два пучки різок, а половина

учнів все було стояли навколішках, зробив Івана Федоровича авдитором, дарма що в класі був не один з багато кращою кебетою. Тут-таки не можна обминути одного припадку, що поклався на все його життя. Один із довірених йому учеників, щоб прихилити свого авдитора записати йому в спискові scit, дарма що він свого уроку і в зуб не знав, приніс до класу загорнутий у папір млинець з маслом. Іван Федорович пильнував справедливості, та на ту саму пору був голодний і не зміг опертися спокусі; узяв млинця, поставив перед собою книжку та й давай їсти, і так був убрався в ту роботу, що й не помітив, як враз настала мертва по всьому класі тиша. Тоді тільки з страхом отямився він, як страшна рука, простягнувшися із фризової шинелі, вхопила його за вухо й витягла посеред класу. «Подавай сюди млинця! Подавай, кажу тобі, ледащо!» — промовив грізний учитель, схопив пальцями масляного млинця і викинув його крізь вікно, суворо заказавши школярам у дворі підіймати його. Потому він тут-таки дуже боляче вибив Івана Федоровича по руках; і справді: руки винні, що брали, а не яке інше тіло... Та хоч як там було, а тільки з тієї пори несміливість, і без того з ним нерозлучна, ще дужче опала його. Може, ця пригода і призвела до того, що він ніколи не мав охоти вступити на штатську службу, побачивши на ділі, що не все щастить приховувати кінці.

Було вже йому мало не п'ятнадцять літ, коли він перейшов до другого класу, де замість скороченого катехізису та чотирьох правил арифметики узявся він за повний, та за книжку про повинності людини, та за дроби. Та побачивши, що далі в ліс, то більше дрів, і діставши звістку, що батенько сказали довго жити, перебув іще два роки і, за згодою пані-матки, вступив потім до П *** пішого полку.

П *** піший полк був зовсім не з тих, що інші полки, дарма що стояв він здебільшого по селах, а був проте на такій нозі, що інший і кавалерійський проти нього не потягне. Більша частина офіцерів пила виморозки і вміла тягати євреїв за пейси незгірш од гусарів; кілька душ навіть танцювали мазурки, і полковник П *** полку ніколи не забував згадати про те, розмовляючи з кимсь у товаристві. «У мене, пане,— говорив він звичайно, за кожним разом плескаючи себе по череву,— багато хто танцює мазурку, пане; вельми багато, пане, ще й як багато, пане!» Щоб іще показати освіченість П *** пішого полку, ми додамо, що двоє офіцерів були завзяті картярі в банк і програвали було часом мундир, кашкета, шинелю, китиці та ремінь од шаблі, навіть дещо

спіднє з одежі, а це не раз у раз і серед кавалеристів трапляється.

Товаришування з такими людьми, проте, нітрохи не обсмілило Івана Федоровича. І як він не пив виморозків, воліючи чарку горілки перед обідом та вечерею, не танцював мазурки і не грав у банк, то, натурально, мусив раз у раз зоставатися сам. Таким способом, як інші роз'їжджали обивательськими по дрібніших панах, він, засівши у себе дома, управлявся в роботі, що до смаку тільки сумирній та добрій вдачі: то чистив гудзики, то читав оракула, то ставляв пастки на мишей по всіх кутках у хаті, а то й просто, скинувши мундира, лежав на ліжку.

Зате не було нікого справнішого од Івана Федоровича на весь полк. І зводом своїм він так командував, що ротний раз у раз ставляв його за зразок. Зате ж невдовзі, через одинадцять років після прапорщицького рангу, було підвищено його у підпоручники.

У той час він дістав звістку, що паніматка померли, а тітка, рідна сестра паніматчина, яку він знав тільки з того, що вона привозила йому за дитячих літ і посилала навіть до Гадячого сушені груші та власними руками роблені дуже добрі пряники (з матінкою вона була у сварці, і тому Іван Федорович опісля її й не бачив),— так от ця тітка, свого доброго серця ради, взялася заправляти його невеличким маєтком, про що його в свій час листом сповістила.

Іван Федорович, бувши зовсім певний щодо тітчиного доброго розуму, почав, як і давніше, одбувати свою службу. Інший, на його місці, дставши такий ранг, забрав би собі в голову; але пиха була зовсім не його вдача. І зробившися підпоручником, він був той таки самий Іван Федорович, яким був колись і в прапорщицьму ранзі. Перебувши чотири роки після цієї знаменної для нього події, він збирався виступити разом з полком із Могилівської губернії до Великоросії, як от дістав такого листа:

«Любезний племіннику, Іване Федоровичу!

Посилаю тобі білизну: п'ять пар нитяних шкарпеток та чотири сорочки тонкого полотна; та ще хочу поговорити з тобою об ділі; як ти вже маєш неабиякого чина, та й сам, мабуть, про те знаєш, і прийшов у такі літа, що час тобі і за хазяйство взятися, то на військовій службі тобі нема чого служити далі. Я вже стара і не можу всього доглянути у твоєму хазяйстві; та й, справді, багато чого маю до того ж повістити тобі наодинці. Приїжджай же, Ванюшо! До-

жидаюся превеликої втіхи з тобою побачитись і з щиросердною любов'ю зостаюсь твоя тітка

Василиса Цупчевська

А яка у нас на городі ріпа виросла, більше того що на картоплю схожа, як на ріпу».

Через тиждень після цього листа Іван Федорович одписав таке на одповідь:

«Ласкава добродійко, тітонько, Василисо Кашпарівна!

Премного дякую вам, що прислали білизну. А надто шкарпетки в мене дуже старі, що навіть денщик штопав їх чотири рази і дуже вони од того позбігалися. А що думаєте ви про мою службу, то у всьому істинна правда ваша, і от уже третій день, як я подав на вислугу. І тільки мене одзволять, зразу ж найму підводчика. Давнього вашого припорученя, що писали ви про пшеницю на насіння, про сибірську арнаутку — не міг зробити: у всій Могилівській губернії нема такої. Свиней же тут одгодовують найбільше брагою, домішуючи трошки перешумованого пива.

З найправдивішою шаною, ласкава добродійко тітонько, вашим пробуваю племінником

Іваном Шпонькою».

Наостанку Іван Федорович здобув абшид і ранг поручника, найняв за сорок карбованців єврея від Могилева до Гадячого і сів у бричку саме під ту пору, як дерева одяглися молодим, ще нерясним листям, вся земля зазеленіла новою травичкою і по всьому полі пахло весною.

II

ДОРОГА

В дорозі не сталося нічого надто прикметного. Їхали трохи більш як два тижні. Воно, може, й швидше приїхав би Іван Федорович, так коли ж побожний єврей шабашував по суботах і, нап'явши своє запинало, увесь день молився. А проте, з Івана Федоровича, як я мав нагоду принотувати вище, була така людина, що не підпускала до себе нудьги. Він на той час розпаковував чамайдана, виймав білизну, переглядав її гарненько, чи до ладу її випрано, чи до ладу складено, здіймав обережненько пушок з нового мундира, пошитого вже без погончиків, і знов усе те складав

найчепурнішим способом. До книжок він здебільшого охоти не мав; а коли й заглядав часом до оракула, так то через те, що любив знаходити там усе звісне, кілька раз читане. Так городянин кожного дня простує до клубу, не для того, щоб якоїсь там новини почути, але щоб зустріти тих приятелів, з якими хтозна відколи звик гомоніти в клубі. Так чиновник з правдивою втіхою вичитує адрес-календар по кілька раз на день, не задля якого там дипломатичного клопоту, але його аж надто бавить друкований розпис іменам. «А! Іван Гаврилович такий-то! — проказує він стиха сам до себе.— А оце й я!.. Гм!..» А другим разом знов читає з тими самими вигуками.

По двох тижнях подорожі Іван Федорович доїхав до хутірця, верстов за сто від Гадячого. Було те у п'ятницю. Сонце давно вже зайшло, коли він заїхав з бричкою і з євреєм на постоялий двір.

Цей постоялий двір був, як усі постоялі двори по маленьких хуторах та селах. Подорожнього в них, як заведено, трактують з усієї сили вівсом та сіном, так, начебто він мав бути поштовий кінь. Та коли б йому схотілося поснідати, як звичайно снідають добрі люди, то зберіг би свій апетит цілісіньким до другого разу. Іван Федорович, знаючи все те, заздалегідь припас дві в'язки бубликів та ковбаси і, загадавши дати чарку горілки, якої в жодному постоялому дворі не бракує, узявся за свою вечерю, засівши на лаві до дубового столу, твердо вкопаного в долівку.

Тим часом почувся гуркіт брички. Ворота заскрипіли, але бричка довго не в'їздила у двір. Гучний голос лаявся з бабою, що держала корчомку.

— Я заїду,— почув Іван Федорович,— та коли хоч одна блощиця укусить мене в твоїй хаті, то приб'ю, їй-же богу, приб'ю, стара відьмо! І за сіно нічого не дам!

Хвилину пізніше двері одчинилися і ввійшов, чи краще сказавши, вліз товстенький чоловік у зеленому сурдуті. Голова його твердо вгрузла у короткій шиї, що видавалася іще товща під двоїстим підборіддям. Та й на вигляд, здавалося, був він із тих людей, що ніколи не сушили собі голови дурницями і що все життя їхнє котилося, як підмазане.

— Доброго здоров'я, мостивий пане! — промовив він, побачивши Івана Федоровича.

Іван Федорович мовчки вклонився.

— А дозвольте спитати, з ким маю честь? — провадив товстий подорожній. При такому допиті Іван Федорович

мимоволі підвівся з місця і став навитяжку, що робив зви чайно, коли його розпитував про що полковник.

— Вислужений поручник Іван Федорів Шпонька,— од повів він.

— А чи можна знати, в які місця прямуєте?

— У власний хутір, пане, у Витребеньки.

— Витребеньки! — мало не скрикнув пильний допиту вач.— Дозвольте, добродію мій, дозвольте,— говорив він, підступаючи до нього і розмахуючи руками, так, наче хтось його не підпускав, або він продирався крізь людський тиск, і, підступивши, обійняв кругом Івана Федоровича і розцілувався спочатку у праву, тоді у ліву, та й знову у праву щоку. Івану Федоровичу дуже сподобалось оте чоломкання, бо ж його губам здалися товсті щоки проїжджого за пухкі подушки.— Дозвольте, добродію, познайомитись,— говорив далі товстюк,— я дідич таки Гадяцького повіту і сусіда ваш. Живу я од хутора вашого, од Витребеньок, не далі як за п'ять верстов, у селі Хортищі; а звати мене Григорій Григорович Сторченко. Аякже, аякже, добродію мій,— і знать вас не схочу, як не приїдете в гості до Хортища. Тепер я поспішаю в своїй потребі... А що це? — промовив він ласкавим голосом своєму козачкові, хлопцеві в латаному на ліктях козакині, що, увійшовши до хати, заставляв з непевністю на виду стіл вузликами та ящиками.— Що це? що? — і голос Григорія Григоровича ставав помалу грізніший та грізніший.— Хіба я це сюди казав тобі ставити, моє серце? Хіба я це сюди казав тобі ставити, гадюко! Чи не казав я тобі наперед розігріти курку, пройдисвіте! Геть! — скрикнув він, тупнувши ногою.— Стривай, мармизо! Де погребець з пляшками? Іване Федоровичу! — говорив він, наливаючи чарочку настоянки.— Прошу покорно — лікарственої!

— Їй-богу, пане, не можу... мені вже довелося... — промовив Іван Федорович, мнучись.

— І слухати не хочу, добродію мій! — присилив голоса поміщик,— і слухати не хочу! З місця не рушу, поки не ви п'єте!..

Іван Федорович, побачивши, що відмовитися не можна, не без приємності випив.

— Це курятина, добродію мій! — провадив товстий Григорій Григорович, розрізаючи її ножем у дерев'яному ящику.— Було б вам відомо, що куховарка моя Явдоха ча сом любить клюкнути і через те раз у раз пересушує. Гей, хлопче! — тут звернувся він до хлопчика в козакині, що приніс перину і подушки,— постели мені долі серед хати.

Та гляди, сіна клади вище під подушку. Та висмикни в баби пасмо прядива з мички заткнути на ніч вуха. Було б вам відомо, добродію мій, що в мене заведено затикати на ніч вуха з того проклятого припадку, коли в одній руській корчмі заліз мені в ліве ухо тарган. Прокляті кацапи, як я дові дався потім, їдять навіть борщ з тарганами. Не можна й розказати, що зо мною сталося: так свербить в усі, так свербить... ну, просто хоч на стіну лізь! Помогла мені уже в наших краях проста собі баба, та й чим би ви думали? От собі відшіптуванням. Що ви скажете, мій добродію, про лікарів? Я думаю, вони таки морочать і дурять нас. Інша баба двадцять раз лучче тямить, як усі ті лікарі!

— Істинно, добродію, це ви нестеменную правду повідаєте. Інша таки-то справді буває... — Тут він спинився, немовби не добираючи далі годящого слова. Не завадить тут і мені сказати, що він звичайно не був щедрий на слова. Може, все це було з несміливості, а може, й хотілося якнайкраще висловитися.

— Та гарненько, кажу, гарненько перетруси сіно! — примовляв Григорій Григорович своєму козачкові.— Тут сіно таке погане, що й не доглянеш, як трапиться сучок. Дозвольте, добродію, віддати вам на добраніч. Завтра уже не побачимось: я вдосвіта виїжджаю. Єврей ваш шабашуватиме, бо завтра субота, отож вам нема чого вставати рано. Та не забувайте моєї просьби: і знать вас не знаю, як не приїдете до Хортища!

Тут камердинер Григорія Григоровича стягнув з нього сурдут та чоботи і натяг замість того халат,— а Григорій Григорович повалився на постіль, і, здавалось, одна величезна перина лягла на другу.

— Гей, хлопче, куди ж це ти, гадюко! Іди сюди, поправ ковдру! Гей, хлопче, підмости під голову сіна. А що, коней уже напоєно? Ще сіна! Сюди, під цей бік! Та поправ, гадюко, гаразд, кажу тобі, ковдру! Отак, іще! Ох!..

Тут Григорій Григорович зітхнув ще разів зо два і пустив страшний носовий висвист по всій хаті, похропуючи часами так, що баба, на лежанці дрімавши, прокидалася, враз витріщала очі на всі боки і, нічого не побачивши, заспокоювалася і засинала знов.

Назавтра, коли Іван Федорович прокинувся, товстого поміщика вже не було. Це була єдина прикметна пригода, що сталася з ним дорогою. На третій день після цього він під'їздив до свого хуторця.

Тут почув він, що серце в нього сильно забилося, коли

визирнув, махаючи крилами, вітряк, і коли в міру того, як єврей поганяв своїх коней під гору, в долині показувався рядок верб. Живо і ясно виблискував поміж ними став і дихав холодком. Тут він купався колись. В цьому самому ставку він з хлоп'ятами брів колись по шию в воді — по раки. Бричка виїхала на греблю, і Іван Федорович побачив той самий старосвітський домочок, укритий очеретом; ті самі яблуні й черешні, по яких він лазив колись крадькома. Тільки що заїхав він у двір, як зусюди позбігалися собаки всілякої масті: руді, сірі, рябі. Деякі з них, гавкаючи, кидалися коням під ноги; інші бігли ззаду, почувши, що вісь вимащено салом. Один, стоячи коло пекарні і накривши кістку лапою, заходився на ввесь голос; другий гавкав здалеку і бігав назад і вперед, помахуючи хвостом і немов примовляючи: «Ось погляньте, люди хрещені, який я молодий та хороший!..» Хлоп'ята в замурзаних сорочках бігли дивитись. Свиня, що походжала по двору з шістнадцятьма поросятами, підняла вгору допитливо своє рило і хрюкнула дужче проти звичайного. У дворі лежало на землі багато ряден з пшеницею, просом та ячменем і сушилися на сонці. На стрісі сушилося теж чимало всілякого зілля: петрових батогів, нечуй-вітру та іншого.

Іван Федорович так захопився, все те розглядаючи, що стямився тільки тоді, як рябий собака вкусив єврея, що злазив з брички, за литку. Збіглася двірня, а то були куховарка, одна баба та дві дівки у шерстяних спідницях — і після перших вигуків: «Та це ж панич наші!» — оповістили, що тітонька садили на городі пшеничку разом з дівкою Палажкою та машталіром Омельком, який часто правив за городника й сторожа. Але тітонька, що здалека примітила вкриту рогожею бричку, була вже тут. І Іван Федорович дивом здивувався, коли вона сливе що підняла його на руках, немов був непевен, чи це та сама тітка, що була писала йому про свою неміч та хвороби.

III

ТІТОНЬКА

Тітонька Василиса Кашпарівна мала на той час літ біля п'ятдесяти. Замужем вона не була ніколи і говорила звичайно, що дівоча стать для неї найдорожча в світі. Проте,

як пригадаю, ніхто до неї й не сватався. Бувало все те від того, що всі чисто чоловіки робилися коло неї якісь несміливі і ніколи не наважувалися освідчитися їй. «Дуже великого характеру Василиса Кашпарівна!» — говорили женихи і говорили правду, бо ж Василиса Кашпарівна хоч кого зробить од трави тихішим. П'яничку мірошника, що був уже зовсім нікчемний, вона твердою рукою власною доти день у день за чуба смикала, аж поки, без жодних особливих заходів, таки зробила з нього золото — не чоловіка. Зросту була вона велетенського; огрядність і силу мала не меншої міри. Здавалося, природа допустилася непрощенної помилки, призначивши їй носити темно-брунатний по буднях капот з дрібненькими зборочками та червону кашемирову шаль на великдень і на свої іменини, тоді як їй чи не найбільше були б до покраси драгунські вуса та високі ботфорти. Зате все, коло чого ходила, пасувало до її вигляду: вона їздила сама човном, погрібаючись веслом незгірше від якого рибалки; била дичину; стояла невідступно в косарів над душею; знала достеменно, скільки в неї динь та кавунів на баштані, брала мостового по п'ять копійок з воза, що переїздив через її греблю; лізла на дерево і трусила груші; била ледачих васалів своєю страшною рукою і підносила достойним чарку горілки з тієї ж руки-владики. Мало не все вкупі — вона лаялась, красила прядиво, бігала на пекарню, робила квас, варила медове варення, клопоталася цілий день і всюди встигала. А через те й сталося, що маленький маєток Івана Федоровича,— всього вісімнадцять душ у останню ревізію,— процвітав у всій силі цього слова. До того ж вона аж надто любила свого племінника і пильно збивала для нього копійчину.

Тільки приїхав Іван Федорович додому, як життя його змінилося зовсім і пішло геть іншою цариною. Здавалося, природа на те й створила його, щоб саме заправляти вісімнадцятидушним господарством. Сама тітка помітила, що з нього буде добрий господар, хоч не у всі, проте, справи господарські дозволяла йому встрявати.

— Воно ще молода дитина! — звичайно промовляла вона, дарма, що Івану Федоровичу було мало не сорок літ,— а де ж йому все знати! — А проте він неодступно бував при женцях та при косарях, і це давало невимовну втіху його сумирній душі. Дружній вимах десятка і більше того блискучих кіс; шелест полеглої рівним покосом трави; а там подекуди заливні співи жничок, то веселі, як гостям назустріч, то сумно-жалібні, як розлука; тихий, чистий вечір, ой, який

же вечір! яке вільне та свіже повітря! і яке все живе тоді: степ червоніє, синіє і горить квітами; перепели, дрофи, чайки, коники, тисячі мушок — і від них свист, сюрчання, гудіння, перетріскування, крик, а то й ураз суголосний хор, і все те не замовкає ні на одну хвилину. А сонце западає й ховається. Ой! як же посвіжіло, як гарно стало! По полю то там, то там розкладають огнища, наставляють казани; навкруги казанів сідають довговусі косарі. Пара від галушок стелеться. Сутінки сірішають... І не сказати, що тоді робилося з Іваном Федоровичем. Він забував навіть, приставши до косарів, покуштувати їхніх галушок, до яких мав охоту, і стояв як стій на однім місці, стежачи очима за чайкою, що пропадала в небі, або перераховуючи копи нажатого хліба, що вкривали поле.

Незабаром про Івана Федоровича скрізь пішла чутка, як про великого хазяїна. Тітонька і не навтішається з свого племінника, і ніколи не мине нагоди похвалитися їм. Одного дня — було це вже по жнивах, а саме під кінець місяця липня — Василиса Кашпарівна, взявши Івана Федоровича з таємничим виглядом за руку, оповістила, що вона тепер хоче поговорити з ним об ділі, яке вже здавна її клопоче.

— Тобі, любий Іване Федоровичу,— так почала вона,— відомо, що в твоєму хуторі вісімнадцять душ, правда це у ревізії, а так набереться більше,— може, буде і двадцять чотири. Та не про те мова. Ти знаєш той лісок, що за нашою левадою, і, мабуть, знаєш за тим-таки ліском широченький луг — в ньому мало-мало не двадцять десятин, а сіна стільки, що можна кожного року продавати більше, ніж на сто карбованців, а надто як поставлять у Гадячі, кажуть люди, кінного полка.

— Аякже, тітонько, знаю: сіно там дуже добре.

— Та це я й сама знаю, що дуже добре; а чи знаєш ти, що вся земля тая, як по правді,— твоя. Чого ж ти так очі витріщив? От і слухай, Іване Федоровичу. Ти пам'ятаєш Степана Кузьмовича? Та й що питати, еге ж, пам'ятаєш! Ти тоді таке мале було, що не могло б його і на ім'я вимовити. Де ж пак! Пригадую, ще як приїхала я на саме пущення перед пилипівкою і взяла була тебе на ручки, то ти мало мені сукні не спаскудив. Тільки-тільки встигла тебе передати мамці Матроні; от який ти тоді був поганий. Та не про те мова. Вся земля, що за нашим хутором, і саме село Хортище було Степана Кузьмовича. Він, щоб ти знав, ще тебе на світі не було, як почав був наїздити до твоєї матінки; та й те сказати,

в такий час саме, як твого батечка не бувало вдома. Та я проте не на докір їй говорю, упокой господи її душу! — хоч покійниця раз у раз мене кривдила. Та не про те мова. Як уже там було, а тільки Степан Кузьмович відписав тобі на даровизну ту саму землю, про яку оце тобі казано. Але покійниця, твоя матінка, не при людях згадуючи, кумедної якоїсь була вдачі. Сам чорт, прости мене господи за таке погане слово, з нею розуму не дістав би. Де вона діла той дарчий лист,— бог один знає. Я думаю, просто, що він у руки попався цьому старому паничеві Григорію Григоровичу Сторченкові. Отож цьому пузатому пройдисвітові перейшов увесь його маєток. Я ладна на що хоч закластися, коли він не потаїв листа.

— Дозвольте доложити, тітонько: чи не той це Сторченко, що я на станції спізнався? — Тут Іван Федорович розказав про своє спіткання.

— Хто його знає,— одказала, трохи подумавши, тітонька,— може, він і не пройдисвіт. Правда, він усього півроку, як переїхав сюди до нас жити; за такий час чоловіка не взнаєш. Стара його мати, чула я, сама дуже розумна жінка і, кажуть, он як тямить огірки солити. Та й килими власні її дівчата дуже гарно уміють ткати. Та як ти кажеш, що він тебе гаразд привітав, то їдь до нього. Може, старий грішник послухається своєї совісті і віддасть, що не його добро. Можеш, чого доброго, поїхати і бричкою, тільки проклята дітвора усі гвіздки повитягала ззаду, треба сказати Омелькові, щоб поприбивав скрізь як слід реміння.

— Та нащо, тітонько? Я візьму візок, що ви їздите дичину стріляти.

На цім розмова скінчилася.

IV

ОБІД

В обідню пору Іван Федорович виїхав до села Хортища і трохи потерпав, як почав був ізближатись до панського будинку. Будинок цей був довгенький, та не під очеретом, як у багатьох околишніх поміщиків, а під драницею. Дві комори у дворі теж під драницею, ворота дубові. Іван Федорович скидався на того ферта, що, приїхавши на бал, де

не погляне, то всі вбрані краще од нього. З пошани він покинув свій візок біля комори і підійшов до рундука пішки.

— А, Іван Федорович! — гукнув товстий Григорій Григорович, походжавши по двору в сурдуті, але без краватки, жилета та підтяжок. Та й цей убір, здавалося, обтяжував його огрядну постать, бо піт так і котився з нього струмками. — Що ж це ви казали, що зразу й приїдете, тільки з тіткою побачитесь, та так і не приїхали! — По цих словах губи Івана Федоровича потрапили на ті самі знайомі подушки.

— Найбільше... клопоти хазяйські. Та я приїхав до вас на годинку, маю діло...

— На годинку? От цього вже не буде! Гей, хлопче! — гукнув товстий господар, і той самий хлопець в козакині вибіг із пекарні.— Скажи Касянові, щоб зараз же припер ворота, чуєш, щоб припер як слід. А коней от цього пана хай розпряже зараз мені. Прошу до хати! Тут така спека, що в мене вся сорочка мокра.

Іван Федорович, увійшовши до хати, наважився не дармувати часу і, невважаючи на свою несміливість, чимдуж наступати.

— Тітонька мала честь... переказували мені, що дарчий лист покійного Степана Кузьмовича...

І не сказати, як скривилося на ці слова широке обличчя Григорія Григоровича.— Їй-богу, нічого не чую!— відповів він.— Було б вам відомо, що в мене у лівому усі сидів тарган. У руських хатах прокляті кацапи скрізь порозводили тарганів. Ніяким пером не списати, що то за мука була,— свербить та й свербить! Помогла мені вже одна стара баба, і от дуже просто...

— Я хотів сказати... — наважився перебити Іван Федорович, бачачи, що Григорій Григорович навмисне зводить мову на інше,— що в духовній небіжчика Степана Кузьмовича згадується, теє, про дарчий лист... тим листом приписано мені...

— Я знаю, тітонька це вам уже наговорила... Брехня, аж їй-же богу, брехня! Ніякого дарчого листа не писав покійний. Хоч воно і згадується в духовній про якийсь лист, але де ж він? Ніхто його не подавав. Я вам говорю це, бо таки щиро вам добра зичу. Їй-богу, все те брехня!

Іван Федорович замовк, міркуючи собі, що, може, й справді тітоньці так тільки здалося.

— А от і паніматонька йдуть із сестрами! — сказав Григорій Григорович.— Значить, пора обідати... ходім! —

З цими словами він потягнув Івана Федоровича за руку до кімнати, де стояли на столі горілка та закуска.

На той саме час увійшла бабуся низенька,— ну, просто тобі кофейник у чепчику,— з двома паннами, білявою й чорнявою. Іван Федорович, як чемний кавалір, підійшов до ручки спочатку бабусиної, а потім і обох панночок.

— Це, матінко, наш сусіда Іван Федорович Шпонька! — сказав Григорій Григорович.

Бабуся пильно дивилася на Івана Федоровича, або, може, то тільки здавалося, що дивилась. А проте то була довершена добрість. Бачилось, вона так і хотіла запитатися в Івана Федоровича: «А скільки ви на зиму огірків насолюєте?»

— Ви горілку пили? — спитала бабуся.

— Ви, матінко, либонь, не виспались! — сказав Григорій Григорович.— Та хто ж питає гостя, пив він чи ні? Ви тільки частуйте, а чи пили ми, чи ні, то вже наше діло. Іване Федоровичу! Прошу золототисячникової чи Трохимовського сивушки — яка вам краще до вподоби? Іване Йвановичу, а ти чого став? — проказав Григорій Григорович, навернувшись назад, і Іван Федорович побачив перед горілкою Івана Івановича в довгополому сурдуті, з величезним стоячим комірцем, що закривав йому всю потилицю, так що голова його сиділа в комірі, як у бричці.

Іван Іванович підійшов до горілки, потер руки, оглянув гаразд чарку, налив, підняв проти світла, хильнув за раз усю горілку із чарки в рота, але не ковтаючи, пополоскав нею як слід у роті і вже тоді ковтнув. І, закусивши хлібом з солоними опеньками, звернувся до Івана Федоровича.

— Чи не з Іваном Федоровичем, паном Шпонькою, маю честь?

— Так і єсть, пане! — відповів Іван Федорович.

— Дуже, дуже змінилися, добродію, з тих часів, як я вас знаю. Аякже,— провадив Іван Іванович,— я ж вас ще отакеньким пам'ятаю! — При тому він показав долонею на аршин від долівки.— Покійні батенько ваш, царство небесне, на диво був чоловік. Кавуни та дині у нього все такі бували, що тепер ніде й не побачите. От хоч би й тут,— казав він далі, одводячи його набік,— подадуть вам за столом дині,— що це за дині? І не дивився б! Чи вірите, мостивий добродію, у нього кавуни були,— проказав він, немов з таїною звіряючись та розвівши руками, так, наче мав обійняти якесь товсте дерево,— їй-богу, он які!

— Ходімте до столу! — сказав Григорій Григорович, взявши Івана Федоровича за руку.

Григорій Григорович сів на звичайному своєму місці кінець столу, завісившися величезною серветкою і так-о скидаючись на тих героїв, що ото цирульники на своїх вивісках малюють. Іван Федорович, червоніючи, сів на вказане йому місце проти двох панночок, а Іван Іванович спромігся примоститися біля нього, радіючи душею, що матиме кому оповідати свою мудрість.

— Було б вам куприка не брати, Іване Федоровичу. Це ж індичка! — промовила стара до Івана Федоровича, якому на той час підніс блюдо сільський камердин у сірому фраку з чорною латкою.— Візьміть спинки!

— Матінко! таж вас ніхто не просить встрявати! — промовив Григорій Григорович.— Було б вам відомо, гість сам знає, що йому взяти. Іване Федоровичу, візьміть крильце, оте друге, з пупком. Та чого ж ви так мало взяли? Беріть ніжку! А ти чого рота роззявив там з блюдом? Проси! Ставай, ледащо, навколішки, проказуй мені зараз: «Іване Федоровичу, візьміть ніжку!»

— Іване Федоровичу, візьміть ніжку! — проревів, стаючи навколішки, камердин з блюдом.

— Гм, що це за індички! — промовив стиха Іван Іванович, вдаючи нехтування та обертаючись до свого сусіда.— Хіба такі мають бути індички? От якби ви в мене індичок побачили! От, повірте, що в однієї жиру більше, ніж у десятка таких, як оце. Чи повірите, мій добродію, навіть дивитися гидко, як ходять по двору,— такі вигодувані!..

— Іване Івановичу, та ти брешеш! — сказав Григорій Григорович, дослухавшися до його речей.

— Я вам скажу! — знову провадив своєї Іван Іванович до сусіда, удаючи, наче не чув Григорія Григоровича слова.— Торік, коли я посилав їх до Гадячого, давали по п'ятдесят копійок за штуку. Та й то не хотів брати.

— Іване Івановичу, я ж тобі кажу, що брешеш ти! проказав Григорій Григорович, задля більшої виразності, склад за складом і голосніше, як перше.

Але Іван Іванович, удаючи начебто річ зовсім не до нього, провадив таки те саме, тільки багато вже тихше:

— Далебі, мій добродію, не хотів брати. В Гадячому ні в одного тобі поміщика...

— Іване Івановичу! Таки дурень ти та й більш нічого,— голосно промовив Григорій Григорович.— Та Іван

же Федорович знає все те краще, як ти, і тобі не повірить.

Тут Іван Іванович тяжко образився, замовк та й заходився біля індички, дарма що була вона не така годована, як ті, що ото гидко на них і дивитись.

Брязкання ножів, ложок та тарілок на якийсь час заступило розмову: та найдужче чути було Григорія Григоровича висмоктування мозку з баранячої кістки.

— Чи ви читали,— трохи перемовчавши, спитав Іван Іванович, висовуючи голову з своєї брички до Івана Федоровича,— книжку «Путешествие Коробейникова ко святым местам»? От де справжня втіха для душі й серця! Тепер таких книжок не друкують. Жаль мені превеликий, що не глянув якого року.

Іван Федорович, зачувши, що мова про книжку, почав дбайливо набирати собі соусу.

— По правді, дивне диво, добродію, як подумаєш, що простий собі міщанин та пройшов усіма тими місцями. Більше як три тисячі верстов, добродію мій, більше, як три тисячі верстов! Істинно, сам господь його сподобив побувати в Палестині та в Єрусалимі!

— Так ви говорите, що він,— сказав Іван Федорович, котрий чимало чув про Єрусалим іще від свого денщика,— був у Єрусалимі?

— Про що ви там таке говорите, Іване Федоровичу? — запитався з кінець столу Григорій Григорович.

— Я, теє то, мав нагоду зауважити, що які то є далекі на світі землі! — сказав Іван Федорович, сердечно вдоволений, що вимовив таку довгу й тяжку фразу.

— Не вірте йому, Іване Федоровичу! — сказав Григорій Григорович, не дочувши гаразд.— Все чисто бреше!

Тим часом обід скінчився. Григорій Григорович пішов до своєї кімнати, як звичайно, похропти трохи. А гості пішли слідом за старенькою господинею та паннами до вітальні, де той самий стіл, на якому вони покинули, йдучи обідати, горілку, наче дивною зміною якоюсь, вкрився блюдечками з усяковим варенням та блюдами з вишнями, динями та кавунами.

Що Григорія Григоровича нема в хаті, було знати по всьому. Господиня стала говіркіша і сама без жодної просьби розкривала усякі секрети, і як пастилу робити та як сушити груші. Навіть панни заговорили; проте білява, що, здавалося, років на шість молодша від сестри і що мала на око літ двадцять п'ять, була мовчазніша.

Та найбільше говорив і діяв Іван Іванович. Певний, що тепер його ніхто не переб'є та й не засоромить, він говорив і про огірки, і про картоплю, як її садити, і про те, які були колись розумні люди — куди проти теперішніх,— і про те, як усе в світі дедалі то розумнішає і доходить наймудріших вигадок. Коротко, був він із тих людей, що з найбільшою втіхою воліють віддаватися найсолодшим для душі розмовам, і говоритимуть про все, про що тільки можна говорити. Коли розмова провадилася про справи важливі і побожні, то Іван Іванович зітхав після кожного слова, покивуючи помалу головою; коли про господарські, то висовував голову з своєї брички і робив такі міни, що, глянувши на нього, здається, можна було б прочитати, як саме робити грушевий квас, які завбільшки ті дині, що він говорив, і які ситі ті гуси, що бігають у нього по двору. Кінець кінцем, уже ввечері на превелику силу пощастило Івану Федоровичу розпрощатись. І хоч який був податний, хоч як його силували ночувати, а він устоявся-таки, щоб їхати, і поїхав.

V

НОВІ НАМИСЛИ ТІТЧИНІ

— Ну, що? Виманив у старого лиходія листа? — так питаючись, зустріла Івана Федоровича тітонька, що нетерпляче дожидала його уже кілька годин на ганку і не втерпіла, кінець кінцем, щоб не вибігти за ворота.

— Ні, тітонько! — сказав Іван Федорович, злізаючи з візка.— У Григорія Григоровича ніякого листа немає.

— І ти йому повірив? Бреше, проклятий! Коли-небудь попаду, то єй-єй власними руками випорю. Е, я таки спущу йому сала! А треба б, одначе, наперед поговорити з нашим підсудком, чи не можна судом з нього стягти. Та не про те тепер мова. Ну що ж, чи добрий обід був?

— Вельми... таки так, тітонько.

— Ну, а що ж подавали вам, розкажи! Знаю, що стара добре тямить за кухнею доглянути.

— Сирники були із сметаною, тітонько. Соус з голубами, начиненими...

— А індичка була з сливами? — питалася тітонька, бо й сама була з перших готувати цю страву.

— Була й індичка... Вельми гарні панночки — Григорія Григоровича сестри, особливо білява.

— А! — сказала тітонька і пильно подивилася на Івана Федоровича, що почервонів і очі в землю потупив. Нова думка мигнула їй у голові.— Ну що ж? — спиталася вона з цікавістю і жваво.— Які в неї брови? — Не шкодить додати, що тітонька завжди покладала найпершу красу жіночу в бровах.

— Брови, тітонько, зовсім такі, як ви ото розказували, у вас були замолоду. І по всьому личку дрібненьке ластовиння.

— А! — сказала тітка, задоволена увагою Івана Федоровича, що, проте, і на думці не мав сказати тим якогось комплімента.— Яке ж було на ній убрання? Хоч, правда, тепер і не знати таких дебелих матерій, як от, приміром, у мене на цьому капоті. Та не про те мова. Ну та й як же, ти говорив з нею про що-небудь?

— Тобто, як?.. я, тітонько? Ви, може, думаєте вже...

— А що ж! Що тут дивного? Сам бог велів! Може, тобі з нею на роду написано жити укупочці.

— Я не стямлюся, тітонько, як то ви можете таке говорити. Це показує, що ви зовсім мене не знаєте!

— Гай-гай, уже й образився! — промовила тітонька. «Ще молода дитина! — подумала вона сама до себе,— нічого не знає, треба звести їх докупи, хай розпізнаються».

Тут тітонька пішла глянути до пекарні й покинула Івана Федоровича. Але з цього часу вона тільки й думала про те, щоб якнайскоріше побачити свого племінника жонатим і поняньчити маленьких унучків. В голові їй громадилися самі лишень весільні приготування, і було помітно, що вона в усіх справах метушилася більше, як було, хоч справи від того йшли не так на краще, як на гірше. Частенько, порающись коло якогось солодкого тіста,— вона ніколи не довіряла куховарці,— вона, загадавшися і уявивши, як біля неї стоїть маленький внучок і просить пиріжка, неуважно простягала до нього руку з найкращим шматком, а дворовий собака, спожиткувавши теє, хапав зубами ласий шматок і голосним своїм жваканням виводив її з задуми, за що раз у раз і бито його кочергою. Навіть забулася вона про свої кохані справи і вже годі їздити на полювання, а надто як замість куріпки та підстрелила ворону, чого ніколи з нею не бувало.

Аж от через чотири дні всі побачили викочену з повітки на двір бричку. Машталір Омелько, він же городник і сто-

рож, ще з раннього рана вистукував молотком і прибивав реміння, без перестану одганяючи собак, що лизали колеса. За свою повинність маю повідомити читальників, що це була та сама бричка, якою їздив іще Адам. І через те, коли хто видаватиме за адамівську якусь іншу, то це суща брехня, і та бричка запевне фальшива. Зовсім невідомо, як урятувалася вона од потопу. Треба думати, що в Ноєвім ковчегові була нарочито зроблена для неї повітка. Дуже шкода, що не можна до ладу списати для читальників її стать. Досить сказати, що Василиса Кашпарівна була задоволена з її архітектури і раз у раз виливала свій жаль, що повиводилися з моди старовинні екіпажі. Самий склад тої брички,— трохи набік, тобто так, що права сторона її була багато вища од лівої,— був дуже їй до вподоби, бо ж з одного боку може, так вона говорила, влізти людина мала на виріст, а з другого велика. А проте у бричці могло вміститися яких душ п'ять малих на виріст і тройко таких, як тітонька. Десь коло полудня Омелько, упоравшись з бричкою, вивів із стайні троє коней, мало чим молодших од брички, і почав припрягати їх мотузками до величного повозу. Іван Федорович і тітонька, один з лівої руки, друга з правої, влізли до брички, і вона рушила. Стрічні дорогою мужики, побачивши такий пишний екіпаж (тітка дуже нечасто виїжджала ним), з повагою спинялись, скидали шапки і низенько вклонялися. Годин через дві повіз став перед ганком,— гадаю, нема чого й говорити, що перед ганком Сторченкового дому. Григорія Григоровича не було вдома. Стара господиня з паннами вийшла зустріти гостей до їдальні. Тітонька підступила препишною ходою, з неабиякою зграбністю виставила одну ногу вперед і промовила голосно:

— Дуже я рада, моя пані добродійко, що маю честь персонально вам на пошану віддати. А з решпектом разом дозвольте подякувати за гостинність вашу проти мого племінника Івана Федоровича, що дуже її вихваляє. Добряча у вас гречка, добродійко. Я бачила її, як до села під'їздила. Дозвольте спитатися, чи багато кіп берете ви з десятини?

По цьому відбулося чоломкання до всіх. Коли ж посідали у вітальні, то старенька господиня почала:

— Про гречку нічого вам не скажу: то Григорія Григоровича справа. Я вже давно про те не дбаю; та й несила: уже стара. Колись, пам'ятаю, бувала у нас гречка по пояс; а тепер бозна-що. Хоч, проте, кажуть, що теперечки усе начебто краще.— Тут старенька зітхнула. І як кому спосте-

режливому, то почулося б у цьому зітханні зітхання старосвітського вісімнадцятого століття.

— Чула я, пані моя, що у вас власні ваші дівчата чудові уміють ткати килими,— сказала Василиса Кашпарівна і тим зачепила стареньку за струну найчутливішу. При тих словах вона немов ожила і речі в неї полилися про те, як треба красити прядиво і як сукати для того нитку. З килимів незабаром розмова з'їхала на солоні огірки та на сушені груші. Коротко сказати, не минуло й години, як обидві панії так розговорилися між собою, начебто вік були знайомі. Василиса Кашпарівна багато дечого почала уже говорити з нею таким тихим голосом, що Іван Федорович нічого не міг і розібрати.

— Може б, ласка ваша подивитися? — сказала, встаючи, стара господиня.

За нею підвелися панни і Василиса Кашпарівна, і всі рушили до дівочої. Тітонька, проте, дала Івану Федоровичу знак, щоб зостався, і щось потиху сказала старенькій.

— Машенько! — сказала старенька, вдаючися до білявої панночки,— зостанься з гостем та поговори з ним, щоб гостю не було нудно самому.

Білява панна зосталася і сіла на канапу. Іван Федорович сидів на своєму стільці, як на огні, червонів і спускав очі; та панна, здавалося, зовсім того не помічала і байдужісінько сиділа собі на канапі, пильно розглядаючись по стіні та по вікнах або ведучи очима услід за кицькою, що боязко пробігала попід стільцями.

Іван Федорович трохи підбадьорився і хотів був розпочати розмову, але, здавалося, всі слова свої він погубив дорогою. Ні одно не спадало на думку.

Мовчанка стояла щось із чверть години. Панночка сиділа, як і давніше.

Коли це Іван Федорович враз набрався духу.

— Улітку дуже багато мух, добродійко! — вимовив він напівтремтячим голосом.

— Аж надто багато,— на одвіт панна.— Братік нарочито зробили хлопавку із старого матінчиного черевика, та їх усе ще таки дуже багато.

Тут розмова знов урвалася. Іван Федорович ніякими способами уже не здобувався на мову.

Аж ось господиня з тітонькою та чорнявою панною повернулися. Поговоривши ще трохи, Василиса Кашпарівна попрощалася з старою і з паннами, хоч і як запрошували її зостатися на ніч. Стара і панна вийшли на ганок провод-

жати гостей і довго ще кланялися тітоньці і племінникові, що виглядали з брички.

— Ну, Іване Федоровичу, про що ж таке говорили ви удвох з панночкою? — запиталася дорогою тітонька.

— Вельми скромні і доброзвичайні панночка Марія Григорівна,— сказав Іван Федорович.

— Слухай, Іване Федоровичу! Я таки хочу поговорити з тобою серйозно. Тобі вже, богу дякувати, тридцять восьмий рік. Чин на тобі вже хороший, час і про дітей подумати. Тобі неодмінно треба мати жінку...

— Як, тітонько! — аж скрикнув з переляку Іван Федорович.— Як то жінку! Ні, тітонько, змилуйтесь... Ви зовсім мене в сором загоните... я ще ніколи не був жонатий. Та й не знаю, що маю з нею робити!

— Дізнаєшся, Іване Федоровичу, дізнаєшся,— промовила, посміхаючись, тітка і подумала сама до себе: «Куди там, ще зовсім молода дитина, нічого не знає!» — Так, Іване Федоровичу,— провадила вона далі вголос,— кращої жінки і не знайти тобі, як Марія Григорівна. Тобі ж до того вона дуже сподобалась. Ми вже про те багато дечого переговорили з старою: вона б дуже рада тебе мати зятем. Правда, не знати ще, що скаже цей лиходій Григорович. Та ми на нього не подивимось, і хай тільки помислить не віддати приданого,— ми його судом...— В цей час бричка під'їхала до двору, і ветхі шкапи пооживали, почувши близенько вже стайню.

— Слухай, Омельку! Коням дай спершу відпочити гаразд, не веди зараз, як розпряжеш, до водопою, воно ж коні гарячі! Ну, Іване Федоровичу,— казала далі, висідаючи, тітонька,— я раджу тобі добре таки над цим розмислити. Мені ще треба забігти на пекарню, я забула загадати Солосі, що на вечерю, а вона, мабуть, сама про те і не подумала.

Та Іван Федорович стояв, немов громом прибитий. Правда, Марія Григорівна таки дуже непогана собою панна, але женитися... Це здавалося йому таке чудне, таке дивне, що він і помислити об тім без страху не міг. Жити з жінкою... не втямку. Він не сам буде в своїй кімнаті, але їх має скрізь бути двоє. Піт висипав йому на обличчі в міру, як він заглиблювався в думки.

Раніш заведеного ліг він до ліжка, та, проти всякого свого намагання, ніяк не міг заснути. Вкінці пожаданий сон, цей всесвітній миротворця, прийшов до нього, але який сон! Таких недоладних нічниць він ніколи ще не бачив. То сни-

лося йому, начебто все круг нього гуде, крутиться. А він біжить, біжить, ніг під собою не чує... от уже знемагає... Враз хтось хапає його за вухо. «Ай! Хто це?» — «Це я, твоя жінка!» — гомоном відповідає йому якийсь голос. І він раптом прокидався. То уявлялося йому, наче він уже жонатий, що все в їхньому домочку таке дивне, таке чудне: в його кімнаті стоїть замість самотнього — подвійне ліжко. На стільці сидить жінка. Йому чудно; він не знає, як до неї приступити, про що говорити з нею; і помічає, що в неї якесь гусяче лице. Ненароком повертається вбік і бачить другу жінку, теж із гусячим лицем. Повертається в другий бік — стоїть третя жінка. Назад — ще одна жінка. Тут йому робиться тоскно. Кинувся він до саду, та в саду душно. Він скинув кашкета, бачить: у кашкеті сидить жінка. Піт виступив йому на обличчі. Поліз до кишені по хустку — і в кишені жінка. Вийняв з уха вату — і там сидить жінка... То раптом скакав він на одній нозі, а тітка, дивлячись на нього, говорила з поважним виглядом: «Атож, маєш тепер скакати, бо ти вже чоловік жонатий». Він до неї, так тітонька вже не тітонька, а дзвініця. І чує він, як хтось тягне його віжками на дзвініцю. «Хто це тягне мене?» — жалісно спитався Іван Федорович. «Це я, жінка твоя, тягну тебе, бо ж ти — дзвін».— «Ні, я Іван Федорович, я не дзвін»,— кричав він, «Ні, ти дзвін»,— говорив, проходячи повз нього, полковник П *** пішого полку... А то раптом снилося йому, наче жінка зовсім не людина, а якась вовняна матерія: буцімто він у Могилеві заходить до купця в крамницю. «Якої вам, кажете, матерії? — говорить крамар.— Ви візьміть жінки, це наймодніша матерія. Дуже добра! З неї тепер усі сурдути шиють». Крамар міряє і ріже жінку. Іван Федорович бере під пахву, іде до єврея, кравця. «Ні,— каже єврей,— це погана матерія. З неї ніхто не шиє собі сурдутів...»

Зо страху і в нестямі будився Іван Федорович. Холодним потом обливався.

Скоро він устав вранці, зразу ж удався до оракула, на кінці якого доброчинний книгар, через власну, і то неабияку добрість та щирість, умістив коротенького сонника. Але там не було нічогісінько, хоч трохи навіть схожого на такий недоладний сон.

Тим часом у тітчиній голові достиг зовсім новий намисел, про який дізнатись маєте з дальшого розділу.

ПОРТРЕТ

I

Ніде не ставало стільки народу, як перед крамничкою з картинами на Щукиному дворі. Ця крамничка й справді була збираницею найрозмаїтіших див: картини здебільшого писані були олійною фарбою, вкриті темно-зеленим лаком, в темно-жовтих сухозлотних рамах. Зима з білими дерева ми, зовсім червоний вечір, схожий на заграву від пожоги, фламандський мужик із люлькою та звихненою рукою, подібніший до гиндика в манжетах, аніж до людини — от їх звичайний сюжет. До цього слід додати кілька ритованих образків: портрет Хозрева-мірзи в баранячій шапці, портрети якихось генералів у триухих капелюшах із кривими носами. Крім того, двері такої крамнички звичайно бувають пообвішувані сувоями творів, друкованих з лубу на великих аркушах, що свідчать про самородний хист нашого люду. На одному була царівна Міліктриса Кірбітіївна, на другому город Єрусалим, а по його домах та по церквах без церемонії пройшлася зелена фарба, зачепивши і шматок землі, і двох на молитві російських мужиків у рукавицях. Покупців на ці твори буває небагато, зате глядачів купа. Який-небудь льокай-пияка, певно, уже заворонився перед ними, тримаючи в руках судки з трактирним обідом для свого пана, що, безперечно, куштуватиме суп не надто гарячий. Перед ним уже, певно, стоїть солдат у шинелі, цей кавалер з тандити, що продає два цизорики, крамарка-охтянка з коробом, повним черевиків. Всяк захоплюється по-своєму: мужики, звичайно, тикають пальцями; кавалери розглядають поважно; льокаї-хлопчики і хлопчики-ремісники сміються й дражнять одно одного намальованими карикатурами; старі льокаї у фризових шинелях дивляться тільки тому, щоб де-небудь постояти; а перекупки, молоді баби, поспішають інстинктово, щоб послухати, про що гомонить народ, і подивитися, на що він дивиться.

В цей час мимоволі перед крамницею спинився, проходячи повз неї, молодий художник Чартков. Стара шинеля і нефрантовите убрання показували в ньому таку людину, що з саможертвою віддавалася своїй праці і не мала часу дбати про своє убрання, хоч воно завжди має таємничу привабливість для молодості. Він зупинився перед крамницею і спершу всміхався про себе з тих потворних картин. Нарешті опанував його мимовільний роздум: він почав думати, кому б потрібні були ці твори. Що наш нарід задив-

ляється на *Єрусланів Лазаревичів,* на *об'їдайлів* та *обпивайлів,* на *Хому* та *Ярему,* це не видавалося йому дивним: змальовані предмети були дуже приступні і зрозумілі народові; та де покупець на це строкате, брудне олійне малювання? Кому потрібні ці фламандські мужики, ці червоні й блакитні пейзажі, що показують якесь домагання на трохи вищий уже ступінь мистецтва, хоч би в тому виявилося все глибоке його приниження? Це, здавалося, зовсім не були твори дитини-самоука: коли б так, то в них, при всій нетямучій карикатурності цілого, пробивався б гострий порив. Але тут видко було просто туподумність, безсилу, спорохнявілу нездатність, яка самоуправно стала в лави мистецтва, тимчасом як місце їй було серед ницого ремества,— нездарність, що лишалася, проте, вірна свому покликанню і в саме мистецтво запровадила своє ремество. Ті самі фарби, та сама манера, та сама набита, навична рука, приналежна скоріше грубо зробленому автоматові, аніж людині...

Довго стояв він перед цими брудними картинами, кінець кінцем, не думаючи про них зовсім, а тим часом хазяїн крамниці, сіренький чоловічок, у фризовій шинелі, з бородою, неголеною від самої неділі, давно уже йому гомонів, торгувався і прикидав ціну, ще й не дізнавшися, що́ йому сподобалося і чого йому треба. «От за цих мужиків і за ландшафтик взяв би біленьку. То ж таки живопис! простотаки очі пориває; тільки-тільки прийшли з біржі: ще й лак не висох. Або от зима; зиму взяли б! П'ятнадцять рублів! Одна рама чого варт! Он вона яка, зима!» Тут крамар дав легенького щигла полотну, мабуть, щоб показати всю добротність зими. «Дозволите зв'язати разом і приставити до вас? Де, з ласки вашої, живете? Ей, хлопче! дай мотузка».

«Стривай, брат, не так хапайся!» — сказав художник, отямившись і побачивши, як проворний купчик уже не жартома заходився зв'язувати їх докупи. Йому стало ніяково нічого не взяти, так довго простоявши в крамниці, і він сказав: «А от, справді, я подивлюсь, чи немає чого для мене тут» — і, нахилившись, почав діставати з підлоги навалене купою, потерте, запорошене старе малювання, що не бачило найменшої до себе пошани. Тут були старовинні фамільні портрети, що їх нащадків, мабуть, і на світі відшукати не можна; зовсім незнані образи з продірявленим полотном; рами з облізлою позолотою; словом, усякий предавній мотлох. Але художник заходився роздивлятися, гадаючи собі:

«Ану ж, знайдеться щось путнє!» Він не раз чув оповідання про те, як іноді у лубкових крамарів відшукувано серед сміття картини великих майстрів.

Хазяїн, побачивши, куди він поліз, перестав метушитися і, повернувши собі звичайний стан та належну поважність, знову примостився біля дверей, закликаючи перехожих та показуючи їм однією рукою на крамницю: «Сюди, батечку! От картини! заходьте, заходьте; з біржі одержані!» Уже досить накричався він і здебільшого без наслідків; наговорився досхочу з лоскутником, що стояв навпроти нього, так само біля дверей своєї крамнички, і, нарешті згадавши, що у нього в крамниці є покупець, повернувся до народу спиною і пішов у глиб її. «А що, батечку, вибрали що-небудь?» — Але художник уже стояв якийсь час нерухомо перед одним портретом у величезних, колись прегарних рамах, але на яких де-не-де тільки виблискував слід позолоти.

То був дід із змарнілим, бронзовим на колір обличчям та дужими вилицями; риси обличчя, здавалось, схоплено було в хвилину конвульсійного руху, і відзивалися вони не північною різкістю: вогняний південь відбивався на них. Він убраний був у широкий азіатський костюм. Хоч як пошкоджений був і запорошений портрет, але коли йому пощастило обтерти порох з обличчя, він побачив сліди роботи великого митця. Портрет, здавалося, був нескінчений, але пензель був разючої сили. Найдивніші в ньому були очі: здавалося, на них ужив всієї сили пензля і всієї пильності митець. Вони просто дивилися, дивилися навіть із самого портрета, немов руйнуючи його гармонію своєю дивною жизністю. Коли він виніс портрет до дверей — вони дивилися ще дужче. Сливе те саме враження справили вони серед натовпу. Жінка, що стала позад його, скрикнула: «Дивиться, дивиться!» — і поточилася назад. Щось неприємне, незрозуміле самому собі відчував він і поставив портрет на землю.

— А що, візьмете портрет? — сказав хазяїн.

— А що за нього? — сказав художник.

— Та що за нього дорожитись! Три четвертаки давайте!

— Не дам.

— Ну, а що ж даєте?

— Семигривеник,— сказав художник, збираючись іти.

— Ет, яку ціну вкрутили! Та за семигривеника і рами самої не купите! Мабуть, завтра купити збираєтесь? Добродію, добродію, верніться! Хоч гривеника накиньте. Беріть,

беріть, давайте семигривеника. Єй, єй, тільки для почину; от тільки що перший покупець.

Потому він зробив рух рукою, немовби мав сказати: «Так уже й бути, пропадай картина!»

Таким чином Чартков зовсім несподівано купив старий портрет і в той самий час подумав: «Нащо я його купив? Пощо він мені?» Та робити не було чого. Він вийняв із кишені семигривеника, віддав його господареві, взяв портрет під пахву і поніс його з собою. По дорозі він згадав, що семигривеник, якого оддав він, був у нього останній. Думки його нараз спохмурніли; прикрість і байдужа порожнява пройняли його тієї ж хвилини. «Чорт його бери! Як погано ведеться!» — мовив він з почуттям росіянина, у якого зле стоять справи, і майже машинально йшов сквапливими кроками, до всього на світі нечулий. Червоне світло вечірньої зорі лишалося ще на половині неба, ще будинки, на той бік звернені, ледве осяяні були її теплим світлом; а тим часом уже холодне синюватe сяйво місяця ставало все сильніше. Напівпрозорі, легкі тіні хвостами падали на землю, відкидані будинками й ногами перехожих... Уже художник почав помалу задивлятися на небо, осяяне якимсь прозорим, тонким непевним світлом, і мало не одночасно зривалися з уст йому слова: «Який легкий тон!» і слова: «Досадно, чорти б його побрали!» — і він, поправляючи портрета, що раз у раз виповзав йому з-під пахви, прискорював ходу.

Втомлений і весь спітнілий, добрався він до себе в п'ятнадцяту лінію на Василівський острів. Тяжко і задихаючись, вибрався він сходами, политими помиями і позначеними слідами котів та собак. На стукіт його в двері не було жодної відповіді: служника не було дома. Він прихилився до вікна і став дожидатися терпеливо, аж поки не почув позад себе кроків парубка в синій сорочці, свого підпомічника, натурника, розтиральника фарб та замітальника підлог, що тут-таки й бруднив їх своїми чобітьми. Парубок звався Микитою і проводив свій час за воротьми, коли пана не було дома. Микита довго намагався потрапити ключем у замочну дірку, зовсім непомітну, з огляду на темноту. Нарешті двері відчинено. Чартков увійшов до свого передпокою, нестерпно холодного, як то завжди буває у художників, хоч вони того й не помічають. Не віддаючи Микиті шинелі, він увійшов у ній до своєї студії — квадратової кімнати, великої, але низенької, з перемерзлими вікнами, заставленої всяким мистецьким мотлохом: уламками гіпсових рук, рамами,

обтягненими полотном, ескізами, розпочатими й закинутими, драпуванням, розкиданим по стільцях. Він сильно втомився, скинув шинелю, поставив неуважно принесеного портрета межи двох невеликих підрамників і впав на вузьку канапу, про яку не можна було сказати, що вона оббита шкурою, бо рядок мідяних цвяшків, що колись її тримали, давно вже зостався сам по собі, а шкура зосталася теж зверху сама по собі, і Микита засовував під неї чорні шкарпетки, сорочки і всю брудну білизну. Посидівши і розлігшися, скільки можна було розлягтися на цій вузенькій канапі, він, нарешті, запитав про свічку.

— Свічки нема,— сказав Микита.

— Як — нема?

— Таж і вчора не було,— сказав Микита. Художник згадав, що, справді, ще й учора не було свічки, заспокоївся і змовк. Він дав себе роздягти і накинув на себе тяжко й сильно заношений халат.

— Та от ще, господар був,— сказав Микита.

— Ну, по гроші приходив? Знаю,— сказав художник, махнувши рукою.

— Та він не сам приходив,— сказав Микита.

— З ким же?

— Не знаю з ким... якийсь квартальний.

— А квартальний чого?

— Не знаю чого; каже, того, що за квартирю не плачено.

— Ну, і що ж з того буде?

— Не знаю я, що буде; він казав: як не хоче, то хай вибирається з квартирі. Хотіли ще й завтра прийти обидва.

— Нехай собі приходять,— з сумовитою байдужістю мовив Чартков. І сльотливий стан душевний опанував його цілком.

Молодий Чартков був художник з хистом, що віщував багато,— вибухами й хвилинами його пензель показував спостережливість, обмисленість, бистре поривання наблизитись до природи. «Дивись, брат,— не раз говорив йому його професор,— у тебе є хист — гріх буде, як ти занапастиш його; але ти нетерплячий; тебе щось одно привабить, щось одно припаде тобі до серця — ти про нього й думаєш, а все інше тобі дурниця, а все інше тобі дарма, і дивитись на нього не хочеш. Гляди лишень, щоб не вийшов з тебе модний маляр: у тебе й тепер щось занадто починає кричати фарба; рисунок у тебе не строгий, а інколи й зовсім слабенький, лінії не видко; ти вже ганяєшся за модним освітленням, за тим, що найперше в око впадає — гляди лишень, так і потра-

пиш на англійський штиб. Стережися, тебе вже починає вабити панство; вже я бачу, у тебе інший раз франтовита на шиї хустка, капелюх з полиском... Воно спокусливо, можна заходитися модні картинки писати та портретики за гроші, але на цьому тратиться, а не розгортається хист. Терпи. Обмірковуй кожну роботу; кинь франтовитість усяку — хай там інші гроші хапають,— від тебе твоє не втече».

Професор почасти мав слушність. Інколи нашому художникові справді хотілося завихрити, пофорсити, показати, словом, свою молодість; але при всім тім він спроможен був узяти себе під обладу. Часами він міг про все забути, взявшись до пензля, і відривався від нього зовсім так, як од чарівного обірваного сну. Його уподобання помітно розвивались. Ще не розумів він всієї глибини Рафаеля, але вже захоплювався бистрим широким пензлем Гвіда, спинявся перед Тіціановими портретами, був у захваті від фламандців. Ще потемніла обволока, що старі картини обволікає, не до краю зійшла перед ним; але він уже добачав у них щось, хоч і не погоджувався серцем з старим професором, ніби старовинні майстри так неосяжно відійшли од нас; йому видавалося навіть, що дев'ятнадцятий вік де в чому значно випередив їх, що наслідування природі стало тепер яскравіше, гостріше, ближче, словом, він думав про все так, як думає молодість, що збагнула вже дещо і відчуває це в гордощах внутрішнього самоусвідомлення. Іноді ставало йому прикро, бачивши, як заїжджий маляр, француз чи німець, іноді навіть не маляр з покликання, одною тільки навичною манерою, жвавістю пензля та яскравістю фарб здобував широкий розголос і вмить збивав собі грошовий капітал. Наверталося це йому на думку не тоді, коли, весь захопившися своєю роботою, він забував і страву, й пиття, і весь світ, а коли цупко підступала потреба, коли ні на що було купити пензлів та фарб, коли нав'язливий господар приходив разів по десять на день вимагати платні за квартирю. Тоді принадно вимальовувалась у голодній його уяві доля багача-художника; тоді набігала думка, що часто набігає нашим людям,— кинути все і загуляти з горя, на зло всьому. І тепер він був сливе в такому стані.

«Так, терпи, терпи! — проказав він з досадою.— Єсть же нарешті і терпцеві край. Терпи! А на які гроші я завтра обідатиму? Позичити мені ніхто ж не позичить. А поніс би я продавати всі мої картини й рисунки,— за них мені за всі дадуть семигривеника. Вони корисні, звичайно; я це відчуваю: кожне з них розпочате недаремно, на кожному з них я

чогось довідався. Та що з того? етюди, спроби — і все будуть етюди, спроби — і кінця їм не видно. Та й хто купить, не знаючи мене на ймення? Та й кому потрібні малюнки з антиків і натурної класи — чи нескінчена моя Псіхея, чи перспектива моєї кімнати, чи портрет мого Микити, хоч він, далебі, кращий від портретів якогось модного маляра? Та що, справді? Для чого я мучуся і, як учень, грузну в абетці, коли б я міг виблиснути незгірш од інших і бути так само, як і вони, при грошах?»

Проказавши це, художник нараз затремтів і зблід: на нього дивилось, висунувшися з поставленого полотнища, чиєсь конвульсійно спотворене обличчя; двоє страшних очей уткнулися просто в нього, немовби намагаючись пожерти його; на вустах написано було грізного наказу — мовчати. Перелякавшися, він хтів скрикнути й покликати Микиту, що вже встиг розвести в своїм передпокої молодецьке хропіння; та раптом спинився і засміявся; почуття жаху відлягло вмить: то був портрет, якого він купив і про який зовсім забув. Місячне світло, осявши кімнату, впало і на нього і надало йому дивної жизності. Він заходився розглядать і обтирати його. Вмочив в воду губку, пройшовся нею кілька разів по портретові, змив з нього весь налиплий бруд і порох, повісив перед собою на стіну і ще більше здивувався незвичайній роботі: все лице замалим не ожило, і очі глянули на нього так, що він, кінець кінцем, здригнувся і, поточившися назад, проказав здивованим голосом: «Дивиться, дивиться людськими очима». Йому раптом спала на думку історія, яку він чув колись від свого професора про один портрет славетного Леонардо да Вінчі, що великий майстер працював над ним кілька літ і все ще уважав за нескінчений, хоч усі мали його, казав Вазарі, за найдовершеніший, найукінченіший витвір мистецтва. Найукінченіші в ньому були очі, яким дивувалися сучасники: навіть найменші, ледве помітні в них жилочки були зауважені і віддані на полотні. А тут, у цьому, що нині був перед очима його, портреті, було щось страшне. Це було вже не мистецтво: це порушувало навіть гармонію самого портрета; це були живі, це були людські очі. Здавалося, ніби вони були вирізані з живої людини і вставлені сюди. Тут не було вже тієї високої насолоди, що обіймає душу при погляді на утвір митця, хоч і як би жахав обраний предмет: тут було якесь хоробливе млосне почуття... «Що то? — мимоволі запитував себе художник.— Таж це натура, це жива натура; звідки це дивно-неприємне почуття? Чи то невільниче, буквальне наслідування натурі є

вже гріх і видається гострим, разючим криком? Чи коли взяти предмет байдуже, бездушно, не відчуваючи його, він неодмінно постане тільки в самій жахливій своїй дійсності, не осяяний світлом якоїсь незбагненної, у всьому затаєної думки, постане в тій дійсності, яка відкривається тоді, коли, бажаючи збагнути прекрасну людину, озброюєшся анатомічним ножем, розтинаєш її якнайглибше — і бачиш *одворотну* людину? Чому ж проста ниця природа з'являється в одного митця в якомусь світлі — і не відчуваєш ницого враження; навпаки, здається, немовби маєш яку утіху, і після того спокійніше й рівніше все пливе й рухається круг тебе? І чому та сама природа в іншого митця видається ницою, брудною, а тим часом він так само вірний був природі? Але нема, нема, нема в ній нічого осяйного. Все одно, як краєвид у природі; хоч би який він був чудовий, а все не стає йому чогось, коли немає на небі сонця».

Він знов підійшов до портрета, щоб роздивитися ці дивні очі, і з жахом помітив, що вони й справді видивляються на нього. Це вже не була копія з натури: це була та дивна жизність, якою б позначилося обличчя мерця, що встав із могили. Чи місячне світло, що несе з собою маячливу мрію і всьому надає іншого образу, на протилежність тверезому дневі, чи що інше до того спричинилося,— тільки йому стало враз, не знать чого, страшно сидіти самому в кімнаті. Він стиха відійшов од портрета, одвернувся в інший бік і намагався не дивитися на нього, а тим часом око йому мимохіть, само собою, скоса оглядало його. Під кінець йому навіть страшно стало ходити по кімнаті — йому здавалося, немов зараз хтось інший почне ходити позад його,— і кожного разу він несміливо озирався назад. Він ніколи не був боязкий: але уява і нерви його були чутливі, і цього вечора він сам не міг з'ясувати собі свого мимовільного страху. Він сів у кутку, але й тут здавалося йому, немов хтось от-от погляне через плече йому в обличчя. Навіть хропіння Микитине, що долітало з передпокою, не розгонило того остраху. Нарешті він несміливо, не підводячи очей, встав з свого місця, пішов до себе за ширми і ліг у ліжко. Крізь щілини в ширмі він бачив осяяну місяцем свою кімнату і бачив навпроти себе повішений на стіні портрет. Очі ще страшніше, ще значущіше втупилися в нього і, бачилось, ні на що інше не хотіли дивитись, як тільки на нього. Сповнений важкого почуття, він наважився встати з ліжка, схопив простирадло і, наблизившись до портрета, оповив його всього.

Зробивши це, він ліг у ліжко спокійніше, став думати про

бідність і злиденну долю митця, про тернисту путь, що жде його на цім світі; а тим часом очі його мимоволі дивилися крізь щілину в ширмі на вповитий простирадлом портрет. Місячне сяйво підсилювало білість простирадла, і йому здавалося, ніби страшні очі почали просвічувати крізь полотно. З жахом втупив він пильніше свої очі, немов бажаючи впевнитись, що це дурниця. Але справді... він бачить нарешті, бачить виразно: простирадла вже немає... портрет увесь відкритий і дивиться, минаючи все навколо, просто на нього, дивиться просто в душу йому. У нього захолонуло серце. І бачить він: старий ворухнувся і враз уперся в раму обома руками, далі піднявся на руках і, витягнувши обидві ноги, вискочив із рами... Крізь щілину в ширмі видко було вже порожню раму. В кімнаті почулися кроки; щораз ближче й ближче підступалися вони до ширми. Серце почало сильно колотитися бідолашному художникові. З затамованим од жаху диханням він ждав, що от-от гляне йому за ширму старий. І от він справді глянув за ширму, з тим же бронзовим обличчям і поводячи великими очима. Чартков намагався крикнути — і відчув, що не має голосу, намагався поворухнутись, зробити якийсь рух — все тіло йому заклякло. З роззявленим ротом і завмерлим диханням дивився він на цей страшний фантом, високий на зріст, в якійсь широкій азіатській рясі, і ждав, що буде він робити. Старий сів мало-мало не біля ніг йому і зразу ж по тому щось витяг із широких зборів своєї одежини. То був мішок. Старий розв'язав його і, вхопивши за два ріжки, струсонув: глухо брякнувши, впали на підлогу важкі сувертки, немов довгасті стовпчики; кожний був завинений у синій папір і на кожному було виставлено: «1000 *червінців*». Висунувши свої довгі кощаві руки з широких рукавів, старий почав ті сувертки розгортати. Золото заясніло. Хоч яке велике і тяжке було почуття художникове і безтямний його жах, але він так і уткнувся в золото, дивлячись нерухомо, як розгорталося воно в кощавих руках, ясніло, дзвеніло, тонко й глухо, і загорталося знову. Тут помітив він один суверток, що відкотився оподаль інших, до самих стояків його ліжка, в головах у нього. Майже конвульсійно схопив він його і, сповнений жаху, дивився, чи зауважить те старий. Та старий, бачилося, був дуже зайнятий; він зібрав усі свої сувертки, склав їх знову в мішок і, не глянувши на нього, пішов за ширму. Серце дуже билося в Чарткова, коли він почув, як лунав по кімнаті шелест щораз дальших кроків. Він стискав міцніше суверток у своїй руці, тремтячи за нього всім ті

лом,— і раптом відчув, що кроки знов наближаються до ширми — мабуть, старий спогадав, що не вистарчало одного сувертка. І от — він глянув до нього знов за ширми. Повний одчаю, художник з усієї сили стиснув у руці своїй суверток, напружив усі зусилля свої зробити якийсь рух, скрикнув — і прокинувся.

Холодний піт облив його всього; серце йому билося так сильно, як тільки могло битися; груди були такі стиснені, немов із них мало злетіти останнє дихання. «Невже це був сон?» — сказав він, узявши себе обома руками за голову Та страшна жизність з'явища не була подібна до сну. Він бачив, уже прокинувшись, як старий вернувся до рами, як на віть майнула пола його широкої одежини, і рука його відчувала виразно, що за хвилину перед цим тримала щось важке. Місячне світло осявало кімнату, випинаючи з темних кутків її де полотно, де гіпсову руку, де залишене на столі драпування, а де панталони та нечищені черевики. Тут тільки помітив він, що не лежить в ліжку, а стоїть на ногах просто перед портретом. Як він дістався сюди — цього вже ніяк не міг він збагнути. Ще більше здивувало його, що портрет був увесь відкритий і простирадла на ньому справді не було. З непорушним жахом дивився він на нього і бачив, як просто втупилися в нього живі людські очі. Холодний піт виступив йому на обличчі; він хотів одійти, але відчував, що ноги йому немов приросли до землі. І бачить він,— це вже не сон,— риси старого зворухнулися, і губи йому почали тягнутися до нього, немовби хотіли його виссати... З розпучливим зойком одскочив він — і прокинувся.

«Невже і це був сон?» З серцем, що билося, немов розірва тись мало, він обмацав руками навкруг себе. Так, він лежить у ліжку, в тому ж становищі, як заснув. Перед ним ширма; місячне світло виповняло кімнату. Крізь щілину в ширмі видко було портрет, укритий як слід простирадлом, так, як він сам укрив його. Отже, то був так само сон. Але затиснена рука ще й досі відчуває, немовби у ній щось було. Серце билося сильно, майже страшно; тягар у грудях нестерпний. Він утупив очі у щілину і пильно дивився на простирадло. І от бачить виразно, як простирадло починає розкриватися, так, немовби під ним борсалися руки і намагалися його ски нути «Господи боже мій, та що це?» скрикнув він, пе рехрестився в одчаї і прокинувся.

І це був так само сон. Він скочив з ліжка, напівбожевіль ний, у нестямі, вже не міг з'ясувати, що воно з ним робиться — чи то нічниці душать, чи домовик, чи то маячня га-

рячкова, чи живе видіння. Намагаючися втихомирити хоч трохи душевне хвилювання та розбурхану кров, що напруженим пульсом билася по всіх його жилах, він підійшов до вікна і відчинив кватирку. Холодний вітер, увірвавшися до кімнати, оживив його. Місячне сяйво все ще лежало на дахах та білих стінах будинків, хоч невеликі хмари почали частіше проходити по небу. Все було тихо; зрідка долітало до вуха далеке деренчання дрожок візникових, що там, десь у глухому заулкові спав, заколисаний своєю лінивою шкапою, дожидаючи запізненого їздця. Довго дивився він, виставивши голову в кватирку. Уже на небі народжувались ознаки щораз ближчої зорі; нарешті відчув він наступну дрімоту, зачинив кватирку, одійшов геть, ліг у ліжко і незабаром заснув, як убитий, найміцнішим сном.

Прокинувся він дуже пізно і відчув у собі той неприємний стан, що опановує людину учаділу; голова йому неприємно боліла. В кімнаті було тьмяно: неприємна мжичка сіялася в повітрі і проходила крізь щілини в його вікнах, заставлених картинами або нагрунтованими полотнищами. Похмурий, невдоволений, як мокрий півень, сів він на своїй обідраній канапі, не знаючи сам, за що взятися, що робити, і згадав нарешті весь свій сон. В міру пригадування цей сон уставав в його уяві такий тяжко живий, що його навіть узяв сумнів, чи справді це був сон і звичайна собі маячня, чи не було там чогось іншого, чи не було це яке видіння. Зірвавши простирадло, він на денному світлі розглянув цей дивний портрет. Очі справді вражали своєю надзвичайною виразністю, але нічого він не добачав у них занадто страшного: тільки немов якесь незбагненне, неприємне почуття залишалося на душі. При всім тім він не міг все-таки впевнитися, що то був сон. Йому здавалося, немов серед сну був якийсь страшний уривок дійсності. Здавалося, в самому навіть погляді і виразі старого немов щось промовляло, що він був у нього цієї ночі; рука його відчувала якусь вагу, що допіру в ній лежала, немовби хтось тільки за хвилину перед цим вихопив її в нього. Йому здавалося, коли б він тільки держав міцніше той суверток, він би напевно зостався у нього в руках і після пробудження.

«Боже мій! Коли б хоч частину цих грошей!» — мовив він, тяжко зітхнувши. І в уяві йому стали висипатися з мішка всі бачені ним сувертки з привабливим написом: «1000 червінців». Сувертки розгортувано, золото ясніло, загортувано його знов,— а він сидів, нерухомо й безтямно уп'яв-

шися очима в порожнє повітря, безсилий відірватися від того, немов дитина, що сидить перед ласощами і, ковтаючи слину, бачить, як їх їдять інші. Нарешті біля дверей почувся стукіт, що неприємно очутив його. Увійшов господар з квартальним наглядачем, що його поява для людей дрібних, як відомо, ще неприємніша, аніж для багатих обличчя прохача. Господар невеликого будинку, де жив Чартков, то було одно з тих створінь, якими звичайно бувають домовласники де-небудь на п'ятнадцятій лінії Василівського острова, на Петербурзькій стороні або в найдальшому закутку Коломни — створіння, яких сила є на Русі і яких характер так само тяжко визначити, як і колір заношеного сурдута. Замолоду був він і капітан, і крикун, давано йому ходу і в цивільних справах, митець був випороти всмак, був і спритний, і франтовитий, і дурний; але на старості стопив усі ці різкі риси в якусь сіру невиразність. Він був уже вдівець, був уже одставний, вже не чепурився, не чванився, не заривав, любив тільки чаювати й плести при тому всяку нісенітницю; ходив по кімнаті; поправляв лойовий недогарок; акуратно в кінці кожного місяця навідувався до своїх пожильців по гроші; виходив на вулицю, з ключем у руках, щоб подивитися на дах свого дому; виганяв кілька раз двірника з його комірки, куди той ховався поспати; словом сказати, то був чоловік одставний, що йому після всього загулящого життя та труського подорожування на *перекладних,* залишаються самі підлі тривіальні звички.

— Самі маєте побачити, Варух Кузьмовичу,— мовив господар, удаючись до квартального й розставляючи руки,— от не платить за квартирю, не платить.

— Що ж, коли грошей немає? Підождіть, я заплачу.

— Мені, батечку, ждати не можна,— мовив господар з серця, зробивши рух ключем, який тримав у руці,— у мене он Потогонкін, підполковник, живе, сім років живе; Ганна Петрівна Бухмістерова і сарай, і стайню наймає на двоє стійлів, троє при ній дворових людей — от які в мене пожильці. У мене, скажу вам по правді, і в заводі того немає, щоб за квартирю не платити. Звольте цієї ж хвилини заплатити гроші, та й забирайтеся звідси.

— Атож, як умовились, то й платіть,— мовив квартальний наглядач, злегка труснувши головою й заложивши палець за гудзика на своєму мундирі.

— Та чим платити? — спитав би я.— У мене й копійки немає.

— В такім разі задовольніть Івана Івановича утворами

своєї професії,— мовив квартальний,— він, може б, погодився взяти картинами.

— Ні, батечку, за картини дякувати. Коли б ще картини благородного змісту, щоб можна було на стіни повісити: хоч би генерал при звізді або князя Кутузова портрет, а то он мужика намалював, мужика в сорочці, служника, що фарбу йому розтирає. Ще з нього, з свині, портрет малювати. Йому я по шиї надаю: він у мене всі цвяхи з засувок повитягав, поганець. От подивіться, які предмети: от кімнату змалював. Коли б ще кімнату взяв прибрану, чисту, а то он як намалював її, з усім сміттям та з мотлохом, де що не валялося. От, погляньте, як мені кімнату запаскудив; самі, з ласки вашої, бачите... Та у мене по сім років пожильці живуть, полковники, Бухмістерова, Ганна Петрівна... Ні, я вам скажу, нема пожильця гіршого, як маляр; свиня свинею живе, просто — не приведи боже.

І все це терпляче мусив вислухати бідолашний художник. Квартальний наглядач тим часом узявся розглядати картини та етюди, і тут же виявив, що має душу чутливішу від господаревої і навіть не чужу художнім враженням.

— Хе,— мовив він, ткнувши пальцем на одно полотно, де змальована була гола жінка,— предмет, того... веселенький. А у цього — чого так під носом чорно? Табакою, чи що, він собі засипав?

— Тінь,— відповів на те похмуро і не обертаючи на нього очей Чартков.

— Ну, її можна б десь на інше місце перенести, а під носом дуже вже на видноті,— мовив квартальний.

— А це чий портрет? — провадив він, наближаючись до старого. Занадто вже страшний. Невже він справді такий страшний був? Ой-ой-ой, та він просто-таки дивиться! Ого, який Громобой! З кого то ви писали?

— А, це з одного...— мовив Чартков і не скінчив слова: щось ніби тріснуло. Квартальний, видимо, натиснув занадто раму портрета, з провини надто тесельського виробу поліцейських рук своїх; бокові дощечки вломилися всередину; одна впала на підлогу, і разом з нею впав, тяжко брязнувши, суверток у синім папері... Чарткову кинувся в очі напис: 1000 *червінців.* Мов шалений, кинувся він підняти його, вхопив суверток, конвульсійно стиснув його в руці, що від ваги спустилася вниз.

— Бачиться, гроші задзвеніли? — мовив квартальний, почувши, як щось упало на підлогу і нічого не спромігши-

ся побачити, так хутко Чартков кинувся прибрати його.

— А вам яке діло знати, що в мене є?

— А таке діло, що ви зараз повинні заплатити господареві за квартирю; що ви маєте гроші, та не хочете платити — от що.

— Ну, я заплачу йому сьогодні.

— Ну, а чого ж ви не хотіли платити раніше, та неспокою завдаєте господареві, та от і поліцію теж турбуєте?

— Того, що цих грошей я не хтів займати. Я йому ж увечері заплачу і з квартирі виберусь, бо не хочу у такого господаря зоставатись.

— Ну, Іване Івановичу, він вам заплатить,— мовив квартальний, звертаючись до господаря.— А якщо вас не задовольнять як слід сьогодні ввечері, тоді вже вибачайте, добродію художнику.— Вимовивши це, він надів свою трикутну шапку і вийшов у сіни, а за ним господар, понуривши голову і, здавалося, в якомусь замисленні.

— Хвалити бога, забрали їх чорти! — мовив Чартков, почувши зачинені в передпокої двері. Він визирнув у передпокій, послав по щось Микиту, щоб залишитися дома самому, замкнув за ним двері і, повернувшися до себе в кімнату, заходився з тремтінням сердечним розгортати суверток. В ньому були червінці, всі до одного новенькі, гарячі, як вогонь. Мало не збожеволівши, сидів він над золотою купою, все ще запитуючи сам себе: «Чи не вві сні все це?» В суверт-ку було їх якраз тисяча; на око вони виглядали достоту так, як бачилися йому вві сні. Кілька хвилин він перебирав їх, переглядав і все ще не міг отямитись. В його уяві вмить воскресли всі історії про скарби, про шкатули з потайними сховами, що прадіди позалишали про своїх зруйнованих нащадків, певні їх марнотратної та зубоженої майбутності. Він гадав так: чи не надумався й тут який дід залишити своєму внукові подарунок, заховавши його в раму фамільного портрета? Повний романтичних марень, він почав навіть думати: чи нема тут якогось таємного зв'язку з його долею? Чи не зв'язане існування портрета з його власним існуванням, і те, що він придбав його,— чи не є вже якесь упризначення? Він почав з зацікавленням розглядати раму портрета. З одного боку її був видовбаний жолобок, засунений дощечкою так хитро й непомітно, що коли б капітальна рука квартального наглядача не вчинила пролому, червінці так і залишилися б там непорушно до кінця віку. Розглядаючи портрет, він знову почудувався високій роботі, незвичайній виписаності очей: вони вже не здавалися йому

страшними, але все ще в душі залишалося кожного разу мимовільно-неприємне почуття. «Ні,— мовив він сам собі,— хоч чий був ти дід, а я поставлю тебе за скло і зроблю тобі за те золоту раму». Тут він поклав руку на купу золота, що перед ним лежала, і серце йому сильно забилося від такого дотику. «Що з ним робити? — думав він, уп'явшися в нього очима.— Тепер я забезпечений щонайменше на три роки: можу замкнутися в кімнаті, працювати. На фарби тепер мені стане; на обід, на чай, на життя, на квартирю вистачить; перешкоджати та обридати мені ніхто не буде. Куплю собі прегарний манекен, замовлю гіпсовий торс, сформую ніжки, поставлю Венеру, накуплю гравюр з найкращих картин. І як попрацюю років зо три для себе, не поспішаючи, не на продаж, я позабиваю їх усіх і зможу стати славетним митцем». Так говорив він у порозумінні з добрим розумом, що підказував йому те; але зсередини озивався інший голос, чутніший та дзвінкіший. І як глянув він ще раз на золото — не те заговорили в ньому двадцять два роки та гаряча молодість. Тепер в його владі було все те, на що він досі накидав заздрим оком, на що милувався здалеку, ковтаючи слину. Ох, як у ньому забилося серце, скоро він подумав про те! Одягнутись у модний фрак, розговітися після великого посту, найняти собі прехорошу квартирю, піти зразу ж у театр, кав'ярню, в... і так далі — і він, схопивши гроші, був уже на вулиці.

Щонайперше він зайшов до кравця, одягся з ніг до голови і, як дитина, почав безнастанно сам себе оглядати; накупив парфумів, помади, найняв, не торгуючись, першу, яка трапилась, прегарну квартирю на Невському проспекті, з дзеркалами та суцільними вікнами; купив у крамниці ненароком дорогий лорнет, ненароком накупив так само силу-силенну усяких галстухів, понад усяку потребу, позакручував собі кучері у парикмахера, проїздився разів зо два по місту в кареті, без жодної причини, об'ївся над міру солодощами в цукерні і зайшов до ресторатора-француза, що досі мав про нього такі ж невиразні відомості, як і про китайське царство. Там він обідав, у боки взявшися, досить гордо поглядаючи на всіх інших і безперестану поправляючи проти дзеркала позакручувані свої кучері. Там він випив пляшку шампанського, про яке досі знав більше з поголоски. Вино трохи зашуміло йому в голові, і він вийшов на вулицю, жвавий, моторний, як кажуть у нас, «чортові не брат». Пройшовся по тротуару гоголем, на всіх наводячи лорнет. На мості побачив свого колишнього професора і так пишно

майнув повз нього, немовби його й не помітивши, що остовпілий професор довго ще стояв нерухомо серед мосту, виявивши знак запитання на обличчі своїм.

Всі речі і все, що він мав: станок, полотна, картини, були того ж вечора перевезені на нову розкішну квартирю. Він порозставляв, що було краще, на виднішому місці, що гірше — позакидав у кутки, і походжав по прегарних кімнатах, безперестану поглядаючи в дзеркала. В душі йому відродилося бажання непоборне вхопити славу зразу ж за хвоста і показати себе світові. Уже чулися йому поклики: Чартков! Чартков! Чи бачили ви картину Чарткова? Який меткий пензель у Чарткова! Який великий хист у Чарткова! Він ходив захоплений у себе по кімнаті і залітав думкою не знать куди. На другий же день, узявши з десяток червінців, подався він до одного видавця розхожої газети, прохаючи великодушної допомоги; був привітно зустрічений журналістом, що відразу ж назвав його «високошановним», потиснув йому обидві руки, розпитав докладно про ім'я й отецтво, про адресу, і на другий же день з'явилась у газеті, слідом за оповіщенням про нововигадані лойові свічі, стаття під таким титулом: «Про надзвичайний хист Чарткова». «Поспішаємо втішити освічену громаду столиці прегарним, можна сказати, всіма сторонами, придбанням. Всі погоджуються на тому, що ми маємо силу прегарних фізіономій і прегарних облич; але не було досі способу відтворити їх на чудотворному полотні для пам'яті нащадкам. Тепер ця прогалина виповнена: знайшовся митець, що поєднує в собі все, що потрібно. Тепер красуня може бути певна, що її буде віддано з усією грацією її вроди, легкої, як повітря, чарівної, лагідної, чудової, подібної до метеликів, що перепорхують по весняних квітах. Поважний батько сім'ї побачить себе, оточеного своєю родиною. Купець, воїн, громадянин, державний муж — кожний з новим завзяттям працюватиме на своїм полі. Поспішайте, поспішайте, заходьте з прогулянки, по дорозі від приятеля, від кузини, з найкращої крамниці, поспішайте звідусюди. Прегарна майстерня художника (Невський проспект, число таке то) вся заставлена портретами його пензля, гідного Тіціанів та Вандіків. Не знаєш, чому дивуватися — чи вірності та схожості з оригіналами, чи надзвичайній яскравості та свіжості пензля. Хвала вам, художнику! Ви вийняли щасливий білет у лотереї! Віват, Андрію Петровичу! (журналіст, очевидячки, любив фамільярність). Прославляйте себе і нас. Ми вміємо вас цінувати. Загальний наплив люду, а разом з тим і гро-

ші,— хоч дехто з нашого брата, журналістів, і повстають на вас,— така буде вам нагорода».

З таємною втіхою прочитав художник це оповіщення; лице йому просіяло. Про нього заговорили друком — це була первина для нього: кілька разів перечитував він ті рядки. Порівняння з Вандіком і Тіціаном обійшло його лестощами. Фраза: «Віват, Андрію Петровичу!» теж дуже сподобалася: друком називають його на ймення і по батькові — честь, досі йому зовсім не знана. Він почав сквапно ходити по кімнатах, куйовдити собі волосся, то сідав у крісло, то зривався з нього і сідав на канапу, уявляючи щохвилини, як він стріватиме одвідувачів та одвідувачок; підходив до полотна і робив над ним хвацькі вимахи пензлем, пробуючи надати елегантного жесту руці.

На другий день почувся дзвоник біля його дверей; він побіг одчиняти. Увійшла дама в супроводі льокая у ліврейній, хутром підбитій шинелі, і разом з дамою ввійшла молоденька вісімнадцятилітня дівчина, дочка її.

— Ви мсьє Чартков? — сказала дама.

Художник уклонився.

— Про вас стільки пишуть; ваші портрети, кажуть, вершок досконалості.— Мовивши це, дама приставила до ока свого лорнета і хутенько подалась оглядати стіни, на яких не було нічого.— А де ж ваші портрети?

— Винесені,— сказав художник, трохи зніяковівши,— тільки-тільки перевівся на це приміщення, так вони ще в дорозі... не прибули.

— Ви були в Італії? — сказала дама, наводячи на нього лорнет, не знайшовши нічого іншого, на що б можна було навести його.

— Ні, я не був, але хотів бути... Проте, поки що, тепер я відклав... От крісло, ви втомилися?..

— Дякую, я сиділа довго в кареті. А, он нарешті бачу вашу роботу! — мовила дама, підбігши до протилежної стіни і наводячи лорнет на поставлені долі його етюди, програми, перспективи й портрети. C'est charmant. Lise! Lise, venez ici... Кімната в Теньєровім густі. Бачиш? Безладдя, безладдя, стіл, на ньому погруддя, рука, палітра; он — порох... бачиш, як порох виписаний! C'est charmant! А он, на другому полотні жінка, обличчя умиває — quelle jolie figure! Ах, мужичок. Lise, Lise! Мужичок у руській сорочці! Поглянь: мужичок! Так ви не тільки над портретами працюєте?

— О, це дурниця... так, розважався... етюди.

— Скажіть, якої ви думки про нинішніх портретистів? Правда, тепер немає таких, як був колись Тіціан? Нема ті єї сили в колориті, нема тої... яка шкода, що не можу вам того висловити по-російськи (дама була аматорка малярства і вибігала з лорнетом усі картинні галереї в Італії). А втім, мсьє Ноль... як він пише! Який незвичайний пензель! Я вважаю, що у нього навіть більше виразу в обличчях аніж у Тіціана. Ви не знаєте мсьє Ноля?

— Хто цей Ноль? — спитав художник.

— Мсьє Ноль. Ах який хист! Він написав з неї портрет, як їй було тільки дванадцять років. Треба, щоб ви неодмінно побували у нас. Lise, ти йому покажи свій альбом. Ви знаєте, ми приїхали до вас, щоб ви цієї ж хвилини писали з неї портрет.

— Аякже, я готовий, я зараз.— І в одну хвилину він присунув станок з наготовленим полотном, узяв до рук палітру, втупив очі в бліде личко доньки. Коли б із нього був знавець людської природи, він в одну хвилину прочитав би на ньому початок дитинної пристрасті до балів, початок нудьги і скарг на повільність часу до обіду й по обіді, бажання побігати в новій сукні на гуляннях, тяжкі сліди бай дужого припадання до різних мистецтв, з материного наказу, для піднесення думки й почуття. Але художник бачив у тому ніжному личку саму тільки принадну для пензля, майже порцелянову блідість тіла, чарівну та легку томність, тонку та ясну шийку, аристократичну легкість стану І вже загодя збирався тріумфувати, показати легкість та яскравість свого пензля, що досі мав до діла тільки з шорсткими рисами грубих моделей, із строгими антиками та копіями декого з класичних майстрів. Він уже уявляв собі думкою, як вийде це легеньке личко.

— Знаєте що? — мовила дама з трохи зворушливим навіть виразом обличчя.— Я б хотіла... на ній тепер убрання; я б, признатися, не хотіла, щоб вона була в тій сукні, до якої ми так звикли: я б хотіла, щоб вона була одягнена просто і сиділа в холодку під деревом, а на тлі щоб поля які-небудь, отари або діброва... щоб не видко було, що вона їде кудись на бал або на модну вечірку. Наші бали, признатися, так притлумлюють душу, так мертвлять рештки почувань Простоти, розумієте, щоб було більше. (Але — горе! На обличчях у матінки і в доні написано було, що вони до того затанцювалися на балах, що обидві мало не воскові стали).

Чартков узявся до роботи, посадовив оригінал, прикинув кілька разів те і те в голові; провів пензлем у повітрі, дум-

кою намічаючи пункти; примружив трохи око, відступив назад, глянув здалека і за одну годину розпочав і скінчив підмальовувати. Задоволений початком, він заходився вже писати; робота його захопила; уже він забув усе, забув навіть, що перебуває в присутності двох аристократичних дам, почав навіть виявляти часом деякі художницькі манери, прохоплюючись різними звуками, подеколи підспівуючи, як воно трапляється з митцем, всією душею затопленим у свою роботу. Без найменшої церемонії, самим рухом пензля, він примушував оригінал підіймати голову, а він тим часом почав дуже крутитися і виявляв цілковиту втому.

— Досить, на перший раз досить,— мовила дама.

— Ще трохи,— говорив, про все забувши, художник.

— Ні, пора! Lise, третя година! — мовила вона, виймаючи маленького годинника, що висів на золотому ланцюжку при ремінному її поясі, і скрикнула.— Ой, як пізно!

— Хвилиночку тільки! — говорив Чартков щиросердним і благальним голосом дитини.

Та дама, здається, зовсім не мала охоти на цей раз догоджати його художнім потребам і обіцяла замість того довше посидіти іншим разом.

«Але ж як це прикро,— подумав Чартков про себе,— рука тільки-тільки розійшлася». І згадав він, як ніхто не перебивав його й не зупиняв, коли він працював у своїй майстерні на Василівському острові; Микита, було, не ворухнувшися, сидів на однім місці — пиши з нього, скільки хоч; він навіть засинав у призначеній йому позі. І, невдоволений, він поклав свого пензля й палітру на стілець і безтямно став перед полотном.

Комплімент світської дами вивів його з забуття. Він хутко кинувся до дверей виряджати їх; на сходах він дістав запросини бувати, прийти наступного тижня обідати, і з веселим виглядом повернувся до себе в кімнату. Аристократична дама зовсім зачарувала його. Досі він дивився на подібні істоти, мов на щось неприступне — вони народжені тільки для того, щоб промчати в прегарній колясці, з ліврейними льокаями та франтовитим фурманом, і байдужим оком оглянути пішу, в лихенькому плащикові людину. І раптом одна з цих істот увійшла тепер до нього в кімнату: він пише портрета, його запрошено обідати в аристократичний дім. Задоволення опанувало його надзвичайне; він був у цілковитому захваті і нагородив себе за все те добірним обідом, вечірнім спектаклем і знов проїхався по місту в кареті без жодної потреби.

Всі ці дні звичайна робота зовсім не йшла йому на мисль. Він тільки готувався і ждав хвилини, коли задзвенить дзвоник. Нарешті, аристократична дама приїхала разом із своєю бліденькою дочкою. Він посадовив їх, присунув полотно, уже зручно, з претензіями на світські манери, і заходився писати. Сонячний день і ясне освітлення вельми стали йому в пригоді. Він побачив у легенькому своєму оригіналові багато такого, що, коли б тільки спіймати і віддати на полотні, воно б надало високої вартості портретові; побачив, що можна зробити щось особливе, коли тільки виконати все те в такій викінченості, в якій тепер з'явилася йому натура. Серце навіть почало йому злегка тремтіти, коли він відчув, що виявить те, чого ще не помітили інші. Робота захопила його цілком; увесь віддався він пензлеві, забувши знов про аристократичне походження оригіналу. Затамовуючи віддих, бачив, як виходили в нього легкі риси і це сливе прозоре, ніжне тіло сімнадцятилітньої дівчини. Він ловив кожний відтінок, легку жовтавість, ледве помітну синяву під очима, і вже ладен був схопити маленький прищик, що вискочив на чолі, коли раптом почув над собою материн голос: «Ах, для чого це? Цього не треба,— говорила дама,— у вас теж... от у деяких місцях... немовби трохи зажовто, і от тут зовсім ніби темні плямочки». Художник почав з'ясовувати, що саме ці плями та жовтавість дають хорошу гру, що вони й становлять приємні та легкі тони обличчя. Але йому відповіли, що вони не становлять ніяких тонів і ніякої гри не дають, а що це йому тільки так здається. «Але дозвольте тут, в одному тільки місці, трохи покласти жовтенької фарби»,— мовив простосердно художник. Та цього саме йому й не дозволено. Сказано йому, що Lise тільки сьогодні не в добрім здоров'ї, а що жовтавості в неї не буває ніколи, і що обличчя її особливо вражає свіжістю кольорів. Сумовито почав він загладжувати те, що його пензель примусив виступити на полотні. Щезло багато майже непомітних рис, а разом з ними щезла почасти й схожість. Він бездушно став надавати йому того загального колориту, що дається на пам'ять і перетворює навіть обличчя, взяті з натури, на якісь холодно-ідеальні, стріпані на ученицьких програмах. Але дама була задоволена, що образливий колорит був прогнаний остаточно. Вона виявила тільки здивування, що робота триває так довго, і додала, що чула, ніби він за два сеанси зовсім закінчує портрета. Художник нічого не знайшов їй на те відповісти. Дами підвелися і збиралися вийти. Він поклав пензля, проводив

їх до дверей і потім довго стояв, стуманілий, на тому самому місці перед своїм портретом.

Він дивився на нього тупо, а в голові йому тим часом стояли ті легкі жіноцькі риси, ті відтінки й прозорі тони, які він спіймав і які без жалю знищив його пензель. Бувши весь виповнений ними, він відставив портрета набік і відшукав у себе десь закинуту голівку Псіхеї, яку колись давно так ескізно накидав на полотно. То було личко, спритно написане, але зовсім ідеальне, холодне, з самих тільки загальних рис, що так і не набралося живого тіла. Нема чого робити, він узявся тепер проходити його, пригадуючи на ньому все, що поталанило йому постерегти на обличчі в аристократичної одвідувачки. Спіймані ним риси, відтінки й тони лягали тут в тому очищеному вигляді, в якому з'являються вони тоді, коли митець, надивившися на природу, уже віддаляється від неї і дає самостійний проти неї утвір. Псіхея стала оживати, і ледве позначена в ній мисль почала поволі одягатися в видиме тіло. Тип обличчя молоденької світської дівчини мимоволі передався й Псіхеї, і через те вона набула своєрідного виразу, що дає право на назву щиро оригінального твору. Здавалося, він скористувався, частково й разом, з усього, що дав йому оригінал, і зовсім захопився своєю роботою. Кілька днів він був відданий їй самій. І за цією ж роботою застало його прибуття знайомих дам. Він не встиг зняти з станка картину. Обидві видали з себе радісний крик здивування і сплеснули руками.

— Lise, Lise! ах, як подібно. Superbe, superbe! Як прегарно вигадали ви, що одягли її в грецьке убрання! Ах, який сюрприз!

Художник не знав, як випровадити дам із утішної їх помилки. Засоромившись і понуривши голову, він проказав стиха:

— Це — Псіхея.

— У вигляді Псіхеї? C'est charmant,— мовила мати, усміхнувшись, а разом з нею усміхнулася й дочка.— Чи не правда, Lise, тобі найбільше личить на портреті вигляд Псіхеї? Quelle idée délicieuse! Але яка робота! Це Корредж. Признатися, я читала й чула про вас, але я не знала, що ви маєте такий хист. Ні, ви неодмінно маєте написати портрета такого ж і з мене.— Дамі, видко, хотілося теж з'явитися у вигляді якоїсь Псіхеї.

«Що мені з ними робити? — подумав художник.— Коли вони самі того хотять, то нехай Псіхея зійде за те, що їм хочеться»,— і проказав уголос:

— Сядьте, з вашої ласки, ще на хвилиночку: я дещо маю додати.

— Ах, я боюсь, щоб ви як-небудь не... вона така подібна тепер.

Але художник зрозумів, що всі побоювання були щодо жовтавості, і заспокоїв їх, сказавши, що він тільки додасть блиску і виразу очам. А по правді, йому було надто соромно і хотілося хоч трохи більше надати подібності до оригіналу, щоб не докорив його хто-небудь рішучою, остаточною безсоромністю. І справді, риси блідої дівчини почали нарешті виразніше виступати з обличчя Псіхеї.

— Досить! — сказала мати, знов опасаючись, як би подібність не наблизилась, кінець кінцем, аж надто близько. Художника нагороджено всім: усмішкою, грошима, компліментом, щирим потисненням руки, запрошенням на обід, словом, він дістав тисячу втішних нагород.

Портрет наробив розголосу в місті. Дама показала його приятелькам; всі дивувались мистецтву, з яким художник зумів зберегти подібність і разом з тим надати краси оригіналові. Останнє зауважено було, розуміється, не без легкого забарвлення заздрощів на обличчі. І художник одразу був закиданий роботою. Бачилося, все місто хотіло в нього малюватися. Біля дверей щохвилини деренчав дзвоник. З одного боку це було гаразд, обіцяючи йому нескінченну практику безліччю та розмаїтістю облич. Та на біду, то все був нарід, з яким тяжко було мирити, нарід похапливий, заклопотаний, або ж належний до високого товариства, отже, від усіх заклопотаніший і через те нетерплячий до краю. З усіх боків тільки й вимагали, щоб було хутко й гарно. Художник бачив, що викінчувати було зовсім неможливо, що все треба було заступити спритністю та меткою жвавістю пензля,— схоплювати саму лише цілість, один загальний вираз і не заглиблюватись пензлем у витончені подробиці — одним словом, наслідувати природі в її завершеності було зовсім неможливо. До того ж треба додати, що всі, хто малювався, мали багато інших домагань на різні речі. Дами вимагали, щоб переважно душа і вдача змальовувалися на портретах, щоб усього іншого часом і зовсім не додержувати, закруглити всі гострі кути, зм'якшити усі ганджі і навіть, як можна, зовсім обійти їх, словом, щоб на обличчя можна було задивитись, коли навіть не вкрай закохатися. І через те, сідаючи малюватися, вони набирали часом такого виразу, що в диво художника запроваджували: та намагалася виявити на обличчі своїм

меланхолію, інша мрійність, третя за всяку ціну хотіла зменшити рота і вбирала його до такої міри, що він перетворювався, кінець кінцем, на одну цяточку, не більшу, як голівка на шпильці. І з усім тим від нього вимагали подібності і невимушеної природності. Чоловіки теж були нітрохи не кращі від дам. Один вимагав змалювати себе з сильним, енергійним поворотом голови; другий — з піднесеними догори натхненними очима; гвардійський поручник вимагав неодмінно, щоб в очах йому видко було Марса; цивільний урядовець гнув до того, щоб якбільше було несхибності й благородства в обличчі, і щоб рука йому спиралася на книжку, де б розбірними словами було написано: «Завжди стояв за правду». Спершу художника аж у піт кидало від таких вимог: все це треба було прикинути, обміркувати, а тим часом термін давано йому короткий. Нарешті він прирозумів, у чому справа, і вже анітрохи не трудив себе. Навіть із двох, трьох слів угадував він, хто хотів кого з себе удати. Хто хотів Марса, він тому в обличчі випинав Марса; хто важив на Байрона, він надавав тому байронівської пози й повороту. Корінною, Ундіною чи то Аспазією хотіли бути дами, він з великою охотою на все приставав і додавав уже від себе кожному досить пристойності,— а вона, як відомо, ніде не псує, і за неї інколи подарують митцеві і саму несхожість. Незабаром він уже й сам почав чудуватися на дивочну жвавість та спритність свого пензля. А хто малювався, ті, само собою зрозуміло, були в захваті і виголошували його генієм.

Чартков зробився модним художником на всі боки. Почав їздити на обіди, супроводити дам у галереї і навіть на гуляння, франтовито зодягатися і проповідувати вголос, що митець повинен належати до вищого товариства, що треба цей стан підтримувати, що митці одягаються шевцями, не вміють пристойно себе тримати, не доховують високого тону і позбавлені найменшої освіченості. Дома у себе в майстерні він запровадив чистоту та охайність до найвищої міри, приставив двох пишних льокаїв, тримав франтовитих учнів, переодягався кілька раз на день у різні ранішні вбрання, завивав кучері; почав працювати над поліпшенням манер, як зустрівати одвідувачів, почав працювати над прикрашуванням всіма можливими засобами свого зовнішнього вигляду, щоб справити тим приємне враження на дам; коротко сказавши, незабаром у ньому аж ніяк не можна було признати того скромного художника, що працював колись непомітно у своїй хатині на Василівському острові. Про мит-

ців і мистецтво він висловлювався тепер гостро; твердив, що давнім митцям занадто вже багато переваги приписано, що всі вони до Рафаеля писали не постаті, а якісь оселедці; що тільки в уяві розглядувачів існує думка, ніби їм притаманна якась святість; що сам Рафаель навіть писав не все гаразд, і за багатьма його утворами тільки силою переказу затрималася слава; що Мікель-Анжел хвалько, бо ж він хтів похвалитися знанням анатомії; що грації в ньому нема жодної, і що справжнього блиску, сили пензля та колориту треба шукати тільки в нинішньому віці. Так натурально заходила мимоволі мова і про себе. «Ні, я не розумію,— мовляв він,— напруження інших сидіти й копатися над роботою: людина, що порпається кілька місяців над картиною, як на мене, не митець, а трудяка; я не повірю, щоб у неї був хист; геній творить швидко, сміливо. От у мене,— говорив він, вдаючися звичайно до одвідувачів,— цього портрета я написав за два дні, цю голівку — за день, це за кілька годин, це за годину й кілька хвилин. Ні, я... я, сказати так, не визнаю за мистецтво того, що ліпиться рядок по рядкові; це вже ремісництво, а не мистецтво». Так розповідав він своїм одвідувачам, і одвідувачі дивувалися з сили та спритності його пензля, видавали з себе вигуки, почувши, як хутко він творив, і потім переказували один одному: «Це хист, це справжній хист!» Подивіться, як він говорить, як виблискують йому очі! Il y a quelque chose d'extraordinnaire dans toute sa figure!

Художникові втішно було чути таку про себе поголоску. Коли в журналах з'явилася друкована хвала йому, він радів, як дитина, дарма, що цю хвалу він купив за власні свої гроші. Він розносив такий друкований листок скрізь і мовби ненароком показував його знайомим і приятелям, і це його тішило аж до найщиросерднішої наївності. Слава його зростала, роботи й замовлень більшало. Уже почали йому надокучати ті самі портрети й обличчя, що їх поза та повороти зробилися у нього заученим. Уже без великої охоти він писав їх, намагаючися будь-як накидати саму голову, а все інше давав докінчувати учням. Спершу він все-таки пробував дати якусь нову позу, вразити силою, ефектом. Тепер і це ставало йому нудно. Голова втомлювалася, вимислюючи та обмірковуючи. Це було йому не по силі, та й ніколи: повне розваг життя і товариство, де він намагався відіграти ролю світської людини,— все це далеко відносило від думок і праці. Пензель його простигав і тупішав, і він непомітно замкнувся в одноманітних, визначених, давно

витріпаних формах. Одноманітні, холодні, раз у раз причепурені і, так мовити б, позастібувані обличчя урядовців, військових та цивільних небагацько давали простору пензлеві: він забував і прегарне драпування, і сильні порухи, і пристрасті. Про групи, про художню драму, про високу її зав'язку нічого було й говорити. Перед ним були тільки мундир, та корсет, та фрак, перед якими холод відчуває мистець і спадає всяка уява. Навіть найзвичайнішої стійності уже не видко було в його творах, а тим часом вони все ще розходились, все ще користувалися славою, хоч справжні знавці та художники тільки плечима знизували, глядячи на останні його роботи. А деякі, що знали Чарткова раніше, не могли збагнути, як міг занепасти хист, що його ознаки виявились так яскраво в ньому з самого початку, і даремне намагалися розгадати, яким робом може згаснути обдарованість в людині, коли вона тільки-но дійшла повного розвитку всіх сил своїх.

Та цих голосів не чув сп'янілий славою художник. Уже він починав вступати в пору поважного віку й розуму: почав огрядніти й видимо роздаватися вшир. Уже по газетах та журналах вичитував він прикметники: «Наш поважний Андрій Петрович, наш заслужений Андрій Петрович». Уже почали йому на службі пропонувати почесні посади, запрошувати на іспити, в комітети. Уже він починав, як завжди буває в поважні роки, сильно нахилятися в бік Рафаеля та старовинних митців — не тому, щоб цілком упевнився їх великої стійності, а тому, щоб колоти їми очі молодим митцям. Уже він починав, звичаєм усіх, хто в такі роки вступає, докоряти всю молодь без виїмку неморальністю та недобрим спрямуванням духу. Уже починав він вірити, що все на світі робиться просто, натхнення згори немає, і все неминуче має бути підведено під один суворий припис акуратності та одноманітності. Коротко сказавши, життя його дійшло тих літ, коли все, що дише поривом, стискається в людині, коли потужний смик слабше дотикається душі і не обвивається пронизливим звуком довкола серця, коли дотик краси уже не перетворює незайманих сил на вогонь та полум'я, але всі відгорілі почуття стають приступніші до дзвону золота, уважніше наслухають привабливої його музики і непомітно помалу дозволяють їй остаточно приспати себе. Слава не може дати насолоди тому, хто вкрав її, а не заробив: вона будить повсякчасне тремтіння тільки в гідному її. І тому всі почуття і пориви його звернулися до золота. Золото стало його пристрастю, ідеалом, острахом, насолодою,

метою. Пачки асигнацій росли в скринях і, як кожний, кому дістається на пай цей страшний дар, він почав ставати невеселим, неподатним ні на що, байдужим до всього, крім золота, безпричинним скнарою, безглуздим збирачем, і вже ладен був перетворитися на одну з тих чудних істот, яких сила трапляється в нашому бездушному світі, на яких із жахом дивиться життя й серця сповнена людина, і видаються вони їй рухомими кам'яними гробницями, з мерцем усередині замість серця. Але одна подія сильно потрясла й розбудила всю його живущу істоту.

Одного дня побачив він на столі своєму записку, якою академія мистецтв запрошувала його, як достойного свого члена, прибути й зложити свою думку про новий, присланий із Італії твір удосконалюваного там російського художника. Цей художник був один із колишніх його товаришів, що з найраніших років носив у собі пристрасть до мистецтва, що запальною душею трудівника поринув у нього з усім захватом, одірвався од приятелів, рідних, од улюблених звичок і полинув туди, де на тлі чудового неба спіє величавий розсадник мистецтва,— в той прегарний Рим, що на саме ймення його так повно й сильно б'ється полум'яне серце митця. Там як відлюдник поринув він у труд і нічим не розпорошувані студії. Йому не було діла до того, що говорили про його вдачу, про його невміння поводитися з людьми, про недодержання товариської пристойності, про зневагу, яку накликав він на становище митця своїм убогим, недбалим убранням. Йому було те без потреби, сердились на нього чи ні його браття. Все занехаяв він, все віддав мистецтву. Невтомно одвідував галереї, цілими годинами простоював перед утворами великих майстрів, уловлюючи та вистерігаючи чудовий пензель. Нічого не кінчав він без того, щоб не перевірити себе кілька разів на цих великих учителях і щоб не прочитати в їхніх утворах безмовної та проречистої собі поради. Він не заходив у шумливі розмови та суперечки; він не стояв ні за пуристів, ні проти пуристів. Він однаково всьому віддавав належите, беручи з усього тільки те, що було в ньому прегарного, і, нарешті, залишив собі учителем одного божественного Рафаеля,— подібно до того, як великий митець-поет, перечитавши силу різних творів, сповнених розмаїтого чару і величавої краси, кінець кінцем, залишав собі настольною книгою саму «Іліаду» Гомерову, відкривши, що в ній усе єсть, чого хочеш, і нема нічого, що не відбилось би вже тут такою глибокою та великою довершеністю. І зате виніс він із своєї школи величаву ідею

утвору, потужну красу мислі, високу привабливість небесного пензля.

Увійшовши до зали, Чартков знайшов уже величезний натовп одвідувачів, зібраний перед картиною. Найглибша безмовність, яка рідко буває серед численних цінителів, на цей раз панувала скрізь. Він сквапно надав собі значущого вигляду знавця і наблизився до картини; та — боже мій, що він побачив!

Чистий, непорочний, прегарний, як наречена, стояв перед ним твір митця. Скромний, божественний, непохибний і простий, як геній, зносився він над усім. Бачилось, небесні постаті, здивовані стількома зведеними на них поглядами, сором'язливо спустили прекрасні вії. З почуттям мимовільного здивування споглядали знавці на новий, невиданий пензель. Все тут, бачилось, поєдналося разом: вивчення Рафаеля, позначене високим благородством поз, вивчення Корреджія, віддане остаточною довершеністю пензля. Але найбільшу владу показувала міць твору, що вже пливла з душі самого митця. Остання річ на картині була перейнята нею; у всьому осягнений був закон і внутрішня сила; скрізь була спіймана ця пливка заокругліть ліній, властива природі, яку бачить тільки око художника-творця і яка гострим кутом випинається в копіїста. Видко було, як усе, визбиране з околишнього світу, митець замкнув спершу в своїй душі, і вже звідти, з душевної криниці, вилив його одним гармонійним, урочистим співом. І стало ясно навіть непосвяченим, яке незмірне провалля залягає межи утвором і звичайною копією з природи. Сливе неможливо було списати ту незвичайну тишу, яка мимоволі пойняла усіх, що стояли, втупивши очі в картину,— ні шелесту, ні гуку; а картина тим часом щохвилини здіймалася все вище й вище: ясніше й чудовніше відділялася вона від усього і вся перетворилася, кінець кінцем, в єдину мить, вицвіт ізлетілої з неба на художника мислі,— мить, до якої все життя людське є тільки саме приготування. Мимовільні сльози ладні були покотитися по обличчях одвідувачів, що стояли круг картини. Здавалося, всі уподобання, всі зухвалі, заблудні відхилення густу злилися в якийсь мовчазний гімн божественному творові.

Нерухомо, розімкнувши уста, стояв Чартков перед картиною і нарешті, коли потроху-помалу відвідувачі й знавці загомоніли й почали міркувати про стійність твору, і коли, нарешті, звернулися до нього з просьбою подати свою думку, він отямився; хотів узяти на себе байдужий, звичайний свій

вигляд, хотів проказати звичайне, тривіальне міркування зачерствілих митців, на такий зразок: «Звичайно, не можна заперечити хисту художникового; є дещо; видко, що він хотів щось виповісти; проте як узяти найголовніше...» — і на тих словах додати, розуміється, такої похвали, від якої звомпив би усякий художник; хотів усе це зробити, та мова завмерла йому на устах, сльози й ридання безвладно вирвалися на відповідь, і він, як шалений, вибіг із зали.

З хвилину нерухомий, нечулий, стояв він серед своєї розкішної майстерні. Вся істота, все життя його було збуджене в єдину мить, немовби молодість повернулася до нього, немовби згаслі іскри хисту спалахнули знов. З очей йому раптом упала пов'язка. Боже! І так без жалю занапастити найкращі роки своєї юності, знищити, притлумити іскру вогню, що, можливо, жеврів, у грудях, що, можливо, розгорівся б тепер величаво й красно, і, можливо, так само викликав би сльози здивування та вдячності. І занапастити все це, занапастити без найменшого жалю! Здавалось, ніби в ту хвилину враз і раптом ожили в душі його ті напруження й пориви, які були колись йому знані. Він схопив пензлі і наблизився до полотна. Піт напруження виступив на його обличчі; весь обернувся він на одно бажання і загорівся однією думкою: йому хотілося змалювати янгола-відступника. Ця ідея найбільше відповідала станові його душі. Але, горе! Його постаті, пози, групи, думки лягали вимушено й безладно. Пензель його і уява занадто вже підбилися під одну мірку, і безсилий порив переступити усі межі й пута, які він сам собі поклав, уже віддавав неправдивістю й помилкою. Він зневажив трудні та довгі сходи повільно збираних відомостей та перших основних законів майбутнього великого. Прикрий жаль охопив його. Він звелів винести з своєї майстерні всі останні твори, усі бездушні модні образки, всі портрети гусарів, дам та державних радників; замкнувся самотньо в своїй кімнаті, звелів нікого не пускати і весь поринув у роботу. Як витривалий юнак, як учень, сидів він за своєю працею Та яке без жалю невдячне було все те, що народжувалось під його пензлем! На кожнім ступні його спиняло незнання найперших, основних стихій; простий, незначний механізм охолоджував йому весь порив і неперехідним ставав порогом для уяви. Пензель мимоволі звертався до заучених форм, руки складалися на один заучений лад, голова не важилась зробити незвичайного повороту, навіть згортки одежі відгонили заученим і не хотіли слухатися й

залягати на незнайомій позі тіла. І він почував, він почував і бачив те сам.

— Та чи справді мав я хист? — мовив він нарешті.— Чи не помилився я? — І, проказавши ці слова, він підійшов до давніших своїх творів, що робив над ними колись так чисто, так безкорисно, там, у бідній хатині на відлюдному Василівському острові, оподаль людей, розкошів та всяких примх. Він підійшов тепер до них і став пильно розглядати їх усі, і разом з тим почало вставати в його пам'яті все колишнє бідацьке життя його.— Так,— промовив він розпучливо,— я мав хист! Скрізь, на всьому знати його приміти й сліди...

Він став і враз затрусився всім тілом: очі його зустрілися з нерухомо-втупленими на нього очима. Це був той надзвичайний портрет, якого він купив на Щукиному дворі. Весь час він був закритий, заставлений іншими картинами і зовсім випав йому з думки. А тепер, як зумисне, коли повиношувано всі модні портрети та картини, що виповняли майстерню, він виглянув на світ разом з іншими творами його молодощів. Як пригадав він усю дивну його історію, як пригадав, що певною мірою він, цей дивний портрет, стався причиною його переродження, що грошовий скарб, якого дістав він таким чудовим способом, породив у ньому всі марні забаганки, що занапастили його хист,— майже оскаженілість ладна була ввірватися в його душу. Він тієї ж хвилини звелів винести ненавидний портрет. Але хвилювання душевне від того не вгамувалося: всі почуття і вся істота йому були зрушені до дна, і він дознав тієї страшної муки, що, як разючий виїмок, стрівається інколи в природі, коли малий хист намагається виявити себе у великій, понад його засоби, мірі і не може себе виявити,— тієї муки, що в юнакові породжує велике, але в перейшлій за межу марень людині перетворює на безплідну жадобу,— тієї страшної муки, що робить людину здібною на жахливі злочинства. Його опанувала страшна заздрість, заздрість аж до несамовитості. Жовч проступала йому в обличчі, коли він бачив твір, що мав на собі печать хисту. Він скреготав зубами, їв його очима василіска. В душі йому відродився найпекельніший намір, який коли-будь плекала людина, і з лютою силою кинувся він доходити його виконання. Він почав скуповувати все найкраще, що тільки утворювало малярство. Купивши картину за велику ціну, обережно приносив до своєї кімнати і з люттю тигра накидався на неї, рвав, розшматовував її, різав на клаптики і топтав ногами, супроводячи те сми-

хом насолоди. Незчисленне багатство, яке він зібрав, достачило йому всіх засобів задовольняти цю пекельну неситість. Він порозв'язував всі свої золоті мішки, повідчиняв скрині. Ніколи ні одна потвора невігластва не знищила стільки прегарних творів, скільки знищив цей лютий месник. По всіх аукціонах, де тільки він з'являвся, кожен заздалегідь зрікався думки придбати художній утвір. Здавалося, розгніване небо навмисне послало в світ цього жахливого бича, бажаючи позбавити його всієї його гармонії. Ця жахлива пристрасть поклала якийсь страшний колорит на нього; повсякчасна жовч не сходила йому з обличчя. Хула на світ і заперечення малювалися самі собою в рисах його. Здавалося, в ньому втілився той страшний демон, якого ідеально змалював Пушкін. Крім отруйного слова і повсякчасної огуди, нічого не вимовляли його уста. Подібний до якоїсь гарпії, траплявся він на вулиці, і всі, навіть знайомі, зобачивши його здалека, намагалися ухилитись і уникнути такої зустрічі, кажучи, що її вистарчить отруїти потім увесь день.

На щастя для світу й мистецтва, таке напружене й силуване життя не могло довго тривати: міра пристрастей була надто невідповідна й колосальна, як на кволі сили його. Напади несамовитості й безумства почали виявлятися частіше і, кінець кінцем, все це перейшло в найжахливішу хворобу. Жорстока гарячка, поєднана з найприскоренішими сухотами, взялися до нього так люто, що за три дні від нього залишилася сама тільки тінь. До цього прилучилися всі ознаки безнадійного божевілля. Іноді кілька чоловік не могли утримати його. Йому почали з'являтися давно забуті живі очі незвичайного портрета — і тоді божевілля його було страшне. Всі люди, що обступали його постіль, здавалися йому страшними портретами. Портрет двоївся, четверився в його очах; всі стіни здавалися пообвішувані портретами, що втупляли в нього свої нерухомі живі очі; страшні портрети дивилися з стелі, з підлоги; кімната роздавалася вздовж і вшир у нескінченність, щоб якнайбільше вмістити цих нерухомих очей. Лікар, що взяв на себе обов'язок лікувати його і вже начувся про дивну його історію, з усієї сили намагався розшукати таємний зв'язок поміж вимарюваними видіннями та подіями його життя, але нічого не міг осягнути. Хворий нічого не розумів і не відчував, крім своїх мук, і видобував з себе самі жахливі зойки та безтямні слова. На решті життя йому увірвалося в останньому, уже безгласому пориві страждання. Труп його був страшний. Нічого теж

не могли знайти від величезного його багатства; але, побачивши порізані шматки від тих високих утворів мистецтва, що їх ціна перевищувала мільйони, зрозуміли жахливий їх ужиток.

II

Сила карет, дрожок та колясок стояло перед ганком дому, де відбувався аукційний продаж речей одного з тих багатих аматорів мистецтва, що солодко продрімали все життя своє, затоплені в своїх зефірах та амурах, безвинно набули славу меценатів і простосердно витратили для того мільйони, зібрані їх статечними батьками, а часом і власними давнішими працями. Таких меценатів, як відомо, тепер уже нема, і наш XIX вік давно вже набув невеселої фізіономії банкіра, що втішається своїми мільйонами тільки у вигляді цифр, виставлених на папері. Довга зала була виповнена найрозмаїтішим натовпом одвідувачів, що налетіли, як хижі птахи на неприбране тіло. Тут була ціла флотилія руських купців з Гостиного двору і навіть з тандити, в синіх німецьких сурдутах. Їхній вигляд і вираз облич були тут якісь твердіші, вільніші і не визначалися тією пересолодженою запобігливістю, яку так помітно в нашому купцеві, коли він у себе в крамниці перед покупцем. Тут вони зовсім не церемонилися, дарма що в тій же залі сила було тих аристократів, перед якими вони в іншому б місці ладні були уклонами своїми позмітати порох, наношуваний власними чобітьми. Тут вони були зовсім невимушені, обмацували без церемонії книжки й картини, бажаючи спізнати добротність краму, і сміливо перебивали ціну, набивану графами-знавцями. Тут було багато неминучих одвідувачів аукціонів, що постановили щодня бувати на них замість сніданку; аристократи-знавці, що вважали за обов'язок не пропускати нагоди збільшити свою колекцію і не знаходили іншої роботи від 12 до 1 години; нарешті, ті благородні панове, що їх убрання й кишені досить лихенькі, і з'являються вони день у день без жодної користолюбної цілі, а єдино, щоб подивитися, чим що скінчиться, хто даватиме більше, хто менше, хто кому переб'є і за ким що зостанеться. Силу картин розкидано без жодного ладу; з ними перемішані і меблі, і книги з вензелями давнішнього власника, що, може, не мав похвального звичаю до них заглядати. Китайські вази, мармурові дошки для столів, нові й старі меблі з вигнутими лініями, з грифами, сфінксами та лев'я-

чими лапами, визолочені і без позолоти люстри, кенкети,— все було накидано і зовсім не в такому порядкові, як у крамницях. Все являло якийсь хаос мистецтв. Взагалі почуття наше перед аукціоном моторошне: в ньому все відгонить похоронною процесією. Зала, де він відбувається, завжди якась похмура, вікна, позаставлювані меблями та картинами, ллють скупе світло; безмовність розлита на обличчях, і похоронний голос аукціоніста, що постукує молотком і співає панахиду бідолашним, так дивно надибуваним тут мистецтвам,— все це, здається, ще більше підсилює дивну прикрість враження.

Аукціон, здавалося, був у самому розпалі. Ціла юрма пристойних людей, збившися докупи, про щось навперебій сперечалася. Зусюди чутні слова «рубль, рубль, рубль» не давали змоги аукціоністові повторяти набивану ціну, яка вже виросла вчетверо проти оповіщеної. Збитий натовп сперечався про портрет, що справді не міг не зостановити кожного, що хоч трохи знався на малярстві. Натхненний пензель маляра виявлявся в ньому вочевисто. Портрет, видима річ, був уже кілька раз реставрований та підновлений і являв смаглі риси якогось азіата в широкій одежині з надзвичайним, дивним виразом на обличчі, але найбільше всі, хто стояв довкола, були вражені незвичайною жизністю очей. Що більше в них вглядалися, то більше вони, бачилось, забиралися всередину кожному. Ця дивина, цей надзвичайний фокус митця привернув мало не загальну увагу. Багацько з тих, що сперечалися за нього, вже відступилися, бо ціну набито йому неймовірну. Залишилися тільки два відомі аристократи, аматори малярства, які нізащо не хотіли зректися такого придбання. Вони гарячилися і, мабуть, набили б ціну до неможливого, коли б один із тих, що розглядали портрета, не проказав: «Дозвольте мені на хвилину перебити вашу суперечку: я, може, більше, ніж хто інший, маю право на цей портрет».

Слова ці вмить притягли до нього загальну увагу. То був ставний чоловік, років на тридцять п'ять, з довгими чорними кучерями. Приємне обличчя, позначене якоюсь ясною нестурбованістю, виявляло душу, сторонню усім виснажливим світським уразам; в його уборі не було ніяких претензій на моду: все показувало в ньому артиста. Це був, справді, художник Б., відомий особисто багатьом із присутніх.

— Хоч які дивні здадуться вам слова мої,— провадив він далі, бачачи прив'язану до нього загальну увагу,— та, коли ви погодитесь вислухати невеличку історію, можливо, ви

побачите, що я мав право так говорити. Все впевняє мене, що портрет є той самий, якого я шукаю.

Зовсім природна цікавість розпалилася майже на всіх обличчях, і сам аукціоніст, роззявивши рота, став з піднятим у руці молотком, готовий слухати. На початку оповідання багато хто повертався очима до портрета, а потім усі втупилися в самого оповідача, в міру того, як його оповідання ставало все цікавіше.

— Вам відома та частина міста, яку звуть Коломною (так він почав). Тут усе неподібне до інших частин Петербурга: тут не столиця і не провінція; здається, відчуваєш, перейшовши на коломенські вулиці, як облишають тебе всі молоді пориви та бажання. Сюди не заходить майбутнє, тут скрізь тиша та відставка — все, що осіло від столичного руху. Сюди переїздять на життя відставлені урядовці, вдови, небагаті люди, що мають приємну знайомість з сенатом і тому засудили себе тут мало не на все життя; вислужені куховарки, що цілий день штовхаються по базарах, теревенять з мужиком у роздрібній крамничці і забирають щодня на п'ять копійок кофію та на чотири цукру, і, нарешті, весь той гатунок людей, що можна назвати одним словом попілуватий — людей, що із своїм убранням, лицем, волоссям, очима мають якийсь невиразний, попелястий вигляд, як день, коли немає на небі ні бурі, ні сонця, а буває ні те, ні се: сіється туман і відбирає різкість від речей. Сюди можна зачислити відставних театральних капельдинерів, відставних титулярних радників, відставних годованців Марсових з виколотим оком та роздутою губою. Це люди зовсім безпристрасні: ідуть, ні на що не обертаючи очей; мовчать, ні про що не думаючи. В кімнаті у них небагато добра; часом тільки штоф чистої руської горілки, яку вони одноманітно смокчуть цілий день без жодного більшого припливу до голови, що буває після сильного спожиття, яким люблять себе потішити у неділю молодий ремісник-німець, цей студент Міщанської вулиці, що один владає тротуаром, коли час переступив уже дванадцяту годину ночі.

Життя у Коломні страх відлюдне: рідко коли з'явиться карета, крім тої хіба, що нею їздять актори, що громом, дзвоном та брязкотом своїм одна тільки турбує загальну тишу. Тут усе пішоходці: візник дуже часто плентається без пасажира, везучи сіно для бородатої шкапини своєї. Квартирю можна знайти за п'ять карбованців у місяць, навіть з кавою вранці. Вдови, що дістають пенсію, найаристократичніші тут фамілії: вони тримають себе пристойно, чисто

метуть свої хати, розмовляють з приятельками про дорожнечу на яловичину та на капусту, частенько при них живе молоденька дочка, мовчазна, покірна, інколи непогана з себе істота, бридкий цуцик, настінний годинник з сумовитим постукувачем-маятником. Далі йдуть актори, що платня не дозволяє їм виїхати з Коломни, люд свобідний, як усі артисти, що живуть для втіхи. Вони, сидячи в халатах, ладять пістолі, ліплять з картону всякі речі, потрібні для дому, грають з приятелем-гостем у шашки та в карти, і так просиджують ранок, роблячи те саме ввечері, з додатком інколи пуншу. За цими тузами й панством Коломни іде надзвичайна порошня та дрібнота. Їх так само тяжко поіменувати, як почислити ту силу комашок, що розводяться в старому оцті. Тут є баби, що моляться, баби, що пиячать, баби, що моляться і пиячать разом; баби, що животіють з якихось незбагненних коштів; як комахи тягають з собою старе шмаття та ганчір'я від Калинкіного мосту на тандиту з тим, щоб продати його там за п'ятнадцять копійок; словом, справжній найнещасніший поскріб людності, що ані один доброчинний політико-економ не добрав би способу поліпшити його добробут.

Я для того згадав їх, щоб показати вам, як часто цей люд потребує негайної на якийсь час допомоги і мусить удаватися до позичок; і тоді серед нього осідають особливого роду лихварі, що уділяють йому невеликих грошей — під заставу і на великі проценти. Ці дрібніші лихварі бувають без порівняння безсердечніші від усіх великих, бо ж народжуються серед убожества і наочно показуваного жебрацького лахміття, якого не бачить багатий лихвар, маючи до діла з людьми, що приїздять у каретах,— і тому занадто вже рано умирає в їхній душі найменше людяне почуття. Серед таких лихварів був один... Але не завадить вам сказати, що пригода, за яку я взявся розповідати, належить до минулого століття, а саме до правління покійної цариці Катерини Другої. Ви можете самі зрозуміти, що зверхній вигляд Коломни і внутрішнє її життя мусили значно відмінитися. Отже, серед лихварів був один — істота всіма сторонами незвичайна,— що віддавна вже оселився в цій частині міста. Він ходив у широкій азіатській одежині; темний колір обличчя вказував на південне його походження; але якої саме був він нації — індус, грек, перс — того ніхто не міг сказати напевне. Високий на зріст, понад міру навіть смагле, сухорляве, обпалене обличчя і якийсь незрозуміло страшний його колір, великі, з дивним вогнем очі, навислі густі брови — виріз-

няли його гостро й сильно з-поміж усієї попілуватої людності столиці. Саме житло його неподібне було до інших маленьких дерев'яних домочків. Це була кам'яна будівля, на зразок тих, що колись доволі набудовували їх генуезькі купці, з різними, неоднаковими на розмір вікнами, з залізними віконницями та засувами. Цей лихвар різнився від інших лихварів уже тим, що міг наділити якими хоч грішми усіх, почавши з старої жебрачки до марнотратного двірського вельможі. Перед його домівкою незрідка з'являлися найблискучіші екіпажі, крізь віконця яких інколи визирала голівка препишної світської дами. Поголоска, як звичайно, рознесла, що залізні скрині його повні без ліку грошима, коштовностями, діамантами, всякими заставами, та що, проте, він зовсім не мав тієї зажерливості, що властива іншим лихварям. Він давав гроші залюбки, дуже зручно розподіляючи реченці виплат; але якимись дивними арифметичними викладками примушував їх підійматись до незмірних відсотків. Так принаймні свідчила поголоска. Та щó найдивніше з усього, і щó не могло не вразити багатьох,— це була дивна доля усіх тих, хто здобував од нього гроші: всі вони кінчали життя нещасливо. Чи була це просто людська думка, недоречні марновірні плітки, чи зумисне поширювані чутки,— це лишилось невідомо. Але кілька прикладів, що за короткий час трапилися у всіх на очах, були живі й разючі.

З гурту тодішнього панства завчасу привернув до себе очі юнак з найродовитішої сім'ї, що змолоду вирізнився вже на полі державному, гарячий прихильник усього справжнього, високого, речник усього, що породило людське мистецтво й розум,— чоловік, що звістував у собі мецената. Незабаром він і сам дістав гідне відзначення від самої цариці, що доручила йому високий уряд, який цілком відповідав його власним потребам, уряд, де він міг багато зробити для науки і взагалі для добробуту. Молодий вельможа оточив себе художниками, поетами, ученими. Він хотів усьому дати роботу, все заохотити. Він розпочав власним коштом силу корисних видань, надавав силу замовлень, оголосив заохотливі премії, витратив на це купу грошей і, кінець кінцем, підупав. Та, повний великодушних поривань, не хотів одстати від свого діла, шукав скрізь де позичити, і нарешті звернувся до відомого лихваря. Зробивши у нього чималу позичку, він за короткий час відмінився зовсім — став напасником, переслідувачем розумового та мистецького розвою. У всіх творах він почав добачати лихий бік, криво тлума-

чити кожне слово. Тоді саме сталася на біду французька революція. Це придалося йому раптом за знаряддя до найрозмаїтішого паскудства. Він почав добачати скрізь якесь революційне прямування, скрізь увижалися йому натяки. Він став до такої міри підозріливим, що почав нарешті підозрювати самого себе, почав уважати на жахливі, несправедливі виказування, силу людей поробив нещасними. Само собою зрозуміло, що такі вчинки не могли не дійти, нарешті, до престолу... Великодушна цариця жахнулася і, повна благородства душевного, окраси вінценосців, проказала слова, які, хоч і не змогли перейти до нас у всій достотності, але глибокий їх зміст вирізьбився в багатьох серцях. Цариця зауважила, що не під монархічним правлінням пригнічені бувають високі, благородні порухи душевні, не там зневажені та упосліджені бувають твори мислі, поезії та мистецтв; що, навпаки, самі монархи бували їх заступниками; що Шекспіри, Мольєри процвітали під великодушним їх захистом, тимчасом як Дант не міг знайти пристановища у своїй республіканській батьківщині; справжні генії виникають під час розцвіту та потуги держав і державців, а не під час огидливих політичних з'явищ та тероризмів республіканських, що досі не подарували світові жодного поета; що треба відзначити поетів-митців, бо ж самий тільки спокій і прегарну тишу зводять вони на душу, а не хвилювання й докори; що вчені, поети і всі творці мистецтва — то перли та діаманти в імператорській короні: їми пишається і ще більшого блиску набирає доба великого правителя. Словом, цариця, проказуючи ці слова, була тієї хвилини божественно гарна. Я пам'ятаю, як старі люди не могли про те говорити без сліз. До справи всі поставилися якнайуважніше. На честь наших гордощів народних слід сказати, що в руському серці повсякчас живе благородне почуття стати на бік пригніченого. Вельможа, що зрадив довір'я, був належно покараний і відставлений від уряду. Та ще страшнішу кару читав він на обличчях усього громадянства: то було остаточне й загальне презирство. Не можна розповісти, як страждала його славолюбна душа: гордість, змарноване честолюбство, зруйновані сподівання,— все сполучилося разом, і в нападі страшного безумства та несамовитості урвалося його життя.

Другий разючий приклад стався теж на очах у всіх: із красунь, що не бідна була тоді на їх наша північна столиця, одна здобула рішучу над усіма перевагу. Це було якесь чудове злиття нашої північної краси з красою південною,

діамант, що рідко де трапляється в світі. Батько мій признавався, що ніколи він не бачив за все життя своє нічого подібного. Все, здавалося, в ній поєдналось: багатство, розум і врода душевна. Претендентів була ціла юрма, і серед них найприкметніший був князь Р., найблагороднішій, найкращий із усіх молодих людей, найвродливіший лицем і лицарськими великодушними поривами, високий ідеал романів і жінок, Грандісон скрізь і у всьому. Князь Р. був закоханий пристрасно й безумно; таке ж палке кохання мав він у відповідь. Та рідним партія видалася невідповідною. Родові землі князя уже давно йому не належали, рід був у неласці, і лихе його становище було всім відоме. Коли це князь раптом залишає тимчасово столицю, ніби з тим, щоб налагодити свої справи, і не в забарі з'являється, оточений пишністю і сяйвом непомірним. Блискучі бали та свята доходять до відома двору. Батько красуні прихиляється до нього, і в місті відбувається найрозкішніше весілля. Звідки взялася така зміна й нечуване багатство молодого, цього не міг з'ясувати ніхто; але поза очі подейкувано, ніби він зробив якусь умову з незбагненним лихварем і позичив у нього грошей. Хоч як там було, весілля зацікавило всю столицю; і молодий, і молода були предметом загальної заздрості. Всім відома була їх палка, витривала любов, довга мука, обома вистраждана, висока їх обох гідність. Запальні жінки заздалегідь вимальовували те райське щастя, яким має втішатися молоде подружжя. Та вийшло все інакше. За один рік страшна зміна сталася в чоловікові. Їдь підозрілих ревнощів, нетолерантність та невиводна вередливість отруїли його доти благородну та прегарну вдачу Він зробився тираном і мучителем дружини своєї і, чого ніхто не міг би передбачити, удався до різних нелюдських учинків, навіть до катування. За один рік ніхто не міг пізнати тієї жінки, що так недавно ще ясніла й приваблювала до себе натовп упадливих прихильників. Нарешті, неспроможна бувши терпіти далі тяжку свою долю, вона перша заговорила про розлуку. Чоловік розлютився на саму думку про те. В першім порухові несамовитості він увірвався до неї в кімнату з ножем і без сумніву заколов би її на місці, коли б його не схопили і не затримали. В нападі навіженства й одчаю він звернув ножа проти себе — і в страшних муках скінчив життя.

Крім цих двох прикладів, що перейшли перед очима всього громадянства, розповідано силу інших, що подіялися в нижчих класах, і сливе всі мали страшний кінець. Там чес-

ний, тверезий чоловік зробився п'яницею; там купецький прикажчик обкрадав свого хазяїна; там візник, що кілька літ возив чесно, за копійку зарізав пасажира. Не без того, щоб такі пригоди, розповідані часом не без додатків, не навели якогось мимовільного жаху на скромну людність Коломни. Ніхто не сумнівався щодо наявності нечистої сили в цій людині. Розповідано, ніби він пропонував такі умови, від яких волосся сторч ставало, і яких потім ніколи не важився нещасний переказувати кому іншому; ніби гроші його мають якусь палючу властивість, розпікаються самі собою і мають на собі дивні якісь познаки... словом, багато було про нього усякої недоладної балаканини. І гідно уваги, що вся ця коломенська людність, весь цей світ убогих бабусь, дрібних артистів, словом, усякого дрібного люду, що ми допіру пойменували, згодні були терпіти й виносити останню скрайність, аніж удаватися до страшного лихваря; знаходжувано навіть закляклих з голоду старих жінок, що воліли скоріше усмертнити своє тіло, аніж запропастити душу. Зустрівшися з ним на вулиці, мимоволі відчували острах. Пішоходець опасливо точився назад, стежачи, як пропадала вдалині його незмірно висока постать. В одній поставі його було вже стільки незвичайного, що кожного змусило б мимоволі приписати йому надприродне існування. Ці сильні риси, різьблені так глибоко, як не буває в людей; цей гарячий,бронзовий колір обличчя; ця неймовірна гущина брів, нестерпні, страшні очі, навіть шароченні згортки його азіатської одежини,— все немов говорило, що перед пристрастями, які здіймалися в цьому тілі, бліді були пристрасті інших людей. Батько мій кожного разу ставав нерухомо, коли стрівав його, і кожного разу не міг утриматися, щоб не сказати: «Диявол, сущий диявол!» Але треба вас познайомити з моїм батьком, що,до речі мовити, і є справжній сюжет цієї історії.

Батько мій був чоловік прикметний з багатьох поглядів. Це був художник, яких мало,— одно з тих див, які виводить з непочатого лона свого сама тільки Русь, художник-самоук, що сам відшукав у душі своїй, без учителів і школи, правила й закони, захоплений самою тільки жадобою самовдосконалення, що простував з причин, може, й самому йому незнаних, самою з душі тільки проказаною дорогою; одно з тих самородних див, що сучасники часто шанують їх образливим словом *неуки* і які, не холонучи серцем від огуди і власних невдач, дістають тільки нову ретельність і міць, і вже далеко відходять душею від тих творів, за які

дістали титло *неуків.* Високим внутрішнім інстинктом відчув він присутність мислі в кожному предметі; збагнув сам собою справжнє значення слова *історичне малярство*; збагнув, чому звичайну голівку, звичайний портрет Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Тіціана, Корреджіо можна назвати історичним малярством, і чому величезна картина історичного змісту все-таки буде tableau de genre, незважаючи на всі домагання митцеві на історичне малярство. І внутрішнє почуття, і власне переконання звернули його пензель до християнських сюжетів, до горішнього й останнього ступня *високого.* Він не мав честолюбства або дражливості такої невід'ємної від удачі багатьох митців. Це була тверда вдача, чесна, прямодушна людина, навіть груба, вкрита напозверх трохи черствою корою, не без деяких гордощів у душі, що говорила про людей разом поблажливо й гостро. «Що вважати на них? — звичайно озивався він,— таж я не для них працюю. Не до віталень понесу я свої картини. Хто розуміє мене, подякує; не зрозуміє — все-таки богові помолиться. Світську людину нема чого винуватити, що вона не тямить малярства; зате вона тямить на картах, знається на хорошому вині, на конях — на чому ж іншому ще знатися панові? Ще, чого доброго, спробує того та іншого, та як піде розумувати, то й життя від нього не буде. Кожному своє, кожен нехай над своїм працює. Як на мене, то вже краще та людина, яка по щирості каже, що не добирає тями, аніж та, що лицемірить: говорить, ніби знає те, чого не знає, і тільки псує та поганить». Він працював за невеличку платню, тобто за платню, якої потребував тільки для підтримання родини та для здобуття їй спроможності працювати. Крім того, він жодною мірою не відмовлявся допомогти іншому і подати руку убогому митцеві; вірував простою, побожною прадідівською вірою і тому, можливо, на змальованих обличчях у нього сам собою з'являвся той високий вираз, до якого не могли докопатися люди блискучого хисту. Нарешті, тривалістю своєї праці та несхибністю накресленого собі шляху він почав навіть набувати поваги від тих, що узивали його невігласом та доморослим самоуком. Йому безперестану давали замовлення до церков, і з роботи він не вибивався. Одна робота обійшла його дуже. Не пам'ятаю вже, який був її сюжет, знаю тільки те, що на картині треба було змалювати духа тьми. Довго думав він над тим, який дати йому образ: йому хотілося виявити в його обличчі все тяжке, що гнітить людину. Серед таких міркувань інколи в голові йому проходив образ таємничого лихваря, і він думав мимо-

волі: «От би з кого слід було мені змалювати диявола». Міркуйте ж самі про його здивування, коли одного разу, працюючи в своїй майстерні, почув він стукіт у двері і слідом за тим просто до нього увійшов жахливий лихвар. Він не міг не відчути якогось внутрішнього тремтіння, що перебігло йому мимоволі по всьому тілу.

— Ти художник? — мовив він без найменшої церемонії моєму батькові.

— Художник,— мовив мій батько в непевності, міркуючи, що буде далі.

— Гаразд. Змалюй з мене портрета. Я, може, помру скоро, дітей у мене нема; та я не хочу померти зовсім, я хочу жити. Чи можеш ти змалювати портрета, щоб був зовсім як живий?

Батько мій подумав: «Чого кращого? Він сам проситься в дияволи до мене на картину». Дав слово. Вони умовились щодо часу й ціни, і другого ж дня, взявши палітру й пензлі, батько мій уже був у нього. Високий паркан, собаки, залізні двері й замки, дугасті вікна, скрині, повкривані дивними килимами, і, нарешті, сам незвичайний господар, що сів нерухомо перед ним,— все це справило на нього дивне враження. Вікна немов зумисне були заставлені й затарасовані знизу так, що давали світло тільки горішніми шибами. «Чорти б його забрали, як добре освітлене тепер його обличчя!» — мовив він сам до себе, і взявся жадібно малювати, немов опасуючись, щоб не пропало як-небудь щасливе освітлення. «Яка міць! — повторяв він сам до себе.— Коли я хоч наполовину змалюю його так, як він є тепер, він заб'є моїх святих та янголів: вони збліднуть перед ним. Яка диявольська міць! Він у мене просто вискочить з полотна, коли тільки хоч трохи буду вірний натурі. Які незвичайні риси!» — повторяв він безнастанно, збільшуючи завзяття, і вже бачив сам, як почали переходити на полотно деякі риси. Та що більше наближався він до них, то все дужче відчував якесь утяжливе, тривожне почуття, незрозуміле собі самому. Однак, не вважаючи на те, він поклав собі наслідувати з буквальною точністю кожну непомітну рисочку й вираз. Найперше він почав опрацьовувати очі. В тих очах була така міць, що, бачилось, не можна й подумать було віддати їх так, як були в натурі. Проте, що б не було, він постановив дошукатися в них останньої найдрібнішої риси й відтінку, збагнути їх таїну... Та як тільки почав він входити й заглиблюватися в них пензлем, в душі його зродилася така дивна відраза, такий незрозумілий тягар, що

він повинен був на якийсь час кидати пензля, а потім братися за нього знов. Нарешті, він не міг уже далі терпіти: він почував, що ці очі вп'ялися йому в душу, утворюючи в ній тривогу незбагненну. На другий, на третій день це відчувалося ще сильніше. Йому стало моторошно. Він кинув пензля і сказав навідруб, що не може далі малювати його. Треба було бачити, як відмінився на те слово лихвар. Він упав йому в ноги і благав докінчити портрета, кажучи, що від цього залежить його доля та існування на світі; що уже він накидав пензлем його живі риси; що коли він віддасть їх правдиво, життя його надприродною силою затримається в портреті; що він через те не умре остаточно; що йому треба перебувати на світі. Батько мій відчув жах від таких слів; вони видалися йому такими дивними та страшними, що він покинув і пензлі, і палітру, і прожогом кинувся геть із кімнати.

Думка про те непокоїла його весь день і всю ніч, а на ранок він одержав від лихваря портрет; його принесла якась жінка, єдина істота, що йому услуговувала, і сказала тут же, що хазяїн не хоче портрета, не дає за нього нічого і присилає назад. Увечері того самого дня він дізнався, що лихвар помер і що вже збираються його ховати звичаєм його релігії. Все це здавалося йому невимовно дивним. А тим часом відтоді у його вдачі виявилась помітна зміна: він відчував невпокій та тривогу, причини яких не міг і сам домислитись, і незабаром припустився такого вчинку, що ніхто не міг од нього сподіватись. З якогось часу роботи одного із учнів його почали привертати увагу невеличкого кола знавців та аматорів. Батько мій завжди добачав у ньому хист і виявляв за те йому особливу прихильність. Нараз відчув він до нього заздрість. Загальна увага та розмови про нього стали йому нестерпні. Нарешті, на прикрість собі найбільшу, дізнається він, що його учневі доручено написати образ для новозбудованої багатої церкви. Це його вкрай обурило. «Ні, не дам перемогти себе блазнюкові! — говорив він.— Рано, брат, надумався старих у болото заганяти! Ще, хвалити бога, я маю силу! От ми побачимо, хто кого зажене в болото!» І прямодушний, чистий серцем чоловік пішов на підступи та інтриги, якими гидував; допевнився нарешті, що на образ оповіщено конкурс і інші художники могли так само увійти з своїми роботами, а потім замкнувся в своїй кімнаті і з запалом узявся за пензля. Здавалося, всі свої сили, всього себе хотів він сюди зібрати. І справді, вийшов один із найкращих його творів. Ніхто не вагався,

що йому буде признано першість. Образи були виставлені, і всі інші видалися перед ним, як ніч проти дня. Коли раптом один із присутніх членів, якщо не помиляюсь, особа духовна, зробив увагу, що вразила всіх. «В образі художника справді багацько хисту,— сказав він,— але немає святості в обличчях; навпаки, є навіть щось демонське в очах, немовби рукою митця водило нечисте почуття». Всі поглянули і не могли не впевнитися правдивості цих слів. Батько мій кинувся вперед до свого образу, немовби для того, щоб перевірити таку образливу увагу, і з жахом побачив, що він мало не всім постатям надав лихвареві очі. Вони дивилися так демонськи звитяжно, що він сам мимоволі здригнувся. Образ був відкинений, і він мусив на превелику собі прикрість почути, що першість зосталася за його учнем. Не можна списати його люті, як повернувся він додому. Він мало не прибив матір мою, розігнав дітей, поламав пензлі й мольберт, схопив із стіни портрет лихваря, казав дати йому ножа, звелів затопити камін, маючи намір порізати його на шматки і спалити. На цьому застав його, увійшовши в кімнату, приятель-маляр, як і він, сміхотун, завжди собою вдоволений, що ніколи не заносився далекосяглими бажаннями і весело працював над усім, що траплялось, а ще веселіше брався до обіду й гулянки.

— Що ти робиш? Що збираєшся спалити? — мовив він і підійшов до портрета. Згляньсь,— це один із найкращих твоїх творів. Це лихвар, нещодавно померлий; та це найдосконаліша річ. Ти йому просто не в брову, а в самі очі влучив. Так і в живого ніколи не дивилися очі, як дивляться вони в тебе.

— А от я погляну, як вони в огні дивитимуться! — сказав батько, зробивши рух, щоб кинути портрета в камін.

— Стривай, на бога! — сказав приятель, утримавши його.— Віддай його краще мені, коли він тобі так уже занадто ріже очі.— Батько спочатку опирався, нарешті згодився, і сміхотун, задоволений своїм придбанням, забрав портрета з собою.

Скоро він вийшов, батько мій відчув себе спокійніше. І справді, немовби з портретом тягар скотився йому з душі. Він сам здивувався злісному своєму почуттю, своїй заздрості та видимій зміні своєї вдачі. Розваживши власний вчинок свій, він засмутився душею і не без внутрішньої скорботи проказав:

— Ні, це бог покарав мене. Образ мій заслужено дознав неслави. Він задуманий був, щоб зганьбити брата. Демон-

ське почуття заздрості водило моїм пензлем, демонське почуття повинно було і відбитися на ній. — Він негайно подався шукати учня свого, обняв його міцно, прохав простити його і намагався, скільки міг, виправити перед ним провину свою.

Робота його знову пішла по-давньому безтурботно, але задума частіше почала з'являтися йому на обличчі. Він більше молився, частіше бував мовчазний і не висловлювався так гостро про людей; навіть шорстка зовнішність його вдачі якось ум'якшилась. Незабаром одна річ ще більше потрясла його. Він уже давно не бачився з товаришем своїм, що випросив у нього портрет. Уже збирався він піти одвідати його, як раптом той сам увійшов несподівано до його кімнати. По кількох словах та обопільних запитаннях він сказав:

— Ну, брат, недарма ж ти хотів спалити портрета. Чорт би його забрав, у ньому є щось страшне... Я в відьом не вірю, але, як хочеш, в ньому таки сидить нечиста сила.

— Як? — мовив мій батько.

— А так, що відколи я повісив його до себе в кімнату, таку тугу відчув я... от немовби хотів кого зарізати. Ціле життя моє не знав я, що то безсоння, а тепер сам спізнав, та не тільки безсоння, але й сни такі... я й сам не тямлю сказати, сни то чи інше що: немов домовик тебе душить, і все видиться проклятий дід. Одним словом, не можу я розказати тобі мого стану. Подібного зо мною не бувало ніколи. Я блукав, як божевільний, усі ці дні: відчував якийсь острах, неприємне сподівання якесь. Почуваю, що не можу сказати нікому веселого щирого слова: он немовби біля мене сидить шпигун якийсь. І тільки як віддав портрета небожеві, що сам набився на нього з проханням, відчув, що мені немовби камінь який скотився з пліч: враз відчув себе веселим, як бачиш. Ну, брат, спік ти справжнього чорта!

Під час цієї оповіді батько мій слухав його з осередженою увагою і нарешті спитався:

— І портрет тепер у твого небожа?

— Де там у небожа! Не витерпів! — мовив сміхотун.— Видко, душа самого лихваря перебралася до нього: він вискакує з рами, походжає по кімнаті, і те, що мій небіж розповідає, просто в голові не міститься. Я б його між божевільні почислив, коли б почасти сам того не дізнав. Він його продав якомусь збирачеві картин, та й той не витерпів і теж збув комусь з рук.

Ця розповідь справила сильне враження на мого батька.

Він не на жарт замислився, запався в іпохондрію і нарешті зовсім упевнився в тому, що пензель його послужив диявольським знаряддям, що частина життя лихварevого справді перейшла якось у портрет і тривожить тепер людей, увіваючи їм диявольські протяги, зводячи на манівці художника, породжуючи страшні муки заздрощів та інші подібні чуття. Три нещастя, що сталися по тому незабаром, три наглі смерті: дружини, доньки та малолітнього сина, він сприйняв, як небесну кару собі і поклав неодмінно відійти од миру. Скоро минулося мені дев'ять років, він оддав мене до академії мистецтв і, розплатившися з своїми винуватцями, подався до одного відлюдного монастиря, де й постригся у ченці. Там суворістю життя, невсипущим додержанням усіх монастирських правил він здивував усю братію. Ігумен монастиря, довідавшися про майстерність його пензля, вимагав од нього змалювати головний образ у церкві. Та смиренний брат навідруб одмовив, що не гідний взятися за пензель, що він споганений, що трудом і великими жертвами він повинен спершу очистити свою душу, щоб удостоїтись приступити до такого діла. Його не хотіли силувати. Він сам збільшував для себе, скільки можна було, суворість монастирського життя. Нарешті уже й воно ставало йому недостатнім і не доволі суворим. Він одійшов, з благословенства ігуменового, у пустинь, щоб бути там у цілковитій самотині. Там із гілля вибудував він собі келію, живився самим лише сирим корінням, таскав на собі камінь з місця на місце, стояв од сходу й до заходу сонця на тому самому місці з піднесеними вгору руками, читаючи невпинно молитви,— словом, вишукував, здається, всі можливі засоби терпіння і тої незрозумілої саможертви, що її приклад можна знайти в самих хіба житіях святих. Таким способом довго, впродовж кількох літ, мертвив він своє тіло, підсилюючи його одночасно живущою силою молитви. Нарешті, одного дня прийшов він у монастир і твердо сказав ігуменові: «Тепер я готовий; якщо буде ласка господня, я довершу роботу». Предмет, який він обрав, було різдво Ісусове. Цілий рік сидів він над ним, не виходячи з своєї келії, ледве підживляючи себе суворою стравою, молячись безнастанно. Через рік образ був готовий. Це було справді диво пензля. Треба вам знати, що ні братія, ні ігумен не мали великих знань у малярстві, але всі були вражені незвичайною святістю постатей. Почуття божественного упокорення й лагідності в обличчі пречистої матері, нахиленої над дитям, глибокий розум ув очах божественної дитини, що ні

би вже щось прозирають у далині, урочиста безмовність вражених божественним дивом царів, що впали йому до ніг, і нарешті свята, невимовна тиша, що обіймає весь образ,— все це з'явилось у такій погожій силі та потужності краси, що враження було магічне. Вся братія поверглася на коліна перед новим образом, і сповнений чулості ігумен проказав: «Ні, не можна людині засобами самого людського мистецтва утворити такий образ — свята вища сила водила твоїм пензлем, і благословення небесне спочило на труді твоїм».

На цей саме час скінчив я свою науку в академії, одержавши золоту медаль і разом з нею радісну надію на подорож до Італії — найяснішу мрію двадцятилітнього художника. Мені залишалося тільки попрощатися з батьком, що от уже дванадцять років, як я з ним розлучився. Признатися, навіть самий його образ давно випав з моєї пам'яті. Я вже наслухався дечого про сувору святість його життя і загодя уявляв собі, що стріну черству зовнішність пустельника, чужого всьому на світі, крім своєї келії та молитви, виснаженого, сухого од повсякчасного постування та безсонності. Та як же я здивувався, коли передо мною з'явився прекрасний, сливе божественний старець! І сліду виснаги не було видко на його обличчі: воно сяяло ясністю небесних веселощів. Біла як сніг борода і тонкі, як повів вітру, волосся, такі ж срібні на колір, картинно розсипалися по грудях та по згортках його чорної ряси і спадали до самісінької вужівки, якою підперезана була його убога чернеча одіж. Та найдивніше було мені почути з уст його такі слова й думки про мистецтво, які, признатися, довго буду я берегти в душі і щиро бажав би, щоб кожен мій брат у мистецтві вчинив так само.

— Я ждав тебе, сину мій! — мовив він, коли я підійшов під його благословення.— Перед тобою путь, якою віднині піде все життя твоє. Путь твоя чиста — не збочуй же з неї. Ти маєш хист; хист — то найдорожчий дар господній — не занапасти його. Досліджуй, вивчай усе, що бачиш, збагни кожен пензель, але скрізь умій знаходити внутрішню мисль і найбільше пильнуй збагнути високу таїну творіння. Блажен обранець, що опанував її. Нема для нього низького предмета в природі. У найменшому художник-творець так само великий, як і в великому; у погордженім для нього вже нема погордженого, бо крізь нього невидимо прозирає прекрасна душа творцева, і погорджене дістало вже високий вираз, бо пройшло крізь чистильню його душі. На-

тяк на божественний, небесний рай міститься для людини в мистецтві і вже через одно те воно найвище од усього. І якою мірою урочистий спокій вищий од усякого хвилювання світового, такою ж мірою і творення вище від руйнування, і в якій мірі янгол самою лише чистою непорочністю ясної душі своєї вищий од усіх незчисленних сил та гордих пристрастей сатани,— такою ж мірою вищий од усього, що є на світі, високий утвір мистецтва. Все принеси йому на жертву і полюби його всією пристрастю,— та не пристрастю, що земною жадобою дихає, а тихою, небесною пристрастю без неї не владна людина піднестися над землею і не може дати чудових звуків заспокоєння,— бо ж для заспокоєння й примир'я сходить у світ високий твір мистецтва. Він не може оселити в душі нарікання, але повнозвучною молитвою пра гне і лине повсякчас до бога. Але бувають хвилини, темні хвилини...— Він спохмурнів, і я помітив, як потемнилося ясне обличчя його, немов заволокла його перебіжна хмар ка.— Єсть одна подія в житті моєму,— мовив він.— Досі не можу я збагнути, чий був дивний образ, з якого я на писав портрета. Це справді була немов якась диявольська поява. Я знаю, світ одкидає існування диявола, і тому не говоритиму про нього; але скажу одно, що я з відразою писав його я не відчував на той час ніякої любові до своєї роботи. Силоміць я хотів подолати себе і бездушно, при тлумивши все, бути вірним природі. Це не був твір мистец тва, і тому почуття, що обіймають усіх, хто на нього ди виться,— уже бунтівничі почуття, тривожні почуття, не по чуття митця, бо митець і в тривозі дихає спокоєм. Мені переказували ніби портрет цей ходить по руках і сіє боліз не враження породжуючи в митці почуття заздрості, темної ненависті до брата, злісну жадобу чинити переслідування та гніт. Нехай боронить тебе господь від цих пристрастей Нема страшніших од них. Краще перетерпіти всю гіркоту найрозмаїтіших переслідувань, аніж кинути проти кого небудь хоч єдину тінь переслідування Бережи чистоту душі своєї. Хто носить у собі хист, той чистіший од усіх повинен бути душею. Іншому прощено буде багато,— але йому не проститься. Людині, що з дому вийшла у світлій святочній шаті, досить одної краплі болота, що бризнула з під колеса, і вже весь люд обступив її, і вказує на неї паль цем, і говорить про її неохайність, а тим часом той самий люд не помічає сили плям на інших прохожих, одягнених у буденну одіж, бо ж на буденній одежині не помітні плями.

Він поблагословив і обняв мене. Ніколи в житті не був я

так високо зворушений. Побожно, більше, ніж із почуттям сина, припав я до його грудей і поцілував його в срібне розвіяне його волосся.

Сльоза виблиснула йому в очах.

— Вволи, сину мій, один заповіт мій,— сказав він мені уже при самім розставанні.— Може, тобі трапиться десь побачити той портрет, що про нього я говорив тобі,— ти впізнаєш його відразу по незвичайних очах та неприродному їх виразові,— що б там не було, знищи його...

Ви можете самі зміркувати, чи ж міг я не заприсягтися вволити такий заповіт. Цілих п'ятнадцять років не доводилось мені зустріти нічого такого, що хоч би трохи подібне було до опису, що подав мені батько,— аж ось сьогодні, на аукціоні...

Тут художник, не доказавши своєї повісті, обернув очі на стіну, щоб поглянути ще раз на портрет. Той самий рух зробив у мить єдину весь натовп слухачів, шукаючи очима незвичайного портрета. Та,на диво найбільше, його не було вже на стіні. Глухий гомін та шум перебіг по всьому натовпу, і слідом за тим почулися виразні слова: «Украли». Хтось уже встиг потягти його, скористувавшися увагою слухачів, захоплених оповіданням. І довго всі присутні залишалися в непевності, не знаючи, чи справді бачили вони ці незвичайні очі, чи, може, то була просто примара, що тільки на мить з'явилася їх очам, натомленим довгим розглядянням старих картин.

Антон Чехов

КРАСУНІ

І

Пам'ятаю, бувши ще гімназистом V чи VI класи, їхав я з дідом із слободи Великої Крепкої, на Донщині, до Ростова-на-Дону. День був серпневий, гарячий, до втоми нудний. Від спеки та від сухого, пекучого вітру, що гнав нам назустріч цілі хмари куряви, злипалися очі, пересихало в роті; не хотілося ні дивитись, ні говорити, ні думати, і коли наш півсонний візник Карпо, замахнувшися на коняку, зачіпав мене батіжком по кашкеті, я не протестував, не озивався й звуком, і тільки, прокинувшися з дрімоти, упокорено й тужно поглядав у далечінь: чи не видно крізь куряву якого села? Підгодувати коней стали ми у великому вірменському селі Бахчи-Салах у знайомого дідові багатого вірмена. Ніколи в житті я не бачив нічого карикатурнішого за того вірмена. Уявіть собі маленьку стрижену голівку з густими низько на вислими бровами, з птичим носом, довгими сивими вусами та широким ротом, з якого стирчить величенний черешневий чубук; голівка ця якось недоладно приставлена до сухорлявого, горбатого тулуба, одягненого в фантастичне убрання: найкуцішу червону куртку та широчезні ясно-блакитні шаровари; ходила ця фігура, розставляючи ноги та почовгуючи пантофлями, говорила не виймаючи чубука з рота, а трималася з суто вірменською гідністю: не посміхалася, витріщала очі і намагалась приділяти своїм гостям якнайменше уваги.

В кімнатах у вірмена не було ні вітру, ні куряви, але було так само прикро, душно та нудно, як і в степу по дорозі. Пам'ятаю, запорошений і безсилий від спеки, сидів я в кутку на зеленій скрині. Нефарбовані дерев'яні стіни, меблі та навохрені мостини повівали на мене духом сухого дерева, припаленого сонцем. Де тільки глянеш, мухи, мухи, мухи!.. Дідусь і вірмен говорили півголосом про толоки, попас, про вівці... Я знав, що цілу годину наставлятимуть самовара, що дід не менш години питиме чай, а потім години на дві, на три заляже спати, що чверть дня у мене піде на дожидання,

а там знову спека, курява, труські дороги. Я слухав бурмотіння двох голосів, і мені починало здаватися, що вірмена, шафу з посудом, мух, вікна, в які тиснеться гаряче сонце, я бачу давно-давно і перестану їх бачити тільки в дуже далекій прийдешності, і в мене підіймалася лють до степу, до сонця, до мух...

Молодиця в хустці внесла посуд, а потім самовара. Вірмен непохапливо вийшов у сіни й гукнув:

— Машя! Ходи чай наливати! Де ти там? Машя!

Почулись прискорені кроки, і до кімнати ввійшла дівчина років на шістнадцять, у простій перкалевій суконці і в білій хустині. Перемиваючи посуд та наливаючи чай, вона стояла до мене спиною, і я помітив тільки, що була вона тонка у стані, боса, та що її маленькі голі п'яти були прикриті низько спущеними шароварами.

Хазяїн запросив мене пити чай. Сідаючи до столу, я глянув в обличчя дівчині, що подавала мені шклянку, і враз відчув, ніби який вітер перебіг по моїй душі і звіяв з неї усі того дня враження з її нудом та курявою. Я побачив чарівні риси найгарнішого обличчя, яке коли-небудь зустрічалось мені на яві або марилося вві сні. Передо мною стояла красуня, і я зрозумів це з першого погляду, як розумію блискавку.

Я ладен заприсягтися, що Маша, або, як узивав її батько, Машя, була справжня красуня, але довести цього не вмію. Інколи буває, що хмари у безладді зіб'ються край неба, і сонце, ховаючись за них, пофарбує їх і небо у найрозмаїтіші кольори: пурпуровий, помаранчовий, золотий, бузковий, сіро-рожевий; одна хмаринка подібна до ченця, друга до риби, третя до турчина в чалмі. Заграва пойняла третину неба, виблискує на церковному хресті і в шибах панського дому, відсвічує в річці і в калюжах, тремтить на деревах; далеко-далеко на її тлі летить кудись на ночівлю зграя диких качок. І підпасок, що гонить череду, і землемір, їдучи бричкою через греблю, і пани, гуляючи,— всі дивляться на захід сонця і всі як один уважають, що він напрочуд гарний, але ніхто не знає і не скаже, де саме та краса.

Та й не я тільки визнав, що вірменочка гарна. Мій дід, стара, вісімдесятилітня людина, туга, байдужа до жіночої краси і краси природи, цілу хвилину лагідно дивився на Машу і потім спитався:

— Ваша дочка, Авете Назаровичу?

— Дочка. Так, дочка...— відповів хазяїн.

— Хороша панночка,— похвалив дід.

Красу вірменочки художник назвав би класичною та стро-

гою. Це була саме та краса, споглядання якої не знати звідки навіває нам певність, що ви бачите риси правильні, що волосся, очі, ніс, уста, шия, груди і всі рухи молодого тіла злилися в один суцільний гармонійний акорд, в якому природа не помилилася ні на одну, хоч би найменшу рисочку; вам здається чомусь, що в ідеально гарної жінки мусить бути саме такий ніс, як у Маші, рівний і з невеличким горбочком, такі великі чорні очі, такі саме довгі вії, такий саме млосний погляд, що її чорне кучеряве волосся та брови так саме пасують до її ніжно-білого чола та лиць, як зелений очерет до тихої річки; біла шия Машина та її молоді груди ще не зовсім розвинені, але, щоб вирізьбити їх, вам здається, треба мати величезний творчий хист. Дивитесь ви, і потроху підступає до вас бажання сказати Маші щось надзвичайно приємне, щире і гарне, таке ж гарне, як вона сама.

Спершу мені було якось кривдно й соромно, що Маша не приділяє мені жодної уваги і ввесь час дивиться додолу; якесь особливе повітря, здавалося мені, щасливе й горде, відділило її від мене і заздрісно заступає її від мого зору.

«Це тому, думав я, що я ввесь запорошений, засмалений на сонці, і тому, що я ще хлопчик».

Та потім я поволі забув про себе самого і ввесь поринув у відчування краси. Я вже не пам'ятав про степову одноманітність, про куряву; не чув дзизчання мух, не добирав смаку в чаї і тільки почував, що через стіл від мене стоїть красуня-дівчина.

Красу відчував я якось дивно. Не бажання, не захват, не втіху викликала в мене Маша, а важкий, хоч і приємний смуток. Був цей смуток нечіткий, невиразний, як сон. Чомусь мені шкода було себе, і діда, і вірмена, і самої вірменочки,— і було в мене таке почуття, ніби всі ми четверо згубили щось важливе і потрібне для життя і вже ніколи не знайдемо. Дідові теж стало сумно. Він уже не говорив про толоку та про вівці, а мовчав і задумано поглядав на Машу.

Після чаю дід заліг спати, а я вийшов з дому і сів на рундучку. Дім, як і всі доми в Бахчи-Салах, стояв навсонні; не було ні дерев, ні піддашків, ні будь-якого холодочку. Великий двір, порослий лободою та калачиками, невважаючи на велику спеку, був повний життя та веселощів. За одним із невисоких плотів, що тут і там перетинали великий двір, ішло молотіння. Круг стовпа, закопаного посеред току, запряжені в ряд і творячи один довгий радіус, бігало дванадцятеро коней. Біля них походжав дядько в довгій жилетці та широких

штанях, поляскував батогом і кричав таким тоном, ніби хтів познущатися з коней та своєю владою над ними попишатись.

— Га-а-а, окаянні! Га-а-а!.. Нема на вас холери! Боїтесь?

Коні, гніді, сірі та рябі, не тямлячи, чому це їх примушено ходити кружка на однім місці і толочити пшеничну солому, бігали неохоче, немов через силу, і ображено помахували хвостами. З-під копитів вітер здіймав їм цілі хмари золотистої полови і заносив її далеко через тин. Коло високих свіжих скирт комашились баби з граблями і пересувалися гарби, а за скиртами, у другому дворі бігала друга дванадцятка таких саме коней, і такий саме дядько поляскував батогом і знущався з коней.

Східці, де я сидів, були розпечені; на тоненьких балясах, на рамах біля вікон де-не-де від жари виступав клей; попід східцями і попід віконницями в тінявих смужках тислися одно до одного червоненькі жучки. Сонце пекло мене і в голову, і в груди, і в спину — та я не помічав того і тільки відчував, як позад мене в сінях і в кімнатах постукували по мостиках босі ноги. Прибравши чайний посуд, Маша майнула по східцях, дмухнувши на мене вітром, і як птиця полетіла до невеличкої, закуреної димом прибудови, либонь, до пекарні, звідки йшов дух пряженої баранини і чулась сердита вірменська говірка. Вона щезла у темних дверях і замість неї на порозі з'явилася стара, згорблена вірменка з червоним обличчям і в зелених шароварах. Стара сердилась і когось лаяла. Незабаром на порозі з'явилася Маша, червона від кухняного жару і з великою чорною хлібиною на плечі, струнко вигинаючись під вагою хліба, вона побігла через двір до току, перескочила через тин і, шугнувши в хмару золотої полови, щезла за гарбами. Дядько, що поганяв коні, впустив руку з батіжком, замовк і з хвилину мовчки дивився на гарби, потім, коли вірменочка знов майнула коло коней і перескочила через тин, він провів її очима і крикнув на коней таким тоном, ніби йому було дуже гірко:

— А бодай ви пропали, нечиста сила!

І весь час потім чув я безперестану кроки її босих ніг і бачив, як вона з поважним, стурбованим обличчям літала по двору. Пробігала вона по східцях, обвіваючи мене вітром, то в пекарню, то на тік, то за ворота, і я ледве-ледве встигав повертати голову, щоб стежити за нею.

І що частіше вона з своєю красою проносилась у мене перед очима, то дужчий ставав мій смуток. Мені шкода було її, й себе, і погонича, що сумно проводив її очима кожного ра-

зу, як вона крізь хмару полови бігла до гарб. Чи то була заздрість, чи я жалкував, що ця дівчина не моя і ніколи моя не буде, і що я для неї чужий, чи, може, я відчував невиразно, що її незвичайна краса випадкова, непотрібна і, як усе на землі, нетривала, чи то, нарешті, мій смуток був тим особливим чуттям, що будиться в людині від споглядання справжньої краси,— бог його знає.

Три години дожидання минулися непомітно. Мені здавалося, не встиг я надивитися на Машу, як Карпо поїхав до річки, викупав коняку, вернувся і вже став запрягати. Мокра конячина чмихала від приємності і стукала копитами по голоблях. Карпо кричав на неї «наза-ад!» Прокинувся дідусь. Маша з рипом відчинила нам ворота, ми сіли на дрожку і виїхали з двору. Їхали мовчки, немовби сердились одно на одного.

Коли годин через дві-три вдалині указалися Ростов і Нахічевань, Карпо, що ввесь час мовчав, озирнувся раптом і промовив:

— А хороша у вірменчука дівчина.

І хльоснув по коневі.

II

Другого разу, вже студентом, їхав я залізницею на південь. Стояв травень. На одній із станцій, десь поміж Білгородом і Харковом, вийшов я з вагону погуляти по платформі.

На садочок при станції, на платформу і на поле лягла вже вечірня тінь; вокзал заступав собою захід, але по найвищих клубах диму, що виходив з паровика, набираючи ніжно-рожевого кольору, видко було, що сонце ще не зовсім сховалось.

Походжаючи по платформі, я помітив, що більшість пасажирів ходила і стояла біля одного тільки вагона другої класи, і то з таким виразом, ніби в тому вагоні сиділа якась славнозвісна особа. Серед цікавих, що з ними біля того вагона я стрівався, був, між іншим, і мій супутник, артилерійський офіцер, чоловічок розумний, щирий і симпатичний, як усі, з ким ми знайомилися дорогою, випадково і на короткий час.

— На що ви тут дивитесь? — запитав я.

Він нічого не відповів і тільки очима показав мені на одну жіночу постать. То була молода ще дівчина, літ 17—18, одягнена в російське національне убрання, з непокритою головою і в мантильці, недбало накиненій на одно плече, не

пасажирка, а, мабуть, дочка або сестра начальника станції. Вона стояла біля вікна вагона і розмовляла з якоюсь літньою пасажиркою. Перше, ніж я встиг здати собі справу, що я бачу, мене нараз опанувало почуття, якого я зазнав був колись у вірменському селі.

Дівчина була надзвичайна красуня, і в цьому не було найменшого сумніву ні в мене, ні в тих, хто разом зо мною на неї дивилися.

Коли описувати її, як заведено, риса по рисі, то справді прегарне було в неї тільки біляве хвилясте густе волосся, розпущене і перев'язане на голові чорною стрічкою; все інше було або неправильне, або дуже звичайне. Від особливої манери кокетувати, чи то від короткозорості, очі її були примружені, ніс дивився трохи вгору, рот був малий, профіль окреслений нерішуче і мляво, плечі вузькі невідповідно до віку, та проте дівчина справляла враження сутої красуні і, дивлячись на неї, я мав нагоду переконатись, що руському обличчю для того, щоб здаватися гарним, не треба суворо додержаної правильності рис, а навіть коли б цій дівчині, замість її нерівного носа та поставлено іншого, правильного і пластично непомильного, як у вірменочки, то, здається, обличчя її від того втратило б увесь свій чар.

Стоячи біля вікна і розмовляючи, дічина щулилась од вечірньої вогкості і, раз у раз оглядаючись на нас, то бралася в боки, то підіймала руки вгору, щоб поправити волосся, говорила, сміялась, удавала на своїм обличчі то здивування, то жах, і я не пам'ятаю хвилини, коли б її тіло й обличчя були спокійні. Вся таємниця і ввесь чар її краси полягали саме в цих дрібних, добірно-гарних рухах, у посмішці, у грі обличчя, в бистрих поглядах на нас, в поєднанні цих рухів з молодістю, свіжістю, з чистотою душі, що звучала в її сміхові і в голосі та з тою вутлістю, що так любимо ми в дітях, у пташах, молодих оленях, молодих деревах.

Це була краса метелика, до якої так пасують вальс, перепурхування по саду, сміх, веселощі, і яка не в'яжеться з поважною думкою, смутком та спокоєм; і здається, варт тільки, щоб по платформі перебіг добрий вітер або пішов дощ, і це тендітне тіло зів'яне і вередлива краса обсиплеться, як квітковий пил.

— Тек-с...— проказав офіцер, зітхнувши, коли ми після другого дзвоника подалися до свого вагона.

А що означало це «тек-с», я не берусь відповісти.

Може, йому було сумно і не хотілося йти від красуні та весняного вечора в душний вагон, чи, може, йому, як і мені,

несвідомо шкода було й красуні, і себе, й мене, й всіх пасажирів, що мляво й неохоче брели до своїх вагонів. Проходячи повз вікно телеграфу, біля якого сидів за своїм апаратом блідий рудоволосий телеграфіст з високим чубом та полинялим вилицюватим обличчям, офіцер зітхнув і сказав:

— Ладен заложитися, що цей телеграфіст закоханий у ту гарненьку. Жити серед степу під одним дахом з тим легесеньким чарівним створінням і не закохатися — то щось більше за наші сили. А яке, друже мій, нещастя, який глум бути сутулим, патлатим, сірим, але порядним і не дурним чолов'ягою, і закохатися в цю гарненьку і дурненьку дівчинку, а їй до вас і діла немає. Або ще гірше: уявіть, що цей телеграфіст закоханий і разом з тим жонатий, та що жінка в нього така ж сутула, патлата і порядна, як він сам... Мука!

Біля нашого вагона, взявшися за поручні площадки, стояв кондуктор і дивився в той бік, де була красуня, і його виснажене, одутле, неприємно випасене обличчя, втомлене від безсонних ночей та вагонного колихання, виявляло зворушення і найглибший смуток, так ніби в дівчині він бачив свою молодість, щастя, свою тверезість, чистоту, жінку, дітей, так, ніби він каявся і почував усією своєю істотою, що дівчина ця не його і що до звичайного, людського пасажирського щастя йому, з його передчасною старістю, незграбністю та товстим обличчям так само далеко, як і до неба.

Продзвонив третій дзвоник, засюрчали свистки і поїзд рушив. В наших вікнах промайнули спочатку кондуктор, начальник станції, потім сад, красуня з своєю чарівною, грайливо-дитячою посмішкою...

Висунувшись з вагона, я бачив, як вона, провівши поїзд очима, пройшлась по платформі, повз вікно, де сидів телеграфіст, поправила своє волосся і побігла в сад. Вокзал уже не загороджував заходу, поле було відкрите, але сонце вже зайшло, і дим чорними клубами стелився по оксамитово-зеленій озимині. Було смутно і в весняному повітрі, і на потемнілому небі, і в вагоні.

Знайомий кондуктор увійшов до вагона і взявся світити свічі.

ШАМПАНСЬКЕ

(Оповідання пройдисвіта)

Того року, з якого починається моє оповідання, служив я за начальника полустанку на одній із наших південно-західних залізниць. Весело жилося мені на полустанку чи нудно, ви можете побачити з того, що на 20 верстов кругом не було ні одного людського житла, ні одної жінки, ні одного путнього шинка, а я на ту пору був молодий, здоровий, гарячий, свавільний і дурний. Єдиною розривкою могли мені бути тільки вікна пасажирських поїздів та препогана горілка, до якої корчмарі намішували дурману. Бувало, мигне у вагоні в вікні жіноча голівка, а ти стоїш мов статуя, духу не зведеш і все дивишся, аж поки поїзд не стане тобі вдалині ледве помітною крапкою; або вип'єш, скільки влізе, гидкої горілки, очманієш і не почуваєш, як минають довгі дні та години. На мене, що родом я з півночі, степ робив враження занедбаного татарського гробовища. Улітку він своїм урочистим спокоєм — це одноманітне потріскування коників, прозоре місячне сяйво, що нікуди від нього не сховаєшся,— наганяв на мене смуток і тугу; а взимку — бездоганна білість степу, його холодна далечінь, довгі ночі та вовче виття душили мене важким кошмаром.

На полустанку жило нас кілька душ: я з жінкою, глухий золотушний телеграфіст і троє сторожів. Мій помічник,— людина молода, хвора на сухоти,— їздив лікуватися до міста і жив там цілими місяцями, переклавши на мене разом з обов'язками право користуватися його платнею. Дітей я не мав, гостей до мене було й на ласощі не накличеш, а сам я міг їздити в гості тільки по колії до товаришів-службовців, та й то не більше, як раз на місяць. Взагалі життя нудне до одуру.

Пам'ятаю, стрівав я з жінкою новий рік. Ми сиділи за столом, ліниво жували і слухали, як у сусіднім приміщенні одноманітно вистукував на своїм апараті глухий телеграфіст. Я вже випив чарок із п'ять горілки з дурманом і, підпершись кулаком важку голову, думав про свою непереможну, безвихідну нудьгу, а жінка сиділа поруч і не зводила очей з мого обличчя. Дивилася вона на мене так, як може дивитися тільки жінка, що нічого на цім світі не має, крім красуна-чоловіка. Любила вона мене шалено, як невільниця, і не тільки мою вроду або душу, але мої гріхи, злість і нудьгу, і навіть мою жорстокість, коли я в п'яній несамовитості, не

знаючи, на кому зігнати свою злість, долягав її докорами.

Невважаючи на нудьгу, що мене точила, ми лагодились зустріти новий рік надзвичайно урочисто і дожидали півночі з деякою нетерпеливістю. Річ у тім, що в нас запасено було дві пляшки шампанського якнайсправжнішого, з етикеткою вдови Кліко; цей скарб я виграв іще восени, пішовши у заклад на хрестинах у начальника дистанції. Буває, що під час лекції математики, коли навіть повітря стигне від нудоти, влетить до класи знадвору метелик, хлоп'ята підіймають голови і починають з цікавістю стежити за його летом, немов бачать перед собою не метелика, а щось нове, дивне; так само і звичайнісіньке шампанське, випадково потрапивши до нашого нудного полустанку, бавило нас. Ми мовчали, поглядаючи то на годинника, то на пляшки.

Коли стрілка показувала за п'ять дванадцяту, я почав помалу розкорковувати пляшку. Не знаю, чи то я ослаб від горілки, чи пляшка була надто вогка, тільки пам'ятаю, як тільки корок з тріскотом полетів під стелю, моя пляшка вислизнула в мене з рук і впала на підлогу. Вина вилилось не більше як шклянка,— бо я таки встиг підхопити пляшку і заткнути їй шипуче горло пальцем.

— Ну, з новим роком, з новим щастям,— сказав я, наливаючи дві шклянки.— Пий!

Жінка взяла свою шклянку, та так і влипла в мене переляканими очима. Обличчя їй зблідло і виявляло жах.

— Ти впустив пляшку? — запитала вона.

— Так, впустив. Ну й що ж з того?

— Негаразд,— сказала вона, поставивши шклянку і збліднувши ще дужче.— Недобрий знак. Це значить, що цей рік з нами станеться щось недобре.

— Яка з тебе баба,— зітхнув я.— Розумна жінка, а забобонів — як у старої няньки. Пий.

— Дай боже, щоб так минулося, але... неодмінно щось та станеться. От побачиш.

Вона навіть губів у своїй шклянці не змочила, одійшла набік і замислилась. Я сказав кілька старих слів про забобони, випив з півпляшки, походив з кутка в куток і вийшов.

Надворі у всій своїй холодній та відлюдній красі стояла тиха морозяна ніч. Місяць і біля нього дві білі пухнаті хмаринки нерухомо, мов приліплені, висіли вгорі над полустанком і чогось немов виглядали. Від них ішло легке, прозоре сяйво і ніжно, немовби боячись образити соромливість, дотикалось білої землі, осяваючи все: снігові замети, насип... Було тихо. Я йшов уздовж насипу.

«Дурна жінка,— думав я, поглядаючи на небо, засіяне яскравими зорями.— Коли навіть і припустити, що приміти інколи говорять правду, та що ж недобре може статися з нами? Ті нещастя, яких ми вже зазнали і які маємо в наявності, такі великі, що тяжко вигадати щось іще гірше. Яку кривду можна зробити рибі, що вже її піймано, засмажено і подано на стіл під соусом?»

Тополя висока, вся укрита намороззю, з'явилась у синюватій імлі, немов велетенська постать, повита у саван. Вона глянула на мене суворо й тужно, немов, як і я, розуміла мою самоту. Я довго дивився на неї.

«Молодість моя пропала ні за копійку, як непотрібний окурок,— снував я далі свою думку.— Батьки мої повмирали, як я був ще малий, із гімназії мене вигнано. Народився я в дворянській сім'ї, але не дістав ні виховання, ні освіти, і знань у мене не більше, як у першого-ліпшого змазчика. Нема в мене ні хатнього затишку, ні приятелів, ні рідних, ні улюбленого діла. Ні до чого я не здібний і в силі віку здався тільки на те, щоб заткнути мною посаду начальника на полустанкові. Крім невдачі та лиха, нічого іншого не зазнав я в житті. Що ж іще недоброго може статися?»

Вдалині з'явилися червоні огники. Назустріч мені йшов поїзд. Сонний степ наслухав до його шуму. Мої думки були такі прикрі, що здавалося мені, я думаю вголос, а стогін дротів та шум поїзда переказують мої думки.

«Що ж іще недоброго може статися? Втрачу жінку?— питав я сам у себе.— І це не страшно. Від сумління нема чого критись. Не люблю я жінки. Одружився я з нею, коли ще був хлопчиком. Тепер я молодий, здоровий, а вона змарніла, постаріла, подурнішала, з голови до п'ят начинена забобонами. Що хорошого в її пересолодженому коханні, в її запалих грудях, у млявому погляді? Я терплю її, але не кохаю. Що ж іще може статися? Молодість моя пропадає, як кажуть, ні за понюх табаки. Жінки тільки мигтять переді мною у вікнах вагонів, як летючі зорі. Кохання не було й нема. Гине моя мужність, моя сміливість, сердечність. Все гине, пропадає, як сміття, і все моє багатство серед цього степу шага ламаного не варте».

Поїзд шумливо промчав повз мене і байдужно посвітив мені своїми червоними вікнами. Я бачив, як він спинився біля зелених огнів на полустанку та стояв хвилину і покотив собі далі. Пройшовши верстов зо дві, я повернувся назад. Сумні думки не кидали мене. І хоч як гірко було мені, але пам'ятаю, я намагався, щоб вони були ще чорніші й сумови-

тіші. Знаєте, у немудрих і самолюбивих людей бувають хви лини, коли свідомість, що вони нещасні, справляє їм деяку приємність, і вони навіть кокетують перед собою своїм стражданням. Багато правди було в моїх думках, але бага то й недоладності, хвастовитості, і якийсь хлоп'ячий виклик був у моїм запитанні: «Що може статись недоброго?»

«Так що ж станеться? — питав я сам себе, повертаю чись.— Здається, все випробувано. І хворів я, і гроші губив, і нагінки від начальства дістаю щодня, і голодую, і вовк скажений забігав на подвір'я. Що ж іще? Мене кривдили, зневажали, помітували... І я помітував на своїм віці. От хіба що злочинець ніколи не був, але на злочин я, здається, не здатний, а суду не боюсь».

Дві хмаринки відійшли вже від місяця і стояли оддалік з таким виглядом, ніби перешіптувалися про щось, чого не повинен знати місяць. Легкий вітрець пробіг степом, несучи з собою глухий гомін далекого вже поїзда.

Дома на порозі зустріла мене жінка. Очі їй весело посміхались і від усього обличчя віяло радістю.

— А у нас новина,— проказала вона пошепки.— Іди мерщій до себе в кімнату та одягни нового сурдута: у нас гостя.

— Яка гостя?

— А тільки що цим поїздом приїхала тітка Наталя Петрівна.

— Яка Наталя Петрівна?

— Дружина дядька Семена Федоровича. Ти її не знаєш. Вона дуже мила й хороша.

Мабуть, я спохмурнів, бо жінчине обличчя набрало поважного виразу, і вона зашепотіла мені:

— Звичайно, трохи чудно, що вона приїхала, але ти, Миколо, не сердься і поглянь ласкаво. Вона таки нещасна. Дядько Семен Федорович справді деспот і лихої вдачі; з ним нелегко жити. Вона каже, що тільки три дні у нас перебуде, поки не одержить листа від свого брата...

Жінка довго ще шепотіла мені якусь нісенітницю про дядька-деспота, про людську податність взагалі і молодих жінок зосібна, про нашу повинність давати захист усім, навіть великим грішникам і таке інше. Нічогісінько не зрозумівши, я одяг нового сурдута і пішов знайомитися з «тіткою».

Біля столу сиділа маленька жінка з великими чорними очима. Мій стіл, сірі штани, канапа... здається, все до найменшої порошинки помолодшало і повеселішало від присутності цієї істоти, нової, молодої, з якимсь химерним арома

том, вродливої і зіпсованої. А що вона була зіпсована, я зрозумів із посмішки, із пахощів, з особливої манери дивитися і грати віями, з тону, яким вона розмовляла з чесною жінкою — з моєю дружиною. Не треба їй було розповідати мені, що вона втекла від чоловіка, що чоловік у неї старий і деспот, що вона добра й весела. Я все зрозумів з першого погляду, та навряд чи є в Європі чоловіки, що не вміють з першого погляду розпізнавати жінку певного темпераменту.

— А я й не знала, що маю такого величенького небожа,— сказала тітка, простягаючи мені руку й посміхаючись.

— А я й не знав, що маю таку гарненьку тітку,— відповів я.

Знов розпочалася вечеря. Корок з тріскотом вилетів із другої пляшки, і моя тітка хильцем випила півшклянки, а коли жінка вийшла кудись на хвилину, тітка уже не церемонилась і випила цілу шклянку. Сп'янів я і від вина, і від присутності жінки. Ви пам'ятаєте романс?

Очі пристрасні, очі чорнії,
Нерозгадані, непоборнії,
Як люблю я вас,
Як боюсь я вас...

Не пам'ятаю, що було далі. Хто хоче дізнатися, як починається кохання, хай читає романи та довгі повісті, а я скажу трохи і коротко, словами того ж таки дурного романсу:

У недобрий час
Я побачив вас...

Все пішло к чорту, все пішло шкереберть. Тільки й пам'ятаю якийсь страшний шалений вихор, що закрутив мене, як пір'їну. Крутив він довго і змів з поверхні землі і жінку, і саму тітку, і мою міць. Із степового полустанку, як бачите, він перекинув мене на цю темну вулицю...

Тепер скажіть: що ще недоброго може зі мною статись?

ЧОРНИЙ МОНАХ

I

Андрій Васильович Коврін, магістер, утомився і зіпсував собі нерви. Він не лікувався, але якось між іншим, за пляшкою вина, поговорив з приятелем-лікарем, і той порадив

йому перебути весну й літо на селі. До речі, на ту пору прийшов довгий лист від Тані Песоцької, що кликала його приїхати в Борисівку і погостювати. І він поклав що йому й справді слід проїздитись.

Спочатку — було це в квітні — він поїхав до себе, в свою родову Коврінку, і тут прожив на самотині три тижні; потому, діждавшись доброї дороги, подався кіньми до колишнього свого опікуна та вихователя Песоцького, відомого на всю Росію садовода. Від Коврінки до Борисівки, де жили Песоцькі, лічилося не більше як сімдесят верств, і їхати по м'якій весняній дорозі супокійною ресорною колясою була справжня втіха.

Дім у Песоцького був величезний, з колонами, з левами, на яких облупився тиньк, і з фрачним льокаєм у передпокої. Старовинний парк, суворий та похмурий, впорядкований на англійський кшталт, ішов мало не на верству цілу від дому до річки і тут уривався стрімкою глинястою кручею, де росли сосни з оголеним корінням, схожим на волохаті лапи; попід кручею одлюдно поблискувала вода, літали з жалісним попискуванням кулики, і раз у раз тут бував такий настрій, що тільки б сів та й писав балади. Зате побіля самого дому, в дворі та фруктовому саді, що разом із розсадником мав під собою десятин із тридцять, було весело та життєрадісно навіть у негоду. Таких надзвичайних троянд, лілій, камелій, таких тюльпанів, найрізномаїтіших на колір, від блискучого білого і до чорного як сажа, загалом узявши такого багатства квітів, як у Песоцького, Ковріну в іншому місці ніде не доводилось бачити. Весна була тільки на початку, і справжня квіткова розкіш таїлася ще по теплицях, але вже й того, що цвіло вздовж алей і де-не-де по клумбах, було досить, щоб, гуляючи в саду, почувати себе в царстві пестливо-ніжних барв, надто в ранішні години, коли в кожнім пелюстку вигравала роса.

Те, що було декоративною частиною саду і що сам Песоцький зневажливо узивав дурницею, справляло на Ковріна колись у дитинстві казкове враження. Яких тільки тут не було химер, витонченої потворності та знущання над природою! Тут були шпалери із фруктових дерев, груша, що мала форму пірамідальної тополі, зовсім круглі дуби та липи, зонт із яблуні, арки, вензелі, шанделі і навіть 1862 із слив — цифра, що показувала рік, коли Песоцький уперше взявся до садівництва. Траплялися тут і гарненькі стрункі деревця з рівненьким та кріпким, як у пальми, стовбуром, і тільки пильно придивившись можна було пізнати в тих де

ревцях агрус або порічки. Те, що найбільше веселило в саду і надавало йому життя,— це повсякчасний рух. З раннього рана й до ночі біля дерев, кущів, по алеях та клумбах комашилися люди з тачками, сапками, поливальницями.

Коврін приїхав до Песоцьких увечері, по дев'ятій годині. Таню і батька її, Єгора Семеновича, він застав у великій тривозі. Ясне зоряне небо і термометр віщували на ранок мороз, а тим часом садівник Іван Карлович поїхав до міста, і звіритись не було на кого. За вечерею тільки й говорили, що про ранішній приморозок; поклали, що Таня не ляже спати і о першій годині пройдеться по саду й подивиться, чи все гаразд, а Єгор Семенович устане о третій годині і на світь раніше.

Коврін просидів з Танею весь вечір і після полуночі вийшов з нею в сад. Було холодно. У подвір'ї вже сильно пахло горілим. У великім фруктовім саду, що звався комерційним і давав Єгору Семеновичу щороку кілька тисяч чистого прибутку, стелився по землі чорний, густий уїдливий дим і, обволікаючи дерева, урятовував од морозу ці тисячі. Дерева тут стояли немов на шахівниці, ряди їх були рівні й правильні, як солдатські лави, і ця сувора педантична правильність, і те, що всі дерева були однакові на зріст і мали зовсім подібні стовбури та крони, робило картину одноманітною і навіть нудною. Коврін і Таня пройшлись вздовж рядів, де тліли купи гною, соломи та всякого покиду і де-не-де стріва лися їм робітники, що блукали в диму, мов тіні. Цвіли тільки вишні, сливи та деякі гатунки яблунь, але весь сад потопав у диму, і тільки біля розсадників Коврін віддихнув на повні груди.

— Я ще в дитинстві чхав тут від диму,— сказав він, стискаючи плечима,— але й досі не розумію, як це дим може врятувати від морозу.

— Дим заміняє собою хмари, коли їх нема .— відповіла Таня.

– А для чого потрібні хмари?

– Як хмарно, то не буває ранішніх морозів.

— Он воно що!

Він засміявся і взяв її за руку. Її широке, дуже серйозне, посвіжіле на холоді лице з тонкими чорними бровами та піднятий комір пальта, що заважав їй вільно поводити головою, і вся вона, худувата, стрункa, в підібраній від роси сукні, зворушувала його.

— Господи, вона вже доросла! — сказав він.- Коли я

від'їздив звідси востаннє, п'ять літ тому, ви ще були зовсім дитя. Були така сухорлява, довгонога, простоволоса, носили коротеньку суконьку, і я дражнив вас чаплею... Що то робить час!

— Так, п'ять літ! — зітхнула Таня.— Багато води за той час перебігло. Скажіть, Андрюшо, по правді,— жваво заговорила вона, заглядаючи йому в обличчя,— ви одвикли од нас? А втім, що ж я питаю? Ви мужчина, живете уже своїм, цікавим життям, ви величина... Відчуження таке природне! Та хоч як би там було, Андрюша, мені хочеться, щоб ви вважали нас за своїх. Ми маємо на те право.

— Я вважаю, Таня.

— Слово честі?

— Так, слово честі.

— Ви сьогодні дивувались, що в нас так багато ваших фотографій. Ви ж знаєте, мій батько божествить вас. Мені здається інколи, що вас він любить більше, аніж мене. Він пишається вами. Ви учений, ви надзвичайна людина, ви зробили собі блискучу кар'єру, і він певен, що ви стали такий тому, що він виховав вас. Я не бороню йому так думати. Нехай.

Уже займався світанок, і це особливо було помітно з тієї чіткості, з якою почали вирізнятись в повітрі клуби диму і крони дерев. Співали солов'ї, і з полів долітали перепелині крики.

— Однак, пора спати,— сказала Таня.— Та й холодно.— Вона взяла його під руку.— Спасибі, Андрюшо, що приїхали. У нас нецікаві знайомі, та й тих небагато. У нас тільки сад, сад, сад,— і нічого більше. Штамб, півштамб,— засміялась вона,— апорт, ранет, боровінка, окулювання, копулювання... Все, все наше життя пішло на сад, мені навіть ніколи нічого не сниться, крім яблунь та груш. Звичайно, все це гаразд і корисно, але іноді хочеться іще чогось для розваги. Я пам'ятаю, як ви, бувало, приїдете до нас на кані кули чи просто так, то в домі стане якось свіжіше й ясніше, немовби з люстри та з меблів чохли поздіймають. Я була тоді дівчинка, і проте розуміла.

Вона говорила довго і з великим почуттям. Йому чомусь спало на думку, що за літо він може прив'язатись до цієї дрібної, слабодухої, багатомовної істоти, захопитися, закохатись,— в обопільному їх становищі це так можливо й природно. Ця думка розчулила й насмішила його; він нагнувся до милого, стурбованого обличчя і заспівав тихо.

Онегин, я скрывать не стану,
Безумно я люблю Татьяну

Як прийшли додому, Єгор Семенович уже встав. Ковріну не хотілося спати, він розговорився з старим і вернувся з ним до саду. Єгор Семенович був високий на зріст, широкий у плечах, з великим животом і терпів од дихавиці, та ходив раз у раз так швидко, що за ним тяжко було встигнути. Вигляд він мав повсякчас стурбований, все кудись поспішав, і з таким виразом, немов — спізнився б він хоч на мить одну, і все пропало!

— От, брат, історія...— почав він, спинившись, щоб одвести дух.— На поверхні землі, сам бачиш, мороз, а підійми на тичці термометр сажнів на два від землі, там тепло... І чого воно так?

— Отже, й не знаю,— сказав Коврін і засміявся.

— Гм... Всього знать, звичайно, не можна... Хоч який би там розум був просторий, а всього туди не умістиш. Ти там все більше щодо філософії?

— Так. Читаю психологію, а загалом мій фах — філософія.

— І не обридає?

— Навпаки, тим тільки й живу.

— Ну, дай боже...— проказав Єгор Семенович задумано, погладжуючи свої сиві баки.— Дай боже... Дуже я радий за тебе... радий, братіку...

І раптом він прислухався і з переляканим обличчям подався десь убік і незабаром щез за деревами, у хмарі диму.

— Хто це коня прив'язав до яблуні? — почувся його розпучливий, аж душу роздирало, крик.— Який це каналія і поганець смів коня до яблуні прив'язати? Боже мій, боже мій! Перепсували, перемерзотили, перепоганили, перепаскудили! Пропав сад! Перевівся сад! Боже мій!

Коли він повернувся до Ковріна, лице йому було змучене, ображене.

— Ну, що його робитимеш з цим анафемським народом? — сказав він плачущим голосом, розводячи руками.— Степан возив уночі гній і прив'язав коня до яблуні! Замотав, падлюка, віжки якнайміцніше, аж кору в трьох місцях потер. Як тобі подобається! Кажу йому, а він — штурпак штурпаком і тільки очима блимає! Повісити мало!

Заспокоївшись, він обняв Ковріна і поцілував у щоку.

— Ну, дай боже... дай боже...— забурмотів він.— Дуже я радий, що ти приїхав. Невимовно радий... Спасибі.

Потім він тією ж приспішеною ходою і з стурбованим облич-

чям обійшов увесь сад і показав колишньому своєму вихованцеві всі оранжереї, теплиці, грунтові сараї і дві свої пасіки, які називав дивом нашого століття.

Поки вони ходили, зійшло сонце і ясно освітило сад. Потепліло. Передчуваючи ясний, веселий, довгий день, Коврін пригадав собі, що це ж тільки травень на початку, і що перед ним ще ціле літо так само ясне, веселе, довге, і нараз у грудях йому ворухнулось радісне, молоде почуття, якого він дізнавав за дитинства, коли бігав по цьому саду. І він сам обняв старого і ніжно поцілував його. Обидва, розчулені, пішли в дім і почали пити чай із старосвітських порцелянових чашок, з вершками, з наїдкими масляного тіста кренделями — і ці дрібниці знов нагадали Ковріну про його дитинство та юність. Прегарна теперішність і щораз свіжіші враження минулого зливалися разом; від них на душі було тісно, але гарно.

Він діждався, поки прокинулась Таня, і разом з нею напився кави, погуляв, потім пішов до себе в кімнату і сів за роботу. Він уважно читав, робив помітки і часом підводив очі, щоб поглянути на відчинені вікна або на свіжі, ще мокрі від роси квіти, що стояли на столі в вазах, і знову опускав свої очі в книжку, і йому здавалося, ніби кожна жилочка в ньому тремтить і грає від радості.

II

На селі він провадив те саме нервове та невпокійне життя, як і в місті. Він багато читав і писав, учився італійської мови і, як гуляв коли, то з насолодою думав про те, що незабаром знов сяде за роботу. Спав він так мало, що всі дивувались. Коли засне ненароком з півгодинки вдень, то вже потім не спить цілу ніч, і після безсонної ночі, немовби нічого не сталось, почуває себе бадьоро й весело. Він багато говорив, пив вино і курив дорогі сигари. До Песоцьких часто, мало не щодня, наїздили панночки-сусідки, що разом з Танею грали на роялі й співали; інколи приїздив молодий сусіда, що добре грав на скрипку. Коврін слухав музику й співи з жадобою і знемагав від них, і це фізично виявлялося в тому, що в нього злипалися очі і голову хилило набік.

Раз по вечірньому чаї він сидів на балконі й читав. У вітальні на той час Таня — сопрано, одна з панночок — контральто, і молодий сусіда на скрипці розучували відому серенаду Брага. Коврін дослухався до слів — співали по-російськи — і ніяк не міг добрати їх значення. Нарешті, покинувши книжку і вслухавшись уважніше, він зрозумів: дівчина з хворою уявою чула вночі у саду якісь таємничі

звуки, такі гарні й такі чудні, що мусила була визнати їх священною гармонією, яка нам, смертним, незрозуміла і тому відлітає назад у небеса. У Ковріна почали злипатися очі. Він устав і, знеможений, пройшовся по вітальні, потім по залі. А як спів закінчився, він узяв Таню під руку і вийшов з нею на балкон.

— Мене сьогодні з раннього ранку непокоїть одна легенда,— сказав він.— Не пам'ятаю, вичитав я її чи, може, де чув, але легенда якась чудна і зовсім недоладна. Почати з того, що їй бракує ясності. Тисячу літ тому якийсь монах, одягнений у чорне, йшов пустинею десь у Сірії чи то в Аравії... За кілька миль від того місця, де він ішов, рибалки бачили другого чорного монаха, що звільна посувався поверхнею озера. Цей другий монах був міраж. Тепер забудьте всі закони оптики, що легенда їх, здається, не визнає, і слухайте далі. Від міражу утворився другий міраж, потім від другого третій, так що образ чорного монаха почав без кінця передаватися з одного шару атмосфери в другий. Його бачили то в Африці, то в Іспанії, то в Індії, то на Далекій Півночі... Нарешті він вийшов поза межі земної атмосфери і тепер блукає по всьому світі, все ніяк не потрапляючи в такі умови, де він міг би згаснути. Може, його бачать тепер де-небудь на Марсі або на якій зорі Південного Хреста. Але, моя дорога, сама суть, саме вістря легенди полягає в тому, що рівно через тисячу років, відколи монах ішов пустинею, міраж знову потрапить у земну атмосферу і з'явиться людям. І ніби ця тисяча років уже минається. Як вірити легенді, чорного монаха ми повинні ждати не сьогодні-завтра.

— Дивний міраж,— сказала Таня, якій легенда не сподобалась.

— Але найдивніше те,— засміявся Коврін,— що я ніяк не можу згадати, звідки потрапила мені в голову ця легенда. Читав де-небудь? Чув? Чи, може, цей чорний монах снився мені. Богом свідчуся, не пам'ятаю. Але легенда цікавить мене! Я сьогодні про неї цілий день думаю.

Відпустивши Таню до гостей, він вийшов з дому і задумано пройшовся біля клумб. Сонце вже заходило. Квітники, тому що їх допіру полито, видавали вогкі дражливі пахощі. В домі знов заспівали, і скрипка здалеку справляла враження людського голосу. Коврін, напруживши пам'ять, щоб пригадати, де він чув, чи то, може, читав легенду, подався не поспішаючись до парку і непомітно дійшов до річки.

Доріжкою, що збігала урвищем берега повз оголене коріння, він зійшов до води, сполохав тут куликів, злякав двох

качок. На похмурих соснах де-не-де ще відбивалося останнє проміння західного сонця, та на поверхні річки був уже справжній вечір. Коврін перейшов кладкою на другий бік. Перед ним стелилося широке поле, вкрите молодим,— ще й не красувало,— житом. Ні людського житла, ні живої душі оддалік, і здавалось, що стежка, як піти по ній, виведе на те саме невідоме загадкове місце, де тільки що запало сонце і де так широко й велично полуменіє вечорова зоря.

«Як тут просторо, як вільно, тихо! — думав Коврін, ідучи по стежці.— І здається, весь світ дивиться на мене, притаївся і жде, щоб я збагнув його...»

Та ось по житах перебігли хвилі, і легкий вечірній вітрець пестливо діткнувся його невкритої голови. Через хвилину знов порив вітру, та вже сильніший — зашелестіли жита, і ззаду почувся глухий гомін сосон. Коврін спинився від такого дива. На обрії, немов вихор або смерч, підіймався од землі до неба високий чорний стовп. Контури в нього були невиразні, але в першу ж хвилину можна було зрозуміти, що він не стояв на місці, але мчав неймовірно швидко, мчав саме сюди, просто на Ковріна, і що ближче був, то ставав усе менший і виразніший. Коврін рвонувся вбік, у жита, щоб уступитися йому з дороги, і ледве встиг те зробити...

Монах у чорній одежині, з сивою головою і чорними бровами, навхрест зложивши на грудях руки, пролинув повз нього... Босі його ноги не дотикалися землі. Уже пролинувши сажнів зо три, він озирнувся на Ковріна, кивнув головою і всміхнувся йому лагідно і разом з тим лукаво. Але яке бліде, страх бліде та схудле обличчя! Знову почавши зростати, він пролетів над річкою, нечутно вдарився об глинястий берег і сосни і, пройшовши крізь них, щез як дим.

— Ну, от бачите...— пробурмотів Коврін.— Значить, легенда правду каже.

Не намагаючись з'ясувати собі дивну появу, задоволений уже тим, що йому пощастило так близько і так виразно побачити не тільки чорну одежину, але навіть обличчя й очі монахові, приємно схвильований, він повернувся додому.

В парку і в саду спокійно походжали люди, в домі грали,— значить, тільки він сам бачив монаха. Йому дуже хотілося розказати про все Тані та Єгорові Семеновичу, але він зміркував, що вони, напевне, доглянуть в його словах маячіння і це налякає їх; краще промовчати. Він голосно сміявся, співав, танцював мазурку, йому було весело, і всі — гості й Таня — уважали, що сьогодні у нього лице якесь особливе, світосяйне, натхненне, і що він дуже цікавий.

III

По вечері, коли гості роз'їхались, він пішов до себе в кімнату і ліг на канапу: йому хотілося думати про монаха. Але через хвилину увійшла Таня.

— От, Андрюшо, почитайте статті батькові,— сказала вона, подаючи йому пачку брошур та відбиток.— Прегарні статті. Він чудово пише.

— Ну, вже й чудово! — говорив Єгор Семенович, увійшовши за нею і вимушено сміючись; йому було ніяково.— Не слухай, будь ласков, не читай! А втім, як хочеш заснути, то що ж, і почитай: прегарний засіб на сон.

— А я кажу, прегарні статті,— сказала Таня з глибоким переконанням.— Ви прочитайте, Андрюшо, і переконайте татка писати частіше. Він міг би написати повний курс садівництва.

Єгор Семенович напружено засміявся, почервонів і став говорити фрази, які звичайно говорять соромливі автори. Наостанку почав здаватись.

— В такім разі, прочитай спершу статтю Гоше і от оці російські статті,— забурмотів він, перебираючи тремтячими руками брошури,— а то тобі буде незрозуміло. Перше, ніж читати мої заперечення, треба знати, що я заперечую. А втім, нудьга і... дурниця. Та й спати пора, здається.

Таня вийшла. Єгор Семенович підсів до Ковріна на канапу і глибоко зітхнув.

— Так, братіку мій...— почав він, помовчавши трохи.— Так-то, дорогий мій магістре. От я і статті пишу, і на виставках участь беру, і медалі дають мені... У Песоцького, кажуть, яблука як голова завбільшки, і Песоцький, кажуть, садом собі багатство набув. Одно слово, *«богат и славен Кочубей»*. А от питаю я тебе: для чого все це? Сад і справді хороший, зразковий... Це не сад, а ціла установа, що має високу вагу державну, бо це ж, сказати, ступінь в нову еру російського господарства та російської промисловості. А для чого? Яка мета?

— Діло само за себе говорить.

— Я не про те. Я хочу спитати: що буде з садом, як я помру? В такому вигляді, як ти його тепер бачиш, він без мене й одного місяця не продержиться. Весь секрет успіху не в тому, що сад великий і робітників багато, а в тім, що я люблю діло — розумієш? — люблю, може, більше, як самого себе. Ти поглянь на мене: я все сам роблю. Я працюю з рана до ночі. Всі щепи щеплю я сам, обрізую сам, саджу — сам, все — сам. Коли мені допомагають, я ревную і дратуюся до

грубості. Весь секрет в любові, тобто у пильному нагляді хазяйським та в хазяйських руках, та ще в тому почуванні, що поїдеш у гості кудись на годинку, сидиш, а в самого серце не на місці, сам не свій: боїшся, як би в саду чого не сталось. А як я умру, хто доглядатиме? Хто робитиме? Садівник? Робітники? Так? Так от що я тобі скажу, приятелю любий: перший ворог у нашому ділі не заєць, не хрущ і не мороз, а чужа людина.

— А Таня? — спитав Коврін, сміючись.— Не можна, щоб вона була шкодливіша від зайця. Вона любить і знається на ділі.

— Так, вона любить і знається. Коли після моєї смерті їй перейде садок і вона буде хазяйкою, то, розуміється, нічого кращого й бажати не можна. Ну, а як, не дай боже, вона піде заміж? — зашепотів Єгор Семенович і перелякано глянув на Ковріна.— То-то воно й є! Вийде заміж, підуть діти, тут уже ніколи про сад думати. Я чого боюся найбільше: піде за якогось молодчика, а той понадиться на гроші та й віддасть усе перекупкам ув оренду, і все пішло під три чорти першого ж року! В нашому ділі баба — кара господня!

Єгор Семенович зітхнув і помовчав трохи.

— Може, це й егоїзм, але скажу одверто: не хочу, щоб Таня виходила заміж. Боюсь! Тут до нас їздить ферт один із скрипкою, рипає тут; знаю, що Таня не піде за нього, добре знаю, а не можу його і в очі бачити! Загалом, брате, з мене великий таки дивак. Треба признатися.

Єгор Семенович підвівся і схвильовано пройшовся по кімнаті, і видко було, що він хоче сказати щось дуже поважне, але не сміє.

— Я тебе щиро люблю і говоритиму з тобою одверто,— зважився він наостанку і засунув руки в кишені.— До деяких дражливих питань я підходжу просто і навпрямки кажу те, що думаю, і терпіти не можу, як то кажуть, затаєних думок. Кажу тобі навпрямки: ти — єдиний чоловік, що за тебе не побоявся б я дочку віддати. Людина з тебе розумна, сердечна, і ти не дав би загинути моєму улюбленому ділу. А найголовніша причина — я люблю тебе як сина... і пишаюся тобою. Коли б у вас із Танею як-небудь роман налагодився,— то що ж? Я був би радий і навіть щасливий. Кажу тобі навпрямки, без витівок, як чесна людина.

Коврін засміявся. Єгор Семенович одчинив двері, щоб вийти, і став на порозі.

— А якби в тебе з Танею син був, то я б з нього садовода

зробив,— сказав він, подумавши.— А втім, *сие есть мечта ние пустое...* На добраніч.

Залишившися сам, Коврін ліг вигідніше і взявся за статті. Одна мала назву: «Про проміжну культуру», друга: «Кілька слів з приводу замітки д. Z про перештикування грунту під новий сад», третя: «Ще про окулювання приплющеним очком» — і все в такому ж дусі. Але який неспокійний, нерівний тон, яка нервова, майже хороблива заїлість! От стаття, здавалось би, з найспокійнішою назвою і найспокійнішого змісту: мова в ній про російську антонівську яблуню. Але починає її Єгор Семенович з «audiatur et altera pars» і кінчає: «sapienti sat», а поміж цими двома висловами цілий фонтан найрозмаїтіших отруйних слів на адресу «ученого неуцтва наших патентованих пп. садоводів, що спостерігають природу з висоти своїх кафедр», або д. Гоше, що «успіх йому утворили профани та дилетанти», і тут же не до речі уданий і нещирий жаль, що мужиків, які обкрадають сади і при тому ламають дерева, уже не можна пороти різками

«Діло прегарне, любе, здорове, але й тут пристрасті й вій на,— подумав Коврін.— Мабуть, скрізь і на всіх ділянках ідейні люди нервові і позначені підвищеною чутливістю. Мабуть, так і повинно бути».

Він згадав про Таню, що так до вподоби їй статті Єгора Семеновича. Невеличка на зріст, бліда, сухорлява, аж дужки попід шиєю випинаються; очі широко розплющені, темні, розумні, все вглядаються кудись і чогось шукають; хода, як у батька, дрібна, похаплива. Вона багато говорить, любить посперечатися і кожну, навіть незначущу фразу супроводить промовистою мімікою та жестикуляцією. Мабуть, нервова до краю.

Коврін узявся читати далі, але нічого не зрозумів і покинув. Приємне хвилювання, те саме, з яким він нещодавно танцював мазурку та слухав музику, тепер мучило його і викликало в ньому силу думок. Він устав і почав ходити по кімнаті, думаючи про чорного монаха. Йому спало на думку, що коли цього дивного надприродного монаха бачив він сам, то, значить, він хворий і дійшов уже до галюцинацій. Це міркування злякало його, але ненадовго.

«Але ж мені добре, і нікому я не роблю жодного лиха; отже, і в моїх галюцинаціях нічого поганого немає»,— подумав він, і йому знов стало добре.

Він сів на канапу і обхопив голову руками, стримуючи не збагненну радість, що виповняла йому всю істоту, потім знов пройшовся і сів працювати. Але думки, які він вичиту

вав з книги, не задовольняли його. Йому хотілося чогось велетенського, неосяжного, разючого. Вдосвіта він розібрався і неохоче ліг у постелю: треба ж було спати!

Коли зачулися кроки Єгора Семеновича, що виходив у сад, Коврін подзвонив і звелів льокаєві принести вина. Він з насолодою випив кілька чарок лафіту, потім укрився з головою; свідомість йому затуманилась, і він заснув.

IV

Єгор Семенович і Таня часто сварились і говорили одно одному прикрості.

Якось уранці вони на чімсь не помирили. Таня розплакалась і пішла до себе в кімнату. Вона не виходила ні обідати, ні чай пити. Єгор Семенович спочатку ходив поважний, надутий, немовби хтів показати, що для нього інтереси справедливості й порядку вищі за все на світі, але невдовзі не витримав характеру і занепав духом. Він сумовито блукав по парку і все зітхав: «Боже мій! Боже мій!» — і за обідом не взяв у рот ані крихти. Нарешті, винуватий, замучений сумлінням, він постукався у замкнені двері і боязко покликав:

— Таню! Таню!

І на відповідь йому почувся з кімнати кволий, знеможений від сліз, і проте рішучий голос:

— Лишіть мене, прошу вас.

Пригнічення господарів відбивалося на всьому домі, навіть на людях, що працювали в саду. Коврін з головою поринув у свою цікаву роботу, та під кінець і йому стало нудно й ніяково. Щоб якось розвіяти загальний лихий настрій, він вирішив устряти самому і надвечір постукав до Тані. Його впущено.

— Ай-ай-ай, і не сором! — почав він жартома, здивовано поглядаючи на заплакане, червоними плямами вкрите, скорботне обличчя Танине.— Невже то так серйозно? Ай-ай!

— Коли б же ви знали, як він мене мучить! — сказала вона, і сльози, гарячі, рясні сльози бризнули з її великих очей.— Він замучив мене! — вела вона далі, заламуючи руки.— Я йому не говорила... нічого... Я тільки сказала, що нема потреби держати... зайвих робітників, раз... раз можна, коли захочеш, мати поденних. Адже ж... адже ж робітники от уже тиждень не працюють... Я... я тільки це й сказала, а він розкричався і наговорив мені... багато образливого, глибоко зневажливого. За що?

— Годі, годі,— проказав Коврін, поправляючи їй зачіску.— Посварились, поплакали і досить. Не можна довго

сердитись, негаразд... тим більше, що він вас безмежно любить.

— Він мені... мені зіпсував усе життя,— говорила Таня, схлипуючи.— Тільки й бачу самі кривди... та образи Він уважає мене зайвою в домі. Що ж? Має слушність. Я завтра виїду звідси, телеграфісткою стану... Нехай...

— Ну, ну, ну... Не треба плакати, Таня. Не треба, дорога моя... Ви обоє дражливі, гарячі і обоє винні. Ходім, я помирю вас.

Коврін говорив лагідно і впевнено, а вона все плакала, здригаючись плечима і стискаючи руки, так, ніби її й справді трапило яке страшне нещастя. Йому тим жалкіше було її, що горе в неї було невелике, а страждала вона глибоко. Якоїсь дурниці було досить, щоб зробити це створіння нещасним на цілий день, а може, й на все життя! Потішаючи Таню, Коврін думав про те, що крім цієї дівчини та її батька ніде на землі цілій і вдень із свічкою не знайдеш людей, які б любили його, мов свого рідного; коли б не ці двоє людей, то, чого доброго, він, утративши батька й матір рано в дитинстві, до самої смерті так і не дізнався, що то таке щира ласка і та наївна, нерозміркована любов, яку відчувають тільки до дуже близьких, кревних людей. І він почував, що на його півхворі, засмикані нерви, як залізо на магніт, озиваються нерви цієї заплаканої, струшуваної тремтінням дівчини. Він ніколи вже не міг би покохати здорову, міцну, з рожевими лицями жінку, але бліда, слабовита, нещасна Таня йому подобалась.

І він охоче гладив її по волоссю й по плечах, стискав їй руки і витирав сльози... Нарешті вона перестала плакати. Вона ще довго скаржилася на батька і на своє тяжке, нестерпне життя в цьому домі, благаючи Ковріна відчути її становище; далі почала спроквола всміхатися і зітхати, що бог послав їй таку трудну вдачу, а наостанку, голосно засміявшись, назвала себе дурною головою і вибігла з кімнати

Коли трохи згодом Коврін вийшов у сад, Єгор Семенович і Таня, немов і не було нічого, походжали рядочком по алеї і їли обоє житній хліб з сіллю, бо ж обоє були голодні.

V

Радий, що так йому поталанило в ролі миротворця, Коврін вийшов у парк. Сидячи на лаві і роздумуючи, він чув стукіт екіпажів і жіночий сміх — то приїхали гості. Коли вечірні тіні стали лягати в саду, невиразно долинули до нього

звуки скрипки і голоси співу, і це нагадало йому про чорного монаха. Де саме, в якій країні чи на якій планеті перебігає тепер ця оптична недоладність?

Ледве-ледве згадав він легенду і змалював уявою той темний привид, що з'явився йому в житах, як із-поза сосни, саме навпроти нього, нечутно вийшов, без найменшого шелесту, чоловік середній на зріст, з невкритою сивою головою, весь у темному й босий, схожий на старця, і на його блідому, немов мертвому обличчі чітко вирізнялися чорні брови. Привітно кивнувши головою, цей старець чи прочанин тихо підійшов до лавочки й сів, і Коврін пізнав у ньому чорного монаха. З хвилинку обидва дивилися один на одного — Коврін зачудовано, а монах лагідно і, як і тоді, трохи лукаво, з затаєною якоюсь думкою.

— Але ж ти міраж,— проказав Коврін.— Для чого ж ти тут і сидиш на одному місці? Це не го́диться з легендою

— Однаково,— відповів монах не зразу, тихим голосом, обернувшися до нього обличчям.— Легенда, міраж і я — все це виплід твоєї збудженої уяви. Я — привид.

— Значить, ти не існуєш? — спитав Коврін.

— Думай, як хочеш,— сказав монах і злегка усміхнувся.— Я існую в твоїй уяві, а твоя уява є частка природи, от же, я існую і в природі.

— Ти маєш старе, розумне і надзвичайно промовисте обличчя, немовби ти й справді прожив поверх тисячі років,— сказав Коврін.— Я не знав, що моя уява спроможна утворити такі феномени. Та що ти дивишся на мене з таким захватом? Я тобі до вподоби?

— Так. Ти один із тих небагатьох, що по правді звуться обранцями божими. Ти служиш вічній правді. Твої думки, наміри, твоя дивна наука і все твоє життя мають на собі божественну, небесну печать, бо ж присвячено її розумному і прекрасному, тобто тому, що вічне.

— Ти сказав: вічній правді... Та хіба людям приступна й потрібна вічна правда, коли нема вічного життя?

— Вічне життя є,— сказав монах.

— Ти віриш у безсмертя людське?

— Так, розуміється. Вас, людей, жде велика, осяйна прийдешність. І що більше на землі таких, як ти, тим скоріше здійсниться ця прийдешність. Без вас, служителів вищого принципу, що живете свідомо й вільно, людство було б нікчемне, розвиваючись природним ладом, воно б довго ще ждало кінця своєї земної історії. А ви на кілька років раніше введете його в царство вищої правди — і це висока ваша

заслуга. Ви втілюєте в собі благословенство господнє, що спочило на людях.

— А яка ціль вічного життя?

— Як і кожного життя — радість. Справжня радість у пізнанні, а вічне життя надасть незчисленні й невичерпні джерела пізнання, і в цьому розумінні саме й сказано: *в дому отца моего обители многи суть.*

— Коли б ти знав, як приємно тебе слухати! — сказав Коврін, потираючи руки від утіхи.

— Дуже радий.

— Але я знаю: коли ти підеш, мене турбуватиме питання про твоє єство. Ти привид, галюцинація. Отже, я психічно хворий, ненормальний?

— А хоч би й так. Чим тут турбуватися? Ти хворий тому, що працював через силу і втомився, а це значить, що ти здоров'я своє віддав на жертву ідеї, і недалеко той час, як ти віддаси їй і саме життя. Що є краще від цього? Це — те, чого прагнуть загалом усі обдаровані небом благородні натури.

— А коли я знаю, що я психічно хворий, то чи можу я вірити собі?

— А почім ти знаєш, що геніальні люди, яким вірить ввесь світ, теж не бачили привидів? Запевняють же тепер учені люди, що геній зрідні божевіллю. Друже мій, здорові й нормальні — то тільки ординарні, гуртові люди. Різні міркування про нервовий вік, перевтому та виродження і т. п. можуть серйозно хвилювати тільки тих, хто ціль життя покладає в теперішнім, тобто гуртових людей.

— Римляни говорили: mens sana in corpore sano.

— Не все те правда, що говорили римляни або греки. Піднесений настрій, збудження, екстаз — усе те, що відзначає пророків, поетів, мучеників за ідею від звичайних людей, противне тваринній стороні людини, тобто фізичному здоров'ю. Кажу тобі вдруге: коли хочеш бути здоровим та нормальним, іди до отари.

— Дивна річ, ти повторюєш те, що не раз мені самому навертається на думку,— сказав Коврін.— Ти ніби підгледів і підслухав найпотаємніші мої мислі. Але годі говорити про мене. Що розумієш ти під вічною правдою?

Монах не відповів. Коврін глянув на нього і не розгледів обличчя: риси його туманились і розпливались. Потім у монаха почала зникати голова, руки; тулуб його злився з лавочкою та з вечірнім присмерком, і він щез остаточно.

— Галюцинація скінчилася! — сказав Коврін і засміявся.— А шкода.

Він пішов назад додому, веселий і щасливий. Тих небагато слів, що почув він від чорного монаха, догоджали не самолюбству, а всій душі, всій його істоті. Бути обранцем, служити вічній правді, стоять в лаві тих, хто на кілька тисяч літ раніше зробить людство гідним царства божого, тобто визволить людей од кількох зайвих тисяч років боротьби, гріха і страждань, віддать ідеї все — молодість, сили, здоров'я, бути готовим умерти для загального добра,— яка висока, яка щаслива доля! Перед ним промайнуло в пам'яті його минуле, чисте, неткнуте розпустою, повне праці, він згадав те, чого вчився і чого навчав інших, і дійшов висновку, що в монахових словах не було перебільшення.

Назустріч парком ішла Таня. На ній була вже інша сукня.

— Ви тут? — сказала вона.— А ми вас шукаєм, шукаєм... Але що з вами? — здивувалась вона, глянувши на його захоплене, осяйне обличчя і на очі, повні сліз.— Який ви чудний, Андрюшо!

— Я задоволений, Таню,— сказав Коврін, поклавши їй руки на плечі.— Я більше, ніж задоволений, я щасливий! Таню, люба Таню, ви надзвичайно симпатична істота. Люба Таню, я такий радий, такий радий! — Він гаряче поцілував їй обидві руки і правив далі:— Я допіру пережив ясні, чудові, неземні хвилини. Але я не можу розповісти вам усього, бо ви назвете мене божевільним або не повірите мені. Будем говорити про вас. Моя дорога, моя добра Таню! Я вас люблю і вже звик любити. Ваша близькість, наші зустрічі по десять раз на день вже стали для мене потребою душі. Не знаю, як я обходитимусь без вас, коли виїду до себе.

— Ну! — засміялася Таня.— Ви забудете про нас через два дні. Ми люди маленькі, а ви великий чоловік.

— Ні, поговорім-бо поважно! — сказав він.— Я візьму вас із собою, Таню? Ви поїдете зо мною? Ви хочете бути моєю?

— Ну! — сказала Таня і хотіла знов засміятися, але сміх їй не вдався, і червоні плями виступили їй на обличчі.

Вона почала часто дихати і швидко-швидко пішла, та не додому, а далі в парк.

— Я не думала про те... не думала! — говорила вона, не мов у одчаї стискаючи руки.

А Коврін ішов за нею і говорив усе з тим самим осяйним обличчям:

— Я хочу кохання, яке б захопило мене всього, і таке кохання тільки ви, Таню, можете дати мені. Я щасливий! Щасливий!

Вона була приголомшена, зігнулася, знітилась і немов постаріла відразу на десять років, а він уважав її прекрасною і голосно виявляв свій захват:

— Яка вона гарна!

VI

Дізнавшись від Ковріна, що не тільки роман налагодився, але що буде навіть весілля, Єгор Семенович довго ходив з кутка в куток, намагаючись укрити своє хвилювання. Руки йому почали труситися, шия надулась і почервоніла, він звелів запрягти коні у дрожки-бігунці і поїхав кудись. Таня, побачивши, як він стебнув по коневі і як глибоко, мало не на уші натягнув кашкета, зрозуміла його настрій, замкнулась у себе і проплакала цілий день.

В оранжереях уже достигли персики та сливи; пакування та відсилання в Москву цієї делікатної та вибагливої кладі потребувало великої уваги, праці та клопоту. До того ж літо стояло вельми гаряче й сухе, і треба було поливати кожне дерево, а це забрало багато часу й робочої сили; з'явилася незвичайна сила гусені, яку робітники і навіть Єгор Семенович з Танею, на превелику відразу Коврінову, душили просто пальцями. А тут треба вже було приймати на осінь замовлення на фрукти й дерева і провадити велике листування. І в найгарячішу пору, коли, здавалося, ні в кого не було хвилини гулящої, надійшли жнива, що забрали в саду більше як половину робітників; Єгор Семенович, вкрай засмалений, замучений, лютий, скакав то в сад, то на поле, кричав, що його на шматки рвуть і що він собі кулю в лоба пустить.

А тут іще клопіт з приданим, якому Песоцькі надавали неабиякої ваги; від брязкання ножиць, від стукотіння швацьких машин, від чаду прасок та вередування модистки, нервової, образливої дами, у всіх в домі голови йшли обертом. І як на те, щодня наїздили гості, яких треба було бавити, годувати і навіть залишати на ніч. Але вся ця каторга минулася непомітно, як у тумані. Таня почувала себе так, ніби любов і щастя заскочили їй зненацька, дарма, що з чотирнадцяти років чомусь була певна, що Коврін одружиться саме з нею. Вона дивувалась, сумнилася, сама собі не вірила. То раптом налетить така радість, що хочеться попід хма-

ри злетіти і там молитися богу, а то згадається нараз, що в серпні треба розлучатися з родовим гніздом і покидати батька, а то не знать звідки набіжить думка, що вона нікчемна, дрібна і не варта такої великої людини, як Коврін,— і вона йде до себе, замикається на ключ і гірко плаче кілька годин підряд. Коли бувають гості, нараз видається їй, що Коврін надзвичайно гарний і що в нього всі жінки закохані і заздрять їй, і душа їй сповняється захватом і гордістю, немовби вона перемогла весь світ; та варт йому привітно усміхнутись якійсь панночці, як вона вже тремтить од ревнощів, іде до себе і знов у сльози. Ці нові відчування опанували її цілком, вона допомагала батькові машинально і не помічала ні персиків, ні гусені, ні робітників, ні того, як швидко збігав час.

З Єгором Семеновичем робилося мало не те саме. Він працював з ранку до ночі, все поспішав кудись, сердився, дратувався, та все те в якомусь чарівному півсні. В ньому сиділо вже немов дві людини: одна був справжній Єгор Семенович, що, слухаючи садівника Івана Карловича, доповідав йому про непорядки, обурювався і в розпуці за голову брався, і другий — несправжній, немов півп'яний, що враз на півслові уривав ділову розмову, дотикався до плеча садівникові і починав бурмотіти:

— Що там не кажи, а кров багато важить. Його мати була надзвичайна, найблагородніша, найрозумніша жінка. То справді втіха була дивитися на її добре, ясне та чисте обличчя, мов у янгола. Вона прегарно малювала, писала вірші, п'ятьма чужими мовами говорила, співала... Бідна, царство їй небесне, від сухот умерла.

Несправжній Єгор Семенович зітхав і, помовчавши, провадив:

— Як він був хлопчиком і ріс у мене, то в нього таке саме було янгольське личко. У нього і погляд, і рухи, розмова ніжні й добірні, як у матері. А розум? Він завжди вражав нас своїм розумом. Та й те сказати, недарма він магістер! Недарма! А стривай, Іване Карловичу, який то він буде років через десять! Рукою не дістанеш!

Але тут справжній Єгор Семенович, схаменувшись, робив страшне обличчя, брався за голову і кричав:

Дияволи! Перевели, перепоганили, перескверннли! Пропав сад! Загинув сад!

А Коврін працював завзято, як завжди, і не помічав метушні. Кохання тільки додало йому запалу. Після кожного стрівання з Танею він, щасливий, у захваті, йшов до себе і так само пристрасно, як допіру цілував Таню і освідчував-

ся їй, брався за книжку або за свій рукопис. Те, що говорив йому чорний монах про обранців господніх, про вічну правду, про осяйну прийдешність людства та інше, надавало його роботі особливої, надзвичайної ваги і виповняло його душу гордістю, свідомістю власної висоти. Раз або двічі на тиждень, в парку, а то і в домі, він стрівався з чорним монахом і довго розмовляв з ним, але це не лякало, навпаки, захоплювало його, бо ж він був міцно уже переконаний, що такі видива одвідують тільки обранців, видатних людей, котрі віддали себе на служіння ідеї.

Одного разу монах з'явився під час обіду і сів у їдальні біля вікна. Коврін зрадів і дуже дотепно вів розмову з Єгором Семеновичем і з Танею про те, що могло буть цікаве монахові; чорний гість слухав і привітно кивав головою, а Єгор Семенович і Таня теж слухали і весело посміхалися, не підозрюючи, що Коврін розмовляє не з ними, а з своєю галюцинацією.

Непомітно пройшла спасівка, а невдовзі по ній і день весілля, що на невідступне бажання Єгора Семеновича відсвяткували «з помпою», тобто з безладною гулянкою, що тяглася два дні. З'їли і випили тисячі на три, але від поганої найманої музики, від крикучих тостів та льокайської біганини, від гамору й тісноти не добрали смаку ні в дорогих винах, ні в дивовижних закусках, виписаних із Москви.

VII

Якось однієї з довгих зимових ночей Коврін лежав у ліжку і читав французький роман. Бідолашна Таня, у якої щовечора боліла голова з незвички жити в місті, давно уже спала і зрідка крізь сон прохоплювалась якимись безладними фразами. Пробило третю годину. Коврін загасив свічку й ліг; довго лежав з заплющеними очима, але заснути не міг через те, що, видавалося йому, в спальні було дуже гаряче і марила крізь сон Таня. О пів до п'ятої він знов засвітив свічку і в цей час побачив чорного монаха, що сидів у кріслі біля ліжка.

— Здрастуй,— сказав монах і, трохи помовчавши, спитав: — про що ти тепер думаєш?

— Про славу,— відповів Коврін.— У французькому романі, який я допіру читав, змальовано людину, молодого вченого, що робить дурниці і сохне з туги за славою. Мені ця туга незрозуміла

— Бо ти розумний. Ти ставишся до слави байдуже, як до забавки, що тебе не обходить.

Так, це правда

Бути відомим — це не тішить тебе. Що втішного чи повчального в тім, що твоє найменння вирізьблять на могильному пам'ятнику і потім час зітре той напис разом із позолотою? Та й, на щастя, вас занадто багато, щоб слабовита пам'ять людська могла втримати ваші імена.

- Звичайно,— погодився Коврін.— Та й для чого їх пам'ятати? Але поговорімо про щось інше. Наприклад, про щастя. Що таке щастя?

Коли годинник вибивав п'ять, він сидів на ліжку, спустивши ноги на килим, і говорив, удавшися до монаха:

За давніх часів один щасливий чоловік, кінець кінцем, злякався свого щастя — таке було воно велике! — і, щоб уласкавити богів, віддав їм на жертву свій улюблений перстень. Знаєш? І мене, як Полікрата, починає трохи непокоїти моє щастя. Мені здається дивним, що з рана й до ночі я відчуваю саму тільки радість, вона виповняє мене всього і глушить всі інші почування. Я не знаю, що таке сум, скорбота або нудьга. От я не сплю, маю безсоння, але мені не нудно. Серйозно кажу тобі: мене поймає тривога.

— Але то чому? — здивувався монах.— Хіба радість над природне почуття? Хіба вона не повинна бути нормальним станом людини? Що вища людина своїм розумовим та моральним розвитком, тим вона свобідніша, тим більше втіхи дає їй життя. Сократ, Діоген і Марк Аврелій відчували радість, а не смуток, і апостол говорить: *постоянно радуйтеся.* Радій же і будь щасливий.

— А що, як розгніваються боги? — пожартував Коврін.— Коли вони віднімуть у мене комфорт і примусять мене мерзнути й голодувати, то навряд, щоб це мені до смаку припало.

Таня тим часом прокинулась і з подивом в очах та з жахом дивилася на чоловіка. Він говорив, звертаючись до крісла, жестикулював і сміявся; очі йому світилися, і в сміхові його було щось чудне.

Андрюшо, до кого ти говориш? — спитала вона, хапаючи його за руку, яку він простягнув до монаха.— Андрюшо! З ким?

— Що? З ким? — зніяковів Коврін.— От із ним... Он він сидить,— сказав він, показуючи на чорного монаха.

— Нікого тут немає... нікого! Андрюшо, ти хворий!

Таня обняла чоловіка і притислася до його, немов обороняючи від привидів, і закрила йому очі рукою.

— Ти хворий! — заридала вона, тремтячи усім тілом.

Даруй мені, милий, дорогий, але я давно вже постерегла, що душа в тебе занепокоєна чимсь. Ти психічно хворий, Андрюшо...

Її тремтіння передалося йому. Він глянув ще раз на крісло,— воно вже було порожнє,— відчув раптом кволість в руках і ногах, злякався й почав одягатись.

— Це нічого, Таню, нічого...— бурмотів він, весь тремтячи.— Я справді трохи нездужаю... час уже в тім признатися.

— Я вже давно примічала... і папа запримітив,— говорила вона, намагаючись утримати ридання.— Ти сам з собою розмовляєш... якось чудно посміхаєшся... не спиш. О боже мій, боже мій, спаси нас! — проказала вона з жахом.— Але ти, Андрюшо, не бійся, бога ради не бійся...

Вона теж почала одягатись. Тільки тепер, дивлячись на неї, Коврін зрозумів небезпечність свого становища, зрозумів, що значать чорний монах і розмови з ним. Для нього тепер було ясно, що він збожеволів.

Обидва, не знаючи для чого, одяглися і вийшли до зали: попереду вона, він за нею. Тут уже, розбуджений риданнями, в халаті і з свічкою в руках стояв Єгор Семенович, що гостював у них.

— Ти не бійся, Андрюшо,— говорила Таня, тремтячи як у пропасниці,— не бійся... Татку, це все минеться, минеться...

Коврін од хвилювання не міг говорити. Він хотів сказати тестеві жартівливим тоном:

— Можете привітать, я, здається, збожеволів,— але поворухнув тільки губами і гірко всміхнувся.

О дев'ятій годині ранку на нього одягли пальто і шубу, закутали пледом і повезли в кареті до лікаря. Він почав лікуватись.

VIII

Знов надійшло літо, і лікар звелів їхати на село. Коврін уже одужав, перестав бачити чорного монаха, і йому залишалося тільки підкріпити свої фізичні сили. Живучи на селі у тестя, він пив багато молока, працював тільки дві години на добу, не пив вина і не курив.

Проти Іллі ввечері в домі правили вечерню та утреню. Коли дяк подав священикові кадило, то в старовинній великій залі запахло немовби кладовищем, і Ковріну стало нудно. Він вийшов у сад. Не помічаючи розкішних квітів, він прогулявся по саду, посидів на лавочці, потім пройшовся парком; дійшовши до річки, він спустився вниз і тут постояв

задумливо, дивлячись на воду. Похмурі сосни з мохнатим корінням, що торік бачили його тут такого молодого, радісного й бадьорого, тепер не перешіптувались, а стояли нерухомі й німі, немов не пізнавали його. І справді, голову йому обстрижено, довгого прегарного волосся уже немає, хода млява, обличчя, як порівняти до минулого літа, поповнішало і зблідло.

Він перейшов кладкою на той берег. Там, де минулого року було жито, тепер лежали рядками покошені вівса. Сонце уже зайшло і на крайобразі палала широка червона заграва, що звістувала на завтра вітряну погоду. Було тихо... Вглядаючись у тім напрямку, де торік уперше з'явився чорний монах, Коврін постояв хвилин з двадцять, аж поки не почала тьмяніти вечорова зоря...

Коли він, млявий, невдоволений, повернувся додому, відправа уже скінчилася. Єгор Семенович і Таня сиділи на східцях тераси і пили чай. Вони про щось говорили, але, побачивши Ковріна, разом замовкли, і він з їхніх облич догадався, що розмова йшла про нього.

— Тобі, здається, пора вже молоко пити,— сказала Таня чоловікові.

— Ні, не пора...— відповів він, сідаючи на найнижчій сходинці.— Пий сама. Я не хочу.

Таня тривожно перезирнулася з батьком і проказала винуватим голосом:

— Ти ж сам помітив, що молоко тобі корисне.

— Так, дуже корисне! — усміхнувся Коврін.— Вітаю вас: з п'ятниці у мене прибуло ще один фунт ваги.— Він міцно стиснув голову руками і проказав з тугою: — Для чого, для чого ви мене лікували? Бромові препарати, дозвілля, теплі ванни, догляд, малодушний острах за кожний ковток, за кожний ступінь — все це, кінець кінцем, допровадить мене до ідіотизму. Я божеволів, я хорував на манію величності, зате я був веселий, бадьорий і навіть щасливий, я був цікавий і оригінальний. Тепер я став розважніший і солідніший, але зате — як усі: тепер я пересічність, мені нудно жити... О, як жорстоко ви вчинили зо мною! Я бачив галюцинації, але кому це заважало? Я питаю: кому це заважало?

— Не знать, що ти кажеш! — зітхнув Єгор Семенович.— Навіть слухати нудно.

— А ви не слухайте.

Присутність людей, надто Єгора Семеновича, тепер уже дратувала Ковріна, він одповідав йому сухо, холодно і навіть жорстоко, і не дивився на нього інакше, як насмішкува-

то і з ненавистю, а Єгор Семенович ніяковів і винувато покашлював, хоч провини за собою не відчував ніякої. Не розуміючи, чому так різко змінилися їх милі, добродушні стосунки, Таня горнулася до батька і з тривогою заглядала йому в очі; вона хотіла зрозуміти і не могла, і для неї ясно було тільки, що стосунки ті стають щодня гірші й гірші, що батько останніми часами сильно постарів, а чоловік став роздратований, вередливий, причепливий і нецікавий. Вона уже не могла сміятися, ні співати, за обідом нічого не їла, не спала цілими ночами, немов сподіваючись чогось страшного, і так намучилась, що одного разу пролежала непритомна від обіду й до вечора. Під час відправи їй здалося, ніби батько плакав, і тепер, коли вони втрьох сиділи на терасі, вона робила над собою зусилля, щоб про те не думати.

— Які щасливі Будда і Магомет, або Шекспір, що добрі родичі та лікарі не лікували їх од екстазу і натхнення! — сказав Коврін.— Коли б Магомет приймав від нервів бромний калій, працював дві години на добу і пив молоко, то після цієї славнозвісної людини зосталось би так само мало, як і від її пса. Лікарі та добрі родичі, кінець кінцем, досягнуть того, що людство отупіє, пересічність уважатиметься за геній і цивілізація загине. Коли б ви знали,— сказав Коврін з досадою,— який я вам вдячний!

Він відчув сильне роздратування і, щоб не сказати зайвого, підвівся і увійшов у дім. Було тихо, і в відчинені вікна линув із саду дух атенського тютюну та ялапи. У величезній темній залі на підлозі й на фортеп'яні лежало місячне сяйво. Ковріну згадалися радощі минулого літа, коли так само пахло ялапою і в вікна світився місяць. Щоб вернути торішній настрій, він закурив міцну сигару і звелів льокаєві принести вина. Але від сигари в роті стало гірко й противно, а вино здалося інше на смак, як було торік. І що то значить одвикнути! Від сигари і чарки вина йому закрутилася голова і сильно забилося серце, так що треба було приймати бромний калій.

Перед тим, як лягати на ніч, Таня говорила йому:

— Батько обожнює тебе. Ти на нього за щось сердишся і це убиває його. Поглянь: він старіється щодня, щогодини. Благаю тебе, Андрюшо, бога ради, ради свого покійного батька, ради мого спокою, будь з ним ласкавий!

— Не можу й не хочу.

— Але ж чому? — спитала Таня, починаючи тремтіти всім тілом. — З'ясуй мені, чому?

— Тому, що він мені не симпатичний, от і все,— недбало

сказав Коврін і знизав плечима,— але годі про нього: він твій батько.

— Не можу, не можу зрозуміти! — проказала Таня, стискаючи собі скроні і видивляючись в одну цятку.— Щось незрозуміле, жахливе робиться у нас в домі. Ти змінився, став на себе не схожий... Ти, розумна, надзвичайна людина, дратуєшся за кожну дрібничку, встряєш у найменші сварки... Такі дурниці хвилюють тебе, що іншим разом дивуєшся і не віриш: чи справді ти це? Ну, ну, не сердься, не сердься,— провадила вона далі, злякавшися своїх слів і цілуючи йому руки.— Ти розумний, добрий, благородний. Ти будеш справедливий до батька. Він такий добрий!

— Він не добрий, а добродушний. Водевільні дядечки на зразок твого батька, з вигодованими добродушними фізіономіями, надзвичайно гостинні й чудакуваті, колись зворушували мене і смішили і в повістях, і в водевілях, і в житті, а тепер вони мені противні. Це егоїсти по саме нікуди. А найпротивніші мені — їх годованість і цей шлунковий, суто волячий чи то кабанячий оптимізм.

Таня сіла на ліжку і поклала голову на подушку.

— Це мука,— проказала вона, і з її голосу видко було, що вона вкрай виснажена й що їй важко говорити.— З самої зими ні одної спокійної хвилини... Страшно здумати, господи. Я страждаю...

— Так, звичайно, я — Ірод, а ти і твій батенько — немовлятка єгипетські. Звичайно!

Його обличчя видалося Тані негарним і неприємним. Ненависть і насмішкуватий вираз не пасували йому. Та й раніше вона помічала, що в обличчі його чогось не стає, так, ніби, відколи він постригся, відмінилося й лице. Їй захотілося сказати йому щось образливе, та вона відразу спіймала себе на неприязному почуванні, злякалась і вийшла із спальні.

IX

Коврін дістав самостійну кафедру. Вступну лекцію призначено на друге грудня, і про те вивішено оповістку в університетському коридорі. Але в призначений день він сповістив інспектора і студентів телеграмою, що читати лекції не буде через хворобу.

У нього йшла горлом кров. Він плював кров'ю, але бувало разів зо два на місяць, що вона йшла сильно, і тоді він надзвичайно слабнув і западався в сонливість. Ця хвороба не дуже лякала його: він знав, що його небіжчиця-мати

достоту з такою ж хворобою жила десять років і навіть більше; і лікарі запевняли, що це ще не так небезпечно, і радили тільки не хвилюватися, провадити нормальне життя і якомога менше говорити.

В січні лекція знов не відбулася з тієї ж причини, а в лютому було вже пізно розпочинати курс. Довелося відкласти до наступного року.

Жив він уже не з Танею, а з другою жінкою, що була на два роки старша від нього і доглядала його як дитину. Настрій у нього був лагідний, покірний: він з охотою слухався, і коли Варвара Миколаївна — так звати було його подругу — зібралася везти його до Криму, то він згодився, хоч і передчував, що з цієї подорожі не вийде нічого доброго.

Вони приїхали в Севастополь увечері і стали в готелі, щоб відпочити і завтра їхати до Ялти. Обох натомила дорога. Варвара Миколаївна напилася чаю, лягла спать і незабаром заснула. Та Коврін не ляґав. Ще дома, за годину перед від'їздом на залізницю він одержав од Тані листа і не зважився його розпечатати, і тепер він лежав у нього в боковій кишені, і думка про нього неприємно його хвилювала. По щирості, в глибині душі своє одруження з Танею він уважав тепер помилкою, був задоволений, що остаточно розійшовся з нею, і спогад про цю жінку, що, кінець кінцем, обернулася на ходячі живі мощі і що все, здається, умерло в ній, крім великих допитливих очей,— спогад про неї будив у ньому тільки жалі та досаду на себе. Її рука на конверті нагадала йому, який він два роки тому був несправедливий і жорстокий, як мстився на не повинних ні в чому людях за свою душевну порожняву, за нуд і самоту, за невдоволення життям. До речі він згадав, як одного разу він дер на дрібні клаптики свою дисертацію і всі статті, написані під час хвороби, і як викидав у вікно, і клаптики, літаючи на вітрі, зачіпалися за дерева й квіти; в кожнім рядку йому ввижалися чудні, ні на чому не оперті претензії, легковажне завзяття, зухвальство, манія величності, і це справляло на нього таке враження, ніби він читав опис власних своїх вад; але коли останній зшиток розірвано і викинуто в вікно, йому стало чогось прикро й гірко, він пішов до Тані і наговорив їй багацько неприємного. Боже мій, як він знущався з неї! Одного разу, бажаючи зробити їй боляче, він сказав, що її батько відіграв у їх романі непоказну ролю, упросивши його одружитися з нею; Єгор Семенович ненароком підслухав це, вбіг до кімнати, і з одчаю не міг вимовити ні одного слова, і тільки топтався на місці та якось чудно мукав, немовби

язик йому занімів, а Таня, побачивши батька, скрикнула не своїм голосом і впала непритомна. Це було надміру гидко.

Все це наверталося на пам'ять, скоро погляд його падав на знайому руку. Коврін вийшов на балкон; година була тиха і пахло морем. Чудова бухта відбивала в собі місяць і вогні, і мала колір, що тяжко йому добрати назву. Це було ніжне й м'яке сполучення синього з зеленим; як де вода похожа була кольором на синій купервас, а як де місячне світло, здавалося, загусло і замість води виповнило бухту; а все разом охопивши — яка погодженість кольорів, який мирний, спокійний та високий настрій!

В долішньому поверсі, під балконом, вікна, мабуть, були відчинені, бо ж виразно долітали звідти жіночі голоси й сміх. Очевидячки, там була вечірка.

Коврін присилував себе, розпечатав листа і, ввійшовши в свій номер, прочитав:

«Допіру умер батько. За це маю дякувати тобі, бо то ти убив його. Наш сад гине, в ньому хазяйнують чужі люди, отже, сталося те, чого так боявся нещасний батько. За це маю дякувати так само тобі. Я ненавиджу тебе всією душею і бажаю, щоб ти сконав якнайскоріше. Як я страждаю! Душу мою пече нестерпний біль... Будь ти проклят! Я думала, що з тебе людина надзвичайна, що ти геній, я полюбила тебе, але ти був тільки божевільний...»

Коврін не міг читати далі, порвав листа і кинув. Його опанував неспокій, подібний до страху. За ширмою спала Варвара Миколаївна, і чутно було, як вона дихала; з долішнього поверху долітали жіночі голоси й сміх, а в нього було таке почуття, ніби у всьому готелі, крім нього, не було жодної живої душі. Тому що нещасна, убита горем Таня проклинала його і бажала йому загинути, йому стало моторошно, і він раз у раз накидав оком на двері, немов боячись, щоб не ввійшла у номер і не взяла його в обладу та незнана сила, що за якісь два роки наробила такої руйнації в його житті і в житті найближчих йому людей.

Він уже з досвіду знав, що, як розходяться нерви, то найкращий на них засіб — це робота. Треба сісти за стіл і примусити себе, будь-що-будь, зосередитися на якійсь одній думці. Він вийняв із червоного свого портфеля зшиток, де був накиданий конспект невеликої компілятивної роботи, вигаданої на той випадок, коли б у Криму стало нудно без діла. Він сів до столу і почав працювати над цим конспектом, і йому здавалося, що до нього повертається його лагідний, покірний, нескаламучений настрій. Зшиток з конспек-

том навіяв йому навіть міркування про суєту земну. Він думав про те, як багато бере життя за ті незначні або дуже звичайні вигоди, які може воно дати людині. Наприклад, щоб дістати під сорок років кафедру, бути звичайним собі професором, викладати млявою, нудною, важкою мовою звичайні і до того ж чужі думки,— коротко сказавши, щоб вибитись на становище пересічного ученого, йому, Ковріну, треба було учитися п'ятнадцять літ, день і ніч працювати, перебути важку психічну хворобу, пережити нещасливий шлюб і наробити багато всяких дурниць і несправедливостей, про які приємно було б не пам'ятати. Коврін тепер ясно усвідомлював, що з нього людина пересічна, і радо на те пристав, бо, на його думку, кожна людина має задовольнятися тим, чим вона є.

Конспект зовсім був заспокоїв його, та розірваний лист білів на підлозі і заважав зосередитись. Він устав з-за столу, попідіймав клаптики листа і кинув у вікно, та з моря повіяв легкий вітер, і клаптики розсипалися по лутці. Знов опанував його неспокій, подібний до страху, і почало здаватися, що в цілім готелі, крім нього, немає жодної душі... Він вийшов на балкон. Бухта, як жива, дивилася на нього незліченними блакитними, синіми, зеленими і вогняними очима і вабила до себе. Справді, було гаряче й душно, і не завадило б викупатись.

Нараз у долішньому поверсі під балконом заграла скрипка і заспівали два ніжні жіночі голоси. То було щось знайоме. В романсі, що співали внизу, говорилося про якусь дівчину з хорою уявою, що чула вночі у садку таємничі звуки і гадала, що то гармонія священна, нам, смертним, незрозуміла... У Ковріна щось затамувало віддих, і серце стислося від суму, і чудова солодка радість, про яку він давно вже забув, затремтіла йому в грудях.

Чорний високий стовп, схожий на вихор або смерч, з'явився на тім березі бухти. Він неймовірно швидко посувався через бухту в напрямку до готелю, стаючи щораз менший і темніший, і Коврін ледве встиг відступити, щоб дати йому дорогу... Монах з невкритою сивою головою і з чорними бровами, босий, зложивши навхрест на грудях руки, пролинув повз нього і став посеред кімнати.

— Чому ти не повірив мені? — спитав він з докором, ла гідно поглянувши на Ковріна.— Коли б ти повірив мені тоді, що ти геній, то ці два роки ти прожив би не так смутно й убого.

Коврін уже вірив тому, що він обранець божий і геній, він

яскраво згадав усі колишні свої розмови з чорним монахом і хотів говорити, та кров текла йому з горлянки просто на груди, і він, не знаючи, що робити, водив руками по грудях, і манжети стали мокрі від крові. Він хотів покликати Варвару Миколаївну, що спала за ширмою, зробив зусилля і вимовив:

— Таню!

Він упав на підлогу і, підвівшися на руках, знову покликав:

— Таню!

Він кликав Таню, кликав великий сад з розкішними квітами, забризканими росою, кликав парк, сосни з волохатим корінням, жита, свою чудову науку, свою молодість, сміливість, радість, кликав життя, що було таке гарне. Він бачив на підлозі, біля свого обличчя калюжу крові і не міг уже від знесилення ні одного слова вимовити, але невиповідне, безмежне щастя виповняло всю його істоту. Внизу під балконом грали серенаду, а чорний монах нашіптував йому, що він геній і що умирає він тільки тому, що його кволе людське тіло уже втратило рівновагу і неспроможне надалі бути обслоною для генія.

Коли Варвара Миколаївна прокинулась і вийшла з-поза ширми, Коврін був уже мертвий і на обличчі в нього застигла щаслива усмішка.

ПРИМІТКИ

МИКОЛА ЗЕРОВ — ПОЕТ І ПЕРЕКЛАДАЧ
МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

Статтю «Микола Зеров — поет і перекладач» М. Рильський написав у 1963 р. Була опублікована посмертно в журналі «Жовтень», 1965, № 1; згодом друкувалась як передмова до видання: Зеров М. Вибране. К., 1966.

Те, що М. Рильський останні місяці життя присвятив грунтовному розглядові поетичного доробку свого товариша по перу, на бага то років викресленого з української літератури, має глибокий смисл. Варто лише нагадати кілька фактів з творчої біографії М. Рильського, багатьма зв'язками переплетеної з літературною і науковою діяльністю М. Зерова.

1922 р. У збірці М. Рильського «Синя далечінь» з'являється вірш «Сафо до Афродіти» з присвятою Миколі Зерову (датований 1918 р.). У Київському центральному державному архіві літератури і мистецтва зберігається примірник цієї збірки з авторським автографом-присвятою М. Зерову від 23.12.1922 р.:

Закоханий у вроду слів,
Усіх Венер єдину піну,
Ти чародійно зрозумів
І мідних римлян, і Тичину

Прости, що я пишу «на Ти»,
Як син гаїв і син традицій.
У дні борні і суєти
Ти богопосланий патрицій.

1924 р. У журналі «Нова громада» (№ 26—27) надрукована рецензія М. Рильського «Про «Камену» Миколи Зерова», в якій, зокрема, читаємо: «Соціальна вага мистецтва іменно й полягає в тому, що воно (мистецтво) випростує, очищає людину (арістотелів ський катарсис). «Камена» Зерова, власне, таку місію й виконує: по прочитанню її почуваєш себе свіжіше, бадьоріше, ясніше. «Рожевим сплеском Еллінського моря» сміється до поета «радісна краса» Навсікаї, і не музеєм, не архівом віє од зеровських перекладів (із римлян, із Ередіа), а таки якраз «живим життям». Про сучас ність як фікцію говорить автор в кінці книжки. На мою гадку, тала новита книжка ніколи не може бути не сучасною. (Коли це слово не плутати зі злободенністю). Заковані в панцир чіткої, строгої «канонічної» форми, проходять перед нами образи: «Хі рон», «Саломея», «Скорпіон», «Олександрія» і т д. Ці сонети, ці

скупі на слова елегії («Під кровом...», «Тягар робочих літ...») — це, може, недорівнянні в поезії нашій зразки вирізьбленої мови, витонченого вірша. Одна з улюблених тез Зерова-критика, Зерова-теоретика — потреба вдосконалювати, розробляти, культивувати наше «степове, пахуче», але дике ще слово (що стоїть, по-моєму, в повній згоді з загальним лозунгом нашої держави — лозунгом «строительства») — ця теза тут має блискуче практичне потвердження. Але ж ця строгість форми не є засушуванням її, не є брюсівською ремісницькою мертвотністю. Запах життя, веселого в його розмаїтості, інтересного в безмежному його розвитку, дише на вас од кожної сторінки. Хіба ж ви не чуєте разом з Ігорем, разом із конем його «далекої вогкості Дону»? Хіба не встає перед вами, як живий, пиворіз Турчиновський? Хіба ви не чуєте, як переливаються прозорі згуки Хіронової «семиствольной цевницы»? І — зрештою — хіба не бачите ви в зеровському Херсонесі сучасного щасливого, весняного, стражданнями і надіями обвіяного Києва, так само, як бачите живу, теплу сучасність у п'єсах Лесі Українки, «ветхозавітних», мовляв один критик, по їх зовнішньому вигляду? «Рожевий сплеск» такої поезії випростує людську душу. В цім її прекрасна місія».

1926 р. Виходить друком збірка М. Рильського «Під осінніми зорями» (друге, перероблене видання). Автор дарує її М. Зерову з адресованим йому автографом-присвятою «Миколі Зерову» («Як тюльпан, що в Гаарлемі...») від 14.02. 1926 р.

1929 р. У збірці М. Рильського «Де сходяться дороги» вміщено сонет «Тополя» з присвятою М. Зерову. Під віршем підпис: «Чернігів. Літо 1926 р.» (Як згадуватиме М. Рильський майже через чотири десятиліття, цей сонет був навіяний йому розповіддю М. Зерова про особливості пірамідальних тополь).

1937 р. М. Рильський виступає на зборах письменників м. Києва (27 березня 1937 р.): «Вийшов двотомник перекладів Пушкіна. Професор Білецький, серйозний і вдумливий критик, пише про цей двотомник статтю, друкує її в газеті і зовсім обминає один з найбільших творів Пушкіна — «Борис Годунов», очевидно, тому, що там ім'я перекладача мало йому говорить. А по-моєму, треба було сказати: подобається переклад — сказати, не подобається — теж треба сказати. Не можна замовчувати роботу тільки тому, що це маловідоме в літературі чи маловідоме автору статті ім'я». Дійсно, переклад «Бориса Годунова» був підписаний ім'ям Б. Петрушевського. Насправді переклад належав М. Зерову: поет, заарештований у Москві в квітні 1935 р., після місяців київського слідства і винесення вироку за керівництво неіснуючою терористичною організацією з червня 1936 року був на Соловках. М. Рильський, редактор пушкінського двотомника, про авторство М. Зерова знав. Зайва річ говорити, що виступ М. Рильського на письменницьких зборах міг дорого йому коштувати. До цього слід додати, що 27 березня 1937 р. М. Зеров був ще живий, адже 2 квітня того ж року датується його лист до Києва, в якому він надіслав уривок з перекладу пушкінського вірша «До Овідія».

1947 р. Десять років, як М. Зерова нема в живих. М. Рильський, ставши жертвою чергової кампанії, спрямованої проти української культури, змушений був каятись у неіснуючих гріхах на сторінках київської «Літературної газети». Проте від неокласиків він не відмежувався і значення їхнього не став заперечувати, як того від нього вимагали організатори кампанії. У редакційному коментарі до листа М. Рильського зокрема читаємо: «Дає аполітичну оцінку ворожій буржуазно-націоналістичній організації (а не «гуртку») неокласиків».

1959 р. М. Рильському як редакторові ювілейного двотомника творів Юліуша Словацького вперше після багаторічної перерви вдалося перевидати переклад М. Зерова — драму Ю. Словацького «Мазепа».

1963 р. М. Рильський, готуючи до перевидання свій переклад Міцкевичевого «Пана Тадеуша», цитує власну передмову до першого видання (1927 року): «Складаю тут сердечну подяку всім, хто приязним словом та мудрою заохотою сприяв моєму писанню,— з-поміж їх назвати годиться Миколу Зерова, порадника повсякчасного й діяльного».

Таким чином, стаття М. Рильського «Микола Зеров — поет і перекладач» являє собою завершення, підсумковий виклад думок видатного майстра, який на схилі свого нелегкого життя все ж дістав змогу сказати достойні слова про свого найближчого друга, про блискучого поета, перекладача і вченого, чий життєвий і творчий шлях був обірваний за відомих трагічних обставин 30-х років.

Від часу першої публікації статті М. Рильського минуло чверть століття. Після виходу «Вибраного» М. Зерова (1966 р.), після публікації творів М. Драй-Хмари (1969 і 1989) та П. Филиповича (1989), після видання ранньої спадщини самого М. Рильського в академічному 20-томнику його творів і здійснення цілої низки вагомих публікацій в українській періодиці 1987—90 рр. уявлення нашої читацької громадськості про творчість українських неокласиків та про літературний процес 20—30-х рр. у цілому істотно збагатилися. Нині, на щастя, немає потреби, як це змушений був робити М. Рильський у 60-х рр., захищати, наприклад, саму поетичну форму сонета від нападок вульгаризаторів або ж боротися за «чистоту репутації» київських неокласиків чи паризьких парнасців. Не збентежить сьогоднішнього читача і те, що, борючись за відновлення в правах спадщини українського неокласицизму, М. Рильський не завжди безсторонньо протиставляв йому «панфутуристів, деструкторів та інших представників того мистецтва, яке так безпідставно декларувало себе як ліве...». Це не данина кон'юнктурі 60-х рр., не відгомін «боротьби з абстракціоністами», як могло б видатись не досить обізнаному читачеві: адже ще 1924 р. М. Рильський у цитованій вище рецензії на «Камену» М. Зерова писав: «...Пам'ятаєте знаменитий його (Гліба Успенського.— *Ред.*) етюд про Венеру Мілоську з «мужицким завитком волос», що «выпрямила» його — чи його героя — пошматовану тією дріб'язковою сучасністю душу? Морально випростала. Холодний шматок мармуру, що

його, по рецепту всіх чужоземних та рідних Марінетті, геніїв антигеніальності, давно слід би на скалки побить...» Як бачимо, в цьому питанні погляди М. Рильського мало змінилися за сорок років. Як незмінними залишились і його братня любов та повага до близького духом товариша по перу у 20—30-х рр., і благоговійне схиляння перед світлою пам'яттю Миколи Зерова в наступні десятиліття. Стаття М. Рильського — дорогоцінний людський та історико-культурний документ, один з наріжних каменів вітчизняної зеровіани.

ПОЕЗІЇ

Якщо не брати до уваги досить численних ранніх поетичних спроб Миколи Зерова (зокрема віршів, написаних у студентські роки), його оригінальний віршований доробок включає 100 творів у сонетному жанрі (86 сонетів і 14 сонетоїдів), 15 олександрійських віршів, 6 елегійних дистихів, а також кільканадцять віршів, писаних в інших формах — віршів переважно жартівливих або складених «на випадок». Окрему сторінку поетової творчості становлять його вірші російською мовою. Поезії М. Зерова 6 разів виходили книжками на Україні та за її межами: «Камена» (Київ, 1924); «Камена» (Львів, 1943); «Sonnetarium» (Берхтесгаден, 1948); «Catalepton» (Філадельфія, 1951); «Corollarium» (Мюнхен, 1958); «Вибране» (Київ, 1966). Після публікації в українській періодиці 1987—89 рр. («Літературна Україна», «Вітчизна», «Україна», «Поезія», «Радуга») численних поезій М. Зерова, або взагалі недрукованих, або ж доступних тільки зарубіжному читачеві, вперше стає можливою більш-менш повна репрезентація оригінального поетового доробку. В нашому виданні подано всі відомі українські поезії М. Зерова, написані ним у зрілий період творчості, а також кілька зразків його віршів 1910-х рр. (у розділі «Поезії різних років»). Окремим розділом друкуються вірші М. Зерова російською мовою. У примітках використано частину зеровського авторського коментаря; такі примітки позначено ініціалами в дужках (*М. З.*).

СОНЕТИ

У новому, істотно розширеному рукописі «Камени», укладеному М. Зеровим 1934 р., сонети були розподілені на тематичні цикли («Крим», «Мотиви Одіссеї», «Київ», «Будівництво», «Культуртрегери», «Дніпро» та ін.). Перекладні сонети, що мали так само увійти до нового видання «Камени», в нашому виданні подаються у відповідних місцях розділу «Поетичні переклади».

Крим

Цикл «Крим» був навіяний враженнями літніх подорожей поета до Криму 1926 і 1927 р.

Чатир-Даг I—II

«Враження од першого погляду на масив із станційного ресторану Таушан-базар по дорозі з Сімферополя до Алушти» *(М. З)*. Відомий також ранній варіант останніх шести рядків сонета «Чатир-Даг»—II:

Тут, на тобі, верхóвино Тавріди,
Спинився дух Еллади ясновидий,
Простуючи до вбогих наших сел,—

Де син степів, похилий і упертий,
Відмовившись від благосних джерел,
П'є із криниць здичáвіння і смерти.

Партеніт

Тут, як і в інших сонетах циклу, поряд з кримськими реаліями, бачимо античні образи й ремінісценції.

Партеніт — «від parthenos (діва). Перший Партеніт — храм діви Артеміди, другий — Богородичний монастир візантійської доби» *(М. З.)*.

Епіграф — фраза критика Б. Коваленка, відомого своїми нападками на неокласиків.

Орест, Пілад, Іфігенія — герої давньогрецьких міфів, пов'язаних з Кримом (див., наприклад, драму Й.-В. Гете «Іфігенія в Тавріді», а також однойменну драматичну сцену Лесі Українки).

Мотиви «Одіссеї»

Цикл складається з творів, писаних на мотиви Гомерової «Одіссеї», що належала до числа найулюбленіших книг поета.

Лотофаги. Лестригони

«Поезії, які я в свій час мало кому й читав. Наші критики можуть доглянути в першій апологію примусової українізації, а в другій під лестригонами побачити себе самих» *(М. З.)*.

Kapnos tes patridos

Заголовок сонета перекладається з давньогрецької: «дим батьківщини». Вірш адресований поетові-неокласику О. Бургардтові, що змушений був покинути Київ і виїхати в Німеччину.

Телемах у Спарті I—II

«IV пісня «Одіссеї» причарувала мене здавна, ще в гімназії. Образ Гелени в ній справді знаменитий, нічого схожого з «Іліадою»: дозріла краса, гієратична повага, матірня добрість — і втаємничення в єгипетську науку» *(М. З)*.

Діонея — одне з імен давньогрецької богині кохання Афродіти.

Київ

Київ з лівого берега

«І не тобі, молодшому...» — йдеться про Харків, тодішню столицю УРСР.

«Шеделя білоколонне диво» — Лаврська дзвіниця, збудована за проектом архітектора Й. Г. Шеделя (1680—1752).

«...Золотом цвяхована блакить» — згідно з коментарем автора, мала передати враження від золочених церковних бань на небесному тлі.

У 20-х рр. сонет був підданий вульгарно-соціологічній критиці, що супроводжувалась навішуванням на автора політичних ярликів.

Київ — традиція

Данпаршгадт — готське місто IV ст. над Дніпром. Згідно з гіпотезою В. Б. Антоновича, це місто пізніше стало Києвом. Гіпотезу критикували О. Веселовський, М. Дашкевич та ін.

Болеслав — польський король Болеслав Хоробрий, що 1018 р. захопив Київ.

Ляссота Еріх — посол германського імператора Рудольфа II. 1594 р. відвідав Запорозьку Січ. Відомий своїм «Щоденником», який містить відомості про Україну.

Боплан Гійом-Левассер — французький інженер на польській службі, автор «Опису України» (1650).

Аспанфути — члени київської Асоціації панфутуристів, очолюваної М. Семенком.

Образ П. Тичини в останніх трьох рядках цього «київського» сонета можна додатково прокоментувати словами М. Зерова, адресованими автору «Сонячних кларнетів» у листі від 27.05.1924 р. (ідеться про тичинінського «Сковороду»): «Київський краєвид у ньому божественний,— Ви прекрасно відчуваєте київську своєрідність, стиль Києва. В цьому ніхто Вам не рівня».

Київ навесні ввечері

Гермокопіди — руйнівники герм, мармурових погрудь бога Гермеса у стародавніх Афінах. У переносному значенні — вандали, руйнівники культурних цінностей.

У травні

«Сонетом цим автор ушанував улюблений свій кленок, що справді як кров буває на світлі ліхтарному, коли листя молоде. Назва «чорноклен» умовна. Це не чорноклен — він зветься якось інакше, іменем ботаніка з німецьким прізвищем» *(М. З.)*.

Будівництво

Чернігів

Болдині гори — передмістя Чернігова.

Рибалка Крутъ — персонаж оповідання І. Нечуя-Левицького.

«Олегів мужніх прастаре кубло» — ідеться про князювання Ольговичів у Чернігові в період Київської Русі та феодальної роздробленості.

Брама Заборовського I—II

«Брама Заборовського» (I—II) навіяна «Будівлями» Бажана» *(М. З.)*.

На початку першого сонета автор коригує М. Бажана: будівником брами насправді був не «ситий гетьманат», а київський митрополит Рафаїл Заборовський, покровитель мистецтв і науки.

Рясофорний — одягнений у рясу, рясоносний.

Панагія — нагрудна іконка у вищого духівництва.

Другий сонет, судячи з усього,— віршований виклад думок опонента М. Зерова; можливо, цей опонент — сам М. Бажан. Так само поет викладав думки свого критика В. Коряка у сонеті «Голос».

Хрія — промова, упорядкована згідно правил риторики.

Рипіда — металева архітектурна прикраса у вигляді стилізованого сонця, характерна для будівель у стилі українського барокко.

Будівникові

Спондилова цегла — цегла із жовтої спондилової глини; спондили — викопні молюски, залишки яких входять до складу глини. Покладами такої глини багаті київські околиці, що й зумовило жовтий колір багатьох київських будівель.

Культуртрегери

Турчиновський

Турчиновський Ілля — мандрівний дяк, автор відомої «Автобіографії», яскравої пам'ятки української літератури XVIII ст.

Куліш

«Культурники» (носії культури), *«ставляти курінь в Європі»* (дорівнятись освітою Європі) — вирази з творів П. Куліша.

Пожежа в Кулішевому хуторі Мотронівці, під час якої згоріли бібліотека та рукописи поета (зокрема й щойно закінчений переклад Біблії), описана біографами (Шенрок, Грінченко). Після пожежі старий письменник взявся заново перекладати Святе Письмо, але не встиг цю працю довести до кінця. «Відомість, що Куліш, умираючи, рвався писати і робив відповідні рухи — взято з біографії Шенрокової» *(М. З.)*.

Іванів гай

Сонет навіяно відвідинами Полтави. Занедбаність Іванового гаю свідчила про байдужість нащадків І. П. Котляревського до місць, пов'язаних з його пам'яттю. «Іванів гай — біла альтана і посадки дерев на горі, навпроти давньої садиби Котляревського. З альтани і садочка полтавська людність намагається зробити сміт-ник» (*М. З.*).

Горленко. Той самий

Горленко Василь Петрович (1853—1907) — український письменник, мистецтвознавець і фольклорист.

Тен Іполит (1828—1893) — французький філософ і теоретик мистецтва.

«Той самий» — В. П. Горленко.

«Горленко» спрямований проти статті Дорошкевича, в основі справедливої, але сумарно грубої, позбавленої справжнього історизму (сенс літературного з'явища різний на різних етапах)» (*М. З.*).

Чернишевський

Сонет «писаний під враженням споминів Пантелеєва — проект казки Салтикова, в основу якої, очевидно, лягла доля Чернишевського, казки, що так і не була скомпонована» *(М. З.)*.

Пантелеєв Лонгін Федорович (1840—1919) — російський громадський діяч, автор спогадів про 1860-і рр., про М. Г. Чернишевського та М. Є. Салтикова-Щедріна.

Дніпро

Святослав на порогах

Варуфорос, Геландрі — скандінавські, *Вулніпраг* — давньоруська назви дніпровських порогів у творі «Про керування імперією» візантійського імператора Костянтина Багрянородного. Пізніші їхні назви — Варуфорос (Вулніпраг) — Вовнизький, Геландрі — Дзвонецький пороги.

Моноксил — «однодрев», грецька назва човна, видовбаного з суцільного дерева.

Доростол — фортеця на Дунаї, яку 971 р. захопив Святослав.

«Невитерте черепище» — епітет Ів. Вишенського» *(М. З.)*. За аналогією у М. Зерова — *«невитертий варяг»*.

Розмова на пароплаві

«Нечеса» — запорозьке прізвисько Г. Потьомкіна.

Яворницький Дмитро Іванович (1855—1940) — видатний український історик, автор фундаментальних досліджень з історії запорозького козацтва.

Інший варіант останніх трьох рядків сонета:

А може, й так: вся та доба квітчаста
Є тільки виплід молодого сну
Історика, поета і фантаста.

Потьомкінські селища

Anno D. 1787 — року Божого 1787.

1787 р. — рік подорожі Катерини II по Україні.

«Царський фаворит» — Г. Потьомкін, що будував на берегах Дніпра ефемерні села, імітуючи залюдненість приєднаного до імперії краю.

Голос

«Сонет... є переказаний своїми словами докір Коряка, що наші поети, пишучи́ про Дніпрельстан, починають з минулого» *(М. З.)*.

Великий Льох — ремінісценція з однойменної поеми Т. Г. Шевченка.

В гостях у поета

В сонеті йдеться про поета М. Чернявського, якого М. Зеров 1934 р. відвідав у Херсоні. «Цикл сонетів про баштан (неопублікований) був приводом до написання цього вірша про М. Ф. Чернявського» *(М. З.)*.

Двері у стіні

«Пристань Ушкалка на нижньому Дніпрі. Образ «Дверей у стіні» взятий від однойменного оповідання Г. Уеллса» *(М. З.)*. В одному з листів (датованому 25.04.1935 р.) М. Зеров писав: «Для мене такі речі, як «Лотофаги», «Лестригони», «Космос», «Сон Святослава», «Водник», «Близнята», «Чорніє лід біля трамвайних колій» — кращі од портретів і од античних тем. Сонети полемічні дані ради композиції збірника. До того ж вони мають значення спроби: якою мірою можна розпрозаїчувати сонетну форму. Із циклу «Дніпро» мені найбільше подобаються «Двері у стіні». Решта — так собі».

Херсон I—II

Фараон — картярська гра.

Відповідь

Сонет — відповідь критикові Коряку (див. приміт. до сонета «Голос»). «Образ Івана в цьому сонеті взятий з Довженкового фільму (знаменитого фільму, на мій погляд)» *(М. З.)*.

Poor Yorick!

Назва циклу — «Бідолашний Йорік!» — слова Шекспірового Гамлета, що взяв до рук череп королівського блазня Йоріка.

Kosmos

«Образ світу — лотоса над темною тонею ріки — взятий з Ж. Лагора (Казаліса), французького парнасця (див. Гиляров: «Предсмертные мысли XIX в.»)» *(М. З.).*

Cor anxium

Переклад латинської назви циклу — «Засмучене серце».

Сон Святослава

Сонет навіяний «Словом о полку Ігоревім». «Сон Святослава» дійсно приснився мені. Остання терцетка — зарисовка пейзажу — те, що видко з мого вікна. Я прокинувся і підійшов до балкона, щоб прогнати владу сну. Взагалі весь цикл про «щемлячі» настрої — неврастенічний» *(М. З.).*

Superstitio

Superstitio — забобон *(латин.).*
Полікрат — давньогрецький тиран (VI ст. до н. е.).

Під новий рік

Голлівуд — жартівлива назва київської кінофабрики.

Tarde venientia

Tarde venientia — те, що пізно приходить *(латин.).*

Тітанія

Тітанія — персонаж «Сну літньої ночі» В. Шекспіра.
«Книга Рут», «Пісня над піснями» — біблійні книги.

Присвята

«Горби шалфейні» — йдеться про збірку віршів М. Я. Калиновича «Шалфейные холмы».

Блат, або *блят,*— бердо, деталь ткацького верстата. Тут, переносно: знаряддя для ткання словесних мережив.

Визволення

Острожна колонада — тут: колонада порталу Київського університету.

Елегія

«Сонети «Щасливий, хто не знає», «Визволення» і «Чорніє лід біля трамвайних колій» написані зумисне зниженою лексикою, щоб дати враження безпосередньої, невимушеної розмови з друзями» *(М. З.)*.

Зодіак

«Не треба думати, що цей цикл матиме коли-небудь 12 поезій: назва умовна, аби тільки об'єднати якось ліричні переживання, навіяні зоряним небом (автор його картиною захоплюється майже так, як Вороний або Кант). «Близнята» — фоном поезії є пейзаж, садиба С. М. Фещенка в Баришівці. Точкою зору взято одне місце, з якого я брав меридіан, щоб точно визначити час по зорях. О. Ф. Бургардт, який знає садибу,— коли я прочитав йому сонет,— сказав зразу: «Так це ж Ваш сад у Баришівці, взятий з астрономічного пункту». «Водолій» — враження ночі 11/12.08. 1900 р., коли мати везла мене з Охтирки в Зіньків, щоб я перебув дома кілька день перед заняттями в гімназії, куди я поступив допіру — «и я, как первый житель рая, лицом к лицу увидел ночь» *(М. З.)*.

Діва

«Колосом (spica) зветься головна зоря у сузір'ї Діви. На нашому небі Діва з'являється по заході сонця в травні, держиться до серпня» *(М. З.)*.

Сатурн — Кронос, син Урана. Згідно з античним міфом, за його правління на Землі був золотий вік.

«Астрея — Діва-Правда, що з кінцем золотого віку залишила землю і відтоді сяє на небі сузір'ям Діви» *(М. З.)*.

Скорпіон

«Враження ночі 28.06.1917 р. в с. Татариновці під Житомиром» *(М. З.)*.

Антарес — найбільша зірка в сузір'ї Скорпіона.

Стрілець — сузір'я (див. приміт. до сонета «Хірон»).

Близнята

Чаша, Близнята — сузір'я.

Водник

Водник (Водолій), *Фаетон, Оріон* — сузір'я.

Стожар (Волосожар, Плеяди) — скупчення зірок у сузір'ї Тільця.

Книжки і автори

Як згадував М. Рильський, М. Зеров любив говорити про свою бібліотеку, що дома треба держати книги тільки semper legenda (завжди перечитувані). Звідси й назва сонета. Цикл у цілому присвячений книжкам, що їх автор читав у різний час: це «Таємничий острів» Жюля Верна, «Історія Генрі Есмонда» Уїльяма Теккерея, «Легенда однієї садиби» Сельми Лагерлеф, «Життя на Міссісіпі» Марка Твена, «Домбі і син» Чарлза Діккенса.

Парадý

Парадý — символ безжурного спокою і близькості до природи — назва садиби в романі Е. Золя. «Образ Параду — трохи узагальнений і разом пов'язаний з конкретними враженнями київської Лук'янівки — позичений у Золя («Гріх абата Мюре)» *(М. З.)*. Цикл написано під час посилення несправедливих нападок на поета, що набували дедалі гострішого характеру.

«Єдиний добрий на майбутнє знак» — підкова, справді знайдена поетом на київській вулиці.

Трам — тогочасна просторічна назва трамваю.

Пейзажі

В Донбасі

«Ст. Ниркове, село Миколаївка, 20 верстов од Лисичанську» *(М. З.)*.

28 серпня 1914

«Золотопілля (чи Гуляйполе) на старій Чигиринщині. Пейзаж описаний у Тичини (див. «Вітер з України», «Золотопілля на горі...»)» *(М. З.)*.

Степові дороги

Епіграф — з «Наталки Полтавки» І. Котляревського.

«Побиванка і Шведська могила під Полтавою. В «кучах» возять здебільшого по Зіньківському шляху опішнянські горщики» *(М. З.)*.

Гільгамеш

«Гільгамеш — герой глибокодумного вавілонського епосу, знайденого і прочитаного коло п'ятдесяти років назад (1872, Джордж Сміт). Цар Урука, велетень і вояк Гільгамеш по смерті свого приятеля Еабані тяжко замислюється над вічною загадкою життя й смерті. Блукаючи по світах, він прибивається на щасливий острів серед моря, де живе давній праведник Ут-Напіштім, вавілонський Ной, єдиний з людей, що врятувався з сім'єю під час всесвітнього потопу. Ут-Напіштім розповідає про потоп, про свій корабель, на якому він урятувався, про безсмертя, яким нагородили його боги. Він навчає Гільгамеша, як дістати овочів з дерева життя. Гільгамеш дістає ті овочі, але змій підступається до нього: герой тратить свою здобич, і людський рід зостається смертним. Прекрасний російський переклад поеми належить покійному Гумільову (СПб., 1919)» *(М. З.)*. У новому російському перекладі поеми, здійсненому І. М. Дьяконовим, деякі імена розшифровуються по-новому; наприклад, герой на ім'я Еабані насправді зветься Енкіду.

Хірон

«Хірон — найзнаменитіший з кентаврів, фантастичного племені півлюдей, півконей, яким грецька уява заселила підгір'я Тессалії в героїчну добу. Педагог (вихователь багатьох героїв) і ворожбит, музика й лікар,— Хірон, єдиний з кентаврів, переміг змисловість і звірячу хіть свого племені. По смерті, взятий на небо, перетворився на сузір'я Стрільця. Ета — високий гірський хребет на межі середньої й північної Греції. Сім очеретин — fistula або syrinx, пастуша сопілка... Гімет — гора поблизу Афін, вкрита запашним тим'яном і відома своїм медом» *(М. З.)*.

Тесей

Переклад епіграфа: «Зрадливий та підступний Тесею!» *(Латин.)* — з «Фастів» Овідія.

«Тесей — один з найбільших грецьких героїв, син афінського царя Егея, переможець Мінотавра на острові Кріті. Він за допомогою клубка ниток, що дала йому царівна Аріадна («Аріаднина нитка»),— пройшов у глибину знаменитого крітського Лабіринту і, убивши потвору, щасливо звідти вибрався. Од'їжджаючи додому в Афіни, взяв Аріадну з собою, але мусив покинути її, сонну, вночі на острові Наксосі,— тема, яку так прекрасно в російській поезії розробили Брюсов («Тесей Ариадне», «Ты спишь, от долгих ласк усталая») та Сологуб («Сны внезапно отлетели»). Покинуту на острові царівну знайшов бог Вакх, і вона стала його безсмертною дружиною. Шлюбний вінець Аріадни, подарунок Афродіти, потім було перетворено на сузір'я (Північна корона) — див.: Овідій, «Фасти» (Календар), III, 459—516» *(М. З.)*.

Саломея

Саломея — євангельський персонаж, дочка Іродіади. Згідно з її бажанням було страчено Йоканаана (Іоанна Хрестителя). Сонет був навіяний виставою п'єси Оскара Уайльда «Саломея» в Києві (Соловцовський театр).

Навсікая

«Навсікая — найчарівніший з жіночих образів Гомерових поем. Зустріч Одіссея з Навсікаєю — у VI рапсодії «Одіссеї» *(М. З.)*.

Сонет є тематичною антитезою до попереднього: світ античної Греції протиставляється світові біблійному.

Олександрія

«Гавань давньої Олександрії утворювалася берегом материка, островом Фаросом і великим, сім стадій завдовжки (верста з чвертю приблизно), молом, так зв. Гептастадієм. На острові Фаросі стояв знаменитий Фароський маяк» *(М. З.)*.

Геліком — гора, в Давній Греції — пристанок муз.

Пієрія — область у Давній Греції, легендарна батьківщина муз та Орфея.

Левкада — острів в Іонійському морі. Згідно з легендою, з його скелі кинулась у море давньогрецька поетеса Сапфо.

Вергілій

Дідона — легендарна засновниця Карфагену.

Трирема — судно з трьома рядами весел у Давньому Римі.

Князь Ігор

Сонет навіяно «Словом о полку Ігоревім».

Гуллівер

У сонеті проведено виразну паралель між поневіряннями героя «Мандрів Гуллівера» Джонатана Свіфта у країні ліліпутів — і дедалі важчими обставинами поетового життя в міру наростання загрозливих змін у суспільній атмосфері 30-х років.

Lucrosa

Назва циклу (від латинського lucrum — прибуток, бариш) — Лукроза: так М. Зеров жартома латинізував назву села Баришівки Київської області, де вчителював у 1920—1923 рр. разом з О. Бургардтом та В. Петровим. Див. також вірш Lucrosa в циклі олександрійських віршів, а також його російські вірші цього періоду.

Ci triakonta

Епіграф — фраза з розмови М. Зерова з О. Бургардтом.

Переклад заголовка з давньогрецької — «тридцять тиранів». Періоду панування давньогрецьких «тридцяти тиранів» було покладено край 403 р. до н. е., коли афінський демократ Трасібул очолив народне повстання.

Пнікс — пагорб у стародавніх Афінах, *Агора* — афінський ринок, де відбувалися народні збори і ухвалювались найважливіші рішення.

Притани — в давніх Афінах члени вищої ради народних зборів.

Nature-morte

Nature-morte — натюрморт (фр.).

Переклад епіграфа: «Чи знаєш край?..» (Нім.).— З вірша Й.-В. Гете «Міньйона».

У сонеті зображене запустіння пограбованого, сплюндрованого громадянською війною села, занепалий осередок «Просвіти».

«Скоропостижні арки» — святкові арки при в'їзді в Баришівку, увиті сосновим віттям, яке швидко висихало і осипалось.

Мім — в античності актор або скоморох.

Лассаль Фердінанд (1825—1864) — німецький соціаліст.

Обри

Епіграф — цитата з козацької літописної хроніки.

Секвестратор — реквізитор.

Трен — плач.

Чистий Четвер

Епіграф: «І заспівав тоді півень» (*церковносл.*).— Ідеться про новозавітний епізод зречення святого Петра.

«Синедріон, і кесар, і претор» — ремісценція з «Одержимої» Лесі Українки: Міріам звертається до преторіанця: «Нехай там стережуться цар, і цезар, і весь синедріон, пекельна рада!..»; «О, будьте прокляті! — Хто? — Всі ви! Цезар, синедріон, і цар, і весь народ!»

Кустодій — охоронець.

Синедріон — у стародавній Іудеї рада старійшин; переносно — збори, судилище.

Претор (преторій) — тут: військова рада при полководці.

Страсна П'ятниця

В епіграфі «Благообразний Іосиф» — це «Йосиф з Арімафеї, радник поважний», що «купив плащаницю, і, знявши Його (Христа.— *Ред.*), обгорнув плащаницею, та й поклав Його в гробі, що в скелі був висічений».

Ексод — фінал, наслідок.

Ars poetica

Класики

Аїд — підземний світ у давньогрецькій міфології.

«Калагатія (калокагатія) — одне з грецьких означень моральної досконалості та витонченості культурної» *(М. З.).*

Данте

«Поезія, якої я не розумію: подібно до «Сна Святослава» (Cor anxium), ця річ мені приснилася» *(М. З.).* Ранній варіант сонета мав назву «В царстві прообразів».

Valle lacrimarum — долина сліз *(латин.).*

Pro domo

Переклад заголовка — «в обороні; на власний захист» *(латин.).*

Більш ранній варіант цього сонета, що мав заголовок «Молода Україна»:

Коли ж то, Господи, мине нас цяя чаша,
Ця старосвітчина і повітовий смак —
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія прославилася наша!

От Петька Стах, містечковий сіряк,
От Вороний, сантиментальна кваша.
О ні, Пегасові потрібна інша паша,
А то — не вивезе, загрузне неборак.

Прекрасна пластика і контур строгий,
Добірний стиль, залізна колія —
Оце твоя, Україно, дорога:

Леконт де Ліль, Хозе Ередіа,
Парнаських зір незахідне сузір'я,
Зведуть тебе на справжнє верхогір'я.

Петро Стах — псевдонім письменника С. Черкасенка.

Шарль Леконт де Ліль, Жозе Ередіа — французькі поети-парнасці.

Чупринчин сад в Оглаві

Епіграф — фраза з розмови.

Оглав — містечко в колишньому Остерському повіті на Чернігівщині, батьківщина поета Грицька Чупринки (1879—1921). Цим сонетом М. Зеров ушанував пам'ять загиблого поета.

«Кумир хатянських буйних поколінь» — Г. Чупринка. Тут натяк на журнал «Українська хата» (виходив у Києві 1909—1914 рр.).
«Сон-трава», «Огнецвіт» — назви книжок Г. Чупринки.

Самоозначення

Бібліофаг — книгоїд *(грецьк.)*.

Читаючи поета

Поет — російський поет К. Фофанов (1862—1911). «Катрени перекладені з Фофанова, терцети містять полеміку з його романтичними обносками» *(М. З.)*.
Натрутний — набридлий.

Finale

Обидва сонети цього циклу, як і елегійний дистих «Сон», М. Зеров написав на смерть свого єдиного десятирічного сина Костянтина. Епіграф до другого сонета — з Т. Г. Шевченка; твір написано в підмосковному Пушкіно за місяць до арешту.

СОНЕТОЇДИ

Сонетоїди — чотирнадцятирядкові вірші, схожі на сонет, але з дещо відмінною від сонета вільнішою схемою римування. Цикл сонетоїдів був написаний М. Зеровим у баришівський період; для друку вони автором не призначались, а створені були для вузького кола приятелів. Адресатам сонетоїдів були зрозумілі кожен натяк і кожна деталь, тоді як нині вони потребують коментування. Не все нині може пояснити й сучасний коментатор: інколи доводиться обмежуватись більш-менш вірогідним припущенням.

І. П. Г. Тичина

Maître — метр, учитель *(фр.)*.
Pince-nez — пенсне *(фр.)*.

ІІ. «Як хочу я щасливих днів...»

Je m'en fiche — мені наплювати *(фр.)*.

ІІІ. «Минають дні, і роки, і події...»

Горянський Павло Єрофійович — український філолог 20-х рр.

IV. Д. Д. Дудар

Дудар Домнікія — вчителька української мови в київських середніх школах. Писала вірші, перекладала (кілька перекладів з П. Верлена були надруковані в «Літературно-науковому віснику»); автор розвідки про порівняння в поетиці Т. Г. Шевченка.

V. П. П. Филиповичу

Воронуватий — подібний у віршах до поета Миколи Вороного.

VI. Swiętokradstwo

Переклад заголовка — блюзнірство *(пол.)*.

Ерот (Ерос) — бог кохання в давньогрецькій міфології. Псіхея — втілення людської душі. Кохання Ерота і Псіхеї — поширений сюжет у літературі й мистецтві.

Рама — головний герой давньоіндійських епічних поем «Махабхарата» і «Рамаяна», образ мудрого й доброчесного царя-героя.

Апулей — давньоримський письменник II ст. н. е., автор авантюрно-казкового роману «Метаморфози».

VII. Вороний

Гудець — співець у Давній Русі.

Ор — співець із поеми Миколи Вороного «Євшан-зілля».

У дев'ятому і десятому рядках — прізвища критиків, що прихильно оцінили поезію Миколи Вороного.

Стах — псевдонім письменника С. Черкасенка, який написав передмову до книжки поезій М. Вороного «В сяйві мрій» (1913).

VIII. К тифу моєму

М. Зеров хворів на тиф у Баришівці.

IX. Лист

Неясно, хто адресат «Листа». Останні шість рядків — можливо, спогад про роки навчання в гімназії («Соглядатай», «Субдиректор», «Монсиньйор» — прізвиська?).

X. Олесь

Хорс — бог сонця в слов'янській міфології.

Poèmes patriotiques — патріотичні вірші *(фр.)*.

Згадка про Відень — вказівка на вірші О. Олеся із збірки «Чужиною».

XI. Баришівка

Тематично цей сонетоїд перегукується з сонетом Nature-morte.

XII. Самійленко

Іронічна характеристика В. Самійленка в сонетоїді в чомусь перегукується, а в чомусь відбігає від даної М. Зеровим у статті «В. Самійленко і український гумор» (книжка «До джерел»).

XIII. Філянський

«Лірика», «Календаріум» — назви збірок віршів поета Миколи Філянського.

Друга строфа сонетоїда — переказ місця з негативної рецензії М. Коцюбинського на «Лірику». М. Зеров, не заперечуючи слушності закидів, відзначає і позитивні якості поезії М. Філянського.

XIV. Сонетоїд

Епіграф до сонетоїда — з О. Пушкіна.

У перших восьми рядках — коротка історія жанру в російській поезії: сонетоїдом може вважатись чотирнадцятирядкова онєгінська строфа; подібна строфа була вжита Лермонтовим для оспівування тамбовської казначейші; Мінаєв, перекладаючи Байронового «Чайльд-Гарольда», не вклавшись у дев'ятирядкову Спенсерову строфу, вдався до чотирнадцятирядкової; зів'ядання жанру помітне в творах М. Волошина («Уривки з послань»); останні сторінки «сумної одіссеї» — сонетоїди автора, М. Зерова.

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКІ ВІРШІ

Lucrosa

Лукроза — Баришівка (див. приміт. до однойменного циклу сонетів).

Баальбек — стародавнє місто в Сірії, відоме храмом сонця. Нині від нього лишились руїни.

Ольвія — давньогрецька колонія на Бузькому лимані.

В степу

Херсонес — стародавня грецька колонія в північному Чорномор'ї, неподалік від теперішнього Севастополя.

Елій Ламія

Переклад латинського епіграфа: «Елію вельможний зі старовинного Ламія» — з «Од» Горація (III, 17).

Елій Ламія, від імені якого написано вірш,— римський консул, якому Горацій присвятив дві оди.

«Валерій Мессала Корвін, промовець, учений дилетант і великосвітський поет часів Августа, круг якого, як і круг Мецената, збиралися тогочасні поети римські» *(М. З.).*

Вальгій, Басс, Корнелій Галл — римські поети.

Овідій

Переклад латинського епіграфа: «Під зорями, що ніколи не торкаються хвиль» з «Сумних елегій» Овідія (III, 10).

Арістарх

Арістарх (217—145 до н. е.) — видатний олександрійський філолог, коментатор Гомерових поем.

Якубський Борис — український літературознавець.

Безсмертя

«Вечірня і ранішня пісня (serena і alba) провансальських трубадурів здебільшого являють варіації двох елегій Овідія (Amores, I, 6; I, 13)» *(М. З.)*.

Аргонавти

Тривій — тут: низький мистецький рівень.

Тіфій — у давньогрецькій міфології стерничий на кораблі аргонавтів.

«Мої серпневі дні...»

Вірш написано влітку 1925 р. під час відвідин Зінькова на Полтавщині поетової батьківщини.

На віддаленні

Теберда — річка на Північному Кавказі, а також назва санаторію, в якому М. Зеров відпочивав 1928 р.

«Я не складав тобі ні віршів, ні поем.»

Вірш присвячено Кримові.

Алма — річка в Криму.

ЕЛЕГІЙНІ ДИСТИХИ

«Чей ти не знаєш...»

У вірші переказано розмову Одіссея з Ахіллом («Одіссея» X)

Орк — підземне царство у римській міфології.

Буюрнус

Буюрнус — будинок відпочинку неподалік від Гурзуфа, в якому М. Зеров відпочивав улітку 1926 і 1927 рр.

Peri tu Thukididu

Переклад грецького заголовка: «За Фукідідом».

Цикл жартівливих віршів був написаний М. Зеровим «у передчутті» іспиту з грецької філології, що його мав приймати професор Вітольд Клінгер.

Co to będzie, co to będzie? — Що то буде, що то буде? *(Пол.)*

«Все відняли у нас...»

М. Гольденвейзер — товариш М. Зерова по гімназії та університету.

Трьом мандрівникам

«Ода» оспівує подорож по Київщині трьох друзів-студентів: П. Горецького, В. Романовського та самого М. Зерова.

Amor renovatis

Переклад латинського заголовка циклу: «Воскресла любов».

Pir Вернигори

Стебницький Петро — український літературознавець і перекладач, автор антиденікінських статей.

Quasi una fantasia — майже фантазія *(латин.)*.

Добра хочю... — цитата з «Поученія» Володимира Мономаха.

Есть древу надежда... — цитата з біблійної «Книги Іова», що її поет Я. Щоголів узяв епіграфом до збірки «Слобожанщина»: «Єсть древу надежда, аще і посічено будет» — думка про невмирущість народу і його мови.

Вернигора — легендарна постать з українських народних переказів про характерників.

Мазюкевич Павло — другорядний український поет.

Присвята Мих. Ів. Рудницькому

Рудницький Михайло — український літературознавець і поет. Приїздив 1919 р. зі Львова до Києва, де й заприязнився з М. Зеровим. У «Присвяті» — тактовна стилізація під галицьку лексику: «крокодиль», «силябіка» та ін. Не всі натяки вірша нині зрозумілі.

Засідання в редакції ЛНВ

Михайло — український історик М. С. Грушевський.

Наталя — українська письменниця Н. Романович-Ткаченко.

Досвід Самбросів — ідеться про статті критика Самбросия.

Sapphicus minor

Переклад латинського заголовка — «Мала сапфічна строфа»

Жартівливий вірш написано з нагоди «89-х роковин зацного пана Лупи Грабуздова», а насправді ювілею історика С. О. Єфремова. (Лупа Грабуздов — вигаданий персонаж типу Козьми Пруткова, «неслужащий дворянин», артистичний витвір гуртка, що зосереджувався навколо Г. Нарбута). Від імені гуртка (вчених, поетів, художників) С. О. Єфремову було піднесено великий писаний латиною диплом «магістра шляхології» — оскільки родовід українських науковців виводиться з мандрівних дяків.

Романовський Віктор Олександрович — відомий історик.

Фамильний млин — див. наступний вірш.

«Ніковитъ голос» — натяк на відомого есеїста Андрія Ніковського, учасника бенкетів.

Елегія Грабуздовська

М. Зеров написав цей вірш, наслідуючи мову поезії барокко, від імені міфічного Лупи Грабуздова; планувався збірник пам'яті Грабуздова, що його мав ілюструвати Г. Нарбут. Ось проект однієї ілюстрації: «Місячна ніч, силует напівзруйнованого млина, що був колись основою матеріальних гараздів у родині Грабуздових-Грабузденків, і перед ним постать самого «неслужащого дворянина» в ораторській позі. Під малюнком мав іти мій текст «На умолчаніє мелниці фамилної» *(М. З.)*.

«О, як мене втомили рядки готичних літер...»

Дев'ята зима — зима з особливо глибоким снігом (пор.: дев'ятий вал).

«Рядки готичних літер» — М. Зеров практикувався в німецькій мові, перекладаючи роман Б. Келлермана.

Геба — давньогрецька богиня молодості.

Гіперборея — тут: Причорномор'я.

Колун

Епіграф — з М. Лермонтова.

Factotum — служник *(латин.)*.

Кримська елегія

Вірш є пародією на однойменну поезію П. Филиповича.

Версаліста поезія червоного поета Драй-Хмари

Версаліста — тут: буржуазна.

Савченко Яків — поет-символіст, згодом критик вульгарно-соціологічного спрямування.

В останньому рядку — натяк на поета Валеріана Поліщука.

Напис до останньої Загулової книжки

Поет *Дмитро Загул,* колишній символіст, виступав з грубими нападками на неокласиків.

Щупак Самійло — літературний критик вульгарно-соціологічного напрямку.

Хуторян Антон — перекладач і літературний критик.

Неокласичний марш

Цей жартівливий вірш був створений, очевидно, М. Зеровим, П. Филиповичем і М. Драй-Хмарою для розваги вузького кола неокласиків та їхніх найближчих приятелів. «Неокласичний марш» легко стає в ряд з іншими подібними віршами М. Зерова — майстра стилізації, пародіювання, відомого складанням численних жартівливих віршів; про поезію М. Драй-Хмари, П. Филиповича, О. Бургардта і навіть М. Рильського це сказати важче. Отже, логічно припустити, що роль М. Зерова у написанні «Маршу» була чи не вирішальною. Втім, як писав 1951 р. Михайло Орест (Зеров), «всупереч думці Ю. Клена (О. Бургардта), висловленій ним у «Спогадах про неокласиків», ніби «Неокласичний марш» є твором колективним, ми маємо підстави твердити, що автором його є єдина особа — Микола Зеров».

«Земля і вітер», «Простір» — поетичні книжки П. Филиповича.

«Почав я славити кіно» — йдеться про вірш П. Филиповича «Кіно».

Сашуня — тут: літературознавець Олéксандр Дорошкевич.

Десняк В. — український критик, літературознавець.

М. Рильський не писав ні вінків сонетів, ні тріолетів, як це закидала йому вульгаризаторська критика.

«Залізні сонети» — перекладена О. Бургардтом книжка німецьких поезій (автор, як було з'ясовано згодом — Йозеф Вінклер).

Лебідь — літературознавець Ананій Лебідь; *Щука* — критик Самійло Щупак; *Червоний рак* — переінакшена назва журналу «Червоний шлях».

У строфах, що пародіюють М. Драй-Хмару, перелічено низку образів і рідкісних слів, що їх він вживав у своїх віршах.

Сковорода — тут: В. П. Петров, що писав про Сковороду.

Де Бальмен — тут: шевченкознавець Михайло Новицький.

«Коли була війна в Америці...»

Диптих на тему «Таємничого острова» Жюля Верна М. Зеров написав для дев'ятирічного сина.

ПОЕТИЧНІ ПЕРЕКЛАДИ

З РИМСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Перший опублікований переклад М. Зерова з римських поетів («Четверта еклога» Вергілія) побачив світ у журналі «Літературно-науковий вісник», 1918,№ 2—3. У 1918—1919 рр. у цьому ж жур-

налі були надруковані «Перша еклога» Вергілія і три вірші Горація. 1920 р. у київському видавництві «Друкар» вийшла «Антологія римської поезії», до якої М. Зеров включив 22 переклади з Катулла, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія, Марціала. Перекладний відділ книжки поезій М. Зерова «Камена» (1924) містив 9 перекладів з Вергілія, Горація, Тібулла, Овідія, Марціала. П'ять уривків з поеми Лукреція «Про природу речей» були надруковані в журналі «Червоний шлях», 1925, № 10. У хрестоматії «Антична література» О. І. Білецького (К., 1937), крім друкованих раніше, побачили світ (анонімно) нові переклади М. Зерова з Катулла, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія, Ювенала, Марціала, Намаціана, а також ширші, ніж раніше, фрагменти з поеми Лукреція «Про природу речей», «Енеїди» Вергілія та «Метаморфоз» Овідія. Найповніше переклади М. Зерова з римлян були досі представлені у «Вибраному» 1966 р.— сюди вже увійшли твори 18 поетів давнього Риму, власне, весь відомий на той час доробок перекладача в даній царині. Крім того, наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. були опубліковані деякі новознайдені переклади: у новому виданні хрестоматії «Антична література» (К., 1968) — уривок з «Фарсалії» Лукана, а в збірнику «Іноземна філологія» (Львів, 1970. Вип. 20) — твори Горація, Овідія, Марціала і великі фрагменти з Вергілієвої «Енеїди». Над повним перекладом «Енеїди» М. Зеров працював з 1931 р. До свого арешту 1935 р. переклав близько третини твору — книги I, VI, VII і VIII. Решту поеми переклав в ув'язненні — в Соловецькому таборі. Повного тексту перекладу не знайдено. Для української поезії це невідшкодовна втрата.

У коротенькій передмові до приміток перекладного відділу «Камени» М. Зеров писав: «З поезією Риму ми знайомі взагалі мало, і це значна прогалина в нашій перекладній літературі. Правда, римська Камена ніколи не досягла верховин еллінської Музи: їй завжди бракувало безпосередності й самородної оригінальності останньої, і багацько тонких цінителів уважало її твори занадто штучними й холодними — пригадаймо хоч би стрілу Тургенєва на адресу «всієї латинської літератури, робленої й холодної, справжньої літератури літератора»,— але у нас, на наших літературних облогах, при повній майже нерозробленості поетичної мови, римські майстри можуть мати чимале значення стилістичне. Ні для кого не секрет, що наші поети, за кількома нечисленними виїмками, дуже мало вчаться і дуже мало працюють над технікою слова. Накинувшись на вільний вірш (верлібр), дуже небезпечний для стилю ще не викристалізуваного, як дикуни накидаються на шкляне намисто, імпровізуючи свої поеми і одразу, без оброблення подаючи їх до друку,— вони на корню підтинають всяку можливість дальшого розвитку поетичного стилю. В результаті — довга низка поем, позбавлених музичності, колориту, словесної економії, доброї синтакси, хорошого словника. Надто — словника, бо, навіть приперчений неологізмами, фізичними й хімічними термінами, телеграфними скороченнями, лексикон багатьох молодих авторів не в силі приховати своєї погрозливої бідності. І тут, на мій погляд, праця

над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій стати пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично обробленої, багатої на вирази, логічно спаяної, здібної передати всі відтінки думок, мови. В цьому перше оправдання такої праці перед лицем сучасності. Додам до цього ще кілька слів про ту с у ч а с н і с т ь, що стільки про неї тепер говоримо й сперечаємось. Вимагаючи від поетів служби сучасному, чи ж з'ясували ми, що тільки лірик-імпресіоніст може дати нам відчуття тої хвилинної, щораз далі пересовуваної грані між минулим і майбутнім, яку звичайно звемо теперішністю; що поет-епік, беручись за свої великі й малі полотнища, неминуче пише про м и н у л е,— бо, як говорить один дотепний письменник, «поема вимагає певного віддалення, яке б затирало деталі», і «гору можеш охопити поглядом тоді, коли стоїш оддалік од неї, а не тоді, коли на неї лізеш». І далі — хіба минуле не зв'язано тисячею ниток з теперішнім і сучасним? Я, наприклад, гадаю, що римські автори золотого віку цікаві для нас не тільки як учителі стилю, але і як автори, близькі нашій сучасності своїми настроями й чуттями. Учасники великого революційного зрушення, вони теж приймали революцію, зміняли дорогу («віхи»), з тривогою вглядались в майбутнє і, заспокоєні, співали гімни новому порядкові, вітаючи його як еру вселюдського щастя. Перечитуючи Вергілія й Горація, Тібулла й Овідія, уважний читач легко розпізнає контури «вічної казки», перипетії «давньої і щораз нової історії».

Після виходу «Вибраного» М. Зерова 1966 р. на Україні побачила світ ціла низка фундаментальних видань античної літератури, що сприяло піднесенню наших знань давньогрецької і римської спадщини, культурної свідомості українського читача в цілому. Крім уже згадуваного друг**ого**, доповненого видання хрестоматії «Антична література» (1968), в цьому ряду слід назвати вихід друком майстерно перекладених Гомерових «Одіссеї» (1968) та «Іліади» (1978), Вергілієвої «Енеїди» (1972), «Комедій» Арістофана, трагедій Есхіла, Софокла та Евріпіда у збірнику «Давньогрецька трагедія» (1981), повного однотомника «Творів» Горація (1982), антології античної поезії «Золоте руно» (1985), «Метаморфоз» «Овідія (1985), поеми Лукреція «Про природу речей» (1988). Для українських перекладачів названих книг, передусім для Бориса Тена, Григорія Кочура, Андрія Содомори перекладацька спадщина Миколи Зерова завжди правила за незмінний, хай і недосяжний взірець і дороговказ. Введення в сучасний культурний обіг повних, грунтовно прокоментованих текстів цих вершин античної літератури дає можливість у нашому найповнішому на сьогодні виданні творів М. Зерова не розтлумачувати значення тих чи інших античних реалій, міфологічних імен та сюжетів, а відіслати зацікавленого читача до наукового апарату названих вище видань, а також до «Словника античної міфології» за редакцією А. О. Білецького, що вийшов у київському видавництві «Наукова думка» двома виданнями — 1985 і 1989 рр., та до популярної літератури з історії та культури античності, рекомендований список якої наведено в цьому словнику.

З ЛАТИНОМОВНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Марк Антуан Мюре — французький вчений-гуманіст XVI ст., знавець римської літератури. Його вірш «До Петра Герарда» переписав і переклав Г. Сковорода. Переклади М. Зерова з Г. Сковороди та А. Мюре друкувалися в журналі «Червоний шлях», 1924, № 3. *Стефан Яворський* — український поет і церковний діяч. Елегію написано в Петербурзі 1721 р., в передчутті близької смерті.

З РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Вірш О. Пушкіна «Труд» був опублікований у «Вибраних творах» О. Пушкіна (1927); до другого, доповненого видання (1930) увійшли також переклади «До ***», «Лист у Сибір», «Що в імені тобі моїм?», «До вельможі», «Я пам'ятник собі...» (останній — у примітках). Переклади віршів «Ехо, німфа безсонна...», «Поетові» та уривок з вірша «До Овідія» були надіслані з Соловецького табору в листах до дружини, С. Ф. Зерової, датованих відповідно 17.11.1936, 2.12.1936. та 2.04.1937. Повний текст вірша «До Овідія» не зберігся, хоч твір було перекладено повністю.

Переклади більшості поезій М. Лермонтова, датовані 1930 або початком 1931 р., призначалися для запланованої видавництвом «Книгоспілка» збірки «Вибраних творів» М. Лермонтова. Книжка друком не вийшла. Переклад «Паруса», датований 1914 р., зберігся в архіві Г. П. Кочура.

Сонети П. Бутурліна та І. Буніна призначалися для планованої М. Зеровим антології світового сонета. Це саме стосується перекладених ним сонетів М. Лермонтова, А. Міцкевича, Міріама, Ф. Петрарки, П. Ронсара, Ж. Дю Белле, Ж. М. Ередіа. Частина з них також мала увійти до перекладного розділу другого видання «Камени», підготовленого автором 1934 р. Це видання світу не побачило.

Переклади з В. Брюсова, за винятком вірша «До вірменів», друкувалися в збірці поезій В. Брюсова (1925). Вірш «До вірменів» зберігся в архіві І. С. Поступальського.

З БІЛОРУСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Переклади з Янки Купали, датовані 28—29 березня 1933 р., можливо, свідчили про намір готувати книжку білоруського поета українською мовою.

З ПОЛЬСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Байку І. Красіцького «Пан і пес» М. Зеров наводить у власному перекладі як цитату в своїй книжці «Нове українське письменство» (1924). У розвідці «Байка і притча в українській літературі» (1931) М. Зеров вмістив свій переклад байки «Горох при дорозі», а також нову версію свого перекладу байки «Пан і пес», здійснену з дотриманням силабічної ритміки оригіналу:

Пес гавкав на злодія, труждався до рана;
На ранок його побито, бо розбудив пана.
Другу ніч проспав смачно, злодій в дім забрався;
Знову пса побито вранці, щоб знов шанувався.

Вірш А. Сови «Шевченкові» був опублікований у журналі «Нова громада», 1924, кн. 20—21. Вірш Б. Залеського «Тарасова могила» надрукований 1928 р. у дещо відмінній редакції у склографічному виданні лекцій М. Зерова «Українське письменство XIX ст.» (див. том 2 нашого видання). Міріам — псевдонім польського поета Зенона Пшесмицького. З авторського коментаря: «Ave vita» Зенона Пшесмицького вибраний з міркувань, аби не пропустити ні одного сонетиста польського. Взагалі ж найкращий з них Міцкевич, є прегарні речі у Асника, Тетмаєра. Ридель зовнішній, Стафф, хоч і пише сонети, але специфіки змісту в ньому не шукає».

З ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Два сонети Ф. Петрарки (переклади датовані 20.08.1934 і 24.08. 1934) — лише частина не здійснених М. Зеровим планів праці над італійськими поетами. В листі, датованому 15.11.1934, він писав: «Маю добрий намір зробити антологію класиків сонету — дати дещо з Vita nuova Данте, кілька речей Петрарки, можливо, Тассо».

З НІМЕЦЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Три вірші Й.-В. Гете М. Зеров переклав як тексти пісень на музику Бетховена. Про це свідчить рукописна копія, що зберігається у фондах Архіву-музею літератури і мистецтва УРСР. Для антології світового сонета М. Зеров планував перекласти «дещо з «Опанцерованих сонетів» Рюккерта і з «Венеціанського циклу» фон Платена».

З АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Як видно з листа, датованого 15.11.1934, М. Зеров збирався перекладати вірші англійських поетів Сіднея, Спенсера, Шекспіра, Вордсворта, Баррет-Броунінг, Суїнберна для антології світового сонета. Здійснити ці плани він не встиг. Вірш Дж. Гордона Байрона «Поразка Сеннахеріба» М. Зеров переклав у Соловецькому таборі наприкінці 1936 або на початку 1937 р. і переслав у листі. Переклади з Г. Лонгфелло, над якими поет працював в ув'язненні (зокрема, «Пісня про Гайавату»), не збереглися.

З ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА БЕЛЬГІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Крім сонетів П. Ронсара, Ж. Дю Белле, Ж. М. Ередіа, для антології світового сонета М. Зеров хотів перекласти також кілька віршів Т. де Банвіля та Ж. Делорма (Сент-Бева). Переклади з П.-Ж. Беранже, датовані 1932 р., призначалися для окремої збірки цього

поета, що її М. Зеров готував разом з П. Филиповичем. Книжка друком не вийшла. Не побачила світу і антологія новочасної поезії, що мала з'явитись на початку 30-х рр. за редакцією С. Савченка та М. Зерова. До цієї антології повинні були ввійти переклади з Ш. Леконта де Ліля, Ж. М. Ередіа, Ш. Бодлера, Ш. Кро, Е. Верхарна, А. де Реньє, Ш. Пегі, Ш. Герена, П. Сушона, Ж. Дюамеля.

З ПЕРЕКЛАДІВ НА РОСІЙСЬКУ МОВУ

Римських поетів М. Зеров перекладав не лише на українську мову, а й на російську. Так, ще студентськими та й пізнішими роками датується низка його російських перекладів з Горація, Овідія, Марціала та ін. (автографи зберігаються в Архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР). Два вірші Лесі Українки, перекладені М. Зеровим на російську, були надруковані в «Антологии украинской поэзии в русских переводах» (1924). На початку 1935 р. М. Зеров, позбавлений можливості жити й працювати на Україні, перебрався до Москви, де активно взявся до перекладів поезії Риму на російську мову і одразу зарекомендував себе визначним майстром. Арешт 1935 р. поклав край і цій праці. Проте в антології «Римская литература», що вийшла в Москві 1939 р. за редакцією С. Кондратьєва, були опубліковані (посмертно і анонімно) переклади М. Зерова з Горація («Послание к Пизонам об искусстве поэзии»), Авзонія («Мозелла»), Клавдіана («Нил»), Немезіана («Эклога II»), Аннія Флора («О розах»), невідомого автора («Песня гребцов»).

ПЕРЕКЛАДИ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ

Переклад «Сцени біля фонтана» з «Бориса Годунова» був опублікований у «Вибраних творах» О. Пушкіна (Х.—К., 1930). Повний переклад «Бориса Годунова» був надрукований двічі (О. С. Пушкін. Вибрані твори в двох томах. Т. 2.— К., 1937; М. Зеров. Corollarium. Мюнхен, 1958). Публікація 1937 р. була підписана прізвищем перекладача Б. Петрушевського.

Трагедія Ю. Словацького «Мазепа» в перекладі й зі вступною статтею М. Зерова вийшла друком у київському вид-ві «Слово» 1926 р. У передмові М. Зеров, зокрема, писав: «Оскільки історичний цей образ Мазепи, не будемо говорити. Історична точність у даному разі Словацького не цікавила. Коли навіть у «Балладині», одній із шести проектованих драм, присвячених давній Польщі, він робив з історії — «фантастичну легенду», загодя готовий «тисячею анахронізмів вразити поснулих у домовинах істориків та літописців»,— то чого можна сподіватись від «Мазепи», де автор анітрохи не збирався «розвіювати імлу минулого»? Вимальовуючи образ королівського пажа, він, очевидячки, не турбувався, оскільки буде цей образ «с подлинным верен». Переклад трагедії був перевиданий у II томі «Вибраних творів» Ю. Словацького (К., 1959).

Фрагмент із трагедії Ю. Словацького «Балладина» (М. Зеров встиг перекласти лише півтори сцени з першого акту) був опублікований у журналі «Всесвіт», 1988 р., № 8. Автор «Ірідіона», адресат листа-посвяти, яким відкривається «Балладина» — видатний польський поет Зигмунт Красінський.

У середині 1930-х рр. М. Зеров планував перекласти також «Сон літньої ночі», «Зимову казку» та «Бурю» В. Шекспіра, «Мессінську наречену» Ф. Шіллера, «Іфігенію в Таврідi» Й.-В. Гете.

ПЕРЕКЛАДИ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ

Переклад повісті «Постріл» О. Пушкіна вперше опубліковано у виданні: О. Пушкін. Вибрані твори. Х.—К., 1930. Повісті М. Гоголя «Іван Федорович Шпонька та їх тітонька» і «Портрет» друкувалися відповідно в I і IV тт. «Творів» М. Гоголя, які виходили в Харкові й Києві на початку 30-х рр. (останній, п'ятий том світу не побачив). Оповідання А. Чехова «Красуні» надруковане в I томі, а «Шампанське» і «Чорний монах» — у II томі тритомника «Вибраних творів» А. Чехова (Х.— К., 1930). До нашого видання не ввійшли «Народні оповідання» І. Л. Переца, перекладені М. Зеровим з єврейської у співавторстві з О. Гером (К., 1920), а також повість П. Куліша «Огняний змій», перекладена М. Зеровим з російської (К., 1929).

М. Н. МОСКАЛЕНКО

ЗМІСТ

Микола Зеров — поет і перекладач. *Максим Рильський* 3
Безсмертний майстер. *Дмитро Павличко* 14

ПОЕЗІЇ

СОНЕТИ

Крим

Чатир-Даг I 22
II 22
Партеніт 23
На верхів'ях Качі 24

Мотиви «Одіссеї»

Лотофаги 24
Лестригони 25
Kapnos tes patridos 25
Телемах у Спарті I 26
II 27

Київ

Київ з лівого берега 27
Київ — традиція 28
Київ навесні ввечері 28
У травні 29

Будівництво

Чернігів 29
Брама Заборовського I 30
II 30
Будівникові 31

Культуртрегери

Турчиновський 31
Куліш 32
Іванів гай у Полтаві 32
Горленко 33
Той самий 33
Чернишевський 34

Дніпро

Святослав на порогах 35
Розмова на пароплаві 35
Потьомкінські селища 36
Голос 36
В гостях у поета 37
Двері у стіні 37
Херсон I 38
II 38
Відповідь 39

Poor Yorick!

«Poor Yorick! У ласкавий листопад...» 40
«Все те — тріумф усталеного ладу...» 40
Kosmos 41

Cor anxium

Сон Святослава 41
Superstitio 42
Під новий рік 42
Ворожіння 43
Incognito 43

Tarde venientia

Тітанії 44
Присвята 45
Визволення 45
Елегія 46
Суниці 46

Зодіак

Діва 47
Скорпіон 47

Близнята 48
Водник 48

Книжки і автори

Semper legenda 49
Таємничий острів 49
Історія Генрі Есмонда 50
Легенда однієї садиби I 51
II 51
Життя на Міссісіпі 52
Домбі і син 52

Парадý

I. «По чорних днях, прожитих у чаду...» 53
II. «Та як нам жить хвилиною легкою...» 54
III. «Ще вчора думка мовила твереза...» 54
IV. «Цегляний цоколь, і залізні грати...» 55

Пейзажі

В Донбасі 55
28 серпня 1914 56
Степові дороги 56

Образи і віки

Гільгамеш 57
Хірон 57
Тесей 58
Саломея 59
Навсікая 59
Олександрія 60
Вергілій 60
Князь Ігор 61
Гуллівер 61

Lucrosa

Oi triakonta 62
Nature-morte 63
Обри 63
Чистий Четвер 64
Страсна П'ятниця 64

Ars poetica

Класики 65
Данте 66
Pro domo 66
Чупринчин сад в Оглаві 67
Самоозначення 67
Читаючи поета 68
Творча тиша 68

Finale

«То був щасливий десятьлітній сон!» 69
«Тут теплий Олексій іще іскриться зрана...» 69

СОНЕТОЇДИ

I. П. Г. Тичина 71
II. «Як хочу я щасливих днів...» 71
III. «Минають дні, і роки, і події...» 72
IV. Д. Д. Дудар 72
V. П. П. Филиповичу 73
VI. Świętokradstwo 73
VII. Вороний 74
VIII. К тифу моєму 74
IX. Лист 75
X. Олесь 75
XI. Баришівка 76
XII. Самійленко 76
XIII. Філянський 77
XIV. Сонетоїд 77

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКІ ВІРШІ

Lucrosa 79
В степу 79
До альбома 80
Поминки 80
Праосінь 80
Елій Ламія 81
Овідій 81
Арістарх 82
Безсмертя 82
Аргонавти 83
«Мої серпневі дні і безголосі ночі!» 83

Возовиця 84
На віддаленні 84
«Я не складав тобі ні гімнів, ні поем» 85
Вечір 85

ЕЛЕГІЙНІ ДИСТИХИ

«Трудно і вбого живеш ти, дитино людей земнородних...» 86
«Прудко на безвість ідуть наші дні і короткі години...» 86
«Мимо бескетів червоних злетів наш авто в полонину...» 87
«Чей ти не знаєш, щó в Орковій тьмі ітакійцеві мовив...» 87
Буюрнус 87
Сон 88

ПОЕЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ

Peri tu Thukididu (1—8) 89
«Все відняли у нас заліки й іспити...» 93
Трьом мандрівникам 94
Amor renovatis (1—3) 96
Ріг Вернигори 98
Присвята Мих. Ів. Рудницькому 101
Засідання в редакції ЛНВ 101
Sapphicus minor 102
Елегія Грабуздовська — на умолчаніє мелниці фамилної 102
«О, як мене втомили рядки готичних літер...» 103
Колун 103
Кримська елегія 104
Версаліста поезія червоного поета Драй-Хмари 104
Напис до останньої Загулової книжки 105
Неокласичний марш 105
«Коли була війна в Америці...» (I—II) 108

ПОЕЗІЇ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Воспоминания и размышления

1. «Не любишь ты припоминаний...» 111
2. «Моя душа скорбит смертельно...» 111
3. «Днесь спасенья моего главизна...» 112

4. «У старой мельницы. Чуть плещущие шлюзы...» 113
5. «В венке, венке неярком моих афродиталий...» 113

В степи

1. «В стороне от широких дорог...» 114
2. «Кругом зажоры и «гонимы»...» 114
3. Футуристическое 115
4. «Проходя со стоном всякие мытарства...» 115

Крокодилы

1. «Не верь, о дева, Крокодилу...» 116
2. «Не смейся над фразой глупóй и жеманной...» 117

Тексты и настроения

1. «Душа моя под сводами темницы...» 117
2. «Вновь ты, упавшая, в душе моей восстала...» . . . 118
3. Melancholia 118
4. «В поисках новых цветов...» 119

Amor, Amoris, Amori...

1. «От любви, от крепкого ли чаю...» 119
2. «Иду тропинками крутыми...» 120

Барышевка

1. «В пустынном и глухом изгнании...» 121
2. «Живем мы жизнью многотрудною...» 122
3. «Какая радость, Вы поймете...» 122

Полупейзажи

1. «Наклоняясь над рекою, шелестит камыш протяжно...» 123
2. «Прозрачно-хрупкий лед. Подмерзшая дорога» 123
В степи 123
На мотив Рабиндраната Тагора 124
Овидий 124
Эпилог 125

ПОЕТИЧНІ ПЕРЕКЛАДИ

З РИМСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Тіт Лукрецій Кар

Про природу речей

Книга перша 128
Книга друга 155
З книги четвертої 184
З книги п'ятої 185

Гай Валерій Катулл

Ліричні поезії

«Плач, Венеро! Плачте, купідони!» 191
До Лесбії («Жиймо, Лесбіє, жиймо і любімось!») 191
До Лесбії («Ти хочеш, Лесбіє, дізнатись неодмінно...») 192
Поет про себе 192
До Фурія та Аврелія 193
«Наш дім *поставлений* в куточку затишному...» 194
«Хлопчиську-слуго! Давнього фалерна...» 194
Гімн Діані 194
До Корніфіція 195
«Знову весна, оживає земля» 195
До Ціцерона 195
Про Лесбію 196
Про своє кохання 196

Публій Вергілій Марон

Буколіки

Перша еклога 197
Четверта еклога 199

Георгіки

На костях 201
Похвала Італії 202
Життя хліборобів 203
Орфей і Еврідіка 205

Енеїда

Книга перша 207
З книги другої 224
З книги п'ятої 225

Книга шоста 226
Книга сьома 245
Книга восьма 265

Квінт Горацій Флакк

Оди

До Пірри 283
До Левконої 283
Римській державі 284
Офіра 284
До Арістія Фуска 285
До Хлої 286
До Ікція 286
До ліри 287
До себе самого 287
До товаришів 288
До прислужника 289
До Деллія 289
На поворот друга 290
До Вальгія 291
До Постума 292
До Мецената 293
До римлян 293
До джерела Бандусії 295
До фавна 295
До амфори 296
До Венери 297
До Мельпомени («Мій пам'ятник стоїть...») 297
До Мельпомени («На кого, музо, погляд твій...») 298
До Торквата 299

Еподи

На Альфія 300
До римського народу 301

Сатири

«Тільки і мрії було...» 303

Альбій Тібулл

Війна і мир 307
Віншування 308

З приписуваного Тібуллові

Матроналії 309
Полювання 309
«Згляньсь і біль оджени...» 310

Доміцій Марс

На смерть Вергілія і Тібулла 311

Секст Проперцій

Цінтії 312
Туллові 313
Пам'ятник 314
Втеча 314

Публій Овідій Назон

Любовні елегії

Полудень 316
На смерть Тібулла 316

Фасти

Кінець Аріадни 318

Метаморфози

Створення світу 319
Чотири покоління людські 321
Гіганти 323
Лікаон 323
Потоп 326
Девкаліон та Пірра 327
Смерть Фаетонта 330
Філемон і Бавкіда 337
Апофеоз Цезаря 340

Сумні елегії

Життя поета 343

Публій Папіній Стацій

Сільви

Септімію Северові 347
Сон 349

Марк Анней Лукан

Фарсалія

Цезар над Рубіконом 350

Децім Юній Ювенал

Сатири

Невигоди столичні 352
«Ще за тих днів...» 359

Марк Валерій Марціал

Епіграми

«Геллія на самоті...» 363
На Луперка 363
«Що за вином ти волієш...» 364
На Секста 364
На Лігуріна 364
«От він, Везувій, колись...» 365
До Юлія Марціала 365
«Викупавсь з нами веселий...» 366
Уламок від Арго 366
До музи 366
Епітафія Філені 367
Сабінові, посилаючи вінок з троянд 367
Авлові 367
До Антонія 368
Про Скорпа 368
Римові 368
На Херемона 369
До Тукки 369

Децім Маги Авзоній

Квітування троянд 370
Ім'я на мармурі 371

Клавдій Клавдіан

Веронський дід 372
Ніл 372
На Якова, начальника кінноти 373

Сульпіцій Луперк

Тлінність світотвору 375

Пентадій

Весна 376

Невідомий автор

Нічне свято Венери 377

Невідомий автор

У такт веслам 380

Клавдій Рутілій Намаціан

Прощання з Римом 381

З ЛАТИНОМОВНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Марк Антуан Мюре

До Петра Герарда 384

Стефан Яворський

Стефана Яворського, митрополита Рязанського та Муромського, слізне з книгами прощання 386

Григорій Сковорода

Похвала бідності 388
«От вона, молодість року!» 389
Епіграма 390
На день народження Василя Томари 390

З РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Олександр Пушкін

До *** 391
До Овідія (уривок) 391
Лист у Сибір 392

«Що в імені тобі моїм?» 392
До вельможі 393
Труд 395
Поетові 396
«Ехо, німфа безсонна...» 396
«Флейта добірна, Теон...» 396
«Я пам'ятник собі поставив незотлінний...» 397

Михайло Лермонтов

Бажання 398
Сонет 399
Парус 399
Казбеку 400
«Як небо, зір твій...» 401
Поет 401
Присвята поеми «Демон» 402
Пам'яті О. І. Одоєвського 403
1-е січня 405
«На пута суворі...» 406
«З дубової гілки...» 407
Пророк 408
«Не плач, не плач, моє дитя!» 409

Петро Бутурлін

Луксорський обеліск 410
Шевченкова могила 410

Іван Бунін

Єгипет 411
Камінь Кааби 411

Валерій Брюсов

Ми 412
Наполеон 412
Блудний син 413
Юлій Цезар 414
До задоволених 415
Скарга героя 415
Еней 416
Поет до музи 417
Гімн Афродіті 418
Захід над морем 419

Вечірній Пан 419
Дитячі сподівання 420
Від Перікла до Леніна 421
Темрява лісова 421
До вірменів 422

З БІЛОРУСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Янка Купала

З вечірніх дум 424
На суд 425
На шляху 425

З ПОЛЬСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Ігнацій Красіцький

Пан і пес 427
Горох при дорозі 427

Адам Міцкевич

Кримські сонети

Могила Потоцької 428
Чатир-Даг 428

Антоній Сова

Шевченкові 429

Богдан Залеський

Тарасова могила 430

Міріам

Ave vita! 432

З ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Франческо Петрарка

На смерть Лаури

«Чи скиглення в гаях зачується пташине...» 433
«Ні зоряних небес мандрівні хори...» 433

З НІМЕЦЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Йоганн-Вольфганг Гете

Прагнення («Хто лише муку зна...») 434
Прагнення («Що надить так серце...») 434
Травнева пісня 435

З АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Джордж Гордон Байрон

Поразка Сеннахеріба 436

З ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА БЕЛЬГІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

П'єр Ронсар

Сонети для Гелени

«Покинь неволі дім і землю фараона...» 437
«Кібели дерево на честь тобі саджаю...» 437
«Щоб у долинах все було тобою повне...» 438
«Як будете старі, і над пригаслим жаром...» 438

Жоакен дю Белле

Жалі

«Блажен, хто, звідавши всі племена земні...» 439

Старовинності Риму

«Мов Берецінтія у повозі святім...» 439
«Ні жах пожеж, що в пам'яті живуть...» 440
«Ти, що несеш хвали своєї дань...» 440
«Як лан завруниться, зелений, по весні...» 441

П'єр-Жан Беранже

Фея рим 442
Маркіз де Караба 443
Священний союз народів 445
Мощі 446
Прощай 448
Чотирнадцяте липня 449
Комашня 450

Шарль Леконт де Ліль

Клеаріста 452
Два голоси 452
Античні медалі 454

Жозе-Марі Ередіа

Трофеї

Забуття 455
Присвятний напис 455
На Отрії 456
Горам божественним 456
Завойовники 457
Джерело юності 457
Вицвіт огню 458
Треббія 458
Луперк 459

Шарль Бодлер

Подорож 460
Moesta et errabunda 462

Шарль Кро

Копчений оселедець 463

Еміль Верхарн

Гордість 464
На молу в пристані 465

Анрі де Реньє

Глиняні медалі

Пролог 467
Напис 468

Шарль Пегі

Прощання з Мезою 470

Шарль Герен

«Розніжений Шеньє, Вергілію могутній...» 472

Поль Сушон

Провансові 473

Жорж Дюамель

Вечірня балада 474

З ПЕРЕКЛАДІВ НА РОСІЙСЬКУ

Квинт Гораций Флакк

Послание к Пизонам — Об искусстве поэзии 476

Публий Овидий Назон

Арион 488

Публий Анний Флор

О розах 489

Марк Аврелий Олимпий Немезиан

Эклога вторая 490

Децим Магн Авзоний

Мозелла 493

Леся Украинка

Забытая тень 495
Сфинкс 496

Максим Рыльский

«Запахла осень вялым табаком...» 498
«Когда качнутся бригантины...» 498
Китаев 499

ПЕРЕКЛАДИ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ

Олександр Пушкін

Борис Годунов 502

Юліуш Словацький

Мазепа. Трагедія на п'ять актів 574
Балладина. Фрагмент із трагедії 662

ПЕРЕКЛАДИ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ

Олександр Пушкін

Постріл 680

Микола Гоголь

Іван Федорович Шпонька та їх тітонька 690
Портрет 712

Антон Чехов

Красуні 759
Шампанське 766
Чорний монах 770

ПРИМІТКИ 798

Литературно-художественное
издание

ЗЕРОВ

Николай Константинович

ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В двух томах

Том I

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро»
На украинском и русском языках

Художнє оформлення
Є. І. Муштенка

Художній редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*

Коректори *Л. М. Демченко,*
О. З. Кондратова

ИБ № 4708

Здано до складання 17.11.89.
Підписано до друку 04.06.90.
Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 1.
Гарнітура кудряшевська-енциклопедична.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 44,52+1 вкл.
Умовн. фарбовідб. 45,045. Обл.-вид. арк. 42,163.
Тираж 22 000 пр. Зам. 9—337
Ціна 3 крб. 70 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42

З фотоформ Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Зеров М. К.

З58 Твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1990.— Т. 1 : Поезії. Переклади / Упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко.— 843 с.

ISBN 5-308-00639-3 (т. 1)
5-308-00641-5

До першого тому творів видатного поета і вченого увійшли його поезії, а також переклади поетичних, драматичних та прозових творів, що належать до найвищих здобутків українського художнього слова.

З $\frac{4702640202—109}{М205(04)—90}$ 109.90

ББК 84Ук7

3 крб. 70 к.